T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANA BİLİM DALI

İDİL-URAL SAHASINDA CEDİTÇİLİK DÖNEMİ TÜRK-TATAR GRAMERCİLİĞİ

Doktora Tezi

Hülya Gökçe

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANA BİLİM DALI

İDİL-URAL SAHASINDA CEDİTÇİLİK DÖNEMİ TÜRK-TATAR GRAMERCİLİĞİ

Doktora Tezi

Hülya Gökçe

Tez Danışmanı
Doç.Dr. Ufuk Tavkul

Ankara-2008

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
ÇAĞDAŞ TÜRK LEHÇELERİ VE EDEBİYATLARI
ANA BİLİM DALI

İDİL-URAL SAHASINDA CEDİTÇİLİK DÖNEMİ TÜRK-TATAR GRAMERCİLİĞİ

Doktora Tezi

Tez Danışmanı : Doç. Dr. Ufuk Tavkul

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	**İmzası**
Prof. Dr. Sema Barutcu Özönder	.....
Prof. Dr. Çetin Pekacar	.....
Doç. Dr. Ufuk Tavkul	.....
Doç. Dr. Jale Demirci	.....
Yrd. Doç. Dr. Aynur Öz Özcan	.....

Tez Sınavı Tarihi 09.09.2008

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ VI
GİRİŞ VIII
I. KONU VIII
II. ÇALIŞMAYA ESAS OLAN KAYNAKLAR XI
III. ÇALIŞMADA KULLANILAN YÖNTEM XVII
KISALTMALAR XVIII
I. GENEL KISALTMALAR VE ESER ADI KISALTMALARI XVIII
II. ÖZEL İŞARETLER XX
III. ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ XXI
1. BÖLÜM 1
I. İDİL-URAL SAHASINDA CEDİTÇİLİK HAREKETİ 1
A. KAVRAM OLARAK CEDİTÇİLİK 1
B. CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN NİTELİĞİ 3
C. İDİL-URAL SAHASINDA CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN OLUŞUMUNDAKİ BAŞLICA ETKENLER 5
D. CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN EĞİTİM VE ÖĞRETİMDEKİ GÖRÜNÜMÜ 10
1. USÛL-İ CEDİT 10
E. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ TÜRK-TATAR GRAMER ÇALIŞMALARI 13
2. BÖLÜM 29
I. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE SES BİLGİSİ 29
A. SES BİLGİSİNİN TANIMI 29
B. TATAR TÜRKÇESİNİN SES BİLGİSİ ÇALIŞMALARININ KISA TARİHİ 30
C. SES BİLGİSİNİN KONUSU 36
D. SES 38
E. SES VE HARF 39
F. ALFABE 41
1. ALFABEDEKİ HARFLERİN TASNİFİ 46
G. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ TATAR GRAMERLERİNDE HAREKE SİSTEMİNİN ELE ALINIŞI 54
H. İMLÂ 57
1. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERCİLERİNİN İMLÂ ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ 57
2. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNİN İMLÂ ÖZELLİKLERİ 68
2.1. ÜNLÜLERİN YAZILIŞLARI 68
2.1.1. /a/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI 68
2.1.1.1. ÖN SESTE 68
2.1.1.2. İÇ SESTE 69
2.1.1.3. SON SESTE 72
2.1.2. /ä/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI 73
2.1.2.1. ÖN SESTE 73
2.1.2.2. İÇ SESTE 73
2.1.2.3. SON SESTE 75
2.1.3. /ĭ/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI 76
2.1.3.1. ÖN SESTE 76
2.1.3.2. İÇ SESTE 76
2.1.3.3. SON SESTE 78
2.1.4. /ı/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI 79
2.1.4.1. ÖN SESTE 79

2.1.4.2. İÇ SESTE ... 79
2.1.4.3. SON SESTE ... 81
2.1.5. /i/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI ... 81
2.1.5.1. ÖN SESTE ... 81
2.1.5.2. İÇ SESTE ... 82
2.1.5.3. SON SESTE ... 83
2.1.6. /ŏ/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI ... 83
2.1.6.1. ÖN SESTE ... 83
2.1.6.2. İÇ SESTE ... 83
2.1.7. /ǒ/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI ... 85
2.1.7.1. ÖN SESTE ... 85
2.1.7.2. İÇ SESTE ... 85
2.1.8. /u/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI ... 86
2.1.8.1. ÖN SESTE ... 86
2.1.8.2. İÇ SESTE ... 87
2.1.8.3. SON SESTE ... 88
2.1.9. /ü/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI ... 88
2.1.9.1. ÖN SESTE ... 88
2.1.9.2. İÇ SESTE ... 89
2.1.9.3. SON SESTE ... 90
2.2. ÜNSÜZLERİN YAZILIŞLARI ... 90
2.2.1. /ç/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI ... 90
2.2.1.1. ÖN SESTE ... 90
2.2.1.2. İÇ SESTE ... 90
2.2.1.3. SON SESTE ... 92
2.2.2. /g/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI ... 92
2.2.2.1. İÇ SESTE ... 92
2.2.3. /ŋ/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI ... 93
2.2.3.1. İÇ SESTE ... 93
2.2.3.2. SON SESTE ... 94
2.2.4. /p/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI ... 94
2.2.4.1. ÖN SESTE ... 94
2.2.4.2. İÇ SESTE ... 95
2.2.5. /s/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI ... 95
2.2.5.1. ÖN SESTE ... 95
2.2.5.2. İÇ SESTE ... 96
2.2.6. /t/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI ... 98
2.2.6.1. ÖN SESTE ... 98
2.2.6.2. İÇ SESTE ... 99
2.2.6.3. SON SESTE ... 100
I. SES UYUMLARI ... 101
1. ÜNLÜ UYUMU ... 101
1.1. KALINLIK-İNCELİK UYUMU (BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU) ... 101
1.2. DÜZLÜK-YUVARLAKLIK UYUMU (KÜÇÜK ÜNLÜ UYUMU) ... 103
2. ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMU ... 104
İ. SES OLAYLARI ... 104
1. SES DEĞİŞMELERİ ... 104
1.1. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ ... 104
1.2. ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ ... 107
2. ÜNLÜ DÜŞMESİ ... 108
3. ÜNLÜ TÜREMESİ ... 108
4. ÜNLÜ İNCELMESİ ... 109

5. ÜNSÜZ DÜŞMESİ ... 109
6. ÜNSÜZ TONLULAŞMASI ... 109
7. ÜNSÜZ BENZEŞMESİ ... 109
3. BÖLÜM ... 111
I. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE ŞEKİL BİLGİSİ ... 111
A. ŞEKİL BİLGİSİNİN TANIMI VE BAŞLICA ÖZELLİKLERİ ... 111
1. ŞEKİL BİLGİSİNİN TANIMI VE KONUSU ... 111
2. KELİME YAPISI: KÖK VE EK ... 113
3. KELİME YAPIMI ... 115
3.1.BİRLEŞTİRME YOLUYLA KELİME YAPIMI ... 115
3.2. EKLENME YOLUYLA KELİME YAPIMI ... 116
3.2.1. İSİMDEN İSİM VE SIFAT TÜRETEN EKLER ... 116
3.2.1.1. İSİMDEN İSİM TÜRETEN EKLER ... 116
3.2.1.2. İSİMDEN SIFAT TÜRETEN EKLER ... 117
3.2.2. İSİMDEN FİİL TÜRETEN EKLER ... 119
3.2.3. FİİLDEN İSİM VE SIFAT TÜRETEN EKLER ... 121
3.2.3.1. FİİLDEN İSİM TÜRETEN EKLER ... 121
3.2.3.2. FİİLDEN SIFAT TÜRETEN EKLER ... 122
3.2.4. FİİLDEN FİİL TÜRETEN EKLER ... 123
4. KELİME TÜRLERİ ... 123
4.1. KELİME TÜRLERİNİN TASNİFİ MESELESİ ... 123
4.2.ANLAMLI KELİMELER ... 136
4.2.1. İSİM ... 136
4.2.1.1. İSMİN TANIMI ... 136
4.2.1.2. İSİM TÜRLERİ ... 140
4.2.1.2.1. GÖREV VE ANLAMLARINA GÖRE İSİM TÜRLERİ ... 140
4.2.1.2.2. YAPILARINA GÖRE İSİM TÜRLERİ ... 142
4.2.1.3. İSMİN GRAMER KATEGORİLERİ ... 144
4.2.1.3.1. İYELİK KATEGORİSİ ... 144
4.2.1.3.2. AİTLİK ... 150
4.2.1.3.3. HÂL KATEGORİSİ ... 151
4.2.1.3.4. CİNS KATEGORİSİ ... 171
4.2.1.3.5. SAYI KATEGORİSİ (TEKLİK-ÇOKLUK) ... 174
4.2.1.3.6. SORU KATEGORİSİ ... 178
4.2.2. SIFAT ... 179
4.2.2.1. SIFATIN TANIMI ... 179
4.2.2.2. SIFAT TÜRLERİ ... 183
4.2.2.2.1. İŞLEVLERİNE GÖRE SIFAT TÜRLERİ ... 183
4.2.2.2.2. YAPILARINA GÖRE SIFAT TÜRLERİ ... 183
4.2.2.3. SIFATLARDA DERECELENME KATEGORİSİ ... 187
4.2.2.3.1. SIFATLARDA BASİT DERECE ... 188
4.2.2.3.2. SIFATLARDA KARŞILAŞTIRMA DERECESİ ... 189
4.2.2.3.3. SIFATLARDA EN ÜSTÜNLÜK DERECESİ ... 192
4.2.2.3.4. SIFATLARDA KÜÇÜLTME, AZLIK DERECESİ ... 195
4.2.3. ZAMİR ... 196
4.2.3.1. ZAMİRİN TANIMI ... 196
4.2.3.2. ZAMİR TÜRLERİ ... 200
4.2.3.2.1. İŞLEVLERİNE GÖRE ZAMİR TÜRLERİ ... 200
4.2.3.2.2. YAPILARINA GÖRE ZAMİRLER ... 217
4.2.4. ZARF ... 222
4.2.4.1. ZARFIN TANIMI ... 222
4.2.4.2. ZARF TÜRLERİ ... 224
4.2.4.2.1. YAPILARINA GÖRE ZARFLAR ... 224

4.2.4.2.2. İŞLEVLERİNE GÖRE ZARFLAR ... 225
4.2.5. FİİL ... 232
4.2.5.1. FİİLİN TANIMI ... 232
4.2.5.2. FİİL TÜRLERİ ... 234
4.2.5.2.1. YAPILARINA GÖRE FİİLLER ... 234
4.2.5.3. FİİLİN GRAMER KATEGORİLERİ ... 246
4.2.5.3.1. ŞAHIS VE SAYI KATEGORİSİ ... 246
4.2.5.3.2. FİİLDE KİP VE ZAMAN KATEGORİSİ ... 251
4.2.5.3.3. FİİLDE OLUMLULUK-OLUMSUZLUK KATEGORİSİ ... 322
4.2.5.3.4. FİİLDE ÇATI KATEGORİSİ ... 326
4.2.6. FİİLİMSİLER (ÇEKİMSİZ FİİLLER) ... 350
4.2.6.1. İSİM-FİİLLER ... 352
4.2.6.1.1. -v, -uv/-üv ... 354
4.2.6.1.2. -rga/-rgä ,-arga/-ärgä, -ırga/-ĭrgä ... 356
4.2.6.1.3. -mak/-mäk ... 357
4.2.6.1.4. -ma/-mä ... 359
4.2.6.1.5. -ş, -(y)ış/-(y)ĭş ... 360
4.2.6.2. SIFAT-FİİLLER ... 360
4.2.6.2.1. GEÇMİŞ ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ ... 362
4.2.6.2.2. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ ... 364
4.2.6.2.3. GELECEK ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ ... 367
4.2.6.3. ZARF-FİİLLER ... 370
4.2.6.3.1. -p, -ıp/-ĭp ... 373
4.2.6.3.2. -a/-ä, -ıy/-i ... 374
4.2.6.3.3. -mıyça/-miçä ... 375
4.2.6.3.4. -gaç/-gäç, -kaç/-käç ... 376
4.2.6.3.5. -gançı/-gänçĭ, -kançı/-känçĭ ... 378
4.2.6.3.6. -ganda/-gändä ... 379
4.2.7. SAYI İSİMLERİ (SAYI) ... 380
4.2.7.1. SAYI İSİMLERİNİN TANIMI ... 380
4.2.7.2. SAYI İSİMLERİNİN TÜRLERİ ... 382
4.2.7.2.1. SAYI İSİMLERİNİN TÜRLERİNE GÖRE TASNİFİ ... 382
4.2.7.2.2. SAYI İSİMLERİNİN TÜRLERİNE GÖRE İNCELENMESİ ... 384
4.3. GÖREVLİ KELİMELER ... 397
4.3.1. GÖREVLİ KELİME TÜRLERİ ... 399
4.3.1.1. ÜNLEM EDATLARI ... 400
4.3.1.1.1. ÜNLEMLER ... 400
4.3.1.2. SESLENME EDATLARI ... 401
4.3.1.3. SORMA EDATLARI ... 402
4.3.1.4. CEVAP EDATLARI ... 403
4.3.1.5. BAĞLAÇLAR (BAĞLAMA EDATLARI) ... 404
4.3.1.5.1. BİRLEŞTİRİCİ BAĞLAÇLAR ... 405
4.3.1.5.2. SIRALAYICI BAĞLAÇLAR ... 408
4.3.1.6. ASIL EDATLAR (SON ÇEKİM EDATLARI) ... 409
4.3.1.6.1. YALIN HÂL VEYA İLGİ HÂLİ İLE BİRLEŞEN EDATLAR ... 410
4.3.1.6.2. YÖNELME HÂLİ İLE BİRLEŞEN EDATLAR ... 413
4.3.1.6.3. AYRILMA HÂLİ İLE BİRLEŞEN EDATLAR ... 413
4. BÖLÜM ... 414
I. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE CÜMLE BİLGİSİ 414
A. CÜMLE BİLGİSİNİN TANIMI VE KONUSU ... 414

B. KELİME GRUPLARI VE CÜMLE 417
1. KELİME GRUPLARI 417
2. CÜMLE 421
2.1. CÜMLENİN TANIMI 421
2.2. CÜMLENİN ÖGELERİ 423
2.2.1. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE CÜMLENİN ANA ÖGELERİ 435
2.2.1.1. YÜKLEM 435
2.2.1.2. ÖZNE 442
2.2.2. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE CÜMLENİN YARDIMCI ÖGELERİ 447
2.2.2.1. NESNE 447
2.2.2.2. ZARF 453
2.2.2.3. TAMLAYAN 460
2.2.3. DİĞER ÖGELER 462
2.3. CÜMLE TÜRLERİ 464
SONUÇ 517
KAYNAKLAR 523
ÖZET 538
ABSTRACT 539

ÖN SÖZ

İdil-Ural sahasında XIX. yüzyılda dinî yenileşme hareketlerini takiben eğitimde de yenileşme hareketlerinin başladığı görülür. XIX. yüzyıl ortalarından 1917 yılına kadar olan dönemi kapsayan ve Ceditçilik Dönemi olarak adlandırılan dönemde, İdil-Ural sahasında aydınlar tarafından başlatılan yenileşme hareketlerinin sosyal ve kültürel alanlardaki yansımaları pek çok Türk bölgesinde etkili olmuştur. Bu dönem içinde dilde yenileşme, eğitimde Kazan Tatar Türkçesinin kullanılması ve ders kitaplarının bu dil ile hazırlanması gibi pek çok konu aydınlar tarafından dile getirilmiştir. Ceditçilik Döneminde eğitimdeki yenileşme hareketlerini, Kazan Tatar Türkçesinin ilmî olarak işlenmesi ve mahallî dil unsurlarının yazı diline geçirilmesi sonucunda standart bir Tatar Türkçesi yazı dilinin oluşturulması çabaları izlemiştir. Bu doğrultuda aynı dönem içinde Kazan Tatar Türkçesinin gramer yapısının incelendiği çalışmalar yayımlanmaya başlamıştır. Gramer çalışmalarıyla birlikte edebî eserlerde de işlenen Tatar Türkçesi, günümüzde Genel Türk dili alanı içinde ayrı bir yazı dili olarak kullanılmaktadır.

İdil-Ural sahasında Ceditçilik Döneminde yenileşme hareketleri doğrultusunda gelişme gösteren Türk-Tatar gramer anlayışı konusunun başlı başına tek bir çalışma olarak henüz bütün yönleriyle incelenmemiş olması ve bu konunun ilmî olarak incelenmesinin gerekliliği bizi bu sahada çalışmaya yönlendiren en önemli etken olmuştur.

Bu amaç doğrultusunda hazırladığımız doktora tezimizde, İdil-Ural sahasında Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar gramer kitaplarında ele alınan başlıca ses, şekil ve cümle bilgisi konuları ve ortaya çıkan Türk-Tatar gramer anlayışı değerlendirilmiştir. Bu döneme ait gramer kitapları, Türk Dil Kurumu Kitaplığı, A. Ü. DTCF Kütüphanesi, Millî Kütüphane, TBMM Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, İstanbul Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Kütüphanesi, İstanbul Süleymaniye Kütüphanesi, Artvin İl Halk Kütüphanesi, Erzurum Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi, Sinop Rıza Nur İl Halk Kütüphanesi, Tataristan Millî Kütüphanesi, Kazan Devlet Üniversitesi Lobaçevski İlmî Kütüphanesi gibi kütüphanelerden ve arşivlerden alınarak tezimize malzeme oluşturan örnekler fişleme yöntemiyle derlenmiştir.

Bu çalışmada, sadece İdil-Ural sahasında Ceditçilik Döneminde yazılmış gramerlere değil, Ceditçilik Dönemi sonrasında (Sovyet dönemi ve Sovyet dönemi sonrası) yazılmış gramerlere de başvurulmuş ve bu iki farklı dönem karşılaştırılarak eldeki malzeme değerlendirilmiştir.

Tezimizin "Giriş" bölümünde, tezin konusu, sınırları, değerlendirilen malzeme ve kullanılan yöntem hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölümün sonunda, kısaltmalar, özel işaretler ve çeviri yazı işaretleri yer almaktadır.

1. Bölüm'de "İDİL-URAL SAHASINDA CEDİTÇİLİK HAREKETİ" başlığı altında, Ceditçilik kavramı, Ceditçilik hareketinin niteliği, bu hareketin oluşumundaki başlıca etkenler, eğitim ve öğretimdeki görüntüsü ve Ceditçilik Dönemi Türk-Tatar gramer çalışmaları ele alınmıştır.

2. Bölüm'de "CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE SES BİLGİSİ" başlığı altında, Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar gramer kitaplarında ele alınan ses bilgisi konuları ve bu kitapların imlâ özellikleri incelenmiştir.

3. Bölüm'de "CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE ŞEKİL BİLGİSİ" başlığı altında, Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar gramer kitaplarında ele alınan şekil bilgisi konuları değerlendirilmiştir.

4. Bölüm'de "CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE CÜMLE BİLGİSİ" başlığı altında, Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar gramer kitaplarında ele alınan cümle bilgisi konuları değerlendirilmiştir.

Tezimizin sonunda "Kaynaklar", "Türkçe Özet" ve İngilizce Özet" bulunmaktadır.

Son söz olarak çalışmamın başından sonuna kadar karşılaştığım birtakım güçlüklerin çözümünde yardımlarını esirgemeyen, bana yol gösteren saygıdeğer danışman hocam Doç. Dr. Ufuk Tavkul'a ve araştırmalarım ilerledikçe önerileri ile katkıda bulunan, beni sabırla dinleyen kıymetli hocalarım Prof. Dr. F. Sema Barutcu Özönder, Doç. Dr. Jale Demirci ve Yrd. Doç. Dr. Aynur Öz Özcan'a teşekkürü bir borç bilirim.

Hülya Gökçe, 2008

GİRİŞ

I. KONU

Çalışmamızın konusunu İdil-Ural sahasında Ceditçilik Döneminde (XIX. yüzyılın ortalarından 1917 yılına kadar) dilde yenileşme hareketleri doğrultusunda yazılan Kazan Tatar gramer kitaplarının (sarf-nahiv) ve Türk-Tatar gramerciliğinin değerlendirilmesi oluşturmaktadır.

Bu çalışmayla İdil-Ural sahasında Ceditçilik Dönemi Türk-Tatar gramer anlayışının genel özellikleri ve gelişim sürecinin tayin edilmesi düşünülmektedir.

İdil-Ural sahasında kullanılan ortak yazı dili geleneğinin XIX. yüzyıl ortalarından itibaren yerini bölge halklarının konuşma dilleri temelinde oluşan yazı dillerine bıraktığı bilinmektedir. Bu yeni yazı dillerinin oluşumunda bölge halklarının siyasî yönden kendi millî benliklerinin oluşturmak ve bir millet olabilmek için yazı diline sahip olmaları gerektiği görüşünün yaygınlaşması da bir hayli etkili olmuştur. Özellikle Rus misyonerlerin çabaları ile gerçekleşen bu yeni harekete farklı niyetlerle olsa bile bazı Tatar aydınları da katılmıştır. Bu faaliyetlerin sonunda Kazan Tatar Türkçesi, XIX. yüzyıldan itibaren yazı dili olarak kullanılmaya başlanmıştır. Günümüzde bu Türk şivesi, Genel Türk Dili alanı içinde ayrı bir yazı dili olarak kullanılmaktadır. Şüphesiz, bu oluşumda bazı Tatar aydınlarının da önemli etkileri olmuştur.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren İdil-Ural sahasındaki aydınlanma hareketinin "Ceditçilik" olarak adlandırılan yeni bir safhası başlamıştır. Bu dönemde milletin ve halkın tarihî kaderi, Tatar aydınların eserlerinin en temel konusunu teşkil etmiştir. Bu aydınlara göre halkın kaderi, ilerlemesi bütün görüş ve düşüncelerin aslî kılavuzu olmalıdır. Tatar aydınlar, milletin tarihî köklerinin ve kültürel mirasının bilinmemesinin, sosyal ve millî ilerleme yolunda önlerine konulan engeller olduğuna inanmaktadırlar. Bu sebeple Kayyum Nasırî, Şehabeddin Mercanî gibi meşhur aydınlar, Tatar halkının tarihî ve kültürel mirasını araştırmanın önemi üzerinde durmuşlardır. Ayrıca Tatar aydınları, toplumları ilerletebilmek için eğitim-öğretimin yaygınlaştırılması, çağdaş bilim ve kültür hareketlerinin takip edilmesi gibi konuları vurgulamışlardır. Bu durum, "Ceditçilik" hareketinin bir aydınlanma hareketi olarak tipolojik birliğini göstermektedir. Tatar aydınları için kültürün, bilimin yayılması,

halkın çağdaş bilimlere ve kültüre yakınlaşması, aslî görevlerdir. Aydınlanma hareketinin temsilcileri, öncelikle Tatar Türkleri arasında yaygın olan geleneksel medrese tipi mektebin yapısını değiştirme, mektep programına dünyevî bilimleri sokma gibi görüşler öne sürmüşlerdir. Onlar, eğitimin ve bilimin yaygınlaştırılması programını hayata geçirmede edebiyatın önemli bir yer tuttuğuna inanarak edebî eserlerin halkın anlayabileceği bir dille yazılmasının önemi üzerinde durmuşlardır. Tatar aydınları, halkın eğitim seviyesini yükseltme amacına bağlı olarak dilde reform yapma, Tatar Türkçesini Arapçanın etkisinden arındırma ve konuşma diline yaklaştırma fikirlerini savunmuşlardır. Bu durum onlara göre, halk arasında bilimin ve pratik bilgilerin yayılmasını kolaylaştıracaktır. Tatar aydınları, Tatar Türkçesinin söz varlığı ve gramer yapısı bakımından başka dillerden eksik olmadığını ve bu Türkçeyle ilmî fikirlerin ve bedîî hislerin mükemmel bir şekilde ifade edilebileceğini göstermeye çalışmışlardır.

Tatar aydınlarının Tatar Türkçesinin ilmî olarak işlenmesi ve edebî dilin konuşma diline yakınlaştırılması hususunda da çabaları olmuştur. XVIII. yüzyılın sonlarında başlayan bu faaliyetler, XIX. yüzyılın ortalarından itibaren yenileşme hareketleriyle birlikte hız kazanmıştır. İlk olarak Kazan Gimnazyasında Tatar Türkçesini okutan Said Halfin tarafından başlatılan dil çalışmaları, İ. Halfin, S. Kukleşev, A. Vahapov, H. Feyizhanov ve Kayyum Nasırî gibi ilim adamları tarafından sürdürülmüştür. Bu dönemde pek çok Tatar aydını, Kazan Tatar Türkçesinin sözlük ve gramerini hazırlayarak bu faaliyete katkıda bulunmuştur.

Aydınların yazı dili üzerindeki ilmî araştırma, inceleme ve yazı dilini konuşma diline yakınlaştırma yolunda yaptıkları çalışmalar, son derece önemlidir. XIX. yüzyılın ortalarından SSCB'nin kuruluş yılına kadar olan dönemde İdil-Ural sahasında özellikle aydın tabakanın konuşma dilini yazı dili hâline getirme çabaları doğrultusunda kaleme aldıkları Tatar Türkçesi gramer kitaplarının (sarf-nahiv) değerlendirilmesi gerekmektedir. Özellikle bu gramerlerde mahallî dil unsurlarının yazı diline geçirilmesi ile standart bir Tatar Türkçesi yazı dilinin oluşturulması için meydana getirilen gramer kitaplarının gerek dil ve imlâ gerekse teşkil biçimi bakımından eş zamanlı olarak ele alınarak bugünkü gramer anlayışı ile karşılaştırılması bu alanda çalışan pek çok araştırmacıya o dönem hakkında çok daha fazla bilgi sağlayacaktır.

Konunun özelliği ve önemi doğrultusunda çalışmamızın amacını da Kazan Tatar yazı dilinin oluşturulmasında araç olarak kullanılan Ceditçilik Dönemi Tatar gramerleriyle gelişme gösteren Türk Tatar gramerciliğinin özelliklerinin incelenmesi oluşturmaktadır. Özellikle de bu dönem Tatar gramerleriyle Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinin karşılaştırılması sonucunda İdil-Ural sahasında Türk-Tatar gramer anlayışının gelişiminin ortaya konulması amaçlanmıştır.

II. ÇALIŞMAYA ESAS OLAN KAYNAKLAR

Tarihî gramer araştırmalarında orijinal kaynakları kullanmanın son derece önemli olduğu bu konu ile ilgilenen araştırmacıların ortak tespitidir. İlk elden kaynaklara erişilmeden yapılan araştırmalarda, doğru verilere ve sonuçlara ulaşılamayabilir. Bu gerçekten hareketle İdil-Ural sahasında, XIX. yüzyılın ortalarından 1917'ye kadar olan Ceditçilik Döneminde Kazan Tatar Türkçesiyle yazılmış Arap harfli Tatar gramerleriyle gelişen Türk-Tatar gramerciliğini konu edindiğimiz tezimiz için bu döneme ait çalışmaların mevcut olan orijinal baskılarından yararlandık.

Çalışmamızda İdil-Ural sahasında, Ceditçilik döneminden günümüze kadar olan zaman dilimi içinde, Türk-Tatar gramerciliğinin gösterdiği gelişimin tespit edilmesinde Sovyet Dönemi ve Sovyet dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramer kitaplarından yararlanılmıştır. Bu kitaplar çalışmamızda Ceditçilik dönemi sonrası Tatar gramer kitapları şeklinde adlandırılmıştır.

Çalışmamızda Ceditçilik dönemi Türk-Tatar gramerciliğinin durumunu ve özelliklerini belirlerken faydalandığımız gramerler hakkında kısa da olsa bazı bilgiler vermemizin ileride çalışmamızdan yararlanma ihtiyacı duyabilecek araştırmacılara kolaylık sağlayacağını umuyoruz. Çalışmamızda ele aldığımız başlıca Ceditçilik dönemi Kazan Tatar gramerleri şunlardır:

Tatar Tĕlĕgä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf : Eser Gabdĕlgalläm Fäyĕzẖanov tarafından yazılmıştır. Ceditçilik Döneminde Tatar Türklerine kendi dillerini öğretmek amacıyla hazırlanan Tatar Türkçesiyle yayımlanmış ilk gramer kitabıdır. 1887 yılında Kazan Üniversitesi matbaasında Arap harfli Tatar alfabesiyle basılmıştır. Otuz iki sayfadan ibaret olan bu eser betimlemeli gramer[1] niteliği taşımaktadır. Eserde ilk konuları harf, alfabe ve hareke sisteminin açıklanması oluşturmaktadır. Teşkil biçimi bakımından beş bölümden oluşan eserde, her bölüm başlıklarla belirtilmiştir. Bu başlıklar sırasıyla *Bĕrĕnçĕ Faṣıl İsĕmlär Bäyānında* "Birinci Fasıl İsimler Beyanında", *İkĕnçĕ Faṣıl Ṣıyfatlar Bäyānında* "İkinci Fasıl

[1] "Betimlemeli gramer (grammaire descriptive): Karşılaştırmaya kaçmadan herhangi bir dilin ya da lehçenin betimlemeli açıklamasını yapan gramerdir. İki şekli vardır:
a. Statik ya da senkronik gramer,
b. Tarihsel ya da evrimsel gramer." (bk. Agop Dilâçar, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1971*, Ankara, 1989, s. 88.)

Sıfatlar Beyanında", *Öçĭnçĭ Faṣıl Kinäyälär Bäyānında* "Üçüncü Fasıl Kinâyeler Beyanında", *Dürtĭnçĭ Faṣıl Fiʿllär Bäyānında* "Dördüncü Fasıl Fiiller Beyanında", *Bišĭnçĭ Faṣıl Ädātlar Bäyānında* "Beşinci Fasıl Edatlar Beyanında"dır. Eserde gramer terimlerini belirtmek için genel olarak Arap gramer terminolojisinden faydalanılmıştır. Çalışmada kullanılan öğretim yöntemleri, tanımlama ve örneklendirmedir.

Änmüzäc: Kayyum Nasırî tarafından yazılmıştır. Hicrî 1313, Miladî 1895 yılında, Kazan Üniversitesi matbaasında Arap harfli Tatar alfabesiyle basılmıştır. *Änmüzäc*, "nümûne, örnek" anlamına gelen Arapça bir kelimedir. Tatar Türkçesinin ses, şekil ve cümle bilgisi özelliklerinin ele alındığı kapsamlı bir eserdir. Seksen yedi sayfadan oluşmaktadır. Kayyum Nasırî, eserin önsözünde Kazan Tatar Türkçesinin yerel dille yazılmış ilk gramer kitabı olarak belirtse de çalışma, Ceditçilik Döneminde yayımlanmış ikinci gramer kitabı olma özelliğini taşır. Eser sırasıyla *Möḳaddimä Yazmaḳ vä Uḳımaḳ Bäyānında* "Mukaddime Yazmak ve Okumak Beyanında", *Bĭrĭnçĭ Bāb İsĭmlär* "Birinci Bab İsimler", *İkĭnçĭ Bāb Fiʿllär* "İkinci Bab Fiiller", *Öçĭnçĭ Bāb Ḥarĭflär* "Üçüncü Bab Edatlar", *Dürtĭnçĭ Bāb Tärkīb vä Taṣnīf Ḳāʿidäläriĭ* "Dördüncü Bab Terkîp ve Tasnif Kaideleri" bölümlerinden oluşmaktadır. Eserde Arap gramer terimleri kullanılmıştır. Arap gramer anlayışı esasında oluşturulan bu eser betimleyici ilmî bir gramerdir. Çalışmada kullanılan öğretim yöntemleri, tanımlama ve örneklendirmedir.

Möḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Tĕrkī : Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi tarafından yazılan bu gramer, Kazan Şeref matbaasında 1907 yılında, Arap harfli Tatar alfabesiyle basılmıştır. Kırk sayfadan oluşan bu eser, kuralcı-betimleyici, okul grameri niteliği taşımaktadır. Eserin hazırlanma sebebi, yazarı tarafından kitabın kapağında "Osmanlı Türkçesi gramerlerinden yararlanılarak, ibtidaî mekteplerin üçüncü sınıfında üç dört sene okutmada tecrübe edildikten ve faydası görüldükten sonra hazırlanmıştır." sözleriyle ifade edilir. Bu eser on sekiz bölümden oluşmaktadır. Bölümlerden her biri *därĭs* "ders" olarak adlandırılmıştır. Eserde Arap gramer terimleri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan öğretim yöntemleri ise, tanımlama, örneklendirme ve soru sorma şeklindedir.

Tŏrkī Ṣarfı: Äḫmätcan Mŏstafa tarafından yazılmıştır. Toplam iki baskısı bulunan bu gramerin ilk baskısı, Kazan'da İ. N. Ḫaritonova matbaasında 1905 yılında, ikinci baskısı ise, Milliyet matbaasında 1909 yılında, Arap harfli Tatar alfabesiyle basılmıştır. İlk baskı elli altı, ikinci baskı ise, elli dört sayfadan oluşmaktadır. Çalışmamızda kaynak olarak kullanılan baskısı 1909 yılı, ikinci baskısıdır. Eserde bab ya da fasıl şeklindeki bölümlemeye rastlanmamaktadır. Numaralandırma sistemine göre düzenlenen gramerde konular, doksan beş başlık altında ele alınmıştır. Eserde Arap gramer terimleri kullanılmıştır. Kayyum Nasırî'nin takipçileri arasında yer alan Äḫmätcan Mŏstafa, bu çalışmasını Arap gramer anlayışı esasında oluşturmuştur. Kuralcı-betimleyici, okul grameri niteliği taşıyan bu gramer kitabında kullanılan öğretim yöntemleri ise, tanımlama, örneklendirme ve konu ile ilgili alıştırma yaptırma şeklindedir.

Tŏrkī Näḥvĭ: Ä. Hadi Maksudî tarafından yazılmıştır. Eser, Hicrî 1328, Miladî 1910 yılında Kazan'da, İ. N. Ḫaritonova matbaasında, Arap harfli Tatar alfabesiyle basılmıştır. Altmış üç sayfadan oluşmaktadır. Çalışmada Tatar Türkçesi gramerinin cümle bilgisi konuları, numalandırma sistemi kullanılarak açıklanmıştır. Çalışmada dört yüz kural sıralanmıştır. Eserde genellikle Arap gramer terimleri kullanılmıştır. Yazarı tarafından kitabın başlangıç kısmında, bu çalışmada Arap, Fars, Fransız ve Rus gramerlerinin çeşitli özelliklerinden yararlanıldığı belirtilmiştir. İbtidaî mekteplerin dördüncü sınıf öğrencileri için hazırlanan bu eser, kuralcı-betimleyici, okul grameri niteliği taşımaktadır. Kullanılan öğretim yöntemleri ise, tanımlama ve örneklendirmedir.

Tatar Ṣarfı: Galimcan İbrahim tarafından yazılmıştır. 1911, 1913, 1915, 1917, 1918, 1921, 1930 yıllarında olmak üzere toplam yedi baskısı bulunan bu gramer kitabı, dönem gramerleri içinde en fazla baskısı olan ve en çok model alınan eserdir. Eserin 1930 yılı baskısı *Tatarça Ṣarf* adıyla yayımlanmıştır. İlk dört baskısı Kazan'da İ. N. Ḫaritonova matbaasında, 1918 ve 1921 yılı baskıları Ümit matbaasında, 1930 yılı baskısı ise, İslâm matbaasında Arap harfli Tatar alfabesiyle basılmıştır. Bunlardan 1911 yılı baskısı seksen iki sayfa, 1913 yılı baskısı yetmiş sekiz sayfa, 1915 yılı baskısı altmış dört sayfa, 1917 yılı baskısı elli iki sayfa, 1918 ve 1921 yılı baskıları seksen dört sayfa, 1930 yılı baskısı ise, seksen sayfadan

oluşmaktadır. Çalışmamızda kullandığımız baskıları 1911, 1921 ve 1930 yılı baskılarıdır.

Bu gramer kitabının 1911 ve 1930 yılı baskılarında bölümler *faṣıl* olarak, 1921 baskısında ise, *bülĭk* şeklinde adlandırılmıştır. 1911 ve 1930 yılı baskıları on üç bölüm, 1921 baskısı ise, beş bölümden oluşmuştur. Eser, Rus gramer anlayışı esasında oluşturulmuştur. Genel olarak kullanılan gramer terimleri Tatar Türkçesine ait kelimelerden meydana getirilmiş, Arap gramer terimleri oldukça azaltılmıştır. Mekteb-i ibtidaiyyenin son ve mekteb-i rüşdiyyenin ilk sınıflarında okutulmak için hazırlanan bu gramer kitabı, kuralcı-betimleyici, okul grameri niteliği taşımaktadır. Eserde kullanılan öğretim yöntemleri ise, tanımlama, örneklendirme, soru sorma ve konu ile ilgili alıştırma yaptırma şeklindedir.

Tatar Näḥvĭ: Galimcan İbrahim tarafından yazılan bu eser, 1911, 1917 ve 1930 yıllarında olmak üzere toplam üç kez basılmıştır. 1911 yılı baskısı Kazan'da İ. N. Ḫaritonova matbaasında, 1917 yılı baskısı Ümit matbaasında, 1930 yılı baskısı ise, İslâm matbaasında Arap harfli Tatar alfabesiyle basılmıştır. İlk baskısı yetmiş dört, ikinci baskısı, elli, üçüncü baskısı ise, yetmiş yedi sayfadan oluşmaktadır. Rus gramer anlayışı esasında oluşturulan bu eserde Tatar Türkçesinin cümle bilgisi, *faṣıl* olarak adlandırılan on bölümde incelenmiştir. Mekteb-i rüşdiyye sınıflarında ders kitabı olarak okutulmak üzere hazırlanan bu çalışmada kullanılan öğretim yöntemleri, tanımlama ve örneklendirmedir. Galimcan İbrahim bu eserinde de *Tatar Ṣarfı* adlı eserinde olduğu gibi, gramer terimlerini Tatar Türkçesine has kelimelerden seçmiştir. Çalışmada, Arap gramer terimlerimin kullanımı oldukça azdır.

Yaŋı häm Yĭŋıl Tärtïbdä Tĭlĭbïznıŋ Ṣarfı: Gabdurrahman Sägdi tarafından yazılmıştır. 1913 yılında, Ümit matbaasında, Arap harfli Tatar alfabesiyle basılmıştır. Yetmiş iki sayfadan oluşmaktadır. Numaralandırma sistemine göre düzenlenmiştir. Kitapta toplam olarak elli üç başlık bulunmaktadır. Çalışmanın sonuna Arapça ve Farsçadan Tatar Türkçesine girmiş alıntı kelimelerin kısa bir listesi eklenmiştir. İbtidaî mekteplerin son ve rüşdî mekteplerin ilk sınıflarında okutulmak için hazırlanan bu gramer kitabı, kuralcı-betimleyici, okul grameri niteliği taşımaktadır. Çalışmada kullanılan öğretim yöntemleri ise, tanımlama, örneklendirme, soru sorma, hatırlatma ve konu ile ilgili alıştırma yaptırma şeklindedir. Eserde Galimcan

İbrahim'in gramer kitabı örnek alınmıştır. Kullanılan terimler genellikle Tatar Türkçesine has kelimelerden oluşturulmuştur. Arap gramer terimleri oldukça azdır.

Ana Tǟlǐ Näḥvǐ: M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdǐlbädig tarafından hazırlanmıştır. İlk baskısı 1917, ikinci baskısı ise, 1919 yılında Kazan Milliyet matbaasında Arap harfli Tatar alfabesiyle yayımlanmıştır. Çalışmamızda kullandığımız baskısı 1919 yılı ikinci baskısıdır. İş mekteplerinin ikinci sınıfında okutulmak için hazırlanan bu kitap, kırk sekiz sayfadan oluşmaktadır. Numaralandırma sistemiyle düzenlenmiş kitapta, toplam on altı başlık altında Tatar Türkçesinin cümle bilgisi konuları ele alınmıştır. Kitapta uygulanan başlıca öğretim yöntemleri, tanımlama, örneklendirme, hatırlatma ve konu ile ilgili alıştırma yaptırma şeklindedir. Eser bu bakımdan kuralcı-betimleyici, okul grameri niteliği taşımaktadır.

Mäktäbdä Tatar Tǟlǐ Därslärǐ: Fatıyḥ Säyfi tarafından yazılmıştır. I. ve II. kitap olmak üzere toplam iki ayrı kitaptan oluşmaktadır. Her iki kitap da Kazan'da 1917 yılında Ümit matbaasında, Arap harfli Tatar alfabesiyle basılmıştır. Birinci kitap, otuz dokuz, ikinci kitap ise, elli bir sayfadan ibarettir. Her iki gramer kitabında da numaralandırma sistemi kullanılmıştır. İlk kitapta konular, otuz iki, ikinci kitapta ise, kırk altı başlık altında konular açıklanmıştır. İlk kitapta sadece Tatar Türkçesinin imlâ kaideleri ve inşâ özellikleri ele alınırken diğerinde bunların yanı sıra sarf konuları da incelenmiştir. İlk kitabın sonunda Arapça ve Farsçadan alıntı kelimelerin imlâsı hakkında bilgi verilmiş ve bu dillerden Tatar Türkçesine giren alıntı kelimelerin listesi eklenmiştir. Her iki kitapta da kullanılan öğretim yöntemleri, tanımlama, örneklendirme ve konu ile ilgili alıştırma yaptırma şeklindedir. Kuralcı-betimleyici, okul grameri niteliği taşıyan her iki eserde de gramer terimlerinde Tatar Türkçesine has kelimeler kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan Arap gramer terimleri bir kaç terimle sınırlıdır.

Çalışmamızda Kazan Tatar gramerciliğinin tarihî gelişimini değerlendirmede Ceditçilik döneminde ve bu dönem öncesinde Rusça olarak yayımlanmış Tatar gramerlerinden de yararlanılmıştır.[2]

---

[2] İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801; İshak Halfin, *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazıka c pravilami arabskogo çteniya, prepodavaemıe v kazanskoy gimnazii*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1809; Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, Spb, 1814; ---, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860; A. Kazembek, *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1839; ---, *Obtşaya Grammatika Turetsko-*

Çalışmamızda bu çalışmaların yanı sıra hem Ceditçilik Dönemi hem de Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerciliğinin ortaya konulmasında pek çok birincil ve ikincil kaynaklara başvurulmuştur. Bu kaynakların adları çalışmamızın "KAYNAKLAR" başlığı altında sıralanmıştır.

Tatarskogo-Yazıka, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846; İ. Martinyan İvanov, *Tatarskaya Grammatika*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1842.

III. ÇALIŞMADA KULLANILAN YÖNTEM

İdil-Ural sahasında Ceditçilik Dönemi Türk-Tatar gramerciliğini konu edindiğimiz tezimizde uyguladığımız yöntem aşağıdaki esaslara dayanmaktadır:

1. İdil-Ural sahasında, Ceditçilik Döneminde, dilde yenileşme hareketleri doğrultusunda yazılan Kazan Tatar gramer kitapları (sarf-nahiv) ile Ceditçilik Dönemi sonrasında (Sovyet Dönemi ve Sovyet Dönemi sonrası) yayımlanan Tatar gramer kitapları taranarak tezimizde kullanacağımız malzeme (gramerin ses, şekil ve cümle bilgisi gibi çeşitli dallarına ait malzeme, başlıca gramer kategorileri, dil ve imlâ malzemesi vd.) fişlenmiştir.

2. Tarama işlemi sonucunda elde edilen malzeme, çalışmamızın inceleme bölümünde başlıca araştırma yöntemlerinden eş zamanlı ve karşılaştırmalı yöntem kullanılarak değerlendirilmiştir. Ceditçilik Döneminde (XIX. yüzyılın ortalarından 1917'ye kadar) yayımlanan Kazan Tatar gramerleri ile Ceditçilik Dönemi sonrasında (Sovyet Dönemi ve Sovyet Dönemi sonrası) yayımlanan Kazan Tatar gramerlerine ait malzemenin incelenmesinde, konunun dikey zaman unsuru içindeki durumu düşünülmeksizin belli bir zaman dilimindeki yapısının aydınlatılmasına yönelen eş zamanlı yöntem kullanılmıştır. Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar gramer çalışmaları ile Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerine ait malzeme, karşılaştırmalı yöntem kullanılarak incelenmiştir.

3. Tezimizin "İDİL-URAL SAHASI CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE ŞEKİL BİLGİSİ" bölümünde, gramer ve kelime kategorileri ele alınırken (ör. ses olayları, sıfatlarda karşılaştırma derecesi, fiillerde birleşik zaman çekimi, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, kesin gelecek zaman çekimi kipinin kuruluşu vd.) bazı konularda Genel Türk Dilinin tarihî dönemlerini ele alan çeşitli kaynaklara başvurularak art zamanlı yöntem de çalışmamızda kullanılmıştır.

KISALTMALAR

I. GENEL KISALTMALAR VE ESER ADI KISALTMALARI

a.g.e. **:** Adı geçen eser

a.g.m. **:** Adı geçen makale

ATN 1919 : M. Kŏrbangali, Ḫ. Gabdĭlbädig, *Ana Tĭlĭ Näḥvĭ*, Kazan, 1919.

avt. : Yazar, yazarlar.

a.y. **:** Aynı yer

bk. **:** Bakınız

C. **:** Cilt

çev. : Çeviren

ED **:** G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford, 1972.

Änmüzäc 1895 **:** Kayyum Nasıri, *Änmüzäc*, Kazan, 1895.

ETü. : Eski Türkçe

EUTS : Ahmet Caferoğlu, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.

Giganov 1801 **:** İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801, 187 + 75s.

H. : Hicrî

Halfin 1809 : İ. Halfin, *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazıka c pravilami arabskogo çteniya, prepodavaemıe v kazanskoy gimnazii*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1809, 106 s.

haz. **:** Hazırlayan

Kazem-bek 1839 : A. Kazem-bek, *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1839, 528 s.

MTTD. I, 1917 **:** Fatıyḫ Säyfi, *Mäktäbdä Tatar Tĭlĭ Därslärĭ*, I. Kitap, Kazan, 1917.

MTTD. II, 1917 **:** Fatıyḫ Säyfi, *Mäktäbdä Tatar Tĭlĭ Därslärĭ*, II. Kitap, Kazan, 1917.

MYST. 1907 **:** Hŏsäĭn Z. Mäkkäi, *Mŏḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Tŏrkī*, Kazan, 1907.

Nu. : Numara

OGTTY. 1846 **:** A. Kazem-bek, *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskago-Yazıka*, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846.

ör. **:** Örnek

red. **:** Redaktör

S. **:** Sayı

s. **:** Sayfa

Tat.Tü. : Tatar Türkçesi

TDGTK **:** Emine Gürsoy Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, TDK Yayınları: 667, Ankara, 1997.

TDK **:** Türk Dil Kurumu

Tĭl Sab. 1919 **:** Galimcan İbrahim, *Tĭl Sabaḳları*, 2. Kitap, Tipografiyä "ŏmĭd", Kazan, 1919.

TN. 1911 : Galimcan İbrahim, *Tatar Näḥvĭ*, Kazan, 1911.

TN. 1917 : Galimcan İbrahim, *Tatar Näḥvĭ*, Kazan, 1917.

TN. 1930 : Galimcan İbrahim, *Tatar Näḥvĭ*, Kazan, 1930.

Tŏrlĭk 1911 **:** Gimad Nugaybäk, *Tŏrlĭk*, Lito - Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1911.

TŏrN. 1910 : Maksudî, Ä. Hadi, *Tŏrki Näḥvĭ*, Lito - Tipografiyä İ. N. Haritoniva, Kazan, 1910.

TŏrS. 1909 **:** Äḫmätcan Mŏstafa, *Tŏrkī Ṣarfı*, Kazan, 1909.

Troyanskiy 1814 **:** Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860, 234 s.

TS. 1911 : Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı*, Kazan, 1911.

TS. 1921 : Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı*, Kazan, 1921.

TS. 1930 : Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı*, Kazan, 1930.

TTKGS. 1887 **:** Gabdĭlgalläm Fäĭzḫanov, *Tatar Tĭlĭğä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf*, İzd-vo Kazan Univ., Kazan, 1887.

vb. **:** Ve başkası, ve başkaları, ve benzeri, ve benzerleri, ve bunun gibi

vd. **:** Ve devamı, ve diğerleri

Välidi 1919 **:** Välidi, Cämal, *Tatar Tĕlĕnĕŋ Grammatikası*, Kazan, 1919, 175 s.

yay. **:** Yayımlayan

YHYTTS. 1913 : Gabdurrahman Sägdi, *Yaŋı häm Yŋıl Tärtībdä Tĕlĕbĕznĕŋ Ṣarfı*, Elektro-Tipografiyä "Umid", Kazan, 1913.

II. ÖZEL İŞARETLER

// : Fonem parantezi.

{} : Morfem parantezi.

\- : Gramer tahlilinde fiil kökü, fiil köküne gelen ek.

\+ : Gramer tahlilinde isim kökü, isim köküne gelen ek.

* : Tanıklanamayan şekil; yeniden kuruluşu yapılmış şekiller.

ø : Bulunmamayı gösterir.

> : Bu şekle gider.

< : Bu şekilden gelir, bir dilden başka bir dile geçiş.

~ : Değişken şekil.

A, I, U : Gramer tahlilinde sırasıyla a/e, ı/i, u/ü ünlü değişimlerini gösterir.

G, K : Gramer tahlilinde sırasıyla g/ġ, k/ķ ünsüz değişimlerini gösterir.

C : Konson, ünsüz.

V : Vokal, ünlü.

V: : Ünlülerde uzunluğu gösterir.

V̆ : Ünlülerde yarı darlaşmayı gösterir.

III. ÇEVİRİ YAZI İŞARETLERİ

ا : a / ä

ب : b / p

ت : t

ث : s̲

ج : c / ç

ح : ḥ

خ : ẖ

د : d

ذ : z̲

ز : z

س : s

ش : ş

ص : ṣ

ض : ż

ط : ṭ

ظ : ẓ

ع : ʿ

غ : ġ

ق : ḳ

ك : k / g

ڭ : ŋ

گ : g

ن : n

و : u / ü; ŏ / ő; v

وُ : ŏ / ő

ه : a / ä; h

ى : ı / ĭ, y

ىُ : ı / ĭ

1. BÖLÜM

I. İDİL-URAL SAHASINDA CEDİTÇİLİK HAREKETİ

A. KAVRAM OLARAK CEDİTÇİLİK

Ceditçilik, XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya Türkleri arasında eğitim ve kültür alanında başlayan yenileşme hareketine verilen addır.

Ceditçilik kelimesinin kökünü oluşturan cedit, kelime anlamı olarak, eskinin zıddı, yeni demektir. Cedit kelimesinin türevi olan tecdit, yenilemek, bir şeyi eski hâline kavuşturmak, aynı kökten gelen müceddit veya ceditçi kelimeleri ise, yenileyen, bir şeyi eski hâline kavuşturan kişi anlamına gelir. Cedit kavramı, eskinin zamanı geçmiş, bozulmuş yönlerinin yerine yeni bir şey getirme, eskinin belirli özelliklerini tekrar yerine koyma veya eskiyi canlandırma gibi anlamlar taşır. Bu bakımdan kelimenin hem geriye hem de ileriye dönük iki yönünün bulunduğunu söylemek yanlış olmaz. Ceditçilik Döneminde oldukça sık olarak karşılaştığımız ıslah kavramının açıklamasında da aynı durum söz konusudur. Çünkü cedit gibi ıslah da iki yönlü bir anlama sahiptir. Islahın kelime anlamı, fesadın zıddı, düzeltmek, kusur ve noksanını gidermek, fenalığı gidermek, bozuk yerleri kemâle kavuşturmak, onarmak ve hastayı sıhhate kavuşturmaktır. Islah, bir şeyi daha önceki iyi hâline çevirme ve bozulan hususların yerine, eskiden bulunmayan, yenilerini koyma anlamına gelir.[3]

İdil-Ural sahasındaki Türk-Tatar aydınları, Ceditçilik hareketini yayarken özellikle cedit ve ıslah kavramlarının eskinin bazı unsurlarının devamı ile birlikte yeni bazı hususların veya yeni bir düşünce tarzının yerleştirilmesi gibi anlamlarını vurgulamışlardır. Türk-Tatar ceditçileri, cedit ve ıslah kavramları çerçevesinde; hem geriye hem de ileriye dönük olmak üzere iki yönlü bir yenileşme gerçekleştirmeye çalışmışlardır. İdil-Ural sahasındaki ceditçiliğin esas karakterini özellikle ileriye dönük ıslahatlar gerçekleştirmenin oluşturduğunu söylemek yanlış olmaz. Cedit ve ıslah kavramlarının bu ileriye dönük olan yönünü, Türkçede; yenileşme, yenileştirme veya yenilikçilik kelimeleriyle karşılayabiliriz. Çünkü bu hareketin temelini, eskinin

[3] İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Yayınları, Yayın no: 231, İstanbul, 2002, s. 31-32.

bazı unsurlarını kullanmak veya devam ettirmekle birlikte, eskiden olmayan yeni unsurları eklemek, yeni bir anlayışı da kabul etmek oluşturmaktadır.

Cedit ve ıslah kavramlarının her ikisinin birlikte Türk-Tatar ceditçileri arasında ne zaman kullanılmaya başlandığı tam olarak bilinmemektedir. Ancak Şehâbeddin Mercanî'nin Tatar ceditçiliğinin ilk temsilcisi olarak kabul edilen Abdünnasîr Kursavî'yi "her yüzyılda bir gelen ve sünneti ihya eden bir ıslahçı ve ceditçi" olarak adlandırması, her iki kavramı da ilk kullananlardan biri olduğunun delilidir.

İdil-Ural sahasındaki Türk-Tatar ceditçilerin Şehâbeddin Mercanî'den başlayarak hepsi cedit ve ıslah kavramlarını kullanmışlardır. Bu kavramlarla hem dinî düşündeki yenileşmeyi hem de eğitimdeki yenileşmeyi kastetmişlerdir.

XIX. yüzyılın sonlarına doğru, eğitimdeki ceditçilik hareketini bildirmek için kullanılan kavramların başında usûl-i cedit gelir. Usûl-i cedit kavramının Türkçe karşılığı, "yeni metod"dur. Sadece eğitimdeki yenileşmeyi ifade etmesi bakımından usûl-i cedit, cedit ve ıslah kavramlarından farklılık arzeder. Bu açıdan daha dar bir anlama sahip olduğu söylenebilir.[4]

Cedit kelimesi, 1884 yılında meşhur Türk âlimi İsmail Gaspıralı'nın Kırım'da açtığı usûl-i cedit mektepleri ile kullanılmaya başlanmıştır. İsmail Gaspıralı'nın eğitimdeki yenileşme yönündeki çalışmaları ve usûl-i cedit mektepleri, Türk dünyasında kısa sürede büyük yankı uyandırmış böylece o, bu dönemde bütün Türk reformculara isim babalığı yapmış, kendilerini "Ceditçi" olarak tanımalarını sağlamıştır. Bu tarihten itibaren usûl-i cedit taraftarları ya da kısaca ceditçiler olarak adlandırılan Türk-Tatar aydınları, modernleşme arayışına girmiş ve bu arayış zamanla aydınlanma, uyanış düşüncesine dönüşmüş ve Ceditçilik hareketi, Rusya Türklerinin millî, kültürel, siyasî hak ve taleplerinin elde edilmesi yolundaki ilk adımların atılması için bir vesile olmuştur.

Ceditçilik hareketinin fikrî temsilcileri olan Türk-Tatar aydınları, sosyal hayatın her alanında ve özellikle eğitim konusunda reform arzuluyorlardı. İdil-Ural sahasında başlayan bu hareketin asıl amacı, Rusya'daki Müslüman Türk nüfusun eğitilmesi ve cahillikten kurtarılmasıydı. Bu amaç sayesinde siyasî, kültürel ve dinî taleplere daha çabuk ulaşılabilecekti. Bu sebeptan dolayı, ceditçi aydınlar, eğitimin

[4] İbrahim Maraş, a.g.e., s. 33-37.

önemini farketmişler, bu uyanış ve aydınlanmanın temel hareket noktası olarak da eğitimi esas almışlardır.

B. CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN NİTELİĞİ

Ceditçilik hareketi, Türk millî bilincinin gelişimi ve Türk halklarının bağımsızlık mücadelelerine önemli fikrî etkisi olmuş bir hareket olarak nitelendirilebilir. XIX. yüzyılın sonuna doğru, İdil-Ural sahasındaki Ceditçilik hareketi, dinî düşüncede yenileşme ile ilgili fikirlerle başlamış ve İslâm dünyasının farklı bölgelerindeki yenileşme hareketlerinden bağımsız olarak, kendine özgü şartlarla gelişmiştir.

Türk dünyasında Osmanlı Devletinin yıkılış sürecine girmesiyle birlikte, Müslüman ve gayrimüslim azınlıkların ayaklanmaya başlamalarıyla, devletin kurtuluş reçeteleri olarak öne sürülen İslâmcılık ve Osmanlıcılık gibi ideolojiler anlamsızlaşmaya başlamış, bu da Türk milliyetçiliği ideolojisini güçlü bir seçenek olarak ortaya çıkarmıştır. Bu dönemde İdil-Ural Türklüğü arasında başlayan Cedit hareketinin fikrî etkisi, zamanla bütün Türk topluluklarına yayılmış ve bağımsızlık yolunda mücadele veren Türk halkları üzerinde olumlu etkiler sağlamıştır.

Türk millî bilincinin gelişiminde önemli olan Türk milliyetçiliği düşüncesi, Osmanlı aydınları ve Rusya'dan Osmanlı Devletine gelen aydınlar tarafından yayılmıştır. Tatar Türklerinin kutsal saydıkları değerler bakımından Osmanlılarla benzer özellikler taşımaları, Tatar olmayan diğer topluluklar tarafından sevilmeleri ve diğer Türk topluluklarıyla ilişki kurmak istemeleri gibi pek çok sebepten ötürü Türkçülük akımı bu halk arasında çabucak yayılmış ve etkisini uzun zaman sürdürmüştür. Tatar Türkleri bu hareket içerisinde önemli bir konumda yer almışlardır.

Türk milliyetçiliği düşüncesinin Tatar Türkleri arasında yayılmaya başlamasıyla birlikte Rus yönetimi tarafından özellikle Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma yönündeki baskılar artmıştır. Rus Çarı'nın Rusya Müslümanları hareketini baskı altına almasından sonra Tatar, Kırımlı ve Azerbaycanlı aydınlardan oluşan bir grup aydın Türkiye'ye gelmiş ve bu aydınların faaliyetleriyle birlikte Cedit hareketi oldukça hız kazanmıştır. 1908 ihtilâlinden sonra İstanbul'da Yusuf Akçura, Ayaz İshaki, Hüseyinzade Ali, Abdürreşid İbrahimov, Ahmet Ağaoğlu ve Halim

Sabit gibi aydınlar tarafından göçmen Türk örgütleri kurulmuştur. Bu aydınlar tarafından gazete ve dergiler yayımlanmış, böylelikle de yenileşme ve milliyetçilik düşüncesi daha geniş bir kitleye yayılma fırsatı bulmuştur.[5]

Ceditçilik hareketi ortaya çıktığı ve yayıldığı coğrafyaya göre değişen bir karaktere sahiptir. Bu hareketin öncüleri, Kazan ve Kırım Tatar Türkleri ile Azerbaycan Türkleridir.

Kazan Tatar Türkleri, batıya olan yakınlıkları ile birlikte İstanbul, Hindistan ve Mısır'da ortaya çıkan dinî reformcu, modernist hareketlerden de çabucak etkilenmişler, bu sebepten ötürü Ceditçilik hareketi, bu Türkler arasında dinî ıslahçı bir çizgide ilerlemiştir.

Azerbaycan ve Kazak Türkleri arasında yayılan Ceditçilik hareketinin niteliği, Rus tesirinin açıkça hissedildiği modernist bir yapıya sahiptir. Özellikle Azerbaycan'da Çarlık yönetiminin bir takım ayrıcalıklar tanıdığı ve bu şekilde kendine bağladığı yerli aristokrat kesimin ve tâcir sınıfının çocukları Rus mekteplerinde okuyarak Batı medeniyetini daha yakından tanıma fırsatını yakalıyorlardı. Bu çocuklar, Rus dili ve edebiyatını bilen, Batı ile temasa geçmiş, yeni bir dünya görüşüne sahip aydın bir tabakanın oluşmasını sağlamışlardır.

Orta Asya'nın güneyi, Buhara ve Semerkant gibi önemli merkezlere baktığımızda bu dönemde, Batı'ya olan uzaklıkları, geniş çöllerle çevrilmiş olmaları, geleneksel ticaret yollarının atıl duruma düşmesi sebebiyle dünyadaki gelişmeleri takip edemediklerini görüyoruz. Bütün bunlara rağmen XIX. yüzyılın başında kültürel ve coğrafî yakınlık sebebiyle Hindistan'daki reformist akımlar, Türkistan sahasını etkilemeye başlamıştır. Ceditçilik hareketinin ilk tohumlarını atan Abdünnasîr Kursavî ve Şehâbeddin Mercanî gibi Tatar reformcuların bu sahadan etkilendiklerini de unutmamak gerekir. Ancak Ceditçililik hareketi, XIX. yüzyılın başında Orta Asya'da gelişememiş, bu yüzyılın sonlarına doğru, Kırım, Kazan ve Bakü'den gelen tesirler sonucunda ortaya çıkmıştır.

Kazan'da Türkistan'da, Osmanlı Devletinde, Kırım'da, Azerbaycan'da, Hicaz'da ve Hindistan'da yenilikçi fikirlerin aydınlar aracılığıyla geniş bir coğrafyaya yayılması ve toplumu etkilemesi, başlangıçta İslâmî reform şeklinde

[5] Nadir Devlet, *İsmail Bey Gaspıralı*, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990, s. 9; Jacop M. Landau, *Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Hurst Comp., London, 1995, s. 1.; Turgay Uzun, "Türkiye Dışındaki Aydınların Türk Milliyetçiliği İdeolojisine Katkıları", *Türk Yurdu*, Ocak 2001, Cilt: 21, Sayı: 161, s. 13-24.

ortaya çıkan Ceditçilik hareketinin zamanla kültür ve eğitimle ilgili bir harekete dönüşmesini sağlamış, XX. yüzyılın başlarında da bu hareket, siyasî bir nitelik kazanmıştır.[6]

C. İDİL-URAL SAHASINDA CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN OLUŞUMUNDAKİ BAŞLICA ETKENLER

Tatar Ceditçiliğinin dayandığı temelleri ve bu hareketin oluşumundaki başlıca etkenleri anlayabilmek için her şeyden önce İdil-Ural sahasının tarihî ve sosyal zeminine bakılması gerekir.

1552 yılında Kazan Hanlığının başşehri Kazan'ın Ruslar tarafından zaptedilmesinden sonra, Tatar Türklerinin kültür ve medeniyetine darbe indirilmiştir. Kazan Hanlığının yıkılmasıyla Tatar Türkleri, kendi topraklarında esir duruma düşmüş, özellikle de XVI. ve XVIII. yüzyıllar arasında Rusların uyguladığı Ruslaştırma ve Hristiyanlaştırma politikası sonucunda Tatar halkının etnik yapısı ve nüfusu büyük bir zarar görmüştür.[7]

Kazan Hanlığının yıkılmasından sonra Ruslar tarafından bu bölgede planlı bir politika başlatılmıştır. Merkezî otoritenin güçlendirilmesi için çeşitli yollar denenmiş, Tatar Türklerinin daha çabuk ve kolay eritilebilmesi amacıyla ilk olarak Kazan Hanlığından kalan maddî ve manevî bütün değerler yok edilmeye çalışılmıştır. Cami, medrese, saray gibi bölge halkı için tarihî ve özellikle de manevî öneme sahip yapılar yıkılmış, bunların yerine Rus kültürünü yerli halka daha çabuk benimsetebilmek için manastırlar ve kiliseler inşa edilmiştir.[8] Aynı zamanda Kazan'da yaşamaları yasaklanan Müslüman Tatar halkı zorla Hristiyanlaştırılmaya başlanmıştır. Hristiyanlaştırma politikası Kazan'da piskoposluğun kurulmasıyla birlikte kurumlaştırılmış, böylece açıktan açığa Tatar halkı asimilasyonla karşı karşıya kalmıştır.

---

[6] Ahat Andican, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2003, s. 24-33; Ahmet Kanlıdere, *Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi, 27 Şubat 2003 (www. turkoloji.cu.edu.tr, erişim tarihi: 16.07.2007) .

[7] Ravil Fahretdinov, "Tatar Oğlu Tatarım", çev. Mustafa Öner, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ağustos, 1993, s. 47.

[8] Akdes Nimet Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, 1965, s. 92.

1555 yılında piskoposluğun başına getirilen Guriy adlı bir rahip, yaklaşık altı bin Tatar Türkünün Ortodoksluğu kabul etmesinde önemli bir rol oynamıştır. Ancak geleneklerine çok bağlı olan Tatar Türkleri üzerinde asimilasyon politikaları çok başarılı olamamış, Hristiyanlığı kabul edenler çok geçmeden tekrar kendi dinleri olan Müslümanlığa dönmüşlerdir. Bu durum merkezî otoriteyi kızdırmış ve daha sert tedbirler almalarına sebep olmuştur.[9]

Rusların asimile politikalarının bir diğer şekli de Tatar Türklerini Ruslaştırmaydı. Bu amaçla Kazan Tatarlarının çoğu göçe zorlanmış, yerlerine Rusların yerleştirilmesiyle Kazan'da Rus nüfusu arttırılmıştır.

Rusların Tatar Türklerine uyguladıkları ekonomik baskılar çok ağırdı. Bu dönemde Hristiyanlığı kabul etmeyenlerin toprakları Ruslara dağıtılmaya başlanmıştı. Kabul edenlerin ise, üç yıl süresince bütün vergi ve mükellefiyetlerden azad edileceği bir fermanla bildirilmişti.[10]

Hristiyanlaştırma politikasının uygulanması sırasında büyük acılara maruz bırakılan Tatar Türkleri, ilk kez bu dönemde dinlerini ve geleneklerini koruyabilmek için mücadeleye başlamışlardır. Rusların baskılarına hemen boyun eğmeyen Tatar Türkleri sık sık isyan etmişler ancak bu isyanlar merkezî otorite tarafından derhâl çok kanlı bir şekilde bastırılmıştır. Tatar Türklerinin gerçekleştirdiği en büyük isyanlar, XVII. yüzyılda *Stenka Razin* isyanı, XVIII. yüzyılda ise, *Pugaçev* isyanıdır.

Çariçe II. Katerina zamanında gerçekleşen *Pugaçev* isyanından sonra, Rusların zorla Hristiyanlaştırma faaliyetleri biraz yavaşlamıştır. Bu kanlı isyanların herhangi bir sonuç getirmediğini gören Tatar aydınları, hem halklarını koruma hem de geliştirmenin daha zararsız yollarını aramaya başlamışlardır. Tatar aydınları, halkın bilinçlenmesinin eğitimle olacağını düşünmüş ve bu dönemde eğitim faaliyetleri arttırılmaya başlanmıştır. Tatar Türkleri mevcut durumdan istifade ederek gençlerini öğretim görmeleri amacıyla Buhara'ya gönderme fırsatı yakalamışlardır.

Tatar Türklerinin eğitilmesinde ilk önemli adımı atanlar XVIII. yüzyıl sonlarından XIX. yüzyıl ortalarına kadar özellikle Buhara medreselerinde yetişen mollalardı. Buhara, o dönemde Timur zamanındaki gibi bir ilim merkezi olmasa da,

---

[9] Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, 1966, s. 95.
[10] Akdes Nimet Kurat, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, 1965, s. 121.

ilme susayan Tatar gençlerini kendine çekiyordu. Ayrıca Buhara'da Arap ve Fars dillerini öğrenen gençler talebeler, zengin kütüphanelerden yararlanıyorlar, eski İslâm filozoflarının eserlerini ve fikirlerini yakından tanıma fırsatı yakalıyorlardı. Buhara'da eğitim gören talebeler halk arasında büyük saygı görüyorlardı. Tamamen skolastik bir eğitim sistemine sahip olan Buhara medreselerinde yetişen Tatar gençleri, modern bilimlerden habersiz ve hatta oldukça katı bir zihniyete sahip mutaassıp hocalar olarak yetişiyorlardı. Bütün bunlara rağmen kendi memleketlerinde bulamadıkları kültürel ortama kavuşmaları, onlar için oldukça faydalı olmuştur. Bu mollalar arasında kendini yetiştirerek modern bilimleri ve batı dillerini öğrenen pek çok âlim çıkmıştır. Tatar Ceditçiliğini başlatanların çoğu da bu medreselerde eğitim almıştır. Örneğin, Tatar Ceditçiliğinin temelini atan Otuz İmenli Abdurrahim, Abdünnasîr Kursavî, Şehâbeddin Mercanî, Kayyum Nasırî, Hüseyin Feyzhanî gibi âlimler hep medrese eğitimi görmüş, pek çok yabancı dile vakıf şahsiyetlerdir.[11]

Buhara'ya gidip gelmek ve orada okumak o devrin şartlarına göre kolay değildi. Bu sebepten ötürü, Kazan'da medreseler açılmaya başlanmıştır. 1771 yılında Ahunov ve Apanayev adlı iki büyük medrese açılmış ve bu medreselerde eğitimde Buhara medreselerinde uygulanan anlayış esas alınmıştır. Bu medreselerde eğitim, skolastik metotla yürütülüyordu. Dinî dogmaların ağır bastığı medreselerde talebeler, müstakil olarak fikir yürütemiyorlardı. Bütün bunlara rağmen, bu medreseler Tatar Türkleri arasında okuma-yazma oranının arttırılmasında önemli olmuştur.[12]

Medreseler, dinî bilgileri tam olarak verirken modern bilimleri öğretmede eksik kalmıştır. Aynı dönem içinde Rus okullarında fen bilimleri öğretiliyor ancak Rus baskısı altında uzun yıllar ezilen Tatar Türkleri bu okullardan uzak duruyorlardı. Bu okullarda okuyanlar, Rus dilini öğrenenler halk arasında bazı din adamlarının da etkisiyle Ruslaşmış gibi görülüyorlardı. Bu durum XIX. yüzyılın sonlarına kadar devam etmişti. Halkın dünyevî ihtiyaçlarına cevap veremeyen medreselerin

---

[11] Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, 1966, s. 96-110; Yahya Abdullin, "Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları Arasında Aydınlanma Hareketi", *İlmî Araştırmalar*, çev. Hayati Develi, C. 1, İstanbul, 1995, s. 175-184.

[12] Ferit Agi, "19. Asırda Tatarlar Arasında Ceditçilik Hareketi", çev. Harettin Güleçyüz, *Doğu Türkistanın Sesi*, Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı: 11-12, Aralık 1986, s. 27.

yetersizliği bu dönemde anlaşılmış, yine öncülüğünü bu medreselerde eğitim alan Tatar aydınlarının yaptığı fikrî bir hareket başlamıştı. Bu aydınlar, modern bilimlerin ve özellikle Rus dili olmak üzere çeşitli batı dillerinin öğrenilmesi gerektiğini yüksek sesle halka duyurmuştu. Eğitimdeki yenileşme hareketi, usûl-i cedit mektepleri ile bütün Türk topluluklarına yayılmaya başlamıştı. Özellikle hareketin yayılmasında İsmail Gaspıralı'nın çıkardığı Tercüman gazetesinin etkisi çok fazladır.[13]

Eğitimde Ceditçilik hareketinin ilerlemesinde Tatar Türkleri arasında ticaret ehli olan bazı zenginlerin batı tarzı eğitim veren okullar açmaları çok etkili olmuştur.

XVIII. yüzyılın ortalarından itibaren Rusya ile Orta Asya arasındaki ticarette aracılık rolünü üstlenen Kazan Tatar Türkleri arasında zengin bir sınıfın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Böylelikle de XIX. yüzyılın sonlarında ekonomik ve politik durumu oldukça güçlü bir Tatar burjuvazisi oluşmuştu. Bu dönemde Hüseyinev, Gubeydullin, Gaynullin, Saydaşev, Akçurin, Subayev, Kerimov, Arslanov, Ütemişev, Yavuşev, Sagdiyev ve daha isimi sayamadığımız pek çok zengin Tatar Türkünün elinde oldukça büyük meblağda semaye toplanmıştı. Bu zenginlerden bazıları mektep ve medrese açmak için yardım yapmışlardı. Böylelikle de Tatar Türkleri arasındaki Ceditçilik hareketine maddî yönden de destek sağlanmıştır.[14]

Tatar zenginlerinin desteği Ceditçilik hareketinin gelişmesinde çok önemli bir yere sahiptir. Rus sosyal hayatına karışan, ancak İslâmiyetten de kopmak istemeyen Tatar tacirleri, yeni gelişmeler karşısında eski tarz eğitimde ısrarcı olmanın yanlışlığını da fark etmişlerdi. Örneğin, Şehâbeddin Mercanî gibi saygın bir din âliminin İslâmiyetle modernliği uzlaştıran yeni yorumları Tatar burjuvazisinin hayat tarzına da uygun düşüyordu.

Kazan Tatar Türklerinde gelişen dinî ıslahçılığın en önemli özelliklerinden birini din âlimlerinin Batı dünyasına karşı olan olumlu tutumları oluşturmaktadır. Bu âlimler, Rusya ve Avrupa'yı model olarak görmüşler ve kendi toplumlarını onların seviyesine çıkarmak için mümkün olduğu kadar onların tecrübelerinden yararlanmak gerektiğini düşünmüşlerdir. Şehâbeddin Mercanî'nin ve diğer bazı ıslahçı âlimlerin

---

[13] Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, 1966, s. 112.

[14] Ferit Agi, "19. Asırda Tatarlar Arasında Ceditçilik Hareketi", çev. Harettin Güleçyüz, *Doğu Türkistanın Sesi*, Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı: 11-12, Aralık 1986, s. 28.

oryantalistlerle dostane ilişki kurmaları da bu durumu açıklamaktadır. Ayrıca, Musa Carullah Bigi'nin bu uzlaşmayı teorik alana taşıma çabaları da ilgi çekicidir. Bu tür modernist eğilimler, Tatar Ceditçiliğinin gelişmesinde oldukça etkili olmuştur.

XIX. yüzyılda Tatar mektep ve medreselerinin toplam sayısı kesin olarak belli olmasa da inşa edilen her mescidin yanında bir mektep açıldığı bilinmektedir. 1781 yılında Kazan eyaletinde 250 mescit varken, 1868 yılında bu sayı 729'a ulaşmıştır. 1858 yılında Kazan ilinde 430 köy mektebi ve 50 medrese bulunduğu, 1870 yılında ise, her 119 çocuğa bir okul düştüğü Türkolog Vambery tarafından dile getirilmiştir.

Eski usûllerle eğitimin yürütüldüğü medreselerde, Şehâbeddin Mercanî, Hüseyin Feyzhanî gibi âlimler, modern bilimlerin de öğretim programlarına dâhil edilmesi için çalışmışlardır. Usûl-i cedit ile eğitim yapan ilk mektep, İsmail Gaspıralı tarafından Kırım'da açılmıştır.

Yeni usûlde eğitim veren mektepler hem kız hem de erkekler için açılmıştı. Buradan mezun olan muallimler eğitim işini mollaların elinden almıştır. Özellikle mutaassıp kesimler tarafından yeni usûl eğitimin Tatar Türklerini Ruslaştıracağı ve İslâmı yok edeceği gibi fikirler öne sürülmüş, usûl-i cedit mekteplerinin açılmasına karşı çıkılmıştır. Onlardan başka Tatar Türklerinin çağdaş ilme sahip olmasını istemeyen Çar yönetimi de bu okulları her fırsatta bir bahane yaratarak kapatabilmiştir. Bütün bu engellere rağmen usûl-i cedit mektepleri açılmaya devam etmiş ve Türk dünyasına yayıldıkça yayılmıştır.[15]

Usûl-i ceditçilerin etkisiyle Rus okullarına kaydolanların sayısı da gittikçe artmıştır. Rus dili ve edebiyatını öğrenen gençler, Rusça tercümelerinden Batı edebiyatıyla da tanışmışlardı. Bu şekilde Tatar Türkleri arasında edebiyattan ve sanattan anlayan entelektüel bir sınıf oluşmuştu.

Tatar Ceditçiliğinin dünyevîleşmesi XIX. yüzyılın son çeyreğinde başlar. İsmail Gaspıralı'nın Tercüman gazetesi ve usûl-i cedit mekteplerinin yaygınlaşması bu dönemde yenilik arayışlarının organize olmasını ve güçlü bir hareket hâline dönüşmesini sağlamıştır. Tercüman gazetesinin yayımlanmasından itibaren 5-6 yıl

[15] Ferit Agi, a.g.m., s. 28.

içerisinde Ceditçi aydınların gücü gittikçe artmıştır. Şehâbeddin Mercanî gibi din âlimlerinin de Ceditçilere katılması hareketi iyice güçlendirmiştir.[16]

Islahçı âlimlerin İslâm toplumlarının durumlarını anlama çabası ile İsmail Gaspıralı'nın söylemi oldukça farklı bir noktadır. İsmail Gaspıralı, öncelikle inanç konularını değil toplumsal sorunları ele almıştır. Ona göre, toplumun refaha ulaşabilmesi için tecdit veya dinî ıslahın ötesinde bir takım adımlar atılması gerekmektedir. Gerçekten de İsmail Gaspıralı'nın daha çok etnik ve dil bağlılığını öne çıkardığını ve bu konularda halkı bilinçlendirmeye gayret sarfettiğini görüyoruz. Bu dönemde batıda ortaya çıkan fikirlerden etkilenen yeni Tatar intelijansiyası artık sadece dinî bir toplumun parçası olarak kendini görmemeye ve Batılı anlamda milliyetçiliği geliştirmeye başlamıştır. İsmail Gaspıralı, Yusuf Akçura, Zeki Velidi Togan, Sadri Maksudi Arsal gibi ünlü âlimler bu grubun önde gelen temsilcilerini oluşturmaktadır.[17]

Sonuç olarak, Tatar Ceditçilik hareketinin gelişimindeki temel etkenlerin İslâm dünyasındaki reform hareketleriyle birlikte, Kazan Tatar Türklerinin coğrafî konumları, tarihleri ve sosyal şartlarının oluşturduğu söylenebilir.

D. CEDİTÇİLİK HAREKETİNİN EĞİTİM VE ÖĞRETİMDEKİ GÖRÜNÜMÜ:

1. USÛL-İ CEDİT

Türkçe karşılığı, "yeni metod" olan usûl-i cedit, eğitimde yenileşme veya diğer bir deyişle maarif reformuyla ilgili bir kavramdır. İlk olarak Osmanlı ıslahat hareketleri çerçevesinde kullanılmaya başlanan bu kavram, daha sonraları Kırım'da İsmail Gaspıralı'yla birlikte Kırım, Rusya, Sibirya ve Türkistan'da yaşayan bütün Müslüman Türklere mal edilmiştir.[18]

---

[16] Necip Hablemitoğlu, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları Serisi No: 1, Ankara, 1997, s. 18-19.
[17] *İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri 2, Fikrî Eserleri*, Hazırlayan: Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları: 568, İstanbul, 2004, s. 11-57.
[18] İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Yayınları, Yayın no: 231, İstanbul, 2002, s. 39.

XIX. yüzyılın sonlarında bir Türk maarif-kültür akımı olarak ortaya çıkan ve ilkokulları ıslah davranışı olarak tanımlanan usûl-i cedit hareketi, ilk olarak Kırımlı İsmail Gaspıralı tarafından başlatılmıştır.[19]

İsmail Gaspıralı, eğitim ve öğretim amacıyla bulunduğu İstanbul'da Genç Türkler'den, Paris'teyken de sosyalist ve liberalistlerden etkilenmiş, bunun sonucunda da Batı'daki eğitim sistemini tanıma şansını yakalamıştır. İsmail Gaspıralı, Kırım'da ve Rusya'daki diğer Türk topraklarında halkın içinde bulunduğu geriliği farketmiş, bu durumdan kurtulmak için öncelikle eğitim ve kültüre önem verilmesi gerektiğini düşünmüştür. Bunun için de ıslah çalışmaları ilkokullardan başlatılmalıydı. Ayrıca bu okullarda uygulanan usûl-i kadîm terkedilmeli yerine usûl-i cedit yerleştirilmeliydi. İsmail Gaspıralı, 1883 yılından itibaren Kırım'da çıkarmaya başladığı Tercüman gazetesinde usûl-i cedit'le ilgili fikirlerini dile getirmeye başlamıştı. Bu gazetede ilk eğitimdeki mevcut sistemi eleştiriyor ve usûl-i cedit'in temel unsurlarını da dile getiriyordu.[20]

İsmail Gaspıralı'ya göre, okuma yazma öğretiminde eski harf usûlünden ses (avaz) metoduna geçilmeli, eski medreselerde yer verilmeyen imtihan sistemini getirmeli, öğretim yılının sınırlarının belirlenmesiyle birlikte sene iki öğretim yılına bölünmeli, öğrencilere kendi ana dilleri öğretilerek okuma yazmaya kendi ana dilleriyle başlatılmaları sağlanmalı, ders programında dinî bilgilerin yanında fen bilimlerine de yer verilmeli, mektep ve medreselerin fizikî şartları uygun hâle getirilmeliydi. Bunlar usûl-i cedit'in temel unsurlarını oluşturuyordu.[21]

Yine İsmail Gaspıralı'ya göre, mektep ve medreseler birbirinden ayrılmalı, ilkokulların özel öğretmenleri olmalı, bu öğretmenlere aylık bağlanmalı, kızlar için ayrı okullar açılmalı ve eğitimin her seviyesine uygun kitaplar hazırlanmalıydı. İsmail Gaspıralı, bu hedefler ve ilkeler doğrultusunda 1884 yılında Bahçesaray'da usûl-i cedit mektebini açtı ve yeni yöntemi uygulamaya başladı. Ondan sonra bu mektep örnek alınarak yeni okullar açılmış ve bu okullara da usûl-i cedit mektepleri denilmiştir. Bu mekteplerden mezun olan öğrencilerin başarıları halkın kısa sürede dikkatini çekmiş ve böylelikle de bu okullara olan ilgi artmıştır. Bunun üzerine

---

[19] Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15, Seri: III, Sayı: A3, Ankara, 1966, s. 160.
[20] Taha Akyol, "Cedidcilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul, 1993, s. 211.
[21] İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Yayınları, Yayın no: 231, İstanbul, 2002, s. 40-41.

Kazan'dan, Kafkasya'dan ve Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden usûl-i cedid'i tanımak ve öğrenmek isteyen öğretmenler, mollalar Bahçesaray'a gelmeye başlamıştır.[22]

Usûl-i cedit kavramının muhtevası İsmail Gaspıralı'dan önce bazı Tatar âlimler tarafından düşünülmüştür. Örneğin, Şehâbeddin Mercanî'nin ders okutmaya başladığı erken yaşlarında, ders kitaplarının yetersizliği ve zorluğundan yakındığı, bu sebepten ötürü de bazı ders kitapları yazarak bunları derslerinde kullandığı bilinmektedir. Yine Şehâbeddin Mercanî'nin öğrencisi olan Hüseyin Feyzhanî ve Abdülhabir Müslimî, medreseleri ve dersleri düzene sokma, talim usûlünün ıslah edilmesi gibi özellikle eğitimle ilgili konularda özgün bazı görüşler öne sürmüşlerdir.[23]

İsmail Gaspıralı, usûl-i cedit mekteplerinde tarih, coğrafya ve matematik gibi tamamen dünya ile alakalı bir eğitim sistemini ön görmüş bunun yanı sıra İslâm geleneklerini kısmen terk ederek derslerde Arapça yerine Türkçe okutulmasını da istemiştir.[24]

Kazan Tatar Türkleri arasında İsmail Gaspıralı'dan önce Abdünnasîr Kursavî tarafından başlatılan eski-yeni tartışması, medreselerde Kazan Türkçesiyle eğitim yapılması fikrinin gelişmesinde oldukça etkili olmuştur. Hüseyin Feyzhanî ve Abdülhabir Müslimî, öğretim dilinin Türkçeleştirilmesini savunmuş ve hatta ders kitaplarının da Türkçe olmasını, kolaydan zora doğru yazılmasını istemişlerdir. Hüseyin Feyzhanî ve Abdülhabir Müslimî'nin bu tür istekleri, Kayyum Nasırî tarafından belli bir ölçüde yerine getirilmiş ve onun tarafından pek çok ders kitabı Tatar Türkçesiyle yazılmıştır.[25]

Mektep ve medreselerde öğretim dilinin Türkçeleştirilmesi görüşü beraberinde Tatar Türkçesinin okutulması meselesini de gündeme getirmiştir. Bu amaç doğrultusunda Kayyum Nasırî ve Hüseyin Feyzhanî, Tatar Türkçesiyle çeşitli çalışmalar yayımlamışlardır.[26]

---

[22] Taha Akyol, a.g.m., s. 211.
[23] İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Yayınları, Yayın no: 231, İstanbul, 2002, s. 40.
[24] S. Zenkovski, *Rusya'da Pan-Turkizm ve Müslümanlar*, çev. İzzet Kantemir, İçgal neşriyat, İstanbul, 1966, s. 30.
[25] İbrahim Maraş, a.g.e., s. 303.
[26] bkz. Kayyum Nasırî, *Nahiv Kitabı*, Kazan, 1860; -----, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, Kazan, 1860; -----, *Lehçe-i Tatarî*, 2. cilt, Kazan, 1895-1896; Hüseyin Feyzhanî, *Kratkaya Grammatika Tatarskogo Yazıka*, St. Petersburg, 1862.

Öğretim dilinin Türkçeleştirilmesi ile mektep ve medreselerde Tatar Türkçesinin okutulması konuları ceditçiler tarafından uzun süre tartışılmıştır. *Islâh-ı Lisân-ı Türkî*, *Islâh-ı Mekâtip ve Neşr-i Maarif* cemiyetinin 15 Haziran 1898 yılından 1917 yılına kadar yaptığı pek çok toplantıda özellikle öğretim dilinin Türkçeleştirilmesi ve Tatar Türkçesinin gramerinin hazırlanması konusunda ortak bazı kararlar alınmıştır. Bu karalarda 1905 yılından sonra Ceditçiler tarafından yazılan eserlerin çoğunda Tatar Türkçesinin ya da Osmanlıcaya yakın bir dilin kullanılması da oldukça etkili olmuştur.[27]

Tatar aydınlarının dil alanındaki yenileşme istek ve çabalarını, farklı alanlardaki çalışmalar izlemiştir. Kazan Tatar Türklerinden Şehâbeddin Mercanî, tarih alanındaki araştırmalarıyla, Musa Carullah Bigi'nin ilâhiyat alanındaki eserleriyle Ceditçilik hareketi iyice gelişmiştir. Bu harekete katkıda bulunan bilim, düşünce, edebiyat ve sanat adamları arasında Hadi Atlasî, Fatih Kerimî, Abdürreşid İbrahim, Abdullah Tukay, Fatih Emirhan, Kerim Tinşur, Hadi Maksudî, Sadri Maksudî, Yusuf Akçura, Ayaz İshakî ve Sultan Galiyev'i de saymak mümkündür.[28]

1880'li yıllardan itibaren toplumsal bir uyanış hareketine dönüşen Tatar Ceditçiliği, eğitimdeki yenileşme anlayışı ve dinî düşüncedeki yenilikçilik hareketiyle iyice bütünleşmiştir. XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarından itibaren ceditçi, usûl-i ceditçi ve ıslahçı gibi tabirlerin hepsi bu hareketin temsilcileri için kullanılmıştır.

E. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ TÜRK-TATAR GRAMER ÇALIŞMALARI

Kazan Tatar dil ve edebiyat araştırmalarında XIX. yüzyılın ortalarından 1917 yılına kadar olan döneme Ceditçilik Dönemi adı verilmektedir. Bu dönem adını XIX. yüzyılın sonuna doğru Rusya Türkleri arasında eğitim ve kültür alanında başlayan yenileşme hareketinden alır. Bu dönemde İsmail Gaspıralı'nın eğitim hakkındaki düşüncelerini somut olarak usûl-i cedit mekteplerinde ve Tercüman gazetesinde yaymaya başlamasıyla birlikte Tatar Ceditçiliği dünyevîleşmiş, öğretim dilinin Türkçeleştirilmesi, mektep ve medreselerde Tatar Türkçesinin okutulması, ders kitaplarının bu dille yazılması gibi konular tartışılmaya başlanmıştır.

---

[27] İbrahim Maraş, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Yayınları, Yayın no: 231, İstanbul, 2002, s. 305-308.

[28] Taha Akyol, "Cedidcilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul, 1993, s. 212.

Tatar Türkçesinin ilmî bir dil olarak işlenmesi ve yazı dilinin konuşma diline yakınlaştırılması konusunda Tatar aydınlar tarafından yapılan çalışmalar, XVIII. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Bu dönemde Kazan Tatar yazı dilini oluşturmak ve yaygınlaştırmak için öncelikle dilin gramerinin incelenmesi ve sözlüğünün hazırlanması gerektiğini düşünen bazı aydınlar tarafından özellikle bu alanlarda pek çok çalışma yapılmıştır.

İdil-Ural sahasında Kazan Tatar Türkçesinin ilk olarak sözlüğünün ve kısa gramerinin yayımlanması 1785 yılına rastlar. Rus yönetimi tarafından özellikle Hristiyanlaştırma ve Ruslaştırma politikalarının gerçekleştirilmesi için uygulanan yöntemlerden ilki, baskı uygulama, diğeri ise, barış yoluyla Müslüman halkı etkileme şeklindeydi. İkinci yöntem yani barış yolunu kullanarak Müslüman Tatar Türkleri arasına sokulma tedbirlerinden biri olarak, Kazan'da İmparatoriçe Elisabeth zamanında ilk Rus Gimnazyası (Rus Lisesi) açılmıştır. Bu okulun açılışından on yıl sonra 1769 yılının 12 mayısında II. Katerina tarafından çıkarılan bir fermanla Tatar Türkçesinden Rusçaya ve Rusçadan Tatar Türkçesine tercümeler yapabilecek usta çevirmenlerin gerekli olduğu göz önünde bulundurularak bir Tatar Türkçesi sınıfı açılmıştır.[29] Bu okulda Tatar Türkçesi öğretmenliği yapmak üzere, Kazan silah ve teçhizat deposunun idaresinde tercüman olarak çalışmış, II. Katerina'nın çıkardığı fermanla *Vilâyet Tercümanı* ünvanını alan Türk Halfeoğullarında (Halfinler) Said Halfin (? - 1753) atanmıştır. Bu okulda Tatar Türkçesi öğretmenliği uzun zaman irsî olarak Türk Halfeoğulları (Halfinler) ailesinin bireyleri tarafından yapılmıştır.[30]

Said Halfin bu görevini yürütürken okulda okutulmak üzere bazı ders kitapları yazmıştır. Tatar Türkçesinin bilinen ilk alfabe kitabı Said Halfin tarafından hazırlanmış ve 1778 yılında Moskova Üniversitesi basımevinde yayımlanmıştır.[31] Ayrıca *Tatarskaya Slovar i Kratkaya Tatarskaya Grammatika v polzu Obuçayutşegosya Pri Kazanskiĥ Gimnaziyaĥ Yunoşestva Tatarskomu Yazıku* (Kazan, 1785) adlı bir eserinde de Tatar Türkçesinin sözlüğünü ve kısa gramerini incelediği

[29] Abdullah Battal-Taymas, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15, Seri: III, Sayı: A3, Ankara, 1966, s. 102.

[30] Kazan Gimnazyası (daha sonraki adı Kazan Lisesi) olarak da belirtilen bu okulun Tatar Türkçesi öğretmenliğine ilk olarak Said Halfin atanmıştır. Ondan sonra bu göreve 1785 yılında oğlu İshak Halfin geçmiş, 1812 yılında ise, bu memuriyet görevi torunu İbrahim Halfin'e intikal etmiştir. Halfinlerden İbrahim Halfin aynı yıl, Kazan Üniversitesinde Tatar Türkçesi ve Arap dili öğretmeni olarak tayin edilmiş, 1823 yılında Şark edebiyatı profesörü olmuştur.

[31] Sait Halfin, *Azbuka Tatarskogo Yazıka Sobstoyatelnım Opisaniem Bukv i İskladov*, Moskva, 1778, 55 s.

bilinmektedir. Onun bu sözlüğü, Tatar Türkçesiyle Rusçanın yaklaşık 25 bin kelimesinin karşılaştırılmasıyla hazırlanmıştır. Başında da Tatar Türkçesinin kısa bir grameri yer almaktadır.[32]

XIX. yüzyılın ilk yarısında Kazan Tatar Türklerinin ilk matbaacılık çalışmalarının başlamasıyla birlikte yüzyılın ikinci yarısından itibaren millî bir Tatar yazı dilinin oluşturulma çalışmaları artmış, bunun sonucunda da gramer kavramının anlamında gelişme görülmeye başlanmıştır. Bu dönemde millî bir yazı dili oluşturma çabalarını İosif Giganov, Aleksandr Troyanskiy, M. G. Maḫmudov, A. Kazem-bek, Kayyum Nasırî, S. Kuklyaşev, Ḥ. Feyizhanov, A. Vagapov, Ş. Ahmerov, N. İlminskiy ve N. F. Katanov tarafından 1801'den 1911'e kadar yayımlanan yaklaşık yirmi kadar çalışmanın niteliği de kanıtlamaktadır.[33]

Bu gramerler Tatar Türkçesinin temel gramer kurallarını ilk kez ayrıntılı olarak açıklamaları bakımından dönemleri içinde yayımlanmış esaslı çalışmalardır.[34] Örneğin İ. N. Berezin, M. G. Maḫmudov'a ait olan *Praktiçeskoe rukovodstvo k izuçeniyu Tatarskogo yazıka* (Kazan, 1857) adlı gramer kitabını şöyle değerlendirmiştir: "Bilgi alma ihtiyacından dolayı, pratik ders kitabı olarak oluşturulmuştur. Kazan ve onun komşu bölgelerinde kullanılan lehçe olan Tatar dilinin teorisini açıklayan mükemmel bir pratik ders kitabı olması hayret vericidir. Kitabın yazarı öz lehçesini esaslı bir şekilde derinlemesine biliyor ve son dilbilimsel çalışmalara da vakıftır."[35]

---

[32] Ferit Agi, "19. Asırda Tatarlar Arasında Ceditçilik Hareketi", çev. Harettin Güleçyüz, *Doğu Türkistanın Sesi*, Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı: 11-12, Aralık 1986, s. 30.

[33] Bu eserler şunlardır: İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801, 187 + 75 s.; A. Kazem-bek, *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka*, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846, 457 s.; M. G. Maḫmudov, *Praktiçeskoe rukovodstvo k izuçeniyu Tatarskogo yazıka,* Kazan, 1857, 6+VII+255 s.; A. A. Vagapov, *Samouçitel dilya Russkih po-Tatarski i dilya Tatar po-Ruski*, Kazan, 1846; S. Kuklyaşev, *Slovar k Tatarskoy Hrestomatii*, Kazan, 1859; -----, *Tatarskaya Hrestomatiya*, Kazan, 1859; Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860, 234 s.; K. Nasırov, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika, İzlojennaya v Primerah*, Kazan, 1860; -----, *Polnıy Russko-Tatarskiy Slovar*, Kazan, 1892; -----, *Änmüzäc*, Kazan, 1895; Ḥ. Feyizhanov, *Kratkaya uçebnaya grammatika Tatarskogo Yazıka*, Spb., 1862, 95 s.; N. İ. İlminskiy, *Uçatşatelnaya Forma Tatarskogo Glagola //* Uç. zap. Kazanskogo Un-ta, 1863; Ş. Ahmerov, *Sintaksiçeskiy Razbor Glagola v Kazansko-Tatarskom Nareçii*, Kazan, 1895; N. F. Katanov, *Materialı k İzuçeniyu Kazansko-Tatarskogo Nareçiya*, Kazan, 1898.

[34] M. Z. Zekiyev, "Kazanskaya Şkola Tyurkologov i Gramatiki Na Tatarskom Yazıke (Konets XIX-Naçalo XX. vv.)", *Tatarı*, Leningrad, 1976, s. 199.

[35] İ. N. Berezin, "Mahmudov M. Praktiçesko Rukovodstvo k İzuçeniyu Tatarskogo Yazıka", *Jurnal Ministerstva Narodnogo Prosvetşeniya*, S. I, VI. bölüm, 1858, s. 56.

XIX. yüzyılın ikinci yarısının karakteristik özelliği, Tatar Türkçesi gramerinin yazılması ve bu dilin ilmî açıdan incelenmesi çalışmalarına Tatar âlimlerin aktif şekilde katılmaları olarak kabul edilir. Yazarlar bu dönemde özellikle mektep ve medreselerde ders kitabı olarak kullanılması amacıyla Tatar Türkçesinin gramer kurallarının incelendiği gramerler hazırlamışlardır. Bu ders kitaplarını, Kazan Türkoloji mektebinin doğrudan etkisiyle eğitim amaçlı olarak XIX. yüzyılın 30'lu ve 50'li yıllarında oluştururlar. Kazan Üniversitesinin merkez Kazan ve şark sınıflarının Türk-Tatar dil biliminin gelişmesinde belirgin bir şekilde katkı sağladığı görülür.

XVIII-XIX. yüzyıllarda basılan Tatar Türkçesi gramerleri yazılış amaçları bakımından Ruslara Tatar Türkçesini öğretmek için düzenlenen gramerler ve Tatarların kendi halklarına Tatar Türkçesini öğretmek için yazdıkları gramerler olmak üzere iki gruba ayrılır. Birinci grupta yer alan gramer kitapları, bu dönem içinde yazılan gramer kitaplarının büyük bir kısmını oluşturur. İkinci gruptakiler ise, sayı bakımından çok azdır. Sayıları üç-dört ile sınırlı kalmıştır.

Bu yüzyıllarda Tatar Türklerine kendi dillerinin gramer kurallarını öğretmek amacıyla yazılan gramer kitapları içinde en önemlileri olarak İ. Giganov'un *Grammatika Tatarskogo Yazıka* (Spb. 1801) adlı eseri ile Kayyum Nasırî'nin *Änmüzäc* (Kazan, 1895) adlı eseri gösterilebilir. Diğerleri ise, sadece dil ile ilgili pratik yapma amacıyla yazılmış çalışmalardır. Konuşmacıya daha çok okuma yazmayı öğretmeyi amaçlayan bu gramerlerde, dilin ses bilgisi ve şekil bilgisi özelliklerinin sunulması ile pratik yapma amaçları yerine getirilmeye çalışılmıştır. Bu gramerlerde öğrenciye dilin kurallarını daha iyi öğretmek amacıyla dil çalışmaları (dil idmanları) ve alıştırmalar da verilmiştir.

Ruslara Tatar Türkçesini öğretme amacıyla yazılan gramer kitaplarında ise, başlıca şu özellikler karşımıza çıkmaktadır:

1. Rusça yazılmışlardır.

2. O dönemde yazılmış olan Rusça gramer kitaplarının örnek alınması ile düzenlenmişlerdir. Terimler genellikle Rus gramer kitaplarındaki terimlerden seçilmiş, bazı terimler de Arapçadan alınmıştır.[36]

[36] İlk Tatar gramercilerinden İosif Giganov, İshak Halfin, İ. Martinyan İvanov ve Aleksandr Troyanskiy tarafından hazırlanan gramer kitapları, Rusça yazılmış Tatar gramerlerindendir. Bu gramer kitaplarına model olarak M. V. Lomonosov'un *Rossiyskaya Grammatika* (İjdiveniem İmp. Akad. Nauk, Spb, 1755, 449 s.) adlı eseri örnek alınmıştır. Özellikle de kelime türleri belirlenirken M. V. Lomonosov'un çalışmasındaki türler esas alınmış ve Tatar Türkçesinin isim, zamir, fiil, sıfat-fiil, zarf,

3. Hemen hemen hepsinde Tatar Türkçesinin ses ve hece sistemleri hakkında kısaca bilgi verilmiştir.

4. Ayrıca Arap alfabesi ve Arap imlâsının esas kaideleri de gösterilmiştir. Bu gramer kitaplarının çoğunda Tatar Türkçesinin gramatik düzeni, ilk olarak da şekil bilgisi açıklanmaya çalışılmıştır. [37]

XIX. yüzyıl Tatar gramercileri arasında Kazan Tatar Türklerine kendi dillerinin kurallarını öğretmek amacıyla gramer hazırlayanlardan en ünlüsü Kayyum Nasırî'dir. Kayyum Nasırî, Tatar Ceditçilik hareketinin dil alanındaki en önemli temsilcilerinden biridir. İdil-Ural sahasında Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar konuşma dili esasında yazı dilinin şekillendirilme çabalarında kuşkusuz ilk akla gelen isim de onunkidir. Kayyum Nasırî, *Tatar Tĕlĕ* olarak adlandırdığı Kazan Tatar Türkçesinin bağımsız bir dil olduğunu iddia ederek, o döneme kadar ki edebî eserlerin Arap diliyle yazılması geleneğini yıkmış ve bütün eserlerini Kazan Tatar Türkçesiyle kaleme almıştır. Ona göre, Tatar halkının kültürel bakımdan geri kalmış olmasının sebebi kendi dilleri hakkında hiçbir bilgiye sahip olmamalarıdır. O dönemde genelde *lomovoy* "arabacıların kaba saba dili" olarak anılan Tatar Türkçesini, Tatar şair ve yazarları edebî eserlerde kullanmaktan kaçınıyor ve halkın çoğu tarafından anlaşılmayan bir dili kullanmayı tercih ediyorlardı. Bu durumdan rahatsız olan Kayyum Nasırî, "Türk dilleri içinde en arısı ve en güzeli" olarak nitelendirdiği Tatar Türkçesi'nin edebî eserlerde de kullanılabileceğini düşünmüş, çeşitli edebî kalıplar geliştirerek döneminde dil alanında pek çok yenilik yapmıştır.[38]

Tatar Türkçesinin edebî dil olarak kullanılması ile ilgili fikirlerini *Konuşmanın Merhaleleri* adlı kitapta şu şekilde savunur[39]:

"Tatar dili, fikirleri ifade etme bakımından sade, belagat ve uygunluğu bakımından mükemmel ve bazı husûslarda da daha büyük imkânlar sağlamaktadır."

---

edat, bağlaç ve ünlem şeklinde sekiz kelime türünün bulunduğu belirtilmiştir. Yine Tatar Türkçesinin morfolojik düzeni ve bazı gramer kategorilerinin de (ör. *kilĕş* "hâl kategorisi") Rusçanın gramer kategorileri esasında incelendiği görülür. (bk. *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 281.)

[37] red. Z. Väliullina vd, a.g.e., s. 281.

[38] Chantal-Quelquejay Lemercier, *Abdülkayyum el-Nasırî, 19. Yüzyılda Bir Tatar Islahatçı*, çev. Deniz Bozer, ODTÜ Yayınları, ayrı basım, Ankara, 1984, s. 9-10.

[39] S. Zenkovski, *Rusya'da Pan-Turkizm ve Müslümanlar*, çev. İzzet Kantemir, İçgal neşriyat, İstanbul, 1966, s. 22.

Kayyum Nasırî, ilmî terminoloji meselesinde de büyük katkılarda bulunmuş bir Tatar âlimidir. Kayyum Nasırî, ilmî terim türetiminde öncelikle Tatar Türkçesinin kendi bünyesine ve söz varlığına başvurulması gerektiğini, bu kaynaklardan karşılık bulunamadığı takdirde Arapça ve Farsça kelimelerin muhafaza edilebileceğini belirtmiştir. Bu amaçlada ilmî terimler için kullanılmak üzere Tatar Türkçesinin eski kaynaklarına başvurmuş, konuşma dilinden bu terimlere karşılık bulmaya çalışmıştır.[40]

Kayyum Nasırî 1860 yılında, hazırladığı Tatar gramerlerinden ilkini, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, *İzlojennaya v Primerah* adıyla Kazan'da yayımlamıştır. Rusça ve Tatar Türkçesi öğretmenliği yapan Kayyum Nasırî'nin 30 yıllık çalışmalarının sonucu olarak ortaya çıkan ve ders kitabı olarak hazırlanan bu çalışma, 1895 yılında düzeltilmiş ve eklemeler yapılarak tekrar yayımlanmıştır.

Ceditçilik Döneminde Tatar Türkçesinin ilmî olarak incelenmesinde en büyük pay Kayyum Nasırî'nin çalışmalarına aittir. Tatar gramercilerin XIX. yüzyılda kendi halklarına dillerini öğretmek amacıyla hazırladıkları gramer kitapları içerisinde hem sarf hem de nahiv bilgilerini içermesi bakımından en kapsamlı olanı onun *Änmüzäc* (Kazan, 1895) adlı çalışmasıdır.

Kayyum Nasırî, bu çalışmasının başlangıç kısmında Tatar Türkçesinin ilk gramer kitabını yazdığını şu sözlerle dile getirir[41]:

"Tarafımızdan bilinmektedir ki, bu zamana kadar lisanımızın sarf ve nahiv kaidelerini açıklayıcı bir kitap hazırlanmamıştır. Otuz otuz beş yıldan beri iki dille yani kendi dilimiz ve Rus diliyle öğrencilere ders okutmada özellikle de Rus dilini okuturken kendi dilimizin kaidelerini açıklayan bir kitaba ihtiyaç duyuyordum. Milletimiz öğretmenlerinden bir himmet sahibi çıkarak dilimiz için bir gramer kitabı hazırlayan olur mu diye bekledim, ancak kimse olmadı. Kendi dilimizin gramer kitabına çok ihtiyaç vardır. Çünkü eğer birisi kendi dilinin kurallarını bilmezse o kişi, başka bir dili öğrenirken çok fazla zorlanır. Öyle ki bu durum tarafımdan tecrübe edilmiştir. Ayrıca bu kitap Arap nahvini öğrenmede de çok faydalı olacaktır."

Kayyum Nasırî'nin bu çalışmasında Arap gramer anlayışının etkisi oldukça güçlü bir şekilde hissedilir. Gramer terimlerinde de millî edebî dilin kelimeleri yerine

---

[40] Ferit Agi, "19. Asırda Tatarlar Arasında Ceditçilik Hareketi", çev. Harettin Güleçyüz, *Doğu Türkistanın Sesi*, Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı: 11-12, Aralık 1986, s. 34.
[41] Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, s. 2.

Arapça kelimeler daha çok kullanılmıştır. K. Nasıri'nin *Änmüzäc* adlı gramer kitabı pek çok bölümden oluşması ve seviye bakımından yüksek olması bakımından Ceditçilik Dönemi gramerleri arasında büyük bir öneme sahiptir.

Kayyum Nasırî *Änmüzäc* adlı eserini Tatar Türkleri için yazılmış ilk gramer kitabı olarak belirtmiş olmasına rağmen, Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov tarafından yazılan *Tatar Tĭlĭğä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf* (Kazan, 1887) adlı gramer kitabının içeriği bakımından bu ünvanı taşıması gerektiği söylenebilir. Ayrıca Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov tarafından çalışmasının dönemindeki ilk sarf kitabı olduğu ve yazılış amacının da öğrencilerin konuşma ve yazmada dillerini doğru kullanmalarına kolaylık sağlamak olduğu şu sözlerle de dile getirilmiştir[42]:

"Yeryüzünde pek çok halk vardır. Bu halkların her biri kendilerine has bir dille konuşurlar. Her insan doğup büyüdüğü yerde dilini öğrenir ve kurallarına uygun bir şekilde kullanır. Bunlar arasında çok azı konuşmada hata yapar. Ancak dilinin sarf ve nahiv ilmini bilmeyen kişi, doğru şekilde konuşsa da bunun doğruluğunu gerçekten bilmez... Konuşurken kullandığımız sözlerin doğruluğunu anlamaya sarf ve nahiv ilimleri yardımcı olur. Ayrıca bu iki ilmin konuşmadan başka doğru yazmaya da faydası çoktur. Zamanımızdaki medreselerde Buhara usûlüyle on on beş yıl ilim öğrenen, eğitim gören öğrencilerimizin çoğu, kendi dilimizin sarf ve nahvinden habersiz olmalarından dolayı onların yazılarında pek çok hata bulmak mümkündü. Dilimi doğru konuşayım, doğru yazayım diyen bir kişinin öncelikle kendi dilinin sarf ve nahvini bilmesi gerekir. Zamanımızda ilme önem veren halkların her biri kendi dillerinin sarf ve nahvini tasnif ederek kendi mektep ve medreselerinde diğer önemli ilimler gibi okutmaktadırlar. Bizim Kazan Tatarlarımızın dilinde bu zamana kadar sarf ve nahiv kitabı olmadığı için değerli kardeşlerimiz ve öğrencilerimizden hepsi, büyük küçük faydalansınlar diye tarafımızdan dilimizin sarf ve nahiv kitaplarının hazırlanmasına gayret edildi. İlk olarak da dilimizin sarfı yazıldı."

Bu eser doğrudan doğruya Tatar Türklerinin kendi dillerini öğrenmeleri için yazılmış gramer kitaplarından biri ve kronolojik olarak da ilkidir. Hacim bakımından küçük, içindekiler bakımından da oldukça sade bir kitap olmasına rağmen bu eserde de *Änmüzäc*'de olduğu gibi Tatar Türkçesinin şekil bilgisinin temel konuları

[42] Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, *Tatar Tĭlĭğä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf*, Kazan, 1887, s. 2-3.

özellikle de kelime türleri oldukça ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu kitapta kelime türleri beş grupta (isim, sıfat, zamir, fiil, yardımcı kelimeler) gösterilmiş ve her birinin tanımları, belli başlı kuralları ve türleri ayrı ayrı olarak açıklanmaya çalışılmıştır. Açıklama sonlarında konu ile ilgili kurallar belirlenmiş ve öğrenciler için örnek ve alıştırmalar verilmiştir. Günümüzde Kazan Tatar Türkçesinn gramer yapısının sistemleştirildiği ve tasnif edildiği ilk gramer denemesi olması bakımından bu çalışma, tarihî öneme sahiptir.[43]

1900-1905 yılları arasında Tatar mekteplerinde okutulmak üzere birkaç tane Tatar Türkçesi grameri basılmıştır. Bu çalışmaların çoğu K. Nasıri'nin geleneğinin devamı olarak ve Arap gramer anlayışı esas alınarak hazırlanmıştır. Bu geleneği sürdüren ve eserlerinde uygulayan âlimler G. Tävfik, G. Naçiz, M. Ömĭdbayev, Ä. Siracäddin, Äḫmätcan Mŏstafa, Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'dir. Bu âlimlere ait ders kitapları pratik amaçlı ve hacimsiz çalışmalardır. Günümüzde bu eserlerin daha çok tarihî açıdan önem taşıdıklarını görüyoruz.[44]

XIX. yüzyılın son yıllarından itibaren Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov ve Kayyum Nasırî'nin çalışmalarını izleyen pek çok gramer kitabı yayımlanmaya başlamıştır. Bu çalışmalar özellikle Tatar Türklerine kendi dillerini öğretmek ve Tatar edebî dilinin şekillenmesinin hızlandırılmak amacıyla Tatar Türkçesiyle hazırlanmıştır. Bu gramer kitapları içerikleri bakımından ya sadece dilin ses ve şekil özelliklerini öğretmek üzere hazırlanmış ya da sadece cümle bilgisi ile ilgili konu ve kuralların açıklanması amacıyla oluşturulmuşlardır. Gramerin bu dallarının aynı eser içinde birlikte ele alınması özelliğine bu dönem çalışmalarında rastlanmamaktadır. Tatar Türkçesinin ses ve şekil bilgisini ele alan gramer kitapları bir kaç istisna eser dışında daima *ṣarf* "sarf" terimi kullanılarak, cümle bilgisini ele alan gramer kitapları ise, *näḥv* "nahiv" terimi kullanılarak adlandırılmıştır. Bu terimler Arap gramer terminolojisine aittir.

Doğuda Araplar grameri *sarf* (*tasrif*, *çekim*, *bükün*) ve *nahv* (*söz dizimi*, *sentaks ilmi*) ve *kavaid* (*kaideler*, *kurallar*) terimleri ile karşılamışlardır. Arap

---

[43] M. Z. Zekiyev, "Kazanskaya Şkola Tyurkologov i Gramatiki Na Tatarskom Yazıke (Konets XIX-Naçalo XX. vv.)", *Tatarı*, Leningrad, 1976, s. 200.

[44] Bu eserlerden bazıları şunlardır: G. Tävfik, *Sarfı Tŏrkī*, Kazan, 1900; G. Naçiz, *Sarfı Tŏrkī*, Kazan, 1900; Tävfik Bini Möhämmätcan, *Sarfı Tŏrkī*, Kazan, 1900; M. Ömidbayev, *Tatar Nähvsĭnĭŋ Mŏḫtäsärĭ*, Ufa, 1901; Ä. Siracäddin, *Tŏrkī Tĭl (Darĭslĭk)*, Kazan, 1902; Ä. Mŏḫämmädraḫim, *Tŏrkĭ Sarıf*, 1905; Äḫmätcan Mŏstafa, *Tŏrkī Ṣarfı*, Kazan, 1909; Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, *Mŏḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Tŏrkī*, Kazan, 1907.

dilciler, grameri iki kısma ayırmaktadırlar. Bunlardan biri fiilin kökü ve çekimleri, isim ve sıfatların meydana getirilişleri, bunların çoğul ve müenneslerinin yapılışları vb. konularını ihtiva eden ve kelimelerin şekilleriyle ilgili olan *ilmu's sarf*, *ilmu't-tasrîf* (*kelime bilgisi*) olup diğeri, kelimenin sentaksı olan *ilmu'n-nahv* (*cümle bilgisi*)'dir. Sarf, Arap gramerinin temel iki dayanağından biridir. Diğer dayanağı ise, nahivdir. Sarf ve nahiv ikisi birlikte Arapça dil kurallarının bütününü oluşturur. Bunlardan sarf, dilin temel maddesini yani kelimenin şekil yapısını ele alırken, nahiv bu maddeler arasındaki ilişkiyi veya bu maddelerin oluşturdukları bütünü yani cümleyi inceler. Diğer bir ifade ile sarf ve nahiv gramerin birer parçası olarak birbirini tamamlayıcı iki unsurdur. Sarf, nahiv (gramer) ile fonoloji (ses bilim) arasında bir dil analizi konumundadır. Sarf, fonetiğin çatısını ve nahvin temelini oluşturmaktadır. Bu sebeple de büyük bir öneme sahip olan sarf ilmi, cümle yapısı ilmi olan nahvin (söz dizimi) hareket noktasını oluşturan kelimenin kaideleri ilmi, yani batı dillerindeki şekil bilgisini diğer bir deyişle didaktik morfolojinin karşılığı olarak karşımıza çıkmaktadır.[45]

XX. yüzyılın başında Tatar Türkçesinin dil ve imlâ kurallarının araştırılmasına olan ilgi iyice artmaya başlamış, 1905 İhtilâlinden sonra Tatar mekteplerinde eğitim dili olarak Tatar Türkçesinin kullanılmaya başlanmasıyla birlikte Tatar Türkçesinin gramatik yapısının araştırılması ile ilgili çalışmalar daha da fazlalaşmıştır. Bu durumda Tatar matbuatının gelişmesi de oldukça etkili olmuştur.

İdil-Ural sahasında 1905 Rus İhtilâlinin etkisi ile geniş Tatar toplulukları arasında toplumsal birlik düşüncesi gelişmeye başlamıştır. Bu dönemde Tatar Türkçesinin gramer ders kitapları ve Tatar edebî dili meselesi üzerine farklı çalışmaların hazırlandığını görüyoruz. Özellikle de Tatar Türkçesinin temel gramer yapısının belirlenmesi açısından ders kitapları, bu dönemde oldukça önemli olmuştur. Bu çalışmalar arasında ilk olarak Şeyh Attar İmanay'ın *Tatar Tĕlĕnĕŋ Näḥvĕ vä Ṣarfı*, (Kazan, 1910) adlı hacimli ders kitabını burada belirtebiliriz. Bu çalışma döneminin Rus ve Fransız gramer modeli esas alınarak düzenlenmiştir. Kitapta kelime türleri ve başlıca gramer kategorileri belirlenmiştir. İlk defa tek ögeden

[45] Selami Bakırcı, Kenan Demirayak, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2001, 13, 183.

oluşan cümle yapısı gramerin cümle bilgisi konularına dâhil edilmiştir. Kelime şeklinin aksine belirli ve belirsiz tanım edatının bulunduğu cümle türü, soru şekli detaylı bir şekilde incelenmiştir.[46]

1910 yılında Ä. Hadi Maksudî tarafından Tatar Türkçesinin gramer yapısının incelendiği *Tŏrkī Ṣarfı* ve *Tŏrkī Näḥvĭ* adlı iki ayrı eser yayımlanmıştır. Ä. Hadi Maksudî'nin ibtidaî mekteplerin dördüncü sınıf öğrencileri için hazırladığı *Tŏrkī Näḥvĭ* adlı çalışması, dönem gramercilerinin eserlerinden farklı olarak dört gramer anlayışının dikkate alınmasıyla oluşturulmuş olması bakımından da dikkat çekicidir.. Yazar çalışmasının başlangıç kısmında etkilendiği gramer anlayışlarını şu sözlerle ifade eder[47]:

"Bu risâle, Arap, Fars, Rus ve Fransız gramerleri örnek alınarak ve Türk dilinin Kazan şivesine uygulanarak hazırlanmıştır. Osmanlı, Azerbaycan, Kırgız ve Tarançi şivelerine has kaide ve hükümler bu risâlede açıklanmamıştır. Onları Kazan şivesinin kaideleriyle karşılaştırarak öğrenmek müşkil değildir."

Ä. Hadi Maksudî'nin *Tŏrkī Ṣarfı* adlı çalışmasında da benzer şekilde farklı gramer ekollerinden etkilendiği görülür. Bu çalışmalarını Arap, Fars, Fransız ve Rus gramerlerinin çeşitli özelliklerinden yararlanarak hazırlaması döneminde Tatar Türkçesinin gramer sisteminin pek çok tartışmalı konularının açıklanmasında faydalı olmuştur.[48]

Tatar gramer kitapları, özellikle 1910 yılından sonra ardı ardına basılmaya başlamıştır. Bu gramer kitaplarının çoğu, başlangıç ve orta derecede eğitim veren umumî okullar için yazılmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerleri, Tatar Türkçesinin gramatik yapısının aydınlatılmasını konu edinmelerine rağmen, çoğu *ṣarf* "sarf", *näḫv* "nahiv" kelimelerine *Tŏrkī* "Türkî" kelimesinin getirilmesi ile adlandırılmıştır: *Tŏrkī Ṣarf*, *Ṣarf-ı Tŏrkī*, *Tŏrkī Ṣarfı*, *Tŏrkī Näḫv*, *Näḫv-ĭ Tŏrkī* vd.

Bu dönem Tatar gramerlerindeki ikinci tür adlandırma ise, *ṣarf* "sarf", *näḫv* "nahiv" kelimeleri ile *Tatar* "Tatar" veya *ana tĭlĭ* "ana dili" gibi kelimelerin bir

[46] M. Z. Zekiyev, "Kazanskaya Şkola Tyurkologov i Gramatiki Na Tatarskom Yazıke (Konets XIX-Naçalo XX. vv.)", *Tatarı*, Leningrad, 1976, s. 201.
[47] Ä. Hadi Maksudî, *Tŏrkī Näḫvĭ*, İ. N. Haritoniva Tas ve Hurufat Matbuası, Kazan, 1910, s. 1.
[48] M. Z. Zekiyev, a.g.m., s. 201

arada kullanılmasıyla oluşturulmuştur: *Tatar Ṣarfı*, *Tatar Näḥvĭ*, *Ana Tĭlĭ Ṣarfı*, *Ana Tĭlĭ Näḥvĭ* vd.

1908 yılında yayımlanan diğer bir gramer ders kitabı ise (yazarı: Ḫ. Äḫtämov) *Ḳağıydä Kitābı* olarak adlandırılmıştır. Gimad Nugaybek'in 1911 yılında basılan gramer kitabı da tamamıyla farklı olarak *Tŏrlĭk* (*Türlük* "Saf") şeklinde adlandırılmıştır.

Tatar gramer kitaplarına verilen adlara baktığımızda Ceditçilik Dönemindeki Tatar âlimleri arasında bir ayrılığın olduğu açıkça anlaşılmaktadır. Esasında, bu durum, o dönemdeki Tatar millî edebî dilinin oluşturulması çabalarından kaynaklanmakta ve Tatar âlimleri arasında birkaç yıl süren Türkçülük ve Tatarcılık hareketinin gramer alanında da şekillenen bir örneğini oluşturmaktadır. Bu dönemde Tatar âlimlerinin bir kısmı, Tatar millî edebî dilinin Rusya'daki Türk soyundan halkların tamamı için ortak olan Türk yazı dili esasında oluşturulması gerekliliğini savunmuşlardır. Bu grupta yer alan âlimler ortak yazı dilinin Osmanlı Türklerinin de göz önünde tutularak şekillendirilmesini arzu etmişlerdir. Tatar âlimlerin diğer bir kısmı ise, bu görüşün tam aksine, Tatar edebî dilinin Tatar halkının kendi konuşma dili esasında oluşturulmasının gerekliliği üzerinde durmuşlardır. *Tŏrkī* "Türkî" ifadesi eklenerek adlandırılan Tatar gramer kitapları bu iki farklı görüşten ilkini benimseyen Tatar gramercileri tarafından, *Tatar* "Tatar" veya *ana tĭlĭ* "ana dili" ifadelerinin kullanılmasıyla oluşturulan adlandırmalar ise (*Tatar Sarfı*, *Tatar Näḥvĭ*, *Ana Tĭlĭ Sarfı*, *Ana Tĭlĭ Näḥvĭ*, *Tŏrlĭk*) ikinci görüşü benimseyen Tatar gramercileri tarafından kullanılmıştır.

Tŏrkī "Türkî" olarak adlandırılan Tatar gramer kitaplarının büyük bir kısmı, Arap gramer anlayışının etkisi ile oluşturulmuş, kullanılan terimler, tanım ve açıklamalar bakımından da oldukça ağır bir üslûpta yazılmıştır.[49] Örneğin, Äḫmätcan Mŏstafa'nın 1914 yılında basılan *Tŏrkĭ Näḥvĭ* adlı kitabında, cümle bilgisi ile ilgili terimlerin hepsi Arapçadan alınmıştır: *cŏmlä* "cümle", *cŏmlä-i ismiyyä* "isim cümlesi", *cŏmlä-i fiʿliyä* "fiil cümlesi", *mŏbtäda* "özne", *mäfʿūl* "nesne", *näḳıys fiʿl* "noksan fiil", *ʿatf* "bağlaç", *iʿrāb* "ismin hâlleri" vd.

[49] *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 284

Tatar "Tatar" kelimesi ile adlandırılan Tatar gramerlerinin terminolojisi, genellikle Tatar Türkçesinden seçilmiş kelimelerden oluşturulmuş, Arapça terimler oldukça azaltılmıştır. Örneğin, Galimcan İbrahim'in 1911 yılında basılan *Tatar Ṣarfı* ve *Tatar Näḥvĭ* adlı kitaplarında kelime grupları ve cümle öğeleri şu terimler kullanılarak adlandırılmışlardır: *İsĭm* "isim", *sıyfat* "sıfat", *san* "sayı", *fiʿl* "fiil", *ḳuşımça* "ek", *almaş* "zamir", *ḳayd (kisäkçä, iyärtüçĭ tĭrkägĭç, rävĭş)* "bağlama ve son çekim edatları", *yardämlĭk (tĭzüçĭ tĭrkägĭç* ve bazı *iyärtüçĭ tĭrkägĭçlär)* "bağlama ve son çekim edatları"; *cŏmlä* "cümle", *cŏmlä kisäklärĭ* "cümlenin ögeleri", *baş kisäklär* "cümlenin baş ögeleri", *iyä* "özne", *ḥŏkĭm (ḫäbär)* "yüklem", *iyärçĭn kisäklär* "yardımcı ögeler", *vaḳıt* "zaman", *urın* "yer", *rävĭş (rävĭş ḫäli)* "tarz", *säbäp (säbäp ḫäli)* "sebep", *tämāmlıḳ* "nesne", *ayırġıç* "tamlayan", *ĭndäş* "ünlem, hitap", *kĭrĭş süz* "cümle başı edatları ve ara sözler" .

Bu yıllardaki Tatar gramer kitaplarında kullanılan dil Tatar Türklerinin konuşma dillerine oldukça yaklaşmıştır. Gramer terimlerinin ve özellikle de kullanılan dilin bu dönemde aşırı Tatarcalaşması, bazı Tatar âlimlerin bilinçli çabalarından ve aşırı gayretlerinden kaynaklanmaktadır. Örneğin, Gimad Nugaybäk'in *Tŏrlĭk* (*Türlük* "Saf") adlı kitabında, terimlerin hepsi "saf" Tatar Türkçesine ait olan kelimelerden türetilerek oluşturulmuştur. Yazarın kendisinin de belirttiği gibi, eserinde geçen terimler içinde bir tane bile yabancı kelime bulunmamaktadır. Eserde kelime türlerinin şu terimler kullanılarak adlandırıldığını görüyoruz[50]: *äybĭr atı* "isim", *bilgĭ atı* "sıfat", *san atı* "sayı", *atlık* "zamir", *ḳılım* "fiil", *citäkçĭ* "zarf", *iyärçĭn* "bağlaç-bağlama edatı ve cümle başı edatı", *cıyġıç* "bağlama edatı", *ımlar* "ünlem".

Gimad Nugaybäk'in *Tŏrlĭk* (*Türlük* "Saf") adlı eserinin iki farklı açıdan önem taşımaktadır. Birincisi, yukarıda da belittiğimiz gibi Tatar Türkçesine ait dil malzemesinden oluşturulmuş gramer terimlerinin benimsetilmeye çalışılması, ikincisi ise, döneminde Rus okul gramerinin esas alınarak hazırlanmasıdır.

Tatar gramerindeki asıl dilbilimsel gelişmenin Galimcan İbrahim'in mekteb-i ibtidâiyyenin son ve mekteb-i rüşdiyyenin ilk sınıflarında okutulmak için hazırladığı *Tatar Ṣarfı* adlı çalışmasıyla, mekteb-i rüşdiyye sınıfları için hazırladığı *Tatar Näḥvĭ*

[50] Gimad Nugaybäk, *Tŏrlĭk*, Lito- Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1911.

adlı çalışmasında gerçekleştiğini söyleyebiliriz.[51] G. İbrahimov ders kitaplarını, Rus gramer anlayışıyla ve Rus Türkoloji geleneğine uyarak oluşturmuştur. Tatar gramer terminolojisinin ve mektep ders kitaplarının esaslı temellerinin atılması bakımından bu çalışmalar oldukça önem taşımaktadır. Galimcan İbrahim'in bu çalışmaları, 1917 Ekim İhtilâline kadar birkaç kez yayımlanmıştır. Bu kitaplar halk arasında yaygın olarak kullanılan eserler arasında yer alır. İhtilâlden sonra Galimcan İbrahim'in başkanlığında oluşturulan yazarlar topluluğu tarafından üç bölümden oluşturulan ayrıntılı bir ders kitabı hazırlanmıştır. İhtilâle kadar yayımlanan ders kitabı yazarlarının az ya da çok onun fikirlerini tekrarladıklarını görüyoruz.[52]

Galimcan İbrahim ve Gimad Nugaybäk'in gramer kitapları içindekiler bakımından da o dönemde basılan Tatar gramer kitapları arasında en orjinal ve en olgunlaşmış eserler olarak kabul edilebilir. Çünkü bu eserlerde Tatar Türkçesinin gramatik kuruluşunun temel sorunları, daha o dönemde geniş bir okuyucu kitlesine anlaşılır bir edebî dil kullanılarak açıklanmaya ve aydınlatılmaya çalışılmıştır. Örneğin, Galimcan İbrahim'in gramerinde, daha önce basılmış Tatar gramer kitaplarındaki belirsizlikler giderilmiş, sorun olarak nitelendirilebilecek konular, çeşitli kurallar konularak açıklanmaya çalışılmıştır. Yazar tarafından pek çok yenilik getirilmiştir. Sarf kısmında sıfat dereceleri, fiil kipleri (grupları), fiil çatıları; nahiv kısmında ise, nesne, tamlayan, yardımcı ögeler ve yan cümleler gibi konular daha önceki gramer kitaplarına nazaran daha doğru ve daha kesin bilgilerle açıklanmıştır. Bu çalışmada Tatar grameriyle ilgili olarak aydınlığa kavuşturulan sorunlar ve konular günümüzdeki Tatar ders kitaplarında da yer almış ve çoğu için bu kitap model olmuştur. Konu anlatımları, örneklemeler ve alıştırmalar da benzer şekilde yapılmaya başlanmıştır.

Gimad Nugaybäk'in *Tŏrlĭk* (*Türlük* "Saf") adlı eseri de Galimcan İbrahim'in *Tatar Ṣarfı* adlı eseri gibi 1911 yılında basılmıştır. Ancak *Tŏrlĭk* Tatar gramerinin sadece şekil bilgisinin ele alındığı bir çalışmadır. Tatar Türkçesinin şekil bilgisi özelliklerinin açıklanması, problemli konularının aydınlatılması bakımından *Tŏrlĭk*

[51] Galimcan İbrahim bu kitaplarını hangi amaçla ve hangi sınıflarda okutulmak üzere hazırladığını *Tatar Ṣarfı* (Kazan, 1911, s. 1.) adlı çalışmasında kısaca belirtmiştir.

[52] H. Kabutari, *Kıskaça Tatarça Sarıf*, (*Kratkaya Tatarskaya Morfologiya*), Kazan, 1913; G. Sagdi, *Yana häm Cinĭl Tärtiptä Tĭlĭbĭznĭŋ Sarıfı*, Kazan, 1913; _____, *Yana häm Cinĭl Tärtiptä Tĭlĭbĭznĭŋ Nähvĭ*, Kazan, 1913;_____, *Üz Tĭlĭmĭzçe Mŏkämmäl Sarıf, Nähv*, Kazan, 1915; C. Velidi, *Tatar Tili İmla häm sarıf vä nähv Kagıydäläri*, Kazan, 1915.

ile *Tatar Ṣarfı* adlı çalışmalar arasında ortaklıklar bulunmaktadır. Her ikisinde de kelimenin morfolojik yapısı (sistemi), kelime türetimi ve kelime türleri dönemlerindeki diğer gramer kitaplarına nazaran oldukça ayrıntılı olarak açıklanmaktadır. Bununla birlikte iki eser arasında dikkat çeken farklılıklar da vardır. Örneğin, Galimcan İbrahim'in eserinde de, Gimad Nugaybäk'in eserinde de kelime türlerinin sayısı dokuzdur. Ancak bu eserler, kelime türlerinin içerikleri bakımından fazla bir ortaklık göstermezler. *Tatar Ṣarfı*'nda *ḳuşımta* "ek" adı verilen ayrı bir kelime türü ele alınırken, *Tŏrlĭk*'te bu kelime türü yoktur. Bu durum aslında Galimcan İbrahim'in bazı ekleri başlı başına bir kelime grubu olarak değerlendirmesinden kaynaklanmaktadır. Galimcan İbrahim, hâl eklerini *iyärçän süzlär* "yardımcı kelimeler" grubu içinde değerlendirmiş ve *ḳuşımtalar* terimi ile belirtmiştir.[53] Ancak bazı ekleri kelime türü olarak değerlendirilme yanlışlığına her iki gramerde de rastlıyoruz. İki eserde de iyelik ekleri zamirlerin bir alt grubu olarak ele alınmıştır. *Tatar Ṣarfı*'nda kelime türlerinden zarf tamamıyla yoktur. Bu kelime türü sıfat grubu içinde incelenmiştir. *Tŏrlĭk*'te ise zarf ayrı bir kelime türü olarak karşımıza çıkar. [54]

Tatar Türkçesindeki isimlerin hâl ile çekimlenmesi konusunun günümüz modern Tatar gramerlerindeki işleniş biçimine en yakın şekilde incelenmesine ilk defa Gimad Nugaybäk'in çalışmasında rastlanır. Ancak *kilĭş* (hâl) olarak adlandırılan terim henüz bu eserde kullanılmaz. Bu terimin yerine *tŏşĭm* terimi kullanılmış ve altı türünün bulunduğu ifade edilmiştir: *atav tŏşĭmĭ* (*baş kilĭş* "yalın hâl"), *tartuv tŏşĭmĭ* (*iyälĭk kilĭşĭ* "ilgi hâli"), *birüv tŏşĭmĭ* (*yünälĭş kilĭşĭ* "yönelme hâli"), *küçüv tŏşĭmĭ* (*tŏşĭm kilĭşĭ* "yükleme hâli"), *çığıv tŏşĭmĭ* (*çığış kilĭşĭ* "ayrılma hâli"), *urın tŏşĭmĭ* (*urın-vakıt kilĭşĭ* "bulunma, yer-zaman hâli").

Gimad Nugaybäk fiilleri iki büyük gruba ayırarak incelemesi bakımından da dönem gramercilerinden farklılaşır. Bu gruplar şu şekilde adlandırılmıştır: *Ḳalıplar* (kalıplar), *tarmaḳlar* (cinsler, türler). Her bir grubu da kendi içinde dört alt gruba bölerek açıklar. *Ḳalıplar: Ütĭniv* "emir", *çığım* "hikâye", *bäylĭk* "şart", ve *barlav-yoḳlav* "olumlu olumsuz". *Tarmaḳlar: Ḳılımçaḳ* (*-gançı*, *-gänçĭ*, *-ganda*, *-gändä*,

[53] Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı*, Lit- Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, 1. baskı: Kazan, 1911, s. 53-56.
[54] *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 285

-gaç, *-gäç* ekleri ile yapılan zarf-fiil şekilleri), *ḳılım at* (*-u*, *-ü* ve *-ış*, *-iş*, *-mak*, *-mäk* ekleri ile yapılan isim-fiiller), *ḳılanış* (*-ıp*, *-ĭp*, *-p* ekleri ile yapılan zarf-fiil şekli, *-a*, *-ä*, *-ıy*, *-i* ekleri ile yapılan şimdiki zaman hikâye fiil şekli; *-ırga*, *-ĭrgä*, *-maska*, *-mäskä* ekleri ile yapılan mastar şekli ve *-mastan*, *-mästän* ekleri ile yapılan fiil şekli), *ḳıluçı* (*-gan*, *-gän*, *-kan*, *-kän*, *-sı*, *-sĭ*, *-çı*, *-çĭ* ekleri ile yapılan sıfat-fiil şekilleri). *-çak*, *-çäk*, *-açak*,- *äçäk*, *-yaçak*, *-yäçäk* ekleri ile yapılan sıfat-fiil şekli *Tŏrlĭk*'te yoktur. Bu durum eserin sıfat-fiiller konusundaki eksikliğini göstermektedir.

Gimad Nugaybäk eserinde fiilde zaman çekimini de ayrıntılı olarak ele almıştır. Eserinde fiil üç esas zamana göre çekimlenmiştir. Ayrıca bu ana zaman çekimlerini kendi içlerinde de alt gruplara ayırmıştır. Geçmiş zamanın 9, şimdiki zamanın 5, gelecek zamanın ise 5 ayrı şekilde çekimlendiğini belirtmiş ve her birine ayrı ayrı örnekler vermiştir. Fiillerin bu şekilde ele alınışı Tatarlar için yazılmış Tatar gramerlerine getirilen büyük bir yeniliktir. Ancak Tatar gramerlerine genel anlamda bakıldığında bu durumun bir ilk olmadığı görülür. İosif Giganov'un 1801 yılında yayımlanan *Grammatika Tatarskogo Yazıka* adlı gramer kitabında bu konu aynı şekilde ele alınmıştır. İosif Giganov, eserinde Sibir Tatarlarının konuşma dilinde üç ana zamanın 22 ayrı şekil ile çekimlendiğini göstermiştir. Gimad Nugaybäk de İosif Giganov da eserlerinde zaman şekillerinin incelenmesinde sentetik (birleşimli) ve analitik (çözümlemeli) türlerin herhangi birini ele almamışlardır.

XIX. yüzyılın sonu ve XX. başında ortaya konulan yukarıda bahsettiğimiz Tatar gramerleri, büyük bir gramer geleneğinin oluşturulmasında önem taşırlar.

1917 sonrası Sovyet döneminde yayımlanan Tatar gramerleri, Ceditçilik Dönemi gramer geleneğini devam ettirmiş, özellikle bu dönem gramercilerinin tartışmaya açtıkları pek çok konu üzerinde yoğunlaşarak gelişmiştir. Ceditçilik Döneminde yayımlanan gramer kitaplarının adlandırılmalarındaki farklılıklara, Sovyet döneminde gramer çalışmalarında rastlanmamaktadır. Bu dönemde Tatar gramerleri *grammatika*, *morfologiya*, *sintaksis* gibi terimlerle adlandırılmış, terminolojide de anlaşılmayan Arapça terimler kullanılmamış, onların yerini Tatar Türkçesinin kendi öz kelimeleri ve uluslararası alanda kullanılan dil bilim terimleri almıştır.

Pratik amaçlı ya da ilmî nitelikte yazılmaları açısından bu döneme ait gramer kitapları ikiye ayrılır: Başlangıç ve orta mektep ders kitapları. Bunlara yeni türdeki ders kitapları ve daha üst mektepler için yazılmış gramerler de eklenebilir. Bu gramerlerdeki eksiklikler aynı dönemde Tatar Türkçesini bilimsel olarak inceleyen eserler ve ilmî gramerler tarafından giderilmeye çalışılmıştır.[55]

[55] Z. Väliullina, Ḥ. Kurbatov, L. Cäläy, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika. Fonetika. Orfoepiya. Grafika häm Orfografiya. Morfologiya)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 286.

2. BÖLÜM

I. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ
KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE SES BİLGİSİ

A. SES BİLGİSİNİN TANIMI

Bir dilin seslerini; oluşmaları, boğumlanma özellikleri, kelimelerdeki sıralanışları, yüklendikleri görevler ve uğradıkları türlü değişmeler açısından inceleyen gramer dalına *ses bilgisi* (*görevsel ses bilgisi*) denir.[56]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan çalışmalarında ses bilgisi, müstakil olarak ya da gramerin bir bölümü olarak incelenmiştir. Bu çalışmalarda ses bilgisi için *fonetika*[57] terimi kullanılmış ve gramerin bu dalı kısaca "sesleri, seslerin oluşumunu, sınıflandırılmasını, ses değişimlerini inceleyen dil bilim bölümü"[58], "dilin ses düzenini çeşitli açılardan özellikle de akustiğe ve fizyolojiye dayanarak seslerin oluşumunu ve dildeki kullanılış biçimini araştıran bilim dalı"[59], "dil biliminde dilin ses düzenini ve ses terkibini araştıran gramer bölümü"[60] şeklinde açıklanmıştır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, ses bilgisini ifade etmek için özel bir terim kullanılmamış, tanımı yapılmamıştır. Bu dönemde sadece dilin şekil bilgisinin, kelime türlerinin ve çekim kurallarının açıklandığı çalışmalarda ses bilgisi, *Ḥarәkat* "harekeler" (Tŏr.S. 1909, 3-5), *İmlā bülĭmĭ*ˇ "imlâ bölümü" (TS. 1911, 1-13), *İmlā ḳāʿidәlärĭ*ˇ (MTTD. I, 1917, 2-15), *ʿAmälīimlā* "pratik imlâ" (Tĭl

[56] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 183.
[57] M. Ḫ. Kurbangaliyev, R. S. Gazizov, *Opıt Kratkoy Praktiçeskoy Grammatiki Tatarskogo Yazıka, I, Fonetika i Morfologiya*, Kazan, 1925, 102 s.; R. F. Şakirova, *Häzĭrgĭ Tatar Tĭlĭ Fonetikasına Kĭrĭş* , Tatknigoizdat, Kazan, 1954, 104 s.; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 96-131; *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zäkiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 61-89; M. Zäkiyev, *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1985, s. 142-150; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 96-131.
[58] red. M. Z. Zäkiyev vd., a.g.e., s. 61.
[59] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 96.
[60] *Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ-III*, SSSR Fännär Akademiyasĭ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsĭmĭndägĭ Tĭl, Ädäbiyät häm Tariḫ İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 348.

Sab. 1919, 3-24) ve *İmlā* "imlâ" (TS. 1921, 1-19) gibi çeşitli başlıklar altında imlâ özellikleri ile birlikte ele alınmıştır.

B. TATAR TÜRKÇESİNİN SES BİLGİSİ ÇALIŞMALARININ KISA TARİHİ

Tatar Türkçesinin ses düzeni, ses sistemi ve ses yapısı ile ilgili ilk çalışmalar, XVIII. yüzyılın ikinci yarısında görülmeye başlanır. Bu konuya değinen ilk çalışma Sait Halfin tarafından hazırlanmıştır. Sait Halfin'in *Azbuka Tatarskogo Yazıka Sobstoyatelnım Opisaniem Bukv i İskladov* adlı kitabında, ilk kez Rus alfabesiyle karşılaştırmalı olarak Arap harfli Tatar alfabesi düzenlenmiştir.[61] Yine Sait Halfin'in bu kitabı, Tatar Türkçesinin sesleri ve ses yapısı hakkında ilk bilgileri vermesi bakımından da tarihî öneme sahiptir. Çalışmada Tatar Türkçesindeki seslerin sayısı 35 olarak belirtilmiştir. Ayrıca bu sesler ünlü ve ünsüz şeklinde tasnif edilerek gösterilmiştir.[62]

Sait Halfin'in ardından İosif Giganov, İshak Halfin, A. Kazem-bek, Aleksandr Troyanskiy ve M. G. Mahmudov gibi çeşitli âlimlerin Tatar Türkçesinin gramerini inceledikleri çalışmaları basılmıştır.[63] Ancak bu çalışmaların tamamı Ruslara Tatar Türkçesinin gramerini öğretmek için hazırlanmış çalışmalardır. Bu sebeple alfabeyi öğretme amacıyla Tatar Türkçesinin ses bilgisi kısaca açıklanmıştır.

Tatar Türkçesinin ses göçüşmeleri, metatez, seslerin birbirlerini etkilemeleri ve kelime vurgusu gibi ses bilgisi konuları hakkında ilk ilmî bilgilere, Kayyum Nasırî'nin *Kratkaya Tatarskaya Grammatika* adlı eserinde rastlanmaktadır.[64] Yine onun *Änmüzäc* adlı ikinci eserinde, seslerin tasnifi yapılırken bazı prensipler ortaya konulmuş ve açıklanmıştır. Bu esere kadar yazılmış olan diğer çalışmalarda Tatar

---

[61] Sait Halfin, *Azbuka Tatarskogo Yazıka Sobstoyatelnım Opisaniem Bukv i İskladov*, Moskva, 1778, 55 s.

[62] *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 281.

[63] İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801, 187 + 75 s.; İshak Halfin, *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazıka c pravilami arabskogo çteniya, prepodavaemıe v kazanskoy gimnazii*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1809, 106 s.; A. Kazem-bek, *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka*, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846, 457 s.; Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860, 234 s.; M. G. Maḫmudov, *Praktiçeskoe rukovodstvo k izuçeniyu Tatarskogo yazıka,* Kazan, 1857, 6+VII+255 s.

[64] Kayyum Nasırî, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, Kazan, 1860, 80 s.

Türkçesinin 3 ünlü sesinin bulunduğu görüşü yaygınken, Kayyum Nasırî, Tatar Türkçesinin ses sisteminde 10 tane ünlü sesin bulunduğunu ancak bu seslerin yazıda 3 harf ile belirtildiklerini ifade eder. Ayrıca o, ünsüz sayısını da 20 olarak belirtir.[65]

Gimad Nugaybäk, Cämal Välidi ve G. Ḫ. Alparov tarafından daha sonra hazırlanan ders kitaplarında Tatar Türkçesindeki seslerin tasnifine daha fazla önem verdiklerini görüyoruz.[66]

Tatar Türkçesinin ses sistemiyle ilgili olarak yaptığı tespitlerden ötürü W. Radloff'u da burada belirtmemiz gerekir. Onun *Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türksprachen, I. Phonetik der Nördlichen Türksprachen* adlı eseri, Türk lehçe ve şivelerinin ses sistemlerinin karşılaştırmalı olarak incelenmesi bakımından büyük bir öneme sahiptir. Bu eserde Tatar Türkçesinin ses sistemiyle ilgili önemli konular üzerinde durulmuş, Tatar Türkçesinin ses sistemi, diğer Türk lehçe ve şiveleriyle karşılaştırılarak ele alınmıştır. Bazı seslerin kullanım kuralları açıklanmış, singarmonizm (uyum) ve vurgu konuları incelenmiştir. W. Radloff, bu çalışmasında Tatar Türkçesinde 11 ünlü ve 23 ünsüz sesin bulunduğunu belirtmiştir.[67]

G. Alparov'un 1926 yılında yayımlanan *Şäkli Nigẕdä Tatar Grammatikası* adlı kitabı, Tatar Türkçesinin ses sistemini gerçek anlamda bilimsel olarak tasvir eden ilk çalışmadır. Eserde seslerin boğumlanma karakterleri, ses değişimleri, benzeşme, uyum, hece sistemi, vurgu ve doğru imlânın bazı konuları tek tek ele alınmıştır.[68] G. Alparov, Tatar Türkçesininin ses özellikleri ile ilgili olarak yaptığı çalışmalar sonucunda ses sayısını 5 ünlü, 23 ünsüz olarak belirtir. Ayrıca o, ses ve fonem farklılığını göz önüne alarak Tatar Türkçesinde 56 sesin bulunduğunu ve bu seslerin herbirinin sesletim bakımından iki farklı şeklinin bulunduğunu kabul eder. Bu durumu tamamıyla seslerin farklı işitilmeleri özelliklerine göre tayin eder.[69]

---

[65] Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, s. 4.

[66] Gimad Nugaybäk, *Tŏrlĭk*, Lito- Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1911, 80 s.; Cämal Välidi, *Tatar Tĭlĭnĭŋ İmlā Häm Ṣarf vä Naḥv Ḳāʿidäläriẕ*, "Mägarif", Kazan, 1915, 52 s.; *Tatar Tĭlĭnĭŋ Grammatikası*, Elektro-Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919, 171 s.; G. Ḫ. Alparov, *Şäkli Nigẕdä Tatar Grammatikası (Tĭlĭbẕnĭ Gıylmi Tikşĭriv Yulında Bĭr Täcribä)*, 1. baskı: Tatizdat, Kazan, 1926, 164 s.; 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1927, 164 s.

[67] W. Radloff, *Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türksprachen, I. Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig, 1882-1883, s. 23-25, 123.

[68] G. Ḫ. Alparov, *Şäkli Nigẕdä Tatar Grammatikası (Tĭlĭbẕnĭ Gıylmi Tikşĭriv Yulında Bĭr Täcribä)*, 1. baskı: Tatizdat, Kazan, 1926, s. 23.

[69] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫẕmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĭl Bĭlĭmĭ Mäs'äläläriẕ)*, Tatar Kitap Näşriyätĭ, Kazan, 1945, s. 38-42.

Bu yüzyılda V. A. Bogoroditskiy'in çalışmaları ile Tatar Türkçesinin ses bilgisi üzerinde deneysel incelemelerin de yapılmaya başlandığını görüyoruz. Kazan'da Rusyadaki ilk deneysel fonetik kabinesi oluşturulmasıyla birlikte V. A. Bogoroditskiy, Tatar Türkçesi üzerine o zamana kadar görülmemiş bir deneysel-fonetik inceleme yapmıştır.[70]

V. A. Bogoroditskiy'in çalışmalarında kelimelerdeki ton farklılıkları tasvir edilerek seslerin uzunluğu ve çıkış şiddetleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Tamamıyla deneysel inceleme metoduyla Tatar Türkçesi ve Rusçanın ses sistemi karşılaştırılarak incelenmiştir.[71] Kelimede kullanım yerine bağlı olarak seslerin uzunlukları, ses yüksekliği, değişimi gibi konular ele alınmış ve ses uyumunun başlıca özellikleri belirlenmiştir. V. A. Bogoroditskiy, Tatar Türkçesinin bu şekilde bilimsel olarak incelenmesi konusunda G. Şäräf gibi Tatar dilcilerini de yetiştirmiş ve onun bu konudaki çalışmaları aksamadan devam ettirilmiş, daha da geliştirilmiştir.

G. Şäräf'in bu konudaki çalışmaları oldukça önemlidir. Deneysel araştırma metodu ile ilk olarak Tatar Türkçesindeki seslerin boğumlanma özelliklerini incelemiştir.[72] Tatar Türkçesindeki ünlülerin sesletimde çeşitli akıcı ünsüzlerin yanında kazandıkları uzunlukları incelediği ikinci çalışmasında ise, V. A. Bogoroditskiy'in başladığı araştırmaya devam etmiş, kimografik yazıların grafiklerine dayanarak, çeşitli fonetik durumlarda seslerin uzunluklarının nasıl değiştiğine işaret etmiş, vurgu ve hece türünün ses uzunluğuna etkisini açıklamaya çalışmıştır.[73]

R. Şakirova'nın *Häzĕrgĕ Tatar Tĕli Fonetikasına Kĕrĕş* adlı kitabı, Tatar Türkçesinin seslerini tasvir eden ilk monografik çalışma olarak karşımıza çıkar. Bu çalışmada ilk kez Tatar Türkçesindeki sesler fonolojik açıdan incelenmeye başlanmış, ses değişimlerinin çeşitleri hakkında bilgi verilmiş, vurgu ve tonlama konusundaki bazı problemler çözülmeye çalışılmıştır. Ancak bu çalışmada fonetik

---

[70] V. A. Bogoroditskiy, "Dvijenie tona v slovaḫ dvuslojnıy i treḫslojnıy v Tatarskom yazıke po eksperimentalnım dannım", *Vestnik Nauçnogo Obtşestva Tatarovedeniya*, No: 4, Kazan, 1926, s. 3-10.

[71] V. A. Bogoroditskiy, *Vvedenie v Tatarskoe Yazıkoznanie v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1953, s. 38-72.

[72] G. Şäräf, "Palyatogrammı zvukov Tatarskogo yazıka sravnitelno s Ruskimi", *Vestnik Nauçnogo Obtşestva Tatarovedeniya*, No: 7, Kazan, 1927, s. 65-102.

[73] G. Şäräf, "Sonornaya dlitelnost Tatarskiḫ glasnıḫ", *Vestnik Nauçnogo Obtşestva Tatarovedeniya*, No: 8, Kazan, 1928, s. 76-77.

olaylar, işitme esaslarına göre anlatılmıştır. R. Şakirova, Tatar Türkçesindeki ses sayısını 12 ünlü, 30 ünsüz olmak üzere 42 olarak belirlemiştir.[74]

Tatar Türkçesinin ses sisteminin belirlenmesinde F. G. İshakov'un çalışmalarının da büyük bir payı vardır. O, Tatar Türkçesinin ses sistemine tam anlamıyla doğru şeklini vermiş, kelime vurgusunun temel kanunlarını açıklamalı olarak incelemiştir.[75]

Tatar Türkçesinin ses bilgisi araştırmalarında deneysel yöntemler kullanan diğer bir araştırmacı da Ü. Ş. Bayçura'dır. Ü. Ş. Bayçura, Tatar Türkçesindeki sesleri deneysel olarak ele aldığı çalışmalarında çeşitli kriterler belirlemiştir. O, Tatar Türkçesinin ses takımlarını açıklamaya çalışmıştır. Röntgen resimleri ve palatogrammaların yardımıyla Tatar Türkçesinin ünlü ve ünsüz sistemlerini tasvir etmiştir. Deneysel bilgilere dayanarak, Tatar Türkçesinde bulunan sesler Çuvaş, Hakas, Kazak Türkçeleri ve başka Türk lehçe ve şivelerinde bulunan sesler ile karşılaştırmıştır. Ayrıca ses değişmeleri, ünsüzlerin akustik işaretleri, kelime vurgusunun özellikleri gibi konuları da ele almıştır. Bu konudaki çalışmalarına röntgenogrammalar, palatogrammalar, kimogrammalar, cetveller (tablolar), şemalar gibi pek çok resimli materyal ekleyerek konuyu farklı boyutlara taşımıştır.[76] Ü. Ş. Bayçura, Tatar Türkçesindeki ses sayısını 10 ünlü, 25 ünsüz olmak üzere 35 olarak belirlemiştir.[77]

Tatar Türkçesinin ses bilgisi üzerine yapılan çalışmalardan Ä. Ş. Äflätunov'un küçük hacimli çalışması da dikkate değerdir. Bu çalışmada kısaca seslerin nitelikleri belirtilmiş, bulundukları yerlere bağlı olarak meydana gelen ses değişimleri tasvir edilmiş, tonlama konusu ele alınmıştır.[78]

1965 yılında yayımlanan *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)* adlı çalışmada, K. Sabirov

---

[74] R. F. Şakirova, *Häzĕrgĕ Tatar Tĕlĕ Fonetikasına Kĕrĕş* , Tatknigoizdat, Kazan, 1954, s. 42-59.

[75] F. G. İshakov, "Zakonı slovesnogo udareniya v Tatarskom yazıke", *İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike Tyurkskih yazıkov*, Moskva, 1955, s. 329-332; -----, "Ob otdelnıh fonemah Tatarskogo yazıka", *İssledovaniya po sravnitelnoy grammatike Tyurkskih yazıkov*, Moskva, 1955, s. 217-248.

[76] Ü. Ş. Bayçura, *Zvukovoy stroy Tatarskogo yazıka. Eksperimentalno- fonetiçeskiy oçerk.* , Çast: 1, Kazan, 1959, 186 s.; -----, *Zvukovoy stroy Tatarskogo yazıka v sıvyazi s nekotorımi drugimi Tyurkskimi i Finno-Ugorskimi yazıkami*, Moskva, 1962, s. 66; -----, "Tatar Tĕlĕnĕ Kaybĕr Fonetik Üzĕnçälikläre (Eksperimental Mäglumatlar Buyınça)", *Tatar Tĕlĕ häm Ädäbiyatı-2* Kazan, 1963, s. 127-140.

[77] Ü. Ş. Bayçura, *Zvukovoy stroy Tatarskogo yazıka. Eksperimentalno- fonetiçeskiy oçerk.* , Çast: 1, Kazan, 1959, s. 30-31, 103-131.

[78] Ä. Ş. Äflätunov, *Fonetika sovremennogo Tatarskogo yazıka*, Kazan, 1962, s. 53.

tarafından Tatar Türkçesinin ses bilgisi ile ilgili pek çok konu oldukça ayrıntılı olarak ele alınmıştır. K. Sabirov'un bu çalışmada Tatar Türkçesindeki ses sayısını 10 ünlü, 24 ünsüz toplam 34 olarak belirttiğini görüyoruz.[79]

1969 yılında yayımlanan *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık* adlı kitapta Tatar Türkçesinin ses sisteminin tam anlamıyla aydınlatıldığını görüyoruz. Bu kitabın ses bilgisi bölümü L. T. Maḫmutova tarafından hazırlanmıştır. L. T. Maḫmutova, bu çalışmada Tatar Türkçesindeki ses sayısını 10 ünlü, 28 ünsüz toplam 38 olarak göstermiştir.[80]

Tatar Türkçesinin ses bilgisinin incelenmesi konusunda Ḥ. Ḥ. Salimov'un araştırmaları da oldukça önemlidir. Ḥ. Ḥ. Salimov, birinci derecede spektral (tayf) analiz metodunu kullanarak Tatar vokalizmini incelemiş, ulaştığı bilgilere dayanarak Tatar dilinin ünlülerinin akustik açıdan niteliklerini belirlemiştir. Bunları Rus ve bazı Türk dillerinin sesleri ile karşılaştırarak kombinatör (düzenleyici) ve pozisyon (durum) ile ilgili olarak gerçekleşen ses değişimlerinin türlerini açıklamıştır.[81]

Tatar Türkçesinin ses bilgisi ile ilgili olarak çalışan yabancı dilcilerden N. Poppe'yi de katkılarından dolayı burada anmak gerekir. Tatar Türkçesindeki ses sayısını 33 olarak belirten Nicholas Poppe, bunlardan dokuzunun ünlü, diğerlerinin ise, ünsüz olduğunu belirtir. Çalışmasında ayrıca ses uyumlarına da kısaca değinilmiş, Tatar Türkçesinin ses sistemi İngiliz, İsveç, Norveç, Alman ve Arap dilleri ile karşılaştırmıştır.[82]

Tatar Türkçesinin ses sisteminin başlı başına ya da Rusça ile karşılaştırmalı olarak incelenmesine, V. A. Bogoroditskiy'den başlayarak R. S. Gazizov, Z. M. Väliullina ve Ä. M. Aḫunzyanov'un çalışmalarında da devam edilmiştir. Bu çalışmalarla birlikte ses bilgisinin pek çok konusu daha ayrıntılı olarak

---

[79] *Häzĕrgĭ Tatar Ädäbi Tĕlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 96-131.

[80] *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık, Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya*, avt. N. B. Burganova, M. Z. Zakiyev, Ḫ. R. Kurbatov, A. M. Latıpov, L. T. Maḫmutova, K. S. Sabirov, M. A. Sagitov, D. G. Tumaşeva, V. Ḥ. Ḫakov, F. Yu. Yusupov, Moskva, 1969, s. 81.

[81] *Tatar Grammatikası-I*, red. M. Z. Zäkiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarstan Fännär Akademiyesĕ Gumanitar Fännär Bülĭmĕ, Kazan, 1998, s. 63.

[82] Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, *Descriptive Grammar and Texts a Tatar-English Glossary*, Indiana Universty, Research and studies in Uralic and Altaic Languages, Nu: 43, Bloomington, 1968, s. 8-28.

incelenmiştir[83] D. Ḫ. Bakeyeva Tatar Türkçesinin ses sistemini farklı olarak ilk kez İngilizce ile karşılaştırmalı olarak incelemiştir.[84]

Tatar Türkçesinin tarihî ses bilgisi hakkında L. Cäläy ile başlayan incelemeler, V. Ḫ. Ḫakov tarafından devam ettirilmiştir.[85] Tatar Türkçesinin ağızlarının ses özellikleri konusunda yapılan önemli çalışmalardan bazıları L. Cäläy, L. T. Maḫmutova, D. G. Tumaşïva ve G. F. Sattarov tarafından ortaya konulmuştur.[86]

Tatar Türkçesinin grafikası (şekil yazısı, grafiği), orfografiyası (imlâsı), orfoepiyası ile ilgili meseleler L. Cäläy, Ḫ. Kurbatov, B. M. Miftaḫov'un çalışmalarında aydınlatılmıştır.[87]

Tatar Türkçesinin ses bilgisi üzerine yapılmış en geç tarihli çalışmalardan bazıları da Ḫ. Ḫ. Salimov tarafından hazırlanmıştır.[88]

Tatar Türkçesinin ses bilgisi konusundaki çalışmalar dil bilimdeki yeni metodların kullanılmasıyla sürekli gelişerek devam etmektedir.

---

[83] R. S. Gazizov, *Sopostavitelnaya Grammatika Tatarskogo i Russkogo Yazıkov*, Tatknigoizdat, Kazan, 1959, 102 s.; 2. baskı: Kazan, 1966, 368 s.; Z. M. Väliullina, *Sopostavitelnaya Grammatika Russkogo i Tatarskogo Yazıkov*, Kazan, 1968, 126 s.; Ä. M. Aḫunzyanov, *Russkie Zaimsvovaniya v Tatarskom Yazıke*, Kazan, 1968, 367 s.

[84] D. Ḫ. Bakeyeva, *Sopostavitelnaya Fonetika Angliyskogo i Tatarskogo Yazıkov*, red. F. S. Safiullina, E. M. Soloduḫo, Kazan, 1985, 141 s.

[85] L. Cäläy, *Tatar Tïlïnïŋ Tariḫi Fonetikası Buyınça Materiallar*, Tatknigoizdat, Kazan, 1954, s. 108; V. Ḫ. Ḫakov, *Tatar Ädäbi Tïlï Tariḫı Buyınça Oçerklär*, Kazan, 1965, 120 s.; ------, "Tatar Ädäbi Tïlïnïŋ Üsüv häm Normalaşuv Protsessına Karagan Kaybïr Mäs'älälär", *Voprosı Tyurkologii*, Kazan, 1970, s. 166-175;------- *Tatar Milli Ädäbi Tïlïnïŋ Barlıkka Kilüvi häm Üsüşi*, Kazan, 1972, 224 s.

[86] L. Cäläy, *Tatar Dialektologiyası*, Kazan, 1947, s. 135;--------, "Tatar Tïlïŋdä Dialektlär", *Sovet Mäktäbi*, No: 5-6, s. 65-75, No: 8, s. 52-61, Kazan, 1938; L. T. Maḫmutova, "Tatar Dialektları Buyınça Kıskaça Bïlïşmä", *Tatar Tïlï Dialektologik Süzlege*, Kazan, 1969, 612-615, 638-640; D. G. Tumaşïva, *Könbatış Sïbïr Tatarları Tïlï*, Kazan, 1961; G. F. Sattarov, "Sopostavitelnıy Analiz Zvukogo Sostava Tatarskogo Literaturnogo Yazıka i Dialektov", *Voprosı Tatarskogo Yazıkoznaniya-II*, Kazan, 1965, s. 120-146.

[87] Ḫ. R. Kurbatov, "Orfoepiya", *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık, Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya*, avt. N. B. Burganova, M. Z. Zakiyev, Ḫ. R. Kurbatov, A. M. Latıpov, L. T. Maḫmutova, K. S. Sabirov, M. A. Sagitov, D. G. Tumaşeva, V. Ḫ. Ḫakov, F. Yu. Yusupov, Moskva, 1969, s. 100-110; B. M. Miftaḫov, "İsïm häm Familiyälär Orfografiyäsi", *Tatar Tïlï Orfografiyäsi häm Punktuatsiyäsïnïŋ Kıyın Oçrakları*, Tatknigoizdat, Kazan, 1970, s. 45-51.

[88] Ḫ. Ḫ. Salimov, *Tatar Tïlïnïŋ Suzık Avazları*, Kuybışev, 1989; ------, *Tatar Tïlï Fonetikası*, Yar Çallı, 1994; ------, *Tatar Fonetikası*, Alabuga, 1996;-------, "Fonetika, Fonologiya, Orfoepiya", *Tatar Grammatikası-I*, red. M. Z. Zäkiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarstan Fännär Akademiyesi Gumanitar Fännär Bülimi, Kazan, 1998, s. 61-99.

C. SES BİLGİSİNİN KONUSU

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan çalışmalarda, ses bilgisinin başlıca araştırma konularını ses (*avaz*, *fonema*), ses düzeni (*avaz tözelişi*, *fonetik tözelüş*), ünlüler (*suzıklar*, *suzık avazlar*), ünsüzler (*tartıklar*, *tartık avazlar*), boğumlanma (*artikulyatsiya*), seslerin akustik belirtileri (*avazlarnıŋ akustik bilgilәri*), ses değişmeleri (*avaznıŋ üzgәrişi*), ses birleşmeleri (*avazlar ukmaşuvı*), ses düşmesi (*avaznıŋ töşüp kaluvı*, *avaz kıskaruvı*), ses türemesi (*avaz östälüv*), vurgu (*basım*) ve tonlama (*intonatsiya*) oluşturur.[89] Dildeki sesler, ünlü ve ünsüzler tanıtılırken ses, harf ve alfabe ilişkisi de açıklanır. Ayrıca XX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra kelimelerdeki ton farklılıkları, seslerin çıkarılış biçimleri arasında uzunluk farklılıkları ve çıkış şiddetlerinin deneysel çalışmalarla araştırılmaya başlanmasıyla Tatar Türkçesinin ses sistemi hem teorik hem de pratik olarak da belirlenmeye başlanır.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, ses bilgisinin araştırma alanının oldukça dar çerçevede ele alındığını görüyoruz. Bu dönem gramerlerinde bir dilin öğretilmesi ya da doğru kullanılması için büyük önem taşıyan ses bilgisi bölümünün işlenişinde kesin olarak ifade edebileceğimiz bir ortaklıktan söz etmek mümkün olamamaktadır.

Araştırmamızda ana malzememizi tespit ettiğimiz Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar gramer kitapları, dilin sarf ve nahiv özelliklerinin aynı eser içerisinde birlikte ya da ayrı ayrı olarak incelendiği çalışmalardır. Bu çalışmalardan nahvi esas alanlarda, ses bilgisi konularına hiç değinilmemiştir. Zaten eserlerin adlarından (*Tatar Nähvi, Ana Tele Nähvi*) ve kapsamlarından (*cömlä* "cümle", *cömlä kisäkläre* "cümlenin ögeleri", *cömlä törläre* "cümle türleri", *iyä* "özne", *xäbär* "yüklem", *xal* "zarf", *tämāmlıq* "nesne" vd…) da anlaşıldığı üzre bu çalışmalar dilin sadece cümle bilgisini incelemek ve ortaya koymak amacıyla hazırlanmışlardır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Döneminde, ses bilgisi özelliklerini ele alan gramer kitapları, genellikle *sarf* "sarf" terimi ile yayımlanmış olan eserlerdir (*Tatar Sarfı, Törkī Sarfı, Ana Tele Sarfı, Möxtäsar Yaŋa Sarf-ı Törkī* vd...). Bu eserlerde Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinin ses bilgisi bölümlerinde olduğu gibi

[89] R. F. Şakirova, *Xäzerge Tatar Tele Fonetikasına Kereş* , Tatknigoizdat, Kazan, 1954.

ayrıntılı bir incelemenin yapılmadığını görüyoruz. Örneğin bu dönem gramercileri, vurgu gibi bazı ses bilgisi konularını hiç açıklamamışlardır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ses bilgisi teriminden sadece "imlâ" incelenmesi anlaşılmıştır. İmlâ kurallarının sıralanması ile dilin hem doğru yazılması hem de doğru telâffuzunun öğretilmesi amaçlanmış, böylelikle de dilin ses yönü açıklanmaya çalışılmıştır. Bu kitaplarda ses bilgisinin incelenmesi konusundaki genel anlayış, öncelikle dilin en küçük birimi olan sesin niteliğinin anlaşılması, sesten yola çıkılarak harfin tanıtılması, dolayısıyla da alfabenin öğretilmesi, son olarak da yazı dilinin hareke sisteminin açıklanması şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ses bilgisi konularının özellikle kitabın başlangıç sayfalarında ele alındığını da belirtmemiz gerekir. Bu durum Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan ve gramerin ses, şekil cümle gibi pek çok dalını aynı eserde açıklayan çalışmalarda olduğu gibi o dönem gramerleri için de ortak bir anlayış olarak karşımıza çıkmaktadır. Gramer yazarlarının bu tarz uygulamalarının temel sebebi, dili doğru olarak öğretebilmek, doğru imlâ ve özellikle de doğru telâffuzu daha çabuk kavratabilmek amacından kaynaklanmaktadır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde de bu anlayış görülmektedir.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde dilin ses bilgisi açıklanırken ele alınan başlıca konuları şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Alfabe,
2. Alfabede yer alan harflerin tasnifi,
3. Harekeleme sistemi,
4. Harflerin imlâsı,
5. Ses uyumları.

Bu dönem gramerlerinde, konuların ele alınış şekillerinin ortak olmadığını burada tekrar hatırlatmamız gerekir. Çünkü bazı kitaplarda ses bilgisi konuları ayrıntılı olarak ele alınırken bazılarında ise, basitleştirilerek aktarılmıştır. Yine hareke konusu, sadece Arap gramer anlayışını benimseyen gramercilerin eserlerinde açıklanmış ve örneklendirilmiştir. Çalışmamızın bu bölümünde Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde dilin ses özellikleri ile ilgili olarak yapılan açıklamalar doğrultusunda ses bilgisi konuları sınırlandırılarak ele alınmıştır.

D. SES

Ciğerlerden gelen havanın ses yolunun herhangi bir noktasındaki boğumlanması ile oluşan ve yayılarak kulakta, bir ünlü olarak veya bir ünlü ile birlikte algılanan titreşimlere *ses* denir.[90] Ses, havanın titreşmesiyle oluşan, insanlarda ve hayvanlarda işitme duyusunu harekete geçiren, bazen de özel bazı aygıtların kullanılmasıyla saptanabilen fiziksel dalgalardır. Ses dalgaları olarak da adlandırdığımız bu titreşimler, ses yolunda bulunan konuşma organlarının istemli hareketleri sonucunda akustik basınç sağlayan titreşimler oluşturur. Bu dalgalar, işitme organı ile sinirler aracılığıyla beyindeki işitme merkezine aktarılırlar. İşitme, dilin temelini oluşturur ve duyu organları sayesinde fiziksel enerji sinirsel enerjiye dönüştürülür. Böylelikle de dilin en küçük öğesi olan ses, insana özgü olarak biçimlenir ve anlam kazanır.[91] Dildeki sesler, insan hançeresinde belli kalıplara sokularak kullanılırlar. Bu şekilde konuşma sesi dediğimiz sesler, şekilli ve işlenmiş sesler olarak karşımıza çıkar.[92]

Dilin en küçük parçası olarak sesleri kabul eden Muharrem Ergin, dildeki bu birimlerin açıklamasını şu şekilde yapar: "En küçük gramer birliklerinden en büyük birlik olan cümleye kadar dili meydana getiren bütün şekillerin bünyesinde *ses* adını verdiğimiz en küçük ve en basit dil unsurları bulunur. Bu unsurlar bazen tek başlarına, çok defa da yan yana gelerek canlı ve cansız varlıkları, mefhumları ve durumları karşılayan kelime dediğimiz dil birliklerini, dil unsurlarını, dil şekillerini meydana getiriler. Kelime manalı ve vazifeli ses veya sesler topluluğudur. Tek sesten ibaret olmadığı zaman, kelimenin bünyesinde daha küçük gramer birlikleri, kök ve ek dediğimiz ses veya ses toplulukları bulunur. Kök ve ekleri ile kelimeler muayyen sıralar içinde yan yana gelerek daha geniş varlıkları, mefhumları ve durumları karşılayan kelime gruplarını ve cümle adını verdiğimiz, fikirleri, hükümleri, varlıkların zaman ve mekan içindeki hareketlerini, oluş ve kılınışlarını tam olarak karşılayan en büyük gramer birliklerini meydana getirirler. Demek ki, en küçüğünden en büyüğüne kadar bütün dil birlikleri seslerden yapılır. Yani, sesler dilin malzemesidir. Gramer birliklerinin en küçüğü tek sesli olur. Sesten daha küçük

---

[90] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 183.
[91] Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, 3. basım, Grafiker Yayınları: 7, Ankara, 2005, s. 250.
[92] Zeynep Korkmaz vd., *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, 2. baskı, Ankara, 1992, s. 64.

bir gramer birliği yoktur. Ses parçalanamayan en küçük gramer birimidir. O hâlde ses dilin en küçük parçasıdır."[93]

Dilin en küçük birimi olan ses, dolayısıyla gramerin de en küçük birimi olarak karşımıza çıkar. O zaman dilin ses bilgisi özelliklerinin ortaya konulabilmesi için konuşma seslerinin belirlenmesi gerekir. Bu sebepten ötürü gramerlerde ses bilgisi konularının ele alınmasına öncelikle sesin açıklanması ve gruplandırılmasıyla başlanır. Tatar Türkçesinin gramerinin incelendiği çalışmalarda da ses bilgisi konularının ilkini ses oluşturmaktadır.

E. SES VE HARF:

Ses ve harf kavramları çoğu zaman birbiriyle karıştırılır. Sesler (konuşma sesleri), ses aygıtı tarafından oluşturulan titreşimler, duyma organı tarafından algılanan fiziksel niceliklerdir. Harfler ise, seslerin yazıda karşılıkları olan işaretler ve sembollerdir.[94] Bir dilin alfabesini oluşturan ve tek başına veya başka ögelerle birlikte o dildeki sesleri yazıda göstermek için kullanılan işaretlerden herbiri, sesin yazıdaki işaret karşılığı olan harfler, yazı dilinin sürekliliği için önemli olan birimlerdir.[95] Sözlü dilde ses ne kadar önemliyse yazı dilinde de harf o kadar önemlidir. Çünkü sözlü dilin kullanımı için konuşma seslerine, yazı dilinin kullanımı için de harflere ihtiyaç vardır. Dilin sürekliliğinin sözlü ve yazılı kullanımıyla birlikte sağlandığını da unutmamak gerekir.

Dilin gramer yapısını incelemeye ses ve harf arasındaki farklılığı belirlemekle başlayan Ceditçilik Dönemi Tatar gramercileri, çalışmalarında öncelikle bu iki kavramı açıklamışlardır. Bu çalışmalarda ses ve harf ayrımı, örnekleme yöntemiyle ortaya konulmuştur. Dönem gramercilerinin konuyu şu şekilde açıkladıklarını görüyoruz:

"Konuşurken ağızdan çıkan sesleri yazıda anlatmak için koyulan işaretlere *ḥärïf* 'harf' denir." (TTKGS. 1887, 3)

"*Kïşï* 'kişi', *mal* 'mal', *bala* 'çocuk', *baram* 'gidiyorum', *ikmäk* 'ekmek', *timïr* 'demir'. Bunların her biri birer kelime. Her bir kelimeyi yeniden bölünmeyecek

[93] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 29.
[94] Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, 3. basım, Grafiker Yayınları: 7, Ankara, 2005, s. 254.
[95] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 114.

şekilde birkaç parçaya ayırmak mümkün. Kelimenin tekrar bölünmeyecek şekildeki her bir parçasına *avaz* ‘ses’ denir. Bu seslerin kâğıda yazılabilen şekline de *ḥärf* ‘harf” denir.” (TS. 1911, 1)

“*b*, *l*, *m* denildiğinde üç çeşit ses çıkar. İmlâ ilminde bunların her birine *avaz* ‘ses’ denir. Her bir sesin kâğıda yazılan sûreti de *ḥärf* ‘harf” diye adlandırılır.” (MTTD. I, 1917, 2)

“*Bar* ‘git’, *kil* ‘gel’, *ḳart* ‘yaşlı’, *balçıḳ* ‘balçık’, *ḳayttım* ‘döndüm’. Bunları ayırarak incelersek, her birinde çeşit çeşit seslerin bulunduğunu işitiriz. *Kil* ‘gel’ kelimesinde üç farklı ses, *ḳart* ‘yaşlı’ kelimesinde dört, *ḳayttım* ‘döndüm’ kelimesinde ise, altı. Kelimedeki ayrı ayrı sesler, *avaz* ‘ses’ diye adlandırırlır. Yazdığımız zaman bu sesleri birbirinden farklı farklı sûrette gösteririz. Sesin kâğıttaki sûretine de *ḥärf* ‘harf” denir.” (Tĭl Sab. 1919, 7)

“Birkaç harf yazalım: *b*, *c*, *ḳ*, *ş*. Bunları okuduğumuzda her birinden farklı bir ses işitiriz. Kelime söylenildiğinde ağızdan çıkan her bir farklı sese *avaz* ‘ses’ denir. *Kil* ‘gel’ desek, farklı üç ses çıkar, demek ki bu kelimede üç ses vardır. Yazarken o sesleri üç farklı harf ile belirtiriz. O zaman harf ile ses arasındaki farklar şunlardır diyebiliriz:

1. Harfi göz ile görürüz, sesi kulak ile işitiriz,

2. Harfi el ile kâğıda ya da başka bir şey üzerine yazarız, sesi dil ve ağız ile söyleriz.” (TS. 1921, 6)

Yapılan tanım ve açıklamalarda da anlaşıldığı üzre dönem gramercileri tarafından ses ile harf arasındaki fark tam olarak bilinmektedir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ses için *avaz*, harf için ise, *ḥärf* terimi kullanılmıştır. Bu dönem sonrasında yayımlanan çalışmalarda da bu terimlerin kullanımı devam etmiştir. Ceditçilik Dönemi çalışmalarından farklı olarak XX. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra yayımlanan gramer kitaplarında dil bilimin gelişmesiyle *avaz* ile birlikte *fonema* “fonem” teriminin de kullanılmaya başlandığı görülür. Ancak *fonema* ses ile birlikte ses birimini de ifade etmek için kullanılan bir terimdir.

Tatar Türkçesi gramerlerinde *avaz* “ses”, doğrudan konuşma seslerini karşılamak için kullanılmıştır. Konuşma sesi, dilin ses yapımı kuralları esasında zamanla meydana çıkan en küçük yani yeniden parçalanamayan birimidir. Fonem

ise, konuşma seslerinin aslını yani muhteviyatını oluşturur.[96] Konuşma organlarının belirli hareketleri ile oluşan ve belli biçimde sıralanarak aynı dili konuşanlar arasında bir kavramın ifadesi için kullanılan kelimeleri oluşturan, anlam ayırt edici olan sesler fonem olarak adlandırılırlar.[97]

F. ALFABE

Bir dilin seslerini yazıya geçirmek için kullanılan işaretlerin tümü, itibarî ve belirli bir sıraya konmuş harfler topluluğuna *alfabe* denir.[98]

Kıpçak grubu Türk şivelerinden biri olan Tatar Türkçesinin yazı dili geleneği oldukça eskidir. Tatar Türklerinin İdil-Bulgar Devletini oluşturan Türk unsurların torunları oldukları dikkate alınırsa yazı dili geleneklerinin IX. yüzyılın sonlarında başladığı ortaya çıkar. İdil-Bulgar Devleti'nin İslâm dinini kabul etmeleriyle birlikte Arap harflerini benimsemeleri ve bu alfabenin kullanıldığı mezar taşlarının günümüzde varlıklarının bilinmesi bu geleneğin ne kadar eski olduğunu kanıtlamaktadır.

Altın Ordu Devrinde klâsik bir yazı dili geleneğine sahip olan Tatar Türkleri, Çağatay ve Osmanlı Türkçelerinin de etkilerini taşıdıkları bu geleneği XIX. yüzyıla kadar devam ettirmişlerdir. Bu dönemde Tatar Türklerinin yazılı eserlerinde kullanılan yazı sistemi klâsikleşmiş Arap harflerinden oluşmaktadır.[99]

Tatar Türkleri, 1905 yılına kadar Arap alfabesini, 1906-1920 yılları arasında değiştirilmiş Arap alfabesini, 1921-1929 yılları arasında ilâve değişikliklerle yenilenmiş Arap alfabesini, 1927'den başlayarak ilk Lâtin alfabesini, 1927-1939 yılları arasında ikinci Lâtin alfabesini kullanmışlar, 1939'dan günümüze kadar da Kiril alfabesini kullanmaktadırlar.[100]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramer kitaplarında yazı dilinin doğru olarak kullanılmasını öğretmek maksadıyla öncelikle alfabe konusunun ele alındığını görüyoruz. Bu dönemde kullanılan harfler Arap harfleridir.

---

[96] Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 5.
[97] Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, 3. basım, Grafiker Yayınları: 7, Ankara, 2005, s. 261.
[98] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 16.
[99] Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ yayınları: 799, Ankara, 2006, s. 319-320.
[100] Shırın Akıner, *Islamic Peoples of the Soviet* Union, London, 1983 (Türkçe baskı: *Sovyet Müslümanları*, çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İstanbul, 1995, s. 62.).

Arap alfabesinde toplam 28 harf bulunmaktadır. Bu yazı şeklinin harfleri sağdan sola doğru yazılır. Arapçadaki sesleri karşılayan bu harfler, *el-hurûfu'l-hicâiyye* "hece harfleri" olarak adlandırılır. Arapçadaki sesleri gösteren harfler, yalnız başlarına veya bir kelime içindeki yerlerinin başta, ortada ve sonda olmasına göre değişik biçimde yazılırlar. Harflerden altısı, yazıda sadece kendinden önce gelen harflerle birleşir, kendinden sonra gelen yani solunda yer alan harfle birleşmez. Harflerin geriye kalan yirmi ikisi ise, yazıda, hem kendinden önceki, hem de sonraki harfle yani sol ve sağ taraftaki harfle birleştirilir.[101]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde öncelikle Arap harflerinin imlâ özellikleri açıklanmıştır. Alfabedeki harflerin sayısının her bir gramer kitabında farklı farklı olarak belirtilmesi bu konunun Ceditçilik Döneminde kararsız bir yapı arz ettiğini göstermektedir. Bu sebeple de tam ve ortak bir alfabe kullanımından bu dönem için söz etmek mümkün olamamaktadır.

Ceditçilik Dönemi İdil-Ural sahası Tatar gramerlerinde alfabe konusu şu şekilde ele alınmıştır:

Çalışmamızda incelediğimiz en eski tarihli gramer kitabında Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, alfabeyi şu şekilde tanımlar:

"Bizim Tatar dilimizdeki sesleri yazıda anlatmak için 32 çeşit harf kullanılmaktadır ki bu harflere *ḥŏrūf-ı häcā* [102] veya *älīfbā ḥärĭflärĭ* denir." (TTKGS. 1887, 3)

Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, alfabede bulunan harf sayısını 32 olarak belirtmiş ve şu şekilde sıralamıştır:

ا , ب , پ , ت , ث , ج , چ , ح , خ , د , ذ , ر , ز , ژ , س , ش , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ف

ق , ك , گ , ل , م , ن , و , ه , ى

Kazan Tatar Türkçesinin ilk ve en önemli gramer kitaplarından biri olan Kayyum Nasırî'nin *Änmüzäc* (Kazan, 1895) adlı eserinde, alfabe konusunun ayrı bir başlık altında ele alınmadığını görüyoruz.

---

[101] Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXIX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s.1; Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 14.

[102] *Ḥurūf-ı hecā*: "gr. 1) alfabe harfleri; 2) elif, vav, he, ye harfleri." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 384.)

Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi tarafından yazılan *Mŏḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Tŏrkī* (Kazan, 1907) adlı gramer kitabında *ḥŏrūf-i häcā*, olarak adlandırdığı alfabedeki harfleri şu şekilde göstermiştir (MYST. 1907, 4):

«ا, ب, پ, ت, ث, ج, چ, ح, خ, د, ذ, ر, ز, ژ, س, ش, ص, ض, ط, ظ, ع, غ, ف, ق, ك, گ, ڭ, ل, م, ن, و, ھ, ى»

Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, alfabede 33 harf göstermiştir.

Tezimizde incelediğimiz eserlerden biri olan Galimcan İbrahim'in *Tatar Ṣarfı* (Kazan, 1911) adlı gramer kitabında, Tatar Türkçesinin ses bilgisinin ilk konusunu harf ve ses terimlerinin açıklanması oluşturmaktadır. Bu terimlerin açıklanmasından sonra alfabe konusunun ele alındığını görüyoruz. Kitapta Tatar Türkçesinde kullanılan harflerin tespiti *Älīfbāmız* başlığı altında yapılmıştır. Öncelikle alfabe tanımlanmış daha sonra da alfabede yer alan harfler sıralanmıştır.

Galimcan İbrahim'in 1921 yılında yayımlanan *Tatar Ṣarfı* adlı gramer kitabında da öncelikli olarak Tatar Türkçesinin ses bilgisinin ele alındığını görüyoruz. 1911 yılında yayımlanan kitabında olduğu gibi harf ve ses terimlerinin açıklaması yapılmış daha sonra da alfabe konusu ele alınmıştır. Kitapta ikinci başlığı *Älīfbāmız* oluşturmaktadır.

Galimcan İbrahim, çalışmalarında alfabeyi şu şekilde tanımlamıştır:

"Bir dilin yazısında bulunan harflerin hepsi birlikte o dilin alfabesi diye adlandırılır." (TS. 1911, 1)

"Bir dilin yazısında ne kadar harf varsa, onların tamamına o dilin alfabesi derler." (TS. 1921, 7)

Galimcan İbrahim, hazırladığı gramer kitaplarında harflerin sayısını iki farklı şekilde tespit etmiştir. Yazar, 1911 yılında yayımlanan gramer kitabında, Tatar Türkçesinin alfabesinde bulunan harfler ve dizilişleri ile ilgili olarak şunları söylemektedir: "Bizim alfabemiz şu 36 harften ibarettir (TS. 1911, 1-2):

ا, ب, ت, ث, ج, ح, خ, د, ذ, ر, ز, س, ش, ص, ض, ط, ظ, ع, غ, ف, ق, ك, ل, م, ن, و, ھ, ى, پ, چ, ژ, گ, ڭ, ۇ, (ە - ھ)

Galimcan İbrahim 1921 tarihli gramer kitabında ise, Tatar Türkçesinin alfabesinde 38 harfin bulunduğunu belirtir. Bunların hangi harfler olduğu ve alfabedeki sıralanışlarıyla ilgili olarak şunları söylemektedir:

“Bizim alfabemizde tam olarak 38 harf vardır. Onlar şu düzen ile sıralanırlar (TS. 1921, 7)”:

älīf “elif”	آ	چ	ژ	غ	ن
hā-yı räsmiyyä “hā-yı resmiyye”	ه - ہ	ح	س	ف	*ṭulı vav* “dolu vav” و
hämzä “hemze”	ئ - ا	خ	ش	ق	*ḳısḳa vav* “kısa vav” ۇ
	ب	د	ص	ك	*ṭulı ya* “dolu ye” ى
	پ	ذ	ض	گ	*ḳısḳa ya* “kısa ye” ئ
	ت	ر	ط	ڭ	ھ
	ث	ز	ظ	ل	
	ج	ژ	ع	م	

Galimcan İbrahim, 1919 yılında yayımlanan *Tıl̆ Sabaḳları* ve 1921 tarihli *Tatar Ṣarfı* adlı çalışmalarında alfabe konusunu ele alırken Tatar Türkçesinin alfabesinde bulunan harflerin sayısını arttırdığını ve 38 şeklinde belirttiğini görüyoruz. Bu kitaplarında alfabeye ئ *ḳısḳa ya* “kısa ye” ve ئ - ا *hämzä* “hemze” eklemiştir. Ayrıca 1911 tarihinde yayımlanan çalışmasındaki alfabede س ve ش olarak yazılan harfler, 1921 tarihinde yayımlanan سن ve شن şeklinde yazılmış, alfabedeki پ , چ , ژ ve ژ harflerinin de yerleri değiştirilmiştir.

Galimcan İbrahim, 1911 tarihli gramer kitabında alfabede belirttiği harflerden altısını (ض ظ ذ ع ح ث) Arapçadan alıntı harfler şeklinde belirtmiş ve farklı bir harf tasnifi daha yapmıştır. Tasnifi ve verdiği örnekler şu şekildedir:

“Alfabemizdeki harflerden altısı, Arapçadan alınmış kelimelerde yazılır. Onlar şunlardır:

1) ث ‘*s̱*’ : ثواب *s̱ävāb* ‘sevap’, بحث *baḥs̱* ‘konuşulan şey, söz’, مثال *mis̱āl* ‘örnek’, ثمن *s̱ämän* ‘baha, kıymet’, ثابت *s̱ābit* ‘hareketsiz, yerinde duran’ gibi…

2) ح ‘*ḥ*’: حال *ḥāl* ‘hâl’, احوال *aḥvāl* ‘hâller’, حليم *ḥalīm* ‘yumuşak huylu’, حج *ḥacc* ‘hac’, حاجى *ḥācı* ‘’hacı, حلال *ḥälāl* ‘helâl’, حرام *ḥarām* ‘haram’, حضرت *ḥaẓrät* ‘hazret’ gibi...

3) ع ‘ ʿ ’: علم *ʿilm* ‘ilim’, معرفت *maʿrifät* ‘ustalık, bilme, biliş’, تعريف *taʿrīf* ‘etraflıca anlatma’, قاعده *ḳāʿidä* ‘esas, temel; usûl’, عارف *ʿārif* ‘bilen, bilgili irfan sahibi’, على *ʿAlī* ‘dördüncü halife’ gibi…

4) ذ 'ẕ' : ذاكر *ẕākir* 'zikreden, anan', ذوق *ẕävk* 'zevk', ذوالحجه *ẕi'l-ḥiccä* 'arabî ayların on ikincisi', ذوالقعده *ẕi'l-ḳa'dä* 'arabî ayların on birincisi', ذى النور *ẕi'n-nūr* 'nurlu' gibi…

5) ظ 'ẓ': ظريف *ẓarīf* 'zarâfetli, güzel, şık', ظاهر *ẓāhir* 'görünen, açık, belli, meydanda', ظالم *ẓālim* 'zalim', امام اعظم *imām-ı a'ẓam* 'en büyük imam', شاه اعظم *şāh-ı a'ẓam* 'en büyük padişah' gibi…

6) ض 'ż': ضرر *żarar* 'zarar', ضرورت *żarūrät* 'çaresizlik', ضمان *żamān* 'kefil olma, kefillik' gibi…" (TS. 1911, s. 2)

Tatar gramercilerinden Fatıyḫ Säyfi'nin *Mäktäbdä Tatar Tĭlĭ Därsläri*, I. Kitap, (Kazan, 1917) adlı kitabında, Tatar Türkçesinin alfabesinde 35 harf belirtilmiştir. Bu çalışmasında Fatıyḫ Säyfi, alfabede şu harfleri gösterir (MTTD.I, 1917, 2):

(ا- ء) ب , ت , ث , ج , چ , ح , خ , د , ذ , ر , ز , س , ش , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ف ,

ق , ك , ل , م , ن , و , ھ , ى , پ , چ , ژ , ڤ , گ , ڭ ,(ه - ھ)

Fatıyḫ Säyfi, چ harfini alfabede iki kez göstermiştir.

Äḫmätcan Mŏstafa'nın *Tŏrkī Ṣarfı* (Kazan, 1909) adlı gramer kitabında, Tatar Türkçesi alfabesindeki harf sayısının azaltılarak diğer gramer kitaplarından farklı şekilde 34 olarak belirtildiğini görüyoruz. Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmasında alfabede kullanılan harfler şu şekilde gösterilmiştir:

ا , ب , ت , ث , ج , ح , خ , د , ذ , ر , ز , س , ش , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ف , ق ,

ك , ل , م , ن , و , ھ , لا , ى ,

Äḫmätcan Mŏstafa bu harfleri, *ḥŏrūf-i häcā* terimiyle belirtmiştir. Bu harflerden پ , چ , ژ , گ , ڭ harfleri dışında kalan 29 harfi, *ḥŏrūf-ı 'Arabiyyä* "Arap harfleri" olarak adlandırmıştır. Äḫmätcan Mŏstafa'nın پ , چ , ژ , گ , ڭ harflerini de özel terimler kullanarak şu şekilde ifade ettiğini görüyoruz:

"Yine پ , چ , ژ , گ , ڭ harfleri vardır ki, bunlardan ilkine *Fārsī bā* "Farsça be", ikinciye *Fārsī cim* 'Farsça cim', üçüncüye *Fārsī zā* 'Farsça ze', dördüncüye *Fārsī kāf* 'Farsça kef', beşinciye *ṣağır kāf* 'sağır kef' derler." (TŏrS. 1909, 2)

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde alfabede kullanılan harf sayısını, Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov 32 harf (TTKGS. 1887, 3), Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi 33 harf (MYST. 1907, 4), Galimcan İbrahim 36 harf (TS. 1911, 1) ve 38 harf (Tĭl Sab. 1919, 8), (TS. 1921, 7), Fatıyẖ Säyfi 35 harf (MTTD.I, 1917, 2), Äẖmätcan Mŏstafa 34 harf (TŏrS. 1909, 2) olarak belirtmiştir.

Alfabedeki harfler konusundaki farklılıklar, özellikle Ceditçilik Döneminde orta imlâcılar ve yeni imlâcılar olarak adlandırılan aydın grupları arasında incelediğimiz eserlerin yazarlarının da bulunmasından kaynaklanmaktadır. İncelediğimiz gramerlerde, yazarlarının özellikle alfabe konusunu ele alırken, ünlü sesleri karşılama konusunda farklı davrandıkları görülmüştür. Bu gramercilerden Ä. Hadi Maksudî, Galimcan İbrahim, Mŏẖĭtdin Kŏrbangali ve H̱uca Gabdĭlbädig'in gramer çalışmalarının baskısında da bu harfleri uygulamaya koymuşlardır. Örneğin, Ä. Hadi Maksudî ve Galimcan İbrahim, /ŏ/ ve /ŏ/ ünlülerini göstermek için "ۇ" harfini, Galimcan İbrahim, Mŏẖĭtdin Kŏrbangali ve H̱uca Gabdĭlbädig'in ise, son seste /ı/ ünlüsünü göstermek için "ىٗ" harfini kullandıkları tespit edilmiştir.

1. ALFABEDEKİ HARFLERİN TASNİFİ

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ilk olarak yazı dilinde kullanılan harfler belirlenmiş daha sonra da alfabedeki harfler tasnif edilmiştir.

Bu konu Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarında şu şekilde ele alınmıştır:

Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, *Tatar Tĭlĭğä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf* adlı gramer kitabında, alfabedeki harfleri ünlü ve ünsüz harfler şeklinde herhangi bir tasnif yapmadan söylenişlerine göre şu şekilde iki gruba ayırmıştır:

1) *Ağır ḥärflär* "ağır harfler",

2) *Yiŋıl̆ ḥärflär* "hafif harfler" (TTKGS. 1887, 3).

Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, *ağır ḥärflär* olarak alfabedeki şu 9 harfi belirtir:

ح , خ , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ق

Alfabede geriye kalan 23 harfi de *yiŋıl̆ ḥärflär* olarak göstermiştir:

ا , ب , پ , ت , ث , ج , چ , د , ذ , ر , ز , ژ , س , ش , ف , ک , ڭ , ل , م , ن , و , ھ , ى

Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, alfabedeki harflerin yazılışları sırasında baştan ya da sondan bitişme özelliklerine göre ikinci bir harf tasnifi daha yapmıştır:

"Adı geçen 32 harf ister *aġır* isterse *yiŋıĭl* olsun resmî hatda yani yazı dilinin işaretlerinde birbiri ile bitişik ve ayrı yazılmaları var sayılarak *ḳuşıluvçı* 'birleşen' ve *ayrıluvçı* 'ayrılan' harflere ayrılırlar. Yani eğer harfler bir kelimede sondaki harflerle bitişerek yazılsalar örneğin (ب , پ , ت , ث , ج , چ , ح , خ , س , ش , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ف , ق , ک , ڭ , ل , م , ن , ه , ى) harfleri gibi, onlara *ḳuşıluvçı ḥärflär* adı verilir. Ama eğer sondaki harflerle bitişmeyip ayrılarak yazılsalar örneğin (ا , د , ذ , ر , ز , ژ , و) *ayrıluvçı ḥärflär* diye adlandırılırlar. Arapça önceki çeşit harfler *ḥŏrūf-ı mŏṭṭaṣıla* diğerlerine ise *ḥŏrūf-ı mŏnfaṣıla* denir. *Ḥŏrūf-ı mŏṭṭasıla*'nın iki (ظ , ط) harfinden başka geriye kalanlar yazıda terkib oluşturdukları zaman yukarıda gösterilmiş olan şekillerinden bazıları kısaltılır ve bazıları da ikinci bir farklı şekle değişirler." (TTKGS. 1887, 3)

Kayyum Nasırî'nin *Änmüzäc* (Kazan, 1895) adlı eserinde, alfabedeki harfler diğer gramer kitaplarında olduğu gibi ayrı bir başlık altında değerlendirilmemiştir. Kayyum Nasırî, *Mŏḳaddimä Uḳımaḳ vä Yazmaḳ Bäyānında* başlığı altında alfabede bulunan harfleri şöyle tasnif etmiştir:

"Bilindiği üzre dilimizde ve umumî herhangi bir dilde harfler ilk bölümü bakımından iki kısma ayrılırlar ki birinci kısmı *tavış ḥärĭflärĭ* 'ünlü harfler' ve ikinci kısmı *tavışsız ḥärĭflär* 'ünsüz harfler' diye adlandırılırlar. Herhangi bir dilin sarf kurallarını ve nahiv kurallarını anlatmadan önce okuma ve yazma kuralları anlatılır. Burada *tavış ḥärĭflärĭ* 'ünlü harfler' ve *tavışsız ḥärĭflär* 'ünsüz harfler' demekteki amaç, alfabe harflerinden kelimeler oluşturma kuralını anlatmak içindir. Çünkü harflerden heceler ve hecelerden kelimeler bir araya getirilir. Örneğin, *yazdı* denilen kelimemiz iki heceden birleşik bir kelimedir. Yine hece dediğimiz bir kelimenin parçasıdır ki kendi önündeki ile telâffuzu mümkün olur." (Änmüzäc, 1895, 2-3)

Kayyum Nasırî, gramer kitabında öncelikle harflerin tasnifini yapmıştır. Bu tasnif diğer gramer kitaplarında olduğu gibi ünlü ve ünsüz ayrımını ortaya koyacak şekilde gerçekleştirilmiştir. Herhangi bir dilde olduğu gibi kendi dilinde de harflerin ilk olarak iki gruba ayrıldığını belirten Kayyum Nasırî, bir dilin sarf ve nahiv kurallarını anlatmaya başlamadan önce o dilin imlâ ile ilgili olan kurallarının

belirlenmesinin gerekliliğine de dikkat çekmiştir. Yine bu bölümde basit bir şekilde kelime oluşturma yolu, kısaca açıklanmıştır.

Kayyum Nasırî, *Änmüzäc* adlı eserinde, Tatar Türkçesinde telâffuzda kullanılan ünlüler ile imlâda kullanılan ünlülerin farklı olduğunu belirtir. O, öncelikle Tatar Türkçesindeki ünlüleri, telâffuzları sırasındaki kullanım şekillerine bakarak آ- اَ - و - ۇ- ۇ - اُ - ايۇ - ى şeklinde on farklı şekille gösterir. Daha sonra ünlülerin boğumlanma yerlerine göre de tasnif yapar ve ilk harf tasnifinde belirttiği on farklı sesi karşılayan harflerin Arap alfabesinde üç işaretle (ى و ا) gösterildiğini ifade eder. Ayrıca çalışmasında Arap alfabesindeki bu durumun Tatar Türkçesi için yetersiz olduğunu, alfabe ve dolayısıyla da imlâda ıslahın gerekliliğini bu dönem gramercileri içinde ilk kez dile getirir.[103]

Kayyum Nasırî, alfabede bulunan ünsüz harfleri şu şekilde belirtir (Änmüzäc, 1895, 5):

ب - پ - ت - ث - ج - چ - ح - خ - د - ذ- ر- ز - ژ - س - ش - ص - ض - ط - ظ - ع - غ - ف - ق - ك - ڭ - نك - ل - م - ن .

Çalışmasında, ünsüz harflerin altı farklı teşekkül noktasına sahip olduğunu belirttikten sonra bu özelliklerine göre şu şekilde tasnif edilebileceğini belirtir:

1) Dudak harfleri yani dudak arasından çıkan harfler:ب "*b*", پ "*p*", ف "*f*", م "*m*",

2) Boğaz harfleri: ح "*ḥ*", خ "*ẖ*", ع "ʿ", غ "*ġ*", ق "*ḳ*", ك "*k*",

3) Islıklı harfler yani telâffuzları sırasında ıslık sesi çıkartan harfler: ج "*c*", چ "*ç*", ش "*ş*", ز "*z*", ژ "*j*", س "*s*",

4) Damak harfleri:ر "*r*", ل "*l*", ن "*n*",

5) Diş harfleri: ت "*t*", ث "*s̲*", د "*d*", ذ "*z̲*",

6) Burun harfleri: نك "*ŋ*" (Änmüzäc, 1895, 5).

Kayyum Nasırî'nin ünsüzleri teşekkül noktalarına göre tasnif etmesi dönemindeki gramerler içinde bir ilktir. Diğer çalışmalarda böyle bir tasnife rastlanmamaktadır.

---

[103] Not: Kayyum Nasırî'nin *Änmüzäc* (Kazan, 1895, s. 3) adlı eserinde alfabe ve imlâ ıslahı konusundaki sözleri, çalışmamızın *Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerlerinde Harflerin İmlâsı* başlığı altında ayrıntılı olarak belirtilmiştir.

Kayyum Nasırî, Arapçada olduğu gibi harf-i taʿrîften sonra gelen kelimenin ilk sesinin farklı şekilde telâffuz edilmesi özelliğine göre ünsüzleri şu şekilde tasnif eder:

"Harfler diğer bir sebepten ötürü *ḥŏrūf-ı şämsiyyä* 'güneş harfleri'[104] ve *ḥŏrūf-ı ḳamäriyyä* 'ay harfleri'[105] olarak ayrılırlar. Ancak *ḥŏrūf-ı şämsiyyä* derler ki الشمس *älşäms* kelimesindeki ش harfi gibi. Öyle ki her harfi ال *älf̄ lām* sonunda şeddeli olur ve *şämsiyyä* olarak adlandırılır. Bu harfler şunlardır:

ن - ل - ظ - ط - ض- ص- س - ز - ر - ذ - د - ث - ت - ش .

Ḳamäriyyä olarak adlandırılan harfler bunun tam zıddıdır yani ال *älf̄* ve *lām* harflerinden sonra şeddeli olarak yazılmaz:

ب - ج - ح - خ - ع - غ - ف - ق - ك - م - و - ه- ى ." (Änmüzäc, 1895, 5)

Kayyum Nasırî, Arap harflerinin başta, ortada ve sonda yazılışlarına göre solundaki harfle bitişme ya da bitişmeme özelliğine göre de harfleri tasnif etmiştir. Çalışmasında bu tasnifini şu şekilde dile getirir:

"Yine diğer bir sebepten harfler *ḥŏrūf-ı ittiṣāl* ve *ḥŏrūf-ı infiṣāl* olurlar. *Ḥŏrūf-ı infiṣāl* şu harflere denir ki sonundaki harfler ile bitişmezler. Onlar şunlardır: ا - د - ذ - ر - ز - ژ - و . Bundan başkaları *ḥŏrūf-ı ittiṣāl*dır." (Änmüzäc, 1895, 5)

Kayyum Nasırî'nin eserinde Tatar alfabesinde bulunan ünsüz harflerin sayısını 29 olarak belirlediğini görüyoruz. Alfabedeki harfleri sırasıyla belirttikten sonra, bu harfleri, üç grupta ele almıştır. Birinci tasnifinde diğer Tatar gramerlerinde yapılan tasnif çeşitlerinden farklı olarak ünsüzleri teşekkül noktalarına göre altı farklı gruba ayırmıştır: Dudak ünsüzleri, boğaz ünsüzleri, ıslıklı ünsüzler, damak ünsüzleri, diş ünsüzleri ve burun ünsüzleri. Bu tasnif döneminde ortaya konulan ünsüz tasniflerinden oldukça farklı ve önemlidir. İkinci olarak harfleri Arap gramerlerindeki harf tasnifinde olduğu gibi *ḥurūf-ı şemsiyy*e ve *ḥurūf-ı ḳameriyye* olarak ikiye ayırmıştır. Her iki grupta yer alan harfleri de alfabede yer alış sıralarına

[104] *Ḥurūf-ı şemsiyye*: "Kendinden önce gelen el harfi târifinin l harfi okunmayan harfler: d, n, r, s, ş, t, z." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 384-385.)

[105] *Ḥurūf-ı kameriyye*: "Kendinden önce gelen el harfi okunan harfler: e, b, c, g, h, f, k, m, v, y: el kamer .. gibi." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 384.)

göre belirtmiştir. Üçüncü olarak da harflerin kendilerinden sonra gelen harflere bitişme özelliklerine göre iki gruba ayırmıştır.

Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi tarafından yazılan *Mŏḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Tŏrkī* (Kazan, 1907) adlı gramer kitabında öncelikle harf ve kelime terimlerinin tanımı yapılmıştır. Bu terimlerin tanımından sonra alfabedeki harflerin tasnifi şu şekilde ele alınmıştır:

"Harf iki çeşittir: Bunlardan birincisine *ḥŏrūf-i häcā*, ikincisine *ḥŏrūf-i imlā*[106] denir.

Ḥŏrūf-i häcā şunlardır:

ا , ب , پ , ت , ث , ج , چ , ح , خ , د , ذ , ر , ز , ژ , س , ش , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ف , ق , ك , گ , ڭ , ل , م , ن , و , ھ , ى

Ḥŏrūf-i imlā ise, şunlardır: ا , ە , ى , و ." (MYST. 1907, 4)

Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında, alfabedeki harflerin tasnifi diğer gramer kitaplarında olduğu gibi farklı özellikler göz önünde bulundurularak ayrıntılı bir şekilde tasnif edilmemiştir. Çalışmada sadece *ḥŏrūf-i imlā* ayrımının yapıldığını görüyoruz. Tatar alfabesinde 33 harf kullanıldığını ve bu harflerin listesini belirten Mäkkäi, ünsüz harf tasnifi yapmamıştır. Ünlü harfleri de *ḥŏrūf-i imlā* olarak adlandırmıştır. (MYST, 1907, 4)

Galimcan İbrahim, alfabedeki harfleri çalışmalarında 36 (TS. 1911, 1-2) ve 38 (TS. 1921, 7) olarak belirttiğini çalışmamızın *Alfabe* başlığı altında belirtmiştik. Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı* adlı gramerinin 1921 yılı basımında alfabeye *ḳısḳa ya* "kısa ye" olarak adlandırdığı ى harfi ile *hämzä* "hemze" ا - ئ eklenmiştir.

Galimcan İbrahim, alfabede 36 harf belirttiği *Tatar Ṣarfı* (Kazan, 1911) adlı çalışmasında harflerin tasnifini şöyle yapılmıştır:

"Harfler, çıkışlarına bakılarak ayrı bir ses bildirme veya bildirmeme özelliklerine göre ikiye ayrılır:

1) *Tavış ḥärfläri*,

2) *Mäd ḥärfläri*." (TS. 1911, 3)

Galimcan İbrahim, bu çalışmasında alfabedeki harfleri tasnif ederken 5 tanesini (ا , و , ۇ , ە - ه , ى) *mäd ḥärfläri* "ünlü harfler", 31 tanesini de *tavış ḥärfläri*

[106] *Ḥurūf-i imlā*: "a, e, ı, i, o, ö, u, ü harfleri." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 384.)

“ünsüz harfler” olarak göstermiştir. Çalışmada *tavış ḥärflärı̆* “ünsüz harfler” olarak belirtilen harfler, şunlardır:

ب , ت , ث , ج , ح , خ , د , ذ , ر , ز , س , ش , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ف , ق , ك , ل

, م , ن , ھ , پ , چ , ڤ , ژ , گ , ڭ

Galimcan İbrahim, harfleri ayrı veya bitişik yazılma özelliklerine göre de şu şekilde tasnif eder:

1) *Tŏtaş ḥärflär* “birleştirilerek yazılan harfler”,

2) *Ŏzı̆k ḥärflär* “ayrı yazılan harfler” (TS. 1911, 2).

Galimcan İbrahim, ayrı ve bitişik yazılan harflerin hangi harfler olduğunu belirtmemiştir.

Galimcan İbrahim’in 1921 tarihinde yaymlanan çalışmasını incelediğimizde, aynı şekilde önce alfabedeki harflerin tespit edildiğini daha sonra da bu harflerin tasnifinin yapıldığını görüyoruz. Harflerin niteliklerine göre iki grupta değerlendirildiği kitapta yazar, öncelikle konu ile ilgili örneklendirme yolunu seçmiş daha sonra da örnekten yola çıkarak harf türlerini belirlemiştir. Konuyu şu şekilde ele alır:

“كيرەك *kiräk* ‘gerek’, بيرەم *biräm* ‘vereyim’, بوران *buran* ‘boran, kar fırtınası’ denilen sözlerde ikinci, dördüncü harfler istenildiği kadar uzatılarak söylenebilir. Birinci, üçüncü, beşinci harfler onlar gibi uzatılmazlar, bunları çıkarılırken durdurulur. İşte bu açıdan harfler ikiye ayrılırlar:

1) *Mäd ḥärflärı̆*,

2) *Tavış ḥärflärı̆*.

Söylenirken istenildiği kadar uzatılabilen harflere *mäd ḥärfı̆* ‘ünlü harf’ denir. Böyle uzatılmayan harfler *tavış ḥärfı̆* ‘ünsüz harf’ diye adlandırılırlar.” (TS. 1921, 7)

Galimcan İbrahim ünlü harfleri şu şekilde altıya ayırmıştır:

1) *Älīf* “elif”: ا - ـا

2) *Hā-i räsmiyyä* “hā-yı resmiyye”: ه - ە

3) *Ṭulı vav* “dolu vav”: و - و

4) *Ḳısḳa vav* “kısa vav”: ۇ - ۇ

5) *Ṭulı ya* “dolu ye”: ـيـ - ى

6) *Ḳısḳa ya* “kısa ye”: يُ , ـيُ , ىُ

Ayrıca yazar her bir ünlünün yazılışına ayrı ayrı pek çok kelimeyi örnek olarak vermiştir. Bu harflerin başta, ortada ve sonda kullanılışları konusunu da ayrıca örneklerle ele almıştır.

Galimcan İbrahim, bu çalışmasında *tavış ḥärfläriˇ* “ünsüz harfler” şöyle sıralar:

ئـا , ب , پ ت , ث , ج , چ , ح , خ , د , ذ , ر , ز , ژ , ۋ , سن , شن , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ف , ق , ك , گ , ڭ , ل , م , ن , ھ .

Galimcan İbrahim’in bu kitabında sadece ünlü ve ünsüz harf tasnifi yapılmıştır. Harflerin ayrı veya bitişik yazılma özelliklerine göre herhangi bir tasnif yapılmamıştır. Galimcan İbrahim’in ünlü ve ünsüz harflerin her birinin yazılış şekilleri ile ilgili olarak çok ayrıntılı bilgi verdiğini görüyoruz. Çalışmasında konuyu daha iyi öğretmek amacıyla her teorik bilgi aktarımından sonra örnek kelimeler verilmiş, bu şekilde bilgiyi pekiştirme yöntemi uygulanmıştır. Yazarın alfabe, ünlü ve ünsüz harfler konularını diğer bir gramer kitabı olan *Tiˇl Sabaḳları*’nda da (Kazan, 1919, 8-24) aynı şekilde ayrıntılı olarak ele aldığını görüyoruz.

Fatıyḫ Säyfi’nin *Mäktäbdä Tatar Tiˇliˇ Därsläriˇ*, I. Kitap, (Kazan, 1917) adlı kitabında da Galimcan İbrahim’in gramer kitaplarında olduğu gibi harflerin iki gruba ayrılarak incelendiğini görüyoruz:

“Harfler ikiye ayrılırlar: ا , ـه - ه , و , ى harfleri kendilerinden önce gelen harfin sesini uzatırlar, ancak kendileri ayrı bir ses olarak söylenmezler, bu duruma göre onları *mäd ḥärfiˇ*‘ünlü harf’ diye ifade ederler. Diğerlerine ise, *tavış ḥärfiˇ*‘ünsüz harf’ derler.” (MTTD.I, 1917, 2)

Fatıyḫ Säyfi, ünsüz harf olarak şunları gösterir:

ب , ت , ث , ج , چ , ح , خ , د , ذ , ر , ز , س , ش , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ف , ق , ك , ل , م , ن , ھ , پ , چ , ژ , ۋ , گ , ڭ

Fatıyḫ Säyfi, harfleri ayrı ya da bitişik yazılma özelliklerine göre de tasnif eder. Çalışmasında bu konu şu şekilde ele alınmıştır:

“Her iki yandan başka harflere eklenerek yazılması mümkün olan harflere *tŏtaş ḥärflär* denir. Mesela ایل *il* ‘il, memleket’ denildiğinde ل ‘*l*’ harfi ى ‘*i*’ harfinin sonundan bağlanır. Alfabemizdeki *tŏtaş ḥärflär* şunlardır:

ب , ت , ث , ج , ح , خ , س , ش , ص , ض , ط , ظ , ع , غ , ف , ق , ک , ل , م , ن

, ھ , ى , چ , پ , گ , ڭ

Bunlardan başkaları baş taraftaki harfe eklenir, ancak sonundaki harfe eklenmez. Buna göre onları *ŏzıḳ ḥärflär* diye adlandırırlar. *Ŏzıḳ ḥärflär* şunlardır:

ا, د , ذ , ر , ز , و , ژ , ۋ , (ە - ہ)” (MTTD.I, 1917, 3)

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, harflerin önce ses geçidinin açık ya da kapalı olma durumuna göre ünlü ve ünsüz harfler, daha sonra da kendinden önce gelen harfle birleşenler ya da hem kendinden önceki hem de sonraki harfle birleşen harfler olarak tasnif edildiklerini görüyoruz. Bu şekildeki tasniflerden ilkine yani ünlü ve ünsüz harf ayrımına Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov’un çalışmasında rastlanmamaktadır. Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, harflerin söyleniş özellikleri göre *aġır* ve *yiŋıl ḥärflär* olarak iki grupta değerlendirilebileceğini belirtmiştir. Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi ise, sadece ünlü harf ayrımı yapmış, ünsüz harflerin hangileri olduğunu belirtmemiştir. Kayyum Nasırî, Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi’nin çalışmalarında harflerin belirttiğimiz bütün özellikleri dikkate alınarak tasnifi yapılmıştır.

Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi, alfabedeki harfleri, ses geçidinin açık ya da kapalı olma durumuna göre, *mäd* ve *tavış ḥärflärĭ*, Kayyum Nasırî ise, *tavış ḥärflärĭ* ve *tavışsız ḥärflär* olarak adlandırmıştır. Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi’nin bu konuda ortak terimler kullandıklarını görüyoruz. Harflerin birleşme özelliklerine göre Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi’nin gramer kitaplarında *tŏtaş* ve *ŏzıḳ ḥärflär* olarak tasnif edilmeleri de bu terim ortaklığını bir kez daha kanıtlamaktadır. Tatar gramercilerinden Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov’un çalışmasında ise, harflerin farklı bir terim kullanılarak tasnifi yapılmıştır. Onun çalışmasında bu iki terimin *ḳuşıluvçı* ve *ayrıluvçı ḥärflär* olarak adlandırıldığını görüyoruz. Ayrıca çalışmasında bu terimlerin Arapçada kullanılan şekilleri de belirtilmiştir. (*ḥŏrūf-ı mŏṭṭaṣıla*, *ḥŏrūf-ı mŏnfaṣıla*) Benzer şekilde Arapça terimleri kullanarak birleşme özelliklerine göre harf tasnifinin yapıldığı bir diğer gramer kitabı ise, Kayyum

Nasırî'nin *Änmüzäc* adlı eseridir. Kayyum Nasırî, bu tasnifinde hem kendinden önceki hem de sonraki harfle birleşen harfleri *ḥŏrūf-ı ittiṣāl*, sadece kendinden önce gelen harfle birleşen harfleri *ḥŏrūf-ı infiṣāl* terimleriyle adlandırmıştır. Her iki gramer kitabında da ortak olarak aynı yedi harf *ḥŏrūf-ı mŏṭṭaṣıla* ya da *ḥŏrūf-ı infiṣāl* olarak belirtilmiştir.

G. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ TATAR GRAMERLERİNDE HAREKE SİSTEMİNİN ELE ALINIŞI

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarında hareke konusuna çok fazla değinilmediğini görüyoruz. Bu konuya özellikle Arap gramer anlayışının etkisiyle gramerlerini oluşturan Tatar gramercilerin çalışmalarında rastlıyoruz.

Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un *Tatar Tĭlĭgä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf* adlı çalışmasında, Tatar Türkçesi yazı dilinde kullanılan hareke sistemi, öncelikle iki ana başlık altında ele alınmıştır. Bunlar *räsmī ḥäräkä(t)*, *ḥärfī ḥäräkä(t)* şeklindedir.

Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, *räsmī ḥäräkä(t)* 'resmî hareke(t)'i de kendi içerisinde iki gruba ayırarak incelemiştir. Yazarın Arapçada kullanılan hareke çeşitlerinden de eserinde kısaca bahsettiğini görüyoruz. Eserde hareke konusu şu şekilde ele alınmıştır:

"Alfabe harflerinin her biri farklı farklı sesleri gösteren işaretler olsalar da seslerin oluşumları için gerekli olan boğumlanma yerlerini çıkarmak için birkaç çeşit işarete ihtiyaç duyulur ki işte bu işaretler *ḥäräkä* 'hareke' diye ifade edilirler. Bizim Tatar dilimizde iki türlü hareke vardır. Bunlardan birincisine resmî hareke, ikincisine de harfî hareke denir.

Resmî hareke, sadece Tatar ve Türk dillerine has olmayıp Arap ve Fars dillerinde de bunlar gibi kullanılabilen şu üç çeşit işaretten oluşur: ◌َ ◌ِ ◌ُ . Bu harekeler Tatarcada üst, ast ve ötre olarak adlandırılırlarken Arapçada fetha, kesre ve zamme terimleri ile ifade edilirler. Bu resmî harekeler ağır harflere gelirlerse *ağır ḥaräkä(t)* ve hafif harflere gelirlerse de *yiŋıl̆ ḥaräkä(t)* olarak ifade edilir. Buna *ḥarfī ḥaräkä(t)* de denir. Ancak Tatar ve Türk lügatlerinde resmî hareke(t) yerine kullanılan şu dört (ا , و , ه , ى) harfi belirtirler ki örneğin (ا , ه) üst harekesi, (ى) ast harekesi, (و) ötre harekesi yerine kullanılırlar. Yukarıda ifade edilen harekelerden

başka Arap diline has olan harekeler de vardır. Bunlar şu üç (ً ٍ ٌ) iki üst, iki ast ve iki ötre harekelerinden oluşmaktadır ki onların sesletimleri (أن أبن أون) şeklindeki boğumlanma yerlerini gösterirler. Yine bu harekelerle birlikte bir de bu nitelikte (ْ ّ ~) *sakin*, *täşdīd* ve *mäd* kullanılırlar. *Sakin*, harflerin seslerini kesmeye, bitirmeye yarayan, bunun için kullanılan bir işarettir. *Täşdīd*, Arapça kelimelerde alttaki harfin iki sesli bir harften birleşik bir yapıda olup bu harflerin birincisinin sakinli, ikincisinin ise, harekeli olduğunu gösterir. Ancak Tatar ve Türk kelimelerinde iki sesli olup bir çeşit olan harfler yanyana geldiği zaman şeddeli bir harf şeklinde yazılmazlar. Her iki harf önlü arkalı bir arada yazılırlar. *Mäd*, altındaki harflerin seslerini uzatarak telâffuz etmeye yarayan işarettir." (TTKGS. 1887, 4)

Hareke konusunu inceleyen Ceditçilik Dönemi gramercilerinden bir diğeri de Äḫmätcan Mŏstafa'dır. Onun *Tŏrkī Ṣarfı* (Kazan, 1905) adlı çalışmasında, hareke konusu, oldukça ayrıntılı olarak incelenmiştir. Eserde hareke sistemi *Ḥaräkat* başlığı altında ele alınmıştır. Bu başlık numaralandırma sistemi ile konuların ele alındığı gramer kitabının üçüncü başlığında karşımıza çıkmaktadır. Kitabın üçüncü konusundan on ikinci konusuna kadar dilin harekelendirme sistemi örnekler kullanılarak etraflıca açıklanmaya çalışılmıştır. Yazar her maddede bir hareke çeşidini tanıtmış ve kullanım yeri hakkında bilgi vermiştir. Konuyu ele alırken örnek kelimelerle daha da açıklayıcı olmaya çalışan Äḫmätcan Mŏstafa, o dönem Tatar yazı dilinde kullanılan Arap harfli Tatar alfabesinde, harflerin farklı okunuşları için kullanılan üç ana harekenin bulunduğunu belirterek konuya giriş yapmıştır. Bu harekeler sırasıyla şunlardır: *Üst*, *ast*, *ötre*.

Äḫmätcan Mŏstafa, gramerinde bu harekelerin Arapça adlarını da okuyucuya aktarmıştır: *Fetha*, *kesre* ve *zamme*.

Çalışmasında, *üst* ve *ast* harekeleri ikişer türe ayrılırken *ötre*, dört farklı türde ele alınmıştır. Ayrıca *üst*, kalın ve ince; *ast*, açık ve donuk; *ötre*, kalın ve ince ya da uzun ve kısa olarak telâffuz edilmelerine göre kalın kısa, kalın uzun, ince kısa, ince uzun şeklinde incelenmiştir.

Yazar kalın kısa ötreyi örneklendirirken verdiği dipnotta bu hareke ile donuk ast harekesini kitabında nasıl kullandığını açıklama gereğini de duymuştur. Dipnotundaki ifadesi şu şekildedir:

"Ben bu kitabımda kalın kısa ötreye işaret olarak Kur'an-ı Kerim'de de kabul olunan *żammä-i işbāʿyı* 'ötreli elifi', donuk asta da işaret olarak harfin altına *żammä* 'ötre' yazmayı tercih ettim. Türk yazısında hareke genellikle zorunlu olmadığı takdirde yazılmaz." (Tŏr.S. 1909, 3)

Yaptığı kısa açıklamadan anlaşıldığı üzre yazar, kitabında kalın kısa ötreyi göstermek için ötreli vavı, donuk astı göstermek için de harfin altına ötre koyarak kullanmıştır.

Hareke sistemini ele alırken yazarın ayrıca *Ḳāʿidä* yan başlığında imlâ konusundaki önemli bir özelliğe de dikkati çektiğini görüyoruz. Türkçe kelimelerin yazılışları ile ilgili olarak, ilk hecede kalın okutan bir hareke bulunduğu takdirde diğer hecelerde ince hareke ya da harfin bulunamayacağını, yine ince okutan bir hareke bulunduğu takdirde de kalın hareke ya da harfin bulunamayacağını belirterek büyük ünlü uyumuna da kısaca değinmiştir. Yazar bu bölümde hareke işareti ince olan kelimelerde elif yazılsa bile harfin ince okunduğunu da belirtmiştir. *Dīwānu Luġāti't-Türk* ve *Ḳutadġu Bilig*'de de örneklerini gördüğümüz Doğu Türk yazı dili imlâ geleneğinin özelliklerinden biri olan elifin hem "a" hem de "e" okunabilmesinin bu eserde de geçerli olduğunu görüyoruz. Bu duruma Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde de rastlanmaktadır.[107]

Äḫmätcan Mŏstafa, hareke konusunu şu şekilde ele almıştır:

"Hareke üç tanedir: *Öst* 'üst', *ast* 'ast', *ŏträ* 'ötre'. İşaretleri bunlardır: ٙ ٚ ٗ. Arapça isimleri: *Fätḥa* 'fetha', *käsrä* 'kesre' ve *żammä* 'zamme'dir.

Öst 'üst' kalın ve ince olur.

Niçkä ŏst 'ince üst': اَرْ *är* 'ar, namus', بَرْ *bär* 'vur' kelimelerinin ilk harfindeki harekeler gibi.

Ḳalın ŏst 'kalın üst': آرْ *ar* 'hektarın yüzde biri', بارْ *bar* 'var' kelimelerinin başındaki harekeler gibi.

Ast hem *açıḳ* ve *ṭınıḳ* 'donuk' olur.

Açıḳ ast 'açık ast': ایز *iz* 'ez', بیز *biz* 'bez' kelimelerinin başındaki harekeler gibi.

---

[107] bk. Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, *Sadru'd-din Şeyhoğlu Marzubān-nāme Tercümesi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 219, Ankara, 1973, s. 85.

Ṭunıḳ ast ‘donuk ast’: از *ïz* ‘iz’, بز *bïz* ‘biz’ kelimelerinin başındaki harekeler gibi.

Ḳalın ḳısḳa ŏträ ‘kalın kısa ötre’: اُر *ŏr* ‘vur’, بُر *bŏr* ‘bur, bük’ kelimelerinin başındaki harekeler gibi.

Ḳalın ŏzın ŏträ ‘kalın uzun ötre’: اُور *ur* ‘biç’, بُور *bur* ‘tebeşir’ kelimelerinin başındaki harekeler gibi.

Niçkä ḳısḳa ŏträ ‘ince kısa ötre’: اُر *ŏr* ‘üfür’, افرمك *ŏfïrmäk* ‘üfürmek’, بُرْ *bŏr* ‘büz’ kelimelerinin başındakiki harekeler gibi.

Niçkä ŏzın ŏträ ‘ince uzun ötre’: اُور *ür* ‘ör’, بُورى *büri* ‘kurt’ kelimelerinin başındaki harekeler gibi.

Alfabedeki bu (ا - و - ه - ى) dört harfe *ḥŏrūf-i imlā* derler ki harf olarak da hareke olarak da kullanılırlar.

Elif (ا) kalın üste, hā-yı resmiyye (ه) ince üste, vav (و) ötreye, ya (ى) asta işaret olur.” (Tŏr.S. 1909, 3)

Ceditçilik Dönemi gramercilerinden Äḫmätcan Mŏstafa, Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov’dan farklı olarak *ŏst* “üst”, *ast* “ast” ve *ŏträ* “ötre” harekelerini, Tatar Türkçesi yazı dilinde kullanıldığı kelimenin ünlüsünün niteliğine göre altı şekilde adlandırmış ve incelemiştir.

H. İMLÂ

1. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERCİLERİNİN İMLÂ ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ

Ceditçilik Dönemi Kazan Tatar gramer kitaplarında ses bilgisi konularının ilkini alfabe oluşturmaktadır. Tatar gramercileri, yazı dilinin gösterge aracı olan alfabede yer alan harfleri çeşitli gruplara ayırmışlardır. Harflerin boğumlanma yerlerine göre çeşitlenmesi ile ortaya çıkan harf türleri, gramer kitaplarında farklı farklı olarak ele alınmıştır. Eserlerde harf tasnifi yapılırken harflerin imlâsı konusunun da açıklanmaya çalışıldığını görüyoruz.

Tatar Türkçesinde alfabe çalışmaları ile birlikte harflerin imlâsı, daha ayrıntılı olarak incelenmeye başlamıştır. Özellikle Arap alfabesindeki ünlüleri karşılayan işaretlerin azlığı ve Tatar Türkçesindeki mevcut ünlüleri karşılama konusundaki

eksiklik, dönem gramercileri tarafından uzun süre tartışılmıştır. İmlâ konusundaki tartışmaların temeli olarak karşımıza çıkan alfabe konusunun incelenme tarihine baktığımızda bu durum daha açık olarak anlaşılmaktadır.

Tatar Türklerine ait ilk alfabe kitabı Sait Halfin tarafından hazırlanmıştır. Sait Halfin 1769 yılında II. Katerina'nın izniyle Kazan Gimnazyasında (Kazan Lisesinde) Tatar Türkçesi dersleri vermek üzere müderris olarak görevlendirilmiş ve burada uzun yıllar Rus öğrencilere Tatar Türkçesini öğretmiştir. 1778 yılında, Tatar-Arap alfabesini ve alfabedeki harflerin ayrıntılı bir tasvirini yaptığı *Azbuka Tatarskogo Yazıka Sobstoyatelnım Opisaniem Bukv i İskladov* adlı 55 sayfalık alfabe kitabını yayımlamıştır. Bu çalışması tarihî bir öneme sahiptir. Kendinden sonra alfabe konusunda hazırlanan eserlere de model teşkil etmiştir. Örneğin, İ. Giganov, A. Troyanskiy ve A. Kazembek tarafından hazırlanan alfabe çalışmalarında Sait Halfin'in alfabe kitabı örnek alınarak oluşturulmuştur.[108]

Sait Halfin'den sonra İshak Halfin tarafından hazırlanan Tatar alfabe kitabında, Arap alfabesindeki 29 harfe karşılık Tatar-Arap alfabesinde 35 harf belirtilmiştir. Bu çalışmada Arapçada bulunmayan *p, ç, j, ŋ, v* seslerini karşılayan harfler eklenmiştir.[109]

Tatar alfabesinin incelenmesi konusunda Kayyum Nasırî'nin *Russkaya azbuka / Kavagıyd kıyraet rusiya* (1889) adlı eseri de kullanılan metod bakımından ilgi çekicidir. Tatar öğrencilere Rusçayı öğretmek için hazırlanan bu çalışmada, Rus-Kiril harfleriyle Tatar-Arap harfleri karşılaştırmalı olarak cetveller hâlinde verilmiştir.[110]

XIX. yüzyılın sonu ve XX. yüzyılın başlarında Tatar öğrencilere Rusçayı, Rus öğrencilere de Tatar Türkçesini öğretmek için pek çok alfabe kitabı hazırlanmıştır.

---

[108] Fatiẖ İbrahimov, *Bĭlĭm Älifbadan Başlana*, *Tatarça Ukuv-Yazuvga Öyrätüv Metodikası häm Tatar Älifbaları Tariẖı*, Mägarif, Kazan, 1994, s. 33-34.
[109] Fatiẖ İbrahimov, a.g.e., s. 35.
[110] Fatiẖ İbrahimov, *Bĭlĭm Älifbadan Başlana*, *Tatarça Ukuv-Yazuvga Öyrätüv Metodikası häm Tatar Älifbaları Tariẖı*, Mägarif, Kazan, 1994, s. 37.

Alfabe ve dolayısıyla da harflerin imlâsı konusunun tartışılmaya başlandığı dönem XIX. yüzyılın son çeyreğidir. Bu dönemde imlâyı ıslah hareketi güçlenmiş, alfabedeki ünlüler için ek işaretler kullanılmaya başlanmıştır.[111]

XIX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren Tatar mekteplerinde eski harf birleştirme metodunun yerine hece metodunun kullanılmaya başlanmasıyla alfabede, bazı yeniliklerin yapılması konusu gündeme gelmiştir. İdil-Ural Türkleri arasında, ilk kez Kayyum Nasırî'nin *Änmüzäc* (1895) adlı gramer kitabında, Arap alfabesindeki harflerin ve geleneksel imlânın Tatar Türkçesinin sesleri karşılamada yetersiz kaldığı dile getirilmiştir. Baudin de Courtenay, W. Radloff ve N. İlminski gibi yabancı bilim adamlarından etkilenen Kayyum Nasırî tarafından dile getirilen alfabede reform gerekliliği fikri, kendinden sonraki pek çok dilci tarafından savunulmuş ve bu tarihten itibaren Latin alfabesinin kabulüne kadar geçen süre içinde Tatar-Arap alfabesinin ve imlânın ıslahı üzerine uzun süre tartışılmıştır.[112]

Kayyum Nasırî, Tatar Türkçesinde telâffuzda kullanılan ünlüler ile imlâda kullanılan ünlülerin farklı olduğunu ve dolayısıyla da Arap alfabesi ile geleneksel imlânın ıslah edilmesi gerektiğini şu sözlerle dile getirir:

"Ayrıntılı olarak araştıracak olursak dilimizde on çeşit *tavış ḥärfiˇ* 'ünlü harf' vardır ki bunları şu şekilde gösterebiliriz: آ- ا - و - ۇ- ۇ - اُ - ايِ - ى . Ancak bu harfler telâffuzda bulunurlar. Bu on tavış harfi ile birlikte üç işaretimiz de vardır ki bunlar ا و ى harfleri yani elif, vav, ye'dir. Şimdi ister istemez bu üç harfi on boğumlanma yerine paylaştırıyoruz.

Öncelikle elifin üç çeşit boğumlanma yeri vardır:

1) آ : آغا *aġa* 'ağabey, ağa' denilen sözün elifi gibi.

2) ا : اَتچ *ätäç* denilen sözün elifi gibi.

3) اُ : ات 'köpek' anlamındaki *itˇ* sözünün elifi gibi. Ancak bu üçüncüsü sonunda bulunan harfin boğumlanma yerine bakılarak kalın ya da ince telâffuz edilir.

---

[111] Örneğin, 1892 yılında Galimcan Barudi tarafından hazırlanan *Sävad Ḫan*, İmamätdin Säyfullin tarafından hazırlanan *Yaŋa Älifba* ve 1893 yılında Şakircan Tahirî tarafından hazırlanan *Bäd'iˇ äl-Täg'lim Nam Mŏkammäl Älifba* ve *Miftaḫ Bäd'iˇ äl- Täg'lim* adlı kitaplarda ünlüler için ek işaretler kullanılmaya başlanmıştır.

[112] İngeborg Baldauf, *Schriftreform und Schrifwecssel bei den Muslimische Russland-und Sowjettürken (1850-1937): Ein Symptom Ideengeschichtlicher Entwicklungen*, Budapeşte, 1993, s. 124.

Birincisi yani (آ) harfi, medli elif şeklinde yazılıp üzerine med işareti konur. Ancak kelimenin ortasında ya da sonunda bulunduğu zaman bu işaret konulmasa da boğumlanma yeri medli elif gibi okunur. Örneğin: آتا *ata* ‘ata, baba’, تاقتا *taḳta* ‘tahta’, نوقطا *nŏḳṭa* ‘nokta’ gibi.

İkincisi yani (ا) harfi, اَتچ *ätäç* ‘horoz’, اَرم *äräm* ‘haram’, اَربه *ärbä* ‘saman’, اَبی *äbi* ‘ebe, yaşlı kadın, büyük anne’, اَگر *ägär* ‘eğer’ gibi kelimelerdeki elif gibi. Ancak elifin bu çeşidi kelimenin ortasında ya da sonundaki yazılışı bu tür resmî yazıda kalkmaz çünkü *ätäç* اتچ denilen sözü *ätäç* اتاچ şeklinde elif ile yazılsa medli elif ile olan yazılışından bir farkı olmaz ancak اته چ yazılırsa ayrım mümkün olur. Ancak bu şekildeki bir yazılış görülmedi. Üçüncüsü اُ harfidir ki kelimenin başlangıcında zammeli hemze gibi işitilir. Örneğin, köpek anlamındaki ات *ıt* sözünün elifi gibi. Başlangıçta sakin özürlü denilen türde sakin ile başlamayıp elif yazılır. Adı geçen *ıt* sözünü incelersek ت bu şekilde olur. Çünkü آق ات *aḳ ıt* denilen kelime bir defada söylense آغت *aġit* şeklinde işitilir – yine قارت ات *ḳart ıt* kelimesini bir defada söylesek قارتت *ḳartıt* şeklinde işitilir. Ancak bu şekildeki kelimeler, Çağatay dilinde eliften sonra ye ile yazılır. Örneğin ات yerine ایت , اش yerine ایش diye yazılır. Ancak kelimenin ortasında ya da sonunda bulunsa elif şeklinde yazılmaz ve kelimenin asıl boğumlanma yerine bakılarak kalın ya da ince telâffuz edilir: اتمك *itmäk* ‘etmek’ ince, انكراشمق *ıŋgıraşmaḳ* ‘inlemek’ kalın. Ayrıca ات *ıt* ‘köpek’ ve اتمك *itmäk* ‘etmek’ kelimelerinin boğumlanma yeri, بر *bır* ‘bir’ sözünün besinin harekesi ile aynı boğumlanma yerindedir. Bunun gibi elifi kelime ortasında yazmak resmî yazıda yoktur. Örneğin: بر *bır* ‘bir’, كر *kır* ‘kir, pislik’, كران *kırän* ‘acırga’, كرمك *kırmäk* ‘girmek’, تكمك *tıkmäk* ‘dikmek’, تلمك *tılmäk* ‘dilmek’, تل *tıl* ‘dil’. Bu kelimeler kezâ Çağatay sözlüğünde ی ye harfi ile بير *bır* ‘bir’, كيرمك *kırmäk* ‘girmek’, تيل *tıl* ‘dil’ şeklinde yazılır.

Kaldı ki kelimenin başında bulunan ا و ’ın boğumlanma yeri bu maddede açıklanmaktadır ki onun dört niteliği vardır: Öncelikle numûnemizde adı geçen bölüme dayanarak vavı iki bölüme ayırarak *ŏzın vav* ‘uzun vav’ ve *ṭupa vav*

‘körelmiş, kısa vav’ şeklinde adlandırmıştık. Şimdi bunların her biri yine ikişer türlüdür ki bunlar *täfhīm ǒzın vav* ‘kalın uzun vav’, *tärḳīḳ ǒzın vav* ‘ince uzun vav’dır ve yine *ṭupa vav* ‘körelmiş, kısa vav’ da iki türlü olup biri *täfhīm ṭupa vav* ‘kalın körelmiş, kısa vav’, diğeri ise *tärḳīḳ ṭupa vav* ‘ince körelmiş, kısa vav’ olarak adlandırılır.

Yine bunlar dört farklı şekilde olurlar ki bunların işaretleri şunlardır: ۇ ۋ و و

1) او ‘*u*’ harfi kelimenin önünde: اول *ul* ‘o’, اون *un* ‘on’, اوق *uḳ* ‘ok’, اوط *uṭ* ‘ot’, اوراق *uraḳ* ‘orak’, اورمان *urman* ‘orman’, اوچ *uç* ‘avuç’.

2) او ‘*ü*’ harfi kelimenin önünde: اوچ *üç* ‘öç, kin’, اوت *üt* ‘öd’, اوبکا *üpkä* ‘öfke’, اولمك *ülmäk* ‘ölmek’, اوردك *ürdäk* ‘ördek’.

3) اۇ ‘*ǒ*’ harfi kelimenin önünde: اۇن*ǒn* ‘un’, اۇرلوق *ǒrluḳ* ‘tohum’, اۇچون *ǒçḳun* ‘kıvılcım’, اۇچ *ǒç* ‘uç’.

4) اۋ ‘*ǒ̈*’ harfi kelimenin önünde: اۇچ*ǒ̈ç* ‘üç’, اۇمه *ǒ̈mä* ‘gönüllü olarak çalışma’, اۇزمك *ǒ̈zmäk* ‘ayırmak, koparmak’, اولكورمك *ǒ̈lgürmäk* ‘yetkin olmak’.

Yine bu sıralamanın üzerine bir de şu vavlar kelimenin ortasında (içinde) ve sonunda bile kullanılabilmektedir:

1) و ‘*u*’ harfi kelimenin ortasında (içinde): توقماق *tuḳmaḳ* ‘tokmak’, طوطا *ṭuṭay* ‘büyük abla, teyze’, قول *ḳul* ‘el, kol, شولای *şulay* ‘şöyle, bunun gibi’, مول *mul* ‘bol, çok, مونچا *munça* ‘hamam’.

Kelimenin sonunda: طاطو *tatuv* ‘tadmak’, باصو *baṣuv* ‘basmak’, صاتو *ṣatuv* ‘satmak’, قاتو *ḳatuv* ‘katmak’.

2) و ‘*ü*’ harfi kelime ortasında (içinde): بولمه *bülmä* ‘oda’, سوز *süz* ‘söz’, كوز *küz* ‘göz’, توره *türä* ‘başkan, memur’.

Kelimenin sonunda: كتو *kitü(v)* ‘gitmek’, كورو *kürü(v)* ‘görmek’.

3) ۇ ‘*ǒ*’ harfi kelimenin ortasında (içinde): بۇرچا *bǒrça* ‘pire’, بۇرچاق *bǒrçaḳ* ‘burçak’, قۇلماق *ḳǒlmaḳ* ‘şerbetçi otu’, تۇرمق *tǒrmaḳ* ‘durmak’, توقما چ *tǒḳmaç* ‘erişte’.

4) ۆ ‘*ŏ*’ harfi kelimenin ortasında (içinde): بۆرمه *bŏrmä* ‘bürme, büzme’, تۆرمه *tŏrmä* ‘hapishane’, بۆرۈش *bŏrŏş*- ‘buruşmak, büzüşmek’.” (Änmüzäc, 1895, 3-5)

Kayyum Nasırî’nin alfabe ve imlâ ıslahı konusundaki düşünceleri, Ceditçilik akımına bağlı okullarda yetişen öğretmenler tarafından desteklenmiştir. Bu okulların sayısı arttıkça yeni alfabe çalışmaları yapılmış, her yeni çalışmayla birlikte Tatar Türkçesinde kullanılan seslere karşılık olabilecek yeni harfler geliştirilmeye başlanmıştır.

Bu dönemde âlimlerin bağlı oldukları imlâ geleneklerine baktığımızda karşımıza ikili bir durum çıkmaktadır. Buhara ve Semerkant mekteplerinde eğitim görenler Çağatay (Nevaî), İstanbul’da ve Kırım’da İsmail Gaspıralı’nın liderliğinde açılan Ceditçi mekteplerde eğitim görenler ise, Osmanlı imlâsı geleneğini sürdürüyorlardı. Nevaî imlâsını kullanan Galimcan Barudî’nin yanı sıra, Tatar Türkçesinin ünlüleri için Arap harflerinden çeşitli diyakritikler oluşturan Ä. Hadi Maksudî, Kayyum Nasırî ve Şakircan Tahiri gibi bazı maarifçiler, hazırladıkları bu diyakritiklerle alfabe ıslahı gerçekleştirmişlerdir.[113] Aynı zamanda hazırladıkları alfabe kitaplarıyla oluşturdukları ıslah edilmiş Tatar alfabelerini, bilim dünyasına tanıtmışlardır.[114]

Tatar Türkçesinde imlâ ıslahı konusunun Kayyum Nasırî tarafından Kazan bilim çevrelerine yüksek sesle duyurulmasından sonra, İdil-Ural Türkleri arasında bu konudaki çalışmaların hızlandığını görüyoruz.

XIX. yüzyılın son çeyreğinde bir taraftan gelenekçi ve ıslahatçı yaklaşımlarla peş peşe alfabe kitapçıkları yayımlanmış, diğer taraftan da imlâ ve yazı reformu meseleleri, çeşitli toplantılarda ele alınmaya başlanmıştır. 1899 yılında Ufa’da *Dil, İmlâ ve Maarif Meseleleri* üzerine düzenlenen konferansta mekteplerin ıslahı ile imlâ reformu tartışılmıştır. Bu konferansta imlâ meselesinde özel bazı kararlar alınmıştır. Kararlardan bazıları, Arap harflerinin safiyetini koruma, Tatar Türkçesine has kelimelerde son sesteki /*ä*/ ünlüsünü belirtmek için “ه - ە” harfini yazmak, “گ” ve “ڭ” harflerinin kullanımını kanunlaştırmak, *-mas* ve *-mäs* olumsuzluk ekinin ماس ve

[113] Ḥ. R. Kurbatov, *Tatar Tĭlĭnĭŋ Alfavit häm Orfografiya Tarihi*, Kazan, 1966, s. 35.

[114] Bu tür alfabe kitaplarına Hadi Maksudî’nin *Mŏgallim-i ävväl* (1892), *Kısmĭ Älifba*(1902), *Mŏgallim-i ävväl* (resimli hazırlanmış) (1914); Şakircan Tahiri’nin *Bäd’ĭ äl-Täg’lim Nam Mŏkammäl Älifba* ve *Miftaḥ Bäd’ĭ äl-Täg’lim* (1893); *Räsimlĭ Älifba* (1914); Kayyum Nasırî’nin *İcäk* (1894) ve *İrşad äl-ähibba li täglimi älifba* (1895) örnek gösterilebilir.

مس şeklinde yazılması, "ص" ve "ط" harflerinin Türkçe kelimelerde sadece kelime başında yazılması, Tatar Türkçesindeki çokluk ekleri olan *+lar* "لار" ve *+lär* "له ر" yerine her ikisinin de kullanılabilmesi şeklindedir.[115]

XX. yüzyılın başlangıcında imlâ ıslahı konusunda *Yŏldız* "Yıldız" gazetesinin muharriri ve naşiri olan Ä. Hadi Maksudî, oldukça etkili olmuştur. Ä. Hadi Maksudî, bu gazetede ve gazetenin eki olarak yayımladığı alfabelerde Tatar Türkçesindeki /ŏ/ ve /ĕ/ ünlüleri için "ۇ" harfini (ör. اوز *ŏz* "kendi", سوت *sŏt* "süt", قوش *ḳŏş* "kuş", طوى *ṭŏy-* "doymak" vd.); iç seste /ä/ ünlüsü için de "ه - ە" harfini (ör. ئەر, *är* "ar, namus", به ر *bär-* "vurmak, çarpmak", بله ك *biläk* "bilek" vd.) kullanmaya başlamıştır.

Ä. Hadi Maksudî'nin çalışmalarıyla birlikte Tatar alfabesinde belirtilen ünlüler sırasıyla "ا و ى ە ۇ" olmak üzere beşe çıkartılmıştır. Bu reform hareketlerini Mŏḫĭtdin Kŏrbangali'nin /ı/ ve /i/ ünlülerini göstermek için geliştirdiği "ۍ" harfinin alfabeye eklenmesi izlemiştir.[116]

Ä. Hadi Maksudî ve Mŏḫĭtdin Kŏrbangali'nin alfabeye eklediği "ۇ" ve "ۍ" harfleriyle oluşturulan Tatar-Arap alfabesinin yeni şekli, 1915 Ufa konferansında ilke olarak kabul edilmiştir. Bu konferansın yapılma amacı medreseler için ders kitapları düzenleme olduğundan alfabe ve imlâ ıslahı konusunda oldukça önemli bir adım atılmış oldu. Bu konferansta Galimcan İbrahim tarafından Tatar imlâsının fonetik prensibe göre oluşturulması gerektiği söylenmiştir.

İmlâyı ıslah konusundaki çalışmalar, Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Kayyum Nasırî'den sonra Ä. Hadi Maksudî ile iyice şekillenmiş, Galimcan İbrahim'in çabalarıyla da oldukça yol katedmiştir. Kayyum Nasırî'den sonra Arap harfleri ve Tatar imlâsını daha kullanışlı hâle getirme konusunda âlimler tarafından çeşitli görüşlerin ortaya atıldığını görüyoruz.

---

[115] bk. *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zäkiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 125; İngeborg Baldauf, *Schriftreform und Schrifwecssel bei den Muslimische Russland-und Sowjettürken (1850-1937): Ein Symptom Ideengeschichtlicher Entwicklungen*, Budapeşte, 1993, s. 696.

[116] red. M. Z. Zäkiyev vd., a.g.e., s. 126; Ḫ. R. Kurbatov, "Alfavit Tatarskogo Yazıka", *Voprosı soverşenstvovaniya alfavitov tyurskiḫ yazıkov SSSR*, AN SSSR – İnstitut Yazıkoznaniya, Moskva, 1972, s. 126.

Fonetik prensip (*işetkänçä yazuv*), Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Hadi Maksudî tarafından ortaya atılmış ve "her söz edebî ağızdan ne şekilde işitilirse, o şekilde yazılmalı ve her söz, ne şekilde yazılmışsa o şekilde okunmalı"[117] şeklinde açıklanmıştır. Bu prensibi Galimcan İbrahim, "bir dilin konuşma şeklinde ne kadar ses varsa, onun yazısında da o kadar harf olması gerekir"[118] şeklinde açıklarken diğer bir Ceditçilik Dönemi Tatar gramercisi olan Gabdurrahman Sägdi tarafından ise, "sözleri söylendiğinde ne kadar ses işitilirse, o kadar harf ile ve işitilen sesin kendine has işareti ile yazmak" şeklinde tanımlanmıştır. Gabdurrahman Sägdi, fonetik prensibi daha da ileri götürerek "Dilimize giren Arapça sözleri de kendi imlâmız ile, işitildiği gibi yazmak gerekir." şeklinde Tatar Türkçesine giren Arapça alıntı kelimelerde de uygulanması gerektiğini dile getirir.[119]

XX. yüzyılın başlarında imlâda fonetik prensibe uyulması gerektiğini belirten Tatar aydınları arasında bu anlayışın hangi edebî dili esas alarak uygulanacağı konusunda da farklı görüşler ortaya çıkmaya başlamıştır. Bazı Tatar aydınları *Tercüman* dilini, bazıları da Kazan şivesinin edebî dil olarak kabul edilmesi gerektiğini öne sürmüştür. İkinci görüşün başlıca savunucusu Kayyum Nasırî'dir. Kayyum Nasırî gibi, Hadi Maksudî de bu görüşü savunmuştur.

Bu dönemde, fonetik prensip doğrultusunda her sesin ayrı bir harfle gösterilmesini isteyen aydınlar, iki gruba ayrılmıştı. Bir tarafta, Kayyum Nasırî, Möxïtdin Körbangali, Gimad Nugaybäk ve Şakircan Tahiri öncülüğündeki Tatar Türkçesinde kalınlı-inceli 5 çift yani 10 ünlü olduğunu öne sürenler, diğer tarafta ise, Ä. Hadi Maksudî, Galimcan İbrahimov, M. İdrisov, Äxmätcan Möstafa, 3 çift yani 6 ünlü bulunduğunu öne süren aydınlar yer alıyordu. Bu grupların yanı sıra Tatar Türkçesinde 5 ve 9 ünlü bulunduğu fikrini savunanlar da bulunmaktaydı. Tatar Türkçesinde 5, 6, 9 ünlü bulunduğunu belirten aydınlar bu dönem *altıcılar*, *dokuzcular* ve *oncular* olarak adlandırılmıştır. Tatar Türkçesinde 6 ünlü bulunduğunu savunan gruba önceleri *beşçiler*, daha sonra ise, *altıcılar* veya *orta*

---

[117] X. R. Kurbatov, *Tatar Tïlnïŋ Alfavit häm Orfografiya Tarihi*, Kazan, 1966, s. 37.
[118] Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı*, Kazan, 1911, s. 3.
[119] Gabdurrahman Sägdi, *Yaŋı häm Yŋıl Tärtiptä Tïlïbïznïŋ Sarıfı*, Elektro-Tipografiyä "ömid", Kazan, 1913, s. 2, 4.

imlâcılar, 10 ünlü bulunduğunu belirten gruba ise, *oncular* veya *yeni imlâcılar* denilmiştir.[120]

Kayyum Nasırî ve onun fikrinde olan Tatar aydınlar, Arap alfabesinin ünlü işaretleri bakımından eksik olduğu görüşünü kabul etmekle birlikte geleneksel imlâyı da kırmamışlardır. Mŏḫĭtdin Kŏrbangali, Gimad Nugaybäk, Ä. Hadi Maksudî ve G. Alparov, Tatar Türkçesindeki ünlülerin her biri için ayrı harfler kullanılması gerektiği görüşünü savunmuşlardır. Galimcan İbrahimov ve onunla aynı fikri savunan aydınlar, Arap alfabesinin geleneksel karakterini koruma ve bu alfabedeki harflerle yetinme görüşünde birleşiyorlardı. Şakircan Tahiri ve bazı aydınlar ise, Tatar Türkçesindeki ünlüleri harekelerle göstererek geleneksel eski imlâya geri dönme fikrindeydiler.[121]

Ceditçilik Döneminde dil ve imlâ meselesinin ele alındığı son kurultay 1-8 Ağustos 1917 yılında Kazan'da gerçekleştirilir. II. Bütün Rusya Öğretmenleri Kurultayı olarak adlandırılan kurultayda, bu dönem gramercilerinden Gabdurrahman Sägdi, Mŏḫĭtdin Kŏrbangali ve Äḫmätcan Mŏstafa tebliğ sunmuştur. Kurultay sonucunda, İdil boyu Tatarlarının şivesindeki seslerin işitildiği gibi yazılması, her sese karşılık olarak bir harfin bulunması, bir ses için iki harf kullanılmaması, seslerin kalın ya da ince telâffuzunda ünsüzlerin ünlülere göre çıkarılması ve matbaada tek çeşit harf kullanılması gibi çeşitli kararlar alınmıştır. Ayrıca bu kurultayda Tatar Türkçesinde 39 ses bulunduğu ve bu seslerin 8 tanesinin Arapça ve Farsçadan girmiş alıntı sesler olduğu belirtilmiş, alfabedeki ünlü sayısının da 6 olması gerekti̇ği görüşü teklif edilmiştir.[122]

1910'lu yıllardan itibaren yeni imlâcılar tarafından bilim dünyasına kabul ettirilmeye çalışılan her ünlü için ayrı bir harf kullanılması gerektiği görüşü, aralarında tam bir fikir birliğinin olmayışı sebebiyle, orta imlâcıların görüşü karşısında zayıf kalmış, geniş kitleler tarafından kabul görmemiştir. Onların harflerin imlâsı konusundaki bu tür istekleri Tatar Türklerinin Latin alfabesini kabul

---

[120] Fatiḫ İbrahimov, *Bĭlĭm Älifbadan Başlana*, *Tatarça Ukuv-Yazuvga Öyrätüv Metodikası häm Tatar Älifbaları Tariḫı*, Mägarif, Kazan, 1994, s. 45.

[121] Mustafa Öner, "Islah Edilmiş Tatar Alfabesi ve Huca Bedîî'nin Derlediği Tatar Ata Sözleri", *TDEAD*, *X* (*Üzbek Bayçura Özel Sayısı*), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2007, s. 217-218.

[122] Hatice Şirin User, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ yayınları: 799, Ankara, 2006, s. 323.

etmelerinden sonra gerçekleşmiştir.[123] Orta imlâcılar ise, yeni imlâcılara karşı kararlı bir tutum sergilemişler ve imlâ konusundaki görüşlerini resmî makamlar tarafından bile kabul edilmesini sağlamışlardır. Bunda o grup içinde Kominist Parti organlarında görev alan Tatar aydınların bulunması da etkili olmuştur.

Tatar Türkçesinin imlâsında kaç harfin gösterilmesi gerektiği konusundaki tartışmaları başlatan Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Kayyum Nasırî'dir. Kayyum Nasırî, *Änmüzäc* (Kazan, 1895) adlı çalışmasında her ne kadar Tatar Türkçesindeki ünlü sesleri ifade etmek için on farklı işaretin kullanılması gerektiğini dile getirmişse de bu eserdeki ünlülerin imlâsını incelediğimizde bu düşüncesinin kendisi tarafından bile o dönemde hayata geçirilmediğini görüyoruz. Kayyum Nasırî bu çalışmasında ünlülerin imlâsında sadece ا و ى harflerini kullanmıştır.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi tarafından yazılan *Mŏḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Tŏrkī* (Kazan, 1907) adlı gramer kitabında ise, ünlü sesler "ا , ه , ى , و" harfleriyle belirtilmiştir.

Orta imlâcılardan Äḫmätcan Mŏstafa, *Tŏrkī Ṣarfı* (Kazan, 1909) adlı çalışmasında "ا , ه , ى , و" harflerini kullanırken, Ä. Hadi Maksudî, *Tŏrki Näḥvĭ* (Kazan, 1910) adlı çalışmasında ünlü sesler için "ا , و , ۇ, ه - ە, ى" harflerini kullanmıştır.

Orta imlâcılardan Galimcan İbrahim ise, incelediğimiz *Tatar Ṣarfı adlı* gramerlerinden 1911 yılında yayımlanan çalışmasında ünlü sesleri "ا , و , ۇ, ه - ە, ى" harfleriyle, 1921 yılında yayımlanan çalışmasında ise, "ا - ئ , و , ۇ, ه - ە , ى , ىٔ" harfleriyle belirtmiştir.

Bu dönem gramercilerinden Fatıyḫ Säyfi'nin *Mäktäbdä Tatar Tılĭ Därsläri*, I. Kitap, (Kazan, 1917) adlı çalışmasında ise, ünlü sesler için kullanılan harfler ا , ه - ە , و , ى' dir.

Yeni imlâcılardan Mŏḫĭtdin Kŏrbangali ise, Ḫuca Gabdĭlbädig ile birlikte hazırladıkları *Ana Tılĭ Naḥvĭ* (Kazan, 1919) adlı çalışmada ünlü sesler için "ا, ۇ, و , ۋ , ه - ە , ى , ىٔ" harflerini kullanmıştır.

---

[123] *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zäkiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 126.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercileri arasında fonetik prensip doğrultusunda özellikle ünlülerin imlâsı uzun süre tartışılmış ünsüzlerden de "ك" ile birlikte "گ" ve "ڭ" harflerinin kullanımı ve "ص" ve "ط" harflerinin Türkçe kelimelerde sadece kelime başında yazılması konuları gündeme gelmiştir.[124]

Çalışmamızda Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde kullanılan harflerin imlâsını ortaya koymak için öncelikle bu dönem yazı dilinde kullanılan bütün ünlülerin yazılışı ön, iç ve son sesteki durumuna göre incelenmiştir. Ünsüzlerden de Türkçe kelimelerin imlâsında kalın ve ince ünlü yanında ikilik gösteren /p/, /ç/, /t/ ve /s/ ünsüzleri ile /g/ve /ŋ/ ünsüzlerinin imlâları incelenmiştir.

[124] Ḫ. R. Kurbatov, *Tatar Tĕlĕnĕŋ Alfavit häm Orfografiya Tarihi*, Kazan, 1966, s. 37.

2. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNİN İMLÂ ÖZELLİKLERİ

2.1. ÜNLÜLERİN YAZILIŞLARI

2.1.1. /a/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI

2.1.1.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /a/ ünlüsünün ön seste yazımı için sadece *medli elif* kullanılmıştır. Bu çalışmalarda tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

آچ *aç* "aç" (MTTD. II, 1917, 15); آغا *ağa* "ağabey, ağa" (Änmüzäc 1895, 77); آغایلی *ağaylı* "ağabeyi olan" (Tĭl Sab. 1919, 32); آغاچ *ağaç* "ağaç" (Änmüzäc 1895, 7, 42, 62, 77 vd.), (TŏrS. 1909, 5, 6 vd.), (MYST. 1907, 5), (TN. 1911, 8), (TS. 1921, 33), (TS. 1930, 14); آق *aḳ* "ak, beyaz" (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 62, 68 vd.), (TN. 1911, 36), (MTTD. I, 1917, 16), (TS. 1921, 34); آقلق *aḳlıḳ* "aklık, beyazlık" (TS. 1921, 27); آقچه *aḳça* "akçe, para" (Änmüzäc 1895, 76, 77 vd.), (TTKGS. 1887, 31), آقچا *aḳça* (MTTD. I, 1917, 18); آل *al* "kırmızı" (Änmüzäc 1895, 25), (TS. 1921, 23); آلر *alar* "onlar" (TTKGS. 1887, 14), آلار *alar* (Änmüzäc 1895, 11, 43 vd.), (MYST. 1907, 19), (TS. 1921, 23, 25, 66 vd.), آلار (آنلر) *alar* (TŏrS. 1909, 25); آلمق *almaḳ* "almak" (TTKGS. 1887, 30), آلدم *al-dım* (Änmüzäc 1895, 52, 76 vd.), (TS. 1921, 34, 71 vd.); آلصو *alṣıv* "pembe" (Änmüzäc 1895, 63), آلسو *alsıv* (MTTD. II, 1917, 15); آلتی *altı* "altı" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11); آلتنلا *altınla-* "altınlamak, yaldızlamak" (TS. 1921, 59); آنا *ana* "ana" (TTKGS. 1887, 6), (Änmüzäc 1895, 9, 60, 82), (TN. 1911, 36), (MTTD. II, 1917, 15); آڭلانا *aŋlan-a* "anlamak" (TS. 1921, 34); آكلاتقان *aŋlat-ḳan* "anlatmak" (TN. 1911, 36);آرا *ara* "ara" (TTKGS. 1887, 12); آرصلان *arıslan* "arslan" (Änmüzäc 1895, 77), (MYST. 1907, 5); آرقلی *arḳılı* "enine, çapraz, aykırı" (Änmüzäc 1895, 77); آرتدر *artdır-* "arttırmak" (TTKGS. 1887, 12, 13), آرتدرادر *artdır-adır* (Änmüzäc 1895, 78); آست *ast* "alt" (Änmüzäc 1895, 86), (MTTD. II, 1917, 3); آش *aş* "aş" (MTTD. I, 1917, 16); آشا *aşa-*

“yemek yemek” (Änmüzäc 1895, 58, 61, 64, 76), (TŏrS. 1909, 27), (MTTD. II, 1917, 35), (TS. 1911, 44), (TS. 1921, 47, 62), آشادم *aşa-dım* (Änmüzäc 1895, 76), (MTTD. I, 1917, 16), (MTTD. II, 1917, 33); آشارغه *aşa-rġa* (Änmüzäc 1895, 76); آط *aṭ* “at” (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 71, 77, 82), (TS. 1921, 23); آتا *ata* “ata, baba” (Änmüzäc 1895, 12, 49, 60, 82 vd.), (TS. 1911, 59, 66 vd.), (MTTD. II, 1917, 5, 16); آتاسی *ata+sı* (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 49), (TS. 1921, 69); ر آو *avır* “ağır” (Änmüzäc 1895, 64), (TS. 1921, 27, 59 vd.); آوز *avız* “ağız” (MTTD. II, 1917, 15); آی *ay* “ay” (Änmüzäc 1895, 71), (TŏrS. 1909, 9), (TN. 1911, 35), (ATN 1919, 21); آیاش *ayaḳ* “ayak” (Änmüzäc 1895, 62, 63, 64), (TS. 1911, 66); آیاقسز *ayaḳsız* (Änmüzäc 1895, 63); آیاز *ayaz* “ayaz, bulutsuz, açık” (Änmüzäc 1895, 64, 69, 72); آز *az* “az” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 64, 76), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 34, 59).

2.1.1.2. İÇ SESTE

/a/ ünlüsünün iç seste yazımı için iki ayrı şekil kullanılmıştır. Bunlar *elif* ve *harfsiz-harekesiz* şekildir.

2.1.1.2.1. Elif ile:

2.1.1.2.1.1. İlk hecede yazılışı:

بالا *bala* (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 60, 67 vd.), (MYST. 1907, 6, 7, 11, 12 vd.), (TŏrS. 1909, 10, 43 vd.), (TŏrN. 1910, 7, 41, 43 vd.), (TS. 1911, 22, 66 vd.), (YHYTTS. 1913, 2), (MTTD. II, 1917, 5, 15, 16 vd.), (Tĭl Sab. 1919, 32), (TN. 1921, 30, 37 vd.); بالق *balıḳ* (Änmüzäc 1895, 79), (MTTD. I, 1917, 16); بالقچی *balıḳçı* (Änmüzäc 1895, 60); بار *bar* (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 44), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 27, 70 vd.); بارمق *barmaḳ* “varmak, ulaşmak” (Änmüzäc 1895, 64), باردی *bar-dı* (TN. 1911, 30, 36 vd.); باراچق *bar-açaḳ* “varmak, ulaşmak” (TS. 1911, 58), بارام *bar-am* (TS. 1921, 27, 71 vd.); باصمق *baṣmaḳ* (Änmüzäc 1895, 61); باش *baş* (Änmüzäc 1895, 64), (YHYTTS. 1913, 37), (TS. 1921, 34); باشلامق *başlamaḳ* (Änmüzäc 1895, 64); بای *bay* “zengin” (Änmüzäc 1895, 69); چاقرغاندا *çaḳır-ġanda*

“çağırmak” (YHYTTS. 1913, 37); چاقلی *çaḳlı* “kadar” (TTKGS. 1887, 31); قاداق *ḳadaḳ* “ağırlık ölçüsü” (TŏrS. 1909, 9); قالن *ḳalın* (TS. 1921, 34); قالمق *ḳalmaḳ* (Änmüzäc 1895, 61); قارا *ḳara* “kara, siyah” (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 63), (TŏrS. 1909, 9), (TN. 1911, 36), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 34); قارامق *ḳaramaḳ* “bakmak” (Änmüzäc 1895, 63); قارانغی *ḳarangı* (Änmüzäc 1895, 69), (TN. 1911, 35); قاراسو *ḳarasıv* “karaya çalar, esmer” (Änmüzäc 1895, 63), (TS. 1921, 34); قاراشمق *ḳaraşmaḳ* “bakışmak” (Änmüzäc 1895, 65); قارت *ḳart* “yaşlı, ihtiyar” (Änmüzäc 1895, 8), (TS. 1921, 59); قایتاچق *ḳayt-açaḳ* “geri dönmek” (TN. 1911, 36), قایتقان *ḳayt-ḳan* (TS. 1921, 23, 34); قازان *Ḳazan* (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); صالنغان *ṣalın-ġan* “salınmak, konulmak” (TTKGS. 1887, 31); صاقلانمق *ṣaḳlanmaḳ* (Änmüzäc 1895, 82); صان *ṣan* “sayı” (TTKGS. 1887, 13); صارغلت *ṣarġılt* “sarımsı, sarımtırak” (Änmüzäc 1895, 63); صاری *ṣarı* “sarı” (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 63); صا *ṣarıḳ* “kuyruksuz koyun” (Änmüzäc 1895, 67, 72 vd.), (MTTD. II, 1917, 15); صاتدنك *ṣat-dıŋ* (Änmüzäc 1895, 75, 77), صاتو *ṣatıv* “satmak” (MTTD. I, 1917, 16); صالنغان *ṣalın-ġan* “salınmak, konulmak” (TTKGS. 1887, 31); صاقلانمق *ṣaḳlanmaḳ* (Änmüzäc 1895, 82); صازلق *ṣazlıḳ* “sazlık, bataklık” (Änmüzäc 1895, 62); طاو *tav* (Änmüzäc 1895, 73, 86 vd.), تاو *tav* (Änmüzäc 1895, 62); یاخشی “iyi” *yaḫşı* (MTTD. I, 1917, 16), (MTTD. II, 1917, 15), یاخشیُ (TS. 1921, 23, 34); یالغز *yalġız* “yalnız, tek” (TS. 1921, 27); یامان *yaman* “kötü” (MTTD. II, 1917, 15); یان *yan* (Änmüzäc 1895, 86); یاصایلار *yaṣa-ylar* “yapmak” (Änmüzäc 1895, 77), یاسالما *yaṣalma* (TS. 1921, 59); یاغمور *yaġmur* (Änmüzäc 1895, 67); (TŏrS. 1909, 27); یازمق *yazmaḳ* (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 52, 65, 76, 77, 79), یاز *yaz* (TN. 1911, 36), یازارغه *yaz-arġa* (MTTD. II, 1917, 15), یازدیُ *yaz-dı* (TS. 1921, 23, 27), یازلالار *yazıl-alar* (TS. 1921, 34).

2.1.1.2.1.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

آغاچ *aġaç* “ağaç” (Änmüzäc 1895, 7, 42, 62, 77 vd.), (TŏrS. 1909, 5, 6 vd.), (MYST. 1907, 5), (TN. 1911, 8),(TS. 1921, 33), (TS. 1930, 14); آلار *alar* (Änmüzäc 1895, 11, 43), (MYST. 1907, 19), (TS. 1921, 23, 25, 66), آلار (آنلر) *alar* (TŏrS. 1909, 25); آڭلانا *aŋlan-a* (TS. 1921, 34); آكلاتقان *aŋlat-ḳan* “anlatmak” (TN. 1911, 36), آڭلاتو *aŋlatuv* (TS. 1921, 23, 27), آڭلاتوُر *aŋlat-ur* “anlatmak” (MTTD. II, 1917, 3); آرصلان *arıslan* (Änmüzäc 1895, 77), (MYST. 1907, 5); آشادم *aşa-dım* (Änmüzäc 1895, 76), (MTTD. I, 1917, 16), (MTTD. II, 1917, 33), آشارغه *aşa-rġa* (Änmüzäc 1895, 76); آتاسی *ata+sı* (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 49), (TS. 1921, 69); آياش *ayaḳ* (Änmüzäc 1895, 62, 63, 64), TS. 1911, 66); آياقسز *ayaḳsız* (Änmüzäc 1895, 63); آياز *ayaz* (Änmüzäc 1895, 64, 69, 72); باراچق *bar-açaḳ* “varmak, ulaşmak” (TS. 1911, 58), بارام *bar-am* (TS. 1921, 27, 71 vd.); باشقارمق *başḳarmaḳ* “yürütmek, becermek” (Änmüzäc 1895, 64); باشلامق *başlamaḳ* (Änmüzäc 1895, 64); بوغداى *bŏġday* (Änmüzäc 1895, 67); چاقرغاندا *çaḳır-ġanda* “çağırmak” (YHYTTS. 1913, 37); قاداق *ḳadaḳ* “ağırlık ölçüsü” (TŏrS. 1909, 9); قالغان *ḳal-ġan* (TS. 1921, 23); قارامق *ḳaramaḳ* “bakmak” (Änmüzäc 1895, 63); قارانغى *ḳarangı* (Änmüzäc 1895, 69), (TN. 1911, 35); قاراسو *ḳarasıv* “karaya çalar, esmer” (Änmüzäc 1895, 63), (TS. 1921, 34); قاراشمق *ḳaraşmaḳ* “bakışmak” (Änmüzäc 1895, 65); قايتاچق *ḳayt-açaḳ* “geri dönmek” (TN. 1911, 36), قايتقان *ḳayt-ḳan* (TS. 1921, 23, 34); قزان *Ḳazan* (Änmüzäc 1895, 63, 77), (TTKGS. 1887, 31), قازان *Ḳazan* (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); قسقارمق *ḳısḳarmaḳ* “kısalmak” (Änmüzäc 1895, 64); قوچاق *ḳŏçaḳ* “kucak” (Änmüzäc 1895, 64); قوچاقلامق *ḳŏçaḳlamaḳ* “kucaklamak”(Änmüzäc 1895, 64); قولاچ *ḳŏlaç* “kulaç”(Änmüzäc 1895, 64); قولاچلامق *ḳŏlaçlamaḳ* “kulaçlamak” (Änmüzäc 1895, 64); قولاق *ḳŏlaḳ* “kulak”(Änmüzäc 1895, 63), قوُلاق *ḳŏlaḳ* “kulak” (MTTD. I, 1917, 16); قوياش *ḳŏyaş* “güneş” (Änmüzäc 1895, 66), قياش *ḳŏyaş* (TŏrS. 1909, 9), قوُياش *ḳŏyaş* (MTTD. I, 1917, 16); قويان *ḳuyan* “tavşan” (Änmüzäc 1895, 72); پچاق *pıçaḳ* “bıçak” (Änmüzäc

1895, 64, 73 vd.); صالنغان *ṣalın-ġan* “salınmak, konulmak” (TTKGS. 1887, 31); صاقلانمق *ṣaḳlanmaḳ* (Änmüzäc 1895, 82); صیلادی *ṣayladı* “seçmek” (Änmüzäc 1895, 71); تورغان *tŏr-ġan* “durmak” (TTKGS. 1887, 12), طوُرغان *ṭŏr-ġan* (TŏrN. 1910, 1), طورغان *ṭŏrġan* “durmuş, duran” (TS. 1921, 27); توتام *tŏtam* (Änmüzäc 1895, 74); توتاشور *tŏtaş-ur* “tutuşmak, çatılmak, düğümlenmek” (TTKGS. 1887, 31); اورتاق *urtaḳ* (TTKGS. 1887, 31), (YHYTTS. 1913, 32), (MTTD. II, 1917, 34), (TS. 1921, 26, 54, 55, 81 vd.); اورتانچی *urtançı* “ortanca” (Änmüzäc 1895, 63); یامان *yaman* (MTTD. II, 1917, 15); یاصایلار *yaṣa-ylar* “yapmak” (Änmüzäc 1895, 77), یاسالما *yaṣalma* (TS. 1921, 59); یازا *yaz-a* “yazmak” (MTTD. I, 1917, 16), یازارغه *yaz-arġa* (MTTD. II, 1917, 15), یازلالار *yazıl-alar* (TS. 1921, 34); یومشاق *yŏmşaḳ* (Änmüzäc 1895, 77).

2.1.1.2.2. Harfsiz-harekesiz:

2.1.1.2.2.1. İlk hecede yazılışı:

قداق *ḳadaḳ* (Änmüzäc 1895, 74,76); یخشی *yaḫşı* “iyi, güzel” (TTKGS. 1887, 12, 13), (Änmüzäc 1895, 68, 79, 82); یمان *yaman* (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 82).

2.1.1.2.2.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

آلر *alar* “onlar” (TTKGS. 1887, 14); بولر *bu+lar* “bunlar” (TTKGS. 1887, 16); تورمق *tŏrmaḳ* “durmak” (Änmüzäc 1895, 72, 77).

2.1.1.3. SON SESTE

/a/ ünlüsünün son seste yazımı için *elif* ve *he* kullanılmıştır.

2.1.1.3.1. Elif ile:

آقچا *aḳça* “akçe, para” (MTTD. I, 1917, 18); آنا *ana* “ana” (TTKGS. 1887, 6), (Änmüzäc 1895, 9, 60, 82), (TN. 1911, 36), (MTTD. II, 1917, 15); آڭلانا *aŋlan-a* “anlaşılmak” (TS. 1921, 34); آرا *ara* (TTKGS. 1887, 12); آشا *aşa-* “yemek yemek” (Änmüzäc 1895, 58, 61, 64, 76), (TŏrS. 1909, 27), (MTTD. II, 1917, 35), (TS. 1911,

44), (TS. 1921, 47, 62); آتا *ata* (Änmüzäc 1895, 12, 49, 60, 82 vd.), (TS. 1911, 59, 66 vd.), (MTTD. II, 1917, 5, 16 vd.); بالا *bala* "çocuk" (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 60, 67 vd.), (MYST. 1907, 6, 7, 11, 12 vd.), (TŏrS. 1909, 10, 43 vd.), (TŏrN. 1910, 7, 41, 43 vd.), (TS. 1911, 22, 66 vd.), (YHYTTS. 1913, 2), (MTTD. II, 1917, 5, 15, 16 vd.), (TĬl Sab. 1919, 32), (TN. 1921, 30, 37 vd.); چاقرغاندا *çaḳır-ġanda* "çağırmak" (YHYTTS. 1913, 37); قارا *ḳara* (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 63), (TŏrS. 1909, 9), (TN. 1911, 36), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 34); اورتا *urta* "orta" (Änmüzäc 1895, 63, 86); یاسالما *yaṣalma* "yapılma" (TS. 1921, 59); یازا *yaz-a* (MTTD. I, 1917, 16);

2.1.1.3.2. He ile:

آقچه *aḳça* "akçe, para" (Änmüzäc 1895, 76, 77 vd.), (TTKGS. 1887, 31); بارچه *barça* (Änmüzäc 1895, 72); قسقه *ḳısḳa* (Änmüzäc 1895, 64), یازارغه *yazarġa* (MTTD. II, 1917, 15).

2.1.2. /ä/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI

2.1.2.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ä/ ünlüsünün ön seste yazımı için *elif* ile *hemze* ve *he* kullanılmıştır. Bu ünlünün yazımı için tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

2.1.2.1.1. Elif ile:

ابیسی *äbi+sĭ* "büyük annesi, ebesi" (Änmüzäc 1895, 12), (TN. 1911, 58); ایتدی *äyt-dĭ* "söylemek" (Änmüzäc 1895, 44), ایتکان *äyt-kän* (Änmüzäc 1895, 82).

2.1.2.1.2. Hemze ve he ile:

ئەیتە *äyt-ä* (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); ئەیتکە نچە *äyt-känçä* (YHYTTS. 1913, 38), ئەیتدی *äyt-dĭ* (TŏrS. 1910, 45, 47), ئەیتدم *äyt-dĭm* (ATN 1919, 46).

2.1.2.2. İÇ SESTE

/ä/ ünlüsünün iç seste yazımı için üç ayrı şekil kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla *elif*, *he* ve *harfsiz-harekesiz* şekildir.

2.1.2.2.1. Elif ile:

2.1.2.2.1.1. İlk hecede yazılışı:

جای *cäy* “yaz” (Änmüzäc 1895, 63); جایکی *cäygı̌* “yazlık” (Änmüzäc 1895, 63); یاش *yäş* “genç” (Änmüzäc 1895, 14); یاشلك *yäşlı̌k* “gençlik” (TTKGS. 1887, 32); یاشل *yäşıl̆* “yeşil” (Änmüzäc 1895, 63); یاشکلت *yäşkıl̆t* “yeşilimsi” (Änmüzäc 1895, 63).

2.1.2.2.1.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

ایتکان *äyt-kän* “söylemek” (Änmüzäc 1895, 82); کیلگان *kil-gän* (MTTD. II, 1917, 15); کولاچ *kŏläç* “güleç, güler yüzlü” (Änmüzäc 1895, 61); کوکارمك *kügärmäk* “göğermek” (Änmüzäc 1895, 64); کورامن *kür-ämm̆n* “görmek” (Änmüzäc 1895, 76); کوزاتمك *küzätmäk* “gözetmek” (Änmüzäc 1895, 64); نچکارمك *nı̌çkärmäk* “incelmek” (Änmüzäc 1895, 64); پچان *pı̌çän* “ot” (Änmüzäc 1895, 77); اوزکاریلمی *üzgärıl̆-miy* “değişmek, başkalaşmak” (TTKGS. 1887, 12).

2.1.2.2.2. He ile:

2.1.2.2.2.1. İlk hecede yazılışı:

چەچکە *çäçkä* “çiçek” (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); چەچسەڭ *çäç-säŋ* “saçmak” (MTTD. II, 1917, 3, 15); جەی *cäy* “yaz” (TN. 1911, 5), (MTTD. II, 1917, 5), (TS. 1921, 23); تەگەرە *tägär-ä* “yuvarlanmak” (MTTD. I, 1917, 16); تەگەرمەچ *tägärmäç* “teker, tekerlek” (MTTD. I, 1917, 16); یەش *yäş* “genç” (TN. 1911, 5, 9, 43 vd.); یەشل *yäşıl̆* “yeşil” (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11).

2.1.2.2.2.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

بیگرە ك *bigräk* “daha çok, aşırı” (YHYTTS. 1913, 3); بلەن *bı̌l̆än* “ile” (TN. 1911, 36), (TS. 1921, 34); بلمەدی *bı̌l̆-mädı̌* (MTTD. II, 1917, 15); چەچسەڭ *çäç-säŋ* “saçmak” (MTTD. II, 1917, 3, 15); بلمەدی *bı̌l̆-mädı̌* “bilmek” (MTTD. II, 1917, 15); ئەیتکەنچە *äyt-känçä* (YHYTTS. 1913, 38); اشلەب *ı̌şlä-p* “işlemek, çalışmak” (TS. 1911, 44), اشلەرم *ı̌şlä-rm̆* (TŏrN. 1910, 39), اشلەنگەن *ı̌şlän-gän* “başarılmak” (TS. 1921, 3); اشلەوچیُ *ı̌şlävçı̌* “işi yapan kişi” (TS. 1921, 49);كیلمەد *kil-mädı̌ŋ* “gelmek” (MTTD.

II, 1917, 15), كيلمەس *kil-mäs* (TS. 1921, 23); كۇچلەدىُ *köčlä-dı̌* “güç kullanarak bir şeye zorlamak” (TS. 1921, 59); كورسەته *kürsät-ä* “göstermek” (TN. 1911, 36); تەگەره *tägär-ä* “yuvarlanmak” (MTTD. I, 1917, 16); تەگەرمەچ *tägärmäç* “teker, tekerlek” (MTTD. I, 1917, 16); توگەرەك *tügäräk* “değirmi, yuvarlak” (TS. 1921, 15); اوزگەرگن *üzgärgän* “değişmiş, başkalaşmış” (TŏrN. 1910, 1).

2.1.2.2.3. Harfsiz- harekesiz:

2.1.2.2.3.1. İlk hecede yazılışı:

چچك *çäçäk* “çiçek” (Änmüzäc 1895, 74); يشل *yäşı̌l* (TŏrS. 1909, 16, 17).

2.1.2.2.3.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

بولمك *bülmäk* “bölmek” (Änmüzäc 1895, 61), (TN. 1911, 35); چچك *çäçäk* “çiçek” (Änmüzäc 1895, 74); ايچمك *ıçmäk* “içmek” (Änmüzäc 1895, 61); ايشلمَك *ışlämäk*, ايشلمك *ışlämäk* “işlemek, çalışmak” (TTKGS. 1887, 17); ايكمك *ikmäk* “ekmek” (Änmüzäc 1895, 62, 76); ايكمكچى *ikmäkçı̌* (Änmüzäc 1895, 62); ايكمكلى *ikmäklı̌* “1. ekmekli 2. zengin kişi” (Änmüzäc 1895, 62); كيلمك *kilmäk* “gelmek” (Änmüzäc 1895, 65, 77); كولمك *kŏlmäk* “gülmek” (Änmüzäc 1895, 61), (TŏrS. 1909, 27); كوزاتمك *küzätmäk* “gözetmek” (Änmüzäc 1895, 64); نچكارمك *nıçkärmäk* “incelmek” (Änmüzäc 1895, 64); سوندرمك *sündı̌rmäk* (Änmüzäc 1895, 71).

2.1.2.3. SON SESTE

/ä/ ünlüsünün son seste yazımı için sadece *he* (gözlü he) kullanılmıştır.

2.1.2.3.1. He ile:

چەچكه *çäçkä* (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); ئەيته *äyt-ä* “söylemek” (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); اشله *ışlä* “işlemek, çalışmak” (TS. 1911, 44), (TS. 1921, 49); كيچه *kiçä* “dün” (Änmüzäc 1895, 75), (TN. 1911, 36), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 27); كورسەته *kürsät-ä* “göstermek” (TN. 1911, 36); نيچه *niçä* “kaç? ne kadar” (TTKGS. 1887, 13), (TS. 1911, 28), (TN. 1911, 18), (YHYTTS. 1913, 38, 40 vd.),

(ATN 1919, 21), (TS. 1921, 37); تەگەره *tägär-ä* "yuvarlanmak" (MTTD. I, 1917, 16); اوته *ütä* "aşırı, fazla, çok, öte" (Änmüzäc 1895, 87), (TS. 1921, 34).

2.1.3. /ĭ/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI

2.1.3.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ĭ/ ünlüsünün ön seste yazımı için *elif* ve *elif-ye* kullanılmıştır.[125] Bu ünlünün yazımı için tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

2.1.3.1.1. Elif ile:

اش *ĭş* "iş" (TN. 1911, 5, 19 vd.), (MTTD. II, 1917, 15); اشله *ĭşlä-* "işlemek, çalışmak" (TS. 1911, 44), (TS. 1921, 49), اشلەب *ĭşlä-p* (TS. 1911, 44), اشلەرم *ĭşlä-rĭm* (TörN. 1910, 39), اشلەنگەن *ĭşlän-gän* "başarılmak" (TS. 1921, 3); اشله وچىُ *ĭşlävçĭ* "işi yapan kişi" (TS. 1921, 49).

2.1.3.1.2. Elif-ye ile:

ايچمك *ĭçmäk* "içmek" (Änmüzäc 1895, 61), ايچو *ĭçüv* "içmek" (Änmüzäc 1895, 58); ايشلمَك *ĭşlämäk*, ايشلمك *ĭşlämäk* "işlemek, çalışmak" (TTKGS. 1887, 17).

2.1.3.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ĭ/ ünlüsünün iç seste yazımında *harfsiz-harekesiz* şekil kullanılmıştır.

2.1.3.2.1. Harfsiz- harekesiz:

2.1.3.2.1.1. İlk hecede yazılışı:

بلان *bĭlän* (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 73, 77); بلمك *bĭlmäk* (Änmüzäc 1895, 61), بلمەدى *bĭl-mädĭ* (MTTD. II, 1917, 15); بر *bĭr* (TTKGS. 1887, 12,

---

[125] /ĭ/ ünlüsünün ön seste yazımı için sadece *ye* harfinin kullanıldığı örnekler telâffuz sırasında ön seste yarı ünlü (y) türetmesi sebebiyle ayrı bir başlık halinde ele alınmamıştır. Çalışmamızda bu dönem gramerlerinden tespit ettiğimiz bu tür kullanım örnekleri şunlardır: يكرمى *(y)ĭgĭrmĭ* "yirmi" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 63 vd.), (MYST. 1907, 13), (TörS. 1909, 18), يكرميله ب *(y)ĭgĭrmĭläb* "aşağı yıkarı yirmi" (YHYTTS. 1913, 49), (MTTD. II, 1917, 11), يكرمنچى *(y)ĭgĭrmĭnçĭ* "yirminci" (Änmüzäc 1895, 63), (YHYTTS. 1913, 50), يكرمنچىُ *(y)ĭgĭrmĭnçĭ* (TS. 1921, 23); يغلامق *(y)ıġlamaḳ* "ağlamak" (Änmüzäc 1895, 71, 77), يغلا *(y)ıġla* "ağla" (MTTD. II, 1917, 15), يلغا *(y)ılġa* "akarsu, ırmak" (MTTD. II, 1917, 4); يل *(y)ıl* "yıl" (Änmüzäc 1895, 63, 71), يللر *(y)ıl+lar* (MTTD. II, 1917, 5).

13, 31), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 9), (TS. 1911, 5), (TN. 1911, 23, 36), (YHYTTS. 1913, 49), (MTTD. II, 1917, 3, 15), (ATN 1919, 21), (TS. 1921, 23), (TS. 1930, 11); بتدى *bıt̆-dı̆* "bitmek, tükenmek" (Änmüzäc 1895, 72); بز *bız̆* (Änmüzäc 1895, 11), (TN. 1911, 5), (YHYTTS. 1913, 37), (MTTD. I, 1917, 18), (MTTD. II, 1917, 15); كم *kı̆m* (Änmüzäc 1895, 70), (TŏrN. 1910, 39), (MTTD. II, 1917, 15), (ATN 1919, 21), (TS. 1921, 23); كشى *kı̆şı̆* (TTKGS. 1887, 12, 13) (Änmüzäc 1895, 7, 69, 82), (TŏrN. 1910, 7), (TS. 1911, 6), (TN. 1911, 18), (MTTD. I, 1917, 16); كشىُ (TS. 1921, 23); منك *mı̆ŋ* "bin sayısı" (TTKGS. 1887, 13), مڭ *mı̆ŋ* "bin sayısı" (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TN. 1911, 5), (TS. 1921, 23); رمك نچكا *nı̆çkärmäk* "incelmek" (Änmüzäc 1895, 64); نچكه *nı̆çkä* "ince" (Änmüzäc 1895, 64), (TS. 1921, 34).

2.1.3.2.1.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

جيلسز *cılsız̆* "yelsiz" (Änmüzäc 1895, 43); دينكز *dıŋgız̆* "deniz" (Änmüzäc 1895, 67), دينگز *dıŋgız̆* (MTTD. II, 1917, 3); ئەيتدم *äyt-dı̆m* (ATN 1919, 46); ايشتلسه *işıt̆ıl̆-sä* "işitilmek" (MTTD. II, 1917, 15); كوبلك *kübl̆ık* "çokluk" (TS. 1911, 21), (YHYTTS. 1913, 13, 33, 34 vd.), (MTTD. II, 1917, 5, 19 vd.), كورشمك *kürı̆şmäk* "görüşmek" (TTKGS. 1887, 31), كورشر *kürı̆ş-ı̆r* (Änmüzäc 1895, 77); نيچك *niçı̆k* "nasıl?" (TŏrN. 1910, 39), (TS. 1911, 59), (TN. 1911, 44), (YHYTTS. 1913, 41), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 37, 67); سكز *sıgız̆* "sekiz" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11); سيمز *sımız̆* "semiz" (Änmüzäc 1895, 9); تيمرچى *tımı̆rçı̆* "demirci" (MTTD. II, 1917, 7); توكل *tügıl̆* "değil" (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 68), توگل *tügıl̆* (TS. 1911, 5); ياشلك *yäşl̆ık* "gençlik" (TTKGS. 1887, 32); ياشل *yäşıl̆* "yeşil" (Änmüzäc 1895, 63), يشل *yäşıl̆* (TŏrS. 1909, 16, 17), يه شل *yäşıl̆* (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); ياشكلت *yäşkıl̆t* "yeşilimsi" (Änmüzäc 1895, 63); يڭللك *yiŋı̆llı̆k* "hafiflik, kolaylık" (YHYTTS. 1913, 2).

2.1.3.3. SON SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /i̍/ ünlüsünün son seste yazımında *ye* ve *ötreli ye* kullanılmıştır. *Ye* ile yazım en fazla kullanılan şekildir.

2.1.3.3.1. Ye ile:

بلمەدی *bi̍l-mädi̍* (MTTD. II, 1917, 15); بتدی *bi̍t-di̍* "bitmek, tükenmek" (Änmüzäc 1895, 72); جایکی *cäygi̍* "yazlık" (Änmüzäc 1895, 63); جیدی *cidi̍* (Änmüzäc 1895, 13), یدی *yidi̍* (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11); ابیسی *äbi+si̍* "büyük annesi, ebesi" (Änmüzäc 1895, 12), (TN. 1911, 58); ایتدی *äyt-di̍* "söylemek" (Änmüzäc 1895, 44), ئەیتدی *äyt-di̍* (TŏrS. 1910, 45, 47), ایکی *iki̍* (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 2, 11 vd.), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TŏrN. 1910, 41), (Tŏrli̍k 1911, 26), (YHYTTS. 1913, 37), (Ti̍l Sab. 1919, 32); ایکمك چی *ikmäkçi̍* (Änmüzäc 1895, 62); ایکمك لی *ikmäkli̍* "1. ekmekli 2. zengin kişi" (Änmüzäc 1895, 62); ایللی *illi̍* "elli sayısı" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11. 63 vd.), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18); ایسکی *iski̍* "eski" (Änmüzäc 1895, 69); کشی *ki̍şi̍* (TTKGS. 1887, 12, 13) (Änmüzäc 1895, 7, 69, 82), (TŏrN. 1910, 7), (TS. 1911, 6), (TN. 1911, 18), (MTTD. I, 1917, 16); کوچلی *kŏ̍çli̍* "güçlü" (Änmüzäc 1895, 77); تیمورچی *timürçi̍* "demirci" (Änmüzäc 1895, 60), تیمرچی *timi̍rçi̍* "demirci" (MTTD. II, 1917, 7); تولکی *tŏ̍lki̍* "tilki" (Änmüzäc 1895, 67); تورلی *tŏ̍rli̍* "türlü" (TTKGS. 1887, 12, 13), (TŏrS. 1909, 47-51), تورُلی *tŏ̍rli̍* (TS. 1911, 6); یکرمی *(y)ığı̍rmı̍* "yirmi" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 63 vd.), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), یکرمیله ب *(y)ığı̍rmı̍läp* "aşağı yıkarı yirmi" (MTTD. II, 1917, 11), یکرمنچی *yi̍ğı̍rmi̍nçi̍* "yirminci" (Änmüzäc 1895, 63), (YHYTTS. 1913, 50).

2.1.3.3.2. Ötreli ye ile:

اشله وچیُ *işlävçi̍* "işi yapan kişi" (TS. 1921, 49); کشی *ki̍şi̍* (TS. 1921, 23); دیُ کوُچله *kŏ̍çlä-di̍* "güç kullanarak bir şeye zorlamak" (TS. 1921, 59); یکرمنچیُ *yi̍ğı̍rmi̍nçi̍* "yirminci" (TS. 1921, 23).

2.1.4. /ı/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI

2.1.4.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ı/ ünlüsünün ön seste yazımında sadece *elif* kullanılmıştır. Bu yazım için tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

اشانچ *ışanıç* "inanç" (Änmüzäc 1895, 59), اشانمق *ışanmaḳ* "inanmak, güvenmek" (Änmüzäc 1895, 11).

2.1.4.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ı/ ünlüsünün iç seste yazımı için dört ayrı şekil tespit edilmiştir. Bunlar sırasıyla *harfsiz-harekesiz*, *ye*, *ötre* ve *esre*'dir. Bunlardan en fazla kullanılan *harfsiz-harekesiz* şekildir.

2.1.4.2.1. Harfsiz-harekesiz:

2.1.4.2.1.1. İlk hecede yazılışı:

چقان *çıḳ-ḳan* (TŏrN. 1910, 40); قلچ *ḳılıç* (MTTD. II, 1917, 3); قرق *ḳarıḳ* "kırk sayısı" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 75 vd.); قسقه *ḳısḳa* "kısa" (Änmüzäc 1895, 64); قسقارمق *ḳısḳarmaḳ* (Änmüzäc 1895, 64); قش *ḳış* (Änmüzäc 1895, 63); قز *ḳız* (Änmüzäc 1895, 67); قزغلت *ḳızġılt* (Änmüzäc 1895, 63); قزيل *ḳızıl* (TTKGS. 1887, 12); صغر *sığır* "inek" (Änmüzäc 1895, 67); صز *sız* "çizmek" (TN. 1911, 36), صزوُب *sız-up* (MTTD. I, 1917, 16, 17 vd.), صزارغه *sız-arġa* (MTTD. II, 1917, 15); طش *tış* "dış" (Änmüzäc 1895, 86), (TN. 1911, 5).

2.1.4.2.1.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

آلصو *alsıv* "pembe" (Änmüzäc 1895, 63), آلسو *alsıv* "pembe" (MTTD. II, 1917, 15); آلتن *altın* (ATN 1919, 21); آلتنلا *altınla-* "altınlamak, yaldızlamak" (TS. 1921, 59); آڭلارلق *aŋlarlıḳ* "anlamak" (TŏrN. 1910, 1); آڭلاتماغانلقلر *aŋlat-maġanlıḳlar* "anlatmak" (TŏrN. 1910, 1); آرصلان *arıslan* "arslan" (Änmüzäc 1895, 77), (MYST. 1907, 5);); ر آرتد *artdır-* "artırmak"(TTKGS. 1887, 12, 13), آرتدرادر *artdır-adır* (Änmüzäc 1895, 78); آرقلى *arḳılı* "enine, çapraz, aykırı" (Änmüzäc 1895, 77); آشادم *aşa-dım* "yemek yemek" (Änmüzäc 1895, 76), (MTTD. I, 1917, 16), (MTTD. II, 1917, 33); آور *avır*

(Änmüzäc 1895, 64), (TS. 1921, 27, 59); آیاقسز *ayaḳsız* (Änmüzäc 1895, 63); بالقچی *balıḳçı* (Änmüzäc 1895, 60); چوُقر *çoḳır* "çukur" (MTTD. I, 1917, 18); قاراسو *ḳarasıv* (Änmüzäc 1895, 63), (TS. 1921, 34); قایغوسز *ḳaygusız* (MTTD. II, 1917, 15); قایتوُرسڭ *ḳayt-ursıŋ* (MTTD. II, 1917, 15); قلچ *ḳılıç* (MTTD. II, 1917, 3); قرق *ḳırıḳ* "kırk sayısı" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 75 vd.); قزل *ḳızıl* (Änmüzäc 1895, 63), (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11), (TS. 1921, 23, 59); قول سز *ḳulsız* "elsiz, kolsuz" (Änmüzäc 1895, 63); قورقنچ *ḳurḳınıç* "korkunç" (YHYTTS. 1913, 51); پچاق *pıçaḳ* (Änmüzäc 1895, 64, 73); صالنغان *ṣalın-ġan* "salınmak, konulmak" (TTKGS. 1887, 31), سالنغاندر *salın-ġandır* (ATN 1919, 21); صارغلت *ṣarġılt* "sarımsı, sarımtırak" (Änmüzäc 1895, 63); صارق *ṣarıḳ* "kuyruksuz koyun" (Änmüzäc 1895, 67, 72 vd.), (MTTD. II, 1917, 15); صاتدنك *ṣat-dıŋ* "satmak" (Änmüzäc 1895, 75, 77), صاتو *ṣatuv* (MTTD. I, 1917, 16); صازلق *ṣazlıḳ* "sazlık, bataklık" (Änmüzäc 1895, 62); صغر *ṣıġır* "inek" (Änmüzäc 1895, 67); صوسز *ṣusız* "susuz" (Änmüzäc 1895, 63); تارقمق *tarıḳmaḳ* "sıkılmak, bıkmak" (Änmüzäc 1895, 64); تاولق *tavlıḳ* "dağlık alan" (Änmüzäc 1895, 62); یالغز *yalġız* "yalnız, tek" (TS. 1921, 27).

2.1.4.2.2. Ye ile:

2.1.4.2.2.1. İlk hecede yazılışı:

قیلمق *ḳılmaḳ* "kılmak, etmek" (Änmüzäc 1895, 63), قیلغان *ḳıl-ġan* (MTTD. II, 1917, 15).

2.1.4.2.2.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

قزیل *ḳızıl* (TTKGS. 1887, 12), صییر *ṣıyır* "inek" (MTTD. II, 1917, 15).

2.1.4.2.3. Ötre ile:

اُزُن *ǒzın* "uzun" (TǒrS. 1909, 17)

2.1.4.2.4. Esre ile:

یالغِز *yalġız* "yalnız, tek" (ATN 1919, 21)

2.1.4.3. SON SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ı/ ünlüsünün son seste yazımı için üç ayrı şekil kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla *ye*, *ötreli ye* ve *esreli ye*'dir.

2.1.4.3.1. Ye ile:

آلتی *altı* "altı" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18); آلتونچی *altunçı* "altıncı, kuyumcu" (Änmüzäc 1895, 60); آرقلی *arḳılı* "enine, çapraz, aykırı" (Änmüzäc 1895, 77); بالقچی *balıḳçı* (Änmüzäc 1895, 60); چاقلی *çaḳlı* "kadar" (TTKGS. 1887, 31); قارانغی *ḳaraŋġı* "karanlık" (Änmüzäc 1895, 69), (TN. 1911, 6, 35 vd.); قایغی *ḳayġı* (TS. 1911, 6); صاری *ṣarı* (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 63); توغری *tuġrı* "doğru" (Änmüzäc 1895, 68); اوقوچی *uḳuçı* "1. okuyucu 2. öğrenci" (TTKGS. 1887, 12); یخشی *yaḫşı* "iyi, güzel" (TTKGS. 1887, 12, 13) (Änmüzäc 1895, 68, 79, 82), یاخشی *yaḫşı* (TS. 1911, 6), (MTTD. I, 1917, 16), (MTTD. II, 1917, 15).

2.1.4.3.2. Ötreli ye ile:

قارانغُی *ḳaraŋġı* "karanlık" (TS. 1921, 30), (TS. 1930, 10-11); یاخشی ُ "iyi, güzel" (TS. 1921, 23, 34 vd.).

2.1.4.3.3. Esreli ye ile:

قارانغِی *ḳaraŋġı* "karanlık" (ATN 1919, 10)

2.1.5. /i/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI

2.1.5.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /i/ ünlüsünün ön seste yazımı için sadece *elif- ye* kullanılmıştır. Bu yazım için tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

ایکی *ikĭ* (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 2, 11 vd.), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TŏrN. 1910, 41), (Tŏrlĭk 1911, 26), (YHYTTS. 1913, 37), (Tĭl Sab. 1919, 32); ایکمك *ikmäk* (Änmüzäc 1895, 62, 76); ایکمك چی *ikmäkçĭ* (Änmüzäc 1895, 62); ایکمك لی *ikmäklĭ* "1. ekmekli 2. zengin kişi" (Änmüzäc 1895, 62); ایللی *illĭ* "elli sayısı" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11. 63 vd.), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18); ایر *ir* "1. koca, eş 2. er, erkek adam" (TTKGS. 1887, 13),

(Änmüzäc 1895, 67); ایسکی *iskı̌* “eski” (Änmüzäc 1895, 69); ایشتلسه *işıt̆ıl̆-sä* “işitilmek” (MTTD. II, 1917, 15);

2.1.5.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /i/ ünlüsünün iç seste yazımı için *ye* ve *harfsiz-harekesiz* şekil kullanılmıştır.

2.1.5.2.1. Ye ile:

2.1.5.2.1.1. İlk hecede yazılışı:

بیگره ك *bigräk* “daha çok, aşırı” (YHYTTS. 1913, 3); بیرمك *birmäk* (Änmüzäc 1895, 76, 77); بیش *biş* (MYST. 1907, 13), (YHYTTS. 1913, 49); جیدی *cidı̌* (Änmüzäc 1895, 13), ییدی *yidı̌* (TŏrS. 1909, 18); جیل *cil* “yel, rüzgar” (TN. 1911, 5), (MTTD. II, 1917, 3), جیللر *cillär* (MTTD. II, 1917, 5), جیلسز *cilsı̌z* “yelsiz” (Änmüzäc 1895, 43); دینکز *diŋgı̌z* “deniz” (Änmüzäc 1895, 67), دینگز *diŋgı̌z* (MTTD. II, 1917, 3); کیچ *kiç* “akşam” (Änmüzäc 1895, 69); کیچه *kiçä* “dün” (Änmüzäc 1895, 75), (TN. 1911, 36), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 27); کیلدم *kil-dı̌m*, کیلدی *kil-dı̌* (TTKGS. 1887, 31), (TŏrN. 1910, 7), (TS. 1911, 6), کیلمك *kilmäk* (Änmüzäc 1895, 65, 77), کیلگان *kil-gän* (TŏrN. 1910, 39), (MTTD. II, 1917, 15), كيلمه د *kil-mädı̌ŋ* (MTTD. II, 1917, 15), س کیلمه *kil-mäs* (TS. 1921, 23); کیسمی *kis-miy* “kesmek” (MTTD. II, 1917, 3); کیت *kit* “gitmek” (YHYTTS. 1913, 37), کیتدی *kit-dı̌* (TŏrN. 1910, 40), (MTTD. I, 1917, 16); مین *min* “ben” (TŏrN. 1910, 39), (TS. 1911, 6), (MTTD. I, 1917, 16), (TS. 1921, 23); نیچه *niçä* “kaç? ne kadar” (TTKGS. 1887, 13), (TS. 1911, 28), (TN. 1911, 18), (YHYTTS. 1913, 38, 40 vd.), (ATN 1919, 21), (TS. 1921, 37); نیچك *niçı̌k* “nasıl?” (TŏrN. 1910, 39), (TS. 1911, 59), (TN. 1911, 44), (YHYTTS. 1913, 41), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 37, 67); سیمز *simı̌z* “semiz” (Änmüzäc 1895, 9); سین *sin* “sen” (TS. 1911, 6); تیمر *timı̌r* “demir” (TN. 1911, 6, 8, 18, 58 vd.), (MTTD. II, 1917, 7); تیمورچی *timürçı̌* “demirci” (Änmüzäc 1895, 60), تیمرچی *timı̌rçı̌* (MTTD. II, 1917, 7).

2.1.5.2.2. Harfsiz- harekesiz:

2.1.5.2.2.1. İlk hecede yazılışı:

بش *biş* (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11); من *min* "ben" (Änmüzäc 1895, 11); سن *sin* "sen" (Änmüzäc 1895, 11);

2.1.5.2.2.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

يڭللك *yiŋĭllĭk* "hafiflik, kolaylık" (YHYTTS. 1913, 2)

2.1.5.3. SON SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /i/ ünlüsünün son seste yazımı için *ye* kullanılmıştır.

2.1.5.3.1. Ye ile:

ابيسى *äbi+sĭ* "büyük annesi, ebesi" (Änmüzäc 1895, 12), (TN. 1911, 58); نى *ni* "ne" (Änmüzäc 1895, 50), (MTTD. II, 1917, 15).

2.1.6. /ŏ/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI

2.1.6.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ŏ/ ünlüsünün ön seste yazımı için *elif-vav*, *ötreli elif* ve *elif* kullanılmıştır.

2.1.6.1.1. Elif vav ile:

اولوغ *ŏluġ* "ulu" (Änmüzäc 1895, 69); اون *ŏn* "un" (Änmüzäc 1895, 67); اوزون *ŏzın* "uzun" (Änmüzäc 1895, 68).

2.1.6.1.2. Ötreli elif ile:

اُزُن *ŏzın* "uzun" (TŏrS. 1909, 17).

2.1.6.1.3. Elif ile:

الوغ *ŏluġ* "ulu" (TS. 1911, 26).

2.1.6.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ŏ/ ünlüsünün iç seste yazımına sadece ilk hecede rastlanmaktadır. Bu ünlü, iç seste ilk hece dışında bulunmaz.

Çalışmamızda /ŏ/ ünlüsünün iç seste ilk hecede yazımının üç şekille karşılandığı tespit edilmiştir. Bunlar sırasıyla *vav*, *ötreli vav* ve *harfsiz-harekesiz* şekildir.

2.1.6.2.1. Vav ile:

قوچاق *ḳŏçaḳ* "kucak" (Änmüzäc 1895, 64); قوچاقلامق *ḳŏçaḳlamaḳ* "kucaklamak" (Änmüzäc 1895, 64); قولاچ *ḳŏlaç* "kulaç" (Änmüzäc 1895, 64); قولاچلامق *ḳŏlaçlamaḳ* "kulaçlamak" (Änmüzäc 1895, 64); قولاق *ḳŏlaḳ* "kulak" (Änmüzäc 1895, 63); قوم *ḳŏm* "kum" (Änmüzäc 1895, 62); قورو *ḳŏrı* "kuru" (Änmüzäc 1895, 11); قوياش *ḳŏyaş* "güneş" (Änmüzäc 1895, 66); صونك *ṣŏŋ* "son" (Änmüzäc 1895, 63, 86), صوڭنده *ṣŏŋ+ında* "sonunda" (TN. 1911, 35), سوڭينا *ṣŏŋ+ına* "sonuna" (YHYTTS. 1913, 37); صونكى *ṣŏŋgı* "son, sondaki" (Änmüzäc 1895, 63); صونكنچى *ṣŏŋınçı* "sonuncu" (Änmüzäc 1895, 63); تورغان *tŏr-ġan* "durmak" (TTKGS. 1887, 12), تورمق *tŏrmaḳ* "durmak" (Änmüzäc 1895, 72, 77), طورغان *ṭŏr-ġan* "durmak" (TS. 1921, 27); توتام *tŏtam* "tutam" (Änmüzäc 1895, 74); توتاشور *tŏtaş-ur* "tutuşmak, çatılmak, düğümlenmek" (TTKGS. 1887, 31); توتمق *tŏtmaḳ* "tutmak" (Änmüzäc 1895, 61, 79), طوتدى *ṭŏt-dı* (MTTD. I, 1917, 16); توز *tŏz* "tuz" (Änmüzäc 1895, 62); يوقلامق *yŏḳlamaḳ* "uyumak" (Änmüzäc 1895, 64, 76); يومشاق *yŏmşaḳ* "yumuşak" (Änmüzäc 1895, 77); يورط *yŏrṭ* "ev, vatan" (Änmüzäc 1895, 66, 77).

2.1.6.2.2. Ötreli vav ile:

چوُقر *çŏḳır* "çukur" (MTTD. I, 1917, 18); قوُلاق *ḳŏlaḳ* "kulak" (MTTD. I, 1917, 16); قوُش *ḳŏş* "kuş" (MTTD. I, 1917, 16); قوُياش *ḳŏyaş* "güneş" (MTTD. I, 1917, 16); صوُنرا *ṣŏŋra* "sonra" (TN. 1911, 18); صوُريسڭ *ṣŏra-ysıŋ* "sormak" (MTTD. II, 1917, 15); طوُنوُق *ṭŏnıḳ* "donuk" (MTTD. II, 1917, 15); طوُرغان *ṭŏr-ġan* "durmak" (TŏrN. 1910, 1, 39), (MTTD. II, 1917, 4); طوُتاش *ṭŏtaş* (MTTD. II, 1917, 15); طوُز *tŏz* "tuz" (TS. 1921, 59); يوُموُشاق *yŏmışaḳ* "yumuşak" (TS. 1921, 59); يوُرط *yŏrṭ* "ev, vatan" (TN. 1911, 8, 18 vd.), (TS. 1921, 23);

2.1.6.2.3. Harfsiz-harekesiz:

قياش *ḳŏyaş* "güneş" (TŏrS. 1909, 9).

2.1.7. /ŏ/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI

2.1.7.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ŏ/ ünlüsünün ön seste yazımı için dört ayrı şekil kullanılmıştır. Bunlar sırasıyla *elif-vav*, *elif-ötreli vav*, *hemze-vav* ve *hemze-ötreli vav*'dır.

2.1.7.1.1. Elif vav ile:

اوچ *ŏç* "üç" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 76), (MYST. 1907, 13); اوست *ŏst* "üst" (Änmüzäc 1895, 86).

2.1.7.1.2. Elif ötreli vav ile:

اوُچ *ŏç* "üç" (TŏrN. 1910, 2, 7, 39 vd.), (TS. 1911, 8), (TN. 1911, 18, 43 vd.), (MTTD. II, 1917, 15); اوُچیسی *ŏç+sı* "üçü" (MTTD. II, 1917, 3, 11 vd.).

2.1.7.1.3. Hemze vav ile:

ئوچ *ŏç* "üç" (YHYTTS. 1913, 49).

2.1.7.1.4. Hemze ötreli vav ile:

ئوُچ *ŏç* "üç" (MTTD. I, 1917, 16), (TS. 1921, 34).

2.1.7.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ŏ/ ünlüsünün iç seste yazımına /ŏ/ ünlüsünde olduğu gibi sadece ilk hecede rastlanmaktadır. Bu ünlü, iç seste ilk hece dışındaki hecelerde bulunmaz. İncelediğimiz bu dönem gramerlerinde /ŏ/ ünlüsünün iç seste ilk hecede yazımı için iki ayrı şeklin kullanıldığı görülmüştür. Bunlar sırasıyla *vav* ve *ötreli vav*'lı yazımdır.

2.1.7.2.1. Vav ile:

کوچلی *köçlı* "güçlü" (Änmüzäc 1895, 77); کول *köl* "gül!"(MTTD. II, 1917, 15); کولمك *kölmäk* "gülmek" (Änmüzäc 1895, 61), (TŏrS. 1909, 27); کون *kön* "gün" (Änmüzäc 1895, 62), (YHYTTS. 1913, 37); کوز *köz* "güz, sonbahar" (Änmüzäc 1895, 63), (MTTD. II, 1917, 15); کوزکی *közgı* "güzdeki, güz vakti" (Änmüzäc 1895, 63); سویلاشمك *söyläşmäk* "konuşmak" (TTKGS. 1887, 31); تولکی *tölkı* "tilki" (Änmüzäc 1895, 67); تون *tön* "gece, akşam" (Änmüzäc 1895, 69, 75); توب *töb* "dip" (Änmüzäc

1895, 86); تور *tŏr* “tür” (Änmüzäc 1895, 66), (ATN 1919, 9); تورلی *tŏrlĭ* “türlü” (TTKGS. 1887, 12, 13), (TŏrS. 1909, 47-51); یوز *yŏz* “yüz sayısı” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18, 19 vd.), (TS. 1911, 28), (MTTD. II, 1917, 11).

2.1.7.2.2. Ötreli vav ile:

کُوچ *kŏç* “güç” (TS. 1921, 59); کُوچلهُ *kŏçlä-* “güç kullanarak bir şeye zorlamak” (TS. 1921, 59); کُون *kŏn* “gün” (TN. 1911, 35), (MTTD. II, 1917, 3, 15); کُوز *kŏz* “güz, sonbahar” (ATN 1919, 21); کُوز *kŏz* “güz, son bahar” (ATN 1919, 21); سوُیم *sŏy-äm* “sevmek” (MTTD. II, 1917, 3, 15); توُب *tŏb* “dip” (TS. 1921, 59); توُر *tŏr* “tür” (ATN 1919, 21); توُرلی *tŏrlĭ* “türlü” (TS. 1911, 6); توُش *tŏş* “düş, rüya” (TS. 1911, 5); توُز *tŏz* “düz” (TS. 1921, 59).

2.1.8. /u/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI

2.1.8.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /u/ ünlüsü, ön seste sadece *elif-vav* ile yazılmıştır. Bu yazım için tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

اوقی *uḳı-y* “okumak” (Änmüzäc 1895, 72, 77), اوقوُر *uḳu-r* “okumak” (TŏrN. 1910, 39); اوقوچی *uḳuçı* “1. okuyucu 2. öğrenci” (TTKGS. 1887, 12), اوقوچیلار *uḳuçı+lar* (Änmüzäc 1895, 67); اول *ul* “o” (Änmüzäc 1895, 11), (TŏrN. 1910, 39), (TN. 1911, 5, 36 vd.), (MTTD. I, 1917, 16); اون *un* “on” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18) (YHYTTS. 1913, 51), MTTD. II, 1917, 11), (ATN 1919, 9), (TS. 1921, 23); اورمان *urman* “orman” (Änmüzäc 1895, 62), (MTTD. II, 1917, 3, 15), (ATN 1919, 21); اورتا *urta* “orta” (Änmüzäc 1895, 63, 86), اورتانچی *urtançı* “ortanca” (Änmüzäc 1895, 63); اورتاق *urtaḳ* “ortak” (TTKGS. 1887, 31), (YHYTTS. 1913, 32), (MTTD. II, 1917, 34), (TS. 1921, 26, 54, 55, 81 vd.); اوت *ut* “alev, ateş” (Änmüzäc 1895, 72); اوتون *utun* “odun” (Änmüzäc 1895, 74, 76); اوتورمق *uturmaḳ* “oturmak” (Änmüzäc 1895, 73); اوتوز *utuz*

“otuz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 74 vd.), اوطز *utız* (MYST. 1907, 15), اوطزلاب *uṭızlap* “otuza kadar” (TS. 1921, 23)

2.1.8.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /u/ ünlüsünün iç seste yazımı için sadece *vav* kullanılmıştır.

2.1.8.2.1. Vav ile:

2.1.8.2.1.1. İlk hecede yazılışı:

بولمق *bulmaḳ* “bulmak” (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 68), (TŏrS. 1909, 9), بولغان *bul-ġan* (MTTD. II, 1917, 3, 15), بولب *bul-ıp* (TS. 1921, 23), بولدق *bul-dıḳ* (TS. 1921, 27); بوی *buy* “boy” (Änmüzäc 1895, 86), (TTKGS. 1887, 31); قول *ḳul* “el, kol” (Änmüzäc 1895, 63), (MTTD. I, 1917, 16), (ATN 1919, 21); قول سز *ḳulsız* “elsiz, kolsuz” (Änmüzäc 1895, 63); قورقمق *ḳurḳmaḳ* “korkmak” (Änmüzäc 1895, 61); قورقنچ *ḳurḳınıç* “korkunç” (YHYTTS. 1913, 51); قویان *ḳuyan* “tavşan” (Änmüzäc 1895, 72); قویدم *ḳuy-dım* “koymak” (Änmüzäc 1895, 77, 86), قویله *ḳuy-ıla* (TTKGS. 1887, 31), قویارغه *ḳuy-arġa* (MTTD. I, 1917, 16); صوغان *ṣuġan* “soğan” (Änmüzäc 1895, 72); صوقمق *ṣuḳmaḳ* “vurmak, dövmek” (Änmüzäc 1895, 65); صوسز *ṣusız* “susuz” (Änmüzäc 1895, 63); شول *şul* “şu, o” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 50), (TŏrN. 1910, 39), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 16); طوغان *ṭuġ-an* “doğmak” (MTTD. II, 1917, 15); توقز *tuḳız* “dokuz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11); طولدی *ṭul-dı* “dolmak” (MTTD. I, 1917, 16); طون *ṭun* “kürk manto” (Änmüzäc 1895, 72, 86); توغری *tuġrı* “doğru” (Änmüzäc 1895, 68); یوق *yuḳ* “yok” (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 64, 76), (TS. 1921, 59); یوقسونمق *yuḳsunmaḳ* “yoksunmak, özlemek” (Änmüzäc 1895, 64), یوقسنمادق *yuḳsın-madıḳ* (TS. 1921, 59); یول *yul* “yol” (Änmüzäc 1895, 68), (TS. 1921, 34).

2.1.8.2.1.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

آلوچی *aluçı* "alıcı" (Änmüzäc 1895, 59); باغوچی *bağuçı* "ileri görüşlü (kimse), bakıcı" (Änmüzäc 1895, 59); صتوچی *ṣatuçı* "satıcı" (Änmüzäc 1895, 59); اوقوچی *uḳuçı* "1. okuyucu 2. öğrenci" (TTKGS. 1887, 12), اوقوچیلار *uḳuçı+lar* "öğrenciler" (Änmüzäc 1895, 67).

2.1.8.3. SON SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /u/ ünlüsünün son seste yazımı için genellikle *vav* kullanılmıştır. Bu ünlünün *ötreli vav* ile son seste yazımına sadece bir kelimede rastlanmıştır.

2.1.8.3.1. Vav ile:

بو *bu* (Änmüzäc 1895, 49), (TN. 1911, 35), (YHYTTS. 1913, 2, 37 vd.), (MTTD. II, 1917, 15); بولار *bu+lar* "bunlar" (Änmüzäc 1895, 49), (TS. 1921, 16), بولر *bu+lar* (TTKGS. 1887, 16), (YHYTTS. 1913, 37), (MTTD. II, 1917, 15); قورقو *ḳurḳu* "korku" (MTTD. I, 1917, 18); صو *ṣu* "su" (Änmüzäc 1895, 63), (TŏrS. 1909, 9), (MTTD. II, 1917, 15).

2.1.8.3.2. Ötreli vav ile:

بوُ *bu* (TS. 1921, 27).

2.1.9. /ü/ ÜNLÜSÜNÜN YAZILIŞLARI

2.1.9.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde /ü/ ünlüsünün yazımı için ön seste sadece *elif-vav* kullanılmıştır. Bu yazım için şu örnekler tespit edilmiştir:

اولسه‌ك *ül-säŋ* "ölmek" (MTTD. II, 1917, 15); اوسه *üs-ä* "bitmek, filizlenmek, yeşermek" (Änmüzäc 1895, 72), اوسکان *üs-kän* (MTTD. II, 1917, 15); اوته *ütä* "aşırı, fazla, çok, öte" (Änmüzäc 1895, 87), (TS. 1921, 34); اوتکون *ütkün* "keskin" (Änmüzäc 1895, 73); اوز *üz* "kendi" (Änmüzäc 1895, 72), اوزی *üz+i* (MTTD. II, 1917,

15); اوزكاريلمى *üzgär-ılmiy* “değişmek, başkalaşmak” (TTKGS. 1887, 12); اوزگەرگن *üzgärgän* “değişmiş, başkalaşmış” (TŏrN. 1910, 1).

2.1.9.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde iç seste /ü/ ünlüsü, sadece ilk hecede kullanılmış, *vav* ve *ötreli vav* ile karşılanmıştır. Bu yazım için şu örnekler tespit edilmiştir:

2.1.9.2.1. Vav ile:

بولمك *bülmäk* (Änmüzäc 1895, 61), (TN. 1911, 5, 35); دورت *dürt* (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TN. 1911, 18, 35, 36 vd.), (YHYTTS. 1913, 49); كوگەرچن *kügärçĭn* “güvercin”(MTTD. I, 1917, 16); كوكارمك *kügärmäk* “göğermek” (Änmüzäc 1895, 64); كوك *kük* “gök, gökyüzü” (Änmüzäc 1895, 64); كول *kül* “göl” (Änmüzäc 1895, 67); كوڭلم *küŋl-ĭm* “gönlüm” (TN. 1911, 35), (TN. 1911, 37), (ATN 1919, 37); كوب *küb* “çok” (TTKGS. 1887, 12, 13), (Änmüzäc 1895, 8, 82), (MTTD. I, 1917, 16), (MTTD. II, 1917, 15); كوبلك *küblĭk* “çokluk” (TS. 1921, 23); كورشر *küriş-ĭr* “görüşmek” (Änmüzäc 1895, 77), كورشمك *küriş-mäk* (TTKGS. 1887, 31); كورامن *kür-ämĭn* “görmek” (Änmüzäc 1895, 76), كوردم *kür-dĭm* (TŏrN. 1910, 40);): كورسەته *kürsät-ä* “göstermek” (TN. 1911, 36); كوز *küz* “göz” (Änmüzäc 1895, 63, 64); كوزاتمك *küzätmäk* “gözetmek, gözetlemek” (Änmüzäc 1895, 64); سوندرمك *sündĭrmäk* “söndürmek” (Änmüzäc 1895, 71); سوز *süz* “söz” (Änmüzäc 1895, 2, 62), (TŏrN. 1910, 1, 2 vd.), (TN. 1911, 23, 36), (YHYTTS. 1913, 37), (MTTD. I, 1917, 16), (MTTD. II, 1917, 3, 15), (ATN 1919, 21), (TS. 1921, 34), (TS. 1930, 11); توكل *tügıl* “değil” (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 68), توگل *tügıl* (TS. 1911, 5); توش *tüş* “döş” (TS. 1911, 5).

2.1.9.2.2. Ötreli vav ile:

كوڭلەر *küŋıl+lär* “gönül” (TS. 1921, 54).

2.1.9.3. SON SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde son seste /ü/ ünlüsü, *vav* ile karşılanmıştır. Bu yazım için şu örnek tespit edilmiştir:

كتو *kŏ̈tü* "sürü" (Änmüzäc 1895, 72), (MTTD. I, 1917, 18).

2.2. ÜNSÜZLERİN YAZILIŞLARI

2.2.1. /ç/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI

2.2.1.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ön seste bulunan /ç-/ ünsüzü daima *çim* (چ) ile yazılmıştır.

2.2.1.1.1. Çim ile:

چاق *çaḳ* "çağ, zaman, devir, vakit" (YHYTTS. 1913, 37), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 27); چاقرورُ *çaḳır-ır* "çağırmak" (TŏrN. 1910, 39), چاقرغاندا *çaḳır-ġanda* "çağırmak" (YHYTTS. 1913, 37); چاقلى *çaḳlı* "kadar" (TTKGS. 1887, 31); چچك *çäçäk* "çiçek" (Änmüzäc 1895, 74); چەچكه *çäçkä* (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); چەچسەڭ *çäç-säŋ* "saçmak" (MTTD. II, 1917, 3, 15); چق *çıḳ-* "çıkmak, inmek, dolmak" (Änmüzäc 1895, 77,78), (MTTD. I, 1917, 16), (TŏrN. 1910, 40); چوُقر *çŏḳır* "çukur" (MTTD. I, 1917, 18).

2.2.1.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde iç seste bulunan /-ç-/ ünsüzü daima *çim* (چ) ile yazılmıştır.

2.2.1.2.1. Çim ile:

2.2.1.2.1.1. İlk hecede yazılışı:

چەچكه *çäçkä* "çiçek" (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); چەچسەڭ *çäçsäŋ* "saçmak" (MTTD. II, 1917, 3, 15); ايچمك *içmäk* "içmek" (Änmüzäc 1895, 61); ايچو *içüv* "içmek" (Änmüzäc 1895, 58); قچقر *ḳıçḳır-* "hıçkırmak" (MTTD. I, 1917, 16); كوُچلهُ *kŏçlä-* "güç kullanarak bir şeye zorlamak" (TS. 1921, 59); كوچلى *kŏçlı* "güçlü" (Änmüzäc

1895, 77); نچكارمك *niǐçkärmäk* “incelmek” (Änmüzäc 1895, 64); نچكه *niǐçkä* “ince” (Änmüzäc 1895, 64), (TS. 1921, 34);

2.2.1.2.1.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

آقچه *aḳça* “akçe, para” (Änmüzäc 1895, 76, 77 vd.), (TTKGS. 1887, 31); آقچا *aḳça* (MTTD. I, 1917, 18);): آلتونچى *altunçı* “altıncı, kuyumcu” (Änmüzäc 1895, 60); بالقچى *balıḳçı* “balıkçı” (Änmüzäc 1895, 60); بارچه *barça* “hepsi, tamamı” (Änmüzäc 1895, 72), (MTTD. II, 1917, 15); باراچق *baraçaḳ* “varmak, gitmek, ulaşmak” (TS. 1911, 58); چچك *çäçäk* “çiçek” (Änmüzäc 1895, 74); اشله وچىُ *iş̌lävçi̊* “işi yapan kişi” (TS. 1921, 49); ايكمك چى *ikmäkçi̊* (Änmüzäc 1895, 62); كيچه *kiçä* “dün” (Änmüzäc 1895, 75), (TN. 1911, 36), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 27); قوچاق *ḳǒçaḳ* “kucak” (Änmüzäc 1895, 64); قوچاقلامق *ḳǒçaḳlamaḳ* “kucaklamak” (Änmüzäc 1895, 64); قولاچلامق *ḳǒlaçlamaḳ* “kulaçlamak” (Änmüzäc 1895, 64); كوگەرچن *kügärçi̊n* “güvercin”(MTTD. I, 1917, 16), نيچه *niçä* “kaç? ne kadar” (TTKGS. 1887, 13), (TS. 1911, 28), (TN. 1911, 18), (YHYTTS. 1913, 38, 40 vd.), (ATN 1919, 21), (TS. 1921, 37); نيچك *niçi̊k* “nasıl?” (TǒrN. 1910, 39), (TS. 1911, 59), (TN. 1911, 44), (YHYTTS. 1913, 41), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 37, 67); پچاق *pıçaḳ* “bıçak” (Änmüzäc 1895, 64, 73); صتوچى *ṣatuçı* “satıcı” (Änmüzäc 1895, 59); تيمورچى *timürçi̊* “demirci” (Änmüzäc 1895, 60), تيمرچى *timi̊rçi̊* (MTTD. II, 1917, 7); اوقوچى *uḳuçı* “1. okuyucu 2. öğrenci” (TTKGS. 1887, 12), اوقوچيلار *uḳuçı+lar* (Änmüzäc 1895, 67); اورتانچى *urtançı* “ortanca” (Änmüzäc 1895, 63); يكرمنچى *(y)i̊gi̊rmi̊nçi̊* “yirminci” (Änmüzäc 1895, 63), (YHYTTS. 1913, 50), يكرمنچىُ *(y)i̊gi̊rmi̊nçi̊* (TS. 1921, 23).

2.2.1.3. SON SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde son seste bulunan /-ç/ ünsüzü daima *çim* (چ) ile yazılmıştır.

2.2.1.3.1. Çim ile:

آچ *aç* "aç" (MTTD. II, 1917, 15); آغاچ *ağaç* "ağaç" (Änmüzäc 1895, 7, 42, 62, 77 vd.), (TŏrS. 1909, 5, 6 vd.), (MYST. 1907, 5), (TN. 1911, 8), (TS. 1921, 33), (TS. 1930, 14); قلچ *ḳılıç* (MTTD. II, 1917, 3); كيچ *kiç* "akşam" (Änmüzäc 1895, 69); قولاچ *ḳŏlaç* "kulaç" (Änmüzäc 1895, 64); كوُچ *köç* "güç" (TS. 1921, 59); كولاچ *köläç* "güleç, güler yüzlü" (Änmüzäc 1895, 61); اوچ *öç* "üç" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 76), (MYST. 1907, 13), اوُچ *öç* "üç" (TŏrN. 1910, 7), (TN. 1911, 18, 43), ئوچ *öç* "üç" (YHYTTS. 1913, 49), ئوُچ *öç* "üç" (MTTD. I, 1917, 16), (TS. 1921, 34); تەگەرمەچ *tägärmäç* "teker, tekerlek" (MTTD. I, 1917, 16);.

2.2.2. /g/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI

Tatar Türkçesinde ön seste /g-/ ünsüzü, alıntı veya ses taklidi kelimeler dışında görülmez. Bu ünsüz, Türkçe kelimelerde iç seste kullanılır.[126] İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de /g/ ünsüzünün yazımına, sadece iç seste rastlanmıştır.

2.2.2.1. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde iç seste /-g-/ünsüzü, *kef* (ك) ve *çift keşideli kef* (گ) ile olmak üzere, iki ayrı harfle karşılanmıştır.

2.2.2.1.1. Kef ile:

2.2.2.1.1.1. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

جايكى *cäygı̆* "yazlık" (Änmüzäc 1895, 63); كوزكى *közgı̆* "güzdeki, güz vakti" (Änmüzäc 1895, 63); كوكارمك *kügärmäk* "göğermek" (Änmüzäc 1895, 64); سكز *sigĭz* "sekiz" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11); توكل *tügıl̆* "değil" (TTKGS. 1887,

[126] Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 703, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 9, 17; Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 21.

31), (Änmüzäc 1895, 68); اوزكاريلمى *üzgär-ılmiy* “değişmek, başkalaşmak” (TTKGS. 1887, 12); يكرمى *(y)ığırmı* “yirmi” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 63 vd.), (MYST. 1907, 13), (TörS. 1909, 18), يكرميلەب *(y)ığırmılläp* “aşağı yıkarı yirmi” (YHYTTS. 1913, 49), (MTTD. II, 1917, 11), يكرمنچى *(y)ığırmınçı* “yirminci” (Änmüzäc 1895, 63), (YHYTTS. 1913, 50), يكرمنچىُ *(y)ığırmınçı* (TS. 1921, 23).

2.2.2.1.2. Çift Keşideli Kef ile:

2.2.2.1.2.1. İlk hecede yazılışı:

بيگره ك *bigräk* “daha çok, aşırı” (YHYTTS. 1913, 3).

2.2.2.1.2.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

ديڭگز *diŋgiz* “deniz” (TS. 1921, 8); سيگز *sigiz* (TS. 1921, 37); پشرگەن *pişirgän* “pişirilmiş” (TS. 1921, 62); توگل *tügıl* (TS. 1911, 5); تەگەره *tägär-ä* “yuvarlanmak” (MTTD. I, 1917, 16); تەگەرمەچ *tägärmäç* “teker, tekerlek” (MTTD. I, 1917, 16); توگەرەك *tügäräk* “değirmi, yuvarlak” (TS. 1921, 15); اوزگەرگن *üzgärgän* “değişmiş, başkalaşmış” (TörN. 1910, 1); اوزگەرمى *üzgär-miy* (MTTD. II, 1917, 35).

2.2.3. /ŋ/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI

2.2.3.1. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde iç seste /-ŋ-/ ünsüzü, *kef* (ك), *üç noktalı kef* (ڭ) ve *nun kef* (نك) ile karşılanmıştır.

2.2.3.1.1. Kef ile:

2.2.3.1.1.1. İlk hecede yazılışı:

آكلاتقان *aŋlat-ḳan* “anlatmak” (TN. 1911, 36).

2.2.3.1.2. Üç noktalı kef ile:

2.2.3.1.2.1. İlk hecede yazılışı:

آڭلارلق *aŋlarlıḳ* “anlamak” (TörN. 1910, 1); آڭلانۇر *aŋlan-ur* “anlamak” (TN. 1911, 23, 36, 40), آڭلانا *aŋlan-a* (TS. 1921, 34); آڭلات *aŋlat-* “anlatmak” (TörN. 1910, 1), (ATN 1919, 37); آڭلاتو *aŋlat-u* (YHYTTS. 1913, 3), (TS. 1921, 23, 27), آڭلاتۇر

aŋlat-ur “anlatmak” (MTTD. II, 1917, 3); دیڭگز *diŋgĭz* “deniz” (TS. 1921, 8);); صوُڭره *ṣŏŋra* (TŏrN. 1910, 45), (TN. 1911, 18); یاڭغر *yaŋġır* “yağmur” (MTTD. I, 1917, 16).

2.2.3.1.2.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

جیڭل *ciŋĭl* “yeğni, hafif” (TŏrS. 1909, 3); قاراڭغیلق *ḳaraŋġılıḳ* “karanlık” (MTTD. I, 1917, 16); کوڭل *küŋĭl* “gönül” (MTTD. I, 1917, 16), کوُڭللەر *küŋĭl+lär* (TS. 1921, 54), کوڭلم *küŋl+ĭm* (TN. 1911, 35, 37 vd.), (YHYTTS. 1913, 3), (ATN 1919, 37); یاڭا *yaŋa* “yeni” (TS. 1921, 1), یاڭی *yaŋı* “yeni” (YHYTTS. 1913, 50); یڭللك *yiŋĭllĭḳ* “hafiflik, kolaylık” (YHYTTS. 1913, 2).

2.2.3.1.3. Nun kef ile:

2.2.3.1.3.1. İlk hecede yazılışı:

صونكغی *ṣŏŋġı* “son, sondaki” (Änmüzäc 1895, 63).

2.2.3.2. SON SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde son seste /-ŋ/ ünsüzünün *üç noktalı kef* (ڭ) ve *nun kef* (ڭ) ile karşılandığı tespit edilmiştir.

2.2.3.2.1. Üç noktalı kef ile:

قایتوُرسڭ *ḳayt-ursıŋ* (MTTD. II, 1917, 15); کیلمەدڭ *kil-mädĭŋ* (MTTD. II, 1917, 15); مڭ *mĭŋ* “bin sayısı” (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TN. 1911, 5), (TS. 1921, 23); صوڭ *ṣŏŋ* “son” (TN. 1911, 35), سوڭ *ṣŏŋ* (YHYTTS. 1913, 37); صوُرىسڭ *ṣŏra-ysıŋ* “sormak” (MTTD. II, 1917, 15).

2.2.3.2.2. Nun kef ile:

منك *mĭŋ* “bin sayısı” (TTKGS. 1887, 13); صاتدنك *ṣat-dıŋ* “satmak” (Änmüzäc 1895, 75, 77); صونك *ṣŏŋ* “son” (Änmüzäc 1895, 63, 86).

2.2.4. /p/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI

2.2.4.1. ÖN SESTE

Türkçe kelimelerin ön seslerinde /p-/ ünsüzünün bulunmayışı sebebiyle fazla örnek yoktur. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de ön sesteki /b-/ dudak

ünsüzünün tonsuzlaşması ile oluşmuş /p-/ ünsüzüyle başlayan az sayıda örnek tespit edilmiştir.

پچاق *pıçaḳ* "bıçak" (Änmüzäc 1895, 64, 73); پچاقلامق *pıçaḳlamaḳ* "bıçaklamak" (Änmüzäc 1895, 64); پشکەن *pĭşkän* "pişmiş" (TS. 1921, 62); پشرگەن *pĭşĭrgän* "pişirilmiş" (TS. 1921, 62), (MTTD. I, 1917, 16).

2.2.4.2. İÇ SESTE

یاپراق *yapraḳ* (TörS. 1909, 16, 17)

2.2.5. /s/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, /s/ ünsüzünün yazımında *sad* (ص) ve *sin* (س) harfi kullanılmıştır.

İncelediğimiz gramerlerde ayrıca *salın-* "salınmak, konulmak", *alsıv* "pembe" gibi kalın ünlülü kelimelerde bulunan /s/ ünsüzünün yazımında, *sad* (ص) harfinin yanı sıra Uygur yazı dili geleneğinin devamı olarak *sin* (س) harfinin kullanıldığını da tespit ettik.

2.2.5.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, /s/ ünsüzünün ön seste yazımında kalın ünlülü kelimelerde *sad* (ص), ince ünlülü kelimelerde *sin* (س) harfi kullanılmıştır.

2.2.5.1.1. Sad ile:

صالام *ṣal-am* "salmak" (MTTD. II, 1917, 15); صالنغان *ṣalın-ġan* "salınmak, konulmak" (TTKGS. 1887, 31); صاقلا *ṣaḳla-* "saklamak" (MTTD. II, 1917, 15); صاقلانمق *ṣaḳlanmaḳ* "saklanmak" (Änmüzäc 1895, 82); صان *ṣan* "sayı" (TTKGS. 1887, 13); صارغلت *ṣarġılt* "sarımsı, sarımtırak" (Änmüzäc 1895, 63), صاری *ṣarı* "sarı" (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 63); صارق *ṣarıḳ* "kuyruksuz koyun" (Änmüzäc 1895, 67), (MTTD. II, 1917, 15); صاتدنك *ṣat-dıŋ* "satmak" (Änmüzäc 1895, 75, 77), صاتو *ṣatuv* "satmak" (MTTD. I, 1917, 16); صتوچی *ṣatuçı* "satıcı" (Änmüzäc 1895, 59);

صیلادی *ṣayla-dı* “seçmek” (Änmüzäc 1895, 71); صازلق *ṣazlıḳ* “sazlık, bataklık” (Änmüzäc 1895, 62); صغر *ṣıġır* “inek” (Änmüzäc 1895, 67), صییر *ṣıyır* “inek” (MTTD. II, 1917, 15), صز *ṣız* “çizmek” (TN. 1911, 36), صزوُب *ṣız-up* (MTTD. I, 1917, 16), صزارغه *ṣız-arġa* (MTTD. II, 1917, 15); صونك *ṣoŋ* “son” (Änmüzäc 1895, 63, 86), صوڭنده *ṣoŋ+ında* (TN. 1911, 35); صوُڭره *ṣoŋra* (TN. 1911, 18); صونكغی *ṣoŋġı* “son, sondaki” (Änmüzäc 1895, 63); صونكنچی *ṣoŋınçı* “sonuncu” (Änmüzäc 1895, 63); ریسڭ صوُ *ṣora-ysıŋ* “sormak” (MTTD. II, 1917, 15); صو *ṣu* (Änmüzäc 1895, 63), (TŏrS. 1909, 9), (MTTD. II, 1917, 15); صوغان *ṣuġan* “soğan” (Änmüzäc 1895, 72); صوقمق *ṣuḳmaḳ* “vurmak, dövmek” (Änmüzäc 1895, 65); صوسز *ṣusız* (Änmüzäc 1895, 63);

2.2.5.1.2. Sin ile:

سالنغاندر *salın-ġandır* “salınmak, konulmak” (ATN 1919, 21); سكز *sigĭz* “sekiz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), سیگز *sigĭz* (TS. 1921, 37); سیمز *simĭz* “semiz” (Änmüzäc 1895, 9); سن *sin* “sen” (Änmüzäc 1895, 11), سین *sin* “sen” (TS. 1911, 6); سز *sĭz* “siz” (Änmüzäc 1895, 11); سوڭینا *soŋ+ına* “son” (YHYTTS. 1913, 37); سوُیه *soĭy-ä* “sevmek”, سوُیه م *soĭy-äm* “sevmek” (MTTD. II, 1917, 3, 15); شمك سویلا *soĭyläşmäk* (TTKGS. 1887, 31); سوندرمك *sündĭrmäk* “söndürmek” (Änmüzäc 1895, 71); سوز *süz* “söz” (Änmüzäc 1895, 2, 62), (TŏrN. 1910, 1, 2 vd.), (TN. 1911, 23, 36), (YHYTTS. 1913, 37), (MTTD. I, 1917, 16), (MTTD. II, 1917, 3, 15), (ATN 1919, 21), (TS. 1921, 34), (TS. 1930, 11)

2.2.5.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, /s/ ünsüzünün iç seste ilk hecede yazımında *sad* (ص) kalın ünlülü kelimelerde, *sin* (س) ise, hem kalın hem de ince ünlülü kelimelerde kullanılırken, ilk hece dışındaki hecelerde yazımında sadece *sin* (س) harfi kullanılmıştır.

2.2.5.2.1. Sad ile:

2.2.5.2.1.1. İlk hecede yazılışı:

باصمق *baṣmaḳ* “basmak” (Änmüzäc 1895, 61).

2.2.5.2.1.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

آلصو *alṣıv* “pembe” (Änmüzäc 1895, 63); ياصايلار *yaṣa-ylar* “yapmak, düzenlemek” (Änmüzäc 1895, 77).

2.2.5.2.2. Sin ile:

2.2.5.2.2.1. İlk hecede yazılışı:

آست *ast* “alt” (Änmüzäc 1895, 86), (MTTD. II, 1917, 3); ايسكى *iskĭ* “eski” (Änmüzäc 1895, 69); قسقه *ḳısḳa* “kısa” (Änmüzäc 1895, 64); قسقارمق *ḳısḳarmaḳ* “kısalmak” (Änmüzäc 1895, 64); كيسمى *kis-miy* “kesmek” (MTTD. II, 1917, 3); اوستونده *öst+ĭndä* “üstünde” (Änmüzäc 1895, 86); اوسه *üs-ä* “bitmek, filizlenmek, yeşermek” (Änmüzäc 1895, 72), اوسكان *üs-kän* (MTTD. II, 1917, 15);

2.2.5.2.2.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

آلسو *alsıv* “pembe” (MTTD. II, 1917, 15); آورسونمق *avırsunmaḳ* “ağır duymak, ağır hesap etmek” (Änmüzäc 1895, 64); آياقسز *ayaḳsız* (Änmüzäc 1895, 63); ابيسى *äbi+sĭ* “büyük anne, ebe” (Änmüzäc 1895, 12), (TN. 1911, 58); قاراسو *ḳarasıv* “karaya çalar, esmer” (Änmüzäc 1895, 63), (TS. 1921, 34); قولسز *ḳulsız* “elsiz, kolsuz” (Änmüzäc 1895, 63); كورسەته *kürsät-ä* “göstermek” (TN. 1911, 36); نرسه *närsä* “nesne, şey” (Änmüzäc 1895, 68), (TTKGS. 1887,12, 31), نەرسه *närsä* (TN. 1911, 36), (TS. 1921, 27); ياسالما *yaṣalma* “yapma, düzenleme” (TS. 1921, 59); يوقسونمق *yuḳsunmaḳ* “yoksunmak, özlemek” (Änmüzäc 1895, 64), يوقسنمادق *yuḳsın-madıḳ* (TS. 1921, 59).

2.2.6. /t/ ÜNSÜZÜNÜN YAZILIŞLARI

2.2.6.1. ÖN SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, /t/ ünsüzünün ön seste yazımında kalın ve ince ünlülü kelimelerde, ayrım yapılmaksızın *te* (ت) ve *tı* (ط) harfleri kullanılmıştır.

2.2.6.1.1. Te ile:

تار *tar* (TS. 1921, 59); تارقمق *tarıḳmaḳ* "sıkılmak, bıkmak" (Änmüzäc 1895, 64); تاش *taş* (Änmüzäc 1895, 62, 77), (TTKGS. 1887, 31), (TN. 1911, 5); تاشلق *taşlıḳ* (Änmüzäc 1895, 62); تاو *tav* "dağ" (Änmüzäc 1895, 62), (ATN 1919, 21); تاولق *tav+lıḳ* "dağlık alan" (Änmüzäc 1895, 62); تەگەره *tägär-ä* "yuvarlanmak" (MTTD. I, 1917, 16); تەگەرمەچ *tägärmäç* "teker, tekerlek" (MTTD. I, 1917, 16); تیمور *timür* "demir" (Änmüzäc 1895, 60), تیمر *timĭr* "demir" (TN. 1911, 6, 8, 18, 58 vd.), (MTTD. II, 1917, 7); تیمورچی *timürçĭ* "demirci" (Änmüzäc 1895, 60), تیمرچی *timĭrçĭ* "demirci" (MTTD. II, 1917, 7); تورغان *tŏr-ġan* "durmak" (TTKGS. 1887, 12), تورمق *tŏrmaḳ* "durmak" (Änmüzäc 1895, 72, 77); توتام *tŏtam* "tutam" (Änmüzäc 1895, 74); توتاشور *tŏtaş-ur* "tutuşmak, çatılmak, düğümlenmek" (TTKGS. 1887, 31); توتمق *tŏtmaḳ* "tutmak" (Änmüzäc 1895, 61, 79); توز *tŏz* "tuz" (Änmüzäc 1895, 62); تولکی *tŏlkĭ* "tilki" (Änmüzäc 1895, 67); تون *tŏn* "gece, akşam" (Änmüzäc 1895, 69, 75); توب *tŏb* "asıl, esas, dip" (Änmüzäc 1895, 86), توُب *tŏb* "asıl, esas, dip" (TS. 1921, 59); تور *tŏr* "tür" (Änmüzäc 1895, 66), (ATN 1919, 9); توُر *tŏr* "tür" (ATN 1919, 21); تورلی *tŏrlĭ* "türlü" (TTKGS. 1887, 12, 13), (TŏrS. 1909, 47-51); توُرلی *tŏrlĭ* "türlü" (TS. 1911, 6); توُش *tŏş* "düş, rüya" (TS. 1911, 5); توُز *tŏz* "düz" (TS. 1921, 59); توقز *tuḳız* "dokuz" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11); توغری *tuġrı* (Änmüzäc 1895, 68); توکل *tügĭl* "değil" (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 68), توگل *tügĭl* (TS. 1911, 5); توگەرەك *tügäräk* "değirmi, yuvarlak" (TS. 1921, 15); توش *tüş* "döş" (TS. 1911, 5).

2.2.6.1.2. Tı ile:

طاو *tav* “dağ” (Änmüzäc 1895, 73, 86 vd.); طش *tış* “dış” (Änmüzäc 1895, 86), (TN. 1911, 5); طونُوق *ṭŏnıḳ* “donuk” (MTTD. II, 1917, 15); طورُغان *ṭŏr-ġan* “durmak” (TŏrN. 1910, 1, 39), (MTTD. II, 1917, 4), طورغان *ṭŏr-ġan* “durmak” (TS. 1921, 27); طوُتاش *ṭŏtaş* “tutuşmak, çatılmak, düğümlenmek” (MTTD. II, 1917, 15); طوتدى *ṭŏt-dı* “tutmak” (MTTD. I, 1917, 16); طوُز *tŏz* “tuz” (TS. 1921, 59); طوغان *ṭuġ-an* “doğmak” (MTTD. II, 1917, 15); طوغز *tuġız* “dokuz” (TS. 1921, 37); طولدى *ṭul-dı* (MTTD. I, 1917, 16); طون *ṭun* “kürk manto” (Änmüzäc 1895, 72, 86)

2.2.6.2. İÇ SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, /t/ ünsüzünün iç seste yazımında *te* (ت) hem kalın hem de ince ünlülü kelimelerde, *tı* (ط) ise, sadece kalın ünlülü kelimelerde kullanılmıştır.

2.2.6.2.1. Te ile:

2.2.6.2.1.1. İlk hecede yazılışı:

ايتكان *äyt-kän* “söylemek” (Änmüzäc 1895, 82), ئەيته *äyt-ä* “söylemek” (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11); ئەيتكه نچه *äyt-känçä* (YHYTTS. 1913, 38), ئەيتدى *äyt-dĭ* (TŏrS. 1910, 45, 47); قايتاچق *ḳayt-açaḳ* “geri dönmek” (TN. 1911, 36), قايتوُرسڭ *ḳayt-ursıŋ* (MTTD. II, 1917, 15), قايتقان *ḳayt-ḳan* (TS. 1911, 6), (TS. 1921, 23, 34); اوستونده *ŏst+ĭndä* “üstünde” (Änmüzäc 1895, 86);

2.2.6.2.1.2. İlk hece dışındaki hecelerde yazılışı:

آلتى *altı* “altı” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18); آلتون *altun* “altın” (Änmüzäc 1895, 77, 82), آلتوُن *altun* (TN. 1911, 18), آلتن *altın* (ATN 1919, 21); آلتنلا *altınla-* “altınlamak, yaldızlamak” (TS. 1921, 59); آلتونچى *altunçı* “altıncı, kuyumcu” (Änmüzäc 1895, 60); آتا *ata* (Änmüzäc 1895, 12, 49, 60, 82 vd.), (TS. 1911, 59, 66 vd.), (MTTD. II, 1917, 5, 15, 16 vd.); ايشتلسه *işĭtĭl-sä* “işitilmek” (MTTD. II, 1917, 15); صتوچى *ṣatuçı* “satıcı” (Änmüzäc 1895, 59);

اورتا *urta* (Änmüzäc 1895, 63, 86), اورتانچی *urtançı* "ortanca" (Änmüzäc 1895, 63); اورتاق *urtaḳ* (TTKGS. 1887, 31), (YHYTTS. 1913, 32), (MTTD. II, 1917, 34), (TS. 1921, 26, 54, 55, 81 vd.); اوتون *utun* (Änmüzäc 1895, 74, 76); اوتورمق *uturmaḳ* (Änmüzäc 1895, 73); اوتوز *utuz* "otuz" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 74 vd.); اوتکون *ütkün* "keskin" (Änmüzäc 1895, 73).

2.2.6.2.2. Tı ile:

2.2.6.2.2.1. İlk hece dışındaki hecelerde:

اوطز *utız* "otuz" (MYST. 1907, 15), اوطزلاب *uṭız-lap* (TS. 1921, 23).

2.2.6.3. SON SESTE

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, /t/ ünsüzünün son seste yazımında, iç seste yazımında olduğu gibi, *te* (ت) hem kalın hem de ince ünlülü kelimelerde, *tı* (ط) ise, sadece kalın ünlülü kelimelerde kullanılmıştır.

2.2.6.3.1. Te ile:

آست *ast* "alt" (Änmüzäc 1895, 86), (MTTD. II, 1917, 3); دورت *dürt* "dört" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TN. 1911, 18, 35, 36 vd.), (YHYTTS. 1913, 49); قارت *ḳart* "yaşlı, ihtiyar" (Änmüzäc 1895, 8), (TS. 1921, 59); قزغلت *ḳızġılt* "kırmızıa çalar, kırmızımsı" (Änmüzäc 1895, 63); کیت *kit* "gitmek" (YHYTTS. 1913, 37); صارغلت *ṣarġılt* "sarımsı, sarımtırak" (Änmüzäc 1895, 63); اوت *ut* "ateş" (Änmüzäc 1895, 72); یاشکلت *yäşkĭlt* "yeşilimsi" (Änmüzäc 1895, 63).

2.2.6.3.2. Tı ile:

آط *aṭ* "at" (TTKGS. 1887, 12), (Änmüzäc 1895, 71, 77, 82), (TN. 1911, 5), (TS. 1921, 23); یورط *yŏrṭ* "ev, vatan" (Änmüzäc 1895, 66, 77), یوُرط *yŏrṭ* (TN. 1911, 8, 18 vd.), (TS. 1921, 23).

I. SES UYUMLARI

1. ÜNLÜ UYUMLARI

1.1. KALINLIK-İNCELİK UYUMU (BÜYÜK ÜNLÜ UYUMU, DİL UYUMU)

Kalınlık-incelik uyumu, "Yalın veya eklerle uzatılmış olan Türkçe veya Türkçeleşmiş bazı alıntı sözlerde, ilk hecede bulunan ünlünün taşıdığı kalınlık-incelik niteliğinin ondan sonraki hecelerde de yer alması kuralı" olarak tanımlanır.[127] Bu uyum, Altay dillerinde ve Ural dillerinin bir kısmında görülen karakteristik bir özelliktir.[128] Türkçede bilinen eski dönemlerinden itibaren bu uyuma rastlanmaktadır. Bu sebeple, uyum dışında kalan kelimeler ya yabancı dillerden giren alıntı kelimeler ya da çeşitli fonetik gelişmeler altında değişikliğe uğramış Türkçe kelimelerdir.

İncelediğimiz Arap harfli Ceditçilik dönemi Tatar gramerlerinde Türkçe kelimelerin yazılışında kalınlık-incelik uyumunun tam olduğu görülmüştür.[129]

Bu dönem Tatar gramercilerinden sadece Galimcan İbrahim ve Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmalarında, kalınlık-incelik uyumunun özelliklerine değinildiği tespit edilmiştir. Diğer gramercilerde bu konu hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Galimcan İbrahim, *Tatar Sarfi* adlı gramer kitabında *Ḳalınlıḳ, Niçgälĕk* "Kalınlık, İncelik" başlığı altında Tatar Türkçesindeki kalınlık-incelik uyumunu açıklamış, bu uyumun esaslarını maddeler hâlinde şu şekilde ele almıştır:

"1) Tatar Türkçesindeki kelimeler ya tamamen kalın ya da tamamen ince ünlülü olurlar. Bir kelimenin bir harfi kalın olursa diğer bütün harflerin kalın, ince olsa bütün harflerin de ince olması gerekir: *kŏräk* 'kürek', *ḳarak* 'göz kapağı', *kilä* 'gelsin', *ḳala* 'kalsın' gibi.

2) Kelimelerin kalınlığı inceliği, sonlarına getirilen ek ve edatları da etkiler, onları kendine benzetir. ör:

---

[127] Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 51.
[128] Doğan Aksan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 439, Ankara, 1989, s. 51.
[129] İncelediğimiz gramerlerde aitlik eki olan *+ki*'nin bile uyuma sokulduğu görülmektedir. ör. *uḳudu+ġı* "okuduğu" (TŏrS. 1909, 26); *ʿAli bir kärrä uḳudıġı däriśŋ bilür.* "Ali bir kez okuduğu dersi bilir." (TŏrS. 1909, 27); *Bĕznŋ bağdağı ŏrĕk ağaçı* "bizim bağdaki kayısı ağacı", *sizŋ bazardağı kĕbĕ* "sizin pazardaki dükkan" (MYST. 1907, 21).

bar- ‘varmak’: *barġan* ‘varmış’, *barġaç* ‘varınca’, *baraçaḳ* ‘varacak’, *baralar* ‘varalar’, *barırġa* ‘varmak’, *barmas* ‘varmaz’,

bär- ‘vermek’: *bärgän* ‘vermiş’, *bärgäç* ‘verince’, *bäräçäk* ‘verecek’, *bärälär* ‘vereler’, *bärĭrgä* ‘vermek’, *bärmäs* ‘vermez’,

çäçäk ‘çiçek’: *çäçäkkä* ‘çiçeğe’, *çäçäklär* ‘çiçekler’,

aġaç ‘ağaç’: *aġaçḳa* ‘ağaca’, *aġaçlar* ‘ağaçlar’,

3) Yabancı dillerden giren kelimelerin bir harfi, bir hecesi kalın, ikincisinin ince olması da mümkündür. *Kitāb* ‘kitap’, *ḥayvān* ‘hayvan’, *ḥayāt* ‘hayat’, *ädäbiyāt* ‘edebiyat’ denildiğinde baştaki heceler ince, sondakiler kalın. Bunların sonlarına getirilecek ek, edat, yardımcı sözler en sondaki hecenin kalınlık inceliğine göre eklenirler. Sondaki hece kalın olursa ek, edat, yardımcı söz kalın, ince olursa ince olur. ör:

kitāb ‘kitap’: *kitābdan* ‘kitaptan’, *kitāblar* ‘kitaplar’, *kitābda* ‘kitapta’, *ḳuvät* ‘kuvvet’: *ḳuvätkä* ‘kuvvete’, *ḳuvätlär* ‘kuvvetler’. gibi.” (TS. 1921, 21-22)

Äḫmätcan Mŏstafa’nın *Tŏrkī Ṣarfı* (Kazan, 1909) adlı gramer kitabında, Tatar Türkçesi yazı dilinde kullanılan harekeler incelenirken kısaca kalınlık-incelik uyumuna şu şekilde değinilmiştir:

“Türkçe kelimelerde kalın hareke ile başlayan kelimeler ince hareke ve harfi almazlar, ince hareke ile başlayanlar ise kalını almazlar. Yine hareke işareti ince olan kelimelerde elif ‘ا’ yazılsa da ince üst işareti olur: كوتار *kütär-* ‘yükseltmek, kaldırmak’, تيبار *tibär-* ‘tepip çıkarmak’, كيبان *kibän* ‘büyük ot yığını’, توبان *tübän* ‘aşağı’, ايدان *idän* ‘döşeme’ gibi.

Kalın ünlülü kelimelerde hā-yı resmiyye ‘ه’ yazılsa da işareti kalın üst olur: باقچەغه *baḳçaġa* ‘bahçeye’, آلماغه *almaġa* ‘elmaya’, قوراغه *ḳuraġa* ‘ağıla’, باغچه ده *baḳçada* ‘bahçede’, آلماده *almada* ‘elmada’, قورادا *ḳurada* ‘ağılda’ gibi.” (Tŏr.S. 1909, 3)

1.2. DÜZLÜK-YUVARLAKLIK UYUMU (KÜÇÜK ÜNLÜ UYUMU, DUDAK UYUMU)

Düzlük-yuvarlaklık uyumu, "Türkçe kelimelerin ilk hecelerindeki ünlülerin düz veya yuvarlak oluşlarına göre onu izleyen hecelerdeki ünlülerin, kelimenin ilk hecesi düz ünlülü ise, düz, yuvarlak ünlülü ise, dar yuvarlak veya geniş düz olarak gelmesi kuralı" olarak tanımlanmaktadır.[130]

İncelediğimiz Tatar gramerlerinde, bu uyumun özellikleri hakkında herhangi bir tanım ya da açıklamaya rastlanmamıştır. Genel olarak değerlendirecek olursak bu gramerlerde Türkçe kelimelerin yazılışında düzlük-yuvarlaklık uyumuna tam olarak uyulmadığını ve bu uyumun zayıf olduğunu söyleyebiliriz. Bu çalışmalarda kelime yazılışlarında bazı eklerin de düzlük-yuvarlaklık uyumunu bozduğu görülmektedir. İncelediğimiz gramerlerde karşılaştığımız uyuma aykırı örneklerden birkaçını şu şekilde sıralayabiliriz: آڭلانوُر *aŋlan-ur* "anlamak" (TN. 1911, 23, 36, 40); آڭلاتوُر *aŋlat-ur* "anlatmak" (MTTD. II, 1917, 3), آڭلاتو *aŋlatu* "anlatmak" (TS. 1921, 23, 27); آورسونمق *avırsunmaḳ* "ağır duymak, ağır hesap etmek" (Änmüzäc 1895, 64); باغوچی *baġuçı* "ileri görüşlü (kimse), bakıcı" (Änmüzäc 1895, 59); چاقروُر *çaḳır-ur* "çağırmak" (TŏrN. 1910, 39); قاراسو *ḳarasıv* "karaya çalar, esmer" (Änmüzäc 1895, 63), (TS. 1921, 34); كوزكی *kŏzgĭ* "güzdeki, güz vakti" (Änmüzäc 1895, 63); اوُچیسی *öç+ĭsĭ* "üçü" (MTTD. II, 1917, 3, 11 vd.); صزوُب *ṣız-up* (MTTD. I, 1917, 16); سوڭینا *ṣŏŋ+ına* "sonuna" (YHYTTS. 1913, 37); صونكغی *ṣŏŋġı* "son, sondaki" (Änmüzäc 1895, 63); صونكنچی *ṣŏŋınçı* "sonuncu" (Änmüzäc 1895, 63); توتاشور *tŏtaş-ur* "tutuşmak, çatılmak, düğümlenmek" (TTKGS. 1887, 31); طوتدی *ṭŏt-dı* (MTTD. I, 1917, 16); تولكی *tŏlkĭ* "tilki" (Änmüzäc 1895, 67); تورلی *tŏrlĭ* "türlü" (TTKGS. 1887, 12, 13), (TŏrS. 1909, 47-51); تورُلی *tŏrlĭ* "türlü" (TS. 1911, 6); توغری *tuġrı* "doğru" (Änmüzäc 1895, 68); طولدی *ṭul-dı* "dolmak" (MTTD. I, 1917, 16); اوقوچی *uḳuçı* "1. okuyucu 2. öğrenci" (TTKGS. 1887, 12), اوقوچیلار *uḳuçı-lar* (Änmüzäc 1895, 67); اوط

[130] Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 151.

utız “otuz” (MYST. 1907, 15), (TS. 1921, 23); اوزی *üz+i* “kendi” (MTTD. II, 1917, 15) vd.

2. ÜNLÜ-ÜNSÜZ UYUMU

Tatar gramercilerinden Fatıyḫ Säyfi, *Mäktäbdä Tatar Tĕlĭ Därsläri*, I. Kitap, (Kazan, 1917) adlı çalışmasında, ünlülerin niteliğinin ünsüzlerin telâffuzuna etkilerini şu şekilde ifade etmiştir: “Ünsüz harflerden /ṭ/, /ṣ/, /ġ/ ve /ḳ/ her zaman kalın; /k / ve /g/ her zaman ince olur. *Ṭış* ‘dış’, *ṣuġan* ‘soğan’, *kiçä* ‘gece’, *gäräbä* ‘kehribar’ kelimelerinde olduğu gibi. Bunlardan başkaları (bunlardan başka geriye kalan ünsüz harfler) kelimedeki yerine göre kalın, yerine göre de ince olurlar. Örneğin: *bar* ‘var’ denildiğinde, *r* kalın, ancak *bĕr* ‘bir’ denildiğinde ise, ince olarak işitilir. Bir kelimenin ilk harfi kalın söylenirse, geriye kalan harfleri de kalın çıkartılır. Yani bir harfin kalın söylenmesi ile kelimenin bütün harfleri de kalına çevrilir. Bir harfin ince söylenmesi de bütün harfleri inceye çevirir. *Bara* ‘varıyor”, *bärä* ‘veriyor’ gibi.” (MTTD. I, 1917, 4)

İ. SES OLAYLARI

1. SES DEĞİŞMELERİ

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ses değişmeleri hakkında herhangi bir tanım ya da açıklamaya rastlanmamıştır. Dönem gramerlerinde tespit ettiğimiz Türkçe kelimelerde görülen ses değişmelerini şu şekilde örneklendirebiliriz:

1.1. ÜNLÜ DEĞİŞMELERİ

1.1.1. Ön Seste Ünlü Değişmeleri:

ETü. /a-/ > Tat. Tü. /ä-/

ETü. *ayıt*, *ayt-* “sormak” (ED 286b, 269a, *ayıt-*) > *äyt-* “konuşmak, sormak” (Änmüzäc 1895, 44, 82), (YHYTTS. 1913, 38), (TŏrN. 1910, 45), (ATN 1919, 46), (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11), (TŏrS. 1910, 45, 47).

ETü. /ı-/ > Tat. Tü. /ĭ-/

ETü. *ıt* “it, köpek” (ED 34a, *ıt*) > *ĭt* “it, köpek” (Änmüzäc, 1895, 3).

ETü. /o-/ > Tat. Tü. /u-/

ETü. *on* “on” (EUTS, 94) > *un* “on” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TS. 1911, 28), (MTTD. II, 1917, 11), (TS. 1921, 37),

ETü. *otuz* “otuz” (EUTS, 96) > *utız* “otuz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11).

ETü. /ö-/ > Tat. Tü. /ü-/

ETü. *ökünç* “nedamet, pişmanlık” (EUTS, 99) > *ükĭnĭç* “pişmanlık” (Änmüzäc 1895, 59).

ETü. /u-/ > Tat. Tü. /ŏ-/

ETü. *uzun* “uzun” (ED 288b-289a, *uzun*) > *ŏzın* “uzun” (TŏrS. 1909, 9), (TŏrN. 1910, 6), (Änmüzäc 1895, 69).

ETü. /ü-/ > Tat. Tü. /ŏ-/

ETü. *üç* “üç” (ED 18b, *üç*) > *ŏç* “üç” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (YHYTTS. 1913, 49), (MTTD. II, 1917, 11), (Tŏrlĭk 1911, 26).

1.1.2. İç Seste Ünlü Değişmeleri:

ETü. /-a-/ > Tat. Tü. /-ä-/

ETü. *yay* “yaz” (ED 980a, *ya:y*) > *cäy* “yaz” (Änmüzäc 1895, 63), (TN. 1911, 5), (MTTD. II, 1917, 5), (ATN 1919, 10), (TS. 1921, 23, 25).

ETü. /-ä-/ > Tat. Tü. /-ŏ-/

ETü. *sävinç* “sevinç” (EUTS, 132) > *sŏyĭnĭç* “sevinç”.

ETü. /-i-/ > Tat. Tü. /-ĭ-/

ETü. *sävinç* “sevinç” (EUTS, 132) > *sŏyĭnĭç* “sevinç”.

ETü. /-o-/ > Tat. Tü. /-u-/

ETü. *bod* “1. boy, halk, 2. vücut, boy” (EUTS, 30) > *buy* “boy” (Änmüzäc 1895, 86), (TTKGS. 1887, 31),

ETü. *ḳol* “kol” (EUTS, 119) > *ḳul* “el, kol” (Änmüzäc 1895, 46, 63), (MTTD. I, 1917, 16), (ATN 1919, 21),

ETü. *soġan* “soğan” (EUTS, 136) > *ṣuġan* “soğan” (Änmüzäc 1895, 72),

ETü. *toġrı, toġru* “doğru” (EUTS, 159) > *tuġrı* “doğru” (Änmüzäc 1895, 68),

ETü. *toḳuz* “dokuz” (EUTS, 160) > *tuḳız* “dokuz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11),

ETü. *yoḳ* “yok” (EUTS, 196) > *yuḳ* “yok” (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 64, 76), (TS. 1921, 59).

ETü. /-ö-/ > Tat. Tü. /-ü-/

ETü. *tört* “dört” (ED 534a-b, *tö:rt* [*?dö:rd*]) > *dürt* “dört” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (YHYTTS. 1913, 49), (TS. 1921, 37),

ETü. *köz* “göz” (EUTS, 200) > *küz* “göz” (Änmüzäc 1895, 46), (TŏrS. 1909, 11), (TN. 1911, 40).

ETü. /-u-/ > Tat. Tü. /-ı-/

ETü. *otuz* “otuz” (EUTS, 96) > *utız* “otuz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11),

ETü. *toḳuz* “dokuz” (EUTS, 160) > *tuḳız* “dokuz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11),

ETü. *uzun* “uzun” (ED 288b-289a, *uzun*) > *ŏzın* “uzun” (TŏrS. 1909, 9), (TŏrN. 1910, 6), (Änmüzäc 1895, 69).

ETü. /-ü-/ > Tat. Tü. /-ĭ̯-/

ETü. *ökünç* “nedamet, pişmanlık” (EUTS, 99) > *ükn̆ĭ̯ç* “pişmanlık” (Änmüzäc 1895, 59),

ETü. *süpürgü* “süpürge” (ED 792b, *süpürgü:* [*sipirgü:*]) > *sı̆bn̆rkı̆* “süpürge” (Änmüzäc 1895, 59).

ETü. /-ü-/ > Tat. Tü. /-ŏ̆-/

ETü. *yüz* “yüz sayısı” (EUTS, 200) > *yŏ̆z* “yüz sayısı” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18, 19 vd.), (TS. 1911, 28), (MTTD. II, 1917, 11).

1.2. ÜNSÜZ DEĞİŞMELERİ

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ele alınmayan konulardan biridir. Türkçe kelimelerde görülen ön seste, iç seste ve son seste meydana gelen ünsüz değişmelerine bu çalışmalarda geçen şu kelimeleri örnek olarak gösterebiliriz:

1.2.1. Ön Seste Ünsüz Değişmeleri:

ETü. /t-/ > Tat. Tü. /d-/

ETü. *tört* "dört" (ED 534a-b, *tö:rt* [*?dö:rd*]) > *dürt* "dört" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (YHYTTS. 1913, 49), (TS. 1921, 37).

ETü. /s-/ > Tat. Tü. /ç-/

OTü. *saç-* "saçmak" > *çäç-* "saçmak" (MTTD. II, 1917, 3, 15),

ETü. /y-/ > Tat. Tü. /c-/

ETü. *yay* "yaz" (ED 980a, *ya:y*) > *cäy* "yaz" (Änmüzäc 1895, 63), (TN. 1911, 5), (MTTD. II, 1917, 5), (ATN 1919, 10), (TS. 1921, 23, 25),

ETü. *yır* "şarkı, türkü" (EUTS, 192) > *cır* "şarkı" (TN. 1911, 45).

1.2.2. İç Seste Ünsüz Değişmeleri:

ETü. /-g-/ > Tat. Tü. /-k-/

ETü. *süpürgü* "süpürge" (ED 792b, *süpürgü:* [*sipirgü:*]) > *sıp̌ıřkı̌* "süpürge" (Änmüzäc 1895, 59).

ETü. /-p-/ > Tat. Tü. /-b-/

ETü. *süpürgü* "süpürge" (ED 792b, *süpürgü:* [*sipirgü:*]) > *sıp̌ıřkı̌* "süpürge" (Änmüzäc 1895, 59).

1.2.3. Son Seste Ünsüz Değişmeleri:

ETü. /-d/ > Tat. Tü. /-y/

ETü. *bod* "1. boy, halk, 2. vücut, boy" (EUTS, 30) > *buy* "boy" (Änmüzäc 1895, 86), (TTKGS. 1887, 31).

2. ÜNLÜ DÜŞMESİ

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ele alınmayan konulardan biridir. Türkçe kelimelerde görülen dar ünlü düşmesine bu çalışmalarda geçen şu kelimeleri örnek olarak gösterebiliriz:

ETü. /-ı-/ > Tat. Tü. /-ø-/

ETü. *ayıt*, *ayt-* "sormak" (ED 286b, 269a, *ayıt-*) > *äyt-* "konuşmak, sormak" (Änmüzäc 1895, 44, 82), (YHYTTS. 1913, 38), (TŏrN. 1910, 45), (ATN 1919, 46), (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11), (TŏrS. 1910, 45, 47).

3. ÜNLÜ TÜREMESİ

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ele alınmayan konulardandır. Bu çalışmalarda Türkçe kelimelerde iç seste, alıntı kelimelerde ön seste dar ünlü türemesine şu örnekler tespit edilmiştir:

3.1. İç Seste Ünlü Türemesi:

ETü. *arslan* "arslan" (ED 238 a-b, *arsla:n*) > *arıslan* 'arslan' (Änmüzäc 1895, 77), (MYST. 1907, 5),

ETü. *börk* "börk, şapka" (ED 362a, *börk*) > *bŏrĭk* "börk, şapka" (ATN 1919, 26),

ETü. *korkınç*, *korkunç* "korkunç" (ED 654b, *korkınç*, *korkunç*) > *ḳurḳınıç* "korkunç" (Änmüzäc 1895, 59), (TN. 1911, 36), (YHYTTS. 1913, 51),

ETü. *ökünç* "nedamet, pişmanlık" (EUTS, 99) > *ükĭnĭç* "pişmanlık" (Änmüzäc 1895, 59),

ETü. *sävinç* "sevinç" (EUTS, 132) > *sŏyĭnĭç* "sevinç",

ETü. *tınç* "dinç, sakin" (ED 516a-b, *tınç*[*d*-]) > *ṭınıç* "sakin" (Änmüzäc 1895, 43).

3.2. Alıntı Kelimelerde Ünlü Türemesi

3.2.1. Ön Seste Ünlü Türemesi:

Urısnıḳı "Rus'unki" (Änmüzäc 1895, 63).

4. ÜNLÜ İNCELMESİ

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ele alınmayan konulardan biridir. Türkçe kelimelerde görülen ünlü incelmesine bu çalışmalarda geçen şu kelimeleri örnek olarak gösterebiliriz:

ETü. *bağla-* "bağlamak, raptetmek" (EUTS, 21) > *bäylä-* "bağlamak" (TS. 1921, 46),

OTü. *saç-* "saçmak" > *çäç-* "saçmak" (MTTD. II, 1917, 3, 15).

5. ÜNSÜZ DÜŞMESİ

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ele alınmayan konulardan biridir. Türkçe kelimelerde görülen ünsüz düşmesine bu çalışmalarda geçen şu kelimeleri örnek olarak gösterebiliriz:

5.1. İç Seste Ünsüz Düşmesi:

ETü. /-n-/ > Tat. Tü. /-ø-/

ETü. *kılınç* "kılıç" (ED 623a) > *ķılıç* "kılıç" (MTTD. I, 1917, 18), (ATN 1919, 9)

5.2. Son Seste Ünsüz Düşmesi:

ETü. /-g/ > Tat. Tü. /-ø/

ETü. *törlüg* "türlü, çeşit" (ED 546b- 547a, *törlüg* [*törlög*; ? *d*-]) > *tŏrlı̆* "türlü" (TTKGS. 1887, 12, 13), (TŏrS. 1909, 47-51), (TS. 1911, 6), (ATN 1919, 9)

6. ÜNSÜZ TONLULAŞMASI

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde açıklanmayan konulardandır. Çalışmamız sırasında tespit ettiğimiz ünsüz tonlulaşmasına uğramış örneklerden bazıları *ağı* "akı, beyazı" (MTTD. I, 1917, 9), (TS. 1921, 15), *kirägı̆* "gereği" (TS. 1921, 70), *kŏrägı̆* "küreği" (TS. 1921, 15), *ķunağı* "konağı" (MTTD. I, 1917, 9), *yuğım* "yokum" (TS. 1921, 70) vd. şeklindedir.

7. ÜNSÜZ BENZEŞMESİ

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde açıklanmayan konulardandır. Bu dönem gramerlerinde geçen *annan* "ondan" (Änmüzäc 1895, 6), *barğannar* "varanlar" (TS. 1921, 17), *kilgännär* "gelenler" (TS. 1921, 17), *Ķazannan*

“Kazandan” (Änmüzäc 1895, 6), *künnän* “günden” (Änmüzäc 1895, 6), *adämnän* “ademden” (Änmüzäc 1895, 6) gibi yazılışları, ünsüz benzeşmesine örnek olarak gösterebiliriz.

3. BÖLÜM

I. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ
KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE ŞEKİL BİLGİSİ

A. ŞEKİL BİLGİSİNİN TANIMI VE BAŞLICA ÖZELLİKLERİ

1. ŞEKİL BİLGİSİNİN TANIMI VE KONUSU

Çalışmamızda ele aldığımız İdil-Ural sahası Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarından *sarf* olarak adlandırılanlar içerikleri açısından değerlendirildiğinde, öncelikle dilin ses yapısı ile ilgili olan genel özelliklerin açıklandığı, daha sonra dilin şekil özelliklerinin incelendiği görülmektedir.

Bir dildeki kök ve ekleri, bunların birleşme yollarını, eklerin anlam ve görevlerini, dilin türetme ve çekim özelliklerini ve şekille ilgili öteki konuları inceleyen gramer dalına *şekil bilgisi* denir.[131]

Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde dilin şekil bilgisinin ve kelime türlerinin incelendiği gramer dalı için *morfologiya* "morfoloji" terimi kullanılmıştır. *Morfologiya* "morfoloji", gramer kitabının sadece bir bölümünü oluşturur. [132] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, *morfologiya* "morfoloji" için *ṣarf* "sarf" terimi kullanılmıştır.[133] Bu çalışmalarda dilin ses özellikleriyle

---

[131] Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 203.

[132] V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959; *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965; D. G. Tumaşĕva, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Morfologiya)*, Kazan, 1978; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002.

[133] bk. İshak Halfin, *Ṣarf*, 1776; Gabdĕlgalläm Fäyĕzxanov, *Tatar Tĕligä Ḳısḳaça ʿİlmĭ Ṣarf*, İzd-vo Kazan Univ., Kazan, 1887; M. Ömĕdbayev, *Ṣarf*, Kazan, 1899; Äxmätcan Möstafa, *Törkĭ Ṣarfı*, 1905; Hösäyĕn Z. Mäkkäi, *Möxtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Törkĭ*, Kazan, 1907; Şeyh Attar İmanay, *Tatar Tĕlĕŋ Näḥvĕ vä Ṣarfı*, Kazan, 1910; Cämal Välidi, *Tatar Tĕlĕŋ İmlā häm Ṣarf vä Näḥv Ḳāʿidäläri*, Kazan, 1910; Ä. Hadi Maksudî, *Törkĭ Ṣarfı,* İ. N. Xaritonova Tas ve Hurufat Matbuası, Kazan, 1910; Zäynätdin Häbiri, *Möhtasar Yaŋa Ṣarf-ı Törkĭ*, Kazan, 1912; Gabdurrahman Sägdi, *Üz Tĕlĕmĕzcä Mökämmäl Ṣarf-Näḥv*, Kazan, 1915; Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfları*, 1915**;** -----, *Tatar Ṣarfı*, Lit-Tipografiyä İ. N. Xaritonova, 1. baskı: Kazan, 1911, 82 s.; 2. baskı: Kazan, 1913, 78 s.; 3. baskı: Kazan, 1915, 64 s.; 4. baskı: Kazan, 1917, 52 s.; 5. baskı: Kazan, 1918, 84 s.; 6. baskı: Kazan, 1921, 84 s.; 7. baskı: Kazan, 1930, 84 s.

birlikte kelime türleri ve bunların çekim özellikleri ele alınmış, kelime yapımı konusu genellikle göz ardı edilmiştir.

XX. yüzyılda yayımlanan Tatar gramer kitaplarında *morfologiya* "morfoloji", en basit şekliyle "gramerin dildeki şekil türlerini ve bunların özelliklerini inceleyen bölümü"[134] olarak tanımlanmaktadır. Bunun yanı sıra, son dönemde dil bilimi yöntemleriyle hazırlanan Tatar gramer kitaplarında, bu terimin iki anlamda kullanıldığı görülür. Birincisi, dildeki kelimelerin türleri ve bu türlerdeki kelimelerin gramer kategorileri, kelime yapıları, dilin morfolojik düzenini ifade etmek için; ikincisi, bu morfolojik düzeni inceleyen bilim dalını adlandırmak için kullanılmıştır.[135] Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarında ise, "kelimeleri farklı hâlleriyle inceleyen ilim" (TS. 1921, 5), "akla gelen düşünceleri anlatmak için kelimeleri çeşitlendirerek söylemek, bunun için de bir dildeki kelimelerin tek başlarına bulundukları şekillerinden farklı hâllerini ve aklımıza gelen düşüncelerini anlatmada bu kelimelerin hangi yollarla hizmet ettiklerini incelemek" (YHYTTS. 1913, 9), "kelimelerin türeme ve sonlarına getirilen çeşitli eklerle çekimlenme durumlarının belirlenmesi, kelimelerin birleşme ve türeme özelliklerini inceleyen ilim" (Änmüzäc 1895, 7) şeklinde tanımlanmıştır.

Morfologiya "morfoloji"nin kapsamı, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında genel olarak "kelimenin çeşitli morfemlerden (kök, ek vd.) türetme yoluyla ortaya çıkan yeni yapıları, bu yapıların anlam farklılıkları, dildeki gramer kategorilerinin çeşitleri ve kullanılışları, kelime türlerinin ayrımı, sınıflandırılması ve bunların incelenmesi"[136] olarak belirtilmektedir. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, bu kapsam daha sınırlı olarak belirlenmektedir. Bu dönemde, gramerin kelime türlerinin belirlenmesi ile bu türlerin çekim özelliklerinin tespitinin yapıldığı bölüm, dilin sarfının incelendiği bölüm olarak karşımıza çıkar. Kelime türetme bahsi, kelime türlerinin incelenmesi sırasında ilgili türlerin özellikleri sıralanırken kısaca açıklanır. Bu durum, Ceditçilik Dönemi gramercilerinin daha çok çekime dikkat ettiklerini göstermektedir.

---

[134] V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 23.

[135] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 8.

[136] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 23; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 8.

2. KELİME YAPISI: KÖK VE EK

Kelimelerin şekil yapılarına göre, anlamı ifade eden en küçük birimlerden ve bu birimlere eklenerek yeni anlamlar oluşturan ya da çeşitli gramer kategorilerini (zaman, şahıs, sayı vd.) ortaya koyan bazı şekillerden oluştuğu görülür. Bu yapılar, şekil bilgisinin temel göstergeleridir. Buna bağlı olarak, kelime yapısının özellikleri öncelikle belirlenir. Gerçekten de Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitapları incelendiğinde, dilin şekil bilgisi belirlenirken ilk olarak kelime yapısının değerlendirilmesi söz konusudur. Tatar dilcilerinden V. N. Hangildin'e göre "Kök, kelimenin en temel anlamını koruyan parçasıdır. Ek ise, kökte bildirilen anlamı tamamen ya da kısmen değiştirerek kelimenin temel anlam içeriğini çeşitlendirmeye hizmet eden, yine kelimenin esasındaki anlamı değiştirmeyerek ona farklı bir anlam çeşitliliği katan birimlere denir."[137] Kök, V. N. Hangildin'in yaptığı tanımdan başka "kelimenin en küçük anlamını anlatan ve bu anlamı taşıyan şeklin daha küçük parçalara bölünmesinin mümkün olmadığı yapısı"[138]; ek ise, "dilde tek başına bir anlam ifade etmeyen, kökün sonuna eklenen kelime parçaları"[139] ya da "dilde kelime yapımı ve çekimi için kullanılan yapılar"[140] şeklinde ifade edilmektedir. Bu tanımlardan da anlaşıldığı üzere kök, kelimenin yapısında bulunan anlamlı en küçük dil birimi iken ek, kelimenin yapısında yer alan, köklere eklenerek yeni kelimeler türeten ya da kelimelerin çekimini sağlayan görevli şekillerdir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer anlayışında şekil bilgisi konularının kelime yapısının incelenmesiyle başlanması özelliğine, Ceditçilik Dönemi Tatar gramer anlayışında pek rastlanmamaktadır. Çalışmamızda incelediğimiz Tatar gramerlerinden sadece Galimcan İbrahim'in *Tatar Ṣarfı* adlı çalışmasında kök ve ekin açıklamasının yapıldığı görülmüştür. Diğer çalışmalarda ise, kelime yapısı ile ilgili herhangi bir teorik bilgiye rastlanmamıştır.

---

[137] V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 26.

[138] *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s.178; H. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 23; D. G. Tumaşĕva, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 8.

[139] H. Ḫismatullin, Ş. Saykin, a.g.e. s. 24.

[140] D. G. Tumaşĕva, a.g.e., s. 9.

Galimcan İbrahim'e göre, "Kelimede iki şeyi ayırmak gerekir: *üzäk* 'kök', *ʿalämät* 'ek'. *Üzäk*, bir kökten türetilen kelimelerin hepsinde bulunan asıl maddeleri belirtir. Bu maddelere eklenerek yeni anlam oluşturan harflere de *ʿalämät* denir. Örneğin, *ḳızıl* 'kızıl', *kil* 'gel', *çäçäk* 'çiçek' kelimeleri *üzäk*, bunlara eklenen *(+lı, +sız, +çı, +nçı, +lap, -dım, -gäç*) gibi harfler de *ʿalämät* yani ektir." (TS. 1921, 80).

Galimcan İbrahim, gramerinde kök ve ekin tanımını yaptıktan sonra, ek çeşitlerini de basitçe tasnif etmiştir:

"Ekin türleri ve yerleri şu şekildedir:

1. İsimlerde: *Bĭrlĭk küblĭk, irkäläv kiçĭräytüv ve isĭmlĭk (yasalma isĭm) ʿalämätlärĭ* 'Teklik-çokluk, sevgi ve küçültme, türemiş isim ekleri',

2. Sıfatlarda: *Däräcä ve ṣıyfatlık ʿalämätlärĭ* 'Derece ve türemiş sıfat ekleri',

3. Sayılarda: *Tŏb sandan bülĭm, çama, däräcä sanları oluşturan ʿalämätlär* 'Asıl sayıdan paylaştırma, ölçü, derece sayıları türeten ekler',

4. Fiillerde:

a. *Fiʿllärdä üzäk ŏlan bŏyırıḳtan ḫäbär, tŏrdäş, ḥāl, urtaḳ, vāḳıt, şarṭ yapan ʿalämätlär* 'Fiillerde kök olan emir şeklinden sonra haber kipleri, sıfat-fiil, zarf-fiil, isim-fiil, zaman ve şart yapan ekler',

b. *Bĭrlĭk küblĭk, barlıḳ-yuklıḳ, zamān ve nisbät ʿalämätlärĭ* 'Teklik-çokluk, varlık-yokluk, zaman ve nisbet ekleri',

c. *Bāb bĭlän, märtäbä bĭlän tŏrländĭrgän ʿalämätlär* 'Çatı ekleri',

d. *Fiʿlĭk* (*yasalma fiʿl*) *ʿalämätlärĭ* 'Türemiş fiil yapan ekler' gibi." (TS. 1921, 81)

Ek çeşitlerinin tasnifinden sonra, bu eserde eklerin yazılışlarıyla ilgili olarak kısaca bilgi verildiğini görüyoruz: "Ekler kelimeye daima bitişik yazılırlar." (TS. 1921, 81).

3. KELİME YAPIMI

3.1.BİRLEŞTİRME YOLUYLA KELİME YAPIMI

Türkçede yeni varlık ve kavramlar adlandırılırken, yeni kelimeler türetilirken kullanılan yollardan biri de birleştirmedir. Birleştirme yoluyla yeni bir varlık veya nesneyi karşılamak amacıyla iki ya da ikiden fazla kelime bir araya getirilir. Kelimelerin bir araya getirilmesi sırasında, belirli gramer kurallarına uyulur. Kelimelerin birleşmiş sayılmaları için kaynaşmaları, kalıplaşmaları ya da terim değerinde olmaları gerekir. Sonuçta ortaya çıkan yeni yapıya da *birleşik kelime* denir. Birleşik kelimeler, şekil yapıları bakımından isim, sıfat, zamir, zarf, edat ve fiil gibi çeşitli kelime türlerine girerler ve bitişik ya da ayrı yazılabilirler.[141]

Tatar Türkçesi Ceditçilik Dönemi gramer anlayışına göre, birleştirme yoluyla yapılan en belirgin kelime türleri isim ve fiillerdir. Bunlar, çalışmamızda oluşturdukları kelime türlerinin yapı bakımından incelenmeleri sırasında ele alınmıştır. Bu dönem gramer kitaplarında, birleştirme yoluyla oluşturulan isimler *ḳuşma isĭm* "birleşik isim" (TS. 1921, 28), fiiller ise, *ḳuşma fiʿl* (TS. 1921, 58-60), (MTTD. II, 1917, 33) ve *mŏräkkäb fiʿl* "birleşik fiil" (TTKGS. 1887, 27) terimleriyle belirtilmiştir.

Bu dönem gramerlerinde birleşik isim, "Başka varlıkları anlatan kelimelerin bir araya getirilerek bir varlığa ad olmaları sonucu ortaya çıkan yeni kelime türü: ör. *bilbav* 'kemer, kuşak, bel bağı', *alyabḳıç* 'işçi elbisesi, önlük', *tŏyä ḳuşı* 'deve kuşu', *ḳuray cilägĭ* 'ahududu çileği, ağaç çileği' gibi." (TS. 1911, 25), (TS. 1921, 28) şeklinde tanımlanmıştır. Birleşik fiil ise, "Konuşma sırasında başka fiillere eklenerek kullanılan fiiller: ör. *Yazmıy birmäk.* 'Yazmayıvermek', *Uḳımıy birmäk.* 'Okumayıvermek', *Yaza aldım.* 'Yaza bildim.', *Yaza alġan.* 'Yaza bilmiş.', *Yazası buldım.* 'Yazacak oldum.', *Yazġan buldıḳ.* 'Yazmış olduk.' gibi." (TTKGS. 1887, 27-29), "İkisi birlikte bir iş ve bir hâli anlatmak için yan yana getirilen iki fiil: ör. *Bara almıym.* 'Gidemiyorum.', *Ḳayta tŏr.* 'Dönüver.', *Çıġıp kitkän.* 'Çıkıp gitmiş.', *Alıp birdĭ.* 'Alıverdi.', *Aşap bĭtĭr.* 'Yeyip bitir.', *Arıp bĭttĭm.* 'Yorulup bittim. Çok yoruldum.' gibi." (MTTD. II, 1917, 33) ve "Bir anlamı (bir işi, bir durumu) anlatmak

[141] bk. Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 137-157; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 418, Ankara, 1979, s. 240-241.

için bir araya getirilen fiiller: ör. *Alıp ḳaytdı.* ‘Alıp geri döndü.’, *Kitkän idĭ.* ‘Gitmişti.’, *Yıġıla yazdı.* ‘Yıkıla yazdı.’, *Kürä almaġan.* ‘Görebilmemiş.’, *Uḳıp bĭtĭrdĭm.* ‘Okuyup bitirdim.’ gibi.” (TS. 1921, 58) şeklinde tanımlanmıştır.

3.2. EKLENME YOLUYLA KELİME YAPIMI

Kelime kök ve gövdelerine çeşitli ekler getirerek yeni kelime türetme yoludur. Ceditçilik Dönemi gramerlerinde bu yolla kelime yapımı için dört çeşit ek kullanılmıştır. Bunlar:

1. İsimden isim ve sıfat türeten ekler,
2. İsimden fiil türeten ekler,
3. Fiilden isim ve sıfat türeten ekler,
4. Fiilden fiil türeten eklerdir.

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde yapım eklerinin bazılarının işlevlerinin belirtildiğini bazılarının ise, belirtilmediğini sadece bu eklerle türetilmiş örneklerin verildiğini görüyoruz. İncelediğimiz gramerlerden sadece Kayyum Nasırî’nin *Änmüzäc* adlı çalışmasında *fiʿldän mŏştāḳḳ ism-i ẕātlar*, *ism-i ẕātdan mŏştāḳḳ ism-i ẕātlar*, *fiʿldän mŏştāḳḳ ism-i ṣıyfatlar*, *fiʿldän mŏştāḳḳ fiʿllär* başlıkları altında kelime yapımı incelenmiştir (Änmüzäc 1895, 59-65).

3.2.1. İSİMDEN İSİM VE SIFAT TÜRETEN EKLER

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen isimden isim türeten ekler şunlardır:

3.2.1.1. İSİMDEN İSİM TÜRETEN EKLER

+çı / +çĭ: Ekin iki işlevde kullanıldığı görülmektedir:

1. İsm-i fâil yapar: *aluçı* “alıcı”, *baġuçı* “ileri görüşlü (kimse), bakıcı”, *ṣatuçı* “satıcı”, *yazuçı* “yazıcı” (Änmüzäc 1895, 59),

2. Bir meslek ve sanat sahibini belirtmek için kullanılır: *altınçı* “altıncı”, *baḳırçı* “bakırcı”, *balṭaçı* “baltacı”, *balıḳçı* “balıkçı”, *ikmäkçĭ* “ekmekçi”, *itĭkçĭ* “çizmeci”, *kŏmĭşçĭ* “gümüşçü”, *kümäççĭ* “küçük ekmekçi”, *ṣabınçı* “sabuncu”, *säʿatçĭ* “saatçi”, *timĭrçĭ* “demirci”, *tirĭçĭ* “derici” (Änmüzäc 1895, 60); *utınçı* “oduncu” (TS. 1921, 60).

***+daş / +däş*:** *adaş* “adaş”, *yuldaş* “yoldaş”, *yaḳtaş* “hemşehri”, *dindaş* “dindaş”, *ḳarındaş* “kardeş”, *sırdaş* “sırdaş”, *avıldaş* “aynı köylü”, *mäclisdäş* “meclis arkadaşı” (Änmüzäc 1895, 60).

***+dıḳ / +dik; +tıḳ / +tik*:** *urındıḳ* “sandalye” (TS. 1921, 28).

***+lıḳ / +lik*:**[142] İsimden isim türetmede kullanılan bu ekin dört işlevi vardır:

1. Bir varlığın doğadaki bolluğunu, toplu olarak bulunduğu yeri gösteren isimler türetir: *ciläklik* “çileklik”, *kayınlıḳ* “kayınlık ormanı”, *ḳavınlıḳ* “kavunluk”, *ḳomlıḳ* “kumluk”, *imänlik* “meşelik”, *pıçänlik* “çayır”, *sazlıḳ* “sazlık, bataklık”, *tavlıḳ* “dağlık”, *taşlıḳ* “taşlık”, *urmanlıḳ* “ormanlık”, *usaklıḳ* “kavaklık” (Änmüzäc 1895, 60, 62); *aşlıḳ* “ekin” (TörS. 1909, 27),

2. Meslek isimleri türetir: *buyavçılıḳ* “boyacılık”, *möderrislik* “müderrislik”, *mullalıḳ* “mollalık, imamlık”, *tigävçilik* “dikicilik, terzilik”, *timerçilik* “demircilik”, *yazuvçılıḳ* “yazıcılık” (Änmüzäc 1895, 60),

3. Soyut isimler türetir: *atalıḳ* “babalık”, *analıḳ* “analık”, *balalıḳ* çocukluk”, *malaylıḳ* “oğlanlık, çocukluk” (Änmüzäc 1895, 60),

4. Nesne isimleri türetir: *çäylik* “çaylık, bahşiş”, *çikmänlik* “cepkenlik”, *ikmäklik* “ekmeklik”, *kiyemlik* “giyimlik”, *tiyemlik* “bir kuruşluk madenî para” (Änmüzäc 1895, 62); *başlıḳ* “başlık” (YHYTTS. 1913, 48); *arḳalıḳ* “at eyerinin arka kayışı” (TS. 1921, 28).

3.2.1.2. İSİMDEN SIFAT TÜRETEN EKLER

***+çan / +çän*:** Bir şeye düşkün olma, bağlı olma ve dış görünüşleriyle ilgili nitelikleri belirtme amacıyla kullanılan ektir[143]: *işçän* “işe düşkün”, *hönärçän* “mesleğine düşkün”, *ḳurḳuçan* “korkak”, *mizaḥçan* “komik, gülünç”, *süzçän* “konuşkan”, *tilçän* “dilli, konuşkan”, *üpkäçän* “öfkeli” (Änmüzäc 1895, 62).

---

[142] Bu ek, isimlerden yer, âlet, topluluk isimleri, mücerret isimler ve sıfat isimleri yapar (Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 155.). Kayyum Nasırî’nin *Änmüzäc* (Kazan, 1895, s, 60-62) adlı gramerinde *+lık/+lık* ekinin bütün fonksiyonları ayrı alt başlıklar hâlinde incelenirken, Galimcan İbrahim’in *Tatar Ṣarfı* (Kazan, 1921, s. 28) adlı çalışmasında ise, tek bir başlık altında ve bütün fonksiyonlarına örnekler verilerek belirtilmiştir. Biz de çalışmamızda bu eki, maddeler hâlinde inceledik.

[143] *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 360.

+daġı / +däkĭ: Bulunma durumu eki ile aitlik ekinin birleşiminden oluşmuş bir ektir. Belirli bir mekâna bağlı vasıf isimleri türetir: *Ḳazandağı* "Kazandaki", *avıldağı* "köydeki", *şähärdäkĭ* "şehirdeki", *baḳçadağı* "bahçedeki", *mŏndağı* "bundaki, buradaki", *andağı* "ondaki, oradaki" (Änmüzäc 1895, 63).

+ġı / +gĭ ; +ḳı / +kĭ:[144] *aḫırġı* "sondaki", *ävvälgĭ* "evvelki, eski, önceki", *sŏŋġı* "son, sondaki", *bıltırġı* "geçen yılki", *bu (y)ılġı* "bu yılki", *ḳışḳı* "kıştaki", *cäygĭ* "yazlık, yazdaki", *kŏzgĭ* "güzdeki, sonbahardaki" (Änmüzäc 1895, 63).

+ġılt / +kĭlt:[145] *äçkĭlt* "ekşimsi, ekşimtırak", *ḳızġılt* "kızılımsı", *sarġılt* "sarımsı, sarımtırak", *tŏçkilt* "tadı tuzu bir miktar az", *yäşkĭlt* "yeşilimsi" (Änmüzäc 1895, 63).

+laç / +läç: *itläç* "çok etli", *ḳartlaç* "çok yaşlı", *kirtläç* "kertikler açılmış yer, çomak vb." (Änmüzäc 1895, 62).

+lı / +lĭ: *ʿaḳıllı* "akıllı", *atlı* "adlı, isimli", *ayaḳlı* "ayaklı", *bŏdaḳlı* "budaklı", *buyavlı* "boyalı", *çäçäklĭ* "çiçekli", *daġalı* "nallı", *ḳullı* "kollu", *tŏzlı* "tuzlı", *yŏräklĭ* "yürekli" (Änmüzäc 1895, 62); *ḥŏrmätlĭ* "hürmetli" (TS. 1911, 66).

+lıḳ / +lĭk: Sıfat isimlerinin sonuna eklenerek yeni sıfat isimleri türetir: *aḳlıḳ* "aklık, beyazlık", *avırlıḳ* "ağırlık", *baylıḳ* "zenginlik", *ḳızıllıḳ* "kızıllık", *kürkämlĭk* "görkemlik", *tizlĭk* "tezlik, çabukluk", *yavızlıḳ* "kötülük"(Änmüzäc 1895, 60); *yaḫşılıḳ* "iyilik" (TS. 1921, 27).

+ncı / +nçĭ; +ıncı / +ĭnçĭ:[146] *dürtĭnçĭ* "dördüncü", *ävvälĭnçĭ* "önceki", *illĭ bişĭnçĭ* "elli beşinci", *ṣŏŋınçı* "sonuncu", *ınınçı* "onuncu", *urtançı* "ortanca", *(y)ıġırmĭnçĭ* "yirminci" (Änmüzäc 1895, 63).

---

[144] Bu ek, Tatar Türkçesi gramerlerinde ismin *tartım kategoriyäsĭ* "çekim kategorisi" başlığı altında iyelik çekiminin ikinci bir şekli olarak incelenen aitlik çekim ekidir. İsimlerden temsil ve vasıf isimleri, yani , zamir ve sıfat olarak kullanılan isimler yapan aitlik ekinin başlıca fonksiyonu, içinde bulunma, bağlılık ve aitlik ifade etmektir. Bulunma hâli ve ilgi hâli eklerini alan isimlerden sonra kullanılması bakımından da ayrıcalıklı bir ektir. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 82.)

[145] Bu ek, Tatar Türkçesinde vasıf ve özellikle de renk adlarından benzerlik ve yakınlık ifadesiyle yeni adlar türettir. Ancak ekin kullanımı seyrektir. *+gılt* / *+kĭlt* ekiyle türetilen yeni kelimelerin sıfat olarak kullanıldığı görülür. Tatar Türkçesinde bu ekle türetilen sıfat isimleri sıfatta derece bildirirler ve *sıfatta kimlĭk däräcäsĭ* "sıfatta azlık derecesi" olarak adlandırılırlar. Bu durum *+sız*/*+sĭz* sıfat yapım eki için de geçerlidir. (bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 115; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 203.) Çalışmamızda bu eklerin kullanım özellikleri sıfatta derece kategorisi ele alınırken ayrıca incelenmiştir.

+nıḳı / +nıkı:[147] *anıḳı* “onunki”, *avılnıḳı* “köyünki”, *minıkı* “benimki”, *sinıkı* “seninki”, *şunıḳı* “şununki”, *tıgınıkı* “öteki”, *Urısnıḳı* “Rus’unki” (Änmüzäc 1895, 63).

+sıman:[148] Eklendiği kelimeye benzerlik anlamı katan bir ektir: *aġaçsıman* “görünüşü ağaca benzeyen”, *balsıman* “tadı bala benzeyen”, *ḳömsıman* “görünüşü kuma benzeyen”, *önsıman* “görünüşü una benzeyen”, *tözsıman* “görünüşü tuza benzeyen” (Änmüzäc 1895, 62).

+sıv / +siv: *alsıv* “pembe”, *ḳarasıv* “karaya çalar, esmer”, *ḳızılsıv* “kırmızımsı, kızılımsı”, *zängärsiv* “mavimsi”, (Änmüzäc 1895, 63); آلسو *alsıv* “pembe” (MTTD. II, 1917, 15).

+sız / +siz: *aḳılsız* “akılsız”, *ayaḳsız* “ayaksız”, *balsız* “balsız”, *ḳölaḳsız* “sağır”, *ḳulsız* “elsiz, kolsuz”, *küzsiz* “gözsüz, kör”, *maysız* “yağsız”, *ṣusız* “susuz”, *tılsız* “dilsiz”, *tözsız* “tuzsuz” (Änmüzäc 1895, 63).

3.2.2. İSİMDEN FİİL TÜRETEN EKLER

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen isimden fiil türeten ekler şunlardır:

+a- / +ä-: *aşa-* “yemek yemek”, *tişä-* “diş çıkarmak”, *yäşä-* “yaşamak, hayat sürmek” (Änmüzäc 1895, 64).

+ar- / +är-: *aġar-* “ağarmak”, *ḳızar-* “kızarmak”, *sarġar-* “sararmak”, *yäşär-* “yeşermek”, *kügär-* “göğermek”, *niçkär-* “incelenmek”, *yuḳar-* “incelmek”

---

[146] Sayı isimlerinden sıra sayıları yapmak için kullanılan bir ektir. Tatar Türkçesinde bu ekle türetilmiş olan sayı isimlerine *tärtip sanı* “sıra sayısı” adı verilir. (bk. *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 209.)

[147] Aitlik ekinin Tatar Türkçesinde ilgi hâli eki ile ekleşerek oluşturduğu diğer bir kullanım şekli de (*+nıŋ+kı* > *+nı+kı*) *+nıkı*; (*+niŋ+ki* > *+ni+ki*) *+niki* ekleridir.

[148] Bu ek Farsçadan Tatar Türkçesine geçmiş olan alıntı eklerden biridir. Günümüz Tatar edebî dilinde sadece kalın ünlülü şekliyle kullanılmaktadır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde de Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde olduğu gibi kalın ünlülü örneklere rastlanmaktadır. ör. *Kırgızsıman, Törikmänsıman, Tatarsıman, Çuvaşsıman, Üzbäksıman* vd. Kullanım fonksiyonu açısından karşılaştırıldığında bu ekin benzerlik bildirmesi yanı sıra bir bölgeye, coğrafyaya, ülkeye ya da boya mensup olan insanları belirtmek amacıyla boy veya kabile adlarına eklenmesi de söz konusudur. (bk. *Tatar Grammatikası-I*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Kazan, 1998, s. 285.)

(Änmüzäc 1895, 64); *aġar-* “ağarmak”, *ḳızar-* “kızarmak”, *kiçiräy-* “küçülmek”, *kügär-* “göğermek”, *yäşär-* “yeşermek”, *yomışar-* “yumuşamak” (TS. 1921, 59).

+*ay-* / +*äy-*: *azay-* “azalmak”, *çoḳıray-* “çukurlaşmak”, *ḳalınay-* “kalınlaşmak”, *käkräy-* “1. eğrilmek, 2. mec. ölmek”, *kübäy-* “çoğalmak”, *ṣarġay-* “sararmak”, *taḳıray-* “dümdüz olmak”, *taray-* “darlaşmak”, *tözäy-* “doğrulmak”, *turay-* “doğru olmak”, *özay-* “uzanmak” (Änmüzäc 1895, 64); *ḳartay-* “yaşlanmak, kart olmak”, , *salḳınay-* “serinlemek, soğuklamak”, *tözäy-* “doğrulmak”, *tübänäy-* “aşağıya yönelmek, alçalmak”, *yıraġay-* “uzaklaşmak”, *yışäy-* “sıklaşmak”, *zuray-* “büyümek” (TS. 1921, 59).

+*ḳ-*, +*ıḳ-* / +*iḳ-*: *savıḳ-* “iyileşmek”, *tarıḳ-* “sıkılmak, bıkmak”, *zarıḳ-* “sıkıntı ile beklemek” (Änmüzäc 1895, 64).

+*ḳar-* / +*kär-*: *başḳar-* “icra etmek, yerine getirmek, yürütmek, becermek”, *ḳısḳar-* “kısalmak”, *ḳötḳar-* “kurtarmak”, *ütkär-* “geçirmek, bitirmek” (Änmüzäc 1895, 64).

+*la-* / +*lä-*: *adımla-* “adımlamak”, *anıḳla-* “açıklamak”, *başla-* “başlamak”, *bäslä-* “don olmak”, *işlä-* “işlemek”, *ḳadakla-* “çivilemek”, *ḳöçakla-* “kucaklamak”, *ḳölaçla-* “kulaçla-”, *küzlä-* “gözle-”, *pıçaḳla-* “bıçaklamak” (Änmüzäc 1895, 64); *altınla-* “altınlamak, yaldızlamak”, *işlä-* “eşlemek”, *ḳarala-* “karalamak”, *köçlä-* “zorlamak”, *tişlä-* “dişlemek, ısırmak”, *tözla-* “tuzlamak”, *tügäräklä-* “yuvarlaklaştırmak” (TS. 1921, 59).

+*lan-* / +*län-*: *tulḳınlan-* “dalgalanmak” (YHYTTS. 1913, 48).

+*sın-* / +*sim-*: *avırsın-* “ağır duymak, ağır hesap et-”, *azsın-* “az saymak”, *kübsim-* “çok saymak”, *tarsın-* “dar görmek”, *yatsın-* “yadırgamak”, *yuḳsın-* “yoksunmak, özlemek” (Änmüzäc 1895, 64); *avırsın-* “ağır duymak”, *ḳıyınsın-* “zor görmek, zor saymak”, *kiräksim-* “gereksinmek, ihtiyaç duymak”, *tarsın-* “dar görmek”, *vaḳsın-* “ufak saymak, küçük işlere önem vermek”, *yuḳsın-* “yoksunmak, özlemek” (TS. 1921, 59).

3.2.3. FİİLDEN İSİM VE SIFAT TÜRETEN EKLER

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen fiilden isim ve sıfat türeten ekler şunlardır:

3.2.3.1. FİİLDEN İSİM TÜRETEN EKLER

***-ḳ / -k*; *-aḳ / -äk ; -ġaḳ / -gäk; -ḳaḳ / -käk*:** Âlet isimleri yapar: *işkäk* "kürek", *ḳayraḳ* "bileği taşı", *kisäk* "parça", *pĭşkäk* "yayıkta yağ çıkarmak için kullanılan ucu tekerlekli âlet, bişek", *tŏrgäk* "dürüm, paket" (Änmüzäc 1895, 62).

***-ıç /-ĭç*:** Fiilin sonunda ortaya çıkan hâli bildiren isimler yapar. Türetilen yeni kelime insanın keyfiyyetini ve hâlini anlatır. Geçişsiz fiillerden türetilir. Fiile *-ıç /-ĭç* eki eklenerek yapılır: *ciränĭç* "iğrenç", *ınanıç* "inanç", *ışanıç* "inanç", *ḳıvanıç* "kıvanç", *ḳızġanıç* "acıklı, zavallı", *ḳurḳınıç* "korkunç", *sŏyĭnĭç* "sevinç", *ükĭnĭç* "pişmanlık" (Änmüzäc 1895, 59).

***-ġıç /-gĭç*; *-ḳıç /-kĭç*:** Âlet isimleri yapar: *açḳıç* "anahtar", *basḳıç* "merdiven", *tişkĭç* "delgi âleti, matkap", *tŏtḳıç* " tutacak, maşa", *tŏygĭç* "havan tokmağı", *uġıç* "rende" (Änmüzäc 1895, 58); *açḳıç* "anahtar", *utırġıç* "tabure, iskemle" (TS. 1921, 27).

***-ġı / -gĭ*; *-ḳı /-kĭ*:** Âlet isimleri yapar. Asıl kelimeye *-ġı / -gĭ*; *-ḳı /-kĭ* ekleri eklenerek yapılır: *çabḳı* "çapa, kazma", *çalġı* "çalgı", *çänĭçkĭ* "çatal", *pıçḳı* "testere", *sĭbĭrkĭ* "süpürge", *talḳı* "kendir lifleme âleti" (Änmüzäc 1895, 59).

***-m*, *-am* / *-äm*; *-ım* / *-ĭm*:** Miktar isimleri yapar: *adım* "adım", *tılĭm* "dilim", *tŏtam* "tutam" (Änmüzäc 1895, 58).

***-ma /-mä*:** Biçim ve görünüş isimleri yapar. Eşyanın dış görünüşünü anlatmak için fiil kökünden sonra *-ma/-mä* eklenerek yapılır: *asma* "takı", *bŏrmä* "bürme, büzme", *bülmä* "oda", *ḳŏyma* "tahta duvar", *sŏzmä* "süzme", *tĭkmä* "çit", *yarma* "bulgur, yarma", *yazma* "yazı, yazma" (Änmüzäc 1895, 59).

***-ış /-ĭş*:** *alış* "alış", *birĭş* "veriş", *kilĭş* "gelme, geliş", *kitĭş* "gitme, gidiş", *kürĭş* "görüş", *tabış* "kâr, kazanç" (Änmüzäc 1895, 58).

***-v, -üv / -uv*:**[149] Fiil kök ya da gövdesinden sonra *-v*, *-üv / -uv* eki eklenerek yapılır. Hareket isimleri yapar: *aşav* "yemek", *içüv* "içmek", *qarav* "bakmak", *kilüv* "gelmek", *kitüv* "gitmek", *kürüv* "görmek", *uqıv* "okumak", *yazuv* "yazmak" (Änmüzäc 1895, 58).

3.2.3.2. FİİLDEN SIFAT TÜRETEN EKLER

***-aç / -äç*:** *köläç* "güleç", *quraç* "kısa ve dar (elbise); zayıf (kimse)" (Änmüzäc, 61).

***-aq / -äk; -qaq / -käk*:** *qurqaq* "korkak", *tayğaq* "kaygan yer", *yabışqaq* "yapışkan" (Änmüzäc 1895, 61).

***-çaq / -çäk*:** *basımçaq* "hâlim selim, uysal, yumuşak huylu", *irĭnçäk* "üşengeç" (Änmüzäc 1895, 61).

***-dıq /- dĭk; -tıq / -tĭk*:** ör. *kaldıq* "kesir, artık", *tabıldıq* "buluntu", *taşlandıq* "bırakılmış, atılmış" (Änmüzäc 1895, 61).

***-ğın / -gĭn; -qın / -kĭn*:** *azğın* "azgın", *çapqın* "çapkın", *qaçqın* "askerden ve devlet işinden kaçak", *upqın* "derin çöküntü, yarık", *ütkĭn* "keskin, sivri" (Änmüzäc 1895, 61).

***-ğır / -gĭr; -qır / -kĭr*:** *alğır* "alıcı", *sizgĭr* "duyarlı, hassa", *tapqır* "defa, kere", *öçqır* "uçucu", *ütkĭr* "girgin" (Änmüzäc 1895, 61).

***-ıq / -ĭk*:** ör. *açıq* "açık", *arıq* "zayıf", *artıq* "fazla, çok", *isĭrĭk* "sarhoş", *kıyĭk* "eğri", *kirtĭk* "çentik", *kisĭk* "kesik", *tişĭk* "delik" (Änmüzäc 1895, 61).

***-ınqa / -ĭnkĭ*:** *basınqa* "sakin", *qısınqa* "dar, sıkıntılı", *kütärĭnkĭ* "coşkun, heyecanlı", *töşĭnkĭ* "melûl, usanmış, bıkmış, bezmiş" (Änmüzäc 1895, 61).

***-ış / -ĭş*:** *bĭlĭş* "biliş", *tabış* "kâr, kazanç, gelir", *tanış* "tanıdık" (Änmüzäc 1895, 61).

---

[149] Bu ek, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde de hareket isimleri yapan yapım eki olarak belirtilir. *-v* eki ile türetilmiş olan yeni kelime *isĭm fiğıl* "isim-fiil, mastar" olarak adlandırılır. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 235; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 239.)

***-m*, *-ım* / *-ĭm*:** *ayĭrım* “ayrı, başka, diğer”, *bülĭm* “bölüm, kısım”, *çıdam* “dayanıklı”, *kündäm* “her şeye razı olan”, *tŏşĭm* “kâr, gelir” (Änmüzäc 1895, 61).

3.2.4. FİİLDEN FİİL TÜRETEN EKLER:

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen fiilden fiil türeten ekler şunlardır:

***-ġala- / -gälä-; -ḳala- / -kälä-*:** *suḳḳala-* “saban ile sürmek”, *tipkälä-* “tepelemek, tekmelemek”, *yurġala-* “yorgalamak” (Änmüzäc 1895, 65).

***-ġız- / -gĭz-*:** *kürgĭz-* “göstermek”, *tĭrgĭz-* “1. alevlendirmek, ateşlendirmek; 2. canlandırmak, diriltmek”, *tŏrġız-* “ayağa kaldırmak” (Änmüzäc 1895, 64).

***-l-*:** *ḳuzġal-* “hareket etmek” (YHYTTS. 1913, 48).

4. KELİME TÜRLERİ

4.1. KELİME TÜRLERİNİN TASNİFİ MESELESİ

Tatar Türkçesinin gramerinin yazılmaya başlanmasıyla birlikte Tatar gramercilerinin önüne, Tatar Türkçesindeki kelime türlerini gruplandırma meselesi çıkmıştır. İlk Tatar gramer kitaplarında, kelimelerin tamamının gruplandırılmadığı, sadece belli başlı kelime türlerinin ve bu türlerin temel gramer kategorilerinin incelendiği, ancak bu incelemelerde de bir birliğin olmadığı görülür. Genel olarak baktığımızda, Tatar gramerlerinin birbirinden tamamıyla ayrılanlarında bile benzer kelime tasnifini bulmak mümkündür. Bu tasniflerde kelime türlerinin sayısının da niteliklerinin de çeşitli şekillerde gösterildikleri görülmektedir. Bu sebeple de öncelikle Tatar gramercilerinin Tatar gramerini incelerken kelime türlerinin çeşitleri ile ilgili olarak ortaya koydukları genel temayüllerin belirlenmesi gerekir.

XIX. yüzyılın başlangıcından itibaren yayımlanmaya başlanan Tatar gramer kitaplarında kelime türleri, başka dillerin gramer yapılarını ortaya koymak amacıyla hazırlanan gramer anlayışları örnek alınarak tasnif edilmiştir. Bu tasniflerde iki farklı anlayışın esas alındığı görülür.

İlk Tatar gramercilerinden İosif Giganov[150], İshak Halfin[151], İ. Martinyan İvanov[152] ve Aleksandr Troyanskiy[153] tarafından hazırlanan gramer kitapları, Rusça yazılmış Tatar gramerlerindendir. Bu gramer kitapları belirgin bir şekilde M. V. Lomonosov'un *Rossiyskaya Grammatika* (İjdiveniem İmp. Akad. Nauk, Spb, 1755, 449 s.) adlı eseri örnek alınarak hazırlanmıştır.[154] Bu çalışmalarda sadece kelime türleri değil, Tatar Türkçesinin morfolojik düzeni ve bazı gramer kategorilerinin de (ör. *kilĕş* "hâl kategorisi") Rusçanın gramer kategorileri esasında incelendiği görülür. Yine Tatar Türkçesinin grameri hazırlanırken dilde Rusçanın kendine has gramatik özellikleri bulunmaya çalışılmış, Tatar Türkçesinin genel yapısı ve niteliği gereken ölçüde hesaba katılmamıştır. Kelime türlerinin sayısı da M. V. Lomonosov'un çalışmasında olduğu gibi sekizdir. Bu türler isim, zamir, fiil, sıfat-fiil, zarf, edat, bağlaç ve ünlem şeklindedir. Belirtilen kelime türlerinin ilk dördü değişiklikler yapılarak geriye kalanlar ise değiştirilmeden olduğu gibi örnek alınarak ele alınmıştır.[155] Bu çalışmalarda isim, ayrı bir kelime türü olarak değil, "*imya*" terimi ile sıfat ve sayı türleri ile birlikte açıklanmıştır. Kelime türlerinden sıfat-fiil için ayrı bir kelime türünün gösterilmesine rağmen isim, sıfat ve sayının farklı farklı türler olarak değil de tek bir tür olarak değerlendirilmesi ayrıca dikkat çekici bir konudur. Bu kelime türleri için ortak morfolojik bilgilerin verilmesinin yanı sıra tek bir tanımla farklı türlerin bir arada açıklamasının yapıldığı da görülür.[156] Aleksandr Troyanskiy gramerinde, Tatar Türkçesindeki cins kategorisi hakkında şu sözlerle fikir yürütmektedir: "*Tatarı imeyut adin tolko rod kak dilya prilagatelnıh, tak i dilya*

[150] İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801, 187 + 75 s.
[151] İshak Halfin, *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazıka c pravilami arabskogo çteniya, prepodavaemıe v kazanskoy gimnazii*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1809, 106 s.
[152] İ. Martinyan İvanov, *Tatarskaya Grammatika*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1842, VII+331 s.
[153] Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860, 234 s.
[154] *Tatarskaya Grammatika*, *Tom II* , *Morfologiya*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Mäskäv-Kazan, 1993, s. 23.
[155] *Tatarskaya Grammatika*, *Tom II*, *Morfologiya*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Mäskäv-Kazan, 1993, s. 23.
[156] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 28.

sutşestvitelnıh imen”.[157] İshak Halfin’in gramerinde, ismin hâllerine bazı ön eklerin dâhil edilmesi de Rus gramerinin etkisini bir kez daha göstermektedir.[158]

Tatar Türkçesinin XIX. yüzyılın başlangıcında yayımlanan gramerlerinde kelime türleri tanımlanırken semantik prensibin esas alındığını ve kelime türlerinin morfolojik göstergelerine yeterince dikkat edilmediğini görüyoruz. Sadece bu dönem gramer yazarlarından İosif Giganov gramerinde, Tatar Türkçesinin gramer yapısının daha ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerektiğini belirtmiştir. Onun gramerinde, Tatar Türkçesi, Rusça ile karşılaştırılarak incelenmiş, Tatar Türkçesinin pek çok özelliğinin doğru olarak tespiti yapılmıştır. Onun “Kelimelere ekler eklenir.”[159] şeklindeki tespiti sonucunda, Tatar Türkçesinin eklemeli bir dil olduğu özelliğine dikkat çekilmiştir.

İ. Martinyan İvanov ve M. G. Maḫmudov gramer kitaplarında kelime türlerinin tam tanımlarının yapılmadığı görülür. Bu çalışmalarda Tatar Türkçesinin morfolojik yapısı pratik olarak öğretilmeye çalışılmıştır. Yine A. Kazem-bek’in çalışması[160] da pratik amaçlı gramerlerden biridir. A. Kazem-bek’in çalışması, aynı devirde yazılmış olan diğer Tatar gramerlerinden bir özelliği ile ayrılır. Bu kitapta sadece Tatar Türkçesinin gramer özelliklerinin tespiti yapılmamış bunun yanı sıra Türkiye Türkçesi, Azebaycan Türkçesi ile Tatar Türkçesi karşılaştırılmıştır. Zaman zaman Çuvaş Türkçesi ile Moğolcanın da bu Türkçelerle karşılaştırıldığı görülür. A. Kazem-bek’in çalışmasında, kelime türleri ile ilgili teorik bilgi hemen hemen hiç bulunmamaktadır. Kelime türlerinin genel örneklerine de değinilmemiştir. Çalışmada dokuz kelime türü belirtilmiştir. Bunlar isim, sıfat, sayı, zamir, fiil, edat, zarf, bağlaç ve ünlemdir. Hiçbir kelime türünün tanımı yapılmamıştır. Sadece kelime türlerinin adı belirtilmiş ve en belirgin morfolojik işaretlerine (gramatik karakterine) değinilmiştir. ör. “İsim hakkında. Türkçede cinsi yoktur. İkiye ayrılır: Teklik ve çokluk”[161]. Çalışmada isim, sıfat ve sayının her biri ayrı ayrı kelime türleri olarak gösterilmiştir. A. Kazem-bek’in kelime tasnifi ile M. G. Maḫmudov’un kelime

---

[157] Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860, s. 14.
[158] İshak Halfin, *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazıka c pravilami arabskogo çteniya, prepodavaemıe v kazanskoy gimnazii*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1809, s. 10.
[159] İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801, s. 23.
[160] A. Kazem-bek, *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1839, 528 s.
[161] A. Kazem-bek, a.g.e., s. 49.

tasnifi hemen hemen aynıdır. Sadece, bir fark göze çarpar. O da, sayı isimlerinin ayrı bir kelime türü olarak ele alınmasıdır.

XIX. yüzyıl ve XX. yüzyılın başında Tatar Türkçesinin Rusça ile hazırlanan gramerlerinde, Rus gramerinin etkisi oldukça fazla olmuştur. Özellikle de A. Kazembek'in grameri incelendiğinde Rus gramer anlayışının etkisiyle yazıldığı açıkça görülür. Bu dönemde yazılan gramerlerde her yazar Tatar Türkçesinin gramatik özelliklerini doğru olarak belirlemeye çalışmıştır. Ancak bu istek her birinde farklı ölçüde hayata geçirilmiştir. Çoğu Rusçadaki bazı morfolojik görünüşleri Tatar Türkçesinde bulmaya çalışmaktan kurtulamamıştır. Rusçadaki bazı olaylar mekanik olarak olduğu gibi aktarılmıştır. (ör. kelime türlerinin birleşimi, ismin hâlleri, çift çekim, zamir kelime türü gibi.)[162] Yine aynı dönemde bazı yazarların da Arapçanın gramerini çok iyi bildiklerini ve bu gramer anlayışından etkilendiklerini görüyoruz. Öyle ki bazı gramer çalışmalarında hem kelime türlerinin tasnifi hem de terimlerin kullanılışında Arap gramer anlayışının etkisi çok açıktır. Ancak bu dönem gramercilerinin etkilendikleri gramer anlayışlarının özelliklerinin Tatar Türkçesinde aramaktan öteye pek fazla gidemedikleri de görülür.

Gramer anlayışlarının etkisi dikkate alındığında XIX. yüzyılın başlangıcından itibaren Rusça olarak yayımlanan Tatar gramer kitaplarında örnek alınan anlayışın Rusçanın gramer yapısını ortaya koyan gramer anlayışı olduğunu söyleyebiliriz. Aynı yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tatar Türkçesiyle gramerler yayımlanmaya başlanmıştır. XIX. yüzyılın sonlarında yayımlanan gramer kitaplarında üç ile beş arasında değişen sayılarda kelime türünün tespit edildiğini görüyoruz. Bu gramer kitaplarında Arap gramer anlayışının etkisi fazladır. Bu anlayışın etkisini gramerlerde karşımıza çıkan şu özellikleri daha açık olarak ifade eder: Birincisi terimlerde Arap terimlerinin kullanılması (ör. *ṣarıf, näḥv, kälimä, iʿrāb, ädāt, ḥärǐf, ism-i żamīr* vd…); ikincisi ise, bazı gramer olaylarının Arapçanın özelliklerine uyularak açıklanmaya çalışılmasıdır (ör. kelime türlerinin isim, fiil ve edat şeklinde üçe ayrılması, isim kelime türü altında çeşitli kelime türlerinin incelenmesi, ayrı ve bitişik zamir yapıları, fiil çeşitleri, fiilin zaman çekiminde III. tekil şahıstan başlanması vd…). Kelimeleri isim, fiil ve edat şeklinde üç gruba ayırma, aslında

[162] *Tatarskaya Grammatika*, *Tom II*, *Morfologiya*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Mäskäv-Kazan, 1993, s. 24.

Arap gramer anlayışının en belirgin özelliğini oluşturmaktadır. Ancak bu ayrımın Arap dilindeki kullanımından daha önce eski Greklerden gelen bir gelenek olduğunu da burada belirtmemiz gerekir.[163]

Tatar gramerleri incelendiğinde Arap gramer anlayışıyla hazırlanan kitapların en başarılı örneğini Kayyum Nasırî'nin[164] ortaya koyduğu görülür. Kayyum Nasırî *Änmüzäc* adlı gramer kitabında, kelimeleri *isem* "isim", *fiʿl* "fiil", *ḥärf* "edat" şeklinde üç gruba ayırarak incelemiştir. Kelimeleri bu şekilde üçe ayırarak inceleyen diğer gramerciler, Äḫmätcan Mŏstafa, Gimad Nugaybäk ve Cämal Välidi'dir. Bunlardan Äḫmätcan Mŏstafa'nın yaptığı kelime tasnifi şu şekildedir: "Kelimeler, *alma* 'elma', *aġaç* 'ağaç' gibi anlamı olan sözlerdir. Kelime üç kısımdır: *isem* 'isim', *fiʿl* 'fiil', *ḥärf* 'edat'.".[165] Benzer şekilde yapılmış olan bir diğer kelime tasnifi de Gimad Nugaybäk'e aittir. Gimad Nugaybäk, 1911 yılında yayımladığı iki farklı çalışmasında iki farklı kelime tasnifi yapmıştır. Bunlardan *Başlanġıç* adlı çalışmasında kelimeleri üçe ayırmıştır: "Kelime üç kısım: *isem* 'isim', *fiʿl* 'fiil', *ḥärf* 'edat'."[166]. *Tŏrlĕk* [167] adlı gramer kitabında ise, kelime türleri dönemindeki diğer gramer kitaplarına nazaran daha ayrıntılı olarak ve daha farklı bir terim anlayışıyla tamamen Tatar Türkçesinden alınmış kelimelerle oluşturulmuş terimler kullanılarak şu başlıklar altında incelenmiştir: *äybĕr atı* "isim", *bilgĕ atı* "sıfat", *san atı* "sayı", *atlık* "zamir", *ḫılım* "fiil", *citäkçĕ* "zarf", *iyärçĕm* "bağlaç-bağlama edatı ve cümle başı edatı", *cıyġıç* "bağlama edatı", *ımlar* "ünlem".

Kayyum Nasırî gibi ünlü Tatar dilcilerinden biri olan Cämal Välidi, Tatar Türkçesinin gramerinin ortaya konulmasında pek çok katkısı olan âlimlerden bir diğeridir. Onun Tatar Türkçesinin şekil bilgisinin çeşitli özelliklerini incelediği birkaç çalışması bulunmaktadır. Tatar gramerinde "nesnelere ad olan kelime", "herhangi bir renk, şekil ya da tarz bildiren kelime", "iş, hareket ya da durum bildiren kelime" şeklinde açıklamalı olarak yapılan üçlü kelime tasnifine ilk olarak o, dikkat çekmiştir. Semantik farklılıklar esasında kelime türlerini dört bölüme ayırır: *İsem* "isim", *ṣıyfat* "sıfat", *san* "sayı", *fiʿl* "fiil".

---

[163] Süheylâ Bayrav, *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual, İstanbul, 1998, s. 111.
[164] Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, 86 s.
[165] Äḫmätcan Mŏstafa, *Tŏrkĭ Ṣarfı*, Kazan, 1909, s. 5.
[166] Gimad Nugaybäk, *Başlanġıç*, Lito-Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1911, s. 17.
[167] Gimad Nugaybäk, *Tŏrlĕk*, Lito- Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1911, 80 s.

Cämal Välidi, 1915 yılında yayımladığı çalışmasında[168] kelime türlerinden isim ve sıfatın farklılığını şu sözlerle ortaya koyar: "İsim ile sıfat arasındaki fark: İsim, bir varlığın kendini anlatır. Sıfat ise, o varlığın kendini değil, onun nasıl ve ne şekilde olduğunu gösterir."[169]

Cämal Välidi, 1919 yılında yayımladığı gramer kitabında[170] ise, ilk çalışmasından farklı olarak Kayyum Nasırî'nin çalışmasında olduğu gibi kelime türlerini üçe ayırmıştır. Bunlar: *isĕm* "isim", *fiʿl* "fiil", *ĭlĕmtälär* "edat". Burada o, kelime türleri ile ilgili olarak yaptığı sınıflandırmayı Arap gramer modeline uygun olarak gerçekleştirdiğini açıkça ifade etmiş ve şu sözlerle dile getirmiştir: "Araplar kelimeyi üç gruba ayırırlar: İsim, fiil, harf. Bu kanıtlara dayalı çok esaslı bir ayrımdır. Tatarların da kelimeleri çeşitlere ayırırken bunu esas olarak kabul etmeleri gerekir." Cämal Välidi'nin bu çalışmasında isim, sıfat ve sayının aynı kelime türü içinde ele alındığı görülür. Sıfatı ayrı bir kelime türü olarak ele alması, dönemindeki bazı dilciler tarafından eleştirilmiştir. Bu eleştirilere karşı o, Rusçayı örnek gösterir. Rusçada da sıfatın diğer kelime türlerinden bazı morfolojik işaretlerle (*-oy, -ıy, -iy* ekleri vd…) ayrıldığını belirtir. Tatar Türkçesinde ise, sıfat olan kelimelerin özel bazı göstergelerinin bulunmadığını sadece taşıdıkları anlam ile ayrıldıklarını belirtir.

Cämal Välidi, isimleri *ẕāt ismĕ* "şahıs ismi", *ṣıyfat ismĕ* "sıfat ismi" şeklinde ayırmıştır. Ancak isim, sıfat ve hatta zarf kelime türlerini çalışmasında çoğu zaman örnek olarak verdiği kelimeler içinde bir arada gösterir: "İsimlerin bazısı morfolojik bakımdan çeşitli gruplara ayrılmazlar. Bunun gibi isimleri biz *tŏb isĕmlär* 'asıl isimler' diye adlandırıyoruz. Örneğin: *bala* 'çocuk', *yŏrt* 'ev', *kızıl* 'kızıl, kırmızı', *tübän* 'alt, aşağı', *timĕr* 'demir' vd…" Yine aynı çalışmasında bazı zarf çeşitleri de isim grubu içinde gösterilmiştir: ör. *tiz* "çabuk", *akrın* "yavaş", *buşlay* "parasız, bedava" vd… Cämal Välidi, iyelik eklerini (*tŏtaş almaşlar*) zamir kelime türü içinde değerlendirmiş ve bu durumu şu sözleriyle ifade etmiştir: "İsimlerin sonuna eklenen ve nisbeti anlatan zamirler var. Bunlar *tŏtaş almaşlar* diye adlandırılırlar."

---

[168] Cämal Välidi, *Tatar Tĕlĕnĕŋ İmlā Häm Ṣarf vä Näḥv Ḳāʿidäläre*, "Mägarif", Kazan, 1915, 52 s.
[169] *Tatarskaya Grammatika*, *Tom II*, *Morfologiya*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Mäskäv-Kazan, 1993, s. 27.
[170] Cämal Välidi, *Tatar Tĕlĕnĕŋ Grammatikası*, Elektro-Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919, 171 s.

Tagılmalar başlığı altında ise, (+*nıŋ*, +*da*, +*dan*, +*ga*) hâl eklerini, bazı edatları (ör. *bilän*, *öçün*, *kebek*, *sıman*) ve bazı yapım eklerini (+*day*, +*ça*) ele almıştır.[171]

Tatar Türkçesinin gramerini hazırlayan ilk gramer yazarlarından biri olan Gabdilgalläm Fäyizxanov'un 1887 yılında Kazan'da yayımladığı gramer kitabında, kelimeler beş gruba ayrılarak incelenmiştir: "*isem*, *ṣıyfat*, *kinäyä*, *fiʿl*, *ädät.*" (TTKGS. 1887, 5).

Hösäyin Z. Mäkkäi de gramer kitabında beş tür kelime belirtmiştir: "*isem*, *ṣıyfat*, *żamīr*, *fiʿl*, *ädät*" (MYST. 1907, 5).

XX. yüzyılın başında yazılan Tatar gramer kitaplarında incelenen kelime türü sayısının daha da artmaya başladığı görülür. Bu yüzyılda basılan bazı gramer kitaplarında kelime türlerinin sayısı yedi, sekiz ve hatta dokuz olarak görülür. Aynı dönemde kelime türlerinin sayısının üçten fazla sayıda incelendiği diğer gramer kitaplarına Gimad Nugaybäk[172], Galimcan İbrahim[173], Gabdurrahman Sägdi[174] ve Cämal Välidi'nin[175] çalışmaları örnek verilebilir. Bunlardan Gimad Nugaybäk ve Cämal Välidi'nin çalışmalarındaki kelime tasnifinden daha önce bahsetmiştik. Galimcan İbrahim'in çalışmasındaki tasnifi ele alacak olursak kelimelerin dokuz gruba ayrılarak incelendiğini görürüz. Galimcan İbrahim kelimeleri tasnif ederken her bir türe ayrı ayrı örnekler getirmeyi de ihmâl etmemiştir. Kelime tasnifi şöyledir: "Kelimeler dış yapıları, ifade ettikleri anlamlarına göre birkaç gruba ayrılırlar. Bu gruplar *süz törläri* 'söz türleri' diye adlandırılır. Tatar dilinde söz türleri dokuz. Onlar şunlardır:

1. *İsem* 'isim': *kişe* 'kişi', *at* 'at', *yört* 'yurt, ev', *ʿaḳıl* 'akıl', *cäy* 'yaz'.

2. *Ṣıyfat* 'sıfat': *al* 'kırmızı', *ḳızıl* 'kızıl', *yaḫşı* 'iyi', *zur* 'büyük', *ʿaḳıllı* 'akıllı', *aḫmaḳ* 'ahmak'.

3. *San* 'sayı': *bir* 'bir', *un* 'on', *yıgirmençe* 'yirminci', *uṭızlap* 'otuza kadar', *mingäbir* 'binde bir'.

---

[171] *Tatarskaya Grammatika*, *Tom II*, *Morfologiya*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Mäskäv-Kazan, 1993, s. 27.

[172] Gimad Nugaybäk, *Törlik*, Lito- Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1911, 80 s.

[173] Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı*, Lit- Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, 1. baskı: Kazan, 1911, 82 s.; 2. baskı: Kazan, 1913, 78 s.; 3. baskı: Kazan, 1915, 64 s.; 4. baskı: Kazan, 1917, 52 s.; 5. baskı: Kazan, 1918, 84 s.; 6. baskı: Kazan, 1921, 84 s.

[174] Gabdurrahman Sägdi, *Üz Tilemçägä Mökämmäl Ṣarf-Näḥv*, Kazan, 1915, 80 s.

[175] Cämal Välidi, *Tatar Tilenең Ḳāʿidäläre. I. Cöz: İmlā-Ṣarf*, Elektro- Tipografiyä "Mägarif", Kazan, 1918, 44 s.

4. *Fiʿl* ‘fiil’: *yazdı* ‘yazdı’, *ḳaytḳan* ‘geri dönmüş’, *kilmäs* ‘gelmez’, *tapḳaç* ‘bulunca’, *alarġa* ‘almak’.

5. *Almaş* ‘zamir’: *min* ‘ben’, *alar* ‘onlar’, *tĭgĭ* ‘öteki’, *uşbu* ‘bu’, *kĭm* ‘kim’, *ḳaçan* ‘hangi’.

6. *Ḳuşımta* ‘ek’: *+dän*, *+dan*, *+nĭ*, *+gä*, *+kä*, *+nĭŋ*, *+dä*, *+da*.

7. *Ḳaydlar* ‘zarflar’: *bik* ‘pek’, *näḳ* ‘zaten’, *hiç* ‘hiç’, *buġay* ‘galiba’, *bälkĭ* ‘belki’, *haman* ‘hemen’, *indĭ* ‘şimdi’.

8. *Yärdämlĭklär* ‘yardımcılar’: *bĭlä* ‘bile’, *mägär* ‘meğer’, *öçĭn* ‘için’, *taġı* ‘daha’, *soŋra* ‘sonra’, *kĭbĭk* ‘gibi’..

9. *Imlıḳ* ‘ünlem’: *aḫ*, *uf*, *çatır çutur*, *na*, *maḫmaḫ*… gibi.” (TS. 1921, 25).

Gabdurrahman Sägdi’nin çalışmasında ise, kelimeler yedi gruba ayrılmıştır. Bunlar: *isĭm*, *isĭmlĭk*, *ṣıyfat*, *fiʿl*, *ḳuşımta*, *ḳayd*, *san.* (YHYTTS. 1913, 10)

Fatıyḫ Säyfi çalışmasında, sekiz kelime türü ayırt etmiştir. Bunlar: *isĭm*, *ṣıyfat*, *san*, *almaş*, *fiʿl*, *ḳuşımta*, *yärdämlĭk*, *ımlıḳ* (MTTD. II, 1917, 3).

Ceditçilik Dönemi sonrasında hazırlanan gramerlerden ilk ilmî nitelik taşıyanı G. Ḫ. Alparov’un grameridir.[176] Tatar Türkçesinin morfolojik yapısının ve kelime türlerinin belirlenmesinde onun *Şäkli Nigĭzdä Tatar Grammatikası* adlı eserinin önemli bir yeri vardır.[177] G. Ḫ. Alparov, kelime türlerinin özelliklerini tamamıyla farklı bir metodla incelemiştir. O, kelime türlerinin her birini, farklı anlamlara gelmesine imkân vermeyecek şekilde, kelimenin şeklî yapısına önem vererek ayırt etmeye çalışmıştır. Çalışmasında bunu şu sözleriyle belirtir: “Kelimeleri gruplara bölmede kelimelerin dış-şeklî yönünü esas olarak almak gerekir.” O, kelime türlerinin şeklî yönlerini karşılaştırmak için anlamlarını kullanır ve onları anlamlarına göre nitelendirir ve anlamlarına göre kelimeleri üçe ayırır: Tam anlam, yarı anlam, ünlem. Ayrıca tanım yaparken de sadece kelime türlerinin morfolojik işaretlerine dikkat etmiştir. Buna göre iki farklı grup tespit eder: Çekimli ve çekimsiz kelimeler. Bunlardan ilkine fiil ve ismi, ikincisine ise zarf, ünlem ve yardımcı kelimeleri dâhil eder.

---

[176] G. Ḫ. Alparov, *Şäkli Nigĭzdä Tatar Grammatikası (Tĭlĭbĭznĭ Ġılmi Tikşĭriv Yulında Bĭr Täcribä)*, 1. baskı: Tatizdat, Kazan, 1926, 164 s.; 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1927, 164 s.

[177] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫĭzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gömumi Tĭl Bĭlĭmĭ Mäs’älälärĭ)*, Tatar Kitap Näşriyäti, Kazan, 1945, s. 21-147.

G. Ḫ. Alparov'un gramerinde belirtilen kelime türleri sırasıyla fiil, isim, sıfat, zarf, sayı, zaman (*vakıtlar*), yer (*urınnar*), zamir ve soru kelimeleridir. Bunlardan çekimli kelimelerin sayısı altı, çekimsiz kelimelerin ise, üç olarak belirtilmiştir. G. Ḫ. Alparov, isim kelime türünü geniş anlamda kullanır ve onu şahıs ismi, sıfat ismi, yer-zaman ismi gibi gruplara ayırır. Çalışmasında ismin belli başlı gramer kategorilerini şöyle belirtir: "Üç isim çekimi; sayı, iyelik ve hâl ile çekimdir.".

G. Ḫ. Alparov, zamir, sıfat ve sayı kelime türleri üzerine yaptığı incelemeler sonucunda "Onların kendilerine has çekim ekleriyle çekimleri yoktur. Ancak cümle içinde isimlerin kendileri söylenmeyip kaldıkları zaman sıfat, sayı ve onların zamirleri, o isimlerin yerine gelerek isim çekim ekleri ile çekimlenirler" şeklindeki açıklaması ile Tatar Türkçesindeki isimleşme (*substantivatsiya*) konusuna da değinir.[178]

1950'li yıllardan günümüze kadar yayımlanan Tatar gramerlerinde belirtilen kelime türlerinin sayısının dokuz ve dokuzdan daha da arttığı görülür. Bu çalışmalardan birkaçına değinecek olursak örneğin Ḫ. Ḫismatullin ve Ş. Saykin tarafından hazırlanan Tatar gramerinde, kelimelerin öncelikle iki ana gruba ayrıldığını ve bu gruplar altında da on kelime türünün tespit edildiğini görürüz. Bu gruplar şunlardır:

1. *Mөstəkıyl süzlər*: *isem*, *sıyfat*, *san*, *almaşlık*, *figıl*, *räveş*,

2. *Yärdämlekләr*: *tirkägeç*, *bäylek*, *kisäkçä*, *ımlık.* [179]

V. N. Hangildin'in gramerinde kelimeler dokuz türde incelenmiştir. Bu türlerden *yärdämlekләr* kendi içinde dört türe ayrılarak açıklanmıştır. V. N. Hangildin'in çalışmasındaki kelime tasnifi şöyledir: *isem*, *sıyfat*, *san*, *almaşlık*, *figıl*, *räveş*, *ḫäbärlek süzlər*, *ımlıklar*, *yärdämlekләr (bäylek*, *tirkägeç*, *kisäkçä*, *modal süz).*[180]

V. A. Bogoroditskiy'nin *Vvedenie v Tatarskoe Yazıkoznanie v Svyazi s Drugimi Tyurskimi Yazıkami* adlı eseri,[181] Tatar Türkçesinin gramer yapısını, kuruluşunu, sistemini, diğer Türk lehçe ve şiveleriyle, Rusçayla karşılaştırmalı olarak incelemek amacıyla hazırlanmış gramer kitaplarından biridir.

---

[178] G. Ḫ. Alparov, a.g.e., s. 107.
[179] Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Telenen Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 35.
[180] V. N. Hangildin, *Tatar Telenen Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 59.
[181] V. A. Bogoroditskiy, *Vvedenie v Tatarskoe Yazıkoznanie v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, 1. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1934, 167 s.; 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1953, 220 s.

Kitabın *morfologiya* bölümünde, yazar ilk olarak kelimede görülen beş çeşit tarihî süreç üzerinde durmuştur:

1) Kelimenin basitleşmesi (*uprotşenie*),

2) Kelime morfemlerinin alışılmış olandan farklı şekilde parçalanması,

3) Kelimenin analojiye göre değişerek farklı şekilde telâffuz edilmesi ve halk etimolojisi,

4) Kelime morfeminin değişmeden, morfemin anlam belirtisinin değişmesi (*differentsiatsiya*),

5) Kelimenin anlamının değişmesi.

V. A. Bogoroditskiy, çalışmasında Türk lehçe ve şivelerinde dolayısıyla da Tatar Türkçesinde kelime türlerinin gruplaşma prensipleri hakkında da fikir yürütmüş ve kelime türlerinin şemasını vermiştir. Diğer gramerlerden farklı olarak, kelimeleri o, şu şekilde gruplara ayırmıştır:

1) Nesneleri ve görünüşleri bildiren kelimeler,

2) Duygu (*ĕmotsiya*) bildiren kelimeler.

Birinci grup kendi içinde ikiye ayrılmıştır:

1) *Tulı mägnälĭ süzlär* "Tam anlamlı kelimeler",

2) *Kim mägnälĭ süzlär* "Eksik anlamlı kelimeler".

Tulı mägnälĭ süzlär de kendi içinde ikiye ayrılmıştır:

1) *Mŏstäkıyl süzlär*,

2) *İyärçĕn süzlär.*

Mŏstäkıyl süzlär ikiye ayrılmıştır:

1) *Predmet süzlärĭ,*

2) *Figıl süzlärĭ*.

Predmet süzleri de iki türlü belirtilmiştir:

1) *İsĕmnär* "İsimler",

2) *İsĕm almaşlıkları* "İsim zamirleri".

Tulı mägnälĭ iyärçĕn süzlär ise, *sıyfat, san, räviş* ve bunların zamirleri, *sıyfat figıl, ḫäl figıl* gruplarına ayrılmıştır. [182]

[182] V. A. Bogoroditskiy, *Vvedenie v Tatarskoe Yazıkoznanie v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1953, s. 139.

Eserde ismin hâl ile çekimlenmesi konusu *gadi kilişläniv* ve *tartımlı kilişläniv* adları ile ayrıntılı olarak incelenmiş ve her bir hâl türünün Tatar Türkçesi, Altay Türkçesi, Kazak Türkçesi, Türkiye Türkçesindeki durumları karşılaştırmalı olarak tablo şeklinde ele alınmıştır. Şahıs zamirlerinin (*Zat almaşlıklarınıŋ*) hâl ve iyelik çekimleri de gösterilmiştir.

Z. Väliullina, Ḫ. Kurbatov ve L. Cäläy'in birlikte hazırladıkları gramer kitabında, kelimeler şöyle tasnif edilmiştir:

1. *Mŏstäkıyl süz tŏrkĭmnärĭ: isĭm*, *sıyfat*, *san*, *almaşlık*, *figıl*, *räviş*,

2. *Yärdämlĭk süzlärnĭŋ tŏrkĭmnärĭ: bäylĭk*, *tĭrkägıç*, *kisäkçä*,

3. *Mŏnäsäbätlĭk (modal süz)*,

4. *Imlık ve avaz iyärtĭmnärĭ.*[183]

Z. Väliullina'nın K. Z. Zinnätullina ve M. A. Sägıytov ile birlikte hazırladıkları diğer bir gramer kitabında da benzer şekilde on iki kelime türü ayırt edilmiştir. Bu kelime türleri şunlardır: *isĭm*, *sıyfat*, *san*, *almaşlık*, *figıl*, *räviş*, *bäylĭk*, *tĭrkägıç*, *kisäkçä*, *modal süzlär*, *ımlık ve avaz iyärtĭmnärĭ.*[184]

D. G. Tumaşĭva'nın gramer kitabındaki kelime tasnifi ise, şu şekildedir:

1. *Mŏstäkıyl süz tŏrkĭmnärĭ: isĭm*, *sıyfat*, *san*, *almaşlık*, *figıl*, *räviş*,

2. *Yärdämlĭk süzlärnĭŋ tŏrkĭmnärĭ: bäylĭk*, *tĭrkägıç*, *kisäkçä*,

3. *Imlık ve avaz iyärtĭmnärĭ*,

4. *Modal süzlär.*[185]

M. F. Zekiyev'in gramer çalışmasında kelime türleri on ikiye ayrılmıştır. Bunlar: *isĭm*, *figıl*, *sıyfat*, *san*, *almaşlık*, *räviş*, *tĭrkägıç*, *bäylĭk*, *kisäkçä*, *ımlık*, *avaz iyärtĭmĭ*, *ḫäbärlĭk süz.*[186]

F. S. Safiullina ve M. F. Zekiyev'in ortak çalışmasında kelime türlerinin daha da ayrıntılı olarak incelenmeye başlandığını görüyoruz. Bu kitapta belirtilen kelime türleri şunlardır: *isĭm*, *sıyfat*, *san*, *almaşlık*, *figıl*, *räviş*, *bäyläguç süz tŏrkĭmnärĭ*

---

[183] *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 184–280.

[184] Z. Väliullina, K. Z. Zinnätullina, M. A. Sägıytov, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ Morfologiyäsĭ*, Kazan Dävlät Pedagogika İnstitutı, Kazan, 1972; Ayrıca bk. Z., Väliullina, "Tatar Tĭlĭndä Süz Tŏrkĭmnärĭ Mäs'äläsĭnä Karata", *Sovet Mäktäbĭ*, No: 6, Kazan, 1981, s. 25-26.

[185] D. G. Tumaşĭva, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ*, Kazan, 1978, s. 31-33.

[186] M. Zekiyev, *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1985, s. 163-166.

(bäylĕk, *tĕrkägĕç)*, *modal süz tŏrkĕmnärĕ (kisäkçä*, *ĵäbärlĕk*, *modal süzlär*, *ımlıklar*, *avaz iyärtĕmnärĕ.*[187]

Son dönemde hazırlanan Tatar gramerlerinden *Tatar Grammatikası-Morfologiya* adlı çalışmada ise, şöyle bir kelime tasnifi karşımıza çıkmaktadır:

1. *Möstäkıyl süz tŏrkĕmnärĕ: isĕm*, *figıl*, *sıyfat*, *san*, *almaşlık*, *räviş*, *iyärtĕmnär*, *ĵäbärlĕk süzlär*,

2. *Yärdämlĕk süzlärnĕŋ tŏrkĕmnärĕ: modal süz tŏrkĕmnärĕ (modal süzlär*, *ımlıklar*, *kisäkçälär)*, *bäylägĕç süz tŏrkĕmnärĕ (bäylĕk vä bäylĕk süzlär*, *tĕrkägĕç vä tĕrkägĕç süzlär).*[188]

Tatar gramerlerindeki kelime tasniflerine genel olarak baktığımızda başlangıçta anlamlı (asıl) ve görevli (yardımcı) kelime türleri için herhangi bir ayrım yapılmazken daha sonraki çalışmalarda bu ayrımın gerçekleştirildiğini görüyoruz. Yine Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramer kitaplarında ele alınan kelime türlerinin sayısının ondan fazla olduğunu ve sayının artmasıyla birlikte daha da ayrıntılı olarak incelenmeye başlandığını söyleyebiliriz. Kısacası, son dönemde hazırlanan Tatar gramer çalışmalarında incelenen başlıca kelime türleri şu şekilde karşımıza çıkmaktadır: *İsĕm* "isim", *sıyfat* "sıfat", *san* "sayı", *almaşlık* "zamir", *figıl* "fiil", *räviş* "zarf", *tĕrkägĕç* "bağlama edatı", *bäylĕk* "bağlaç", *kisäkçä* "edat", *ımlık* "ünlem", *modal süz* "edat", *ĵäbärlĕk süz* "uyarı sözleri", *avaz iyärtĕmnärĕ* "ses taklitleri".

Tatar gramercilerinin çalışmalarında kelime türlerinin sayısı yukarıda belirtildiği gibi çeşitlilik göstermektedir. Bu farklı kelime tasniflerinin gramerin incelenmesinde temel problemlerden birini oluşturduğunu belirtmiştik. Bunun yanı sıra kelime türleri gruplandırılırken bazı kelimelerin bütün gramer kitaplarında ortak olarak incelenen türler olduğu görülürken bazılarının ise, farklı bir kelime türünün içinde değerlendirilmesi de Ceditçilik Dönemi ve daha sonrasında yazılan gramerlerde karşımıza çıkan diğer problemi oluşturmaktadır. Bu konuya da kısaca değinecek olursak, ilk Tatar gramer kitaplarından günümüze kadar pek çok çalışma yapılmıştır. Bu çalışmalarda, bazı kelime türleri özel kelime türleri olarak

[187] F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, *Ĵäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ*, Mägarif, Kazan, 1994.
[188] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 12.

değerlendirilirken, bazılarının ise, adının bile geçmediği ya da farklı bir kelime türünün alt türü olarak ele alındığı görülür. Kelime türlerinden isim, fiil ve zamirin özel kelime gruplarını oluşturması konusunda pek çok Tatar gramercisi ortak bir fikre sahiptir. Bu türler dışında kalan kelime türleri konusunda ise, Tatar dilcileri arasında bazı görüş farklılıkları bulunmaktadır.

XIX. yüzyılda yazılan Tatar Türkçesi gramer kitaplarının çoğunda, sıfat ve sayı ayrı bir kelime türü olarak gösterilmemiştir. Bazı gramercilerin (ör. Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov) çalışmalarında da kelime türleri tasnif edilirken zarfın tamamıyla ele alınmadığı görülür. Bu çalışmalarda zarfın ayrı bir kelime türü olarak tespit edilmemesinin yanı sıra Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında zarf olarak belirtilen kelimelerin bazılarının sıfat olarak, bazılarının da görevli (yardımcı) kelimeler arasında gösterildiği görülür. Günümüz Tatar gramerlerinde ayrı ayrı kelime türleri olarak değerlendirilen *tĭrkägĭç* "bağlama edatı", *bäylĭk* "bağlaç", *kisäkçä* "edat", *ımlık* "ünlem" gibi görevli kelimelerle birlikte bazı *rävĭş* "zarf" türündeki kelimeler, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tek bir başlık altında büyük bir kelime grubu olarak incelenmiştir. Yine bu yüzyılda bazı gramer yazarlarının (Galimcan İbrahim gibi) ekleri, ayrı bir kelime türü olarak ayırt ettiklerini ve bu kelime türünü de görevli (yardımcı) kelimeler grubuna dâhil ettiklerini görüyoruz.

Bu konu hakkında bir noktaya daha dikkat çekmek gerekir. Kelimeleri yukarıda belirtildiği şekilde Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde olduğu gibi gerçek değerleri esas alınarak tasnif etmenin ilk Tatar gramerlerinde pek mümkün olmadığını, kelimeleri türlere ayırmada izlenen iki farklı yöntemin temelde kelimeleri de ayırt etmede esas teşkil ettiğini belirtmiştik. Bu şekilde ilk çalışmalarda kelimeler ya doğrudan doğruya farklı sayılarda gösterilmiş ya da sadece üç ana başlık altında ele alınmışlardır. Kayyum Nasırî'nin *Änmüzäc* adlı çalışması, kelimeleri öncelikle üç büyük gruba (isim, fiil, edat) ayırarak inceleme yönteminin[189]

[189] Gramerde kelimelerin isim, fiil ve edat şeklinde üç ana grup altında inceleme çalışmalarının çok eski bir geçmişe sahip olduğunu belirtmiştik. Bu şekilde kelimeleri gruplandırma anlayışını Türkologlar da çeşitli Türk lehçe ve şivelerinin gramer yapılarını incelerken uzun süre kullanmışlardır. Öyleki son yüzyılda yayımlanan gramer çalışmalarında da bu tasnife göre kelime türlerinin incelendiğini görüyoruz. ör. Jean Deny, Türkçede kelime türlerinin Fransızcada olduğu kadar kesin bir biçimde birbirinden ayrılmadığını, bu sebeple de kesin çizgilerle sınırlandırılamayacağına değindiği gramer çalışmasında, Türkçedeki bütün kelimeleri, isim, fiil ve edat şeklinde üç büyük gruba ayırarak incelemiştir. Çalışmasında ayrıca zarfların bile sıfat görevinde

en başarılı örneklerinden biridir. Ancak bu ayrımda Tatar Türkçesindeki kelimelerin kendi spesifik gerçeklikleri hesaba katılmadığı için, Kayyum Nasırî günümüz Tatar Türkçesindeki kelimelerin niteliklerini doğru olarak gösterememiştir. Kayyum Nasırî'nin gramer kitabında olduğu gibi Ceditçilik Dönemi gramer çalışmalarının çoğunda Tatar gramercilerinin kelimeleri gruplandırırken farklı farklı tasnifler ortaya koyduklarını görüyoruz.

İlk Tatar gramerlerinden günümüz Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerine kadar çeşitli sayılarda ele alınan kelime türlerini, aralarındaki birleştirici ortak özellikleri veya ayırıcı özelliklerine göre anlamlı kelimeler ve görevli kelimeler şeklinde iki gruba ayırabiliriz. Çalışmamızda Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerindeki kelime türleri incelenirken öncelikle anlamlı (asıl) kelime türleri daha sonra da görevli kelime türleri ele alınacaktır.

4.2. ANLAMLI KELİMELER

4.2.1. İSİM

4.2.1.1. İSMİN TANIMI

İsim, Tatar Türkçesinin açıklamalı sözlüğünde dil bilimsel açıdan en basit şekilde "varlıkları bildiren, iyelik, hâl ve sayı ile çekimlenen kelime türü" olarak tanımlanmıştır.[190] Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerindeki tanımlara baktığımızda da hemen hemen aynı ifade ile karşılaşıyoruz.[191] Genel olarak

---

kullanılabileceğini ifade eden Jean Deny, bazı kelimelerin hem isim, hem de sıfat olarak kullanılma özelliklerinin Fransızcada çok daha seyrek gerçekleştiğini belirtir. Ona göre isim soylu kelimeler, Türkçede birbiriyle daha fazla iç içe bir durum sergilemektedir. (Jean Deny, *Türk Dili Grameri* (*Osmanlı Lehçesi*), çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941, s. 193, 198). Kelimeleri üç büyük gruba ayırarak inceleme anlayışına Muharrem Ergin'in Türkçenin gramerini incelediği çalışmasında da rastlıyoruz. Muharrem Ergin, anlam ve görevleri bakımından kelimeleri isim, fiil ve edat terimleriyle üç grupta toplamıştır. (Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1962, s. 340). Yine bu şekildeki kelime tasnifine şu çalışmaları da örnek olarak gösterebiliriz. bk. V. A. Gordlevski, *Grammatika Turetskogo yazıka*, Moskva, 1928; A. K. Batmanov, *O çastyaḫ reçi v kirgizkom yazıke*, Frunze, 1936; N. K. Dmitriyev, *Grammatika Kumıkskogo yazıka*, Moskva, 1940; -----, *Grammatika Başkirskogo Yazıka*, Moskva - Leningrad, 1948; N. A. Baskakov, *Karakalpakskiy yazık, fonetika i morfologiya*, Moskva, 1952.

[190] *Tatar Tĕlĕnĕŋ Aŋlatmalı Süzlĕgĕ-I*, SSRB Fännär Akademiyasĕ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsĕmĕndägĕ Tĕl, Ädäbiyät häm Tariḫ İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1977, s. 417.

[191] "Varlıkları belirten kelime türüne isim denir." (bk. *Tatar Grammatikası-II, Morfologiya*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Ḫisamova, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 25.); "Varlığı bildiren kelimelere isim denir." (bk. M. Zekiyev, *Tatar Tĕlĕ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1985, s. 164.), "Varlığı bildiren, bildirdiği anlamı korurken sayı, iyelik ve hâl ile de çekimlenebilen kelimeler, isim olarak adlandırılırlar." (bk. *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı,

bu tanımlarda karşımıza ismin iki yönü çıkmaktadır. Bunlardan ilki varlıkları ifade etmesi ikincisi ise, çeşitli gramer kategorilerinde çekimlenmesidir. Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde ismin varlıkları ifade etmesi, ismin leksik-gramatik anlamı olarak belirtilmiştir. Burada ismin çeşitli varlık ve kavramların adı olarak kullanılması özelliğine de dikkat çekilmiştir. İsim kelime türü içinde *däftär* "defter", *ḳaläm* "kalem", *östäl* "masa", *pıyala* "cam", *tarak* "tarak" gibi cansız nesne adları, *bala* "çocuk", *çırki* "sivrisinek", *kişi* "kişi", *sandugaç* "bülbül", *tölki* "tilki" gibi çeşitli canlı varlık adları, *yaŋgır* "yağmur", *cil* "yel, rüzgar", *davıl* "fırtına, kasırga", *buran* "boran, kar fırtınası" gibi tabiat olaylarına bildiren adlar, *agım* "akım, akıntı", *ölgeriş* "yetişme, erişme", *yäşäyeş* "yaşayış", *tiränlek* "derinlik", *yaḫşılık* "iyilik", *tizlek* "tezlik, çabukluk" gibi iş, hâl ve durum bildiren adlar ve *kön* "gün", *atna* "hafta", *(y)ıl* "yıl", *sägat* "saat", *minut* "dakika" gibi zaman birimlerini bildiren adlar gösterilmiştir.[192]

İsmin leksik-gramatik anlamının yanı sıra morfolojik özelliklerinin de günümüz Tatar gramer çalışmalarında ayrıntılı olarak incelendiğini görüyoruz. İsmin belli başlı gramer kategorilerinden iyelik, hâl ve sayı kategorileri bütün Tatar gramer kitaplarında ortak olarak karşımıza çıkarken bazı çalışmalarda[193] bu kategorilere bildirme kategorisi eklenmiş bazılarında[194] ise, ek olarak ismin belirlilik-belirsizlik kategorisi de morfolojik bir gösterge olarak belirtilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarında isim, fiilin yanı sıra ayrıntılı olarak incelenen kelime türlerinden bir diğeri olarak karşımıza çıkmaktadır. Kelime türlerinin tasnifi konusundaki pek çok farklılığa rağmen bu dönemde yazılan bütün gramer çalışmalarında ismin açıklanmasına ayrı bir önem verildiğini görüyoruz. İsim bu dönemde genel olarak başlı başına bir kelime türü olarak incelenmiştir. Ancak bazı çalışmalarda bu kelime türü içinde farklı kelime türlerinin de incelendiğini görüyoruz. İlk Tatar gramercilerinden İosif Giganov ve Aleksandr Troyanskiy, Rusça

---

Kazan, 1965, s.185.), "Varlığı bildirirken 'Bu kim? Bu ne?' sorularına da cevap olarak gelen kelimeler isim şeklinde adlandırılırlar." (bk. Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tele Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 35), "İsimler- Genel leksik-grammatik anlamları ile varlıkları bildiren kelimeler." (bk. D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s.34.)

[192] *Tatar Grammatikası-II, Morfologiya*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Ḫisamova, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 25.

[193] a.g.e., s. 25.

[194] D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 34.

olarak yayımladıkları çalışmalarında[195] ismi bu şekilde ele almışlardır. Onların gramer kitaplarında isim kelime türü içinde sıfat ve sayı kelime türleri de açıklanmış ve örneklendirilmiştir. Bu üç kelime türü büyük bir kelime grubu olarak bir arada ve *imya* başlığı altında değerlendirilmiştir. İosif Giganov ve Aleksandr Troyanskiy, isim ve sıfat için "İsim, şahıs veya nesneyi ifade eden şahıs ve nesnenin niteliğini belirten bir kelime türüdür." şeklinde ortak bir tanım yapmıştır.[196]

XIX. yüzyılda yayımlanan Tatar gramerlerinde kelime türlerinin genel olarak semantik prensibe (kelimenin anlamını esas alma) göre tanımlandıkları görülür. Bu prensibe uyan gramercilerin hemen hemen hepsi isim ve sayıyı ayrı birer kelime türü olarak ele alırlar. Bu çalışmalarda genellikle isim "şahsı veya nesneyi ifade eden kelime türüdür" şeklinde tanımlanmıştır.[197] Kelime türlerinin tanımlanmasında anlamı esas alan gramercilerin kelimelerin gramer kategorilerini tespit ederken yeterince başarılı olamadıklarını görüyoruz. Bu konuda sadece İosif Giganov'un dönemindeki gramercilerden farklılaştığı, burada özellikle belirtilmelidir. Çünkü onun çalışmasında, karşılaştırmalı yöntem kullanılarak Tatar Türkçesinin gramer yapısını incelenmiştir. Rusça ile Tatar Türkçesinin gramer yapılarının karşılaştırılması sonucunda, dilin genel yapısı hakkında o döneme kadar hiç yapılmamış olan bazı tespitlerle karşılaşılmıştır. (ör. Tatar Türkçesinin eklemeli bir dil '*agglyunativnıye yazık*' olduğunun belirtilmesi gibi.)[198] Yine Tatar Türkçesinde ismin cins kategorisi ile ilgili olarak da şu tespitin yapıldığını görüyoruz: "Tatar dilinde ismin cinsinde Rusçadaki gibi belirgin bir ayrım yoktur. Ayrıca isme *litso* 'kişi', *çislo* 'sayı', *padej* 'durum', *sklonenie* 'çekim' gibi morfolojik işaretler hastır." diyerek çalışmasında çeşitli gramer kategorilerine de değinmiştir.

İosif Giganov gibi karşılaştırmalı yöntemi kullanarak Tatar Türkçesinin gramer yapısını inceleyen bir diğer gramerci de A. Kazem-bek'tir. Onun çalışmasında Tatar Türkçesinin gramer özellikleri tespit edilirken birden fazla dilin (Türkiye Türkçesi, Tatar Türkçesi, Azerbaycan Türkçesi, Çuvaş Türkçesi, Moğolca)

---

[195] İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801; Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860.

[196] *Tatarskaya Grammatika*, *Tom II* , *Morfologiya*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Mäskäv-Kazan, 1993, s. 23.

[197] a.g.e., s. 23.

[198] İosif Giganov *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801, s. 23.

karşılaştırmalı olarak incelendiğini görüyoruz. A. Kazem-bek'in çalışmasında ismin tanımı yapılmadığı gibi kelimelerin hiçbirinin de tanımlanmadığı görülür. Kitapta isim ile ilgili olarak sadece şu bilgi yer almaktadır: "İsim hakkında: Türkçede cinsi yoktur. İkiye ayrılır: Teklik ve çokluk".[199]

İlk Tatar gramercilerinden İ. Martinyan İvanov ve M. G. Maḫmudov'un çalışmalarında da ismin tam bir tanımı yapılmamıştır.

Ceditçilik Döneminde yayımlanan ve araştırmamızın temel kaynaklarını oluşturan Tatar Türkçesiyle yazılmış gramer kitaplarını incelediğimizde ismin ayrı bir kelime türü olarak belirtildiğini görüyoruz. Bu dönem gramercilerinden olan Gabdĕlgalläm Fäyĭzḫanov'un gramer kitabında[200] kelimeler beş türe ayrılır. Onun kelime tasnifinde ilk sırada isim yer alır. Çalışmasında isim şu sözlerle tanımlanmıştır: "*İsĭm* 'isim' diye hariçte veya zihinde var olan varlığı gösteren kelimeyi belirtirler. Haricde var olan varlık diye görme, işitme, tutma, tadını alma ve koklama kuralları ile bilinen varlıkları belirtirler. Ancak zihinde var olan diye ise, akıl ile düşünerek fark edilen varlıkları belirtirler. Meselâ *fähĭm* 'anlama, anlayış', *ʿilĭm* 'ilim' gibi." (TTKGS. 1887, 5). Ayrıca çalışmasında isim kelime türü içinde bir alt tür olarak sayı (*ism-i ʿadäd*) da incelenmiştir.

Kayyum Nasırî'nin gramer kitabında[201] isim şöyle tanımlanmıştır: "*İsĭm*, kendi başına bir anlam bildiren kelimedir. Ancak ondan zaman anlaşılmaz: *aġaç* 'ağaç', *at* 'at', *kĭşĭ* 'kişi' gibi." (Änmüzäc 1895, 7) Kayyum Nasırî ismin tanımını yaparken isim ile fiil arasındaki temel farkı belirterek fiilin zaman kategorisine de değinmiştir. Benzer şekildeki bir tanımın Äḫmätcan Mŏstafa tarafından yapıldığını görüyoruz: "*İsĭm*, elma gibi kendisinden bir anlam anlaşılan, üç zamanın birinde anlaşılmayan kelimedir." (TŏrS. 1909, 8) Onun aynı eserinde yer alan bir diğer isim tanımı da şöyledir: "Gözünüzün önündeki her şeyin yerine kullanılan bir söz vardır ki o sözü işitince o varlık akla gelir. Bu gibi sözlere *isĭm* denir: ör. *taḳta* 'tahta', *miç* 'soba'), *tazar* 'olgunlaşmak' gibi." (TŏrS. 1909, 6) Äḫmätcan Mŏstafa, çalışmasında, sıfat ve zamir kelime türlerini de ismin bir türü olarak belirtir: "*İsĭm*, üç türdür: *İsm-i ẕāt, ism-i ṣıyfat ve żamīr. İsm-i ẕāt*, taş, ağaç gibi varlığı bildiren isimdir. *İsm-i*

[199] A. Kazem-bek, *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1839, s. 49.
[200] Gabdĕlgalläm Fäyĭzḫanov, *Tatar Tĕligä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf*, İzd-vo Kazan Univ., Kazan, 1887, 32 s.
[201] Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, s. 7.

ṣıyfat, *ḳızıl*, *ḳara* gibi bir sıfatı bildiren isimdir. *Żamīr*, *min*, *sin*, *ul* gibi *mŏtäkällim* 'I. Şahıs', *mŏḫâṭab* 'II. Şahıs' ve *ġāib* 'III. Şahıs' bildiren isimdir." (TörS. 1909, 6)

Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin gramerindeki isim tanımı ise, "*İsĭm* - İnsanların, hayvanların, dünyada bulunan başka varlıkların adıdır ki *şākir* 'şakir', *mŏḫammäd* 'muhammed', *arıslan* 'arslan', *ḳŏtıy* 'kutu', *ḳaläm* 'kalem', *balta* 'balta', *aġaç* 'ağaç' gibi." şeklindedir (MYST. 1907, 5).

Bu dönem Tatar gramercilerinin en önemlilerinden biri olan Galimcan İbrahim'in gramer kitabında ise, "Bir varlığın kendini anlatan sözler *isĭm* diye adlandırılır."[202] şeklinde bir isim tanımı ile karşılaşıyoruz (TS. 1921, 14).

4.2.1.2. İSİM TÜRLERİ

4.2.1.2.1. GÖREV VE ANLAMLARINA GÖRE İSİM TÜRLERİ

Tatar Türkçesinde isimler niteliklerine, dildeki görevlerine, şekil yapılarına, kullanılış yerlerine ve taşıdıkları diğer özelliklerine göre çeşitli gruplara ayrılırlar. Bütün bu özelliklere göre isimler Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramer kitaplarında altı gruba ayrılarak incelenir. Bu gruplar şunlardır: *konkret isĭmnär* "somut isimler" (ör. *at* "at", *bala* "çocuk", *kägaz* "kâğıt", *kuyan* "tavşan", *urındık* "sandalye", *yŏrt* "ev" vd.), *abstrakt isĭmnär* "soyut isimler" (ör. *agım* "akıntı, akım", *azatlık* "özgürlük", *bülĭnĭş* "bölünme", *fikĭr* "fikir", *ḥis* "duygu", *ĭşçänlĭk* "işe düşkünlük", *tizlĭk* "tezlik, hız", *tübänlĭk* "alçaklık", *üzgärĭş* "değişim", *üsĭş* "gelişim, ilerleme", *yaktılık* "aydınlık" vd.), *cıyma isĭmnär* "topluluk isimleri" (ör. *ciläklĭk* "çileklik", *kayınlık* "kayın ağaçlığı", *taşlık* "taşlık" vd.), *matdä isĭmnärĭ* "madde isimleri" (ör. *kislota* "asit", *may* "yağ", *ŏn* "un", *sŏt* "süt", *takta* "tahta", *taşkümĭr* "taş kömürü", *tĭrĭkŏmĭş* "cıva", *tŏz* "tuz",), *yalgızlık isĭmnär* "özel isimler" (ör. *İdĭl*, *Tatarstan*, *Tukay* vd.) ve *urtaklık (kümäklĭk)* "cins isimler" (ör. *bala* "çocuk", *bäyräm* "bayram", *dävlät* "devlet", *yazuçı* "yazar", *yılga* "ırmak, vadi" vd.).[203]

---

[202] Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı,* Kazan, 1911, s. 14.

[203] *Tatar Grammatikası-II, Morfologiya*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Ḫisamova, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 26; İ. Miftaḫova "Tatar Tĭlĭ Grammatikalarında Süz Tŏrkĭmĭ Bularak İsĭm", *Mägärif*, No: 1, Kazan, 1997, s. 15-16; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 35-37.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, isimler, sadece varlık ve nesnelere verilişlerine göre, yani dilde yüklendikleri görevlerine göre özel isim ve cins isim şeklinde iki gruba ayrılarak incelenmişlerdir. Bu dönem gramerlerinde özel isim için *yalġız isĭm* (TS. 1921, 26), *yalġızlık*, *yalġızlık ismĭ* (TS. 1911, 20), *ism-i ẖāṣ* (TS. 1911, 20), (MYST. 1907, 6, 19), (TŏrS. 1909, 8), (Änmüzäc 1895, 10), *ẖāṣ isĭm* (YHYTTS. 1913, 12), (MTTD. II, 1917, 4), *ism-i ʿāmm* (TTKGS. 1887, 5), *ism-i ʿäläm* (Änmüzäc 1895, 10), *ʿäläm* (TŏrS. 1909, 8); cins isim için ise, *urtaḳ isĭm* (TS. 1921, 26), *kümäklĭk*, *kümäklĭk ismĭ* (TS. 1911, 20), *ism-i ʿāmm* (TS. 1911, 20), (Änmüzäc 1895, 10), (TŏrS. 1909, 8), *ʿāmm isĭm* (YHYTTS. 1913, 12), (MTTD. II, 1917, 4), *ism-i cĭnĭs* (TTKGS. 1887, 5), (MYST. 1907, 5), (TŏrS. 1909, 7), (Änmüzäc 1895, 10) terimleri kullanılmıştır.

Özel isim için bu dönem gramerlerinde şu tanımlar yapılmıştır:

"Bilinen bir varlığın kendini anlatan ve başka varlıkları onunla adlandırması mümkün olmayan isimler *ẖāṣ isĭm* diye adlandırılır. ör. *Ḳazan*, *Ḳama*, *Çingiz*, *ʿĀrĭf*, *Märyäm* gibi." (MTTD. II, 1917, 4)

"Yalnızca bir nesnenin bir tek kendini anlatan ve başka nesneleri onunla adlandırması mümkün olmayan isimleri *yalġızlık* diye tanımlarlar. ör. *İstanbul*, *Mäkkä*, *İdĭl*, *Çingiz*, *Sŏyŏmbikä*, *Ural*, *Ḳafkaz*, *Tŏrkiyä*, *Alman*, *Ṣādıḳ* gibi..." (TS. 1911, 20)

"Bir kişi veya bir nesnenin kendine ad olarak verilen isimler *ẖāṣ isĭm* diye adlandırılır. *Näcib*, *Mäskäv*, *Mädräsä-i Hŏsäyniyyä* isimleri gibi." (YHYTTS. 1913, 12)

"*İsm-i ʿāmm*[204], yalnızca bir varlığı ifade eden isimlere denir. ör. *Pitirburg*, *Ḳazan*, *ʿAlī*, *Välī*, *Sarä*, *Zŏẖrä* gibi." (TTKGS. 1887, 5)

"*İsm-i ẖāṣ,* yalnızca bir insanı ya da tek bir hayvanı, tek bir nesneyi anlatan ismi bildirir ki, *Aẖmäd*, *Şākir*, *İstanbul*, *Ḳazan*, *Särdärba*, *Vulġa* gibidir." (MYST. 1907, 6)

[204] Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un gramerinde *ism-i ʿāmm* teriminin kullanımı, bu dönem gramerlerinden farklıdır. İncelediğimiz diğer Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ve Arap gramer terminolojisinde bu terim, cins isim için kullanılan bir terim iken Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, özel isim için kullanmıştır.

"*İsm-i ẖāṣ*, *Mäkkä* gibi belirli bir şeyin ismidir. *ʿälam* de denir." (TŏrS. 1909, 8)

"*İsm-i ʿälam*, bir varlığa has olan isimdir. ör. *Gabdullaẖ*, *Biktimĭr*, *Faṭıma*, *Ḳazan*, *İdĭl* gibi." (Änmüzäc 1895, 10).

Cins isim için yapılan tanımlar da şunlardır:

"Eğer ki isim, aynı cins olan nesnelerin tamamına verilirse onu *kümäklĭk* diye adlandırırlar. ör. *tav*, *taş*, *(y)ılġa*, *kĭşĭ*, *şähär* gibi..." (TS. 1911, 20)

"Eğer isim, bir tür olan varlıkların tamamına verilse, onu *ʿämm isĭm* şeklinde adlandırırlar. ör. *kĭşĭ*, *taş*, *tav*, *(y)ılġa* gibi." (MTTD. II, 1917, 4)

"Bir kişi veya bir nesneye konulmayıp daha çok kişi ve daha çok nesneler arasında ortak olarak kullanılan isimler *ʿämm isĭm* diye belirtilir. (*civan*, *şähär*, *mädräsä* isimleri gibi.)"(YHYTTS. 1913, 12)

"*İsm-i cĭnĭs,* fertleri çok olan varlıkların adına verilir. ör. *adäm*, *arıslan*, *aġaç*." (TTKGS. 1887, 5)

"*İsm-i cĭnĭs,* bir cinsten olan nesnelerin ya da insanların, hayvanların tamamında kendi cinsi ile birlikte söylenen bir ismidir ki, *çŏḳır*, *tübä*, *däryā*, *insān*, *ẖayvān*, *şähär* gibidir." (MYST. 1907, 5)

"*İsm-i cĭnĭs*, *aġaç*, *çiçäk* gibi belirsiz bir varlığın ismidir. *İsm-i ʿämm* da denir." (TŏrS. 1909, 8)

"*İsm-i cĭnĭs*, pek çok varlığı bildiren isimdir. *İsm-i ʿämm* da denir. ör. *adäm*, *şähär*, *avıl* gibi." (Änmüzäc 1895, 10).

4.2.1.2.2. YAPILARINA GÖRE İSİM TÜRLERİ

İsimler dildeki anlam ve görevleri dışında, kelime yapıları yani şekil bilgisi açısından da farklılaşırlar. Bu özelliklerine göre de çeşitli gruplara ayrılırlar. Tatar Türkçesinde isimler yapılarına göre *tŏp isĭm* "basit isim"[205] ve *yasalma isĭm*

[205] Bu isimleri *tamır nigĭzlĭ isĭm* şeklinde adlandıran gramerler de vardır. bk. *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 187 .

"türemiş isim"[206], *kuşma isĭm* "birleşik isim"[207] şeklinde üçe ayrılırlar. Türemiş isimler de kendi içinde üç grupta incelenir. Bunlar, *yasagıçlı isĭmnär* "yapım ekli isim", *kuşma isĭmnär* "birleşik isimler" ve *tĭzmä isĭmnär* "sıralı isimler"dir.[208] Yapılarına göre birleşik isimler de türemiş isimlerin bir alt grubu olarak değerlendirilirler.

İsimlerin yapılarına göre türleri konusu, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde hemen hemen hiç incelenmeyen konulardan biridir. Bu dönemde isimlerin sadece görev ve anlamlarına göre tasnif edildikleri görülür. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki ismin yapısına göre basit, türemiş ve birleşik şeklinde ayrılması özelliğine incelediğimiz gramerlerden sadece Galimcan İbrahim'in 1921 yılında yayımlanan çalışmasında rastlanmıştır.[209] Galimcan İbrahim, isimleri şu gruplara ayırmıştır: *tŏb isĭm* "basit isim"[210], *yasalma isĭm* "türemiş isim", *ḳuşma isĭm* "birleşik isim" (TS. 1921, 27-28). Bu türlerden *tŏb isĭm* "basit isim", "Sözün kendisinin esas hâliyle varlığa isim olabilen şekli *tŏb isĭm* 'basit isim' diye adlandırılır: *at* 'at', *uram* 'sokak', *mäktäp* 'mektep', *ḳabĭr* 'mezar', *timĭr* 'demir', *yir* 'yer', *saban* 'saban, pulluk' gibi." şeklinde tanımlanmıştır. Çalışmada *yasalma isĭm* "türemiş isim" kendi içinde iki gruba ayrılarak incelenmiştir. Bu gruplar şunlardır:

"1. Esasen isim olmayan sonuna birkaç harf artırılarak isim yapılanlar: *açḳıç* 'anahtar', *uṭırġıç* 'tabure, iskemle',

2. Esasen başka bir nesneye isim olan sonuna birkaç harf ekleyerek başka bir varlığa isim yapılanlar: *arḳalıḳ* 'at eyerinin arka kayışı', *ḳabartma* 'kabartma yemeği', *yaḫşılıḳ* 'iyilik', *urındıḳ* 'sandalye' gibi."

Son olarak da *ḳuşma isĭm* şu şekilde açıklanmıştır:

---

[206] Bu isimler *yasalma nigĭzlĭ isĭm* terimiyle de adlandırılırlar. bk. *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 187.

[207] H. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 23; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 64; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 52; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 187.

[208] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 187-191.

[209] Galimcan İbrahim, bu çalışmasının aksine 1911 yılında yayımladığı gramer kitabında, isimleri yapılarına göre tasnif etmemiştir. bk. (TS 1911)

[210] Galimcan İbrahim'in *tŏp isĭm* olarak belirttiği isim türüne, incelediğimiz gramerlerden sadece Gabdurrahman Sägdi, "Kişi ve nesne isimlerine *ʿādī isĭm* denir. ör. ulı, Urınburg …"şeklinde basit bir tanım yapmıştır." (YHYTTS. 1913, 11)

"Esasen başka varlıkları anlatan kelimelerin bir araya getirilerek bir varlığa ad olduklarında buna *ḳuşma isi̊m* denir: *bilbav* 'kemer, kuşak, bel bağı', *alyabḳıç* 'işçi elbisesi, önlük', *to̊yä ḳuşı* 'deve kuşu', *ḳuray cilägi̊* 'ahududu çileği, ağaç çileği', *ḳır ürdägi̊* 'kır ördeği', *ḳız bala* 'kız çocuk', *ir bala* 'erkek çocuk' gibi."

4.2.1.3. İSMİN GRAMER KATEGORİLERİ

4.2.1.3.1. İYELİK KATEGORİSİ

Türk lehçe ve şivelerinin ortak gramer kategorilerinden biri olan ve nesnenin hangi şahsa ait olduğunu bildiren gramer kategorisidir.

Çağdaş Türk lehçe ve şivelerinde iyelik kategorisi üç yöntem kullanılarak meydana getirilir. Bunlar:

1. Yapı bilimsel (morfolojik) yöntem,
2. Söz dizimsel (sentaktik) – yapı bilimsel (morfolojik) yöntem,
3. Söz dizimsel (sentaktik) yöntem. [211]

N. K. Dmitriyev'e göre, Türk lehçe ve şivelerinde isimlerdeki sahiplik anlamını ifade etmek için bu üç yönteme ek olarak dördüncü bir yöntem daha vardır. O, "Kategoriya prinadlejnosti" adlı makalesinde iyelik kavramının *+lı*, *+li*, *+lu*, *+lü* ekleriyle de sağlanabileceğini ve bu ekin eklenmesiyle oluşturulan yeni şeklin de bu anlamı ifade etmek için kullanılabilecek dördüncü yöntem olacağını belirtir. ör. *güçlü adam* (Azerbaycan Türkçesi), *küçli kişi* (Özbek Türkçesi) vd… [212]

Türk lehçe ve şivelerinde sahiplik (iyelik) kavramının ortaya konulmasında en çok kullanılan yöntem yapıbilimsel (morfolojik) yöntemdir. Bu yöntemde ismin sonuna özel işlevleri olan ekler getirilerek mensubiyet anlamı ifade edilir. İsimlerin sonuna eklenerek mensup olmayı, sahipliği bildiren eklere *iyelik ekleri* adı verilir.

"İyelik ekleri, ismin karşıladığı nesnenin bir şahsa veya bir nesneye âit olduğunu ifade eden işletme ekleridir. Bir nesnenin malı olduğu, başka bir nesneye bağlı olduğu veya başka bir nesnenin parçası olduğu ifade edilmek istenirse o nesneyi karşılayan ismin sonuna iyelik eki getirilir. Demek ki iyelik eki, getirildiği ismin dışında bir nesneyi ifade eder. Fakat iyelik ekleri, getirildikleri isimlerin

---

[211] bk. E. V. Sevortyan, "Kategoriye prinadlejnosti", *İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov-I, Morfologiya*, Moskva, 1956, s. 38; N. K. Dmitriyev, "Kategoriye prinadlejnosti", *İssledovaniya po Sravnitel'noy Grammatike Tyurkskih Yazıkov-I, Morfologiya*, Moskva, 1956, s. 34.
[212] N. K. Dmitriyev, a.g.m., s. 34.

dışındaki bu nesneleri sadece şahıslar hâlinde ifade ederler."[213] Buradan anlaşıldığı üzre dilde konuşan, dinleyen ve adı geçen şahısları bildirmek amacıyla iyelik ekleri kullanılmaktadır. Türkçede üç tekil, üç çoğul altı şahıs bulunmaktadır ve iyelik eklerinin de nesnelerin kime ait olduğunu bildirmesi için bu altı şahsı karşılıyor olması gerekir. Öyleyse iyelik ekleri, bir nesnenin *ben*, *sen*, *o*, *biz*, *siz*, *onlar* gibi şahıslara ait olduğunu, daha doğrusu o şahısların sahipliğini gösteren özel eklerdir.

Tatar Türkçesi'nde ismin iyelik kategorisi *tartım kategoriyäsı̆* "çekim kategorisi"[214] terimiyle karşılanmaktadır.

Tatar Türkçesinin gramer geleneğini incelediğimizde ismin bu kategorisiyle ilgili olarak farklı farklı görüşlerle karşılaşırız. İlk Tatar gramercilerinden olan İosif Giganov, çalışmasında, "İsmin yanına aidiyeti göstermek için *+m*, *+bız*, *+ŋ*, *+ŋız*, *+sı*, *+sı̆* çekim ekleri getirilir."[215] diyerek ismin iyelik çekimine ilk kez işaret etmiş ve bunu "*o litse imen*" terimiyle karşılamıştır.[216] Ancak dönemindeki pek çok gramerci tarafından İosif Giganov'un iyelik çekimini ismin gramer kategorilerinden biri olarak değerlendirmesi tespitine dikkat edilmemiş, ismin morfolojik bir göstergesi olarak değerlendirilmemiştir. Örneğin, İosif Giganov'dan sonra Tatar Türkçesinin gramerini inceleyen A. Kazem-bek'in çalışmasında da iyelik ekleri *mestoimeniya prityajatelnıy* terimiyle iyelik zamiri olarak ve zamir konusu içinde ele alınmıştır.[217] Yine Rusça olarak yayımlanmış M. G. Maḫmudov'un gramerinde[218] de birleşik ve ayrı şeklinde iki tür olarak belirtilen iyelik zamirlerinden birleşik olan tür içinde iyelik ekleri incelenmiştir. Bu dönem gramercilerinden sadece Ä. Hadi Maksudî, 1910 yılında yayımladığı gramer kitabında, isimdeki aidiyeti farklı bir sûrette gösterir: *anıŋ kiyı̆mı̆* "onun giyimi", *sinı̆ŋ kiyı̆mı̆n* "senin giyimin", *minı̆m*

---

[213] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 221-222.

[214] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşı̆va, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsı̆ Gumanitar Fännär Bülı̆mı̆, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 39; *Häzı̆rgı̆ Tatar Ädäbi Tı̆lı̆ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s.192; D. G. Tumaşı̆va, *Häzı̆rgı̆ Tatar Ädäbi Tı̆lı̆ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 46

[215] İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801, s. 21.

[216] İosif Giganov, a.g.e., s. 23.

[217] A. Kazem-bek, *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka*, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846, s. 129-130.

[218] M. G. Maḫmudov, *Praktiçeskoe Rukovodstvo k İzuçeniyu Tatarskogo Yazıka,* Kazan, 1857, 6+VII+255 s.

kiyĭmĭm "benim giyimim"[219] Çalışmasında ismin iyelik çekimine, eklenme kurallarına, iyelik çekim eki almış isimlerin hâl ekleriyle çekimine değinen Ä. Hadi Maksudî'nin iyelik hakkındaki fikri de uzun zaman dikkate alınmamıştır. Bu sebeple de iyelik ekleri Ceditçilik Dönemindeki gramer yazarları tarafından uzun süre zamirin (*almaşlık)* bir türü olarak incelenmiştir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *tartım kuşımçası* "çekim eki"[220] olarak belirtilen iyelik ekleri, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde iki farklı anlayışla karşımıza çıkar. Bunlardan birincisi, Tatar Türkçesinin kendi dil malzemesi içinden seçilen kelimelerle oluşturulan terimler, ikincisi de Arap gramer terminolojisinden alınan terimlerdir. Terim olarak farklılık göstermelerine rağmen bu dönem gramerlerinde iyelik eklerinin ele alındığı kelime türünün zamir olması da bir ortaklık göstergesi olarak değerlendirilebilir. Çalışmamızda incelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde iyelik eklerinin belirtilmesinde şu terimlerin kullanıldığı tespit edilmiştir: *tŏtaş almaşlar* (TS. 1911, 66), (TS. 1921, 69), (MTTD. II, 1917, 15), (TTİHSNK. 1915, 53), *tŏtaş isĭmlĭklär* (YHYTTS. 1913, 14), *żamīr-i iżāfī* (TTKGS. 1887, 15), (MYST. 1907, 19), (TŏrS. 1909, 11), *żamīr-i mŏṭṭasıl*, *iżāfä żamīri* (Änmüzäc 1895, 12)

Bu dönem gramerlerinde iyelik ekleri için yapılan tanımlar şu şekildedir:

"Başka kelimelere eklenerek kullanılan zamirleri *tŏtaş almaşlar* şeklinde adlandırırlar." (TS. 1911, 66)

"Çeşitli kelimelere eklenerek yazılan zamirlere *tŏtaş almaşlar* denir." (MTTD. II, 1917, 15)

"Tek başlarına kullanılmayan zamirler *tŏtaş isĭmlĭklär* diye adlandırılır. (+*m*, +*mĭz*, +*bĭz*, +*sin*, +*siz* zamirleri gibi.)" (YHYTTS. 1913, 14)

"İsimlerin sonlarına eklenerek nisbet ve tamlık anlamlarını ifade eden zamirlerdir." (TTKGS. 1887, 15)

---

[219] Ä. Hadi Maksudî, *Tŏrkī Ṣarfı,* İ.N. Haritoniva Tas ve Hurufat Matbuasi, Kazan, 1910, s. 12-13

[220] Emine Gürsoy Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 667, Ankara, 1997, s. 119; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 192-193; Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, a.g.e., s. 44; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 46-47.

"*Żamīr-i iżāfī*, muzaf hâlindeki kelimelerin sonlarına eklenen zamirlerdir." (MYST. 1907, 19)

"Muzaf edatına *żamīr-i iżāfī* derler." (TörS. 1909, 11)

"*Żamīr-i mŏṭṭasıl*, bir ismin sonuna eklenerek tamlama ve aitlik anlamını ifade eden zamirlerdir. *İżāfä żamīri* de denir." (Änmüzäc 1895, 12).

Ceditçilik Döneminde yazılmış gramerlerdeki iyelik ekleri şunlardır:

	teklik	çokluk
I. şahıs	*+m, +ım / +ĭm*	*+mız, +mĭz; +bız, +bĭz*[221], *+ımız, +ĭmĭz; +ıbız, +ĭbĭz*
II. şahıs	*+ŋ, +ıŋ / +ĭŋ*	*+ŋız, +ŋĭz; +gız/ +gĭz, +ıŋız, +ĭŋĭz; +ıgız/ +ĭgĭz*
III. şahıs	*+ı, +sı, +ĭ, +sĭ*	*+ı, +sı, +ĭ, +sĭ; +ları, +lärĭ*

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ise, iyelik ekleri şu şekilde gösterilmektedir:[222]

İyelik ekleri	Ünlüyle biten isimlere eklenen ekler		Ünsüz ve "-u,-ü" ile biten isimlere eklenen ekler	
	teklik	çokluk	teklik	çokluk
I. şahıs	*+m*	*+bız / +bĭz*	*+ım / +ĭm*	*+ıbız / +ıbĭz*
II. şahıs	*+ŋ*	*+gız /+gĭz*	*+ıŋ / +ĭŋ*	*+ıgız / +ĭgĭz*
III. şahıs	*+sı / +sĭ*	*+sı / +sĭ (+ları/ +lärĭ)*	*+ı / +ĭ*	*+(lar)ı/+(lär)ĭ +(nar)ı/+(när)ĭ*

[221] Çokluk I. şahıs iyelik eklerinden *+bız, +bĭz* şekli, incelediğimiz Tatar gramerlerinden sadece Galimcan İbrahim (TS. 1921, 69), Fatıyḫ Säyfi (MTTD II, 1917, 14), Gabdurrahman Sägdi (YHYTTS. 1913, 14) ve Äḫmätcan Mŏstafa'nın (TŏrS. 1909, 11) çalışmalarında karşımıza çıkar. Äḫmätcan Mŏstafa çalışmasında, çokluk I. şahıs iyelik eklerinin kullanımı ile ilgili olarak şunu da ekler: "*+mĭz, +bĭz* eklerini *+gız, +gĭz* şeklinde söyleyenler ve yazanlar da çoktur. Mesela: *kitābbız, kitābgız, küzĭgĭz* gibi." (TŏrS. 1909, 12) Burada yazarın çokluk I. şahıs ile çokluk II. şahıs iyelik eklerini karıştırmış olması muhtemeldir. Yine aynı yazarın gramer kitabında bu ekin çokluk II. şahıs eki fonksiyonunda kullnıdığı kelime örneklerine de rastlanmaktadır. Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi'nin çalışmalarında ise *+gız, +gĭz* eki, çokluk II. şahıs iyelik eki olarak gösterilmiş ve kullanımı ile ilgili olarak da şunları belirtmişlerdir: "Dinleyici için olan *+ŋ*'nin çokluğu bazı kelimelerde *+gız, +gĭz* işitilse de, her yerde *+ŋĭz* yazılır. *Malgız*, *käcägĭz* işitilir, *malŋız*, *käcäŋĭz* yazılır." (TS. 1911, 66), "*+ŋ* zamirinin çokluğu bazı kelimelerde *+gız, +gĭz* işitilse de, her zaman *+ŋĭz* yazılır: ör. *atıŋız, kalämĭŋĭz* gibi." (MTTD. II, 1917, 16). Açıklamalardan da anlaşıldığı üzre Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi, bu ekin sözlü dildeki kullanımına da dikkat çekmiştir

[222] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 40; Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 18; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s.47; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Kazan, 1965, s. 193.

Her iki tabloda yer alan iyelik eklerini karşılaştırdığımızda Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerindeki çokluk birinci şahıs *+mız*, *+mĭz* ve çokluk ikinci şahıs *+ŋız*, *+ŋĭz* iyelik eki ile Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki çokluk III. şahıs için belirtilen *+(nar)ı/+(när)ĭ* iyelik eki dışında hemen hemen aynı olduğunu görüyoruz. Ayrıca Ceditçilik Dönemi gramerlerinde Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinden farklı olarak, ünsüz ve /u/, /ü/ ünlüleri ile biten isimlere eklenen teklik ve çokluk I. ve II. şahıs iyelik eklerinin bağlantı ünlüsü /ı/, /ĭ/ de gösterilmemiştir.

Ceditçilik Döneminde yazılmış gramerlerde iyelik eklerinin kullanımı ile ilgili olarak şu örnekler verilmiştir:

Teklik I. Şahıs İyelik Ekli Örnekler:

ata+m "babam" (Änmüzäc 1895, 49); *kitāb+ım* "kitabım" (TŏrS. 1909, 11); *may+ım* "yağım", *suv+um* "suyum" (TŏrS. 1909, 12); *iptäş+ĭm* "arkadaşım", *ḫŏrmätlĭ ŏstad+ım* "hürmetli üstadım", *änkä+m* "anam" (TS. 1911, 66); *iptäş+ĭm* "arkadaşım" (MTTD. II, 1917, 15); *ata+m* "babam", *at+ım* "adım", *kitāb+ım* "kitabım", *uġl+ım* "oğlum" (MTTD. II, 1917, 16); *atlar+ım* "atlarım", *kitāb+ım* "kitabım", *kitāblar+ım* "kitaplarım" (TS. 1921, 69).

Teklik II. Şahıs İyelik Ekli Örnekler:

kitāb+ıŋ "kitabın" (TŏrS. 1909, 11); *ata+ŋ* "baban" (TS. 1911, 66); *iptäş+ĭŋ* "arkadaşın" (MTTD. II, 1917, 15); *at+ıŋ* "adın", *baş+ıŋ* "başın" (MTTD. II, 1917, 16); *ḳaläm+ĭŋ* "kalemin", *kitāb+ıŋ* "kitabın", *yŏrt+ıŋ* "evin, vatanın" (TS. 1921, 69).

Teklik III. Şahıs İyelik Ekine Örnekler:

ata+sı "babası", *äbi+sĭ* "büyük annesi, ebesi", *ḳayġı+sı* "kaygısı, derdi" (Änmüzäc 1895, 12); *kitāb+ı* "kitabı" (TŏrS. 1909, 11); *kitāb+ı* "kitabı", *mal+ı* "malı, hayvanı, mülkü" (TS. 1911, 66); *iptäş+ĭ* "arkadaşı" (MTTD. II, 1917, 15); *at+ı* "atı", *bala+sı* "çocuğu" *daruv+ı* "ilacı", *yazuv+ı* "yazısı" (MTTD. II, 1917, 16); *ata+sı* "babası", *baḳça+sı* "bahçesi", *kitāb+ı* "kitabı", *tĭġĭ+sĭ* "ötekisi", *tärtä+sĭ* "araba oku", *uḳuv+ı* "okuması" (TS. 1921, 69).

Çokluk I. Şahıs İyelik Ekli Örnekler:

kitāb+ımız, *kitāb+bız* "kitabımız" (TŏrS. 1909, 11); *balalar+ıbız*, *mallar+ımız* "malımız, hayvanımız, mülkümüz" (TS. 1911, 66); *iptäş+ĭmĭz* "arkadaşımız" (MTTD. II, 1917, 15); *kitāb+ımız* "kitabımız", *uġl+ımız* "oğlumuz" (MTTD. II, 1917, 16); *atlar+ımız* "atlarımız", *atlar+ıbız* "atlarımız", *kitāb+ımız* "kitabımız", *kitāblar+ımız* "kitaplarımız" (TS. 1921, 69).

Çokluk II. Şahıs İyelik Ekli Örnekler:

kitāb+ıġız "kitabınız", *küz+ĭgĭz* "gözünüz" (TŏrS. 1909, 11); *mädräsä+ŋĭz* "medreseniz", *ŏy+ĭŋĭz* "eviniz" (TS. 1911, 66); *iptäş+ĭŋĭz* "arkadaşınız" (MTTD. II, 1917, 15); *at+ıŋız* "adınız", *ḳaläm+ĭŋĭz* "kaleminiz" (MTTD. II, 1917, 16); *ḳaläm+ĭŋĭz* "kaleminiz", *kitāb+ıŋız* "kitabınız", *kitāblar+ıŋız* "kitaplarınız", *yŏrt+ıŋız* "eviniz, vatanınız" (TS. 1921, 69).

Çokluk III. Şahıs İyelik Ekli Örnekler:

yŏrt+ları "evleri, vatanları" (TS. 1911, 66); *iptäş+lärĭ* "arkadaşları" (MTTD. II, 1917, 15), *at+ları* "atları" (MTTD. II, 1917, 16); *kitāb+ları* "kitapları" (TS. 1921, 69).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Galimcan İbrahim'in çalışmasında incelediğimiz diğer gramerlerden farklı olarak iyelik eklerinin kullanıldığı kelime türleri ile ilgili bilgi de verilmiştir. Galimcan İbrahim'e göre, iyelik eklerinin kullanıldığı kelime türleri şunlardır:

"1. İsimler: *ata* 'baba'- *atam* 'babam', *ataŋ* 'baban', *atası* 'babası', *atamız* 'babamız', *ataŋız* 'babanız', *ataları* 'babaları',

2. Niteleneni düşmüş sıfatlar: *ʿaḳıllım* 'akıllım', *maturım* 'güzelim', *sŏyĭklĭm* 'sevgilim', *irkäm* 'sevgilim, canım', *yaḫşım* 'iyim', *yamanım* 'kötüm',

3. Sayılar: *mĭŋĭm* 'binim', *millionum* 'milyonum', *yŏzĭm* 'yüzüm', *citmĭşĭm* 'yetmişim', *utızı* 'otuzu', *(y)ĭgĭrmĭsĭ* 'yirmisi',

4. Sıfat-fiillerin (*-ġan /-gän, -uçı / -üçĭ, -açaḳ /-äçäk* ekleriyle yapılan) teklik III. şahsı: *alġanım* 'alanım', *alġanıŋ* 'alanın', *alaçaġı* 'alacağı', *biräçägĭŋĭz* 'vereceğiniz', *kitĭrgänĭ* 'getireni',

5. Mastarlar: *uḳuvı* 'okuması', *ḳaytuvı* 'dönmesi', *suġuvı* 'vuruşu, dövmesi', *kilmävĭ* 'gelmemesi', *satmavı* 'satmaması', *birmävĭm* 'vermemem', *kilmĭŋ* 'gelmen',

6. *bar*, *yuḳ*, *kiräk*, *tıyışş* gibi kelimeler: *barım* ‘varım’, *yuġım* ‘yokum’, *kirägı* ‘gereği’, *kirägıñız* ‘gereğiniz’, *kiräkläri* ‘gerekleri’, *tıyışşı* ‘gereği’, *tıyışşım* ‘gereğim’,

7. Gösterme zamirleri: *buvıŋ* ‘bunun’, *busı* ‘busu’, *tıġısı* ‘ötekisi’, *tıġıñ* ‘ötekin’, *tıġım* ‘ötekim’, *şunısı* ‘bir tek şu’,

8. Soru zamirlerinden *kim* ‘kim’, *närsä* ‘ne’ *ḳaysı* ‘hangi’: *kimniñ* ‘kimin’, *närsäsi* ‘neyi’, *ḳaysıŋız* ‘hanginiz’,

9. Belirtme zamirlerinden *üz* ‘kendi’, *barça* ‘hepsi, tamamı’, *bar-barlıḳ* ‘tamamı, hepsi’: *üzim* ‘kendim’, *üziñ* ‘kendin’, *barçası* ‘hepsi, tamamı’, *barlıġıŋız* ‘hepiniz, tamamınız’, *barısı* ‘hepsi, tamamı’, *barıŋız* ‘hepiniz, tamamınız’.” (TS. 1921, 70)

4.2.1.3.2. AİTLİK

Bir nesneyi bağlı ve ait olduğu başka bir nesneye göre veya zaman ve mekân içindeki yerini işaret etmek sûretiyle belirten aitlik eki, bu şekildeki kullanım özelliğiyle ikinci bir iyelik eki gibi görev üstlenir.[223] İsimlerden sıfat ve zamir olarak kullanılan kelimeler yapan, anlamca bağlı bulunduğu kelimeye aitlik, bağlılık, içinde bulunma anlamı veren bu ek, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarında *tartım kategoriyäsi* “çekim kategorisi” başlığı altında, iyelik çekiminin diğer bir şekli olarak ele alınmaktadır. Tatar Türkçesinde kullanılan aitlik ekleri şunlardır[224]: *+kı / +ki*; *+gı / +gi*.

Ayrıca Tatar Türkçesinde isim kök ya da gövdesine önce ilgi hâli ekinin daha sonra da aitlik bildiren ekin eklenmesiyle oluşturulan kalıplaşmış bir aitlik eki de bulunmaktadır (*+nı+kı / +ni+ki*)[225]. Bu eki oluşumu sırasında ilgi hâli eki kısaltılarak (*+nıŋ / +niñ* > *+nı / +ni*) aitlik ekine eklenir.[226] Ekin kısaltılmadan kullanıldığı *miniñki* “benimki”, *siniñki* “seninki” gibi örneklere, bazı Tatar ağızlarında da rastlanmaktadır.[227]

---

[223] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 226.
[224] *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 388; V. N. Hangildin, *Tatar Tili Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 81.
[225] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 82.
[226] N. K. Dmitriyev, *Grammatika Başkirskogo Yazıka*, Moskva -Leningrad, 1948, s. 109.
[227] D. G. Tumaşiva, *Kömbatış Sibir Tatarları Tili*, Kazan, 1961, s. 37.

Aitlik bildiren (*+nı+kı / +nıˇ+kıˇ*) ekleri, bazı Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında işlevlerine göre zamir türlerinden biri olarak belirtilen iyelik zamirlerinin (*tartım almaşlıkları*) türetilmesinde de kullanılmaktadır. (ör. *minıˇkıˇ* "benim, benimki", *mŏnıkı* "bunun", *kiˇmnıˇkiˇdiˇr* "birisinin" vd.)[228]

Aitlik eki, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ismin iyelik çekiminde olduğu gibi genellikle zamir konusu içinde onun bir türü olarak ele alınmıştır. *Żamīr-i vaṣfī* (TŏrS. 1909, 24), (MYST. 1907, 21) olarak adlandırılan ismin aitlik çekimi için belirtilen ekler şunlardır: *+ġı / +gıˇ*

Aitlik eki için şu örnekler verilmiştir: *kiçä+gıˇ* "geceki", *üydä+gıˇ* "evdeki", *uḳudu+ġı* "okuduğu" (TŏrS. 1909, 26), *Bu ḳaläm ʿAlīnıˇŋkiˇdir* "Bu kalem Alininkidir". *Kiçägıˇ yaġmır aşlıḳlarġa zarar itkän.* "Geceki yağmur ekinlere zarar vermiş". *Öydägıˇ fikiˇr bazarġa yaramıy.* "Evdeki fikir pazara uymaz.", *ʿAlī bir kärrä uḳudığı däriˇsiˇŋ bilür.* "Ali bir kez okuduğu dersi bilir." (TŏrS. 1909, 27); *Bıˇznıˇŋ baġdağı ŏrıˇk aġaçı* "bizim bağdaki kayısı ağacı", *sizniˇŋ bazardağı kıˇbıˇt* "sizin pazardaki dükkan" (MYST. 1907, 21).

4.2.1.3.3. HÂL KATEGORİSİ

4.2.1.3.3.1. HÂL ÇEKİMİNİN KAZAN TATAR GRAMERLERİNDEKİ DURUMU

Hâl, ismin cümledeki işlevini gösteren biçimsel değişimlerini ya da çekim eklerini belirten gramer kategorisidir.[229]

"İsimler kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle münasebetleri sırasında, münasebetin cinsine göre, çeşitli hâllerde bulunurlar. İsimlerin, kelime grupları ve cümleler içinde isimlerle, edatlarla ve fiillerle çeşitli münasebeti olur. Bu münasebetler kurulurken isimler hep aynı durumda bulunmaz, münasebetin cinsine göre ayrı ayrı hâllere girerler. Demek ki ismin hâlleri ismin diğer kelimelerle münasebeti sırasında içinde bulunduğu durumlardır. Her hâl, her durum bir çeşit münasebet ifade eder, her münasebet ifadesi için isim bir hâlde, bir durumda bulunur.

---

[228] D. G. Tumaşˇiva, *Ḫäzˇrgıˇ Tatar Ädäbi Tˇelˇi Morfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964, s.101; F. Hakimcan, a.g.e., s. 33; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 207-208.

[229] *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay: 471, Sevinç Basımevi, Ankara, 1980, s. 68-69.

İsim bu münasebeti bazen eksiz olarak, fakat çok defa da ek alarak ifade eder. Yani ismin hâlleri bazan eksiz, fakat çok defa da eklidir. İşte isimleri çeşitli münasebetler için çeşitli hâllere, durumlara sokan bu eklere *hâl ekleri* adı verilir."[230]

Tatar Türkçesinde *kilеş kategoriyäsе*[231] olarak adlandırılan bu kategori, diğer gramatik kategoriler gibi, gramatik bir anlam taşır ve bu anlamı ifade eden gramatik bir şekilden oluşur. Örneğin *balanı tärbiyäläv* "çocuğu eğitmek" kelime grubunda bulunan ismin gramatik anlamı, diğer bir deyişle fonksiyonu, *+nı* yükleme hâl eki ile bildirilir. Ekler yardımıyla şekillenerek ismin kendine has bir çekim sistemini oluşturması, hâl çekimini gramatik kategoriler grubuna dâhil eder. [232]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *kilеş kuşımçaları* olarak adlandırılan hâl ekleri, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *ḳuşımta* (MYST. 1907, 36), (MTTD. II, 1917, 36), (YHYTTS. 1913, 36), *iʿrāb* (TTKGS. 1887, 7), (Änmüzäc 1895, 46) terimleriyle karşılanmıştır.

İsmin hâl çekimini Äḫmätcan Mŏstafa (TŏrS. 1909, 9) ve Hŏsäyĕn Z. Mäkkäi (MYST. 1907, 7) *aḥvāl-i isĭm* olarak adlandırmışlardır.

Günümüz Tatar edebî dilinde altı hâl bulunmaktadır. Buna göre Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarında altı tür hâl çekimi incelenmektedir. Bu konunun ilk gramer kitaplarından Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarına kadar ele alınış şekillerini incelediğimizde bazı farklılıklarla karşılaşırız. Bu farklılık iki hususta ortaya çıkmaktadır. Bunlardan ilki, hâl çekim türlerinin sayısı, ikincisi de bu çekimin Tatar Türkçesinde bulunup bulunmadığıdır.

Tatar Türkçesinin Rusça ile yazılmış olan ilk gramer kitaplarında hâl çekimi, ismin gramer kategorilerinden biri olarak belirtilmiştir. İlk Tatar gramercilerinden İosif Giganov (Giganov 1801), İshak Halfin (Halfin 1809), Aleksandr Troyanskiy (Troyanskiy 1814, 1860) ve A. Kazem-bek'in (Kazem-bek 1839) çalışmalarında yedi tür hâl gösterilmiştir:

---

[230] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 226.

[231] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 82; Cämilev, Ş., "Tatar Tĕlĕnĕŋ Grammatik Kategoriyäläre Häm Formaları Turında", *Sovet Mäktäbe*, No: 3, Kazan, 1953, s. 7-12.

[232] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 45; G. R. Samirḫanova, "Kilĕş Mŏnäsäbätĕn Bĕldĕrüçe Analitik Çaralar Turında", *Problemı Leksikologii i Leksikografii Tatarskogo Yazıka*-2, Kazan, 1996, s. 88-96.

ör. *kül* (*imenitelnıy padej*) "yalın hâl", *külnıñ* (*roditelnıy padej*) "ilgi hâli", *külgä* (*datelno-napravitelnıy padej*) "yaklaşma hâli", *külnı* (*vinitelnıy padej*) "yükleme hâli", *yä kül* (*zvatelnıy padej*) "seslenme hâli", *kül birlä* (*tvoritelnıy padej*) "vasıta hâli", *kül säbäplı, kül hakkında* (*predlojnıy padej*) "edatlı kalma hâli"[233].

İshak Halfin, *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazıka c pravilami arabskogo çteniya, prepodavaemıe v kazanskoy gimnazii* (Kazan, 1809) adlı çalışmasında, yedi hâl türü belirtmiş ve bu hâllerin şu ek ve edatlar kullanılarak çekimlendiğini belirtmiştir: 1. *+nıŋ/+nıñ*, 2. *+nı/+nı*, 3. *+ga/+gä*, 4. *+ka/+kä*, 5. *bırlä*, 6. *säbäplı*, 7. *ḫakkında*.[234]

Aleksandr Troyanskiy'in *Kratkaya Tatarskaya Grammatika* adlı çalışmasında, hâl türleri olarak *imenitelnıy padej* "yalın hâl", *roditelnıy padej* "ilgi hâli", *datelnıy padej* "yaklaşma hâli", *vinitelnıy padej* "yükleme hâli", *zvatelnıy padej* "seslenme hâli", *tvoritelnıy padej* "vasıta hâli", *predlojnıy padej* "edatlı kalma hâli" belirtilmiştir. Çalışmada ", *tvoritelnıy padej* "vasıta hâli" için, *bırlän* : *şäkirt bılän* "öğrenciyle", *+dan/+dän* : *kitabdan* "kitaptan" örnekleri verilmiştir.[235]

Rus gramer anlayışıyla ve Rusça olarak yazılan bu gramer kitaplarında, bulunma hâli (*mestnıy padej*) ile ayrılma hâli (*ishodnıy padej*) gösterilmezken Tatar Türkçesindeki *bılän (bılä, ilä)*, *ḫakkında, säbäplı* gibi bağlama edatları eklenerek oluşturulmuş olan şekiller, hâl türleri arasında incelenmiştir. Bunun sebebi, tamamıyla Rusçanın kendi çekim sisteminin *tvoritelnıy, predlojnıy* gibi şekillerinin Tatar Türkçesinde aranmasından kaynaklanmaktadır. Böylece de hâl sayısı artırılmıştır.[236] Örneğin, İosif Giganov vasıta hâli "*tvoritelnıy padej*" için, *otnositelnıy padej* terimini kullanmıştır. Bu hâl için de iki farklı kullanım göstermiştir. Bunlar: 1. *pıçak bılän* "bıçakla" , *kul bılän* "elle", 2. *akçalay* "parayla",

---

[233] Bu hâlin Rusça gramerlerdeki adı "edatlı kalma durumu" şeklindedir. (bk. Ayşe Pamir Dietrich, *Rusça Gramer (Grammatika Russkogo Yazıka),* Kapadokya Kitabevi, Ankara, 2006, s. 181.)

[234] F. A. Ganiyev, "O Sintetiçeskih i Analitiçeskih Padejah v Tatarskom Yazıke", *Tatarıca,* Edendum Curavit Abdulla Tukaın Kulttuurıseura r.y. Studıa ın Honorem YMÄR DAHER, Vammala, 1987, s. 121.

[235] Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, Spb, 1814, s. 15.

[236] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşiva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 45.

mallay "malla". Yine edatlı kalma hâli "*predlojnıy padej*" için de şunları örnek olarak göstermiştir: *ẖŏday ŏçĭn* "Allah için", *kitap ŏçĭn* "kitap için".[237]

A. Kazem-bek'in 1846 yılında yayımladığı gramer kitabında, Türkiye Türkçesi ile Tatar Türkçesindeki hâl çekimini karşılaştırmalı olarak incelemiş ve bunun sonucunda da günümüz Tatar gramerlerindeki hâl çekimine benzer şekilde hâl sayısını altıya düşürmüştür. Bu çalışmada belirtilen hâller sırasıyla yalın hâl, ilgi hâli, yaklaşma hâli, yükleme hâli, bulunma hâli ve ayrılma hâlidir: ör. *ağaçı*, *ağaçınıŋ*, *ağaçıŋa*, *ağaçını*, *ağaçında*, *ağaçından.*[238]

Tatar Türkçesiyle yazılan ilk gramer kitaplarında, hâl çekimi beş ile dokuz arasında değişen sayılarda karşımıza çıkar.

Bu dönem gramerlercilerinden Fatıyẖ Säyfi ve Galimcan İbrahim beş, Kayyum Nasırî altı, Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi yedi, Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov ve Gabdurrahman Sägdi sekiz ve Äẖmätcan Mŏstafa dokuz tür hâl çekimi göstermiştir.

İsmin hâllerinin sayısındaki farklı anlayışlardan başka bir de bu çekimin yazı dilindeki varlığı da Ceditçilik Dönemi Tatar gramercileri arasında tartışılan konulardan biri olmuştur. Bu dönem gramercilerinden Galimcan İbrahim (TS. 1911, 1915, 1921, 1930) ve Cämal Välidi (Välidi 1919) hâl çekimi ile ilgili olarak dönemindeki gramercilerden tamamıyla farklı olarak "Tatar dilinde hâl ile çekim has değildir." şeklinde bir görüş öne sürmüştür. Eklemeli dillerden biri olan Tatar Türkçesindeki hâl kategorisinin şekil özelliklerini hesaba katmadan onu Arapçadaki *iʿrāb* ve Rusçadaki *padej* ile karşılaştırarak bu dillerdeki kurallara göre ele alan Galimcan İbrahim, Cämal Välidi gibi bazı Tatar dilcileri Tatar Türkçesinde hâl çekiminin olmadığını düşünmüştür. Bu düşünceyi kanıtlamak için Galimcan İbrahim, "Rus dilinde padej ile çekim yapılırken kelimenin son harfi atılsa da onun yerine çeşitli harfler artırılır. (ör. *vod-a*, *vod-ı*, *vod-e* vd.) Ancak 1. Tatar dilinde kelimelerin çekimi sırasında kelimenin kendisi tamamıyla kalır; 2. Kelime sonuna eklenen ekler isimde, sıfatta, sayıda ve teklik-çoklukta sürekli aynı türde olur. Demek ki, bizim dilimizde kelimelerin padej veya iᶜrāb ile çekimi denilen şey tamamıyla yoktur."

---

[237] İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801, s. 23.

[238] A. Kazem-bek, *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka*, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846, s. 136.

diyerek, kesin bir sonuca varmıştır.[239] Galimcan İbrahim'in bu görüşünü G. Alparov eleştirir. Hâl çekimi sırasında kelimelerin değişime uğramamasını Tatar Türkçesinin eklemeli bir dil oluşu özelliğine bağlayarak "… *kuşımta* denilen şeyler, hangi açıdan bakılırsa bakılsın ayrı bir kelime olmazlar. Onlar bizim dilimizde çeşitli kanunlarla varolmuştur, onlar *padej* ekleri gibi, başka türlü değildir." şeklinde açıklamaya çalışır.[240]

Galimcan İbrahim, hâl eklerini *iyärçän süzlär* "yardımcı kelimeler" grubu içinde değerlendirmiş ve *ḳuşımtalar* terimi ile belirtmiştir. (TS. 1911, 53-56), (TS. 1921, 71), (TS. 1930, 57-60) Aynı terim Fatıyḫ Säyfi (MTTD. II, 1917, 36-37) ve Gabdurrahman Sägdi (YHYTTS. 1913, 36-41) tarafından da kullanılmıştır. Cämal Välidi'nin gramer kitabında ise, hâl ekleri için *tagılmalar* terimi kullanılmıştır. (Välidi 1919, 85-86)

Galimcan İbrahim, *ḳuşımtalar*'ı şu şekilde tanımlanmıştır: "İki nesne arasındaki ilişkiyi anlatmak için getirilerek eklenen yardımcı kelimelere *ḳuşımta* denir." Çalışmasında belirttiği hâl ekleri şunlardır: *+ġa / +ḳa*, *+gä / +kä*; *+da / +dä*; *+dan / +dän*; *+nı /+nı̆*; *+nıŋ / +nı̆ŋ* (TS. 1911, 53-56), (TS. 1921, 71), (TS. 1930, 57-60).

Galimcan İbrahim gibi hâl eklerini yardımcı kelime olarak ele alan bir diğer gramerci de Fatıyḫ Säyfi'dir. Galimcan İbrahim gibi o da hâl eklerini yardımcı kelimeler grubu içinde incelemiştir. Fatıyḫ Säyfi, *kı̆mgä* "kime", *nigä* "neye", *ḳaya* "nereye", *kı̆mdä* "kimde", *nidä* "nede", *ḳayda* "nerede", *kı̆mdän* "kimden", *nidän* "neden", *ḳaydan* "nereden", *kı̆mnı̆ŋ* "kimin", *ninĭŋ* "neyin", *kı̆mnı̆* "kimi", *närsänı̆* "neyi" ve *kı̆mçä* "kime göre" sorularına cevap veren yardımcı kelimeler olarak değerlendirdiği hâl eklerini şöyle tanımlamıştır: "Tek başına bir anlam taşımayan, ancak kelime sonlarına eklenerek kullanılan yardımcı kelimeleri 'ḳuşımta' diye adlandırırlar." (MTTD. II, 1917, 36) Onun çalışmasında belirtilen hâl ekleri de Galimcan İbrahim'in çalışmasındaki hâl ekleriyle aynıdır. Şu ekler gösterilmiştir: *+ġa /+gä*, *+ḳa / +kä*; *+da /+dä*; *+dan / +dän*; *+nı /+nı̆*; *+nıŋ /+-nı̆ŋ* (MTTD. II, 1917, 37).

---

[239] Galimcan İbrahim, "Tatar Tı̆lı̆n Tikşı̆rüv Yulında", *İmlā, Tı̆l, Ädäbiyat Mäs'älälärı̆*, Kazan, 1924, s. 106-110.

[240] G. Ḫ. Alparov, "Bı̆znı̆ŋ Tı̆lı̆bı̆zdä Padej Barmı, Yukmı?", *Bı̆lı̆m,* No: 3, Kazan, 1925, s. 41-43.

Gabdurrahman Sägdi, hâl eklerini "kelimenin anlamını tamamlamak için kullanılan işaretler" şeklinde tanımlamıştır. Onun gramer kitabında, Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi'den farklı olarak çokluk, soru ve küçültme ekleri de hâl ekleri olarak belirtilmiş, ancak diğer hâl ekleri ile ilgili olarak çeşitli bilgi ve örnekler verilirken bu ekler için herhangi bir açıklama ve örneklendirme yapılmamıştır. Çalışmasında belirttiği hâl ekleri şunlardır: *+gä / +kä*, *+ġa / +ḳa*; *+da / +dä*; *+dan / +dän*; *+nı /+nİ̆*; *+nıŋ / +nİ̆ŋ*; *+çä / +ça*; *+lär / +lar*; *+mi*; *+çäk / +çaḳ* (YHYTTS. 1913, 36-41).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Kayyum Nasırî ve Gabdİ̆lgalläm Fäyİ̆zḫanov hâl çekimini *iʿrāb*[241], Äḫmätcan Mŏstafa ve Hŏsäyİ̆n Z. Mäkkäi *aḥvāl-i isİ̆m* başlığı altında ele almıştır. İsmin hâlleri incelenirken bu gramerlerde Arap gramer anlayışının etkisi açıkça görülür. Her hâl çekimi için belirtilen terimler Arap terminolojisinden seçilmiştir. Bu terimler şunlardır:

1. *fāʿil* (TTKGS. 1887)*, mŏcärräd* (MYST. 1907), (TŏrS. 1909), *mŏbtädā* (Änmüzäc 1895),
2. *mŏżāf* (TTKGS. 1887), (MYST. 1907), (TŏrS. 1909),
3. *mŏżāfun iläyh* (TTKGS. 1887), (MYST. 1907), (TŏrS. 1909), (Änmüzäc 1895),
4. *mäfʿūlün iläyh* (MYST. 1907), (TŏrS. 1909)*, mäfʿūlün läh* (TTKGS. 1887), (Änmüzäc 1895),
5. *mäfʿūlün bih* (TTKGS. 1887), (MYST. 1907), (TŏrS. 1909), (Änmüzäc 1895),
6. *mäfʿūlün maʿa* (TTKGS. 1887), (TŏrS. 1909), (Änmüzäc 1895),
7. *mäfʿūlün minh* (TTKGS. 1887),
8. *mäfʿūlün ʿanh* , (MYST. 1907),
9. *mäfʿūlün fīh* (TTKGS. 1887), (MYST. 1907), (TŏrS. 1909), (Änmüzäc 1895).

[241] *İʿrāb*: "A.gr. Arapça kelimelerin sonlarındaki harf veya harekenin değişmesi." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 444.)

Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un gramer kitabında (TTKGS 1887) belirtilen sekiz hâl çeşidi içinde dönemindeki gramer kitaplarından farklı olarak *bĭlän* bağlama edatı yardımıyla oluşturulan *kitāb bĭlän* şekli ile, üçüncü şahıs iyelik eki ile çekimlenmiş *kitābı* şekli de hâl çekiminin bir türü olarak incelenmiştir (ör. 1. *kitāb*, 2. *kitābı*, 3. *kitābnıŋ*, 4. *kitābġa*, 5. *kitābnı*, 6. *kitāb bĭlän*, 7. *kitābdan*, 8. *kitābda*). *Bilän* bağlama edatı ile oluşturulan hâl çekimine Kayyum Nasırî'nin gramer kitabında da rastlanmaktadır (ör. *ḳul bĭlän*, *küz bĭlän*). Bu hâl çekimiyle birlikte Kayyum Nasırî'nin çalışmasında altı tür hâl çekimi gösterilmiştir. Ancak çalışmada hâl türleri içinde ayrılma hâlinin bulunmadığını görüyoruz. (Änmüzäc 1895, 47)

İlk Tatar gramercilerinden Gimad Nugaybek'in *Tŏrlĭk* adlı eserinde, ismin hâllerinin sayısının da türlerinin de günümüz Tatar gramer kitaplarında olduğu gibi incelendiği görülür. Sadece terimlerde farklılık vardır. Eserde şu terimler kullanılmıştır: 1. *atav tŏşĭmĭ* (*baş kilĭş* "yalın hâl"), 2. *tartuv tŏşĭmĭ* (*iyälĭk kilĭşĭ* "ilgi hâli"), 3. *birüv tŏşĭmĭ* (*yünälĭş kilĭşĭ* "yönelme hâli"), 4. *küçüv tŏşĭmĭ* (*tŏşĭm kilĭşĭ* "yükleme hâli"), 5. *çığıv tŏşĭmĭ* (*çığış kilĭşĭ* "ayrılma hâli"), 6. *urın tŏşĭmĭ* (*urın-vakıt kilĭşĭ* "bulunma, yer-zaman hâli").

Hâl çekimi için Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında kullanılan *kilĭş* kelimesini gramatik terim olarak ilk defa kullanan gramerciler M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'dir.[242] Onlara kadar *kilĭş* yerine *padej* veya *iʿrāb* terimlerinin kullanıldığını, hâl türlerinin de ya Rus ya da Arap terimleriyle belirtildiklerini görüyoruz.

G. Alparov, *Saylanma Ḫĭzmätlär* adlı çalışmasında, Tatar Türkçesinde sekiz hâlin bulunduğunu belirtir. Bu hâller şunlardır: *baş kilĭş* "yalın hâl", *iyälĭk kilĭşĭ* "ilgi hâli", *çığış kilĭşĭ* "ayrılma hâli", *yünälĭş kilĭşĭ* "yönelme hâli", *tŏşĭm kilĭşĭ* "yükleme hâli", *vakıt-urın kilĭşĭ* "bulunma, yer-zaman hâli", *rävĭş kilĭşĭ* "zarf hâli", *ŏḫşatuv kilĭşĭ* "benzetme hâli".[243] Diğer çalışmalardan farklı olarak hâl çekimine iki tür (*rävĭş kilĭşĭ* "tarz, zarf hâli", *ŏşatuv kilĭşĭ* "yakıştırma, beğenme hâli") daha ekleyen G. Ḫ. Alparov, bu hâlleri şu şekilde açıklamaya çalışmıştır: "…*+ça/+çä*, *+day/+däy*

[242] M. Kŏrbangali, Ḫ. Gabdĭlbädig, *Ana Tĭlĭ Ṣarfı*, Kazan, 1918.
[243] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫĭzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĭl Bĭlĭmĭ Mäs'älälärĭ)*, Tatar Kitap Näşriyätĭ, Kazan, 1945, s. 24-145.

eklerinin diğerlerinden farklılıkları var, birincisi, bunlar vurguyu kendilerine çekmezler. Bu açıdan onlar ortak eklere benzerler. İkincisi, her zaman kendilerinden sonra gelen başka hâl eki türlerini kabul ederler. Bu açıdan onlar sıfat ve zarf yapan eklere de uyuşurlar."

1960'lı yıllardan sonra Tatar Türkçesinin hâl kategorisi hakkında yeni yeni bazı düşünceler ortaya çıkmıştır. M. Z. Zekiyev, ilk kez dönemindeki dilcilerden farklı olarak Tatar Türkçesinden altıdan fazla hâlin bulunduğunu belirtmiştir. Makalesinde Türk lehçe ve şivelerinin aynı zamanda da Tatar Türkçesinin çok hâlli olduğunu ve hâllere "*+lı*, *+sız*, *+dagı*, *+day*, *+ça*" ekli şekillerin de eklenmesi gerektiği üzerinde durmuş ve "Tatar Türkçesinde on bir hâl vardır." şeklindeki düşüncesini öne sürmüştür.[244]

F. A. Ganiyev, M. Z. Zekiyev'in görüşlerine katılmış ancak ondan farklı olarak on sentetik, sekiz analitik şekil ile hâl çekim eklerinin çeşidini on sekize çıkarmıştır. Analitik şekillere *ayak bılän* "ayak ile", *vatan öçen* "vatan için", *yulbarıs töslе* "pars renkli", *altın ğakkında* "altın hakkında", *cir astında* "yer altında", *Vŏlga östendä* "Volga(nın) üstünde", *vagon astında* "vagon altında", *igtibarsızlık arkasında* "itibarsızlığın arkasında" gibi edatlarla kullanılan şekilleri de dâhil etmiştir.[245]

Sonuç olarak Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarını incelediğimizde hepsinde de altı hâl çeşidinin gösterildiğini görürüz. Bunlar: *baş kilеş* "yalın hâl", *iyälek kilеşe* "ilgi hâli", *yünälеş kilеşe* "yönelme hâli", *töşem kilеşe* "yükleme hâli", *çıgış kilеşe* "ayrılma hâli", *urın-vakıt kilеşe* "bulunma, yer-zaman hâli"[246]

---

[244] bk. M. Z. Zekiyev, "K Voprosu o kategorii padeja v tyurskiğ yazıkağ", *Problemı Tyurkologii i İstorii Vostokovedeniye*, İzd-vo Kazanskogo Un., 1964, s. 207-219.

[245] bk. F. A. Ganiyev, "O semantike i analitiçeskiğ padejağ v tatarskom yazıke", *Voprosı Tyurkologii*, Kazan, 1970, s. 74-84; -----, *Voprosı morfologii tatarskogo yazıka*, Tatar kn. İzd.vo, Kazan, 1980, s. 17-80.

[246] H. Ğismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tеlе Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 40-43; V. N. Hangildin, *Tatar Tеlе Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 82-90; D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tеlе Morfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964, s. 56-67, ------, *Häzerge Tatar Ädäbi Tеlе (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 39-46; *Häzerge Tatar Ädäbi Tеlе (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 194-198; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 139-143; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäse Gumanitar Fännär Bülеmе, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 45-57.

4.2.1.3.3.2. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE HÂL ÇEKİMİ

4.2.1.3.3.2.1. YALIN HÂL

"Bu hâl, ismin karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiçbir münasebet ifade etmeyen hâlidir."[247] İsimlerin cümle içinde anlam ilişkisi yönünden başka bir kelimeye bağlı olmadığı hâlidir. Bu sebeple de bu hâlde bulunan kelimeler sadece çokluk ve iyelik eki alabilirler.

Yalın hâl, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *baş kılış*[248] olarak adlandırılmıştır. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde bu hâl, sadece hâl eklerini *kuşımta* olarak adlandırıp yardımcı bir kelime gibi inceleyen çalışmalarda belirtilmemiştir.[249] İncelediğimiz diğer gramer kitaplarında ise, *fāʿil*, *mŏcärräd* ve *mŏbtädā* terimleriyle ayrı bir hâl çeşidi olarak ele alınmıştır. *Fāʿil* "Kim ve ne sorularına cevap verir." (TTKGS. 1887, 7) şeklinde kısaca açıklanırken, *mŏcärräd* "Kelimenin asıl hâlidir yani esas kelimedir." (MYST. 1907, 7) ve "*Mŏcärräd* eki, ismin sonunda hiçbir ekin bulunmamasıdır." (TŏrS. 1909, 9) şeklinde açıklanmıştır.

Bu hâl çekimi ile ilgili olarak Ceditçilik Dönemi gramercileri tarafından verilen diğer örnekler şunlardır:

şäkĭrd "öğrenci", *alma* "elma" (TTKGS. 1887, 7), *bala* "çocuk", *kitāb* "kitap", *baġça* "bahçe", *insān* "insan" (MYST. 1907, 7), *Ḳaläm yaḫşıdur.* "kalem iyidir", *Ḳaläm ŏzındır.* "kalem uzundur", *ay* "ay", *baġça* "bahçe", *ḳŏyaş* "güneş", *ḳŏyı* "kuyu", *kŏräk* "kürek", *ḳadaḳ* "çivi", *may* "yağ", *su* "su" (TŏrS. 1909, 9-10), *ḳul* "el, kol", *küz* "göz", *ḳullar* "eller, kollar", *küzlär* "gözler" (Änmüzäc 1895, 46).

---

[247] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 227.

[248] Ḥ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 40-43; V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 82-90; D. G. Tumaşĕva, *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Morfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964, s. 56-67, ------, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s.39-46; *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 194-198; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 139-143; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 45-57.

[249] (TS. 1911, 1921, 1930), (YHYTTS. 1913), (MTTD. II, 1917).

4.2.1.3.3.2.2. İLGİ HÂLİ

"Bu hâl, ismin başka bir isimle münasebeti olduğunu ifade eden hâlidir. İlgi hâli ismin bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi olduğunu gösterir. İsmin bu hâli bazan eksiz, çok defa da ekli olur."[250] İki isim arasında doğrudan doğruya bağ kuran eke ilgi hâli eki denir. İki ismin art arda gelmesiyle oluşturulan kelime grubunda birinci ismi ilgi hâline sokan bu ek, isimleri fiillere (ör. *Bu kalem senin kalemindir.> Bu kalem senindir.*) ya da zamirleri bazı edatlara (ör. *bunun gibi, senin için* vb.) bağlamakta da kullanılır.[251]

İlgi hâli, incelediğimiz bütün Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ele alınan hâllerden biridir. İlgi hâli, incelediğimiz iki gramer kitabında (MYST. 1907, 10-11), (TŏrS. 1909, 10) hâl konusu içinde ele alınan *iżāfät*[252] başlığı altında açıklanırken geriye kalanlarda ise, *ḳuşımtalar* (TS. 1911, 59), (TS. 1921, 71), (TS. 1930, 55-56), (YHYTTS. 1913, 37), (MTTD. II, 1917, 36), *iʿrāblar* (Änmüzäc 1895, 66-67) ya da *aḥvāl-i isŏm* (MYST. 1907, 7), (TŏrS. 1909, 9) başlıkları altında ele alınmıştır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *iyälĕk kılĕşĕ*[253] olarak belirtilen ilgi hâli, hâl eklerini *kuşımta* olarak değerlendiren Ceditçilik Dönemi gramerlerinde, *+nıŋ/+nŏŋ ḳuşımtası* (TS. 1911, 1921, 1930), (YHYTTS. 1913), (MTTD. II, 1917) diğerlerinde ise, *möżāfun iläyh* (TTKGS. 1887), (MYST. 1907), (TŏrS. 1909), (Änmüzäc 1895) olarak adlandırılmıştır. *Möżāfun iläyh*, "Anlamına bir şey eklenen kelimedir." (TŏrS. 1909, 10) şeklinde tanımlanmış, meydana getirilişi de "Yalın bir kelimenin sonuna *+nıŋ /+nŏŋ* gelirse oluşur." (MYST. 1907, 7) şeklinde açıklanmıştır. Bu dönem gramerlerinde belirtilen ilgi hâli eki Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde olduğu gibi *+nıŋ /+nŏŋ*'dir. İncelediğimiz gramer

---

[250] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 228.
[251] Muharrem Ergin, a.g.e., s. 229.
[252] "*İżāfet*: 1. iki şey arasındaki bağ, ilgi. 2. gr. İsim *tamlaması, isim takımı." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 472.)
[253] H. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 40-43; V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 82-90; D. G. Tumaşĕva, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Morfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964, s. 56-67, -----, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 39-46; *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 194-198; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 139-143; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 45-57.

kitaplarından sadece birinde (TŏrS. 1909) bu hâl için *+nıŋ /+nı̆ŋ* ekleri dışında *+ŋ* eki de belirtilmiş ancak bu eke herhangi bir örnek verilmemiştir.

Bu dönem gramercilerinden ilgi hâlini *mŏżāfun iläyh* olarak adlandıranların çalışmalarında, hâl türleri içinde isim tamlamasının ögeleri olan *mŏżāf* [254] ve *mŏżāfun* ayrı ayrı birer hâl türü olarak değerlendirilmiş ve birlikte açıklanmıştır. Bu çalışmalarda *mŏżāf*'ın ekleri olarak "*+ı / +ı̆ ; +sı / +sı̆*" belirtilmiştir. Gerçekte üçüncü tekil şahıs iyelik eki olan "*+ı / +ı̆ ; +sı / +sı̆*" ekleri, hâl eki gibi gösterilmiştir. Bu hâl türü, Ceditçilik Döneminde yayımlanmış olan gramerler içinde sadece Arap gramer anlayışıyla yazılmış olan çalışmalarda ele alınmıştır.

Bu hâl çekimi ile ilgili olarak Ceditçilik Dönemi gramercileri tarafından verilen diğer örnekler şunlardır:

bı̆znı̆ŋ kitāb "bizim kitap", *siznĭŋ yŏrt* "sizin ev, sizin vatan", *atasınıŋ vaṣıyätı̆* "babasının vasiyeti", *alaçaġıŋnıŋ* "alacağının", *biräçägĭŋnĭŋ* "vereceğinin", *ʿilmnĭŋ* "ilmin" (TS. 1911, 59), (TS. 1930, 55-56), *Välinĭŋ* "Velinin", *ḳalämnĭŋ* "kalemin", *ilnĭŋ* "elin", *başnıŋ* "başın", *mädräsänĭŋ* "medresenin" (YHYTTS. 1913, 38), *şäkı̆rdnĭŋ* "öğrencinin", *kitābnıŋ* "kitabın" (TTKGS. 1887, 7), *balanıŋ* "çocuğun", *kitābnıŋ* "kitabın", *baḳçanıŋ* "bahçenin", *insānnıŋ* "insanın", (MYST. 1907, 7), *Hādĭnĭŋ* "Hadinin", *mŏʿallimnĭŋ* "muallimin" (MYST. 1907, 10), *ḳalämnĭŋ sabı* "kalemin sapı", *almanıŋ issı̆* "elmanın kokusu", *balanıŋ* "çocuğun" (TŏrS. 1909, 10), *aġaçnıŋ yafraġı* "ağacın yaprağı", *ḫälfänĭŋ ḳalämı̆* "öğretmenin kalemi", *Aḥmädnĭŋ bŏrnı* "Ahmedin burnu", *ḳulnıŋ* "elin, kolun", *ḳullarnıŋ* "ellerin, kolların" (Änmüzäc 1895, 46-47), *ʿAbdullāhnıŋ* "Abdullahın", *ḳŏyaşnıŋ* "güneşin", *aġaçnıŋ* "ağacın", *kātiblärnĭŋ ḳalämı̆* "kâtiplerin kalemi", *mŏʿallimnĭŋ kitābları* "öğretmenin kitapları" (Änmüzäc 1895, 66-67)

[254] *Mużāf*, Arap gramerinde "(isim takımlarında) belirtilen, başka bir isme katılmış ve onu tamamlamış olan isim." şeklinde açıklanmaktadır. Türkçe isim tamlamalarında *mużāfun* önce, *mużāf* sonra gelir. İkisinin birlikte oluşturduğu kelime grubuna *terkīb-i iżāfī* adı verilir. (F. Devellioğlu, a.g.e., s. 697-698) Tamlamalarda, *mużāf*ın (belirtilen) bağlı bulunduğu isim olan *mużāfun* (belirten) ilgi hâli ekini (*+nıŋ /+-nı̆ŋ*), *mużāf* ise, iyelik üçüncü tekil şahıs ekini alır.

4.2.1.3.3.2.3. YÜKLEME HÂLİ

İsmin geçişli bir fiile doğrudan doğruya bağlandığı hâlidir. Bu hâldeki bir isim, geçişli bir fiilin tesirindedir ve bazen eksiz çoğu zaman da ekli olarak kullanılır.[255] İsmi geçişli fiile bağlayan bu hâl çekiminde, fiilden isme doğru gerçekleşen bir etki, yükleme ve bağlantı söz konusudur. Bu hâldeki isim, yüklemin bildirdiği ve öznenin yaptığı işten etkilenir. Bu sebeple de cümlede nesne görevini üstlenir. Belirtme işlevini yüklenen isim, tek bir kelime olabileceği gibi kelime grubu olarak da karşımıza çıkar. Eksiz yükleme hâli, cümlede yükleme hâlinin ekini almamış olan yalın hâldeki ismin karşıladığı hâldir ve nesne görevindedir. Ekli yükleme hâli ise, cümlede fiilin etkisi altında kalan ve belirtili nesne görevinde olan yükleme hâlinin ekini almış hâldir.[256]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *tüşem kilеşe*[257] olarak belirtilen yükleme hâli, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *+nı/+nе ḳuşımtası* (TS. 1911, 1921, 1930), (YHYTTS. 1913), (MTTD. II, 1917) ve *mäfʿūlün bih* (TTKGS. 1887), (MYST. 1907), (TörS. 1909), (Änmüzäc 1895) olarak adlandırılmıştır. Ceditçilik Döneminde bu hâl için belirtilen ekler *+nı/+nе* ekleridir. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *+nı/+nе* yükleme hâli ekleri dışında bir de *+n* (üçüncü şahıs iyelik ekinden sonra gelen) eki belirtilir.[258]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ekli ve eksiz yükleme hâli ayrımı yapılmıştır. Eksiz yükleme hâli için belirtilen örnekler şunlardır: *Yazıv yazam.* "Yazı yazıyorum."; *Kitāb uḳıdım.* "Kitap okudum." (TS. 1911, 58-59), (TS. 1930, 54-55); *Kitāb uḳıym* "Kitap okuyorum."; *Ḫaṭ yazam.* "Yazı yazıyorum." (YHYTTS. 1913, 38).

---

[255] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 228.
[256] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 277.
[257] Ḥ. Ḥismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tеlе Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 40-43; V. N. Hangildin, *Tatar Tеlе Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 82-90; D. G. Tumaşeva, *Ḫäzerge Tatar Ädäbi Tеlе Morfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964, s. 56-67, -----, *Häzerge Tatar Ädäbi Tеlе (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 39-46; *Häzerge Tatar Ädäbi Tеlе (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 194-198; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 139-143; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäse Gumanitar Fännär Bülemе, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 45-57.
[258] G. Äḫätov, "Tatar Tеlendä Töşem Kilешneң Bereşlüve", *Sovet Mäktäbe*, No: 1, Kazan, 1965, s. 27-30.

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ekli yükleme hâlinin oluşumu şu şekilde açıklanmış ve örneklendirilmiştir: "Bu ek iş ya da fiilin bildirdiğini yapan nesnenin sonuna eklenir. ör. *Ḳulımnı yudım.* 'Elimi yıkadım.', *Ḳalämĭmnĭ yundım.* 'Kalemimi yonttum.', *Siz kilgännĭ kürdĭm.* 'Size geleni gördüm.', *Baraçağıŋızını bilmädĭm.* 'Gideceğinizi bilmedim.' gibi." (TS. 1911, 58); "Kimi, neyi sorularına cevap veren kelimelerin sonuna eklenir. ör. *Bu kŏn ʿĀrīfnĭ kürdĭm.* 'Bugün Arif'i gördüm.', *Ḳalämnĭ bir.* 'Kalemi ver.' gibi." (YHYTTS. 1913, 37); "Kimi, neyi sorularının cevabında getirilir. ör. *şäkĭrdnĭ* 'öğrenciyi', *almanı* 'elmayı' gibi." (TTKGS. 1887, 7); "Yalın bir ismin sonuna bir *+nı* veya *+nĭ* gelirse *mäfʿūlün bih* olur. ör. *balanı* 'çocuğu', *kitābını* 'kitabını', *baġçanı* 'bahçeni', *insānnı* 'insanı' gibi." (MYST. 1907, 7).

Bu hâl çekimi ile ilgili olarak Ceditçilik Dönemi gramercileri tarafından verilen diğer örnekler şunlardır:

kitābnı "kitabı", *kāġıznı* "kâğıdı", *ḳalämnĭ* "kalemi", *ḳulnı* "eli, kolu", *küznĭ* "gözü", *ḳullarnı* "elleri, kolları", *küzlärnĭ* "gözleri" (Änmüzäc 1895, 46-47), *bŏġday ŏnı* "buğday unu", *aruş ŏnı* "çavdar unu", *ḳarbuz ŏrlıġı* "karpuz tohumu" (Änmüzäc 1895, 67); *Ḳalämnĭ kistĭm.* "Kalemi açtım." (TörS. 1909, 9), *yapraġını* "yaprağını" (MYST. 1907, 8), *kitābnı* "kitabı" (TTKGS. 1887, 8), *Kitābnı uḳıym.* "Kitabı okuyorum.", *Ḫaṭnı yazam.* "Yazıyı yazıyorum." (YHYTTS. 1913, 38)

4.2.1.3.3.2.4. YÖNELME HÂLİ

Kelime gruplarında ve cümlelerde fiildeki hareketin yöneldiği ismin içinde bulunduğu hâldir. İsimlerin fiillere yaklaşma işleviyle bağlandığı bu hâl, daima ekle ifade edilir. Yönelme hâli, yaklaşma işlevi yanı sıra, yer, yön, zaman, sebep, karşılaştırma, bildirme, kuvvetlendirme, amaç, hedef, ilgi, kabul, uygunluk, gereklik, konu, vasıf vd. gibi çeşitli fonksiyonları da ifade eder.[259]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *yünälĭş kilĭşĭ* [260] olarak adlandırılan yönelme hâli, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *+ġa* , *+gä / +ḳa*, *+kä*

[259] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 233
[260] H. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 40-43; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 82-90; D. G. Tumaşĭva, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ Morfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964, s. 56-

ḳuşımtası (TS. 1911, 1921, 1930), (YHYTTS. 1913), (MTTD. II, 1917), *mäfʿūlün iläyh* (MYST. 1907), (TŏrS. 1909), *mäfʿūlün läh* (TTKGS. 1887), (Änmüzäc 1895) şeklinde adlandırılmış ve bu hâlin ekleri olarak *+ġa* , *+gä / +ḳa*, *+kä* belirtilmiştir.

Yönelme hâli ekinin isme yüklediği işlevlerden sadece tezlik ve sebebin bu dönem gramerlerinde belirtildiğini görüyoruz. Bu işlevlerin oluşumu şu şekilde açıklanmıştır: "*+ġa*, *+gä / +ḳa*, *+kä* ekleri, 'v' ile biten mastarların sonuna eklendiğinde tezliği, sıfat-fiilin sonuna eklendiğinde ise, sebebi anlatırlar: *Bïz barıvġa, hämmäsï yuġaldı.* 'Biz varır varmaz, hepsi yok oldu.'; *Avırıv bulġanġa, sabaḳḳa kilä almıy.* 'Hasta olduğu için, derse gelemedi.' gibi." (TS. 1911, 57), (TS. 1930, 53); "*+ġa* , *+gä / +ḳa*, *+kä* ekleri, bir isme eklendiğinde bir nesnenin ikinciye doğru yöneldiğini ya da (onunla olan) ilişkisini, geçmiş zaman sıfat-fiiline eklendiğinde ise, işin, durumunu, sebebini anlatır. ör. *Min mäktäbgä baram.* 'Ben okula gidiyorum.'; *Şākirgä kitāb aldıḳ.* 'Şakir'e kitap aldık.'; *Başı avırtḳanġa sabaḳḳa kilä almıy.* 'Başı ağrıdığı için derse gelemedi.' gibi." (TS. 1921, 71); "*+kä*, *+gä*, *+ḳa*, *+ġa* ekleri, mastar sonuna eklendiğinde sebep bildirir. Böyle bir durumda 'niçin' sorusuna cevap verirler. ör. *Niçüŋ kildïŋ? Uḳırġa.* 'Niçin geldin? Okumaya.'; *Kŏtäçäkkä birïp tŏr.* 'Borç olarak veriver.'; *Başım avırıtḳanġa bu kŏn kilä almadım.* 'Başım ağrıdığı için bu gün gelemedim.' gibi." (YHYTTS. 1913, 37)

Yönelme hâlinin yapılışı da şu şekilde açıklanmıştır: "*+kä*, *+gä*, *+ḳa*, *+ġa* ekleri, 'kime, neye, nereye' sorularına cevap olan kelimelerin sonuna eklenir. ör. *Kïmgä? İptäşkä, ätigä.* 'Kime? Arkadaşa, ataya'; *Nigä? Atḳa, çanaġa.* 'Neye? Ata, çanağa.'; *Ḳaya? Bazarġa, ḳunaḳġa* 'Nereye? Pazara, konağa.' gibi." (YHYTTS. 1913, 37); "Yalın bir kelimenin sonuna (*+ġa*, *+ḳa*, *+gä*) gelirse *mäfʿūlün iläyh* olur. ör. *balaġa* 'çocuğa', *kitābġa* 'kitaba', *kïşïġä* 'kişiye' gibi." (MYST. 1907, 7)

Bu hâl çekimi ile ilgili olarak Ceditçilik Dönemi gramercileri tarafından verilen diğer örnekler şunlardır:

67, -----, *Häzïrgï Tatar Ädäbi Tïlï (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 39-46; *Häzïrgï Tatar Ädäbi Tïlï (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 194-198; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 139-143; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşïva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsï Gumanitar Fännär Bülïmï, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 45-57.

Ḳalämgä ḳara yağıldı. “Kaleme mürekkep sürüldü.”, *Kitābġa yazdım.* “Kitaba yazdım.” (TŏrS. 1909, 9); *Öydägı̆ fikı̆r bazarġa yaramıy.* “Evdeki fikir pazara uymaz.” (TŏrS. 1909, 27); *ḳulġa* “ele, kola”, *küzgä* “göze”, *ḳullarġa* “ellere, kollara”, *küzlärgä* “gözlere”, *şäkı̆rdgä* “öğrenciye”, *Caʿfärgä* “Cafere”, *Yŏsıfġa* “Yusufa” (Änmüzäc 1895, 46-47).

4.2.1.3.3.2.5. BULUNMA HÂLİ

İsmin kendisinde bulunma ifade eden fiillerle münasebeti olduğunu gösteren hâlidir. Fiilin olduğu veya yapıldığı yeri gösteren bu hâl, eklendiği isim ile fiil arasındaki bağlantı özelliği açısından, bulunma ve yer gösterme kavramına koşut olarak zaman, iş, süreklilik, içinde olma, karşılaştırma, gösterme, tarz bildirme, amaç, sebep bildirme vd. gibi çeşitli anlamları da taşır.[261]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *urın-vakıt kilı̆şı̆*[262] olarak adlandırılan bu hâl için Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *+da*, *+dä ḳuşımtası* (TS. 1911, 1921, 1930), (YHYTTS. 1913), (MTTD. II, 1917) ve *mäfʿūlün fīh* (TTKGS. 1887), (MYST. 1907), (TŏrS. 1909), (Änmüzäc 1895) terimleri kullanılmıştır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde bulunma hâlini belirten kelimenin son sesine göre değişen *+da*, *+dä/ +ta*, *+tä* eklerinin Ceditçilik Dönemi gramerlerindeki imlâsı kalıplaşmıştır. Bu durumu Galimcan İbrahim, “Bu ek, kalın kelimelerde ﻃﺎ , ﺗﺎ ‘*+ṭa*, *+tä*’ işitilse de, her yerde ﺩﻩ ‘*+da*, *+dä*’ yazılır.” (TS. 1911, 58) şeklinde açıklar.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde bulunma hâlinin isme yüklediği işlevlerden özellikle yer ve zaman bildirmesi üzerinde durulduğunu görüyoruz.

---

[261] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 289.

[262] Ḥ. Ḥismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tı̆lı̆ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 40-43; V. N. Hangildin, *Tatar Tı̆lı̆ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 82-90; D. G. Tumaşı̆va, *Häzı̆rgı̆ Tatar Ädäbi Tı̆lı̆ Morfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964, s. 56-67, -----, *Häzı̆rgı̆ Tatar Ädäbi Tı̆lı̆ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 39-46; *Häzı̆rgı̆ Tatar Ädäbi Tı̆lı̆ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 194-198; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 139-143; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşı̆va, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsı̆ Gumanitar Fännär Bülı̆mı̆, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 45-57.

İncelediğimiz gramerlerde bu durum şu şekilde ifade edilmiştir: "*+da*, *+dä ḳuşımtası*, bir nesnenin ikinci bir nesnenin üstünde, yanında, içinde olması gibi anlamları anlatır. Bazı zamanlarda da nispet (oran) ve iyeliği (sahiplik, özne) de bildirir. ör. *Ul ŏydä yuḳ.* 'O evde yok.'; *Bazarda yŏrў.* 'Çarşıda yürüyor.'; *Divanda yata.* 'Divanda yatıyor.'; *Sindä ḳaläm barmı?* 'Sende kalem var mı?'; *Bĭzdä bulunur.* 'Bizde bulunur.' gibi." (TS. 1911, 58), "*+da, +dä* ekleri yer ya da zaman ifade ederler: *Avılda tŏram.* 'Köyde yaşıyorum.' gibi." (TS. 1921, 71), "Bu ek sıfat-fiillere eklendiğinde zamanı anlatır: *Bĭz barġanda anlar kitkän idĭ.* 'Bizim vardığımızda onlar gitmişti.'; *Kiläçäktä ni bulurın bir ḫŏday bilür.* 'Gelecekte ne olacağını bir Tanrı bilir.' gibi." (TS. 1911, 58); "Bunlar (*+da*, *+dä* ekleri) bazen bazı fiillere eklendiklerinde zaman anlamını kazanırlar: *Çaḳırġanda bar; ḳuġanda kit!* 'Çağırdığı zaman gel; kovduğu zaman git.'; *Yŏmşaḳḳına ḳar yava - Bĭz mäktäbdän ḳaytḳanda.* 'Yumuşakça kar yağıyor-Biz mektepten döndüğümüzde.'; *Bĭz mäktäbdän ḳaytabız, säʿat ikĭ suḳġanda.* 'Biz mektepten dönüyoruz, saat iki(yi) vurduğu zaman.' gibi." (YHYTTS. 1913, 37).

Bu hâl çekimi ile ilgili olarak Ceditçilik Dönemi gramercileri tarafından verilen diğer örnekler şunlardır:

şäkĭrd+dä "öğrencide", *alma+da* "elmada", (TTKGS. 1887, 7); *mäscid+dä* "mescitte", *bazar+da* "çarşıda", *baḳça+da* "bahçede", *ḳulda* "elde, kolda", *küz+dä* "gözde", *ḳullar+da* "ellerde, kollarda", *küzlär+dä* "gözlerde" (Änmüzäc 1895, 46-47); *bala+da* "çocukta", *baḳça+da* "bahçede", *insān+da* "insanda" (MYST. 1907, 7); *ḳaläm+dä* "kalemde" (TŏrS. 1909, 9).

4.2.1.3.3.2.6. AYRILMA HÂLİ

İsmin fiillerle bağını uzaklaşma şeklinde bildiren hâlidir. Bu hâli gösteren ayrılma hâli eki, yönelme ve bulunma hâli ekleriyle birlikte zaman ve mekân içinde, işin yer ve yönünü bildirir. Bunu da bulunma, yaklaşma, uzaklaşma bildirmek sûretiyle yapar.[263] Bu hâl, bağlı bulunduğu fiilin taşıdığı anlam farklılıklarına ve ayrılma hâline girmiş olan ismin ilişki biçimlerine göre, ismi fiile yer, mekân, zaman, hareket biçimi, sebep, ölçü, miktar, bir bütünü veya bütünün parçasını gösterme gibi

[263] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 235.

değişik birçok ilişkilerle bağladığı için diğer hâl çekimleri içinde işlevi en geniş olan hâldir denebilir.[264]

Ayrılma hâli için Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *çıgış kilešĕ*[265] terimi, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *+dan*, *+dän ḳuşımtası* (TS. 1911, 1921, 1930), (YHYTTS. 1913), (MTTD. II, 1917) ve *mäfʿūlün minh* (TTKGS. 1887), (TŏrS. 1909), *mäfʿūlün ʿanh* (MYST. 1907) terimleri kullanılmıştır. Yine bu hâl için Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ayrılma hâli eki olarak *+dan / +dän*, *+tan / +tän*, *+nan / +nän* ekleri belirtilir. Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, bulunma hâli ekinde olduğu gibi bu ekin imlâsında da kalıplaşma olmuştur. Bu dönem gramercilerinden Bu durumu Fatıyḥ Säyfi, "Bu ekler دان , ده ن , تان '*+dan*, *+dän*, *+tan*' işitilse de, her yerde ده ن '*+dan*, *+dän*' yazılır." (MTTD. II, 1917, 37) şeklinde açıklar.

Ayrılma hâlinin işlevi Ceditçilik Dönemi gramerlerinde şu şekilde açıklanmıştır: "Bir işin başlangıç yerini, bir nesnenin temelini, esasını bildirir. ör. *Min öydän kildĕm.* 'Ben evden geldim.'; *Ul bazardan kittĕ.* 'O, çarşıdan gitti.'; *Bu ḳaläm timĕrdän yaṣalġan.* 'Bu kalem demirden yapılmış.' gibi." (TS. 1911, 58); "Bir işin, bir hâlin aslını, nereden çıktığını gösterir. ör. *Avıldan kildĕm.* 'Köyden geldim.'; *Taştan saray saldırdım.* 'Taştan saray yaptırdım.'; *Bir tarıdan bŏtḳa bulmas.* 'Bir darıdan lapa olmaz.'; *Öydän çıḳmıy yata.* 'Evden çıkmayıp yatıyor.'; *Mäktäbdän ḳaytıp kilä.* 'Mektepten dönüp geliyor.' gibi." (TS. 1921, 71).

Ayrılma hâlinin oluşumu ve bu ekin kullanım yerleri Ceditçilik Dönemi gramerlerinde şu şekilde açıklanmıştır: "*Mäfʿūlün minh*, kimden ve neden sorularının cevabında gelir. ör. *Kĕmdän? Şäkĕrddän.* 'Kimden? Öğrenciden.', *Nidän? Almadan.* 'Neden? Elmadan.' gibi." (TTKGS. 1887, 7); "Yalın bir kelimenin sonuna bir *+dan /*

---

[264] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 301.

[265] H. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 40-43; V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 82-90; D. G. Tumaşĕva, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Morfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964, s. 56-67, ------, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 39-46; *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 194-198; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 139-143; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 45-57.

*+dän g*elirse *mäfʿūlün ʿanh* meydana gelir. ör. *baladan* ‘öğrenciden’, *kitābdan* ‘kitaptan’, *baḳçadan* ‘bahçeden’, *insāndan* ‘insandan’ gibi.” (MYST. 1907, 7); “*+dan / +dän* ekleri, kimden, neden, nereden, niçin gibi sorulara cevap olan kelimelerin sonlarına eklenir. ör. *Kĭmdän? Kärimdän.* ‘Kimden? Kerimden.’, *Nidän? Ḥayvandan.* ‘Neden? Hayvandan.’, *Ḳaydan? Mäktäbdän.* ‘Nereden? Mektepten.’, *Nilĭktän? Başım avırıtḳanlıḳtan kilä almadım.* ‘Niçin? Başım ağrıdığı için gelemedim.’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 37).

Bu hâl çekimi ile ilgili olarak Ceditçilik Dönemi gramercileri tarafından verilen diğer örnekler şunlardır:

Ḳalämdän ḳara ṭamdı. “Kalemden mürekkep damladı.” (TŏrS. 1909, 9); *İşĭm bitmädiġĭndän sizgä bara almıym.* “İşim bitmediği için size varabilmedim (gidemedim).”, *Başım avırdıġından ukumadım.* “Başım ağrıdığı için okumadım.” (TS. 1911, 58).

4.2.1.3.3.2.7. VASITA HÂLİ

Fiildeki oluş ve kılışın hangi vasıtayla gerçekleştiğini, nasıl ve ne zaman yapıldığını gösteren hâl çekimidir.[266]

Vasıta hâli, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ele alınan hâl türlerinden biri değildir. Bu hâl için özel bir ek bulunmamaktadır. Diğer hâl çekimlerinde olduğu gibi ayrı bir ekin isme eklenmesiyle oluşmadığı için gramerlerde yer almamıştır. Bu hâl çekimi için belirtilen *bĭlän* edatı, ekleşmeden kullanılır. Bu sebeple de Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerde bu çekim, isim çekimi olarak kaydedilmemiştir. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki bu duruma rağmen, Ceditçilik Döneminde yayımlanan bazı Tatar gramerlerinde bu hâl çekimi, hâl kategorisinin ayrı bir türü olarak değerlendirilmiştir. Bu çalışmalarda vasıta hâli, *bĭlän* ve *bĭrlän* edatının isim kök ya da gövdesinden sonra getirilmesiyle oluşturulmuş ve *mäfʿūlün maʿa* olarak adlandırılmıştır. Yine vasıta hâli, “*kĭm bĭlän* ‘kimle?’, *ni bĭlän* ‘ne ile’ sorularının cevabı olarak gelir. Mesela, *kĭm bĭlän?* ‘kimle?’ *şäkĭrd bĭlän* ‘öğrenciyle’; *ni bĭlän?* ‘ne ile’ *alma bĭlän* ‘elmayla’; denildiğinde *şäkĭrd* ve *alma*, *mäfʿūlün maʿa* olur.” (TTKGS. 1887, 7) şeklinde açıklanmış ve bu hâl

[266] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 237.

çekimi için şu örnekler verilmiştir: *kitāb bıĭän* "kitapla" (TTKGS. 1887, 7), *ḳul bıĭän* "elle, kolla", *küz bıĭän* "gözle", *ḳullar bıĭän* "ellerle, kollarla", *küzlär bıĭän* "gözlerle" (Änmüzäc 1895, 46); *Ḳaläm bıŭrlän yazdım.* "Kalemle yazdım." (TŏrS. 1909, 9).

4.2.1.3.3.2.8. EŞİTLİK HÂLİ

İsmin eşitlik, benzerlik, gibilik ifade eden hâlidir. İsim, fiilin kendisi gibi ya da kendisine benzer şekilde cereyan ettiğini göstermek için eşitlik hâlini alır. Bu hâl çekimi ek ile yapılır. Eşitlik eki olarak adlandırılan bu ek, ismi fiile bağlar. İsim, kelime gruplarında ve cümlede fiilin nasıl ve ne şekilde olduğunu veya yapıldığını, fiilin oluş ve yapılış tarzını ifade etmek için eşitlik hâlinde kullanılır.[267] Dilimizde eşitlik ekinin eşitlik ve karşılaştırma (nispet) olmak üzere başlıca iki görevi vardır. Bunlardan ilki, vasıfta eşitlik, miktar ve büyüklükte eşitlik, göreceli (izafî) eşitlik şeklinde karşımıza çıkar. Eşitlik eki, eklendiği isim ile fiil veya başka bir isim arasında daha çok bir hareket tarzı bildiren soyut ifadelerde olmak üzere *gibi* edatına paralel bir işlevde kullanıldığında vasıfta eşitliği; miktar yönünden karşılaştırmaya dayanan bir ilişki bildirmek üzere *kadar* edatına paralel bir işlevde kullanıldığında miktar ve büyüklükte eşitliği; eklendiği isimle fiil arasında *göre* edatına karşılık olarak kullanıldığında ise göreceli (izafî) eşitliği bildirir.[268]

Eşitlik hâli ekleri, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar Türkçesi gramerinde isim çekimi içinde yer almamıştır. Ceditçilik Dönemi gramerlerinde bu hâlin eki olarak *+ça/+çä* belirtilmiştir. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde bu ek, zarf yapan eklerden biri olarak gösterilmiştir. "*+ça/+çä*, yönelme hâli eki almış olan zarflara ve isimlere eklenen bir ektir." şeklinde açıklanan bu ek, hâl eki olarak değerlendirilmemiştir. Sadece Tatar dilcilerinden G. H̆. Alparov ve M. Z. Zekiyev, dönemlerindeki diğer dilcilerden farklı olarak bu ekin hâl eklerinden biri olarak değerlendirilmesi gerektiğini belirtmiştir. M. Z. Zekiyev'e göre, *+ça/+çä* eki, hâl ekidir. Çünkü bu ek, yönelme hâlindeki isimlere eklenir ve cümle içinde kelimeler arasındaki hâl ilişkisini bildirir. ör. *urmangaça*, *mäktäpkäçä* gibi. Burada hâl çekimi

[267] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 228, 239.
[268] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 324-328.

ikili bir yapıda gerçekleştirilmiştir.[269] Yine G. Ḫ. Alparov da *+ça/+çä* ekinin hâl eki olduğunu belirtmiş ve bu hâle *rävişˇ kilˇişˇi* adını vermiştir.[270]

Hâl çekimi türleri arasında eşitlik hâlini belirten Ceditçilik Dönemi Tatar gramercileri Galimcan İbrahim, Gabdurrahman Sägdi ve Fatıyḫ Säyfi'dir. Bu gramerciler çalışmalarında hâl eklerini *ḳuşımta* olarak adlandırmışlar ve onların her birini yardımcı birer kelime olarak değerlendirmişlerdir. Onların çalışmalarını incelediğimizde bu hâl çekimi ile ilgili olarak şu açıklamaların yapıldığını görüyoruz: "*+ça/+çä* eki, *niçˇik* 'nasıl', *ni rävişˇlˇi* 'ne şekilli, ne tarzda', *ḳaya çiklˇi* 'nereye kadar', *ḳaçanġaça* 'ne zamana kadar' sorularına cevap veren kelimelerin sonuna eklenir ve benzeme, tarz, nisbet (oran) ve ilk olarak gerçekleşme, olma gibi anlamlar ifade ederler." (TS. 1911, 59); "*kˇimçä* 'kime göre', *niçä* 'kaç, ne kadar', *kˇimgäçä* 'kime göre', *nigäçä* 'neye göre', *ḳayaça* 'nereye kadar', *ḳayçanġaça* 'ne zamana kadar' sorularına cevap olan kelimelerin sonuna eklenir." (YHYTTS. 1913, 38); "Bu ek, *kˇimçä* 'kime göre' sorusuna cevap olan kelimelere eklenir." (MTTD. II, 1917, 37). Açıklamalardan da anlaşıldığı üzre, Galimcan İbrahim, Gabdurrahman Sägdi ve Fatıyḫ Säyfi, bu ekin kelimeye eşitlik, benzerlik, gibilik ifadesini eklediğini belirtmişlerdir. Bu hâldeki kelimelerin eşitlik hâliyle oluşturulmuş çeşitli soruların sorulması ile belirlenebileceğini ifade etmişlerdir. Ancak bu tespitleri dönemlerindeki diğer gramerciler tarafından dikkate alınmamıştır.

Galimcan İbrahim, Gabdurrahman Sägdi ve Fatıyḫ Säyfi'nin çalışmalarında eşitlik hâli için verdikleri örnekler de şunlardır:

Kitābça sˇöyläşä. "Kitap gibi konuşur.", *Şäriʿatçä yˇörˇiy.* "Şeriate göre yaşar.", *Yazġaça tˇora.* "Yaza kadar durur.", *Babalarınça ḳıla.* "Dedeleri gibi yapar.", *Ḫˇöda bˇöyırġança bˇölır.* "Allah'ın emrettiği gibi olur." *Adämçä yˇörˇiy.* "İnsan gibi yürür." (TS. 1911, 59); *Minçä alay kirˇäk tügilˇ.* "Bana göre öyle gerekli değil.", *Ḳˇörʿān ḥˇökmˇinçä adämlär bˇirˇ tigˇizlär.* "Kur'an'ın hükümlerine göre insanlar eşittir.", *Kˇişˇi äytkänçä işlä.* "Kişi konuştuğu gibi yapar.", *Bˇizdän ʿāriflarġaça.* "Bizden daha bilgili olan kişilere göre." (YHYTTS. 1913, 38).

---

[269] *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsˇi Gumanitar Fännär Bülˇimˇi, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 427.

[270] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫˇizmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gˇömumi Tˇilˇ Bˇilˇimˇi Mäs'äläläriˇ)*, Tatar Kitap Näşriyätˇi, Kazan, 1945, s. 102-103.

İncelemelerimiz sonucunda Tatar gramer anlayışına göre hâl çekiminin Ceditçilik Dönemindeki ve günümüzdeki durumunu aşağıdaki tablo ile karşılaştırmalı olarak göstermek mümkündür:

Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerleri		Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri	
Hâl türleri	Hâl ekleri	Hâl türleri	Hâl ekleri
fāʿil [271], *mŏcärräd* [272], *mŏbtädā*[273] "yalın hâl"	_____	*baş kĭlĭş* "yalın hâl"	_____
mŏżāfun "ilgi hâli"	*+nıŋ / +nŭ̆ŋ*	*iyälĭk kilĭşĭ* "ilgi hâli"	*+nıŋ / +nŭ̆ŋ*
mäfʿūlün bih "yükleme, belirtme hâli"	*+nı /+nĭ*	*tŏşŭ̆m kilĭşĭ* "yükleme, belirtme hâli"	*+nı /+nĭ; +n*
mäfʿūlün läh "yönelme hâli"	*+ġa , +gä / +ḳa, +kä*	*yünälĭş kilĭşĭ* "yönelme hâli"	*+ga , +gä / +ka, +kä (+gaça, +gäçä /+kaça, +käçä)*
mäfʿūlün fih "bulunma hâli"	*+da / +dä* *+ta / +tä*	*urın-vakıt kilĭşĭ* "bulunma hâli"	*+da / +dä* *+ta / +tä*
mäfʿūlün minh, *mäfʿūlün ʿanh* "ayrılma hâli"	*+dan / +dän* *+tan / +tän*	*çıgış kilĭşĭ* "ayrılma hâli"	*+dan / +dän* *+tan / +tän* *+nan / +nän*
mäfʿūlün maʿa "vasıta hâli"	Kelime kök ya da gövdesinden sonra *bĭlän* ve *bĭrlän* edatlarının eklenmesiyle yapılır.	_____	_____
mŏżāf	*+ı / +ĭ; +sı / +sĭ*	_____	*+ı / +ĭ; +sı / +sĭ* ekleri, üçüncü tekil şahıs iyelik ekleridir. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde iyelik çekimi içinde ele alınır.

4.2.1.3.4. CİNS KATEGORİSİ

Cins, isimlerde erkeklik, dişilik gösteren gramer kategorisidir. İsimlerde cins ayrımı, bazı dillerde kelimenin gramer yapısında meydana getirilen farklılıklarla gerçekleştirilir. Bu ayrımın üç türü vardır. Bunlar erkeklik (*masculinum, müzekker*), dişilik (*femininum, müennes*) ve yansızlık (*neutrum, cins-i sâlis, cinsiyetsiz*) şeklindedir. Dilimizde isimlerde gramer açısından herhangi bir cins ayrımı yapılmaz.

[271] Yalın hâl için *fāʿil* teriminin kullanıldığı Ceditçilik Dönemi Tatar grameri şu eserdir: (TTKGS. 1887, 7-11)

[272] Yalın hâl için *mŏcärräd* teriminin kullanıldığı Ceditçilik Dönemi Tatar gramerleri şunlardır: (MYST. 1907, 7-10), (TŏrS. 1909, 9-10),

[273] Yalın hâl için *mŏbtädā* teriminin kullanıldığı Ceditçilik Dönemi Tatar grameri şu eserdir: (Änmüzäc, 46-50)

Cinsiyet farklılığından dolayı varlıkların erkek ve dişileri için ayrı ayrı adlar verilir. Ancak gramer bakımından bu adlarda hiçbir fark belirtilmez.[274] Türk lehçe ve şivelerinde cins kavramı, sentaktik (söz dizimsel) yolla da meydana getirilebilir. Varlığın (şahsın veya hayvanın) hangi cinse ait olduğunu belirtmek için özel bazı kelimelerden yararlanılır. Dilimizdeki bazı özel sözlük birimler insanların erkek ya da kadın cinsinden olduğunu belirtmek için kullanılır.[275] Bu tür kelimelerin sayısı çok fazla değildir. Örnek verecek olursak, *kadın*, *kız*, *oğlan*, *erkek* gibi kelimeler anlamları bakımından cinsiyet belirten kelimelerdendir. Yine dilimizde *erkek çocuk*, *kız çocuk*, *aşçı kadın*, *bayan öğretmen*, *hizmetçi kız* gibi örneklerle de sentaktik açıdan cinsiyetin belirtilmesi mümkündür.[276]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerini incelediğimizde isimlerde cins kategorisinin açıklamasının pek yapılmadığını görüyoruz. Bu dönemde yazılmış çalışmalardan sadece ikisinde (TTKGS. 1887, Änmüzäc 1895) bu konu *täẕkīr ve tä'nīṣ* şeklinde ayrı bir başlık altında incelenmiştir. Bu çalışmaları incelediğimizde isimlerdeki cins ayrımını belirtmek için kullanılan terimlerin Arap gramer terimlerinden seçildiğini görüyoruz. İsimde erkek cinsinin belirtilmesi için *täẕkīr*, dişi cinsinin belirtilmesi için de *tä'nīṣ* terimleri kullanılmıştır. Bu çalışmalarda erkek cinsinden olan isimler *ism-i mŏẕäkkär*, dişi cinsinden olan isimler de *ism-i mŏ'ännäṣ* olarak adlandırılmıştır. Bu ayrım Arap gramercilik geleneğinde olduğu gibidir. Çünkü "Arapçada kelimeler ifade ettikleri varlıkların erkek (müzekker) veya dişi (müennes) oluşları veya böyle kabul edilişlerine göre ikiye ayrılırlar."[277] Yine "Arapçada bir türdeki varlığın erkeğine ve dişisine ayrı adlar verildiği olur. Fakat, yaygın olarak, bir türdeki hem erkek, hem de dişi varlıklara aynı ad verilir, yalnız, dişiliği göstermek üzere, isimde bazı dişilik belirteçleri bulunur."[278] Arapça bir kelimenin dişi cinsinden olduğunu belirtmek için kullanılan te'nis alâmetleri "bitişik

[274] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 253-254.
[275] bk. A. N. Kononov, *Grammatika Sovremennogo Turetskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva-Leningrad, 1956, s. 64-65.
[276] Ferhat Zeynalov, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993, s. 117.
[277] Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 185.
[278] Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, A.Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXIX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 55.

tâ, elif-i memdûde ve elif-i maksûre"dir.[279] Bu çalışmalarda yazarların her ikisi de Tatar Türkçesinde kelimelerin taşıdıkları anlamlara göre erillik veya dişilik belirttiklerini ancak Arap gramerinde olduğu gibi cinsiyet ayrımı için özel bazı eklerin bulunmadığını ifade etmişlerdir. Bu çalışmalarda cins kategorisi şu şekilde açıklanmıştır:

"Tatar dilinde *täẕkīr* ve *tä'nīṯ* yani erkeklik-dişilik kabul görse de *möẕäkkär* ve *mö'ännäṯ* isimler için farklı farklı ekler kullanılmaz. Bir varlığın *möẕäkkär* olduğunu bildirmek için, o varlığın cins isminin önüne çoğunlukla *ata-ir-irkäk* kelimeleri getirilir. ör. *ata ḳaz* 'erkek kaz', *ir kişi* 'erkek adam', *irkäk arıslan* 'erkek aslan' demek gibi. Ancak *mö'ännäṯ*liğini bildirmek için cins isminin önüne adı geçen eril kelimelerin karşılıkları olan *ana-ẖatun-dişi* kelimeleri koyulur. ör. *ana ḳaz* 'dişi kaz', *ẖatun kişi* 'birinin karısı olan kişi', *dişi arıslan* 'dişi aslan' gibi." (TTKGS. 1887, 6).

"*Täẕkīr vä tä'nīṯ* : Yani *ism-i möẕäkkär* ve *ism-i mö'ännäṯ*. Ancak dilimizde *möẕäkkär* ve *mö'ännäṯ*liği bildirici özel bir ek yoktur. *İsm-i ẕāt*ta ve *ism-i ṣıyfat*ta *täẕkīr ve tä'nīṯ* beraberdir. Yani *möẕäkkär* ve *mö'ännäṯ*liği anlatmak için.

Hayvanat cinsinden *ata* ve *ana* kelimeleri kullanılır: *ir kişi* 'erkek adam', *ẖatun kişi* 'birinin karısı olan kişi', *ir bala* 'oğlan, erkek çocuk', *ḳız bala* 'kız çocuk', *ata at* 'erkek at', *ana at* 'dişi at', *ata mäçi* 'erkek kedi', *ana mäçi* 'dişi kedi', *ata ḳuyan* 'erkek tavşan', *ana ḳuyan* 'dişi tavşan', *ata arıslan* 'erkek aslan', *ana arıslan* 'dişi aslan', *ata ayu* 'erkek ayı', *ana ayu* 'dişi ayı' ...

Kuşlardan: *ata kürkä* 'erkek hindi', *ana kürkä* 'dişi hindi', *ata kügärçĕn* 'erkek güvercin', *ana kügärçĕn* 'dişi güvercin', *ata ürdäk* 'erkek ördek', *ana ürdäk* 'dişi ördek', *ata ḳaz* 'erkek kaz', *ana ḳaz* 'dişi kaz'... Yine hayvanların erkeği ve dişisi için özel isimler de vardır: *tavıḳ* 'tavuk', *ätäç* 'horoz' gibi." (Änmüzäc 1895, 9).

[279] Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 186-187.

4.2.1.3.5. SAYI KATEGORİSİ (TEKLİK-ÇOKLUK)

Sayı, kavramların, varlıkların sayısını gramatik olarak sunan kategoridir.[280] İsimler, varlık ve nesnelerin yalnız kendisini değil, sayı ve miktarını da bildirirler. Bu sebeple dillerin gramer yapılarında sayı kategorisi, ayrı bir kategori olarak oluşmuştur. İsimlerin sayı kategorisinde varlık veya nesne, miktar ya da tane olarak belirtilir.

"Adlardaki sayı kavramı ya *teklik* ya *belirli* ya da *belirsiz çokluk* biçimindedir. Birçok dilde yalnız teklik ve belirsiz çokluk bulunduğu hâlde, bazı dillerde aynı zamanda ikili, üçlü sayı bildiren ad türleri de vardır. Arap, Yunan ve Sanskrit dillerinde, ikilik gösteren sözler yer almıştır. Arapçada adlara eklenen *-eyn* eki sayıca büyük bir ikilik gösterir: *ebeveyn* 'ana, baba', *Haremeyn* 'Mekke ve Medine', *kamereyn* 'ay ve güneş', *tarafeyn* 'iki taraf'."[281]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde gramatik kategori olarak isimde sayı[282], varlık veya nesnenin bir ya da birden fazla olmasını yani teklik ve belirsiz çokluğunu bildirir. Bu durum sayı kategorisinin esas anlamını ifade eder. Buna bağlı olarak sayı kategorisi iki şekilden (*bĭrlĭk* "teklik", *küplĭk* "çokluk") oluşur. ör. *kĭläm* "kilim" - *kĭlämlär* "kilimler", *kŏş* "kuş" - *kŏşlar* "kuşlar", *ŏstäl* "masa" - *ŏställär* "masalar", *urman* "orman" - *urmannar* "ormanlar" gibi. Ancak bütün isimler sayı kategorisinin bu iki şeklinde bulunmayabilir. Yani, Tatar Türkçesinde isim kelime türüne ait olan her kelimenin teklik şekli (*bĭrlĭk fŏrması*) olsa da, pek çok ismin çokluk şekli (*küplĭk fŏrması*) bulunmayabilir ya da çokluk eki (*küplĭk kuşımçası*) kelimelerin anlamlarını değiştirebilir. Bir ismin hem teklik hem de çokluk olarak kullanılabilmesini ait olduğu semantik alt grubu[283] belirler.

---

[280] Mehmet, Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara, 1999, s. 311.

[281] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 255-256.

[282] Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde isimde sayı kategorisi için kullanılan terim "*san* kategoriyäsĭ"dir. (*Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 34; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 37.); Cämilev, Ş., "Tatar Tĭlĭnĭŋ Grammatik Kategoriyälärĭ Häm Formaları Turında", *Sovet Mäktäbĭ*, No: 3, Kazan, 1953, s. 7-12.

[283] Tatar Türkçesinde ismin başlıca semantik alt grupları şunlardır: *kŏnkret isĭmnär* "somut isimler", *abstrakt isĭmnär* "soyut isimler", *cıyma isĭmnär* "topluluk isimleri", *matdä isĭmnärĭ* "madde isimleri, *yalgızlık isĭmnär* "özel isimler", *urtaklık, kümäklĭk isĭmnär* "cins isimler" (*Tatar Grammatikası,*

İsmin semantik alt gruplarından somut isimler (*kŏnkret isĭmnär*), teklik ve çokluğun her iki şekliyle de kullanılabilir. Bu tür isimlerde teklik bildiren şekil, varlık veya nesnenin tekliğini (tek olduğunu), çokluk şekli ise, varlık veya nesnenin birden fazla sayıda olmasını bildirir. ör. *kitap* "kitap" - *kitaplar* "kitaplar", *şähär* "şehir" - *şähärlär* "şehirler", *yŏldız* "yıldız" - *yŏldızlar* "yıldızlar" gibi. Sayılabilme özelliğine sahip olmayan *üsĭş* "gelişme, ilerleme", *tigĭzlĭk* eşitlik", *şatlık* "sevinç", *tügĭmsĭzlĭk* "dayanıksızlık", *yäşäyĭş* "yaşayış, yaşantı", *avırlık* "ağırlık", *sälamätlĭk* "sağlık", *mihnät* "mihnet" gibi soyut isimler (*abstrakt isĭmnär*), *ŏn* "un", *tŏz* "tuz", *su* "su", *tĭrĭkŏmĭş* "cıva", *yarma* "bulgur", *kŏrıç* "çelik", *takta* "tahta" gibi madde isimleri (*matdä isĭmnärĭ*), *cämgıyät* "cemiyet", *ciläklĭk* "çileklik", *halık* "halk", *kamışlık* "kamışlık", *kaymlık* "kayınlık, kayınlık ormanı" gibi topluluk isimleri (*cıyma isĭmnär*) teklikte kullanılır. Özel isimlerin (*yalgızlık isĭmnär*) de genellikle kullanılan şekli tekliktir. ör. *Kazan*, *İdĭl*, *Ufa*, *Gŏlnara*, *Hälim*, *Bäläbäy* gibi.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde isimde tekliği ifade etmek için kullanılan özel bir gösterge yoktur. İsmin esas şekli tekliği bildirir. Tekliğin gramatik anlamı, varlık veya nesnenin tek olduğunu bildirmektir. Bu anlam sayılabilen yani sayı ile açıklanabilen somut isimlerin teklik şekline hastır. ör. *atna* "hafta", *avıl* "köy", *kĭşĭ* "kişi", *kŏyı* "kuyu", *kül* "göl" vd.

Tatar Türkçesinde çokluk, belirsiz çokluk şeklindedir. Belirli çokluğu diğer bir deyişle somut çokluğu bildirmek için Tatar Türkçesinde sayı isimleri kullanılır. ör. *bĭr kitap* "bir kitap", *biş un däftär* "beş on defter", *ikĭ kız* "iki kız" gibi.[284]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerini incelediğimizde, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki gibi sayı kategorisinin ele alındığını görüyoruz. Bu dönem gramerlerinde varlık veya nesnenin sayısına göre teklik ve çokluk şekilleri belirtilmiştir. İsmin sayı kategorisi ele alınırken kullanılan terimlerde bazı farklılıklar bulunmaktadır. İki farklı terim kullanımı tespit edilmiştir. Varlık veya nesnenin tek oluşunu bildirmek için *bĭrlĭk*, *mŏfräd*, birden fazla oluşunu bildirmek için de *küblĭk, cämʿ* terimleri kullanılmıştır. Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tekil isim, "kendinden (ister özel ister cins isim olsun) bir tek kişi ya da nesne anlaşılan kelimeler"

Morfologiya II Tom, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 26.)

[284] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 34-35.

(YHYTTS. 1913, 13), "tek bir nesneyi anlatan isimler" (MTTD. II, 1917, 5), (TTKGS. 1887, 6), "bir insan, bir hayvan veya bir nesneyi bildiren kelimeler" (MYST 1907, 6), "kalem, kâğıt gibi anlamından bir nesne anlaşılan kelimeler" (TŏrS. 1909, 7); çoğul isim ise, "çok kişi ya da nesneyi anlatan kelime" (YHYTTS. 1913, 13), "birden fazla nesneyi anlatan isim" (MTTD. II, 1917, 5), "ismin belirttiği nesne bir tane değil de iki ya da ikiden fazla sayıda olması durumu" (TTKGS. 1887, 6), "birden çok birkaç insanı, hayvanı, nesneyi bildiren kelime" (MYST 1907, 6), "kalemler, kâğıtlar gibi anlamından birden fazla nesneler anlaşılan kelime" (TŏrS. 1909, 7) şeklinde tanımlanmıştır.

Sayılabilen varlık veya nesneyi karşılayan isimlere özel bazı ekler getirilerek çokluk anlamı oluşturulur. "Çokluk eki, isimlerin çokluk şekillerini yapan işletme ekidir. Bir isim hiçbir ek almadan normal şekliyle tek bir nesneyi karşılar. İsmin tek bir nesneyi karşılayan bu asıl ve normal şekline *teklik şekli* adı verilir. İşte ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için teklik şekline çokluk eki getirilerek ismin *çokluk şekli* yapılır. Demek ki çokluk eki ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden çok olduğunu ifade eden ektir."[285]

Tatar Türkçesinde ismin çokluk şeklini oluşturmak için *+lar, +lär/ +när, +när* ekleri kullanılır: ör. *çiläk* "çilek" - *çiläk+lär* "çilekler", *kŏn* "gün" - *kŏn+när* "günler", *yafrak* "yaprak" - *yafrak+lar* "yapraklar", *uram* "sokak" - *uram+nar* "sokaklar" gibi.[286]

Tatar Türkçesinde esas çokluk eki *+lar*, *+lär* ekleridir. Ancak */m/*, */n/*, */ŋ/* ünsüzlerinden herhangi biriyle biten kelimelerden sonra çokluk eki *+när*, *+när* olarak getirilir: ör. *kız* "kız"- *kız+lar* "kızlar", *küz* "göz"- *küz+lär* "gözler", *çiräm* "ot"- *çiräm+när* "otlar", *uram* "sokak" - *uram+nar* "sokaklar", *tän* "beden"- *tän+när* "bedenler", *taŋ* "tan"- *taŋ+ŋar* "tanlar".[287]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, çokluk eki olarak sadece *+lar*, *+lär* ekleri gösterilmiştir: ör. *kitāb+lar* "kitaplar", *ḳaläm+lär* "kalemler", *däftär+lär* "defterler" (TTKGS. 1887, 6); *adäm+lär* "insanlar", *at+lar* "atlar", *bala+lar* "çocuklar", *kitāb+lar* "kitaplar" (MYST 1907, 6), *ḳaläm+lär* "kalemler", *ḳaġıd+lar*

[285] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 220.
[286] D. G. Tumaşiva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 37; V. N. Hangildin, , *Tatar Teleneŋ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 75.
[287] Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 14.

“kâğıtlar” (TörS. 1909, 7); *ʿaḳıllı+lar* “akıllılar”, *at+lar* “atlar”, *fän+lär* “fenler”, *ḥayvan+lar* “hayvanlar”, *kǐşǐ+lär* “kişiler”, *mal+lar* “mallar”, *öy+lär* “evler” (TS. 1911, 21); *kǐşǐ+lär* “kişiler”, *kitāb+lar* “kitaplar”, *däftär+lär* “defterler” (YHYTTS. 1913, 13); *kǐşǐ+lär* “kişiler”, *mal+lar* “mallar”, *ata+lar* “babalar”, *ṣarıḳ+lar* “koyunlar”, *yaŋġır+lar* “yağmurlar”, *cil+lär* “yeller”, *ḳǒm+lar* “kumlar”, *ata+lar* “babalar”, *bala+lar* “çocuklar” (MTTD. II, 1917, 5).

Çokluk eki, eklendiği ismin sayıca fazla olmasını bildirmekle birlikte çeşitli anlamlar da katabilir. Bu ek özel isimlerden sonra getirildiğinde bir şahsın bağlı olduğu aileyi, bir çevreyi, bir kimse veya yeri benzerleri ile birlikte oluşunu gösterir. ör. *Ḫälimnärnıŋ avılı nindi matur!* “Halimlerin köyü nasıl güzel!”[288] Çokluk ekinin özel isimlere kattığı bu anlam, Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Galimcan İbrahim tarafından da tespit edilmiş ve şu şekilde açıklanmıştır:

“Çokluk eki cins isimlere eklenebilir. Ancak *İdǐllär* ‘İdiller’, *İstanbullar* ‘İstanbullar’, *Ḳazanlar* ‘Kazanlar’ denilmez. Eğer o isimden anlaşılan şahıs ile birlikte başkalarının da bulunduğu bildirilecekse, özel isimlere de çokluk eki eklenebilir. ör. *ʿAbdu’rraḥmanlar kildǐ.* ‘Abdurrahmanlar geldi.’ denildiğinde Abdurrahman ile birlikte başkalarının da bulunduğunu bildirmiş oluruz. *Min Şākirlärgä baram*. ‘Ben Şakirlere gidiyorum.’ denildiğinde, çokluk eki, kelimeye Şakirin yalnız olmadığını kardeşleri ya da ailesi ile birlikte olduğu yere gitmenin gerçekleştirildiği anlaşılır.” (TS. 1911, 21);

“Özel isimler çokluk olarak kullanılmaz, çokluk eki almazlar. Eğer bu tür isimlerden anlaşılan nesne tek olmayıp yanında başkalarının da bulunduğu anlatılmak istendiğinde özel isimler çokluk eki alabilirler. ör. *Min Ṣādıḳlarġa baram.* ‘Ben Sadıklara gidiyorum.’, *Bǐz kiçä Şākirlärdä buldıḳ.* ‘Biz gece Şakirlerdeydik.’ cümlelerinde Sadık ve Şakir özel isimleri tek başlarına yalnız olarak değil, onlarla birlikte başkalarının da bulunduğunu, onların aile ya da arkadaşlarıyla bulundukları yer anlamını ifade etmeleri için çokluk olarak kullanılmışlardır. Burada çokluk eki, bir şahsın bağlı olduğu aileyi, bir çevreyi, bir kimse veya yeri benzerleriyle birlikte gösterme görevini üstlenmiştir.” (TS. 1921, 27).

---

[288] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşǐva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsǐ Gumanitar Fännär Bülimǐ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 37.

4.2.1.3.6. SORU KATEGORİSİ

"Soru, isimlerin soru ifade eden gramer kategorisidir. Soru dillerde umumiyetle ya kelime dışı bir öge ile, ya değişik bir kelime sırası ile, ya ses tonu ve vurgu ile veya bir çekim şekli ile ifade edilir. Türkçede soru kategorisinin bir çekim şekli vardır. Soru göstermek için isimler bir çekim eki alarak bu şekle girerler. İsimlerin soru şekline sokan ek soru ekidir. Fiillerin soru kategorisi de bu ekle yapılır. Yani isimlerin ve fiillerin soru kategorilerinde kullanılan ek müşterektir."[289]

Tatar Türkçesinde yalın veya ek almış hâldeki her isim ve fiil ortak bir soru şekli kullanılarak çekime girerler. Soru anlamının bildirilmesi için kullanılan bu ortak şekle *sŏrav kisäkçäläri* "soru edatları" adı verilir.[290] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerini, Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerini incelediğimizde bu dönemlerin hepsinde de isimlerin soru kategorisi oluştururken gramercilerin aynı soru edatını kullanıldığını görüyoruz. Bu edat, *mı/ mi* soru edatıdır.

İsimlerin soru kategorisi için Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

Äy rabbĭm, *Mindändä gŏnāhlı bändäŋ barmı?* "Ey rabbim! Benden de günahkâr kulun var mı?" (ATN 1919, 31)

barmı? "var mı?" (MYST 1907, 18, 20, 22), (YHYTTS. 1913, 26)

bulalarmı? "olurlar mı?" (YHYTTS. 1913, 54)

Ḥāldämi? "hâlde mi?" (YHYTTS. 1913, 22)

Ḫälfä ḳaytdımı? "Öğretmen geri döndü mü?" (Änmüzäc 1895, 72)

Kaġız yaḫşımı? "Kâğıt güzel mi?" (Änmüzäc 1895, 72)

kitābıŋmı? "kitabın mı?" (YHYTTS. 1913, 48)

Kŏn ayazmı? "Gün ayaz mı?" (Änmüzäc 1895, 72)

---

[289] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 130.

[290] H. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĭli Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 137; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭli Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 293; D. G. Tumaşĭva, *Ḫäzĭrgi Tatar Ädäbi Tĭli Morfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964, s. 206, *Häzĭrgi Tatar Ädäbi Tĭli (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 267; Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 55; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 404.

kübmı̆? “çok mu?” (YHYTTS. 1913, 49)

mächūlmı̆ “bilinmez mi?” (YHYTTS. 1913, 22)

Sindä ḳaläm barmı? “Sende kalem var mı?” (TS. 1911, 58)

Sinı̆ŋ kitābıŋ barmı? “Senin kitabın var mı?” (TN. 1911, 18)

Ul iḥsānlı kı̆şı̆kı̆m? Ulmı? Ul - Min. “O namuslu adam kim? O mu? O - Ben.” (ATN 1919, 9)

Uram balçıraḳ tügı̆lmı̆? “Sokak balçıklı değil mi?” (Änmüzäc 1895, 72)

yuḳmı? “yok mu?” (MYST 1907, 16)

Fiillerin soru kategorisi için Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler ise, şunlardır:

Abzıy ḳaytdımı? Ḳaytdı. “Ağabey geri döndü mü? Döndü.” (TN. 1911, 34)

Aḫşam buldı mikän[291]? “Akşam oldu mu?” (Änmüzäc 1895, 72)

Sı̆z kiçä kiç abzıylar bı̆län buldıŋızmı? Äyi. “Siz dün akşam ağabeylerle oldunuz mu? Evet.” (TN. 1911, 35)

Äbinı̆ ṣaġına başladıŋmı? “Büyük anneni özlemeye başladın mı?” (TS. 1911, 58)

4.2.2. SIFAT

4.2.2.1. SIFATIN TANIMI

Bir varlığı vasıflayan veya belirleyen kelimeye *sıfat* denir.[292] Nesnelerin kendi adları asıl isimler olarak belirtilir. Sıfatlar ise, nesnelerin kendi adları değil, vasıflarının adlarıdır. Bu sebeple de sıfatlar tek başlarına varlığın sahip olduğu vasfın ya da belirtinin özelliğini ifade eden isimlerdir. Bu vasıf ve belirtme isimleri başka isimlerle birlikte kullanıldıklarında onların herhangi bir vasfını veya belirtisini ifade ettikleri zaman sıfat olurlar ve kelime türü olarak da sıfat ismini alırlar. [293]

---

[291] Tatar Türkçesinde soru ekinden sonra *ikän* kelimesi gelebilir. Bu kelime kullanıldığı cümleye şüphe anlamı katar. Özellikle dar ünlülü şekiller bu ünlülerini düşürerek ileri derecede ekleşebilirler. Soru çekiminde kullanılan *mikän* şekli de esasen *mı̆* soru eki ile *ikän* kelimesinin birleşmesinden oluşmuştur. (bk. *Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı*, ed. Levent Doğan, Kriter yayın, İstanbul, 2007, s. 475.)

[292] Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 341.

[293] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 244.

Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde sıfat, varlığın her türlü belirtisini, işaretini, durumunu, niteliğini bildiren kelime türü olarak tanımlanmaktadır.[294] Bu kelime türü için kullanılan terim *sıyfat* "sıfat"tır. Genel olarak leksik-gramatik anlamına göre varlığı vasıflandırma ve belirtme sûretiyle karşılayan bütün kelimeler sıfat grubuna dâhil edilirler.[295] Tatar Türkçesinde varlıkların her türlü vasıf veya belirtileri dinamik ve statik olarak sınıflandırılmıştır. Sıfat, varlığın hareketli olmayan statik (durağan) belirtilerini ifade eden kelime türü olarak ele alınırken dinamik belirtileri ifade eden kelime türü olarak da sıfat-fiiller gösterilmiştir. Varlığın statik belirtilerini her türlü dış görünüş özellikleri (*matur* "güzel", *sipkıllı* "çilli", *kıtırşı* "pürüzlü"), iç, ruhî özellikleri (*öyalçan* "utangaç", *räximsez* "merhametsiz"), uzaklık-yakınlık ilişkileri, coğrafî açıdan bulunulan konum özellikleri (*öçsız-kırıysız* "uçsuz bucaksız", *kıska* "kısa", *özın* "uzun"), zaman özellikleri (*cäygı* "yazlık", *köndälek* "gündelik, günlük"), renk türü (*ak* "beyaz, ak", *kara* "siyah, kara", *kügelcem* "mavimtrak, mavimsi"), tad özellikleri (*açı* "acı", *tözi* "tuzsuz", *tözlı* "tuzlu"), fizikî hâli (*sıyık* "cıvık, sıvı", *vatık* "bozuk, kırık"), şekil özellikleri (*tügäräk* "yuvarlak", *şakmaklı* "kareli", *öçpöçmaklı* "üçgen") vd. oluşturmaktadır. Bütün bu statik özelliklerine göre Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerinde sıfatlar, on bir leksik-semantik gruba ayrılmıştır. Bunlar[296]:

1. Renk bildiren sıfatlar: *yäşel* "yeşil", *kızıl* "kızıl", *sarı* "sarı",
2. Tad bildiren sıfatlar: *tämlı* "tatlı, lezzetli", *açı* "acı", *tatlı* "tatlı",
3. Koku bildiren sıfatlar: *xuş islı* "hoş kokulu", *sası* "pis kokulu", *issez* "kokusuz",
4. Mesafe bildiren sıfatlar: *iksez-çiksez* "sınırsız, sonsuz", *özın* "uzun", *kıska* "kısa",
5. Zaman bildiren sıfatlar: *ikı atnalık* "iki haftalık", *yazgı* "ilkbahardaki", *kiçkı* "akşamki",

---

[294] *Tatar Tälemneñ Aŋlatmalı Süzlege-II*, SSSR Fännär Akademiyase, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsemendäge Til, Ädäbiyät häm Tarix İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1979, s. 698; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyase Gumanitar Fännär Büleme, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 65.

[295] D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 62.

[296] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyase Gumanitar Fännär Büleme, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 65-66.

6. Dış görünüş özellikleri bildiren sıfatlar: *güzäl* “güzel, enfes, zarif”, *yämsĭz* “az yakışıklı, az güzel”, *matur* “güzel”,

7. Karakter, ruhî özellikleri bildiren sıfatlar: *yuvaş* “sakin, uslu”, *usal* “kötü”, *tärbiyäsĭz* “terbiyesiz”,

8. Şekil özelliklerini bildiren sıfatlar: *yassı* “yassı”, *öçlı* “uçlu”, *tulı* “dolu”,

9. Fizikî durumu bildiren sıfatlar: *katı* “sert, katı”, *yŏmşak* “yumuşak”, *sıyık* “cıvık, sıvı”,

10. Ölçü, hacim bildiren sıfatlar: *zur* “büyük”, *kĭçkĭnä* “küçük, küçükçe”, *tügäräk* “yuvarlak”,

11. Aklî durumu gösteren sıfatlar: *akıllı* “akıllı”, *nadan* cahil”, *tintäk* “aptal” vb.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerini incelediğimizde sıfatın genellikle diğer kelime türlerinden ayrı bir kelime türü olarak değerlendirildiğini görürüz. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde olduğu gibi bu dönem Tatar gramerlerinde de bu kelime türü için kullanılan ortak terim *sıyfat* “sıfat” tır. Sadece Kayyum Nasırî’nin gramer kitabında sıfat, isim kelime türü altında incelenmiş ve *ism-i ṣıyfat* “sıfat ismi” olarak adlandırılmıştır. (Änmüzäc 1895) Ceditçilik Döneminde sıfat için yapılan tanımlar da hemen hemen aynıdır. Bu dönem gramerlerinde sıfat kelime türü için yapılan belli başlı tanımlar şunlardır:

“*Ṣıyfat* ‘sıfat’ nesnenin şeklini ve durumunu açıklayan kelimedir ki isimlerin önüne eklenir. Meselâ *yaḫşı kĭşĭ* ‘iyi kişi’, *yaman kĭşĭ* ‘kötü kişi’, *aḳ aṭ* ‘beyaz, ak at’, *ḳara aṭ* ‘kara, siyah at’ gibi.” (TTKGS. 1887, 12)

“Bir nesnenin sıfatını ve vasfını anlatan *ism-i ṣıyfat* ‘sıfat ismi’ olarak adlandırılır.” (Änmüzäc 1895, 8-9)

“*Ṣıyfat* ‘sıfat’ - isimlerin hâl ve işini bildirir. *Ṭırış bala* ‘çalışkan çocuk’, *irĭnçäk adäm* ‘tembel adam’, *matur gŏl* ‘güzel gül’, *ḳızıl käġaz* ‘kırmızı kâğıt’ gibi. Bu örneklerde (*ṭırış, irĭnçäk, matur, ḳızıl*) örnekleri (*bala, adäm, gŏl, ḳäġaz*) kelimelerinin nasıl ve ne durumda olduklarını gösterdikleri için onlara *ṣıyfat* ‘sıfat’ denir.” (MYST 1907, 11-12)

“*Ṣıyfat* ‘sıfat’ bir nesnenin durumunu, niteliğini bildirmek için ondan önce belirtilen kelimedir. ör. *yäşĭl yaprak* ‘yeşil yaprak’ gibi.” (TŏrS. 1909, 16-17)

"Bir varlığın rengini, belirtisini, niteliğini veya bir işin, bir hâlin şeklini anlatan sözlere *ṣıyfat* 'sıfat' denir. ör. *ḳızıl çäçäk* 'kırmızı çiçek', *matur gөl* 'güzel gül', *nurlu ay* 'parlak ay', *yaḳtı kiçkä* 'aydınlık akşam', *tärbiyälı bala* 'terbiyeli çocuk', *ʿaḳıllı yığıt* 'akıllı yiğit', *ḳaraŋgı tөn* 'karanlık gece', *salḳın ḳış* 'soğuk kış', *yazgı hava* 'ilkbahardaki hava', *tämsez aş* 'lezzetsiz yemek' gibi." (TS. 1911, 22), (TS. 1921, 30), (TS. 1930, 10-11)

"Nesnelerin rengini, niteliklerini bildiren sözler *ṣıyfat* 'sıfat' diye adlandırılırlar. ör. *aḳ* 'ak, beyaz', *ḳızıl* 'kızıl, kırmızı', *yaḫşı* 'iyi', *bilemli* 'bilimli, ilim sahibi' gibi." (YHYTTS. 1913, 14-15)

"Bir nesnenin rengini, hâl ve şeklini, niteliğini anlatan sözler *ṣıyfat* 'sıfat' diye adlandırılır. *Ḳızıl* 'kızıl, kırmızı', *zur* 'büyük', *yaḫşı* 'iyi', *yөräkli* 'yürekli, cesur', *yämsez* 'az yakışıklı, az güzel', *ḳışḳı* 'kıştaki' gibi." (MTTD. II, 1917, 6).

Bu dönem Tatar gramerlerinde sıfatın bulunmasında kullanılan sorulara da ayrıca dikkat çekilmiş ve sıfat, hangi renkte, nasıl, ne şekilde gibi sorulara cevap veren kelime olarak açıklanmıştır.

Türkçede sıfatlar vasıflandırdıkları veya belirttikleri isimlerin önünde yer alırlar. Sıfatın nitelediği ya da belirttiği isim, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerinde *sıyfatlanmış*[297] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, *mävsūf*[298] olarak adlandırılmıştır. Mevsuf, Arap gramer anlayışına göre bir ismin kendisinden sonra gelen isimle nitelenmesi ve husûsiyet (özellik) kazanması olarak açıklanan sıfat terkibinin ögelerinden ilkini anlatmak için kullanılan bir terimdir. Arap gramerinde basit bir sıfat terkibi iki isimden meydana getirilmektedir. Bu terkipteki birinci isme (nitelenene) *mevsūf*, ikinci isme (niteleyene) ise, *sıfat* denilmektedir.[299]

---

[297] Ḥ. Ḥismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tili Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 55.

[298] Äḫmätcan Möstafa, *Töркī Ṣarfı*, Kazan, 1909, s.16-17; Gabdilgalläm Fäyizḫanov, *Tatar Tilgä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf* , Kazan, 1887, s. 12; Hösäyin Z. Mäkkäi, *Möḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Töркī*, Kazan, 1907, s. 11-12.

[299] M. Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 205, 389.

4.2.2.2. SIFAT TÜRLERİ

4.2.2.2.1. İŞLEVLERİNE GÖRE SIFAT TÜRLERİ

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde sıfatlar leksik-gramatik özelliklerine göre *asıl sıyfatlar* "asıl sıfatlar, niteleme sıfatları" ve *nisbi sıyfatlar* "nisbî sıfatlar, belirtme sıfatları" olarak adlandırılan iki gruba ayrılarak incelenir.[300] Asıl sıfatlar, varlığın esas belirtileri olan rengini (ör. *yäşĭl* "yeşil", *zängär* "mavi", *al* "kırmızı" vd.), ölçüsünü, şeklini (ör. *kiŋ* "geniş", *tar* "dar", tügäräk "yuvarlak" vd.), fizikî özelliklerini (ör. *yäş* "genç", *kart* "yaşlı", *köçlĭ* "güçlü" vd.), ruhî durumunu, karakterini (ör. *yuvaş* "uslu", *usal* "kötü" vd.) yani başka bir varlıkla olan ilgisinden dolayı ortaya çıkmayan, kendi yapısında var olan niteliklerini bildiren niteleme sıfatlarıdır. Nisbî sıfatlar ise, varlığın başka varlıklarla olan çeşitli ilişkilerinden dolayı ortaya çıkan belirtilerini bildiren belirtme sıfatlarıdır: ör. *yazgı cil* "ilkbahardaki yel", *közgĭ yaŋgır* "sonbahardaki yağmur", *kışkı yul* "kıştaki yol", *atlı kĭşĭ* "atlı kişi", *küzlĭklĭ kız* "gözlüklü kız", *östĭ kat* "yukarıdaki kat", *askı bülmä* "alttaki oda" vd.[301]

Tatar Türkçesinde asıl ve nisbî sıfatları ayırmada, en belirgin morfolojik kriter olarak derecelenme kategorisi esas alınır. Sıfatlarda derecelenme, asıl sıfatlara has olan bir kategoridir. Nisbî sıfatlar derecelenmezler.[302]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki işlevlerine göre asıl ve nisbî sıfat ayrımına Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde rastlanmamaktadır.

4.2.2.2.2. YAPILARINA GÖRE SIFAT TÜRLERİ

Tatar Türkçesinde sıfatlar yapılarına göre iki farklı yol izlenerek tasnif edilmiştir. Bunlardan ilkinde yapılarına göre iki sıfat grubu gösterilmiştir. Bunlar *töp*

---

[300] V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 99-101; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 65-68; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 200-205; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 160; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 67-68.

[301] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 67.

[302] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 66.

sıyfat "basit sıfat" ve *yasalma sıyfat* "türemiş sıfat"tır.[303] Bu tasnifte belirtilen basit sıfat türü *tamır nigẕlı̆ sıyfat* "kök hâlindeki sıfat", türemiş sıfat türü ise, *yasalma nigẕlı̆ sıyfat* "türemiş hâldeki sıfat" olarak da adlandırılmıştır. Sıfatı yapısına göre bu şekilde ikiye ayırarak inceleyen gramer kitaplarında türemiş sıfatlar kendi içlerinde de üçe ayrılmıştır. Bunlar *yasagıçlı sıyfat* "yapım ekli sıfat", *kuşma sıyfat* "birleşik sıfat", *tı̆zmä sıyfat* "sıralı sıfat"tır. [304]

Yapılarına göre sıfatlar tasnif edilirken izlenen ikinci yol ise, üçe ayırarak incelemedir. Bu tasnifte sıfatlar yapılarına bakılarak *tŏp sıyfat* "basit sıfat", *yasalma sıyfat* "türemiş sıfat" ve *kuşma sıyfat* "birleşik sıfat" şeklinde ayrılmıştır.[305]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, yapılarına göre sıfatlar genellikle basit ve türemiş sıfatlar şeklinde ikiye ayrılarak incelenmiştir. Bu dönem Tatar gramercilerinden sadece Galimcan İbrahim, yapılarına göre sıfatları tasnif ederken birleşik sıfatı da dikkate alarak üçe ayırmıştır. Onun grameri dışında incelediğimiz diğer gramer kitaplarında birleşik sıfatlar ele alınmamıştır. Galimcan İbrahim'in çalışmasında belirttiği yapılarına göre sıfat grupları *tŏb ṣıyfat* "basit sıfat", *yasalma ṣıyfat* "türemiş sıfat" ve *ḳuşma ṣıyfat* "birleşik sıfat" şeklindedir. Galimcan İbrahim bu sıfat türlerini şu şekilde açıklamıştır:

"Kelimenin esas anlamında sıfatlık varsa ona *tŏb ṣıyfat* 'basit sıfat' derler. ör. *yaḫşı* 'iyi', *näçär* 'kötü', *arıḳ* 'zayıf', *matur* 'güzel', *nigı̆z* 'temel, esas', *şäb* 'hızlı' gibi.

Esas anlamında sıfatlık olmayan, sonuna bir ek getirilerek sıfat yapılan sözler *yasalma ṣıyfat* 'türemiş sıfat' diye adlandırılırlar. *Mäl* 'mal, varlık' esasen isimdir. Sonuna *+lı* ya da *+sız* eklerinden birini eklersek *ṣıyfat* olur. Bu şekilde yapılır.

Bilinen bir anlamı anlatmak için iki kelimenin bir araya getirilmesiyle yapılan sıfat *ḳuşma ṣıyfat* 'birleşik sıfat' diye adlandırılır. *Yaḫşı* 'iyi' bir *ṣıyfat*'tır. *Yaman* 'kötü' ikinci bir *ṣıyfat*'tır. Bunlar yeni bir anlam oluşturmak için bir araya getirilirse *ḳuşma ṣıyfat* 'birleşik sıfat' ortaya çıkar. *Ḳuşma ṣıyfat* 'birleşik sıfat'lar bir varlıkta iki farklı vasfın bir arada bulunduğunu, o varlığın iki vasıflı oluşunu anlatırlar.

---

[303] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 92.
[304] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s.199.
[305] Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tı̆lı̆ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 59.

Ḳuşma ṣıyfat, birleşik sıfat'ı oluşturan iki kelime ayrı olarak ve aralarına tire işareti konularak yazılırlar. ör. *barlı-yuḳlı* 'varlı yoklu, pek az', *yaḫşı-yaman* 'iyi kötü', *kĭrdĭlĭ-çıḳtılı* 'girdili çıktılı, zikzaklı' gibi." (TS. 1921, 31).

Galimcan İbrahim'in incelediğimiz diğer gramer kitaplarında ise, yukarıda belirttiğimiz sıfat tasnifinden farklı olarak sıfatların yapılarına göre ikiye ayrılarak ele alındığını görüyoruz. Bunlar *tŏb ṣıyfat (ṣıyfat-ı ḳıyāsiyyä*[306]*)* "basit sıfat", *yasalma ṣıyfat (ṣıyfat-ı sämāiyyä*[307]*)* "türemiş sıfat"tır. (TS. 1911, 23), (TS. 1930, 11) Bu sıfat türleri için yapılan tanımlar yukarıdaki tanımlarla aynıdır.

Galimcan İbrahim'in çalışmasında olduğu gibi sıfatları yapılarına göre basit sıfat ve türemiş sıfat şeklinde iki grupta inceleyen diğer bir Tatar gramercisi de Fatıyḫ Säyfi'dir. Çalışmasında basit sıfatlar *tŏb ṣıyfat* terimi ile belirtilmiş ve "asıl anlamlarına ile sıfatlık bildiren sözler (*aḳ* 'ak, beyaz', *yäşĭl* 'yeşil', *zängär* 'mavi', *ḳızıl* 'kızıl, kırmızı', *matur* 'güzel', *suvıḳ* 'soğuk', *şäb* 'şahane, harika', *näçār* 'kötü', *yalḳav* 'tembel', *nĭçkä* 'ince'gibi.)" şeklinde açıklanmıştır. Türemiş sıfatları Galimcan İbrahim'in çalışmasında kullandığı terimden farklı olarak *yasama ṣıyfat* şeklinde belirten Fatıyḫ Säyfi, açıklamayı da "asıl anlamı ile sıfatlığı bildirmeyen, sonuna birkaç tür ek getirilmesi sonucu sıfatlığı anlatan sözler (*timĭrçĭ* 'demirci', *käsĭpçĭ* 'küçük esnaf', *tämlĭ* 'tatlı, lezzetli', *tämsĭz* 'tatsız, lezzetsiz', *kŏndägĭ* 'her günki', *yazġı* 'ilkbahardaki', *ütkän* 'geçmiş' gibi." şeklinde yapmıştır. (MTTD. II, 1917, 7)

Fatıyḫ Säyfi'nin türemiş sıfatlar için belirttiği terimi tasnifinde kullanan bir diğer Ceditçilik Dönemi Tatar gramercisi de Gabdurrahman Sägdi'dir. Onun gramer kitabında basit sıfatlar için diğer gramerlerin hiçbirinde rastlamadığımız farklı bir terim olan *çın ṣıyfat* teriminin kullanıldığını görüyoruz. *Çın ṣıyfat*, "Başlangıçta da sıfat olan kelimelerdir. ör. *matur* 'güzel', *ḳızıl* 'kızıl, kırmızı' gibi." şeklinde tanımlanırken, *yasama ṣıyfat*, "gerçekte sıfat olmayan isim ve fiillerin sonuna ekler

[306] *Ṣıyfat-ı ḳıyāsiyye*: "gr. bir kaideye (*kurala) bağlı ve uygun olarak meydana gelen sıfatlar" (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 949.)

[307] *Ṣıyfat-ı semāiyye*: "gr. bir kaideye (*kurala) bağlı olmayıp işitilmekle öğrenilen sıfatlar." (F. Devellioğlu, a.g.e., s. 949.)

getirilerek sıfata dönüştürülen sözlerdir. ör. *bĭlĭmlĭ* 'ilimli', *bĭlĭmsĭz* 'ilimsiz' gibi." şeklinde tanımlanmıştır (YHYTTS. 1913, 15).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Arap gramer anlayışının etkisiyle sıfatları yapılarına göre ikiye ayırarak inceleyen çalışmalarda şu tasnifler tespit edilmiştir:

"Tatar dilinde sıfat iki türlü olup birincisine *ṣıyfat-ı ḳıyāsiyyä*, ikincisine ise, *ṣıyfat-ı sämāiyyä* denir. *Ṣıyfat-ı ḳıyāsiyyä* diye *ism-i fāʿil* , *ism-i mäfʿūl* ve isimlerden yapılan sıfatları belirtirler. Sıfatlar *ism-i fāʿil* olduklarında ve *ism-i mäfʿūl* olduklarında hiçbir şey artırmaz ya da azaltmazlar. Oldukları gibi kalırlar. ör. *yazuçı* 'yazıcı', *uḳuçı* 'okuyucu', *yazılış* 'yazılış', *uḳulış* 'okunma' kelimeleri gibi. Ancak sıfatlar isimden oluşturulurlarsa o zaman sıfat isminin sonuna (*+lı, +lĭ, +lu, +lü*) eklerinden biri getirilir. ör. *izzätlĭ* 'izzetli', *hörmätlĭ* 'hürmetli', *ʿaḳıllı* 'akıllı', *fäḫĭmlĭ* 'fehimli' gibi. *Ṣıyfat-ı sämāiyyä* diye, *mävsūf*taki her türlü renk, güzellik gösteren sıfatları belirtirler. ör. *aḳ* 'ak, beyaz', *ḳara* 'kara, siyah', *ḳızıl* 'kızıl, kırmızı', *sarı* 'sarı', *aḫmaḳ* 'ahmak', *güzäl* 'güzel, enfes, zarif', *matur* 'güzel' gibi. Bunların başında *bik* artırılır. ör. *bik yaḫşı* 'çok iyi', *bik aḳ* 'çok beyaz' gibi." (TTKGS. 1887, 12);

"Sıfatlar iki türlüdür:

1. *Ṣıyfat-ı sämāʿī*,

2. *Ṣıyfat-ı ḳıyāsī.*

Sämāʿī sıyfatlar, bir kaide ile yapılmayıp ağızdan işitilme sûreti ile bilinen sıfatlardır ki; *yaḫşı* 'iyi', *irĭnçäk* tembel', *ṭırış* 'çalışkan', *güzäl* 'güzel', *ziräk* 'zihinli', *ḳızıl* 'kızıl, kırmızı', *ḳara* 'kara, siyah' gibi. *Ḳıyāsī* sıfatlar, bir kaide ile bilinen sıfatlardır ki, isimlerin veya sıfatların sonlarına çeşitli ekler eklenmesi ile yapılır. ör. *ädäblĭ* 'edepli', *gönāḫlı* 'günahlı, günahı olan kişi' , *aḳılsız* 'akılsız', *kalämlĭ* 'kalemli' gibi." (MYST 1907, 12);

"Sıfat, *sämāʿī* ve *ḳıyāsī* olur. *Ṣıyfat-ı sämāʿī*, bir kaide ile yapılmayıp temelde sıfat olan kelimedir. ör. *ḳızıl* 'kızıl, kırmızı', *aḳ* 'ak, beyaz' gibi. *Ṣıyfat-ı ḳıyāsī,* birer ek ile isimden veya sıfattan ya da fiilden yapılan sıfatlardır. ör. *ädäblĭ* 'edepli', *ütkĭn* 'keskin, sivri', *yaḫşıraḳ* 'iyice' gibi." (TŏrS. 1909, 18).

Sıfatın, *sämāī* ve *ḳıyāsī* şeklinde iki gruba ayrılarak incelenmesi, Arap gramer anlayışının etkisini gösterir. Çünkü, Türkçede bu şekildeki bir ayrıma rastlanmaz. Arapçada ise, sıfat-ı müşebbehe, semaî ve kıyasî olarak ikiye ayrılır. Sıfatın bu özelliği, Arap gramerine has ve Türkçede bulunmayan bir gramer kategorisini ifade eder.[308]

4.2.2.3. SIFATLARDA DERECELENME KATEGORİSİ

Sıfatlarda derecelenme, Tatar gramerinde *asıl sıfatlar* olarak belirtilen niteleme sıfatlarına has yegâne morfolojik kategoridir.

"Sıfatlar varlıkların niteliklerini ya doğrudan doğruya ya da başka bir varlığa kıyaslama yoluyla bildirirler. Benzetme ve karşılaştırmaya dayanan böyle bir niteleme biçimi, *ne gibi*?, *ne kadar*?, *ne derece*? sorularına cevap oluşturur; sıfattaki niteliğin miktar, ölçü ve derecesini ortaya koyar. Sıfatların bu işlevi kendinden önceye *gibi, kadar, daha, fazla, çok, pek, en, ziyade, harikulâde* gibi zarf veya zarf olarak kullanılan sözlerin getirilmesiyle karşılanır. Böylece iki varlık veya nesne arasındaki benzerlik, eşitlik, tıpkılık, daha üstünlük, daha aşağı derecede olma veya başka nesnelere oranla en üstünlük, en aşırılık biçimindeki derece farkları ortaya konmuş olur."[309]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarında niteleme sıfatlarının bildirdiği derecelenme, *sıyfat däräcälärĭ* "sıfat dereceleri" başlığı altında incelenmektedir. Niteleme sıfatının bildirdiği nitelik ölçüsünün türlü değişimine, artmasına, azalmasına ya da değişmeden aynı kalmasına göre Tatar Türkçesinde dört gruba ayrılırlar. Bunlar: *tŏp däräcä* "basit derece"[310], *çagıştıruv däräcäsĭ* "karşılaştırma derecesi", *artıklık däräcäsĭ* "artırma, pekiştirme derecesi", *kimlĭk däräcäsĭ* "küçültme derecesi".[311] V. N. Hangildin çalışmasında Türkologlar

---

[308] Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 172.

[309] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 370.

[310] V. N. Hangildin *tŏp däräcä* teriminin yerine *gadi däräcä* teriminin de kullanılabileceğini belirtir. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 111.)

[311] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 68-70; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 111-117; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s.68-71.

tarafından sıfat derecelerinin genellikle *çagıştıruv däräcäsı̌ (sravnitelnıe stepeni)* "karşılaştırma derecesi" olarak belirttiklerini ve bu şekilde adlandırdıklarını ancak Tatar gramerinde ise, *çagıştıruv däräcäsı̌* "karşılaştırma derecesi" teriminin sıfat derecelerinden sadece tek bir grubun adı olarak kullanıldığına değinir.[312] Gerçekten de sıfatlardaki derecelenme kategorisinin Tatar gramerlerindeki ele alınış biçimi incelendiğinde, niteleme sıfatlarının asıl şekilleriyle birlikte özel bazı leksik-gramatik dizilişler yardımıyla varlık ya da nesnenin nitelik ölçüsünün sadece karşılaştırma ile ortaya çıkan derecesi değil artma-azalma derecesinin de ele alındığı görülür.[313]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki sıfatlarda derecelenme, bazı terim farklılıklarıyla birlikte Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de basit derece, karşılaştırma derecesi, en üstünlük derecesi ve küçültme derecesi şeklinde dört gruba ayrılarak benzer şekilde incelenmiştir.

4.2.2.3.1. SIFATLARDA BASİT DERECE

Tatar Türkçesinde niteleme sıfatının asıl şeklinin yani niteliği ikinci bir varlık ya da nesnenin nitelik ölçüsüyle karşılaştırmadan bildiren basit şeklinin derecesidir. Bu sıfat derecesinin gramatik açıdan özel bir eki yoktur ve diğer sıfat derecelerinin oluşturulmasında temel şekil olarak kullanılır.[314]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerinde *tŏp däräcä* "basit derece"[315] olarak belirtilen sıfat derecesi, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *ʿādī ṣıyfat* (TS. 1911, 25), (MTTD. II, 1917, 8), (TS. 1921, 33), (TS. 1930, 14); *ʿādī däräcädäkı̌*

---

[312] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 111.

[313] Tatar Türkçesinin gramerlerinde sıfatlarda derecelenme kategorisinin ele alınış tarzındaki bu çeşitliliğe Rusçanın gramerinde rastlanmaz. Rusçanın gramerinde, sıfatlarda derecelenme, niteleme sıfatlarının karşılaştırma dereceleri "*stepeni sravneniye kaçestvennıḫ prilagatelnıḫ*" olarak adlandırılır. Rusçada da sıfatlarda derecelenme, Tatar Türkçesinde olduğu gibi sadece niteleme sıfatlarına has bir kategori olarak incelenir. Ancak bu kategoride sadece iki varlık ya da nesnenin karşılaştırılması sonucunda tespit edilen niteliğin ölçüsü karşılaştırma ve üstünlük derecesi olarak incelenir. Karşılaştırma derecesi (*sravnitelnaya stepen*), basit karşılaştırma derecesi (*prostaya sravnitelnaya stepen*) ve birleşik karşılaştırma derecesi (*sostavnaya sravnitelnaya stepen*) şeklinde; üstünlük derecesi (*prevosḫodnaya stepen*) de basit ve karmaşık üstünlük şeklinde ele alınır. (bk. Ayşe Pamir Dietrich, *Rusça Gramer (Grammatika Russkogo Yazıka),* Kapadokya Kitabevi, Ankara, 2006, s. 229.) Niteleme sıfatının bildirdiği nitelik derecesinin artması ya da azalmasının karşılaştırma yapılmadan bidirildiği şekiller, sıfatlarda derecelenme kategorisi içinde ele alınmaz. (bk. V. V. Vinogradov, *Russkiy Yazık*, Moskva, 1946, s. 242.)

[314] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 68; D. G. Tumaşı̌va, a.g.e., s. 68.

[315] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 68-70; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 111-117; D. G. Tumaşı̌va, a.g.e., s. 68-71.

ṣıyfat (YHYTTS. 1913, 18) terimleriyle belirtilmiştir. Bu dönem gramerlerinde sıfatların temel derecesi şu şekilde tanımlanmıştır:

"Nesnede tek bir niteliğin olduğunu bildiren, karşılaştırmayı, çokluk ya da azlığını anlatmayan kelimeler *ʿādī ṣıyfat* 'basit sıfat' olur. ör. *Bu çäçäk ḳızıl.* 'Bu çiçek kızıl.', *Bu kön yaḳtı.* 'Bu gün aydınlık.' gibi." (TS. 1911, 25), (TS. 1921, 33), (TS. 1930, 14)

"Nesnelerdeki renk ve durumun ortaca-alışıldığı gibi olduğunu anlatan sıfatlar *ʿādī däräcädäkĭ ṣıyfat* 'basit derecedeki sıfat' olarak adlandırılır. ör. *yäşĭl* 'yeşil'*, matur* 'güzel' gibi." (YHYTTS. 1913, 18)

"Bir nesnenin niteliğini bildiren, o niteliğin çokluk veya azlığını anlatmayan sıfatlar (*aḳ* 'ak, beyaz', *ḳara* 'kara, siyah', *salḳın* 'serin, soğuk', *ʿaḳıllı* 'akıllı', *yämsĭz* 'az yakışıklı, az güzel' gibi.) *ʿādī ṣıyfat* 'basit sıfat' diye adlandırılır." (MTTD. II, 1917, 8).

4.2.2.3.2. SIFATLARDA KARŞILAŞTIRMA DERECESİ

Bir varlıktaki niteliğin başka bir varlık veya varlıklara oranla daha çok, daha fazla, daha üstün olduğunu gösteren sıfat derecesidir. Tatar Türkçesinde nitelik bildiren sıfatların karşılaştırma derecesi, basit sıfat derecesinden farklı olarak özel bir ekin eklenmesiyle oluşturulur. Bu ek *+rak /+räk* ekidir. (ör. *ak* "ak, beyaz"- *agrak* "daha beyaz", *kĭçkĭnä* "küçük"- *kĭçkĭnäräk* "daha küçük", *nĭçkä* "ince"- *nĭçkäräk* "daha ince", *Bügĭn kiçägĭdän salkınrak.* "Bu gün, dünküden daha soğuk.", *Karakŏşnıŋ kiläçägĭ, ütkänĭnä karaganda, hiçşiksĭz maturrak bulırga tiyiş.* "Karakuş'un geleceğinin, geçmişine göre, hiç şüphesiz daha güzel olması gerekir." vd.) [316]

+rak/+rek eki[317], Eski Türkçe döneminden beri vasıf adlarının karşılaştırılmasında kullanılmıştır. (ör. *artukrak, öngrerek, yagukrak, yigrek* vd.)[318] Ekin tarihî gelişimi incelendiğinde Çağatay Türkçesi döneminde *+rak/+rag/+rek* (*azrak, betterrak, efzunrak, esahrak, kiçigrek, köprek, savugrak* vd.)[319]; Kıpçak

[316] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 68.
[317] bk. János Eckmann, "Türkçede -Raq, -Rek Ekine Dair", *TDAY-B 1953,* Ankara, 1988, s. 49-52.
[318] Şinasi Tekin, *Uygurca Metinler II: Maytrısimit,* Ankara, 1976, s. 576.
[319] János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412, İstanbul, 1988, s. 75.

Türkçesi döneminde de, *+rak/+rek* (*bilgerek, kattırak, kiçirek, ulurak, yakşıçarak, yamançarak* vd.)[320] şeklinde aynı görevde kullanıldığı görülür.

Sıfatlarda karşılaştırma derecesinin *+rak/+räk* eklerinin yardımıyla oluşturulması özelliği, Tatar Türkçesinde korunmuştur. Tatar Türkçesinin de içinde bulunduğu Kuzeybatı Türk şivelerinden Kazak Türkçesi ve Kırgız Türkçesinde bu ekin aynı görevde kullanıldığı görülür.[321]

Tatar Türkçesinde sıfatlarda karşılaştırma derecesi, *+rak/+räk* ekleri düşürülerek ve yalın hâldeki vasıf adlarının sonuna *karaganda* ve *çagıştırganda* kelimeleri getirilerek de yapılır. ör. *Bu avıl tığışnä karaganda (tığışı bılän çagıştırganda) kiçkinäräk.* "Bu köy diğerine göre (diğeriyle karşılaştırıldığında) daha küçük." Buna ek olarak *karaganda* ve *çagıştırganda* kelimelerinin de düşürülmesiyle de sıfatın bu derecesi bildirilebilir. Bu şekildeki kullanımlarda karşılaştırılan niteliğin ölçüsünde hiçbir değişiklik olmaz.[322]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde olduğu gibi, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de sıfatlarda karşılaştırma derecesinin *+rak/+räk* eklerinin kullanımıyla oluşturulduğu belirtilir. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *çagıştıruv däräcäsı* "karşılaştırma derecesi"[323] olarak belirtilen bu sıfat derecesi, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *çağışdıruv ṣıyfatı* "karşılaştırma sıfatı" (TS. 1911, 25), (TS. 1921, 33), (TS. 1930, 14), (MTTD. II, 1917, 8), (YHYTTS. 1913, 18) ve *ism-i tafḍīl* (Änmüzäc 1895, 13) terimleriyle belirtilmiştir. Bu gramer kategorisinin açıklaması Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar

---

[320] Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Atatürk, Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara, 1994, s. 96.

[321] Kazak Türkçesinde *sın esimde salıstırmalı şıray*, Kırgız Türkçesinde de *sın atooçta salıştırma daracası* terimleriyle belirtilen sıfatlarda karşılaştırma derecesi, her iki şivede de Tatar Türkçesinde olduğu gibi niteleme sıfatlarına has bir gramer kategori olarak belirtilmiştir. Kazak Türkçesinde değişmeden *+rak/+rek* şeklinde; Kırgız Türkçesinde ise, dudak uyumuna uyarak ve uzun ünlülü olarak (ör. *+rak* > *+raak*) şeklinde kullanılır. Kazak Türkçesi: ör. *agırak* "daha beyaz", *alısırak* "daha uzak", *jaksırak* "daha güzel", *terenirek* "daha derin" vd.; Kırgız Türkçesi: *cakşıraak* "daha güzel", *camanıraak* "daha kötü", *suluuraak* "daha güzel", *tattuuraak* "daha tatlı" vd. (bk. J. Tüymebayev, *Kazak Tili, (Grammatikalık Anıktagış)*, Almatı, 1991, s. 30; *Kırgız Tilinin Grammatikası-Morfologiya,* red. B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov, Frunze, 1964, s. 124.)

[322] D. G. Tumaşiva, sıfatlarda karşılaştırma derecesinin bu şekildeki kullanımını da ekleyerek Tatar Türkçesinde nitelik bildiren sıfatlardaki karşılaştırma anlamının iki yol ile oluşturulabileceğini belirtir. Bu yollar şunlardır: 1. *Analitik yol*: ör. *sinnän ölı* "senden büyük", *siŋa karaganda ölı* "sana oranla büyük" vb.; 2. *Analitik-sentetik yol*: ör. *sinnän ölırak* "senden daha büyük", *siŋa karaganda ölırak* "sana oranla daha büyük" vb. (bk. D. G. Tumaşiva, a.g.e., s. 69.)

[323] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 68-70; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 111-117; D. G. Tumaşiva, a.g.e., s.68-71.

gramerleriyle benzer şekilde yapılır. Karşılaştırma derecesi için bu dönem gramerlerinden tespit ettiğimiz tanım, açıklama ve örnekler şunlardır:

"Eğer bir sıfat iki veya ikiden fazla nesneler arasında ortak olursa, bir nesnede diğer nesnelere göre niteliğin daha fazla ya da çok olduğunu anlatmak için sıfatın sonuna *+raḳ* veya *+räk* ekleri getirilir. ör. *Bu käġaz tiğiˇ käġazdan aḳraḳ.* 'Bu kâğıt öteki kâğıttan daha beyaz.', *Bu ḳaläm tiğiˇ ḳalämdän yaẖşıraḳ.* 'Bu kalem öteki kalemden daha iyi.' gibi." (TTKGS. 1887, 12)

"*İsm-i tafḍīl*[324], *ism-i ṣıyfat*'ın bir türüdür. Nitelikleri ortak olan iki nesnenin sıfatlarının karşılaştırıldığında birisinin niteliğinin diğerinin niteliğinden fazla olması durumunda sıfat isminin sonuna *+raḳ* veya *+räk* eki eklenir. ör. *aḳ* 'ak, beyaz' - *aḳraḳ* 'daha beyaz', *böyük* 'büyük' - *böyükräk* 'daha büyük', *ḳızıl* 'kızıl, kırmızı' - *ḳızılraḳ* 'daha kızıl, daha kırmızı', *kiŋ* 'geniş' - *kiŋräk* 'daha geniş'. *İsm-i ṣıyfat*ın bu üstünlük derecesinde kullanılışı dilimizde şu şekildedir: Öndeki kelimenin sonuna -*dän* eki getirilir. Karşılaştırılan kelimenin sonuna da *+räk* eki eklenir. ör. *ʿAbdu'rraẖmandan ʿalimräk.* 'Abdurrahmandan daha alim.', *Sin mindän yäşräk.* 'Sen benden daha gençsin.' gibi." (Änmüzäc 1895, 13-14)

"Eğer ki bir nesnenin sıfatının, ikincisinden daha fazla olduğunu anlatırsa o sıfat, *çağışdıruv ṣıyfatı* 'karşılaştırma sıfatı' diye adlandırılır. *Siniki yaẖşıraḳ.* 'Seninki daha iyi.', *Anıŋ yazuvı sinikinä ḳaraġanda maturraḳ.* 'Onun yazısı seninkine göre daha güzel.', *Ul iptäşlärˇndän zirägräk.* 'O, arkadaşlarından daha akıllı.' cümlelerindeki *+raḳ /+räk* eklerinin eklendiği kelimeler gibi." (TS. 1911, 25)

"Sıfatların başkalarıyla karşılaştırılmasını anlatır. ör. *Minˇm kitābım sinˇkˇndän yaŋaraḳ.* 'Benim kitabım seninkinden daha yeni.', *Ṭaş aġaçdan ḳatıraḳ.* 'Taş, ağaçtan daha sert.' gibi. Karşılaştırma ekleri: Kalın ünlülü kelimelerde *+raḳ*, incelerde *+räk*'tir. Bu ekler her zaman kelimeye birleştirilerek yazılır." (TS. 1921, 33), (TS. 1930, 14)

---

[324] "*İsm-i tafḍīl:* Kazandığı sıfat ve mana çok ve kuvvetli olan ve Türkçede: (daha, en, pek, çok) kelimeleriyle anlatılan söz. ["akdes" (daha, pek, en kutsal); "ahmer" (daha, pek, en kırmızı); "esved" (daha, pek, en kara).. gibi.]." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 451-452.)

"Bir nesnedeki renk ve durumun ikincisinden biraz daha fazla olduğunu bildiren sıfatlar *çağışdıruv ṣıyfatı* 'karşılaştırma sıfatı' diye adlandırılır. ör. *yäşĭlräk* 'daha yeşil', *ḳızılraḳ* 'daha kızıl', *kiŋräk* 'daha geniş', *yılıraḳ* 'daha ılık', *yılıraḳġına* 'daha serince', *irtäräk* 'daha erken', *tizräk* 'daha hızlı, daha çabuk' sıfatları gibi." (YHYTTS. 1913, 18)

"Bir nesnede bulunan niteliğin ikincisinden daha fazla olduğunu anlatan sıfatlar (*yaḫşıraḳ* 'daha yeşil', *tizräk* 'daha çabuk', *özmraḳ* 'daha uzun', *aġraḳ* 'daha beyaz' gibi) *çağışdıruv ṣıyfatı* 'karşılaştırma sıfatı' diye adlandırılır. Bu sıfatların sonuna *+raḳ / +räk* ekleri eklenerek yapılır. Bu ekleri mümkün olduğu kadar kelimeye bitişik yazmak gerekir." (MTTD. II, 1917, 8).

Sıfatlarda karşılaştırma derecesinin ele alınış biçimleri bakımından Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerini incelediğimizde bu konudaki genel anlayışın Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki anlayışla aynı olduğunu görüyoruz. Ceditçilik Dönemi gramercilerinden sadece Kayyum Nasırî, dönem gramercilerinden farklı olarak Arap gramer anlayışının etkisiyle sıfatın karşılaştırma derecesi için *ism-i tafḍīl* terimini kullanmıştır. Kayyum Nasırî çalışmasında, sıfatı, ele aldığı üç ana kelime türünden biri olan ismin içinde değerlendirmiştir. Yine sıfatlarda karşılaştırma derecesini de *ism-i tafḍīl* olarak incelemiştir. "Renk, şekil ve sakatlığa delâlet etmeyen, vasıfları ve nitelikleri aynı olan iki şeyi mukâyese eden veya bir varlıktaki bir vasfın, bir niteliğin başka varlıklardan daha üstün olduğunu gösteren ve fiilden türeyen isimdir."[325] şeklinde tanımlanan *ism-i tafḍīl*, Arap gramerinde üstünlük sıfatı olarak belirtilir.

4.2.2.3.3. SIFATLARDA EN ÜSTÜNLÜK DERECESİ

Sıfatlarda en üstünlük derecesi, nesnedeki niteliğin, belirtinin, aynı türdeki nesnelerle karşılaştırıldığında işlev bakımından diğerlerinden daha fazla olmasını bildiren derecedir. ör. *iŋ matur kŏn* "en güzel gün", *iŋ şatlıklı ẖäbär* "en sevinçli haber", *iŋ bŏyĭk yŏrt* "en büyük ev", *iŋ kızık kitap* "en ilgi çekici kitap" gibi. Bu sıfat derecesinin yapılışı, *çagıştıruv däräcäsĭ* "karşılaştırma derecesi" olarak belirtilen

[325] M. Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 176.

sıfat derecesinin yapılışı ile karşılaştırıldığında birbirlerine pek benzemedikleri, göstergelerinin de farklı olduğu görülür.

Sıfatın en üstünlük derecesi, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *artıklık däräcäsi̊* "en üstünlük derecesi"[326] terimiyle, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, *ism-i ziyādä, ism-i ġāyät* (Änmüzäc 1895, 11); *artıḳlıḳ ṣıyfatı* (TS. 1911, 25-26), (MTTD. II, 1917, 9), (TS. 1921, 33-34), (TS. 1930, 14-15) ve *artıḳlıḳ däräcäsi̊ndäki̊ ṣıyfat* (YHYTTS. 1913, 18) terimleriyle adlandırılmıştır.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde bu sıfat derecesinin oluşturulması için çeşitli yöntemler kullanılır. Bunlardan ilki ve en yaygın olanı sıfatın önüne *iŋ* "en" zarfının getirilmesi ile kurulan şekildir. Bu tür şekillerde daima aynı türdeki nesneler karşılaştırılır. ör. *iŋ söyki̊mli̊ kız* "en sevimli kız" (yani sevimli kızların arasındaki en sevimli olan kız), *iŋ usal kişi̊* "en kötü kişi" (yani kötü insanların arasındaki en kötü olan insan) gibi. [327] *iŋ* "en" zarfı, tek başına kullanıldığında bir anlam taşımaz. Ancak eklendiği sıfatın önünde anlam kazanarak sıfattaki niteliğin işlev bakımından en üst düzeyde oluşunu gösterir.[328] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de sıfatın en üstünlük derecesinin oluşturulmasında belirtilen ilk yöntem, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde olduğu gibi *iŋ* "en" zarfının getirilmesidir. Ancak Ceditçilik Dönemi gramerlerinde bu *iŋ* "en" zarfı ile birlikte *bik* "pek, çok", *yigräk* "daha fazla", *ütä* "öte, çok", *ġayät* "gayet", *niẖayät* "en çok", *ʿacäb* "şaşırtıcı derecede" kelimeleri de en üstünlüğü belirtmede kullanılmıştır:

İŋ yıraḳ "en uzak", *bik şäb* "çok hızlı", *ġayät ṣalḳın* "gayet soğuk" (TS. 1911, 26)

İŋ yaẖşı "en iyi", *bik şäb* "çok hızlı", *ütä ḳızıl* "çok kızıl" (MTTD. II, 1917, 9)

---

[326] V. N. Hangildin, *Tatar Tı̊lı̊ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 111; D. G. Tumaşi̊va, *Häzi̊rgı̊ Tatar Ädäbi Tı̊lı̊ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 68; *Häzi̊rgı̊ Tatar Ädäbi Tı̊lı̊ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 216; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşi̊va, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsi̊ Gumanitar Fännär Bülı̊mi̊, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 69.

[327] D. G. Tumaşi̊va, a.g.e., s. 70.

[328] Türkiye Türkçesinde de *en* zarfının sıfatın önüne getirilmesiyle oluşturulan sıfat derecesi, *en üstünlük derecesi* olarak adlandırılmaktadır. (bk. Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 376-377.)

Almanıŋ iŋ yaẖşısın aldım. "Elmanın en iyisini aldım.", *bik zur* "çok büyük", *ʿacäb matur* "şaşırtıcı (derecede) güzel", *ütä ḳızıl* "çok kızıl" (TS. 1921, 34).

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde en üstünlük derecesinin oluşturulması için belirtilen bir diğer yöntem de belirli kurallara bağlı olarak sıfatın başına çeşitli hecelerin getirilmesidir. Bu tür yapılar, Tatar Türkçesinde açık ilk hece sonuna */m/* veya */p/* harflerinin eklenmesiyle oluşturulur. ör. *ak* "beyaz" , *ap+ak* "bembeyaz", *kara* "siyah", *kap+kara* "simsiyah", *kızıl* "kırmızı", *kıp+kızıl* "kıpkızıl", *sarı* "sarı", *sap+sarı* "sapsarı", *yäşĕl* "yeşil", *yäm+yäşĕl* "yemyeşil", *yaŋa* "yeni", *yap+yaŋa* "yepyeni", *zäŋgär* "mavi", *zäp+zäŋgär* "masmavi" vd.[329] Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde belirtilen bu yöntem Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de kullanılmıştır. Bu dönem gramerlerinden tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

ḳapḳara "kapkara", *ḳıpḳısḳa* "kıpkısa", *ḳıpḳızıl* "kıpkızıl", *sapsarı* "sapsarı", *supsuvıḳ* "sopsoğuk", *taptar* "dapdar", *ṭupṭurı* "dosdoğru", *yapyaş* "yamyaş", *yämyäşĕl* "yemyeşil" (Änmüzäc 1895, 11)

appaḳ "bembeyaz", *cıbcılı* "ıpılık", *ḳıpḳızıl* "kıpkızıl", *sapsarı* "sapsarı", *ṣapṣalḳın* "sopsoğuk", *ṭupṭurı* "dosdoğru", *yabpyaŋa* "yepyeni", *yämyäşĕl* "yemyeşil" (TS. 1911, 27)

appaḳ "bembeyaz", *yämyäşĕl* "yemyeşil" (YHYTTS. 1913, 18)

cıbcılı "ıpılık", *ḳıpḳızıl* "kıpkızıl", *sapsarı* "sapsarı", *yämyäşĕl* "yemyeşil", *zupzur* "çok zor" (MTTD. II, 1917, 9)

yaẖşı-yapyaẖşı "iyi - çok iyi", *yäşĕl-yämyäşĕl* "yeşil - yemyeşil" (TS. 1921, 34).

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde sıfatlardaki niteliğin aşırılığını bildirmek için kullanılan bir diğer yöntem de sıfatın önüne *çĕm* "koyu", *dŏm* "tamamen", *şır* "tamamen" gibi kelimelerin getirilmesidir. Bu yöntem Ceditçilik Dönemi gramerlerinde belirtilmemiştir. ör. *kara* "siyah", *çĕm-kara* "koyu kara", *karaŋgı* "karanlık", *dŏm karaŋgı* "tamamen karanlık", *yalangaç* "çıplak", *şır yalangaç* "tamamen çıplak" vd. Sıfattaki en üstünlük anlamını başka sentaktik

[329] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 69; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 112; D. G. Tumaşĕva, a.g.e., s. 71.

yapılar da verebilir. ör. *güzällärnıñ güzäli* "güzellerin güzeli", *maturdan matur* "güzelden daha güzel" gibi.[330]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde sıfatın en üstünlük derecesini bildiren özel yapılardan biri de nitelik bildiren sıfatın ardarda iki kez getirilmesiyle oluşturulur. ör. *çibär-çibär kızlar* "güzel güzel kızlar", *ŏzın-ŏzın yullar* "uzun uzun yollar", *zur-zur taşlar* "büyük büyük taşlar" gibi.[331] Bu şekilde oluşturulan en üstünlük derecesine, incelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Galimcan İbrahim ve Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmasında rastlanmıştır. ör. *siräk siräk ḳar* "seyrek seyrek kar" (YHYTTS. 1913, 18); *küb küb säläm* "çok çok selam", *zur zur baḳçalar* "büyük büyük bahçeler" (TS. 1921, 34).

4.2.2.3.4. SIFATLARDA KÜÇÜLTME, AZLIK DERECESİ

Sıfatlarda küçültme, azlık derecesi, nesnedeki niteliğin, sıfatın temel derecesindeki niteliğinden daha az olduğunu gösterir. Bu derecedeki sıfat ile bildirilen niteliğin ölçüsü normalden az ya da alışılandan daha da azaltılarak bildirilir. ör. *aksıl* "beyazımtırak", *alsıv* "kırmızımsı", *sargılt* "sarımsı", *yäşkĭlt* "yeşilimsi" gibi.[332]

Sıfatlarda küçültme, azlık derecesi, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *kimlĭk däräcäsi* "küçültme, azlık derecesi"[333], Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, *azastuv ṣıyfatı* "küçültme, azaltma sıfatı" (TS. 1911, 27), (MTTD. II, 1917, 10), (TS. 1921, 34); *kim däräcädägi ṣıyfat* "az derecedeki sıfat" (YHYTTS. 1913, 18) terimleriyle karşılanmıştır.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde sıfatlarda küçültme derecesi için belirtilen ekler şunlardır[334]:

***+gılt/ +gĭlt, +kılt / +kĭlt*:** *äç+kĭlt* "ekşimsi", *kız+gılt* "kırmızımtrak", *sar+gılt* "sarımsı"[335], *yäş+kĭlt* "yeşilimsi",

---

[330] Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 26.
[331] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 70.
[332] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 70
[333] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 70; Ferid Hakimcan, a.g.e., 26; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s.71; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 115.
[334] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 70; Ferid Hakimcan, a.g.e., 26; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s.71; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 116.

+gıltım/ +gılтım, +kıltım / +kılтım: *äç+kılтım* “ekşimsi”, *töç+kılтım* “tadı tuzu biraz az”,

+lcım / +lcım, +ılcım / +ılcım: *küg+ılcım* “mavimtrak”, *kara+lcım* “karaya çalar”,

+sıl/+sıl: *ak+sıl* “beyazımtırak”, *kük+sıl* “mavimsi”,

+sıv/+siv: *kara+sıv* “karaya çalar, esmer”, *zäŋgär+siv* “mavimsi”.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, sıfatlarda küçültme derecesi için belirtilen ekler ve tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

+ġılt/ +gılt, +ḳalt / +kılt: *sar+ġılt* “sarımsı”, *yäş+kılt* “yeşilimsi” (TS. 1911, 27); *ḳara+ġılt* “siyahımsı”, *sar+ġılt* “sarımsı”, *yäş+kılt* “yeşilimsi” (YHYTTS. 1913, 18); *sar+ġılt* “sarımsı”, *yäş+kılt* “yeşilimsi” (MTTD. II, 1917, 10), (TS. 1921, 34); *ṣar+ġılt* “sarımsı”, *yäş+kılt* “yeşilimsi” (Änmüzäc 1895, 63)

+ġına /+gınä, +ḳına/+kınä: *kiç+kınä* “küçükçe, küçük” (Änmüzäc 1895, 69); *äkrın+gınä* “yavaşça”, *yılıraḳ+ġına* “daha serince” (YHYTTS. 1913, 18); *matur+ġına* “güzelce” (TS. 1921, 34),

+ılcım / +ılcım: *küg+ılcım* “mavimtrak” (TS. 1911, 27), (YHYTTS. 1913, 18), (MTTD. II, 1917, 10), (TS. 1921, 34),

+ḳıl: *ḳaraç+ḳıl* “siyahça” (MTTD. II, 1917, 10),

+sıl/+sıl: *aḳ+sıl* “beyazımtırak” (TS. 1911, 27), (YHYTTS. 1913, 18), (TS. 1921, 34),

+sıv/+siv: *al+sıv* “pembe” (YHYTTS. 1913, 18), *kara+sıv* “karaya çalar, esmer” (TS. 1911, 27), (TS. 1921, 34).

4.2.3. ZAMİR

4.2.3.1. ZAMİRİN TANIMI

Zamirler, isimlerin yerini tutan, kişileri ve nesneleri temsil veya işaret sûretiyle karşılayan kelimelerdir. İsim cinsinden olan kelimeler, kişi veya nesneleri doğrudan doğruya karşılayan, onların dildeki karşılıkları olan ve onların adları olarak kullanılan kelimelerdir. Zamirler ise, kişilerin ve nesnelerin dildeki gerçek karşılıkları olmayan ancak bazı durumlarda onların yerini tutan kelimelerdir.

---

[335] Bu kelimenin gelişimini *sarıg*+gılt* > *sargılt* şeklinde açıklayabiliriz.

Zamirler bunu kişileri ve nesneleri temsil etmek veya göstermek sûretiyle yaparlar. Be sebeple de isim cinsinden olan diğer kelimelerle zamirler arasında büyük bir fark vardır. Kişileri veya nesneleri sadece temsil etme ya da gösterme görevini üstlenen zamirler, kişi veya nesnenin gerçek karşılıkları olmazlar. Kişi ve nesnelerin gerçek adlarının yerini geçici olarak tutarlar ve tek başlarına olduklarında anlam ifade etmezler. Yani bir zamir tek başına kullanıldığında hiçbir kişi veya nesneyi karşılamaz. Kişi ve nesnenin bilinmesi ve herhangi bir zamirle ifade edilmesi durumunda ancak zamirle bağlantı kurulabilir.[336]

Zamir kelime türü, Tatar Türkçesinin açıklamalı sözlüğünde dil bilimsel olarak "isminin belirtilmediği şahıs veya nesnenin işaret ve miktarını gösterme yoluyla karşılayan kelime türü" şeklinde tanımlanmıştır.[337] Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerini incelediğimizde zamirin tanımı yapılırken özellikle farklı kelime türlerinin yerine kullanılma özelliği ile nesneyi işeret yoluyla karşılayan kelimeler olması özelliğinin vurgulandığını görüyoruz. Bu tanımlardan birkaçını belirtecek olursak; "İsmin, sıfatın, sayının ve zarfın yerine getirilerek bu kelime türlerinin genel anlamlarını işaret edebilen kelimeler zamir olarak adlandırılır."[338], "Dilde isim, sıfat, sayı ve zarf türlerinden herhangi birinin temel gramatik anlamına (işaret, miktar, hâl, tarz) işaret eden ve bu kelime türlerinin yerine kullanılarak cümlede onların fonksiyonlarını üstlenen kelimeler zamir olarak adlandırılırlar."[339], "İsim, sıfat, sayı ve zart türlerinden biri yerine kullanılan kelimeler zamir diye adlandırılırlar."[340] ve " Zamir, diğer kelime türlerinden farklı olarak nesnenin gerçek görünüşünü ifade etmeyen, onları işaret yoluyla belirten kelime türüdür."[341] şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak değerlendirdiğimizde Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerlerinde zamirler, isim, sıfat, sayı ve zarf yerine kullanılan kelimeler olarak belirtilmişlerdir. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerini incelediğimizde,

---

[336] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 262-263.
[337] *Tatar Tĕlĕmĕŋ Aŋlatmalı Süzlĕgĕ-I*, SSSR Fännär Akademiyasĕ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsĕmĕndägĕ Tĕl, Ädäbiyät häm Tarih İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1977, s. 49.
[338] D. G. Tumaşĕva, a.g.e., s. 93.
[339] *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 217.
[340] H. Hismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 69.
[341] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyasĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 305.

zamirin benzer şekilde tanımlandığını görürüz. Bu dönem gramer kitaplarında zamir şu şekilde tanımlanmıştır:

"İsim, sıfat veya sayı yerine kullanılabilen kelimelere zamir denir." (TS. 1921, 65)

"Kişi ve nesnelerin isimleri yerine kullanılan kelimeler zamir diye adlandırılırlar." (YHYTTS. 1913, 13)

"İsim, sıfat veya sayı yerine değiştirilerek getirilen kelimeleri zamir diye adlandırırlar." (MTTD. II, 1917, 14)

"Zamir ismin yerine kullanılarak bir şahsı bildiren kelimelerdir." (TTKGS. 1887, 14)

"Nahiv ıstılâhında zamir, isim yerine geçen kelimedir." (Änmüzäc 1895, 11).

Bu dönem Tatar gramerlerindeki zamir tanımlarında isim, sıfat, sayı gibi kelime türlerinin yerine kullanılması özelliğine dikkat edildiğini görüyoruz.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde zamir, *almaşlık*[342] şeklinde tek bir terimle belirtilirken Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde zamir için birden fazla terimin kullanıldığı görülmektedir. Bu dönemde zamir şu terimlerle karşılanmıştır: *almaş* (MTTD. II, 1917, 14), (TS. 1921, 65-70), (TS. 1921, 61-77); *żamīr* (TTKGS. 1887, 14), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 18-21), (TŏrS. 1909, 24); *atlıḳ* (Tŏrlĭk 1911, 18). Bu terimler dışında Ceditçilik Dönemi gramercilerinden Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmasında, dönemindeki diğer gramercilerden farklı bir uygulama gerçekleştirdiğini görüyoruz. Kelimeleri *isĭm, isĭmlĭk, ṣıyfat, fiʿl, ḳuşımta, ḳayd* ve *san* şeklinde yedi gruba ayırarak inceleyen Gabdurrahman Sägdi, zamiri iki farklı kelime türü olarak değerlendirmiş ve iki farklı terim kullanmıştır. Zamir türlerinden şahıs zamirlerini *isĭmlĭk* şeklinde belirtirken, diğer zamir türlerini *ḳayd* olarak adlandırmıştır. (YHYTTS. 1913, 13, 42).

Gramatik açıdan zamirler, yerine kullanıldıkları kelime türünün gramatik kategorilerine göre çekimlenebilirler ve onların cümlede üstlendikleri görevleri de

[342] Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, a.g.e., s. 69-77; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 132-153; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 93-103; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, 216-225; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 305-317.

üstlenebilirler. İsmin yerine kullanılan zamirler, çekim, çokluk ve iyelik eki (sahıs zamirleri dışında kalanlar) alarak çekime girebilirler.[343] Yani Tatar Türkçesinde zamirler, diğer müstakil kelime türleri gibi cümlede çeşitli sentaktik ilişkiler kurabilirler ve kendileriyle ilişkilenen kelime türlerinin bulunabileceği gramatik kategorilerde ve şekillerde kullanılabilirler. Örneğin kelimelerde varlık veya nesnenin anlamını karşılayanları isimler gibi, nitelik veya belirtiyi karşılayanları sıfatlar gibi, sayı anlamını ifade edenleri de sayılar gibi kullanılabilir, onların gramatik kategori ve şekillerinde bulunabilirler.[344] Zamirlerin bu özelliği Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ayrıntılı olarak incelenirken Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde hemen hemen hiç belirtilmemiştir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde zamirler, gramatik göstergeleri açısından bazı kelime türleriyle ilişkilendirilmiştir. Bunda özellikle zamirlerin yerine kullanıldıkları kelime türüne dikkat edilmiştir. Zamirlerin diğer kelime türleriyle olan bu ilişkilerinden yola çıkılarak çeşitli türleri belirlenmiştir. Buna göre zamirler, *isĕm almaşlıkları* "isim zamirleri", *fiğıl almaşlıkları* "fiil zamirleri", *sıyfat almaşlıkları* "sıfat zamirleri", *rävışş almaşlıkları* "zarf zamirleri", *san almaşlıkları* "sayı zamirleri", *tĕrkägĭç almaşlıkları* "bağlama edatı zamirleri" ve *kisäkçä almaşlıkları* "cümle başı edatı zamirleri" gibi türlere ayrılmışlardır.[345] Zamirlerin bu türleri, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *almaşlıknıŋ grammatik tŏrkĕmçäläriĕ* "zamirin gramatik alt grupları" olarak adlandırılmaktadır.[346]

İsĕm almaşlıkları "isim zamirleri", kişi veya nesnenin ismini karşılayan zamirlerdir. ör. *min* "ben", *sin* "sen", *ul* "o", *bĕz* "biz", *sĕz* "siz", *alar* "onlar", *kĕm* "kim", *närsä* "ne", *üzĕ* "kendisi" vd.

Fiğıl almaşlıkları "fiil zamirleri", *itüv* "etmek, yapmak", *nitüv* "ne yapmak", *niẖäl itüv* "nasıl yapmak", *nişläv* "ne yapmak" kelimeleri gibi Tatar Türkçesindeki iş-hâli işaret eden kelimelerdir.

Sıyfat almaşlıkları "sıfat zamirleri", kişi veya nesneyi belirten sıfatı karşılayan zamirlerdir. ör. *bu* "bu", *ul* "o", *tĭgĕ* "öteki", *şul* "şu", *andıy* "onun gibi",

[343] D. G. Tumaşĕva, a.g.e., s. 93.
[344] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 133; Ş. Cämilev, "Tatar Tĕlĕniŋ Grammatik Kategoriyäläriĕ Häm Formaları Turında", *Sovet Mäktäbĕ*, No: 3, Kazan, 1953, s. 7-12.
[345] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 305.
[346] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 223.

mŏndıy "bunun gibi"*, nindi* "hangi, nasıl"*, kaysı* "hangi, hangisi"*, hämmä* "hep", *barlık* "tamamı, hepsi" vd…

Rävişş almaşlıkları "zarf zamirleri", zarfı karşılayan zamirlerdir. ör. *niçıkk* "nasıl, ne", *kayçan* "ne zaman", *ällä niçıkk* "bilmem nasıl", *niçıktır* "bilmiyorum ki nasıl", *alay* "onun gibi, öyle", *bŏlay* "böyle", *tığılläy* "öyle, şöyle", *şulay* "şöyle, öyle, bunun gibi" vd.

San almaşlıkları "sayı zamirleri", genel olarak sayı anlamını karşılayan zamirlerdir. ör. *niçä* "kaç, ne kadar", *niçänçi* "kaçıncı", *niçäläp* "yaklaşık ne kadar", *niçäşär* "kaçar", *niçaklı* "kaç" vd.

Tirkägeç almaşlıkları "bağlama edatı zamirleri", bağlaçlar gibi birleşik cümleler arasında türlü anlam ilişkileri kuran kelimelerdir. Cümle bilgisinde *tirkägeç almaşlıkları* "bağlama edatı zamirleri", *mŏnäsäbätli süzlär* "cümle başı edatları" olarak adlandırılırlar. ör. *Kimniŋ bilemi bar, şuniŋ kadiri bar.* "Kimin bilimi varsa, onun kıymeti vardır.", *Köyaşlı könnär nikadär küpräk bulsa, bŏday öçen şulkadär yahşırak.* "Güneşli günler ne kadar çok olursa, buğday için o kadar iyidir." vd.

Tatar Türkçesinde *kisäkçä almaşlıkları* "cümle başı edatı zamirleri" olarak *änä* "işte o", *mina* "işte, şimdi", *äli* "hele, şimdi", *barı* "fakat, hepsi" gibi kelimeler belirtilmektedir. Bu kelimeler, cümle başı edatları gibi görev üstlenirler.[347]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki zamirin isim, fiil, sıfat, sayı, bağlama ve cümle başı edatı zamirleri şeklindeki gramatik alt grubu ayrımı, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde yapılmamıştır. Sadece zarf zamirleri incelenmiştir. Ancak zarf zamirleri, zamir kelime türünün gramatik bir türü olarak değil, işlevlerine göre zamir türlerinden biri olarak ele alınmıştır.

4.2.3.2. ZAMİR TÜRLERİ

4.2.3.2.1. İŞLEVLERİNE GÖRE ZAMİR TÜRLERİ

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde zamirler işlev ayrılıklarına göre çeşitli şekillerde tasnif edilmişlerdir. Son dönemde yazılan Tatar gramer kitaplarında genellikle zamirler, *zat almaşlıkları* "şahıs zamirleri", *kürsätüv*

[347] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäse Gumanitar Fännär Büleme, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 306-310

almaşlıkları "gösterme zamirleri", *sŏrav almaşlıkları* "soru zamirleri", *bilgĭsĭzlĭk almaşlıkları* "belirsizlik zamirleri", *yuklık almaşlıkları* "olumsuzluk zamirleri " ve *bilgĭläv almaşlıkları* "belirtme zamirleri" olmak üzere altı grupta incelenmiştir.[348] Bazı Tatar dilcilerin işlevlerine göre zamir türleri tasnifinde, yedinci grup olarak *tartım almaşlıkları* (iyelik zamirleri) terimiyle karşılanan aitlik bildiren zamirler de yer almaktadır.[349] Bu tasnife *mŏnäsäbät almaşlıkları* (ilgi zamirleri) olarak belirtilen sekizinci bir türü de ekleyerek sayıyı artıran[350] ya da zamirleri işlevlerine göre sadece şahıs, gösterme, soru, belirtme ve belirsizlik zamirleri şeklinde beş grupta değerlendiren ve olumsuzluk ve iyelik zamirlerini tasniflerinde belirtmeyen Tatar dilcileri de bulunmaktadır.[351]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde görülen zamir türlerinin tespitindeki farklılığa Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de rastlanmaktadır. İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde işlevlerine göre zamir türlerinin farklı farklı tasnif edildiği tespit edilmiştir. Diğer kelime türlerinde de karşılaştığımız bu durum esasen dönem gramercilerinin çalışmalarında etkilendikleri gramer anlayışlarından (Rus, Arap gramer anlayışları) kaynaklanmaktadır. Bu dönem gramerlerinde Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki zamir türleri tespitine en yakın olan tasnif, zamirleri beş gruba ayırarak incelemedir. Bu tasnifte ele alınan zamir türleri şunlardır: 1. *Zāt almaşları* "şahıs zamirleri", 2. *Kürgäzüv almaşları* "gösterme zamirleri", 3. *Rävĭş almaşları* "zarf zamirleri", 4. *Bilgĭläv almaşları* "belirtme zamirleri", 5. *Sŏal almaşları* "soru zamirleri" (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 66).

Ceditçilik Döneminde Arap gramer anlayışıyla Tatar Türkçesinin gramerini hazırlayan Tatar gramercilerinden Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un çalışmasında, zamir konusunun dönemindeki diğer çalışmalardan farklı olarak incelendiğini görüyoruz. Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un kelimeleri, *isĭm*, *ṣıyfat*, *kināyä*, *fiʿl*, *ädāt* (TTKGS.

---

[348] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 310-316; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 218-222; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 139-152.
[349] Ferid Hakimcan, a.g.e., s. 31-33; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 94-102.
[350] *Tartım almaşlıkları* (iyelik zamirleri) ve *mŏnäsäbät almaşlıkları* (ilgi zamirleri) olarak adlandırılan zamir türleri, ilk kez M. Ḫ. Kŏrbangaliyev ve R. S. Gazizov tarafından yazılan *Sintematiçeskaya grammatika Tatarskogo yazıka v sravnenii s grammatikoy Russkogo yazıka* (Kazan, Tatizdat, 1932, 124 s.) adlı çalışmada yer almıştır.
[351] Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 70-71.

1887, 5) şeklinde beş gruba ayırarak incelediğini çalışmamızda kelime türleri konusunu açıklarken belirtmiştik. Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov gramer kitabında, zamiri *kināyä* "kinaye" adı altında değerlendirmiştir. Arap gramerinde "belli (muayyen) bir şeyi, açık olmayan, belirsiz bir şekilde anlatma" şeklinde tanımlanan kinaye, mebni olan ve murad olan kinayeler olmak üzere iki gruba ayrılarak belgisiz sıfat olarak değerlendirilmiştir.[352] Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov'un çalışmasında, kinayenin herhangi bir tanımı yapılmamıştır. Çalışmada kinayeler üç gruba ayrılmıştır. Bunlar: *żamīr*, *äsmāü'l-işārät* [353], *ism-i mävsūl* [354] 'dür. Eserde zamir kendi içinde gruplandırılmış, *żamīr-i şaḥsī*[355], *żamīr-i iżāfī*[356] ve *żamīr-i fi'lī*[357] şeklinde zamir türleri üç başlık altında incelenmiştir. (TTKGS. 1887, 14)

Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov'un çalışmasında yapılan işlevlerine göre zamir türleri tasnifine benzer bir tasnifin Äḫmätcan Mŏstafa ve Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi tarafından da yapıldığını görüyoruz. Äḫmätcan Mŏstafa ve Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmalarında, Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov'un tasnifindeki zamir türlerine ek olarak *żamīr-i nisbī* [358] ve *żamīr-i vaṣfī* [359]de eklenmiştir.

Ceditçilik Dönemi gramercilerinden Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmasında, zamir türlerinden şahıs zamirleri, başlı başına bir kelime türü olarak *isĭmlĭk* adı

---

[352] M. Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 234-235.

[353] Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, *äsmāü'l-işārät* "işaret isimleri" olarak belirttiği kelime türü içinde gösterme zamirlerini ele almıştır. (TTKGS. 1887, 16). Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov gibi Arap gramer anlayışının etkisinde kalarak Tatar gramerini inceleyen Kayyum Nasırî'nin de gösterme zamirlerini *ism-işāret* "işaret isimleri" adı altında incelediğini görüyoruz. (Änmüzäc 1895, 13) Gösterme zamirleri için *ism-işāret* "işaret isimleri" terimini kullanan bir diğer Ceditçilik Dönemi Tatar gramercisi de Äḫmätcan Mŏstafa'dır. (TŏrS. 1909, 21-24)

[354] Arap gramerinde "o şey ki, o kimse ki" manalarını anlatan "mâ, men, ellezi" gibi kelimeler *ism-i mevṣūl* olarak adlandırılmıştır. (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 636.). Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov'un çalışmasında, *ism-i mevṣūl* başlığı altında gösterme zamirlerinden *şul* "şu" ve *şular* "şunlar" ele alınmıştır. (TTKGS. 1887, 17)

[355] "*żamīr-i şaḥsī* : gr. şahıs, kişi gösteren zamirler: 'ben, sen, o, biz, siz, onlar' gibi." (bk. F. Devellioğlu, a.g.e., s. 1167.)

[356] "*żamīr-i iżāfī*: gr. muzafların (belirtilen) sonuna gelen : -im, -in, -i, -imiz, -iniz, -leri.. gibi." (bk. F. Devellioğlu, a.g.e., s. 1167.)

[357] "*żamīr-i fi'lī*: gr. kişi eki, geçmiş zaman fiillerinin sonuna gelen : -dim, -din, -di, -dik, -diniz, -diler.. gibi." (bk. F. Devellioğlu, a.g.e., s. 1167.)

[358] "*żamīr-i nisbī*: gr. isimlerin sonuna gelen: -im, -sin, -iz, -siniz zamirleri." (bk. F. Devellioğlu, a.g.e., s. 1167.)

[359] Äḫmätcan Mŏstafa'nın ve Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmalarında, *żamīr-i vaṣfī* başlığı altında ismin aitlik çekimini incelemişlerdir. (TŏrS. 1909, 24), (MYST. 1907, 21)

altında incelenirken (YHYTTS. 1913, 13), diğer zamir türleri *ḳaydlar* "zarflar" başlığı altında farklı bir kelime türü olan zarf olarak değerlendirdiğini belirtmiştik. Onun çalışmasında *ḳaydlar* beş gruba ayrılmıştır. Bu gruplar şunlardır: 1. *Kürsätüv ḳaydları* "gösterme zarfları", 2. *Rävişˇ ḳaydları* "şekil, tarz bildiren zarflar", 3. *Surav ḳaydları* "soru zarfları" 4. *Bilgiläv ḳaydları* "belirtme zarfları", 5. *ʿĀmmlav ḳaydları* "belirsizlik zarfları" (YHYTTS. 1913, 40-42).

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, işlevlerine göre zamir türleri konusunda tespit ettiğimiz tanım ve açıklamalar aşağıda belirtilmiştir.

4.2.3.2.1.1. ŞAHIS ZAMİRLERİ

Varlıkları kişi olarak temsil eden ve kişi adlarının yerine geçen zamirlere şahıs zamirleri adı verilmektedir. Varlıkların hepsi teklik ve çe çokluk biçimleriyle birlikte üç şahıs altında toplanırlar. Bunlardan birincisi konuşan veya konuşanlar (ben, biz), ikincisi dinleyen, söz söylenen veya söylenenler (sen, siz), üçüncüsü de adı geçen, sözü edilen şahıs, nesne veya şahısları ve nesneleri karşılayan (o, onlar)'dır. Bunların hepsi gramerde birinci, ikinci ve üçüncü şahıslar olarak belirtilirler ve teklik-çokluk olmak üzere sayıları da altı olarak gösterilir.[360]

Şahıs zamirlerinin türleri hem Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde hem de Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde aynı sayıda karşımıza çıkar. Her iki gramer anlayışında kullanılan şahıs zamirlerinin teklik ve çokluk biçimleri, aşağıdaki tabloda karşılaştırmalı olarak gösterilmiştir:

Şahıs zamirleri	Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerleri[361]	Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri[362]

[360] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 265; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 405.

[361] bk. (TTKGS. 1887, 14), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 19), (TörS. 1909, 25), (TS. 1911, 62), (YHYTTS. 1913, 14), (TS. 1921, 66).

[362] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşˇiva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsˇi Gumanitar Fännär Bülˇimˇi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 310; Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 31; V. N. Hangildin, *Tatar Tˇılˇı Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 140; D. G. Tumaşˇiva, *Häzˇrgˇı Tatar Ädäbi Tˇılˇı (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 94; H. Hismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tˇılˇı Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 72; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 196.

Teklik I. şahıs	*min, bin*[363] "ben"	*min* "ben"
Teklik II. şahıs	*sin* "sen"	*sin* "sen"
Teklik III. şahıs	*ul* "o"	*ul* "o"
Çokluk I. şahıs	*bĭz* "biz"	*bĭz* "biz"
Çokluk II. şahıs	*sĭz* "siz"	*sĭz* "siz"
Çokluk III. şahıs	*alar*, *anlar*[364] "onlar"	*alar* "onlar"

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde şahıs zamirleri için yapılan tanım ve açıklamalar şunlardır:

"Şahıs zamirleri, bir yardımcı şahsı gösterip konuşanı, dinleyeni ve adı geçeni bildiren zamirlerden oluşur. Konuşanı bildiren zamir, sözü söyleyen şahsı gösterir. Tekili *min* 'ben', çoğulu *bĭz* 'biz' olur. Dinleyeni bildiren zamir, kendisine söz söylenen şahsı gösterir. Tekili *sin* 'sen', çoğulu *siz* 'siz' olur. Adı geçeni bildiren zamir, hakkında söz edilen şahsı gösterir. Tekili *ul* 'o', çoğulu *alar* 'onlar' olur." (TTKGS. 1887, 14)

"Başka bir kelimeye bitişik olmayan zamirler, aslında şahıs zamirleridir ki, teklik 1. şahıs için *min* 'ben', çokluk 1. şahıs için *bĭz* 'biz', teklik 2. şahıs için *sin* 'sen', çokluk 2. şahıs için *siz* 'siz', teklik 3. şahıs için *ul* 'o', çokluk 3. şahıs için *alar* 'onlar' kullanılır." (Änmüzäc 1895, 11)

"Şahıs zamirleri, (*min* 'ben', *sin* 'sen', *ul* 'o') kelimeleridir ki, *min* 'ben' konuşana, *sin* 'sen' dinleyene, *ul* 'o' adı geçene hastır. Çoklukları şu şekildedir: (*bĭz* 'biz', *sĭz* 'siz', *anlar* 'onlar'." (MYST. 1907, 19)

"Şahıs zamirleri altı olup, ikisi konuşan, ikisi dinleyen, ikisi adı geçen içindir: Konuşan: *bin* (*min*) 'ben', *bĭz* 'biz'. Dinleyen: *sin* 'sen', *sĭz* 'siz'. Adı geçen: *ul* 'o', *anlar* (*alar*) 'onlar'. " (TŏrS. 1909, 25)

"Şahıs zamirleri, varlığın kendini anlatırlar. İsmin yerine getirilirler. Onların asılları üçtür: 1. *min* 'ben': Teklik, konuşan için, çokluğu - *bĭz* 'biz', 2. *sin* 'sen':

[363] Teklik 1. şahıs zamiri olarak belirtilen *bin* "ben" kelimesine, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Äḫmätcan Mŏstafa'nın gramer kitabında rastlanmıştır. Bu çalışmada *bin* ve *min* kelimeleri birlikte kullanılmıştır. (TŏrS. 1909, 25)

[364] Çokluk III. şahıs zamiri olarak belirtilen *anlar* "onlar" kelimesine Äḫmätcan Mŏstafa'nın ve Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin gramer kitaplarında rastlanmıştır. Çokluk III. şahsı belirtmek için Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmasında *alar*, *anlar* birlikte kullanılırken Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında ise, sadece *anlar* kelimesinin kullanıldığı tespit edilmiştir. (MYST. 1907, 19), (TŏrS. 1909, 25).

Teklik, dinleyen için, çokluğu - *sïz* ‘siz’, 3. *ul* ‘o’: Teklik, dinleyen için, çokluğu - *alar* ‘onlar’. ” (TS. 1911, 62), (TS. 1921, 66)

“Şahıs zamirlerinden sözü söyleyen kişinin kendi ismi yerine kullanılanı *min* ‘ben’ I. şahıs zamiri, sözü dinleyenin ismi yerine kullanılanı *sin* ‘sen’ II. şahıs zamiri, bunlardan başkalarının isimleri yerine kullanılan *ul* ‘o’ III. şahıs zamiri diye adlandırılır.” (YHYTTS. 1913, 14).

4.2.3.2.1.1.1. ŞAHIS ZAMİRLERİNİN ÇEKİMİ

Şahıs zamirleri, isimler gibi çekim ekleri alarak çekime girerler. Bu çekim sırasında çoğu zaman kök değiştirirler ve bu değişme sebebiyle birbirine karışan kökle çekim eki belirli bir şekilde ayrılamaz.

Zamirler isim çekim eklerinden iyelik eklerini almazlar. Bu ekler dışındaki hâl, çokluk ve soru ekleri ile çekimlenebilirler. Zamirlerin çokluk ve soru ekleriyle olan çekimleri sırasında ortaya çıkan birleşmelerinde isimlerden pek farklı bir durum ortaya çıkmaz. Ancak hâl çekimleri sırasında dikkate değer kök değişme ve kaynaşmaları ortaya çıkar.[365]

Şahıs zamirlerinin yalın hâl çekimi, incelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinin hepsinde yapılırken bu hâl dışındaki diğer hâl çekimlerine sadece Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, Äẖmätcan Mŏstafa ve Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi’nin gramer kitaplarında rastlanmıştır (TTKGS. 1887, 14), (MYST. 1907, 19), (TŏrS. 1909, 25).

Bu dönem gramerlerinde tespit ettiğimiz şahıs zamirlerinin hâl çekimi şu şekildedir:

Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerlerinde Şahıs Zamirlerinin Hâl Çekimi						
Hâl Türleri	I. şahıs		II. şahıs		III. şahıs	
	teklik	çokluk	teklik	çokluk	teklik	çokluk
Yalın hâl	*min*	*bïz*	*sin*	*sïz*	*ul*	*alar, anlar*
İlgi hâli	*minĭm*	*bïznĭŋ*	*sinĭŋ*	*sïznĭŋ*	*anıŋ*	*alarnıŋ, anlarnıŋ*
Yükleme, belirtme hâli	*minĭ*	*bïznĭ*	*sinĭ*	*sïznĭ*	*anı*	*alarnı, anlarnı*
Yönelme hâli	*miŋa*	*bïzgä*	*siŋa*	*sïzgä*	*aŋa, aŋarġa*	*alarġa, anlarġa*
Bulunma hâli	*mindä*	*bïzdä*	*sindä*	*sïzdä*	*anda,*	*alarda,*

[365] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 268; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 408.

					aŋarda	*anlarda*
Ayrılma hâli	*minnän*	*bĭzdän*	*sinnän*	*sĭzdän*	*annan, andan*[366]	*alardan, anlardan*
Vasıta hâli[367]	*minĭm bĭlän, minĭm bĭrlän*	*bĭzniŋ bĭlän, bĭzniŋ bĭrlän*	*siniŋ bĭlän, siniŋ bĭrlän*	*sĭzniŋ bĭlän, sĭzniŋ bĭrlän*	*anıŋ bĭlän, anıŋ bĭrlän, anıŋla*	*alar bĭlän, anlar bĭrlän*

Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde şahıs zamirlerinin hâl çekimi şu şekildedir:[368]

Ceditçilik Dönemi sonrasında Yayımlanan Tatar Gramerlerinde Şahıs Zamirlerinin Hâl Çekimi						
Hâl Türleri	I. şahıs		II. şahıs		III. şahıs	
	teklik	çokluk	teklik	çokluk	teklik	çokluk
Yalın hâl	*min*	*bĭz*	*sin*	*sĭz*	*ul*	*alar*
İlgi hâli	*minĭm*	*bĭzniŋ*	*siniŋ*	*sĭzniŋ*	*anıŋ*	*alarnıŋ*
Yükleme, belirtme hâli	*minĭ*	*bĭznĭ*	*sinĭ*	*sĭznĭ*	*anı*	*alarnı*
Yönelme hâli	*miŋa*	*bĭzgä*	*siŋa*	*sĭzgä*	*aŋa, aŋarġa*	*alarga*
Bulunma hâli	*mindä*	*bĭzdä*	*sindä*	*sĭzdä*	*anda, aŋarda*	*alarda*
Ayrılma hâli	*minnän*	*bĭzdän*	*sinnän*	*sĭzdän*	*annan*	*alardan*

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerleri ile Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerindeki şahıs zamirlerinin hâl çekimini karşılaştırdığımızda, çokluk III. şahıs için belirtilen *anlar* zamiri ile yapılan çekim ve vasıta hâli çekimi dışında aynı olduğu görülür.

4.2.3.2.1.2. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİ

Bu zamirler, şahıs zamirlerine göre daha güçlü bir anlam taşıyan, onları anlam bakımından daha katmerli, daha kuvvetli kılan pekiştirilmiş bir tür şahıs zamirleridir. Dönüşlülük zamirleri, yapılan işin yapana dönüşünü gösteren bir işlev

[366] Teklik III. şahsın ayrılma hâli çekiminde tespit ettiğimiz *andan* şekline bu dönem gramerlerinden sadece Äḫmätcan Mŏstafa'nın gramer kitabında rastlanmıştır. (TŏrS. 1909, 25)

[367] Şahıs zamirlerinin vasıta hâli çekiminin *bĭrlän* edatıyla *anıŋ bĭrlän* şeklinde ve *anıŋla* şekliyle yapılmasına Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden sadece Äḫmätcan Mŏstafa'nın gramer kitabında rastlanmıştır. (TŏrS. 1909, 25)

[368] Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 32; Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 73; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 197.

yüklenmiş olmaları sebebiyle bu adı alırlar ve "asıl, öz" anlamlarına gelen isimlerin iyelik eki almış şekillerinden oluşurlar. Bu zamirler, aldıkları iyelik ekleriyle bütün şahısları temsil ederler.[369]

Tatar Türkçesinde *üz* "kendi" kelimesiyle belirtilen zamirin, leksik ve gramatik açıdan özel bir yeri vardır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında *üz* "kendi" zamiri, işlevlerine göre *bilgıllăv almaşlıkları* "belirtme zamirleri", yerine kullanıldığı kelime türüne göre de *isĭm almaşlıkları* "isim zamirleri" olarak adlandırılan zamir türü içinde ele alınır.[370] Ancak bu zamir, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi pekiştirilmiş bir tür şahıs zamiri olarak gösterilmez.

4.2.3.2.1.2.1. DÖNÜŞLÜLÜK ZAMİRLERİNİN ÇEKİMİ

Tatar Türkçesinde *üz* "kendi" zamiri, isim çekim eklerinden iyelik ve hâl ekleriyle çekimlenebilir, tamlama ve gruplar oluşturabilir.[371]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde bu zamirin iyelik eklerine göre çekimi şu şekildedir[372]:

	teklik	çokluk
I. şahıs	*üzĭm* "kendim"	*üzĭbĭz* "kendimiz"
II. şahıs	*üzĭŋ* "kendin"	*üzĭgĭz* "kendiniz"
III. şahıs	*üzi* (*üzläri*) "kendi (kendileri)"	*üzi* (*üzläri*) "kendi (kendileri)"

üz "kendi" zamirinin iyelik çekimli bütün şekilleri hâl eklerine göre de çekimlenebilir. Aşağıda teklik III. şahıs çekim ekli *üz* "kendi" zamirinin hâl eklerine göre çekimi yapılmıştır:

---

[369] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 272; Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 414-415.

[370] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 315-316; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgı Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 98-99; Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, a.g.e., s. 70; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 149-150.

[371] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 316; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 149.

[372] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 223; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 202; Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, *Descriptive Grammar and Texts a Tatar-English Glossary*, Indiana Universty, Research and studies in Uralic and Altaic Languages, Nu: 43, Bloomington, 1968, s. 80-81.

Hâl Türleri	Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri[373]
Yalın hâl	*üzı̆* "kendi"
İlgi hâli	*üzm̆ıñ̆* "kendinin"
Yükleme, belirtme hâli	*üzm̆* "kendini"
Yönelme hâli	*üzm̆ä* "kendine"
Bulunma hâli	*üzm̆dä* "kendinde"
Ayrılma hâli	*üzm̆nän* "kendinden"

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *üz* "kendi" zamirinin sadece iyelik ekleriyle çekimlenmiş teklik şekilleri tespit edilmiştir. Çokluk veya hâl ekleriyle çekimlenmiş şekillerine örnek olabilecek kullanımlara rastlanmamıştır. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

***üzm̆m* "kendim"** : (YHYTTS. 1913, 41), (TS. 1921, 68, 70),

***üzm̆ıñ̆* "kendin** : (TS. 1921, 70),

***üzı̆* "kendisi"** : (YHYTTS. 1913, 41), (MTTD. II, 1917, 15).

4.2.3.2.1.3. GÖSTERME ZAMİRLERİ

Varlıkları işaret ederek, göstererek karşılayan zamirlerdir. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *kürsätüv almaşlıkları* "gösterme zamirleri" olarak adlandırılan bu zamir türü için Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde çeşitli terimler kullanılmıştır. Bu dönem gramerlerinde tespit ettiğimiz belli başlı terimler şunlardır: *äsmāü'l-işārät* "işaret isimleri" (TTKGS. 1887, 16) ve *ism-i işārät* "işaret isimleri" (Änmüzäc 1895, 13), (MYST. 1907, 17), (TŏrS. 1909, 21), *kürsätüv ḳaydları* "gösterme zarfları" (YHYTTS. 1913, 40-42), *kürgäzüv almaşları* "gösterme zamirleri", (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 66). Bu terimlerden *äsmāü'l-işārät* ve *ism-i işārät*, Arap gramer anlayışı etkisiyle yazılan Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit edilmiştir. Bu gramerlerde gösterme zamirleri, zamirin bir türü olarak incelenmemiş, işaret isimleri adı altında ayrı bir kelime türü şeklinde açıklanmıştır.[374] Bu gramer kitaplarında işaret isimleri olarak belirtilen başlıca gösterme zamirleri *bu* "bu", *şul* "şu" ve *ul* "o"dur.[375]

[373] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 224; N. Poppe, a.g.e., s. 80-81.

[374] Arap gramer anlayışında işaret isimleri, cümle içindeki kullanım yerleri, durumları nasıl olursa olsun, son harfinin harekesi asla değişmeyen, hep aynı kalan kelimeler olarak açıklanan *mebnî*

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde belirtilen belli başlı gösterme zamirleri şunlardır:

bu "bu", *şul* "şu", *şuşı* "şu, bu", *ul* "o", *tığı* "o, öteki"; *bölay* "böyle", *şulay* "şöyle, öyle, bunun gibi", *tığıläy* "öyle, şöyle"; *andıy* "onun gibi", *möndıy* "bunun gibi", *şundıy* "şöyle"; *andagı* "oradaki", *şundagı* "şuradaki, oradaki", *älığı* "yukarıdaki"; *änä* "işte o", *mïnä* "işte"; *anda* "onda", *mönda* "burada, bunda", *şunda* "şurada"; *arı* "o yere, oraya", *birï* "buraya"; *şulçaklı* "o kadarı", *şulkadär* "o kadar".[376]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz gösterme zamirleri ise, şunlardır:

***bu* "bu":** (TTKGS. 1887, 16), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 17), (TörS. 1909, 22), (YHYTTS. 1913, 40), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 66),

***bular* "bunlar"**: (TTKGS. 1887, 16),

***bundan* "bundan":** (MTTD. II, 1917, 15),

***uşbu* "işte bu":** (TTKGS. 1887, 16), (TS. 1921, 66),

***uşı* "işte bu":** (TTKGS. 1887, 16),

***uşbular* "işte bunlar"**: (TTKGS. 1887, 16),

***uşılar* "işte bunlar":** (TTKGS. 1887, 16),

***şul* "şu"**:(Änmüzäc 1895, 11), (TörS. 1909, 23), (TS. 1921, 66), *şuşı* "şu, bu" (TS. 1921, 66), (YHYTTS. 1913, 40), (YHYTTS. 1913, 40),

***şular* "şunlar"**: (MTTD. II, 1917, 15),

***ul* "o":** (Änmüzäc 1895, 11), (TörS. 1909, 23, 24),

***andan* "ondan":** (MTTD. II, 1917, 15),

(kurulmuş, sonu değişmez) kelimeler olarak belirtilirler. Bu gramer anlayışında *mebnî* kelimeler, isim, fiil ve harf türünden olmak üzere üç ayrı grupta incelenirler. İşaret isimleri, zamirler, şart isimleri, soru isimleri, bazı zarflar ve bazı sayı isimleri *mebnî* kelimelerin isim türünden kelimeler grubu içinde ayrı ayrı ele alınırlar. (Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXIX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 123.)

[375] Türkçede *bu*, *şu*, *o* kullanım yerine göre zamir veya sıfat görevini üstlenen ve temelde işaret anlamı taşıyan kelimelerdir. Arap gramerinde ise, *bu*, *şu*, *o* gibi işaret anlamı taşıyan kelimeler, esasen işaret isimleri olarak belirtilir. Arapçada işaret edilen kelime yani işaret isminden sonra gelen kelime *müşarün-ileyh* olarak adlandırılır. Ceditçilik Döneminde Arap gramer anlayışının etkisiyle *bu* "bu", *şul* "şu" ve *ul* "o" işaret kelimelerini işaret isimleri olarak belirten Tatar gramerlerinde de bu kelimelerden sonra gelen kelimeler *möşärün-iläyh* olarak adlandırılmıştır (Änmüzäc 1895, 13), (TörS. 1909, 18).

[376] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 312; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 198.

tığı **"öteki":** (TTKGS. 1887, 16), (YHYTTS. 1913, 40), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 66),

tığılär **"ötekiler":** (TTKGS. 1887, 16).

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde gösterme zamirleri olarak belirtilen *bŏlay* "böyle"*, tığılăy* "öyle, şöyle", *şulay* "şöyle, öyle, bunun gibi", *andıy* "onun gibi", *bŏndıy* "bunun gibi"*, şundıy* "şöyle" zamirleri, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde zarf zamirleri grubu içinde ele alınmıştır. (YHYTTS. 1913, 40), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 67). Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde zarf zamirleri, zamirin gramatik alt gruplarından biri olarak değerlendirilirken Ceditçilik Dönemi gramerlerinde işlevlerine göre zamir türleri arasında ele alınmıştır. Bu zamir grubu her iki gramer döneminde de *rävĭş almaşlıkları* "zarf zamirleri"[377] olarak adlandırılmıştır.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde gösterme zamirleri için yapılan tanım ve açıklamalar şunlardır:

"İşaret isimleri ile bir yardımcı şahsa veya bir şeye işaret edilir. *tığı* 'öteki', *uşbu* 'işte bu', *uşı* 'işte bu', *bu* 'bu' kelimelerinden ibaret olup *tığı* uzakta olan nesneyi, *bu* yakın olan varlığı işaret eder. *uşbu*, *uşı* kâh yakın kâh uzak nesnelere işaret eder. Çokluklarında *-lar*, *-lär* eklenir: *tığı-tığılär*, *bu-bular.*" (TTKGS. 1887, 16)

"Bir varlığı gösterirken söylenen zamirler 'gösterme zamirleri' diye adlandırılır. *bu* 'bu', *şuşı* 'şu, bu', *şul* 'şu', *tığı* 'öteki' denilen zamirler gibi." (YHYTTS. 1913, 40)

---

[377] Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *almaşlıknıŋ grammatik tŏrkĭmçälärĭ* "zamirin gramatik alt grupları" arasında incelenen *rävĭş almaşlıkları* "zarf zamirleri" hakkında çalışmamızın Zamirin Tanımı başlığı altında kısaca bilgi verilmiştir. Bu konu ile ilgili olarak Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz tanım ve açıklamalar şunlardır: "ör. *Şulay kiräk.* "Öyle gerek." *Bŏlay itärgä yaramıy.* "Böyle yapmak olmaz." *Alay bulsa iş yaḫşı ikän.* "Öyleyse iş iyiymiş." *Andıy, bŏndıy, şuşındıy. Naçar işlär bĭzniŋ arabızda bulmasḳa tiyĭş.* "Onun gibi, bunun gibi, şunun gibi. Kötü işlerin bizim aramızda olmaması gerekir." *Niçäk, nindi?* Sorularına cevap veren zamirler zarf zamirleri diye adlandırılır. Bunlar: *şulay* "şöyle, öyle, bunun gibi"*, bŏlay* "böyle"*, alay* "onun gibi, öyle"onun gibi"*, bŏndıy* "bunun gibi"*, şundıy* "şöyle" *şuşındıy* "şunun gibi"*, tığındı* "öteki gibi" gibi zamirlerdir." (YHYTTS. 1913, 40); "Zarf zamirleri, *şulay* "şöyle, öyle, bunun gibi", *bŏlay* "böyle", *şundıy* "şöyle", *andıy* "onun gibi" gibi zamirlerdir." (MTTD. II, 1917, 15); "Zarf zamirleri, nesnenin işini, sıfatını veya şeklini gösterirler. Onlar sekiz tanedir: *alay* "onun gibi, öyle", *bŏlay* "böyle"*, tığılăy* "öyle, şöyle", *şulay* "şöyle, öyle, bunun gibi", *andıy* "onun gibi", *bŏndıy* "bunun gibi"*, tığındı* "öteki gibi"*, şundıy* "şöyle"." (TS. 1921, 67).

"Gösterme zamirleri, *bu* 'bu', *tı̆gı̌* 'o, öteki', *şular* 'şunlar', *andan* 'ondan', *bundan* 'bundan' gibi zamirlerdir." (MTTD. II, 1917, 15)

"Nesnenin kendini, yerini, zamanını göstermek, düşünceleri ona yönlendirmek için kullanılan kelimeler gösterme zamiri olurlar. Onların basitleri de türemişleri de vardır. Basit gösterme zamirleri şunlardır: *bu* 'bu', *uşbu* 'işte bu', *şul* 'şu', *şuşı* 'şu, bu', *tı̆gı̌* 'öteki', *başḳa* 'başka', *bütän* 'başka, diğer', *üzgä* 'başka', *baya* '(yakın) geçen (vakit)', *älı̌* 'hele, şimdi'. Türemiş gösterme zamirleri şunlardır: *bu çaḳlı* 'bu kadar', *bu çikli* 'bu kadar', *bu ḫädlı̌* 'buna kadar', *bu ḳadärlı̌* 'buna kadar' gibi." (TS. 1921, 66).

4.2.3.2.1.3.1. GÖSTERME ZAMİRLERİNİN ÇEKİMİ

Tatar Türkçesinde işaret bildiren kelimelerden bazıları (*bu* "bu", *şul* "şu", *ul* "o") herhangi bir varlığı işaret yoluyla belirtmek üzere bir ismin önünde kullanıldıklarında sıfat görevini üstlenirler. Bu tür zamirler tek başlarına kullanıldıklarında ve varlığı işaret yoluyla belirttiklerinde gösterme zamiri olurlar ve bu durumda, ismin çeşitli gramatik göstergelerini alabilir, teklik ve çokluk şekillerde olabilir (ör. *bu-bŏlar*, *şul-şular* vd.) ve hâl ekleriyle çekimlenebilirler.

Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde[378] ve Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde[379] *bu* "bu", *şul* "şu", *ul* "o, öteki" gösterme zamirlerinin hâl ekleriyle çekimi, aşağıda karşılaştırmalı olarak belirtilmiştir:

Hâl Türleri	**Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerleri**	**Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri**	**Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerleri**	**Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri**	**Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerleri**	**Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri**
Yalın hâl	*bu*[380]	*bu*	*şul*	*şul*	*ul*	*ul*
İlgi hâli	*bŏnıŋ*	*mŏnıŋ*	*şunıŋ*	*şunıŋ*	*anıŋ*	*anıŋ*
Yükleme Belirtme hâli	*bŏnı*	*mŏnı*	*şunı*	*şunı*	*anı*	*anı*
Yönelme hâli	*bŏŋa*	*mŏŋa*	*şuŋa*	*şuŋa*	*aŋa*	*aŋa*
Bulunma hâli	*bŏnda*	*mŏnda*	*şunda*	*şunda*	*anda*	*anda*
AAyrılma hâli	*bŏndan*	*mŏnnan*	*şundan*	*şunnan*	*andan*	*annan*

[378] H. Hismatullin, Ş. Saykin, a.g.e., s. 74; F. Hakimcan, a.g.e., s. 32.
[379] (TŏrS. 1909, 21-24), (MYST. 1907, 17-18)
[380] Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerleri ile Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde gösterme zamirlerinin hâl eklerine göre çekiminde bazı ses olayları sebebiyle (ses değişimi, ilerleyici benzeşme) küçük farklar ortaya çıkmıştır. Bu farlar şunlardır: *bŏnıŋ~mŏnıŋ* vd. (*b=m* değişimi), *şundan~şunnan* vd. (*nd=nn* ilerleyici benzeşme)

4.2.3.2.1.4. BELİRTME ZAMİRLERİ

Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde *bilgĭläv almaşlıkları* "belirtme zamirleri"[381], Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, *bilgĭläv ḳaydları* "belirtme zarfları" (YHYTTS. 1913, 40-42); *bilgĭläv almaşları* "belirtme zamirleri (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 66) gibi terimlerle adlandırılan zamir türüdür.

Tatar Türkçesinde belirtme zamirlerinin çoğu *här* ve *bar* kelimelerinin çeşitli ek veya kelimelerle biraraya getirilmesiyle oluşturulmuştur. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde belirtilen belli başlı belirtme zamirleri şunlardır: *bar* "hepsi, tamamı", *barça* "hepsi, tamamı", *barlık* "hepsi, tamamı", *barsı* "hepsi, tamamı", *bŏtĭn* "bütün, hep", *hämmä* "hep", *här* "her", *härbĭr* "her bir, her biri", *härçak* "her zaman", *härdaim* "her zaman", *härkayçan* "her zaman", *härkayda* "her yerde", *härkĭm* "herkim", *härnärsä* "her ne ise", *härtŏrlĭ* "her türlü", *härtŏştä* "her yerde", *härvakıt* "her zaman", *üz* "kendi".[382]

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz belirtme zamirleri ise, şunlardır:

***barça* "hepsi, tamamı"**: (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 68, 70),

***bar-barlıḳ* "tamamı, hepsi"**: (TS. 1921, 68),

***bŏtĭn* "bütün, hep":** (TS. 1921, 68),

***bŏtĭn* "bütün, hep"**: (MTTD. II, 1917, 15),

***här* "her"**: (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 68),

***härbĭr* "her bir, her biri"**: (TS. 1921, 68),

***härkĭm* "herkim":** *Fäḳıyrlärgä <u>härkĭm</u> yardäm itärgä tiyĭşlĭ, bigräkdä baylar yardäm itärgä kiräk.* "Fakirlere herkesin yardım etmesi gerekir, özellikle de zenginlerin yardım etmesi gerekir." (TŏrN. 1910, 41),

***hämmä* "hep":** (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 68),

***hämmäsĭ* "hepsi":** *<u>Hämmäsĭ</u> bĭlgänlär, ḫuṣūsā ʿAlī bigräk bĭlgän.* "Herkes bilmiş, özellikle de Ali bilmiş." (TŏrN. 1910, 41),

---

[381] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 310-316; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 218-222; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 139-152.

[382] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 315; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 201-202.

***sayın* "her"**: (YHYTTS. 1913, 41), (TS. 1921, 68).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtme zamirleri için yapılan tanım ve açıklamalar şöyledir:

"Kelimenin bir varlığa yöneldiğini, işaret ettiğini bildiren zamirler belirtme zamirleri olarak adlandırılırlar. *üzı̆* 'kendisi', *sayın* 'her' gibi kelimelerdir. ör. *Äti üzı̆ kürgän.* 'Babanın kendi görmüş.', *Min üzim yazdım.* 'Ben kendim yazdım.', *Ḥikāyä kitābların, sayın uḳuġan kı̆şınıŋ uḳıyası kilä.* 'Hikâye kitaplarını her okuyan kişinin tekrar okuyası gelir.' gibi." (YHYTTS. 1913, 41)

"Belirtme zamirleri, *här* 'her', *hämmä* 'hep', *bötün* 'bütün, hep', *üzı̆* 'kendisi', *barça* 'hepsi, tamamı' gibi zamirlerdir." (MTTD. II, 1917, 15)

"Belirtme zamirleri, nesnenin kendine ya da sayısına oranı açısından belirlenirler. Onlar sekiz tanedir: *här* 'her', *härbı̆r* 'her bir, her biri', *hämmä* 'hep', *bötün* 'bütün, hep', *barça* 'hepsi, tamamı', *bar-barlıḳ* 'tamamı, hepsi', *sayın* 'her', *hiç kı̆m* 'hiçbir kimse', *üz* 'kendi'. *Här* 'her' zamiri, kendinden sonra gelen kelimenin teklik şeklini alır. ör. *här kı̆şı̆* 'her kişi', *här äsär* 'her eser'gibi." (TS. 1921, 68).

4.2.3.2.1.5. SORU ZAMİRLERİ

Canlı ve cansız varlıkları soru yoluyla temsil eden zamirlerdir.

Tatar Türkçesinde kullanılan belli başlı soru zamirleri şunlardır:

kı̆m "kim", *ni* "ne", *närsä* "ne", *nindi* "nasıl", *kay* "hangi", *kaysı* "hangi, hangisi", *niçä* "kaç, ne kadar", *niçäv* "kaç tane", *nikadär* "ne kadar", *niçaklı* "kaç", *niçänçı̆* "kaçıncı", *niçäşär* "kaçar", *niçäläp* "yaklaşık ne kadar", *niçı̆k* "nasıl, ne", *kayda* "nerede", *kaya* "nereye", *kayan* "nereden", *kayçan* "ne zaman", *nişläp* "niçin", *niḥäl itüv* "ne yapmak".

Bu soru zamirlerinden *kı̆m* "kim", *ni* "ne", *närsä* "ne", isimlerle yakın ilişkilidir ve ismin gramatik özelliklerine sahiptir. Hâl ekleriyle (ör. *kı̆m* "kim", *kı̆mı̆ŋ* "kimin", *kı̆mnı̆* "kimi", *kı̆mgä* "kime", *kı̆mdä* "kimde", *kı̆mdän* "kimden") ve iyelik ekleriyle (ör. *kı̆mım* "kimim", *kı̆mı̆ŋ* "kimin", *kı̆mı̆* "kimi") çekimlenebilirler. Tekil

veya çoğul olarak kullanılabilirler (ör. *kem* "kim" - *kemlär* "kimler", *ni* "ne" - *nilär* "neler", *närsä* "ne" - *närsälär* "neler"). [383]

Kem "kim" zamiri, Tatar Türkçesinde ve diğer Türk lehçe ve şivelerinde sadece insanlar için kullanılan ve onları soru yoluyla temsil eden zamirlerden biridir. Bu soru zamirinin cevabı olarak belirtilen kelime, şahısları karşılayan isim veya zamirlerden herhangi biri olabilir.[384]

Ni "ne" ve *närsä* "ne", insan dışında kalan canlı ve cansız varlıklar için kullanılan soru zamirleridir. Bunlardan *ni* "ne" zamiri, diğer bazı soru zamirlerinin oluşturulmasında kök olarak kullanılmıştır. (ör. *nindi* "nasıl", *niçä* "kaç, ne kadar", *niçek* "nasıl, ne", *niçäläp* "yaklaşık ne kadar" vd.) Tatar dilcileri tarafından *närsä* "ne" zamirinin oluşumu, *ni* "ne" zamirinin en eski şekli olan *nä* "ne" ile ilişkilendirilir.[385]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde soru zamirleri için yapılan tanım ve açıklamalar şunlardır:

"Soru sormak için kullanılan zamirler soru zamirleri olarak adlandırılır. (*ni* 'ne', *kem* 'kim', *ḳaya* 'nereye', *nigä* 'ne, neye', *ḳayçan* 'ne zaman', *niçek* 'nasıl, ne', *nik* 'niçin', *nindi* 'hangi, nasıl', *ḳaysı* 'hangi, hangisi' kelimeleri.) ör. *Ni bar?* 'Ne var?', *Kem kilgän?* 'Kim gelmiş?', *Ḳaya bardıŋ?* 'Nereye gittin?', *Nigä kiräk?* 'Ne gerek?', *Ḳayçan kiläsiŋ?* 'Ne zaman gelirsin?', *Niçek yazġan?* 'Ne yazmış?', *Nik uḳımıysıŋ?* 'Niçin okumuyorsun?', *Nindi närsä ul?* 'O, nasıl bir şey?', *Ḳaysı kitāb?* 'Hangi kitap?' gibi." (YHYTTS. 1913, 41)

"Soru zamirleri, *ni* 'ne', *kem* 'kim', *ḳaya* 'nereye', *ḳayda* 'nerede', *ḳaysı* 'hangi, hangisi', *närsä* 'ne' gibi zamirlerdir." (MTTD. II, 1917, 15)

"Soru zamirleri, soruyu anlatırlar. Onlar yedi tanedir: *kem* 'kim', *ni* 'ne', *närsä* 'ne', *ḳaysı* 'hangi, hangisi', *ḳay* 'hangi' (Varlığın şahsı, kendi hakkında soru

[383] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 313-314; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 221-222; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 145-148; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 199-200.

[384] *Kem* "kim" soru zamiri, bu özelliğinden dolayı bazı Tatar dilcileri tarafından şahıs zamirleriyle yakından ilişkilendirilmiştir. Örneğin M. Ḫ. Kŏrbangaliyev ve R. S. Gazizov tarafından yazılan *Sintematiçeskaya grammatika Tatarskogo yazıka v sravnenii s grammatikoy Russkogo yazıka* (Kazan, Tatizdat, 1932, 124 s.) adlı çalışmada bu zamir, hiçbir açıklama yapılmadan *zat almaşlığı* "şahıs zamiri" olarak gösterilmiştir.

[385] Tatar dilcileri *närsä*"ne" soru zamirinin oluşumunu, *nä+ir+sŏŋ> närsä* şeklinde açıklarlar. Ayrıca Tatar Türkçesinin bazı ağızlarında *nästä, nämästä, nämärsä* şeklinde *nä* "ne" zamiriyle oluşturulmuş çeşitli soru zamirleri de bulunmaktadır. (bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 146)

sormak için kullanılır.), *nindi* ‘hangi, nasıl’ (Varlığın niteliğini sormak için kullanılır.), *niçıkˇ* ‘nasıl, ne’ (İşin, hâlin oluş şeklini sormak için kullanılır.), *niçä* ‘kaç, ne kadar’, *niçänçıˇ* ‘kaçıncı’, *niçäşär* ‘kaçar’ (Varlığın sayısını sormak için kullanılır.), *nik* ‘niçin’, *nigä* ‘niye’, *nidän* ‘neden’, *niçün* ‘niçin’ (İşin, hâlin sebebini sormak için kullanılır.), *ḳayçan* ‘ne zaman’ (İşin, hâlin zamanını sormak için kullanılır.), *ḳaydan* ‘nereden’, *ḳayda* ‘nerede’, *ḳayan* ‘nereden’ (Nesnenin yerini sormak için kullanılır.), *ḳaya* ‘nereye’ (Nesnenin yönünü sormak için kullanılır.), *ḳayda* ‘nerede’ (Yeri sormak için kullanılır.) Bunlardan *närsä* ‘ne’ kelimesi, soru anlamı belirtmediği zaman isim olur.” (TS. 1921, 67).

4.2.3.2.1.6. BELİRSİZLİK ZAMİRLERİ

Tatar Türkçesinde *bilgeˇsezlıˇk almaşlıkları* “belirsizlik zamirleri” olarak adlandırılan bu zamir türü, kişileri ve nesneleri belirsiz olarak temsil eden zamirlerdir. Türemiş veya birleşik yapıda olan bu zamirlerin basit şekli yoktur. Oluşum şekilleri bakımından çeşitlilik gösterirler. Onların bir kısmı soru zamirlerine *+dır*, *+dıˇr* eklerinin ve *ällä* edatının eklenmesiyle ya da çeşitli kelimelerin bir araya getirilmesiyle yapılmıştır. Bazıları da alıntı kelimeler olarak karşımıza çıkar. Tatar Türkçesinde kullanılan belli başlı belirsizlik zamirleri şunlardır: *kemdeˇr* “kimdir”, *ällä keˇm* “bilmem kim”, *beˇräv* “biri, birisi”, *närsädeˇr* “nedir”, *ällä närsä* “bilmem ne”, *nideˇr* “nedir”, *ällä ni* “bilmem ne”, *nindideˇr* “bilmem nasıl, nasılsa, her nasılsa”, *ällä nindi* “bilmem nasıl”, *kaysıdır* “bilmem hangisi”, *ällä kaysı* “bilmem hangisi”, *fälän* “falan, filan”, *kaybeˇr* “her hangi bir”, *beˇrniçä* “bir kaç”, *beˇrkadär* “biraz”, *beˇrnikadär* “biraz”, *niçıkˇtıˇr* “bilmiyorum ki nasıl”, *ällä niçıkˇ* “bilmem nasıl”, *ällä kayda* “bilmem nerede”, *kayandır* “neredendir”, *ällä kayan* “bilmem nereden”, *kayçandır* “ne zamandır”, *ällä kayçan* “bilmem ne zaman”, *nitüv* “ne yapmak”, *ällä nişläv* “bilmem ne yapmak”.[386]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde işlevlerine göre zamir türlerinden biri olarak belirtilen belirsizlik zamirlerine, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerindeki tasniflerde rastlanmamaktadır.

---

[386] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 314-315; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 222; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 151-152; F. Hakimcan, a.g.e., s. 33; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 203-204.

4.2.3.2.1.7. OLUMSUZLUK ZAMİRLERİ

Tatar Türkçesinde *yuklık almaşlıkları* "olumsuzluk zamirleri" olarak adlandırılan ve belirsiz bir kişi veya nesneyi bildirmek için kullanılan zamir türüdür. Belirsizlik zamirlerinde olduğu gibi basit yapıdaki olumsuzluk zamirleri yoktur. Olumsuzluk zamirleri, soru zamirlerinin önüne *hiç* "hiç" ve *bĭr* "bir" kelimeleri eklenerek oluşturulan birleşik yapılı zamirlerdir ve sayıları sınırlıdır.[387] Tatar Türkçesinde kullanılan belli başlı olumsuzluk zamirleri şunlardır: *hiçkĭm* "hiç kimse", *bĭrkĭm* "hiç kimse", *hiçbĭrkĭm* "hiçbir kimse", *hiçnärsä* "hiçbir şey", *hiçbĭrnärsä* "hiçbir şey", *bĭrni* "hiçbir şey", *hiçni* "hiç ne", *hiçbĭr* "hiçbir", *hiçnindi* "hiçbir, hiç", *bĭrnindi* "hiçbir", *hiçniçĭk* "hiçbir şekilde, hiç", *bĭrniçĭk* "hiç, hiçbir türlü", *hiçkaya* "hiçbir yere", *bĭrkaya* "hiçbir yere", *hiçkayçan* "hiç, hiçbir zaman, asla", *bĭrkayçan* "hiçbir zaman, asla", *hiçkayda* "hiçbir yerde", *bĭrkayda* "hiçbir yerde", *bĭr cirdä* "hiçbir yerde".[388]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde işlevlerine göre zamir türlerinden biri olarak belirtilen olumsuzluk zamirleri, belirsizlik zamirleri gibi Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerindeki zamir tasniflerinde incelenmemiştir. Sadece olumsuzluk zamirlerinden *hiç kĭm* "hiç kimse"nin, belirtme zamirlerinden biri olarak değerlendirildiği görülür. Bunun dışında herhangi bir bilgi verilmemiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz olumsuzluk zamirleri şunlardır:

***hiçkĭm* " hiç kimse":** (TS. 1921, 68, 71); *Hiçkĭm kitmädĭ, barı ʿAlī äfändĭ gĭnä kittĭ.* "Hiçbir kimse gitmedi, sadece Ali efendi gitti." (TŏrN. 1910, 40),

***hiçbĭr* "hiçbir":** (TŏrS. 1909, 9),

***hiçbĭr närsä* "hiçbir şey"**: (TTKGS. 1887, 12).

---

[387] N. K. Dmitriyev'e göre olumsuzluk zamirleri, eskiden mevcut olmayan ve son zamanlarda ortaya çıkan bir olgu oldukları için gelişimleri de oldukça zayıf gerçekleşen zamirler arasında yer alır. (bk. N. K. Dmitriyev, *Grammatika Başkirskogo Yazıka*, Moskva-Leningrad, 1948, s. 106)

[388] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 315; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 222-223; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 152-153; F. Hakimcan, a.g.e., s. 33; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 203-204.

4.2.3.2.2. YAPILARINA GÖRE ZAMİRLER

Zamirler yapılarına göre 1. Basit zamirler, 2. Türemiş zamirler, 3. Birleşik zamirler olmak üzere üç alt gruba ayrılırlar. *Ben*, *sen*, *o*, *biz*, *siz*, *onlar*, *kendi*, *bu*, *şu*, *kim?*, *ne?* gibi kök hâlinde tek bir kelimeden oluşan zamirler basit diğer bir deyişle yalın zamirlerdir. *Başkası*, *bazısı*, *biri*, *birisi*, *hepsi*, *çoğu*, *öbürü*, *öteki* vd. gibi bazı isim, sıfat ve zarflara iyelik, aitlik eki getirilerek oluşturulan zamirler, türemiş zamirlerdir. *Birazı*, *birçoğu*, *birkaçı*, *birtakımı*, *her biri*, *her birimiz*, *hiçbiri*, *hiçbirimiz* vd. gibi birden fazla kelimenin birleşmesiyle oluşturulan zamirler ise, birleşik zamirlerdir.[389]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramerlerinde zamirler yapılarına göre dörde ayrılarak incelenmiştir.[390] Bu gruplardan ilki *tamır almaşlıklar* "kök zamirler" olarak adlandırılır. ör. *min* "ben", *sin* "sen", *ul* "o", *bez* "biz", *sez* "siz", *alar* "onlar", *kem* "kim", *ni* "ne" vd. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde, dilin daha eski dönemlerinde iki farklı kelimenin birleşmesi ile oluşan *närsä* (< *ni+irsä*) "ne", *bülay* (< *bu+lay*) "böyle", *alay* (< *u(l)+lay*) "onun gibi, öyle" gibi zamirler de basit zamirler olarak değerlendirilmektedir.[391]

Tatar Türkçesindeki yapılarına göre zamirlerin ikinci grubunu kelime türetme yöntemleri kullanılarak oluşturulan *yasagıçlı almaşlıklar* "türemiş zamirler" oluşturmaktadır. Tatar Türkçesinde bu tür zamirler işlevlerine göre, soru zamirleri (*sorav almaşlıkları*) (ör. *kaysı* "hangi, hangisi", *kaya* "nereye", *kayda* "nerede", *kaydan* "nereden", *kayçan* "ne zaman"*, küpmi, niçik* "nasıl, ne", *niçä* "kaç, ne kadar", *nilektän* "niçin", *niçäläp* "yaklaşık ne kadar" *niçänçi* "kaçıncı", *nigä* "ne, neye", *niçäşär* "kaçar" vd…), belirsizlik zamirler (*bilgisezlek almaşlıkları*) (ör. *kemder* "kimdir", *närsäder* "nedir", *närsägäder* "niçindir", *nider* "nedir", *nindider* "her nasılsa", *kayadır* "nereyedir", *kaysıdır* "bilmem hangisi", *kaydadır* "nerededir", *kaydandır* "neredendir", *kayçandır* "ne zamandır", *nigäder* "niçindir", *niçektir*

---

[389] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 404.

[390] *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 445-448; *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s.218.

[391] *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 445.

"bilmiyorum ki nasıl", *niçädĕr* "ne kadardır" vd…) ve belirtme zamirleri (*bilgĕläv almaşlıkları*) (ör. *tĕgĕläy* "öyle, şöyle", *şulay* "şöyle, öyle, bunun gibi", *tĕgĕndi* "öteki gibi", *şuşı* "şu, bu", *şuşındıy* "şunun gibi", *mŏndıy* "bunun gibi", *andıy* "onun gibi", *barlık* "tamamı, hepsi", *barça* "hepsi, tamamı" vd…) türleri içinde ele alınmaktadır.[392]

Tatar Türkçesindeki yapılarına göre zamirlerin üçüncü grubu *kuşma almaşlıklar* "birleşik zamirler"dir. Bu zamirler oluşturulma şekillerine göre çeşitli tiplere ayrılarak incelenirler. Bu tipler şunlardır:

1. Zamir + zamir tipi (*almaşlık + almaşlık tibı*): ör. *härkĕm* "herkes", *härkaysı* "her, herhangi biri", *härni* "her ne", *härnindi* "her nasıl" vd.,

2. Zamir + sayı tipi (*almaşlık + san tibı*) : ör. *härbĕrsĕ* "her birisi", *härbĕr* "her bir, her biri", *härbĕrĕ* "her biri" vd.,

3. Sayı + zamir tipi (*san + almaşlık tibı*) : ör. *bĕrkĕm* "hiç kimse", *bĕrnärsä* "hiçbir şey", *bĕrni* "hiçbir şey", *bĕrnindi* "hiçbir", *bĕrkaysı* "hiçbiri", *bĕrniçĕk* "hiçbir türlü", *bĕrkaya* "hiçbir yere", *bĕrkayda* "hiçbir yerde", *bĕrkayçan* "hiçbir zaman", *bĕrkaydan* "hiçbir yerden" vd.,

4. Edat + soru zamiri tipi (*kisäkçä + sŏrav almaşlıgı tibı*): ör. *hiçkĕm* "hiçbir kimse", *hiçnärsä* "hiçbir şey", *hiçni* "hiç ne", *hiçnindi* "hiçbir, hiç", *hiçkaysı* "hiçbiri", *hiçniçĕk* "hiçbir şekilde, hiç", *hiçkaya* "hiçbir yere", *hiçkayda* "hiçbir yerde", *hiçkayçan* "hiçbir zaman" vd.,

5. Edat + sayı tipi (*kisäkçä + san tibı*): ör. *hiçbĕr* "hiçbir", *hiçbĕräv* "tek bir kimse bile") vd.,

6. Zamir + bağlama edatı tipi (*almaşlık + bäylĕk tibı*): ör. *nikadär* "ne kadar", *nihätlĕ* "kaç", *niçaklı* "kaç", *nikadärlĕ* "ne kadar" vd. [393]

Tatar Türkçesindeki yapılarına göre zamirlerin dördüncü grubu *tĕzmä almaşlıklar* "sıralı zamirler, birleşik zamirler" olarak adlandırılır. Bu zamirler iki veya ikiden fazla kelimenin art arda sıralanmasıyla oluşturulan zamirlerdir: *ällä kĕm* "bilmem kim", *ällä niçĕk* "bilmem nasıl", *ällä nindi* "bilmem nasıl" vd.[394]

---

[392] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 445-446.
[393] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 446-447.
[394] *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Kazan, 1965, s. 218.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde zamirler, yapılarına göre Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki gibi incelenmemiştir. Bu dönem gramerlerinde zamirler, yapılarına göre basit, türemiş ve birleşik türlerine ayrılarak ele alınmamış, bu günkü anlayıştan tamamıyla farklı olarak kelimeye bitişerek yazılan zamirler (bitişik zamirler) ve ayrı yazılan zamirler (ayrı zamirler) şeklinde iki grupta değerlendirilmiştir. Bu durum, o dönem gramer kitaplarında iyelik eklerinin zamirin bir türü olarak gösterilmesinden kaynaklanmaktadır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *tartım kuşımçası* "çekim eki"[395] olarak belirtilen iyelik ekleri, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde uzun süre zamirin bir türü olarak belirtilmiştir. Bu dönem gramerlerinde iyelik ekleri, yapılarına göre zamirlerin bitişik zamirler grubu olarak gösterilmiş ve *tŏtaş almaşlar* (TS. 1911, 66), (TTİHSNK. 1915, 53), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 69), *tŏtaş isĭmlĭklär* (YHYTTS. 1913, 14), *żamīr-i iżāfī* (TTKGS. 1887, 15), (MYST. 1907, 19), (TŏrS. 1909, 11), *żamīr-i mŏṭṭasıl* [396], *iżāfä żamīri* (Änmüzäc 1895, 12) şeklinde çeşitli terimlerle adlandırılmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ayrı zamirler grubuna, işlevlerine göre bu dönem gramerlerinde ele alınan bütün zamir türleri dâhil edilmiştir. Ayrı zamirler için *ayrım almaşlar* (TS. 1921, 65) ve *żamīr-i mŏnfaṣıl* [397] (Änmüzäc 1895, 11) gibi terimler kullanılmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ayrı zamirler olarak değerlendirilen ve işlevlerine göre şahıs, gösterme, zarf, belirtme ve soru zamirleri şeklinde gruplandırılan zamirlerde belirtilen örneklerden yola çıkarak, Ceditçilik Dönemi Tatar edebî dilinde kullanılan zamirleri, yapılarına göre, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar Türkçesindeki gibi üç gruba ayırabiliriz. Bu gruplar için incelediğimiz Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

---

[395] Emine Gürsoy Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 667, Ankara, 1997, s. 119; red. Z. Väliullina vd., s. 192-193; Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, a.g.e., s. 44; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 46-47.

[396] Arap gramer anlayışına göre *żamīr-i muttasıl*, kelimenin sonuna onun bir parçasıymış gibi bitişen zamirlerdir. *Żamīr-i munfasıl* ise, başka bir kelimeye birleşmeyen zamirlerdir. (M. Çörtü, a.g.e., s. 211-213)

[397] Kayyum Nasırî'nin, *Änmüzäc* (Kazan, 1895, s. 11) adlı gramer kitabında *żamīr-i mŏnfasıl* olarak belirttiği zamirler şahıs zamirleri *żamīr-i şaḫṣī*'dir.

4.2.3.2.2.1. BASİT ZAMİR ÖRNEKLERİ

4.2.3.2.2.1.1. Şahıs Zamirlerinin Basit Örnekleri:

***min* "ben" :** (YHYTTS. 1913, 14, 41), (TS. 1921, 66),

***sin* "sen" :** (YHYTTS. 1913, 14, 41), (TS. 1921, 66),

***ul* "o" :** (YHYTTS. 1913, 14, 41), (TS. 1921, 66),

***bĭz* "biz" :** (Änmüzäc 1895, 11), (TTKGS. 1887, 14), (MYST. 1907, 19), (TŏrS. 1909, 25), (TS. 1921, 66),

***sĭz* "siz" :** (Änmüzäc 1895, 11), (TTKGS. 1887, 14), (MYST. 1907, 19), (TŏrS. 1909, 25), (TS. 1921, 66),

***alar* "onlar" :** (Änmüzäc 1895, 11), (TTKGS. 1887, 14), (MYST. 1907, 19), (TŏrS. 1909, 25), (TS. 1921, 66).

4.2.3.2.2.1.2. Dönüşlülük Zamirinin Basit Örneği:

***üz* "kendi" :** (TS. 1921, 68).

4.2.3.2.2.1.3. Gösterme Zamirlerinin Basit Örnekleri:

***bu* "bu" :** (TTKGS. 1887, 16), (YHYTTS. 1913, 40), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 66),

***şul* "şu" :** (YHYTTS. 1913, 40), (TS. 1921, 66).

4.2.3.2.2.1.4. Soru Zamirlerinin Basit Örnekleri:

***ḳay* "hangi" :** (TS. 1921, 67);

***kĭm* "kim" :** (YHYTTS. 1913, 41), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 67), *Ul kĭmnĭ çaḳarır, min dä şunı çaḳarırım.* "O, kimi çağırırsa ben de onu çağırırım.", *Ul kĭm kĭüĭk yŏrĭr, min dä şunıŋ kĭüĭk yŏrĭrĭm.* "O, kimin gibi yürürse ben de onun gibi yürürüm.", *Ul kĭm ŏçĭn ṭırışur, min dä şunıŋ ŏçĭn ṭırışurmın.* "O, kimin için çalışırsa ben de onun için çalışırım.", *Ul kĭm bilän uṭırır, min da şunıŋ bĭlän uṭırırım.* "O, kiminle otururbut ben de onunla otururum." (TŏrN. 1910, 39); *Kĭm kildĭ? Äti.* "Kim geldi? Baba." (TN. 1911, 34),

***ni* "ne" :** (YHYTTS. 1913, 41), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 67).

4.2.3.2.2.1.5. Belirsizlik Zamirlerinin Basit Örnekleri:

***här* "her" :** (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 68),

***hiç* "hiç" :** (TS. 1921, 25).

4.2.3.2.2.2. TÜREMİŞ ZAMİR ÖRNEKLERİ

4.2.3.2.2.2.1. Soru Zamirlerinin Türemiş Örnekleri:

***ḳaya* "nereye" :** (YHYTTS. 1913, 41), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 67),

***ḳayaça* "nereye kadar" :** (YHYTTS. 1913, 38),

***ḳayan* "nereden" :** (TS. 1921, 67),

***ḳayçan* "ne zaman" :** (YHYTTS. 1913, 41), (TS. 1921, 67), *Sĕz ḳayçan ḳaytdıŋız ? Kiçä.* "Siz ne zaman geri döndünüz ? Dün." (TN. 1911, 35),

***ḳayçanġaça* "ne zamana kadar"**: (YHYTTS. 1913, 38),

***ḳayda* "nerede, nereye" :** (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 67), *Ul ḳayda işlär, min dä şunda işlärĕm.* "O, nerede çalışırsa ben de orada çalışırım." (TŏrN. 1910, 39); *Ḳayda ḳaldırdıŋ matur fäs, ul yĭfäk çuḳlarıŋnı?* "Nereye kaldırdın güzel fes, o ipek püsküllerini ?" (TN. 1911, 36),

***ḳaydan* "nereden" :** (TS. 1921, 67), (YHYTTS. 1913, 41),

***ḳaysı* "hangi, hangisi" :** (YHYTTS. 1913, 18, 41), (MTTD. II, 1917, 15), (TS. 1921, 67),

***kĭmçä* "kime göre" :** (YHYTTS. 1913, 38), (MTTD. II, 1917, 37),

***kĭmgäçä* "kime göre" :** (YHYTTS. 1913, 38),

***niçä* "kaç, ne kadar"** : (TTKGS. 1887, 13), (YHYTTS. 1913, 38), (TS. 1921, 67),

***niçäläp* "yaklaşık ne kadar":** (TS. 1921, 67),

***niçänçĭ* "kaçıncı" :** (TS. 1921, 67),

***niçäşär* "kaçar" :** (TS. 1921, 67),

***niçĭk* "nasıl, ne" :** (TS. 1911, 59), (YHYTTS. 1913, 41), (TS. 1921, 67); *Ul niçĭk uḳur, min dä şulay uḳurmın.* "O, nasıl okursa ben de öyle okurum." (TŏrN. 1910, 39); *Niçĭk barsaŋ, şulay ḳaytırsıŋ.* "Nasıl gidersen, öyle geri dönersin." (TN. 1911, 44),

***nigä* "ne, neye"** **:** (YHYTTS. 1913, 41), (TS. 1921, 67),

***nigäçä* "neye göre"** **:** (YHYTTS. 1913, 38),

***nidän* "neden"** **:** (TS. 1921, 67),

***nilıktän* "niçin"** **:** (TS. 1921, 67).

4.2.3.2.2.3. BİRLEŞİK ZAMİR ÖRNEKLERİ

4.2.3.2.2.3.1. Belirtme Zamirlerinin Birleşik Örnekleri:

***härbır* "her bir, her biri"** **:** (TS. 1921, 68) ,

***hiçkım* "hiçbir kimse"** **:** (TS. 1921, 68, 71); *Hiçkım aŋlamadı, ʿAlī bigräkdä aŋlamadı.* "Hiçkimse anlamadı, özellikle de Ali anlamadı." (TörN. 1910, 41),

***hiçbir* "hiçbir"** **:** (TörS. 1909, 9),

***hiçbir närsä* "hiçbir şey"** **:** (TTKGS. 1887, 12), *Ul şundıy divana: Hiçbir närsädän ḳurḳmıy.* "O, onun gibi deli: Hiçbir şeyden korkmuyor." (TörN. 1910, 43).

4.2.3.2.2.3.2. Soru Zamirlerinin Birleşik Örnekleri:

***ḳaya çiklī* "nereye kadar"** **:** (TS. 1911, 59),

***ni rävişlī* "ne şekilli, ne tarzda"** **:** (TS. 1911, 59).

4.2.4. ZARF

4.2.4.1. ZARFIN TANIMI

Fiillerin, sıfatların, sıfat-fiillerin ve görev bakımından zarf niteliğindeki kelimelerin anlamlarını zaman, ölçü, niteleme, yer, yön, vasıta, miktar, şart gibi çeşitli bakımlardan etkileyerek daha belirgin bir duruma getiren veya sınırlayan kelime türüdür.[398]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *rävış*[399] terimiyle belirtilen zarf kelime türü için, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *ẓarf* (Änmüzäc

---

[398] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 250.

[399] V. N. Hangildin, *Tatar Tılı Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 246-268; *Häzerge Tatar Ädäbi Tılı (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı,

1895, 55), *ḳayd* (TŏrS. 1909, 47), (YHYTTS. 1913, 40), (TS. 1921, 74) ve *bäyān* (TŏrS. 1909, 47) terimleri kullanılmıştır.

Bu kelime türü, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde "iş veya hâlin ölçüsünü belirten ve morfolojik olarak çeşitlenmeyen kelime türü"[400] ve "cümlede fiile eksiz bağlanma yolu ile bağlanarak iş veya hâlin belirtisini ya da çeşitli niteliklerini (sebep, maksat, yer, zaman, miktar vd.) bildiren kelimeler"[401] şeklinde tanımlanmaktadır.

Zarfın Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerindeki tanımları şöyledir:

"*Ẓarf*, bir işin, bir hâlin olmasının bir yardımcı zaman içinde ya da bir yardımcı mekân içinde olmasından ibârettir." (Änmüzäc 1895, 55)

"*Bäyān* ve *ḳayd* kelimeleri, fiil ve başka hareketlerin sıfatı gibi olan kelimelerdir." (TŏrS. 1909, 47)

"Kelimeleri birbirine bağlamak veya kendilerinden önce ya da sonra gelen kelimelerin anlamlarını tamamlamak, doldurmak için kullanılan kelirmeler *ḳayd* diye adlandırılır." (YHYTTS. 1913, 40)

"Asıl sözlerden anlaşılan anlama bir özellik katmak için getirilen yardımcı kelimelere *ḳayd* derler." (TS. 1921, 74).

Zarflar Ceditçilik Dönemi gramercilerinden Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov ve Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmalarında tamamıyla ele alınmamıştır. Yine zarfı ayrı bir kelime türü olarak inceleyen bu dönem gramercilerinin çalışmalarında verilen örneklerden bazıları da farklı kelime türlerine aittir.[402]

Kazan, 1965, s.210-216; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 78-93; F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 29.

[400] D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 78.

[401] *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s.210.

[402] Gabdurrahman Sägdi (YHYTTS. 1913, 40-49),Galimcan İbrahim (TS. 1921, 75)

4.2.4.2. ZARF TÜRLERİ

4.2.4.2.1. YAPILARINA GÖRE ZARFLAR

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde yapılarına göre zarflar, çeşitli şekillerde gruplandırılmıştır. Bunlardan birkaçına değinecek olursak, örneğin D. G. Tumaşeva, zarfları yapılarına göre başlıca dört gruba ayırır[403]: *tüp räveşlär* "asıl zarflar", *yasalma räveşlär* "türemiş zarflar", *parlı räveşlär* "ikili, tekrarlı zarflar", *kuşma vä tezmä räveşlär* "birleşik ve sıralı zarflar". Bunlara ek olarak çeşitli kelime türlerinden düşme, ayrılma, yalıtılma yolu ile yapılan zarfların da yapılarına göre zarfların beşinci grubunu oluşturabileceğini belirtir.

V. N. Hangildin zarfları yapılarına göre sadece iki gruba ayırır[404]: *tüp räveşlär* "asıl zarflar", *yasalma räveşlär* "türemiş zarflar".

Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)(Kazan, 1965) adlı çalışmada, zarfların yapılarına göre öncelikle iki gruba ayrıldığını görüyoruz. Bu gruplardan ilki, *tamır nigezle räveşlär* (*tamır räveşlär*) "kök esaslı zarflar (kök zarflar)", ikincisi ise, *yasalma nigezle räveşlär* (*yasalma räveşlär*) "türeme esaslı zarflar (türemiş zarflar)" şeklinde adlandırılmıştır. Bunlardan *yasalma nigezle räveşlär* de kendi içinde *yasagıçlı räveşlär* "yapım ekli zarflar", *kuşma häm yarım kuşma räveşlär* "birleşik ve yarı birleşik zarflar" ve *tezmä räveşlär* "sıralı zarflar" olarak üç gruba ayrılmıştır.[405]

K. Z. Zinnätullina da yapılarına göre zarfları, kök hâlindeki zarflar, türemiş zarflar, tekrarlardan oluşan zarflar ve birleşik zarflar şeklinde inceler.[406]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde zarflar yapılarına göre ele alınmamıştır.

---

[403] D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 81-82.
[404] V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 251-264.
[405] *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 211-213.
[406] K. Z. Zinnätullina, "Räveş", *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäse Gumanitar Fännär Bülemi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 319-320.

4.2.4.2.2. İŞLEVLERİNE GÖRE ZARFLAR

Zarflar cümle içinde yüklendikleri işlevlerine göre, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *bilgeˇ räviştäreˇ* "belirti zarfları" ve *xäl räviştäreˇ* "hâl zarfları" olmak üzere başlıca iki ana gruba ayrılmıştır. "İşin sıfatını, ölçüsünü, yapılış tarzını yani işin herhangi bir belirtisini bildiren zarflar" şeklinde tanımlanan *bilgeˇ räviştäreˇ* "belirti zarfları", kendi içinde *sıyfatlav räviştäreˇ* (*saf räviştär*) "niteleme zarfları (saf zarflar)", *mikdar räviştäreˇ* "miktar zarfları"[407] ve *oxşatuv-çagıştıruv räviştäreˇ* "benzetme-karşılaştırma zarfları" gruplarına ayrılır. "İşin yapılma zamanını, yerini, amacını yani işin hangi hâllerde yerine getirildiğini bildiren zarflar" şeklinde tanımlanan *xäl räviştäreˇ* "hâl zarfları" ise, *vakıt räviştäreˇ* "zaman zarfları", *urın räviştäreˇ* "yer zarfları" ve *säbäp-maksat räviştäreˇ* "sebep-maksat zarfları" gruplarına ayrılmıştır.[408]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde işlevlerine göre zarf türlerine şu örnekler verilmektedir:

1. *Bilgeˇ räviştäreˇ* "belirti zarfları":

1.1. *Sıyfatlav räviştäreˇ* (*saf räviştär*) "niteleme zarfları (saf zarflar)": *tiz (söyläv)* "hızlı (konuşma)", *äkrenˇ (kıymıldav)* "yavaş kımıldama"[409], *kinät kuzgalırga* "birden bire hareket etmek", *anna-monnan işlärgä* "şöyle böyle yapmak"[410], *kinät turayıp* "ansızın doğrulup"[411],

1.2. *Mikdar räviştäreˇ* "miktar zarfları": *bik (yaratuv)* "çok (sevme)", *tämam (onıtuv)* "tamamen (unutma)", *köçkä (yörüv)* "var gücüyle (yürüme)", *ütä (kürenüv)* "çok (zayıflama)", *bik (matur)* "çok (güzel)", *gayät (köçlegeˇ)* "gayet (güçlü)", *ifrat (kurkınıç)* "aşırı (korkunç)", *urtaça (buylı)* "ortaca (boylu)"[412], *bik yaxşı işitergä* "pek

---

[407] *mikdar räviştäreˇ* "miktar zarfları", *Häzergeˇ Tatar Ädäbi Teleˇ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, (Kazan, 1965, s. 214.) adlı gramer kitabında *küläm-çama räviştäreˇ* terimiyle belirtilmiştir.

[408] V. N. Hangildin, *Tatar Teleˇ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 264-267; *Häzergeˇ Tatar Ädäbi Teleˇ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s.214-216; D. G. Tumaşeva, *Häzergeˇ Tatar Ädäbi Teleˇ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 79-81.

[409] D. G. Tumaşeva, *Häzergeˇ Tatar Ädäbi Teleˇ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 79.

[410] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 29.

[411] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 214.

[412] D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 80.

net işitmek", *bıraz yoklap alırga* "biraz uyumak"[413], *baytak* "epeyce, çok", *bik* "çok", *bıraz* "biraz", *bıräm-bıräm* "birer birer", *bırämläp* "birer birer, ayrı ayrı", *äkrın* "yavaş, hafif, az, sakin, kısık", *gasırlarça* "asırlarca", *gayät* "gayet", *küp* "çok", *şaktıy* "epey, epeyce, pek", *tämam* "tamamen", *urtaça* "ortalama", *yakınça* "aşağı yukarı, yaklaşık", *yış* "sık", *yözlärçä* "yüzlerce"[414],

1.3. ***Öhşatuv-çagıştıruv räviştäre*** **"benzetme-karşılaştırma zarfları":** *bilgändäy (söyläv)* "tanıdık gibi (konuşma)", *äytkänçä (işläv)* "söylendiği gibi (yapma)", *göldäy (matur)* "gül gibi (güzel)", *örlıktay (börtiklı)* "tohum gibi (taneli)", *üzençä (raslav)* "kendince (doğrulama)"[415], *almakça kararga* "aptalca bakmak", *çäçäktäy matur* "çiçek gibi güzel", *yözgä-yöz öçraşırga* "yüz yüze gelmek"[416], *atalarça* "babalar gibi", *ayuday* "ayı gibi", *batırlarça* "bahadır gibi", *ävvälgeçä* "evvelki gibi, önceki gibi, aynı", *kitaptagıça* "kitaptaki gibi", *uttay* "ot gibi, ateş gibi"[417],

2. ***Häl räviştäre*** **"hâl zarfları":**

2.1. ***Vakıt räviştäre*** **"zaman zarfları":** *birsikönge (bilgiläv)* "öbür güne (tayin etme)", *bügen (barmav)* "bugün (gitme)", *cäyen (imtihan birüv)* "yazın (sınav olma)", *ilik-iliktän (tanış buluv)* "çok eskiden beri (tanıdık olma)", *vakıt-vakıt (börçıluv)* "zaman zaman (üzülme)"[418], *irtän kürişergä* ""sabahleyin görüşmek, *küptän bilergä* "çoktan beri bilmek", *vakıt-vakıt uylandırga* "zaman zaman düşünmek"[419], *bıltır* "geçen yıl", *birkön* "bir gün", *cäyen* "yazın, yaz vakti", *älı* "şimdi", *häzergi* "bugünkü, çağdaş", *irtägä* "yarın", *kiçä* "dün", *küptän* "çok önce", *soñ* "sonra", *tizdän* "çabuk, yakın zamanda", *yazın* "ilkbahar zamanında"[420],

2.2. ***Urın räviştäre*** **"yer zarfları":** *arı (kitüv)* "o yere (gitme)", *küz aldında (işläv)* "göz önünde (yapma)", *yıraktan (kilüv)* "uzaktan (gelme)", *yugarıga*

---

[413] F. Hakimcan, a.g.e., s. 29.
[414] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 214-215.
[415] D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 80.
[416] F. Hakimcan, a.g.e., s. 29.
[417] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 214.
[418] D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 81.
[419] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 29.
[420] *Häzergi Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Kazan, 1965, s.215.

(kütärılüv) "yukarıya (yükselme)"[421], *ara-tirä* "yer yer", *arı* "o yere", *birı̆* "buraya", *buylata* "boydan boya", *tübäntı̆n* "yere yakın", *yakın* "yakın", *yänäşä* "yan yana", *yı̆rak* "uzak", *yugartın* "yukarıdan"[422],

2.3. *Säbäp-maksat rävı̆şları̆* "sebep-maksat zarfları": *buşka (yörüv)* "boşa (gitme)", *ärämgä (kitüv)* "boşa (gitme)", *yukka (tırışuv)* "boşuna (uğraşma)"[423], *yukka bı̆rçılırga* "boşuna üzülmek", *yı̆ri kitärgä* "inadına gitmek"[424].

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden sadece üçünde zarfların işlevlerine göre gruplandırıldıkları tespit edilmiştir. Bu çalışmalardan ilki Kayyum Nasırî'nin Änmüzäc adlı gramer kitabıdır. Kayyum Nasırî çalışmasında zarfları ayrı bir kelime türü olarak ele almamış ve *ḥärı̆f* "edat" kelime türünün bir alt grubu olarak değerlendirmiştir. Çalışmasında, Arap gramer anlayışına uygun olarak zarfları[425], *ẓarf-ı zamān* "zaman zarfı" ve *ẓarf-ı mäkān* "mekân zarfı" şeklinde ikiye ayırarak şu şekilde incelenmiştir:

"*Ẓarf* 'zarf" iki türlü olup birincisi, *ẓarf-ı zamān* 'zaman zarfı'dır ki, onlar şunlardır: *bu kı̆n* 'bugün', *kı̆ndı̆z* 'gündüz', *tı̆nlä* 'gece vakti', *tı̆näkı̆n* 'dün', *älı̆* 'şimdi', *baya* 'önce', *irtä* 'sabah', *kiç* 'akşam', *ı̆ylädä* 'öğle vaktinde', *irtä bı̆län* 'sabahleyin', *kiç bı̆län* 'akşamleyin', *ḳış kı̆nı̆* 'kış zamanı', *yaz kı̆nı̆* 'ilkbahar zamanı', *cäy kı̆nı̆* 'yaz günü', *kı̆z kı̆nı̆* 'güz zamanı' ve diğerleridir. Meselâ, *Kiçä kildı̆m.* 'Gece geldim.'; *Kı̆ndı̆z yı̆ḳladım.* 'Gündüz uyudum.' cümlelerinde olduğu gibi. *Bu (y)ıl* 'bu yıl', *bıltır* 'geçen yıl', *ay* 'ay', *(y)ıl* 'yıl', *aṭna* 'hafta', *tävlı̆k* 'bir gece bir gündüz' kelimelerinin hepsi *ẓarf-ı zamān* 'zaman zarfı'dır.

Ẓarf-ı mäkān 'mekân zarfı', bir işin veya hâlin gerçekleşme yerini bildirir. *Ẓarf-ı mäkān* 'mekân zarfı', nihayeti yoktur. Ancak burada en önemlileri

---

[421] D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 81.
[422] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 215.
[423] D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 81.
[424] F. Hakimcan, a.g.e., s. 29.
[425] Arap gramer anlayışına göre "zaman ve mekân bildiren isimler" olarak tanımlanan zarflar, mebnî ve mu'râb olmak üzere iki kısma ayrılır. Mebnî zarflar on yedi tanedir. Bunların altı tanesi, mekân zarfı, on tanesi zaman zarfı, geriye kalan bir tanesi de hem mekân hem de zaman zarfı olarak kullanılır. (bk. Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 235; Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi,*A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXIX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 128-129.) Zarfların zaman belirtenleri *zarf-ı zaman*, mekân belirtilenleri ise, *zarf-ı mekân* olarak adlandırılır. (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 1168.)

belirtilmiştir: *Anda* ‘orada’, *mŏnda* ‘burada’, *şunda* ‘şurada’, *tığındä* ‘ötede’, *içdä* ‘içte, içeride’, *tışda* ‘dışta’, *sŏŋda* ‘sonda’, *artda* ‘arkada’, *alda* ‘önde’, *astda* ‘altta’, *östdä* ‘üstte’.” (Änmüzäc 1895, 55)

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi gramerlerinden zarfların ele alındığı ikinci gramer kitabı Galimcan İbrahim’in *Tatar Ṣarfı* adlı çalışmasıdır. Galimcan İbrahim, *ḳayd* terimiyle belirttiği zarfları başlıca beş gruba ayırmıştır: *ḳuvätläv ḳaydları* “güçlendirme zarfları”, *gŏman ḳaydları* “fikir zarfları”, *zaman ḳaydları* “zaman zarfları”, *sŏal ḳaydları* “soru zarfları” *çikläv ḳaydları* “sınırlama zarfları” . Çalışmasında herhangi bir açıklama yapmadan her zarf türü için şu zarfları belirtmiştir:

Ḳuvätläv ḳaydları “güçlendirme zarfları”: *bik* “pek, çok”, *ġāyät* “gayet”, *ütä* “çok”, *iŋ* “en”, *hiç* “hiç”, *älbättä* “elbet, elbette”, *bit* “ne”, *iç* “ya”, *näḳ* “zâten, sanki”, *aṣlā* “asla”, *şiksız* “şüphesiz”, *şŏbhäsiz* “şüphesiz”,

Gŏman ḳaydları “fikir zarfları”: *buġay* “galiba”, *bälki* “belki”, *aḫrısı* “belki”, *ällä* “yoksa”, *iḥtimāl* “belki”, *şayäd* “şayet, belki de” (TS. 1921, 74),

Zamān ḳaydları “zaman zarfları”: *indi* “şimdi”, *imdi* “şimdi”, *hamān* “hemen”, *älı* “hele, şimdi”, *uḳ* “bizzat”, *ük* “bizzat”,

Sŏal ḳaydları “soru zarfları”: *mı [mıni]* “mi?”

Çikläv ḳaydları “sınırlama zarfları”: *ġına*, *ḳına*, *gına*, *kinä* [426]” (TS. 1921, 75).

Galimcan İbrahim’in çalışmasında, *mı [mıni]* “mi?” soru eki, *sŏal ḳaydları* “soru zarfları”, *-ġına*, *-ḳına*, *-gına*, *-kinä* ekleri de *çikläv ḳaydları* “sınırlama zarfları” olarak belirtilen zarf türü içinde gösterilmiştir.

Gabdurrahman Sägdi’nin çalışmasında ise, zarflar yirmi bir gruba ayrılmıştır: *kürsätüv ḳaydları* “gösterme zarfları”, *räviş ḳaydları* “tarz zarfları”, *surav ḳaydları* “soru zarfları”, *bilgilläv ḳaydları* “belirtme zarfları”, *ʿāmmlav ḳaydları* “genelleme zarfları”, *ḳuvätläv ḳaydları* “güçlendirme zarfları”, *säbäp ḳaydları* “sebep zarfları”,

[426] Galimcan İbrahim’in *çikläv ḳaydları* “sınırlama zarfları” olarak belirttiği *ġına*, *ḳına*, *gına*, *kinä*, aynı çalışmanın 34. sayfasında ve yazarın 1911 yılında yayımlanan gramerinde *+ġına*, *+ḳına*, *+gına*, *+kinä* şeklinde *azastuv ṣıyfatı* “küçültme, azaltma sıfatı” türetme eki olarak gösterilmiştir. (TS. 1911, 27), (TS. 1921, 34)

zamān ḳaydları “zaman zarfları”, *ikıl̆änüv ḳaydları* “şüphe zarfları”, *şart ḳaydları* “şart zarfları”, *cıyuv ḳaydları* “yığma zarfları”, *bülim ḳaydları* “bölme zarfları”, *alım ḳaydları* “alma zarfları”, *ŏẖşatuv ḳaydları* “benzetme zarfları”, *ṭuyġı ḳaydları* “duygu zarfları”, *ŏ̈ndäşüv ḳaydları* “seslenme zarfları”, *näticä*, *çıġış ḳaydları* “sonuç zarfları”, *bäyan ḳaydları* “beyan zarfları”, *ŏ̈mı̆d ḳaydları* “ümit zarfları”, *rastlav ḳaydları* “onaylama zarfları”, *çınlav ḳaydları* “doğrulama zarfları”.

Gabdurrahman Sägdi’nin çalışmasında her zarf türünün kısaca tanımlanmıştır. Bu çalışmada yapılan tanım ve zarflar şunlardır:

Kürsätüv ḳaydları “gösterme zarfları”: “Bir şeyi gösterirken söylenen *ḳaydlar* ‘zarflar’: *bu* ‘bu’, *şuşı* ‘şu, bu’, *şul* ‘şu, bu, o’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 40)

Rävı̆ş ḳaydları “şekil, tarz bildiren zarflar”: “*Niçı̆k* ‘nasıl’, *nindi* ‘hangi, nasıl’ sorularına cevap veren *ḳaydlar* ‘zarflar’: *şulay* ‘şöyle, öyle, bunun gibi’, *bŏlay* ‘böyle’, *alay* ‘onun gibi, öyle, *andıy* ‘onun gibi’, *bundıy* ‘bunun gibi’, *şundıy* ‘şöyle’, *şuşındıy* ‘tam bunun gibi’, *tı̆ġı̆ndi* ‘öteki gibi’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 41)

Surav ḳaydları “soru zarfları”: “Soru sormak için söylenen *ḳaydlar* ‘zarflar’: *ni* ‘ne’, *kim* ‘kim’, *nigä* ‘neye’, *ḳayçan* ‘ne zaman’, *niçı̆k* ‘nasıl’, *nik* ‘niçin’, *nindi* ‘nasıl’, *ḳaysı* ‘hangi, hangisi’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 41)

Bilgı̆läv ḳaydları “belirtme zarfları”: “Kelimenin bir şeye doğru yöneldiğini, onu işaret ettiğini söylenmesinin allatılmasa hizmet eden *ḳaydlar* ‘zarflar’: *üzı̆* ‘kendi’, *sayı̆n* ‘her’, *yalġız* ‘yalnız, tek’, *bigräk* ‘bilhassa, özellikle’, *ẖŏṣūṣa* ‘hususen’, *ẖŏṣūṣiyät* ‘hususiyet’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 41)

ʿĀmmlav ḳaydları “genelleme zarfları”: “Esas kelimeden anlaşılan anlamın umumileştirildiği *ḳaydlar* ‘zarflar’: *här* ‘her’, *härbir* ‘herbir’, *hämmä* ‘hep’, *bar* ‘hep’, *barça* ‘hepsi’, *cŏ̈mlä* ‘bütün’, *ʿŏmūm* ‘umum’, *bŏ̈tı̆n* ‘bütün, hep’, *bŏ̈tı̆nläy* ‘tamamen, bütünüyle’, *tämām* ‘tamam’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 42)

Ḳuvätläv ḳaydları “güçlendirme zarfları”: “Kelimelerin anlamını güçlendirme, tesirini arttırmak için söylenen *ḳaydlar* ‘zarflar’: *bik* ‘pek, çok’, *ütä* ‘çok’, *ġāyät* ‘gayet’, *iŋ* ‘en’, *aṣlā* ‘asla’, *hiç* ‘hiç’, *älbättä* ‘elbet, elbette’, *bit* ‘ne’, *iç* ‘ya’, *-ġına/-ginä* gibi.” (YHYTTS. 1913, 42)

Säbäp ḳaydları “sebep zarfları”: “İşin sebebini anlatmak için kullanılan *ḳaydlar* ‘zarflar’: *çŏnki* ‘çünkü’, *ŏçĭn* ‘için’, *şunlıḳtan* ‘o yüzden, sebebiyle’, *şuŋa kürä* ‘şuna göre’, *şunıŋ ŏçĭn* ‘şunun için’, *şul säbäplĭ* ‘şu sebepten’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 43)

Zamān ḳaydları “zaman zarfları”: “Kendisinden zaman anlamı anlaşılan *ḳaydlar* ‘zarflar’: *indĭ* ‘şimdi’, *hamān* ‘hemen’, *älĭ* ‘hele, şimdi’, *ilk* ‘ilk, önce’, *suŋra* ‘sonra’, *suŋ* ‘son, sonra’, *ävväl* ‘önce’, *şundan suŋ* ‘şundan sonra’, *baya* ‘önce’, *ḥāżır* ‘şimdi’, *ʿāḳıbät* ‘nihayet, son’, *nihāyät* ‘nihayet, son’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 43)

İkĭlänüv ḳaydları “şüphe zarfları”: “şüphelenmeyi anlatmak için getirilen *ḳaydlar* ‘zarflar’: *bälki* ‘belki’, *buġay* ‘galiba, muhtemelen’, *şikĭllĭ* ‘gibi, benzer, şeklinde’, *ällä* ‘yoksa’, *şāyäd* ‘şayet, belki de’, *iḥtimāl* ‘belki’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 44)

Şart ḳaydları “şart zarfları”: “Şart anlamının anlatan *ḳaydlar* ‘zarflar’: *ägär* ‘eğer’, *gärçä* ‘gerçi’, *gär* ‘gerçi’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 44)

Cıyuv ḳaydları “yığma zarfları”: “Birliktelik anlamını anlatmak ve kelimeleri birbirine bağlamak için hizmet eden *ḳaydlar* ‘zarflar’: *bĭlän* ‘ile’, *ilän* ‘ile’, *bĭlä* ‘ile’, *daḫı* ‘de, da’, *yänä* ‘yine, tekrar’, *häm* ‘ve’, *taġı* ‘daha, da, de’, *dä* ‘de’, *vä* ‘ve’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 45)

Bülim ḳaydları “bölme zarfları”: “Kelimelerin iki tarafa bölünerek söylendiğini anlatmak için kullanılan *ḳaydlar* ‘zarflar’: *yä* ‘ya’, *yäysä* ‘ya da’, *yäki* ‘veya’, *başḳa* ‘başka’, *ġayrĭ* ‘gayrı, başka, diğer’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 45)

Alım ḳaydları “alma zarfları”: “Açıklama yapmak için kullanılan *ḳaydlar* ‘zarflar’: *ama* ‘ama’, *faḳaṭ* ‘fakat’, *mägär* ‘meğer’, *tik* ‘ancak’, *alayda* ‘ona rağmen, öyle de’, *şulayda* ‘şöyle de’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 45)

Ŏḫşatuv ḳaydları “benzetme zarfları”: “Bir nesnenin ikinci bir nesneye olan benzerliğini bildirmek için kullanılan *ḳaydlar* ‘zarflar’: *kĭbĭk* ‘gibi’, *tŏslĭ* ‘gibi, benzer’, *şikĭllĭ* ‘gibi, benzer, şeklinde’, *güya* ‘güya’, *-sıman*, *-däy/-day* gibi.” (YHYTTS. 1913, 46)

Ṭuyġı ḳaydları “duygu zarfları”: “Gönüldeki sevinç, kaygı, şaşırma ya da öc almayı dileme gibi duyguları anlatmak için kullanılan kullanılan *ḳaydlar* ‘zarflar’: *a* , *abau* , *iḫ-ŏḫ*, *ä*, *uf* , *fu*, *vay*, *ayhay* , *aḫ*, *vah* gibi.” (YHYTTS. 1913, 47)

Öndäşüv ḳaydları “seslenme zarfları”: “Birşeye seslenildiğini açıkça bildirmek için söylenen *ḳayd* ‘zarf’, *ŏ̈ndäşüv ḳaydı* ‘seslenme zarf’ denir: *äy* ‘hey’ (YHYTTS. 1913, 47)

Näticä, *çıġış ḳaydları* “sonuç zarfları”: “İlk söylenen sözlerden bir netice çıkarmak için söylenen *ḳaydlar* ‘zarflar’: *bäs* ‘demek ki’, *dimäk* ‘demek (ki)’, *dimälĭki* ‘demeli ki ‘ gibi.” (YHYTTS. 1913, 48)

Bäyan ḳaydları “beyan zarfları”: “İlk söylenen sözlerin anlamını açıklamak için getirilen sözlerin başında söylenecek olan *ḳaydlar* ‘zarflar’: *yäʿni* ‘yani’, *ki* ‘ki’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 48)

Ömĭd ḳaydları “ümit zarfları”: “Ümit etmeyi anlatan *ḳayd* ‘zarf’, *ŏ̈mĭd ḳaydı* ‘ümit zarfı’ diye adlandırılır: *käşki* ‘keşke’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 48)

Rastlav ḳaydları “onaylama zarfları”: “Birinin sorduğu sözü doğrulamak için söylenen *ḳayd* ‘zarf’, *rastlav ḳaydı* ‘onaylama zarfı’ diye adlandırılır: *äyyĭ* ‘evet’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 49)

Çınlav ḳaydları “doğrulama zarfları”: “*Fi’l-ḥaḳīḳa* ‘gerçekten, doğrusu’, *fi’l-aṣl* ‘aslında’, *vāḳıʿā* ‘gerçek, gerçi, her ne kadar’, *ḥaḳīḳatän* ‘gerçekten, doğrusu’ gibi.” (YHYTTS. 1913, 49).

Gabdurrahman Sägdi’nin yaptığı bu tasnifte, aslında zarf olmayan bazı kelimeler, zarf türleri arasında gösterilmiştir. Bunları sıralayacak olursak Gabdurrahman Sägdi’nin, *kürsätüv ḳaydları* “gösterme zarfları”, *rävĭş ḳaydları* “şekil, tarz bildiren zarflar”, *surav ḳaydları* “soru zarfları”, *bilgĭläv ḳaydları* “belirtme zarfları” ve *ʿämmlav ḳaydları* “belirsizlik zarfları” olarak sıraladığı zarf türleri içinde belirtilen zarflar, zamir kelime grubunun örneklerinden ibarettir. (YHYTTS. 1913, 40-42)

Ṭuyġı ḳaydları “duygu zarfları” olarak belirttiği zarf türü içinde çeşitli ünlemler belirtilmiştir. (YHYTTS. 1913, 47)

Yine *+sıman*, *+däy/+day* gibi eklendiği kelimeye benzeme anlamı katan ekler ve benzetme edatıları *ŏẖşatuv ķaydları* "benzetme zarfları" adı altında zarf olarak gösterilmiştir. (YHYTTS. 1913, 46)

Cıyuv ķaydları "yığma zarfları" türü içinde çeşitli bağlaçların ele alındığı görülmektedir. (YHYTTS. 1913, 45)

Gabdurrahman Sägdi'nin *säbäp ķaydları* "sebep zarfları", adı altında belirttiği kelimeler ise, Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde *säbäp tĭrkägĭçlärĭ* "sebep edatları" olarak gösterilmektedir.[427]

4.2.5. FİİL

4.2.5.1. FİİLİN TANIMI

Fiil, şekil bilgisinin isimden sonra gelen en önemli ögesidir. Fiiller, iş ve hareket bildiren kelimelerdir. Karşıladıkları hareketler ile zaman ve mekân kapsamı içinde, somut ve soyut nesne ve kavramlarla ilgili her türlü oluş, kılış, kılınış ve durumları bildiren fiiller, bu özellikleri sebebiyle dilin şeklî yapısının temel birimlerinden birini oluştururlar.[428]

Fiil, Tatar Türkçesinin açıklamalı sözlüğünde dil bilimsel açıdan en basit şekilde "iş veya hâli bildiren ve zaman, şahıs, sayı ile çekimlenen kelime türü" olarak tanımlanmıştır.[429] Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde fiil, "varlığın gerçekleştirdiği iş veya hâlin oluşum tarzını bildiren ve varlık-yokluk, çatı, derece, kip, zaman, şahıs ve sayı ile çekimlenen kelime türü"[430], "iş veya hâli bildiren, varlık-yokluk, çatı, zaman ve şahıs, sayı kategorilerinde kullanılan kelimeler grubu"[431], "varlığın iş veya hâlini bildiren, konuşmada bu anlamı koruyan, tamamen ya da kısmen varlık-yokluk, çatı, zaman ve şahıs kategorilerinde kullanılan

---

[427] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 359; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 266.
Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 527.

[429] *Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ-III*, SSSR Fännär Akademiyasĭ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsĭmĭndägĭ Tĭl, Ädäbiyät häm Tarih İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1977, s. 342.

[430] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 115; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 107.

[431] V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 156.

kelimeler"[432], "varlığın işini veya hâlini bildiren, ne yapmak?, ne yapılmak?, ne yaptırmak? gibi sorulara cevap olarak gelen kelimeler"[433], "varlığın işini, hâlini ve hareketini bildiren kelimeler"[434] şeklinde tanımlanmıştır.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz fiil tanımları şunlardır:

"Hâriçte ya da zihinde bir işe delâlet eden kelimelere *fiʿl* denir." (TTKGS. 1887, 17)

"*Fiʿl*, iş yapmak anlamındadır. Ancak nahiv düzeninde fiil bir kelimedir ki kendinde bulunan anlamı eksiksiz ifade eder ve zaman bildirir. ör. *yazdım* 'yazdım' kelimesinde olduğu gibi." (Änmüzäc 1895, 14)

"*Fiʿl*, bir işin veya bir hâlin üç zamandan birinde gerçekleştiğini bildiren kelimedir. ör. *Mäktäb açıldı.* 'Okul açıldı.', *Bez uḳıymız.* 'Biz okuyoruz.', *Sin yazarsıŋ.* 'Sen yazarsın.', *Ul baraçaḳ.* 'O gidecek.' gibi cümlelerdeki *açıldı* 'açıldı', *uḳıymız* 'okuyoruz', *yazarsıŋ* 'yazarsın', *baraçaḳ* 'gidecek' kelimelerinin tamamı fiildir." (MYST. 1907, 6, 22)

"*Fiʿl*, tek başına bir anlam ifade eden, üç zamanın herhangi biriyle çekimlenen kelimedir. Fiilin aslı mastardır." (TörS. 1909, 27)

"Bir iş veya bir hâlin olup, olmadığını (gerçekleşip gerçekleşmediğini) anlatan kelimeler *fiʿl* diye adlandırılır. ör. *yaz* 'yaz' - *yazma* 'yazma', *yazdı* 'yazdı' - *yazmadı* 'yazmadı', *yazar* 'yazar' - *yazmas* 'yazmaz', *ḳuvan* 'sevin' - *ḳuvanma* 'sevinme', *ḳuvanır* 'sevinir' - *ḳuvanmas* 'sevinmez' gibi." (YHYTTS. 1913, 38)

"Bir iş veya hâli anlatan kelimeler *fiʿl* diye adlandırılır. ör. *uḳıy* 'okuyor', *ṭora* 'durur', *aldım* 'aldım', *yaz* 'yaz', *kitkän* 'gitmiş', *kilmäs* 'gelmez', *kitär* 'gider'. Fiillller ne yapıyor?, ne hâldedir?, ne olur? ne yapmış? gibi iş veya hâli bildiren sorulara cevap olan kelimelerdir." (MTTD. II, 1917, 17)

"İş veya hâli anlatan kelimeler *fiʿl* diye adlandırılır. ör. *ḳoymäm* 'su dökünüyorum', *yözim* 'yüzüyorum', *kiyındım* 'giyindim', *uṭıra* 'oturuyor', *tarab* 'tarayarak' gibi." (TS. 1921, 40), (Til Sab. 1919, 31).

---

[432] *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 225.
[433] H. Ismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Teleneŋ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 78.
[434] M. Zekiyev, *Tatar Tele*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1985, s. 164.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerleri ile Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde yapılan fiil tanımlarını karşılaştırdığımızda fiilin iş veya hâl bildiren kelimeler olarak belirtilmesi her iki dönem için de ortak bir tespittir. Ancak fiilin hangi kategorilerinin bulunduğu konusu, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde daha tam anlamıyla yapılmamış ve fiil için sadece zaman kategorisi belirtilmiştir.

4.2.5.2. FİİL TÜRLERİ

4.2.5.2.1. YAPILARINA GÖRE FİİLLER

Tatar Türkçesinde fiiller, en zengin kelime hazinesine sahip türlerden biridir. Leksik-gramatik özelliklerine göre fiiller, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında, *tŏp figıl* "basit fiil" ve *yasalma figıl* "türemiş fiil" şeklinde iki[435] ya da *tŏp figıl* "basit fiil", *yasalma figıl* "türemiş fiil" ve *kuşma figıl* "birleşik fiil" şeklinde üç[436] gruba ayrılarak incelenmiştir. Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarında ise, fiillerin yapılarına göre bu şekildeki tasnifine sadece Galimcan İbrahim'in çalışmasında rastlanmıştır. Bu çalışmada fiiller, yapılarına göre üçe ayrılmıştır. (TS. 1921, 58-60) Bu gruplar şunlardır: *tŏb fi'l* "basit fiil", *yasalma fi'l* "türemiş fiil" ve *ḳuşma fi'l* "birleşik fiil". İncelediğimiz diğer Ceditçilik Dönemi gramer kitaplarında sadece basit ve birleşik fiil türlerinin açıklandığı ve örneklendirildiği görülmüştür.[437]

4.2.5.2.1.1. BASİT FİİLLER

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde basit fiiller, "Yapılarına göre kendi içlerinde daha basit anlamlı ögelere ayrılamayan kök hâlindeki fiillere basit fiil denir. ör. *kil* 'gel', *kit* 'git', *sız* 'çiz', *yaz* 'yaz' vd."[438] şeklinde tanımlanırken, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerinde "Eğer fiiller, konuşmada tek başına kullanılıp başka fiillere eklenmezse o fiillere *baṣīṭ fi'l* denir. ör. *yazdım* 'yazdım' gibi." (TTKGS. 1887, 27) ve "Kelimenin kendi asıl şekli, hâli ile bir işi, bir hâli anlatıyorsa o fiil, *tŏb fi'l* olur. ör. *aldırġan* 'aldıran', *ḳaytmasın* 'geri dönmesin', *kiliym*

---

[435] Çalışmalarında yapılarına göre fiileri iki gruba ayırarak inceleyen V. N. Hangildin ve Z. Väliullina vd., basit fiilleri, *tŏp figıllär* ve *tamır nigẕlı̆ figıllär*, türemiş fiilleri de *yasalma figıl* ve *yasalma nigẕlı̆ figıllär* şeklinde adlandırmışlardır. bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 157; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 226.

[436] Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tı̆lı̆ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 118.

[437] (TTKGS. 1887, 27-29), (TŏrS. 1909, 43-46), (YHYTTS. 1913, 34-35), (MTTD. II, 1917, 33)

[438] Ḫ. Ḫismatullin vd., a.g.e., s. 118.

'geliyorum', *sanḳaç* 'sanınca', *uylamıyça* 'düşünmeyerek', *yazdım* 'yazdım' gibi." (TS. 1921, 58)[439] şeklinde tanımlanmıştır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde basit fiil için verilen örnekler, Tatar Türkçesindeki emir kipinin tekil ikinci şahsının çekim şekli ile gösterilirken, Ceditçilik Döneminde çekimli ve çekimsiz fiillerden karışık olarak seçilmiştir. Yine bu tür fiillerin şekil özelliklerinden hece sayısı, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde "Fiillerin bu türü, genellikle bir veya iki heceden oluşurlar."[440] şeklinde belirtilirken Ceditçilik Döneminde basit fiillerin oluşum şekilleriyle ilgili olarak herhangi bir açıklamaya rastlanmamıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde çeşitli konularda örnek olarak gösterilen yapısına göre basit fiilleri ünlü-ünsüz ses düzenlerine göre şöyle tasnif edebiliriz:

1. Ünlü + ünsüz yapısında olanlar: *al-* "almak" (TS. 1921, 71), *ŏl-* "ölmek" (TS. 1921, 60),

2. Ünsüz + ünlü yapısında olanlar: *yu-* "yıkamak" (TS. 1911, 58),

3. Ünsüz + ünlü + ünsüz yapısında olanlar: *bar-* "varmak, gitmek" (TS. 1921, 27, 45, 46, 71); *bıl̆-* "bilmek" (TS. 1911, 58), (YHYTTS. 1913, 26); *bir-* "vermek" (YHYTTS. 1913, 23, 37), (TS. 1921, 45); *bul-* "olmak" (TŏrS. 1909, 43-46), (TS. 1921, 27); *çıḳ-* "çıkmak" (MTTD. II, 1917, 26); *ḳaz-* "kazmak" (YHYTTS. 1913, 26); *ḳıl-* "yapmak" (YHYTTS. 1913, 23); *kil-* "gelmek" (TS. 1911, 58), (TS. 1921, 71); *kis-* "kesmek" (TŏrS. 1909, 9), (MTTD. II, 1917, 23); *kit-* "gitmek" (TS. 1911, 58); *kür-* "görmek" (TŏrS. 1909, 34, 35), (YHYTTS. 1913, 26, 37), (TS. 1911, 58); *ṣar-* "sarmak" (MTTD. II, 1917, 23); *ṣat-* "satmak" (Änmüzäc 1895, 55), *sat-* "satmak" (TS. 1921, 60); *siz-* "sezmek" (YHYTTS. 1913, 23); *ṣuḳ-* "vurmak, dövmek" (MTTD. II, 1917, 23); *tŏt-* "tutmak" (YHYTTS. 1913, 24); *yat-* "yatmak" (TS. 1911, 58), (TS. 1921, 71); *yav-* "yağmak" (MTTD. II, 1917, 5); *yaz-* "yazmak" (TTKGS. 1887, 16, 20, 22, 25), (Änmüzäc 1895, 52, 53), (MYST. 1907, 34), (TS. 1911, 58-59), (YHYTTS. 1913, 24, 25, 38), (MTTD. II, 1917, 20, 23), (TS. 1921,

[439] Galimcan İbrahim'in basit fiil tanımında örnek olarak gösterdiği fiillerden bazılarının yapısına göre basit fiil olmadığı görülür: *al-dır-* "aldırmak", *uy+la-* "düşünmek".
[440] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 157.

43), (TS. 1930, 54-55); *yun-* “yontmak” (TS. 1911, 58); *yŏz-* “yüzmek” (TS. 1921, 40), (Tĭl Sab. 1919, 31),

4. Ünlü + ünsüz + ünlü yapısında olanlar: *arı-* “yorulmak” (MTTD. II, 1917, 33), *uḳı-* “okumak” (TS. 1911, 58-59), (TS. 1921, 45, 58), (TS. 1930, 54-55); *uḳu-* “okumak” (MYST. 1907, 34, 36), (TŏrS. 1909, 34, 35), (YHYTTS. 1913, 26), (MTTD. II, 1917, 26),

5. Ünsüz + ünlü + ünsüz + ünsüz yapısında olanlar: *ḳayt-* “geri dönmek” (MTTD. II, 1917, 5), (TS. 1921, 58),

6. Ünsüz + ünlü + ünsüz + ünlü yapısında olanlar: *ḳara-* “bakmak” (YHYTTS. 1913, 26); *tara-* “taramak” (TS. 1921, 40), (Tĭl Sab. 1919, 31); *yara-* “yaramak” (TŏrS. 1909, 27); *yŏrĭ-* “yürümek” (TS. 1911, 58),

7. Ünlü + ünsüz + ünlü + ünsüz yapısında olanlar: *ŏnıt-* “unutmak” (YHYTTS. 1913, 23).

4.2.5.2.1.2. TÜREMİŞ FİİLLER

Türemiş fiiller, isim veya fiil kök ve gövdelerine çeşitli türetme ekleri getirilerek kurulmuş olan fiillerdir. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerinde türemiş fiiller, “Tatar Türkçesinde bazı fiiller, bazı kelime türlerinin sonuna türetme ekleri getirilmesiyle oluşturulurlar. Bu tür fiillere türemiş fiil denir.”[441] şeklinde tanımlanmıştır. İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarından sadece Galimcan İbrahim’in çalışmasında türemiş fiillerin tanımının yapıldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmadaki türemiş fiil tanımı şöyledir: “Kelimenin kendi, basit şekliyle iş veya hâl anlatmazsa ve esasen isim, sayı, sıfat ya da farklı bir kelime türünden olup da sonuna bir ek eklendikten sonra bu anlamı anlatırsa o fiil artık *yasalma fiʼl* olur. ör. *balalaġan* ‘çocuk doğurmuş’, *başlaġan* ‘başlamış’, *kŏçläp* ‘güçle zorlayarak’, *tärbiyäladĭm* ‘terbiye verdim’, *yamanladı* ‘kötüledi’ gibi.” (TS. 1921, 58-59). Her iki tanımda da bu tür fiillerin oluşturulmasında türetme eklerinin önemi açıkça belirtilmiştir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde fiillerin oluşturulmasında iki yol belirtilir. Bu yollardan ilki, morfolojik yol, ikincisi ise, sintaksik yoldur.

[441] *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 227.

Morfolojik yol, yapılarına göre türemiş fiillerin oluşturulmasında kullanılır. Tatar Türkçesinde herhangi bir isim veya fiil köküne fiil türetme eklerinin eklenmesiyle yeni kelime türetmede kullanılan yol, morfolojik yol olarak açıklanır.[442] Bazı Tatar gramer kitaplarında fiillerin bu yol ile türetilen şekillerine *yasagıçlı figıl* "(son) ekli fiil" adı verilmiştir.[443] Sintaksik yol ise, yapılarına göre birleşik fiiller oluşturulurken kullanılır. Bu yol ile oluşturulan fiiller, Tatar gramer kitaplarında *kuşma figıl* "birleşik fiil" ve *tezmä figıl* "sıralı fiil" şeklinde adlandırılmıştır.[444]

Morfolojik yol ile fiil oluşturulmasında kullanılan eklere incelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden sadece Galimcan İbrahim'in çalışmasında

---

[442] Morfolojik yol kullanılarak fiil türetiminde kullanılan türetme ekleri, Türk lehçe ve şivelerinin gramerlerinin incelendiği çalışmalarda farklı farklı sayılarda karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, ilk Tatar gramercilerinden A. Kazem-bek, *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka* (Kazan, 1839) adlı gramer kitabında 4 fiil türetme eki göstermiştir. Daha sonraki yıllarda yayımlanan çeşitli Türk lehçe ve şivelerinin incelendiği gramer kitaplarında bu sayının giderek arttırıldığı görülür. O. Böhtlingk 16 (bk. *Über die Sprache der Jakuten: Grammatik, Tekst und Worterbuch*, SPb. 1851.); N. İ. Aşmarin 12 (bk. *O morfologiçeskiẖ kategoriyaẖ podrajaniy v Çuvaşskom yazıke*, Kazan, 1928.); P. M. Melioranskiy 8 (bk. *Kratkaya grammatika Kazak-Kirgizskogo yazıka*, Spb. 1894.) fiil türetme eki belirtmiştir. Bazı dilcilerin fiil türetme ekleri arasında çatı eklerini de değerlendirmeye başlamalarıyla bu eklerin sayısı iyice artmıştır. M. Terentyev, V. Gordlevskiy ve A. Ş. Karaẖanov gibi dilciler, gramer çalışmalarında, çatı kategorisini oluşturan ekleri, müstakil fiil türeten ekler olarak değerlendirmiş ancak esas fiil türetme eklerini incelememişlerdir. N. F. Katanov, S. V. Yastremskiy ve N. K. Dmitriyev ise, fiil türetiminde çatı kategorisinin oluşumunu da dâhil etmiştir. XX. yüzyılın 40-60'lı yılları arasında Türk lehçe ve şivelerinin incelendiği pek çok gramer kitabında, çatı ekleri ile müstakil fiil türetme ekleri birbirinden ayrılarak incelenmeye başlar. Buna rağmen fiil türetme eklerinin sayısında herhangi bir azalma görülmez. Örneğin N. P. Dırenkova 16 (bk. *Grammatika Şorskogo yazıka,* Moskva-Leningrad, 1941.), L N. Ḫaritonov 10 (bk. *Sovremennıy Yakutskiy yazık: Fonetika i Morfologiya*, Yakutsk, 1947.), N. A. Baskakov 13 (bk. *Karakalpakskiy Yazık: Fonetika i Morfologiya*, Moskva, 1952.) ve A. N. Kononov 24 (bk. *Grammatika Sovremennogo Uzbekskogo Literaturnogo Yazıka*, Moskva-Leningrad, 1960.) fiil türetme eki belirtmiştir. Türkolojide fiil türetme yollarının ve fiil türetme eklerinin hususî olarak ele alındığı çalışmaların yayımlanmaya başlanmasıyla bu eklerin kelime türetimindeki yeri tam anlamıyla tespit edilmiştir. Tatar Türkçesinin incelendiği gramerlerde XIX. yüzyılın başından itibaren fiil türetme eklerinin sayı bakımından az da olsa ele alındığını yukarıda belirtmiştik. Ancak bu yüzyılda fiil türetme eklerinin işlevi ya açıklanmamış ya da kısmen açıklanmıştır. Yine bu yüzyılda yayımlanmış gramerlerde çatı ekleri, fiillerden müstakil fiil türeten ekler olarak değerlendirilmiştir. XX. yüzyılın başında yayımlanan gramerlerde ise, morfolojik yol ile fiil türetimi konusunda pek bir yeniliğe rastlanmaz. Bu yüzyılın ikinci yarısından sonra yayımlanan çalışmalarda fiil türeten belli başlı ekler belirtilmiş ancak işlevleri tam anlamıyla açıklanmamıştır. Ş. A. Ramazanov'un *Tatar Tĕlĕ Buyınça Oçerklar* (Kazan, 1954) adlı çalışması ise, bu dönemde yayımlanan çalışmalardan fiil türetiminin ayrıntılı şekilde incelenmesi açısından farklılaşır. Bu çalışmada 22 fiil türetme eki belirtilmiştir. Bu eklerin yanı sıra varyantlarıyla birlikte saydığımızda örnekleriyle birlikte 120 arkaik fiil türetme ekinin listesi de ayrıca gösterilmiştir. XX. yüzyılın sonunda yayımlanan *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ (Mäskäv-Kazan, 1998) adlı çalışmada, Tatar Türkçesinin kelime türetiminde kullanılan bütün ekler ayrıntılı olarak örneklerle incelenmiştir.

[443] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 227.

[444] D. G. Tumaşĕva, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 189; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 227-228.

az da olsa yer verildiği tespit edilmiştir. Bu çalışmada Tatar Türkçesindeki isimden fiil türetiminde kullanılan ekler, *fiʕllıḫ* terimiyle adlandırılmış ve "Aslında fiil olmayan kelimelerin sonlarına eklenerek onları türemiş fiile dönüştüren eklere, *fiʕllıḫ* denir." şeklinde tanımlanmıştır. Galimcan İbrahim, çalışmasında Tatar Türkçesinde isimden fiil türetme eklerinin en sık kullanılanlarını şöyle sıralamıştır:

1. +*la-*, + *lä-*: *altın* "altın" / *altınla-* "altınlamak, yaldızlamak", *iş* "iş"/ *işlä-* "işlemek", *ḳara* "kara, siyah; mürekkep"/ *ḳarala-* "karalamak", *köç* "güç, zor"/ *köçlä-* "zorlamak", *tiş* "diş"/ *tişlädi* "dişledi, ısırdı", *tоz* "tuz" / *tоzla-* "tuzlamak", *tügäräk* "yuvarlak"/ *tügärädi* "yuvarlaklaştırdı",

2. +*ar-*, +*är-* : *aḳ* "ak, beyaz"/ *aġardı* "ağardı", *ḳızıl* "kızıl, kırmızı"/ *ḳızar-* "kızarmak", *kıçıḫ* "küçük, ufak"/ *kıçıräydi* "küçüldü", *kük* "gök rengi, mavi"/ *kügärdi* "göğerdi", *yäşıl* "yeşil"/ *yäşärdi* "yeşerdi", *yomşaḳ* "yumuşak"/ *yomşardı* "yumuşadı",

3. +*ay-*, +*äy-*: *ḳart* "yaşlı, ihtiyar, kart"/ *ḳartay-* "yaşlanmak, kart olmak" / *ḳartaydı* "yaşlandı, kart oldu", *salḳın* "serin, soğuk" / *salḳınaydı* "serinledi, soğukladı", *tоz* "düz" / *tоzäy-* "doğrulmak" / *tоzäydi* "doğruldu", *tübän* "aşağı" / *tübänäydi* "aşağıya yöneldi, alçaldı", *yıraḳ* "uzak, ırak" / *yıraġaydı* "uzaklaştı", *yış* "sık" / *yışäydi* "sıklaştı", *zur* "büyük" / *zuraydı* "büyüdü",

4. +*sın-*, +*sım-*: *avır* "ağır" / *avırsındı* "ağır işitti", *ḳıym* "zor, güç" / *ḳıymsın-* "zor görmek, zor saymak", *kiräk* "gerek, ihtiyaç" / *kiräksım-* "gereksinmek, ihtiyaç duymak", *tar* "dar" / *tarsın-* "dar görmek", *vaḳ* "ufak, küçük, ince" / *vaḳsın-* "ufak saymak, küçük işlere önem vermek" , *vaḳsınma* "ufak sayma", *yuḳ* "yok" / *yuḳsın-* "yoksunmak, özlemek" (TS. 1921, 59).

4.2.5.2.1.3. BİRLEŞİK FİİLLER

Yapılarına göre fiilerin üçüncü türünü oluşturan birleşik fiiller, bir isim veya isim soylu Türkçe veya yabancı kökenli bir kelime ile *etmek*, *edilmek*, *olmak*, *olunmak*, *eylemek*, *kılmak*, *kılınmak*, *yapmak* yardımcı fiillerinin birleşmesinden ya da belirli kurallar içinde bir araya getirilmiş iki ayrı fiilin anlamca kaynaşmasından oluşan *affet-*, *alt et-*, *hisset-*, *kabul et-*, *yardım et-*; *ilân edil-*, *kabul edil-*, *tercih edil-*; *iyi ol-*, *kaybol-*, *mecbur ol-*, *yok ol-*; *affolun-*; *emreyle-*, *kabul eyle-*; *namaz kıl-*;

anlayabil-, *yapabil-*, *açıver-*, *biçiver-*; *bakakal-*, *donakal-*; *çıkagel-*, *süregel-*; *bekleyedur-*; *düşeyaz-*; *didinip dur-* vd. gibi birleşik yapıdaki fiil türleridir.[445] Birleşik fiiller, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerinde kısaca "bazı fiiller kelimelerin yan yana getirilmeleriyle oluşturulurlar. ör. *çara kürä* 'çare görür', *kayta tŏr* 'dönüver', *yaza tŏrgan bul* 'yazmış ol', *yĭğıla yazdı* 'tam yıkılıyordu' vd." şeklinde tanımlanmıştır.[446]

Tatar Türkçesinde sentaktik yol ile oluşturulan bu fiil türünün Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *kuşma figıl* "birleşik fiil" ve *tĭzmä figıl* "sıralı fiil" şeklinde adlandırıldığını türemiş fiiller konusunda belirtmiştik. Bu şekildeki bir ayrıma Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde rastlanmaz. Bu dönem gramerlerinde türemiş fiiller, genellikle *ḳuşma fiʿl* "birleşik fiil" terimiyle karşılanmıştır. (YHYTTS. 1913, 35), (MTTD. II, 1917, 33), (TS. 1921, 58-60). Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un gramerinde ise, *mŏräkkäb fiʿl* "birleşik fiil"[447] terimi kullanılmıştır (TTKGS. 1887, 27-29).

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde, yapılarına göre fiillerin en ayrıntılı olarak incelenen türünü birleşik fiiller oluşturmaktadır. Bu dönem gramer kitaplarında tespit ettiğimiz birleşik fiil tanım ve açıklamaları şunlardır:

"Fiiller konuşma sırasında başka fiillere eklenerek kullanılırlarsa o tür fiillere *mŏräkkäb fiʿl* denir. ör. *yazmıy birmäk* 'yazmayı vermek", *yaza aldım* 'yazabildim" gibi." (TTKGS. 1887, 27)

"Zarf-fillerle bazı bildirme kipli fiiller kendilerinden sonra gelen fiillerle birlikte *ḳuşma fiʿl* oluştururlar. ör. *uḳıp bĭtĭrdĭm* 'okuyup bitirdim, hepsini okudum', *uḳığan idĭm* 'okumuştum', *uḳıy ikän* 'okurmuş', *uḳıy imĭş* 'okurmuş' gibi. Birleşik fiiller bazen üç dört kelimeden oluşabilirler. ör. *ḳaytıp kilä ikän* 'dönüp gelirmiş', *yazıp bĭtĭp kilä imĭş* 'yazıp bitirip gelirmiş, hepsini yazıp gelirmiş' gibi." (YHYTTS. 1913, 35)

---

[445] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 530, 606-635.

[446] Ḥ. Ḫismatullin vd., a.g.e., s. 118; F. A. Ganiyev, "Kuşma Figıllär, İksĭz-Çiksĭz Süzlär Çıganagı", *Sovet Mäktäbi*, No: 12, Kazan, 1972, s. 33-35.

[447] "Fiʿl-i mürekkeb: gr. yardımcı bir fiille birleşerek tek kelime hükmüne giren fiil, *birleşik fiil [yazabilmek; koşabilmek .. gibi.]" (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 267.)

"İkisi birlikte bir iş ve bir hâli anlatmak için yanyana getirilen iki fiil *ḳuşma fiʿl* olarak adlandırılır. ör. *alup birdi* 'alıverdi', *aşab bıtır* 'yeyip bitir, hepsini ye', *bara almıym* 'varabilmem', *çıġup kitkän* 'çıkıp gitmiş', *ḳayta ṭor* 'dönüver' gibi. Bu tür fiillerin tamamı çoğu zaman zarf-fiil olurlar." (MTTD. II, 1917, 33)

"Tek bir anlamı ifade etmek için bir araya getirilen fiilere *ḳuşma fiʿl* denir. ör. *Alıp ḳaytdı.* 'Alıp geri döndü'; *Kitkän idi* 'Gitmişti.'; *Kürä almaġan.* 'Görebilmemiş.'; *Uḳıp bıtırdım.* 'Okuyup bitirdim. Hepsini okudum.', *Yığıla yazdı.* 'Yıkıla yazdı. Az kalsın yıkılıyordu.' gibi." (TS. 1921, 58).

Birleşik fiillerin yapılarına göre iki ögenin bir araya getirilmesiyle oluşturulduğunu belirtmiştik. Bunlardan ikinci öge olarak kullanılan yardımcı fiiller, Arap gramer anlayışıyla hazırlanan bazı Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *äfʿāl-i nāḳıṣa* (*tämam bulmaġan fiʿllär*) "nakıs fiiller (tam olmayan fiiller)"[448] (Änmüzäc 1895, 46), (TŏrS. 1909, 43) ve *äfʿāl-i mŏʿavänä* "yardımcı fiiller" terimleriyle belirtilmiştir (Änmüzäc 1895, 46).

Yardımcı fiilleri, *äfʿāl-i nāḳıṣa* (*tämam bulmaġan fiʿllär*) "nakıs fiiller (tam olmayan fiiller)" başlığı altında inceleyen Kayyum Nasırî, bu fiillerin ne tür kelimelerle birlikte birleşik fiil oluşturduğunu da açıklar: "*Nāḳıṣ fiʿl* veya *äfʿāl-i mŏʿavänä* dediğimiz nice fiillerdir ki Fars ve Arap kelimelerinden ve hatta Rus kelimelerinden yeni bir fiil oluşturmak için kullanılırlar. Onlar *bulmaḳ*, *itmäk*, *ḳılmaḳ* ve de *imäk* fiilleridir. ör. *ŏmĭd it-* 'ümit etmek', *duʿā ḳıl-* 'dua kılmak', *günāh bul-* 'günah olmak' gibi." (Änmüzäc 1895, 56).

Äḫmätcan Mŏstafa, *äfʿāl-i nāḳıṣa* (*tämam bulmaġan fiʿllär*) "nakıs fiiller (tam olmayan fiiller)"i, Osmanlı Türkçesiyle karşılaştırmalı olarak sekiz gruba ayırarak inceler:

"*Äfʿāl -i nāḳıṣa* (*tämam bulmaġan fiʿllär*) 'nakıs fiiller (tam olmayan fiiller)' sekiz çeşit fiilden oluşur:

---

[448] Arap gramerinde *efʿāl-i nāḳıṣa*, "aslî harf (sessiz)'lerinden sonuncusu yani lâmu'l-fiili "vâv" (و) veya "yâ" (ي) olan fiillerdir." şeklinde tanımlanmıştır. (bk. Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 129.)

Birincisi, *almaḳ* ‘almak’ mastarıyla oluşturulmuştur. Bu fiillere *fiʿl-i iḳtidārī* [449] adı verilir. ör. *kürä aldım* ‘görebildim’, *uḳıv aldım* ‘okuyabildim’ gibi. Bu fiil zamanlara göre çekimlenir. Osmanlı şivesinde *fiʿl-i iḳtidārī* ’nin *almaḳ* ‘almak’ mastarı yerine *bi̊lmäk* ‘bilmek’ mastarı kullanılır: ör. *kürä bi̊ldi̊m* ‘görebildim’, *uḳuya bi̊ldi̊m* ‘okuyabildim’ gibi. *Fiʿl-i iḳtidārī*’nin olumsuzu *kürämämäk* ‘görememek’, *uḳuyamamaḳ* ‘okuyamamak’ olur ve zaman çekimi vardır. ör. *kürämädi̊m* ‘göremedim’, *kürämädi̊ŋ* ‘göremedin’, *kürämädi̊* ‘göremedi’; *kürämämi̊şi̊m* ‘görememişim’, *kürämämi̊şsi̊ŋ* ‘görememişsin’, *kürämämi̊ş* ‘görememiş’; *kürämäzi̊m* ‘göremem’, *kürämäzsi̊ŋ* ‘göremezsin’, *kürämäz* ‘göremez’; *kürämäsäm* ‘göremesem’, *kürämäsäŋ* ‘göremesen’, *kürämäsä* ‘göremese’ gibi.

İkincisi, *birmäk* ‘vermek’ mastarıyla oluşturulan fiildir ki buna *fiʿl-i taʿcīlī* [450]denir. ör. *uḳıy birdi̊m* ‘okuyuverdim’, *yaza birdi̊m* ‘yazıverdim’ gibi. Osmanlı şivesindeki çekimi şöyledir: ör. *görüverdim*, *görüvermişim*, *görüveriyorum*, *görüvereceğim*, *görüveririm*, *görüvermeliyim*, *görüversem* gibi.

Üçüncüsü, *yazmaḳ* ‘yazmak’ mastarıyla oluşturulan *fiʿl-i muḳārābä*[451]’dir. ör. *kürä yazdım* ‘göreyazdım’, *uḳıy yazdım* ‘okuyayazdım’ gibi.

Dördüncüsü, *kürmäk* ‘görmek’ mastarının emir şeklidir. Bu mastar ile birleşerek noksan fiillerden olan yeni fiile *fiʿl-i ihtimāmī* denir. ör. *yaza kür* ‘özenle, dikkatle yaz’, *uḳıy kür* ‘özenle, dikkatle oku’ gibi.

Beşincisi, *kälmäk* ‘gelmek’ ve *ḳalmaḳ* ‘kalmak’ mastarlarıyla oluşturulan *fiʿl-i istimrārī*[452]’dir. ör. *uḳıy ḳaldım* ‘okuyakaldım’, *uḳıy käldi̊m* ‘okuyageldim’ gibi.

Altıncısı, *ṭo̊rmaḳ* ‘durmak’ mastarıyla oluşturulur. ör. *kürä ṭo̊rdum* ‘göredurdum’, *uḳıy ṭo̊rdum* ‘okuya urdum’ gibi.

---

[449] “*Fiʿl-i iḳtidārī*: gr. “bilmek” maddesiyle meydana gelen fiil [yazabildim; koşabildim.. gibi]” (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 267.)

[450] “*Fiʿl-i taʿcīlī*: gr “vermek” maddesiyle meydana gelen fiil [yazıverdim; alıverdim… gibi]” (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 267.)

[451] “*Fiʿl-i muḳārebe*: gr. “yazmak” maddesiyle meydana gelen fiil [düşeyazdım.. gibi]” (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 267.)

[452] “*Fiʿl-i istimrārī*: gr. sürerlik fiili [gide durmak; bakakalmak.. gibi]” (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 267.)

Yedincisi, *bulmaḳ* ‘olmak’, Osmanlı şivesinde *olmaḳ* mastarıyla oluşturulur. Bunlar birer sıfat ile birleştiğinde nakıs fiillerden olurlar. ör. *bay buldım* ‘zengin oldum’, *ʿālim buldım* ‘alim oldum’, *cāhil buldım* ‘cahil oldum’ gibi.

Sekizincisi, *idi*, *imiş*, *ikän*, *irür*, *imäz*, *isä* fiilleridir ki bunlara *fiʿl-i iʿānä*[453] denir. Bu fiilerin asıl maddesi *i-* fiilidir ve bu altı tür çekiminden başka bir çekimi yoktur.Bunlar her zaman bir fiil veya sıfat ile birleşirler. ör. *ʿālim idi* ‘alimdi’, *yaza idi* ‘yazardı’, *uḳıy idi* ‘okurdu’ gibi.” (TŏrS. 1909, 43-46).

Äḫmätcan Mŏstafa’nın çalışmasında, *äfʿāl-i nāḳıṣa* (*tämam bulmaġan fiʿllär*) “nakıs fiiller (tam olmayan fiiller)” terimiyle belirttiği fiil türü, taşıdıkları birbirinden farklı yapı, işlev ve anlam özellikleri bakımından esas anlamlarını korumuş veya esas anlamını korumakla birlikte birtakım işlev incelikleri kazanmış olan birleşik fiiller oluşturmaktadır. Çalışmada esas anlamlarını kaybederek deyimleşmiş olan birleşik fiil türüne herhangi bir açıklama getirilmemiştir. Özellikle birleşik fiil türlerinden tasvirî fiiller incelenmiş, birleşik ögelerinin isim (yalın) + yardımcı fiil (*bul-*) şeklindeki birleşik fiil türü de ele alınmıştır. Yine *i-* yardımcı fiili ile oluşturulan çekimler de birleşik fiil olarak değerlendirilmiştir.

Birleşik fiilleri *mŏräkkäb fiʿl* terimiyle karşılayan Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov’un gramerinde, yapılarına göre bu fiil türünün *aşıḳmaḳ fiʿlläri*, *ḳŏdrät fiʿlläri* ve *zamān fiʿlläri* şeklinde üç grupta incelendiğini görüyoruz. Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, *birmäk* “vermek” mastarının köküyle oluşturulan birleşik fiillere *aşıḳmaḳ fiʿlläri* (ör. *yazıp birdĭm* “yazıverdim”, *yazmıy birmäk* “yazmayıvermek”, *uḳımıy birmäk* “okumayıvermek”), *almaḳ* “almak” mastarının köküyle oluşturulan birleşik fiileri *ḳŏdrät fiʿlläri* (ör. *yaza aldım* “yazabildim”, *yaza alġanmĭn* “yazabilmişim”), *bulmaḳ* “olmak” mastarının köküyle oluşturulan birleşik fiileri ise *zamān fiʿlläri* (ör. *yazġan buldım* “yazmış oldum”, *yazası buldım* “yazacak oldum”, *yazġan buldıḳ* “yazmış olduḳ”, *yazası buldıḳ* “yazacak olduk”) olarak adlandırmıştır (TTKGS. 1887, 27-29).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde birleşik fiil oluşturma yollarının ele alındığı tek gramer kitabı Galimcan İbrahim’in çalışmasıdır. Galimcan İbrahim, birleşik fiilerin üç yol ile yapıldığını belirtir:

[453] “*Fiʿl-i iʿāne*: gr. yardımcı fiil [idi, imiş ise.. gibi]” (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 267.)

"1. Zarf-fiili ikinci bir fiile ekleyerek: *Min bu kitābnı uḳıp çıḳtım.* 'Ben bu kitabın hepsini okudum.', *Miŋa mäktūb yazıp bı̆r.* 'Bana mektup yazıver.', *Ḳŏyaş çıġıp kilä.* 'Güneş çıkıp gelir.', *Miŋa bazardan ḳaläm, ḳara, däftärlär alıp ḳayt.* 'Bana pazardan kalem, mürekkep, defterler alıp (geri) dön.',

2. Arapçadan alınan bir fiili Tatarca olan bir fiile ekleyerek: *Ul iş mŏmkı̄n bulmadı.* 'O iş mümkün olmadı (gerçekleşmedi).', *Süzĭmnı̆ taṣdı̄ḳ ittı̆lär.* 'Sözümü tasdik ettiler (doğruladılar).', *Minĭm bärdänbär utınçımnı ḳabūl itärsĭŋ indĭ.* 'Benim tek oduncumu şimdi (bundan sonra) kabul edersin.', *İmān kitı̆rdı̆.* 'İmân etti.',

3. Asıl fiilin sonuna yardımcı fiil getirerek: *Äti ḳaytmaġan ikän älĭ.* 'Baba, henüz dönmemiş.', *Sin bügün bĭzgä kĭrĭp çıġarġa kiräk idĭ.* 'Senin bu gün bize gelmen gerekiyordu.', *Yuḳ ikän.* 'Yokmuş.', *Bar idĭ.* 'Vardı.', *Tügı̆l idĭ.* 'Değildi.', *Ülä yazdım.* 'Öle yazdım. Az kalsın ölüyordum.', *Yĭğıla yazdı.* 'Yıkıla yazdı. Az kalsın yıkılıyordu.', *Tabıp birĭrmĭn.* 'Buluveririm.', *Alıp ḳaytırmın.* 'Alıp (geri) dönerim.', *Satıp birämĭn.* 'Satıveririm.', *Yazġan bula indĭ şunıda.* 'Şimdi şunu da yazmış olur.' birleşik fiiller yapılır." (TS. 1921, 60).[454]

Örneklerden yola çıkarak bu dönem gramerlerinde belirtilen birleşik fiilleri, oluşum şekillerine göre şu şekilde tasnif edebiliriz:

1. Birleşiği oluşturan ögelerden birinin yalın hâldeki isim ve diğerinin yardımcı fiil olduğu birleşik fiiller (isim + yardımcı fiil):

ʿālim bul- "âlim ol-" (TörS. 1909, 43-46), (TörN. 1910, 43),

bay bul- "zengin ol-" (TörS. 1909, 43-46), (ATN 1919, 8),

cāhil bul- "cahil ol-" (TörS. 1909, 43-46),

duʿā ḳıl- "dua et-" (Änmüzäc 1895, 46),

günāh bul- "günah ol-" (Änmüzäc 1895, 46),

ḫıdmät it- "hizmet et-" (ATN 1919, 31),

ḥis it- "hisset-" (ATN 1919, 13),

ḥörmät kür- "hürmet gör-" (TN. 1911, 14),

ʿibādät ḳıl- "ibâdet et-" (YHYTTS. 1913, 25),

---

[454] Galimcan İbrahim'in belirttiği birleşik fiilleri oluşturma yollarından üçüncüsünde (asıl fiil+ yardımcı fiil) verdiği örneklerden *Yuḳ ikän.* "Yokmuş.", *Bar idĭ.* "Vardı", *Tügı̆l idĭ.* "Değildi", *i-* yardımcı fiiliyle zamana ve şahsa bağlanan çekimli isimlerdir. Be sebeple de bu örnekler (asıl fiil+ yardımcı fiil) yapısındaki birleşik fiillere örnek teşkil etmez.

imān kitĭr- “imân et-” (TS. 1921, 60),

ḳabūl it- “kabul et-” (TS. 1921, 60),

ŏmĭd it- “ümit et-” (Änmüzäc 1895, 46),

sabır it- “sabret-”: *İşnıŋ tŏbın aŋlaġançı, sabır itsĭn.* “İşin aslını anlayıncaya kadar sabretsin.” (TN. 1911, 40),

ṣatuv it- “ticaret yap-” (MTTD. I, 1917, 16),

şŏkĭr it- “şükret-” (ATN 1919, 13),

taṣdīḳ it- “tasdik et-” (TS. 1921, 60),

uŋay bul- “kolaylaş-” (ATN 1919, 8),

yardäm it- “yardım et-” (TŏrN. 1910, 41),

yardäm ḳıl- “yardım et-” (TŏrN. 1910, 41),

yuġal- “yok ol-” (TS. 1911, 57), (TS. 1930, 53),

2. Birleşiği oluşturan ögelerden birinin sıfat-fiil diğerinin yardımcı fiil olduğu birleşik fiiller (sıfat-fiil + yardımcı fiil):

yazası bul- “yazacak ol-” (TTKGS. 1887, 27-29),

yazġan bul- “yazmış ol-” (TTKGS. 1887, 27-29), (Änmüzäc 1895, 46), (TS. 1921, 60),

3. Birleşiği oluşturan ögelerden birinin zarf-fiil diğerinin fiil olduğu birleşik fiiller yani tasvir fiilleri (zarf-fiil + fiil):

alıp ḳayt- “alıp geri dön-” (TS. 1921, 58),

alup bir- “alıver-” (MTTD. II, 1917, 33),

arıp bit- “yorulup bit-, çok yorul-” (MTTD. II, 1917, 33),

aşap bĭtĭr- “yeyip bitir-, hepsini ye-” (MTTD. II, 1917, 33),

avırtup tŏr- “sürekli ağrı-” (MTTD. I, 1917, 17)

bara alma- “varabilme-” (MTTD. II, 1917, 33), (TS. 1921, 58),

birĭp tŏr- “veriver-” (YHYTTS. 1913, 37),

çıġıp kil- “çıkıp gel-” (TS. 1921, 60),

çıġup kit- “çıkıp git-” (MTTD. II, 1917, 33),

ḳayta ṭŏr- “dönüver-” (MTTD. II, 1917, 33), (TS. 1921, 58),

ḳaytıp kil-. “dönüp gel-” (TS. 1921, 71),

kilä alma-. “geleme-” (TS. 1911, 57), (YHYTTS. 1913, 37), (TS. 1921, 71), (TS. 1930, 53),

kürä alma- “görebilme-” (TS. 1921, 58),

kürä bil- “görebil-” (TǒrS. 1909, 43),

kürämä- “göreme-” (TǒrS. 1909, 43),

kürä ṭǒr- “göre dur-” (TǒrS. 1909, 45),

kürä yaz- “göre yaz-” (TǒrS. 1909, 45),

satıp bir- “satıver-” (TS. 1921, 60),

tabıp bir- “buluver-” (TS. 1921, 60),

uḳıp bi̊t̆i̊r̆- “okuyup bitir-, hepsini oku-” (YHYTTS. 1913, 35), (TS. 1921, 58),

uḳıp çıḳ- “hepsini oku-” (TS. 1921, 60),

uḳımıy bir- “okumayı ver-” (TTKGS. 1887, 28),

uḳıy bir- “okuyu ver-” (TǒrS. 1909, 44),

uḳıy ḳal- “okuya kal-” (TǒrS. 1909, 45),

uḳıy käl- “okuya gel-” (TǒrS. 1909, 45),

uḳıy kür- “özenle, dikkatle oku-” (TǒrS. 1909, 45),

uḳıy ṭǒr-“okuya dur-” (TǒrS. 1909, 45);

uḳıy yaz- “okuya yaz-” (TǒrS. 1909, 45),

uḳuya bil- “okuya bil-” (TǒrS. 1909, 43),

uḳuyama- “okuyama-” (TǒrS. 1909, 43),

ülä yaz- “öle yaz-” (TS. 1921, 60),

yaza al- “yazabil-” (TTKGS. 1887, 27), (TN. 1911, 22),

yaza bir- “yazı ver-” (TǒrS. 1909, 44),

yaza kür- “özenle, dikkatle yaz-” (TǒrS. 1909, 45),

yazıp bi̊t̆i̊r̆- “yazıp bitir-, hepsini yaz-” (TN. 1911, 8),

yazıp bir- “yazıver-” (TS. 1921, 60),

yazmıy bir- “yazmayı ver-” (TTKGS. 1887, 27),

yi̊ğ̆ıla yaz- “yıkıla yaz-, yıkılıver- ” (TS. 1921, 58).

4.2.5.3. FİİLİN GRAMER KATEGORİLERİ

4.2.5.3.1. ŞAHIS VE SAYI KATEGORİSİ

Şahıs, fiilin gösterdiği işin, hareketin hangi şahıs tarafından yapıldığını ifade eden gramer kategorisidir.[455]

"Fiillerin gösterdiği hareketler nesnelerin faaliyetleri, onların oluş ve kılışlarıdır. Onun için kullanılış sahasına çıkan fiil kök ve gövdeleri daima nesnelere bağlanırlar. Nesneler birkaç türlü şahıs teşkil ederler. İşte şahıs kategorisi hareketi yapan nesneyi şahıs hâlinde ifade eder. Hareketi yapan şahsın hangi nesne olduğunu belirtmek için fiil dışında ayrıca o nesnenin ismini kullanmak lâzımdır. Fiil içinde nesne, dediğimiz gibi ancak şahıs hâlinde ifade edilir. Hareketler şahıslara mücerret hâlde değil bir şekil içine girerek bağlanırlar. Çünkü bir hareketi yapan şahıs onu mücerret hâlde değil bir şekil içinde ortaya çıkarır. Şahıs bir hareketi bir şekil içinde yapan varlık demektir. Onun için şahıs kategorisini karşılayan fiil çekim şekli fiil kök ve gövdesinin bir çekim şekli değil, fiil kiplerinin çekim şeklidir. Bu çekim şekli esas itibariyle fiil kiplerine şahıs çekim ekleri getirmek sûretiyle yapılır."[456] Fiildeki oluş ve kılışı, bir şekil ve zaman kalıbı içinde şahıslara bağlayan çekim eklerine *şahıs ekleri* adı verilir. Bu ekler şekil ve zaman eklerinden sonra gelirler ve kendilerinden sonra sadece soru ekleri alırlar. Şahıs ekleri, çekimli fiillere konuşanı, dinleyeni ve kendinden söz edileni ifade etmek üzere üç şahsı temsil edecek şekilde eklenir. Bu şahısların her biri, teklik ve çokluk şekillerinde olabilir. Böylece fiilin bildirdiği oluş ve kılışı gerçekleştiren şahsın teklik veya çokluk şekillerinde bulunmaları, fiilde sayı kategorisini oluşturur. Fiilin sayı kategorisi, fiilin karşıladığı hareketi yapan şahsın sayısını gösteren kategoridir. [457]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde şahıs kategorisi, fiilin temel kategorilerinden biri olarak değerlendirilir ve fiiller şahıs eki alıp almamalarına göre *zatlanışlı figıllär* "çekimli fiiller" ve *zatlanışsız figıllär* "çekimsiz fiiller" şeklinde iki gruba ayrılırlarak incelenirler. *Zatlanışlı figıllär* "çekimli fiiller", şahıs ile çekimlenen yani şahıs eki alan fiillerdir. Bu tür fiiller, fiil kök ve gövdelerine şahıs eki ile birlikte kip, zaman ve sayı ekleri de alarak çekime girerler ve bir yargı

---

[455] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 201.
[456] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 134.
[457] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 570-571; Muharrem Ergin, a.g.e., s. 135.

bildirirler. *Zatlanışsız figıllär* "çekimsiz fiiller" ise, fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen ancak şahıs ekleri alarak çekime giremeyen ve isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil olarak adlandırılan fiillerdir.[458] Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki *zatlanışlı figıllär* "çekimli fiiller" ve *zatlanışsız figıllär* "çekimsiz fiiller" ayrımına, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde rastlanmamaktadır.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde şahıs kategorisi için *figıldä zat kategoriyäsĭ*[459] terimi, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, şahıs çekimi *nisbät bĭlän üzgärĭş* (TS. 1921, 41) ve *fiʿllärnĭŋ däräcälärĭ* (YHYTTS. 1913, 30) terimleri kullanılmıştır. Her iki dönem gramerinde de fiildeki oluş ve kılışı yerine getiren üç şahıs belirtilmiştir. Bu şahıslar Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *I. zat*, *II. zat* ve *III. zat* şeklinde, Ceditçilik Döneminde ise, *söylävçĭ*, *ṭıŋlavçı*, *ġāib* (TS. 1921, 41), *I. däräcädäkĭ fiʿl*, *II. däräcädäkĭ fiʿl*, *III. däräcädäkĭ fiʿl* (YHYTTS. 1913, 30) ve genellikle de Arap gramer terminolojisinden alınan *mötäkällim*, *moḫāṭab*, *ġāib*[460] (MTTD. II, 1917, 22), (TTKGS. 1887, 18-19), (MYST. 1907, 34-40) terimleriyle karşılanmıştır. II. şahıs için Fatıyḫ Säyfi'nin kullandığı bir diğer terim de *öndäşĭlgüçĭ* terimidir: *mötäkällim*, *moḫāṭab* ~ *öndäşĭlgüçĭ*, *ġāĭb* (MTTD. II, 1917, 22)

Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde *figıldä san kategoriyäsĭ* terimiyle belirtilen sayı kategorisi, başlıca *bĭrlĭk* "teklik" ve *küblĭk* "çokluk" türlerine ayrılarak incelenir.[461] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde hem *bĭrlĭk* "teklik" ve *küblĭk* "çokluk" terimleri (TS. 1921, 40-47), (YHYTTS. 1913, 33-

---

[458] *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 236-237; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 107-108.

[459] Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 80; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 206; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s.111; red. Z. Väliullina vd., a.g.e. s. 235; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 217-218; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 175-178.

[460] Arap gramer anlayışına göre fiiller, şahıs bakımından üçe ayrılır. Her şahıs için kullanılan belli başlı terimler şunlardır: *ġāib*, *muḫātab* ve *mütekellim*. *Ġāib* (üçüncü şahıs), yanımızda ve karşımızda bulunmayan, *muḫātab* (ikinci şahıs), yanımızda ve karşımızda bulunan, kendisiyle konuşulan, *mütekellim* (birinci şahıs) konuşan şahıstır. Bu şahıslardan *ġāib* ve *muḫātab* cins kategorisine (*müzekker* "eril"- *müennes* "dişil") göre değişebilir. *Mütekellim*'de ise, müzekkerlik ve müenneslik yoktur, müşterektir. (bk. M. Çörtü, a.g.e., s. 42-43)

[461] Ḫ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, a.g.e., s. 81-82; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 212-213; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s.111, 237-238; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 235; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 218; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 177.

34), (MTTD. II, 1917, 19) hem de *mŏfräd* "teklik" ve *cämʿ* "çokluk"[462] terimlerinin kullanıldığı görülür. (TTKGS. 1887, 18-25), (TŏrS. 1909, 27-42), (Änmüzäc 1895, 52-57), (MYST. 1907, 33-40)

Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde fiil çekiminin ait olduğu şahıs ve sayı kategorisini belirtmek için kullanılan *I. zat bĭrlĭk sanı* "teklik I. şahıs", *II. zat bĭrlĭk sanı* "teklik II. şahıs", *III. zat bĭrlĭk sanı* "teklik III. şahıs", *I. zat küblĭk sanı* "çokluk I. şahıs", *II. zat küblĭk sanı* "çokluk II. şahıs", *III. zat küblĭk sanı* "çokluk III. şahıs" terimleri, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde genellikle *mŏfräd-i mŏtäkällim*, *mŏfräd-i mŏḫāṭab*, *mŏfräd-i ġāib*, *cämʿ-i mŏtäkällim*, *cämʿ-i mŏḫāṭab*, *cämʿ-i ġāib* terimleriyle karşılanmıştır. (TTKGS. 1887, 18-25), (TŏrS. 1909, 33-42), (Änmüzäc 1895, 52-57), (MYST. 1907, 33-40) Ceditçilik Dönemi gramerleri arasında sadece Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmasında diğerlerinden farklı olarak *I. däräcä-bĭrlĭk*, *II. däräcä-bĭrlĭk*, *III. däräcä-bĭrlĭk*, *I. däräcä-küblĭk*, *II. däräcä-küblĭk*, *III. däräcä-küblĭk* terimleri kullanılmıştır. (YHYTTS. 1913, 33)

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi gramerlerinde fiilde şahıs ve sayı kategorisinin şu şekilde ele alındığı görülmüştür:

"Şahıs veya bir fiilin bildirdiği işi yapan üç türlüdür. Bunlar konuşan, dinleyen veya adı geçendir. Eğer konuşan, dinleyen, adı geçen sûretinde olan şahıs, tek başına, yalnız olursa buna ya teklik I. şahıs ya teklik II. şahıs ya da teklik III. şahıs denir. Ancak eğer şahıs birden fazla olursa ya çokluk I. şahıs ya çokluk II. şahıs ya da çokluk III. şahıs denir." (TTKGS. 1887, 18-19)

"Fiilden anlaşılan işin hangi şahıs tarafından yapıldığını anlamak için, fiile kim? ve kimler? soruları sorulduğunda ben, biz şeklinde cevap verirse o fiil, I. derecedeki, sen, siz şeklinde cevap verirse II. derecedeki, o, onlar şeklinde cevap verirse III. derecedeki fiil olarak adlandırılır." (YHYTTS. 1913, 35)

"Fiilden anlaşılan iş, konuşanın kendi sözü, dinleyenin ya da konuşma sırasında bulunmayan bir kişinin olması mümkündür. Fiilerin bu şekildeki çekimine şahıs çekimi denir. Fiiller üç türlü şahısta olurlar: 1. Konuşan, 2. Dinleyen, 3. Adı geçen. Fiil, konuşanın kendi iş ya da hâlini anlatırsa konuşan, dinleyenin iş ya da

[462] Arap gramerinde şahıslar *kemiyet* "sayı" bakımından üçe ayrılır: 1. *Müfred* "tekil": Bir şahsı belirtir. 2. *Tesniye* "ikil": İki şahsı belirtir. 3. *Cemiʿ* "çoğul": İkiden fazla şahsı belirtir. (bk. M. Çörtü, a.g.e., s.41-42)Arap gramer anlayışına göre düzenlenen Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde fiilde sayıyı bildirmek için *müfred* ve *cemʿ* terimlerinin kullanıldığını görüyoruz.

hâlini anlatırsa dinleyen, eğer konuşan ya da dinleyenden başka bir şahsın işini, hâlini anlatırsa adı geçen olur." (TS. 1921, 41).

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde fiilin bildirdiği oluş veya kılışın kimin tarafından gerçekleştirildiğini gösteren şahıs ekleri, kullanıldıkları zaman çekimlerine göre iki gruba ayrılarak incelenir[463]:

Sayı	Şahıs	Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar Gramerlerinde Kullanılan Şahıs Ekleri	
		I. Tür	II. Tür
Teklik	I	*-mın* , *-mĭn*, *-m*	*-m*
	II	*-sıŋ* , *-sĭŋ*	*-ŋ*
	III	-ø (eksiz)	-ø (eksiz)
Çokluk	I	*-bız* , *-bĭz*	*-k*
	II	*-sız* , *-sĭz*	*-gız, -gĭz, -ıgız, -ĭgĭz*
	III	*-ølar*, *-ølär* (*-sın, -sĭn*)	*-ølar*, *-ølär* (*-sınnar, -sĭnnär*)

Tatar Türkçesinde I. tür şahıs ekleri, şimdiki, gelecek ve duyulan geçmiş zaman çekiminde, II. tür şahıs ekleri ise bildirme kipinin diğer çekimlerinde ve tasarlama kiplerinin emir, şart ve istek çekimlerinde kullanılır.[464]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde belirtilen bu şahıs eklerinden II. tür şahıs ekleri, Ceditçilik Döneminde sadece Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un çalışmasında kısmen incelenmiştir. Onun çalışmasında şahıs eklerinin basitte olsa ilk kez tasnif edildiğini görüyoruz. Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, şahıs eklerini *żamīr-i fiʿlī* terimiyle belirtmiş ve *żamīr-i fiʿlī* başlığı altında şu şekilde incelemiştir: "*Żamīr-i fiʿlī*, sadece *fiʿl-i şühūdī* 'görülen geçmiş zaman' ile *fiʿl-i şarṭī* 'şart kipi'nin sonuna eklenerek bu fiilleri gerçekleştiren şahısları gösteren zamirlerdir. *Mŏfräd-i mŏtäkällim*'de için sakinli '*-m*', *cämʿi mŏtäkällim*'de '*-k*' ya da '*-ḳ*', *mŏfräd-i mŏẖāṭab*'da '*-ŋ*', *cämʿi mŏẖāṭab*'da '*-ŋız*', ve *mŏfräd-i ġāib* ile *cämʿi ġāib*'da ön kısmı kesreli '*-ı, -ĭ*' edatlarından *żamīr-i fiʿlī* oluşur ve *cämʿ ädātı* '*-lar, -lär*', '*-ı, -ĭ*' zamirinden önce getirilir. *Żamīr-i fiʿlī* nin çekimi şöyledir: ör. *yazdım* 'yazdım', *yazdıŋ* 'yazdın', *yazdı* 'yazdı', *yazdıḳ* 'yazdık', *yazdıŋız* 'yazdınız', *yazdılar*

[463] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 177; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 218; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 117.
[464] D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĕlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 112.

‘yazdılar’; *yazsam* ‘yazsam’, *yazsaŋ* ‘yazsan’, *yazsa* ‘yazsa’, *yazsaḳ* ‘yazsak’, *yazsaŋız* “’yazsanız’, *yazsalar* ‘yazsalar’ gibi.” (TTKGS. 1887, 15-16). Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov’un şahıs ekleri ile ilgili olarak yaptığı bu açıklamada iyelik kökenli şahıs eklerinin çoğunu tespit ettiğini görüyoruz. Ancak üçüncü tekil ve çoğul şahıslar için belirttiği şahıs eklerinin Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde incelenen şekil ile benzeşmediği görülmektedir. Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov’un bu şahıslar için belirttiği ekler, hem Ceditçilik Dönemi gramerlerinde hem de Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde iyelik ekleri olarak incelenen eklerdir. Yazarın şahıs ekleri ile iyelik eklerini birbirine karıştırmış olması ya da iyelik kökenli şahıs ekleriyle iyelik ekleri arasında herhangi bir fark gözetmemiş olması da muhtemeldir. Zaten Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde de bu ekler, II. tür iyelik kökenli şahıs ekleri olarak değerlendirilmektedir. Bu çalışmanın dışında incelediğimiz Ceditçilik Döneminde yayımlanan gramer kitaplarında herhangi bir şahıs eki tasnifine rastlanmamıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde zaman çekimlerinde şahıslara bağlanmış olarak verilen örneklerden[465] yola çıkarak şu şahıs eklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir:

Sayı	Şahıs	Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerlerinde Kullanılan Şahıs Ekleri	
		I. Tür	II. Tür
Teklik	I	*-mın* , *-mĭn*, *-m*	*-m*
	II	*-sıŋ* , *-sĭŋ*; *-sın* , *-sĭn*[466]	*-ŋ*
	III	*-ø*	*-ø*
Çokluk	I	*-bız* , *-bĭz*; *-mız* , *-mĭz*	*-ḳ*, *-k*
	II	*-sız* , *-sĭz*; *-sıŋız* , *-sĭŋĭz*[467]	*-ŋız, -ŋĭz*
	III	*-ølar*, *-ölär*	*-lar*, *-lär*

[465] Not: Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde şahıslara bağlanmış zaman çekimi örnekleri, kip ve zaman kategorileri ele alınırken basit ve birleşik zamanlı fil çekimlerinde belirtilmiştir.

[466] Ceditçilik Dönemi gramerlerinden Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov’un ve Äḫmätcan Möstafa’nın çalışmalarında I. tür teklik II. şahıs eki *-sın* , *-sĭn* şeklinde kullanılmıştır. (TTKGS. 1887, 22), (TörS. 1909, 35)

[467] Ceditçilik Dönemi gramerlerinden Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi’nin çalışmasında I. tür çokluk II. şahıs, *-sıŋız*, *-sĭŋĭz* ekleriyle gösterilmiştir. (MYST. 1907, 34) Ayrıca Äḫmätcan Möstafa’nın çalışmasında bu şahıs için *-sız*, *-sĭz* eklerinin yanı sıra *-sıŋız*, *-sĭŋĭz* eklerinin de kullanılabileceği kitabın 35. sayfasında yer alan 2 numaralı dipnotta “Bunu sağır kef ile (*-sıŋız*, *-sĭŋĭz*) söyleyenler ve yazanlar da var: *kürgänsĭnĭz* “görmüşsünüz”, *uḳuġansıŋız* “okumuşsunuz” gibi.” şeklinde belirtilmiştir. (TörS. 1909, 35)

4.2.5.3.2. FİİLDE KİP VE ZAMAN KATEGORİSİ

"Kip, kök veya gövde durumundaki fiilin bildirdiği hareketin, oluş ve kılışın, konuşan, dinleyen veya kendisinden söz edilen açısından ne biçimde, ne tarzda yansıtıldığını gösteren bir gramer kalıbı, bir anlatım biçimidir."[468] Fiilde zaman ise, "fiilin gösterdiği oluş ve kılışın, başı ve sonu belli olmayan zaman çizgisinin neresinde gerçekleştiğini bildiren bir gramer kategorisidir."[469] Fiillerin şekil, zaman ve şahsa bağlı olarak yargı bildirebilmeleri için kip adı verilen anlatım kalıplarına girmeleri ve kip ekleri almaları gerekir. Türkçede kipler, zaman ekleri ile birleşmeden kendi varlıklarını ortaya koyamazlar. Bu sebeple çekimli bir fiilin yargı bildirmesi ya da tasarlama bildirmesi için zaman eklerine ihtiyacı vardır. O zaman kip, şekil ile zaman kavramlarının bir araya getirilmesiyle oluşuyor demektir. Türkçede fiil çekimi, kip kavramı açısından bildirme ve tasarlama kipleri olarak iki anlatım kalıbında, zaman kavramı açısından ise, basit ve birleşik zamanlı çekimler şeklinde gerçekleştirilir.

4.2.5.3.2.1. FİİLDE KİP VE ZAMAN KATEGORİSİNİN İNCELENME TARİHİ

Tatar Türkçesi gramerinin incelenme tarihine baktığımızda, yazılış amaçları ne olursa olsun (okul grameri, ilmî gramer vd.), ele alınan kelime türleri ne türlü bir sınıflamadan geçirilirse geçirilsin bütün gramer kitaplarında isim gibi fiil de ayrıntılı olarak incelenmiştir. İlk gramer çalışmalarında fiil konusunun özellikle kip ve zaman kavramları çerçevesinde ele alındığını görüyoruz.

Tatar Türkçesideki fiiller, ilk olarak Rusça yayımlanmış olan Tatar Türkçesi gramerlerinde incelenmiştir. Bu gramerlerden ilki İosif Giganov'un *Grammatika Tatarskogo Yazıka* (SPb. 1801) adlı çalışmasıdır. Tatar Türkçesi gramerinin oldukça kapsamlı ölçüde incelendiği bu çalışmada, fiilin özellikle kip ve zaman kategorisi üzerinde durulmuştur. Çeşitli bildirme ve tasarlama kipleriyle çekimlenen fiil örneklerinin incelendiği çalışmada on üç basit ve birleşik zamanlı fiil çekimi gösterilmiştir. Bildirme kiplerinden sonra emir kipinin ele alındığı çalışmada, mastar,

---

[468] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 569.
[469] Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 570.

sıfat-fiil ve zarf-fiil örnekleri tasvirî olarak açıklanmıştır. Bu çalışmada belirtilen zaman çekim eklerinden bazıları Tatar ağızlarında yaygın olarak kullanılan şekillerdir. (ör. *bulıpmın*, *bulıp idim*, *bulıp idi* vd.) Bu şekiller dışındaki diğer zaman çekimleri günümüz Tatar Türkçesi gramerlerinde de belirtilmektedir. Bu açıdan İosif Giganov'un döneminde oldukça başarılı tespitler yapmıştır.[470]

İlk Tatar gramercilerinden İshak Halfin, *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazıka c pravilami arabskogo çteniya, prepodavaemıe v kazanskoy gimnazii* (Kazan, 1809) adlı çalışmasında, altı zaman çekimi belirtmiştir. Bu zaman çekimleri şunlardır: 1. *-a* ekli şimdiki zaman, 2. *-r* ekiyle yapılan ve bir kez gerçekleşen bir işi bildiren gelecek zaman, 3. *-dı* eki alarak bir kez gerçekleşen bir işi bildiren geçmiş zaman, 4. *-a idi* ile yapılan geçmiş zaman, 5. *-gan* eki ile yapılan I. çoktan geçmiş, 6. *-gan idi* ile yapılan II. çoktan geçmiş zaman. Çalışmada Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde belirtilen *-a tŏrgan idi*, *-açak* ve *-açak idi* şekilleriyle çekimlenen basit ve birleşik zaman çekimleri ele alınmamıştır. Gelecek zamanın *-açak* eki ile çekimlenen şekli, sıfat-fiilin kişi ekleriyle çekimlenmiş türü olarak gösterilmiştir.[471]

İshak Halfin'den sonra fiilde kip ve zaman kategorisini oldukça kapsamlı ölçüde inceleyen diğer bir Tatar gramercisi de M. İvanov'dur. Onun *Tatarskaya Grammatika* (Kazan, 1842) adlı gramer kitabında incelenen zaman çekimleri şunlardır: 1. *-a* ekli bilinen şimdiki zaman, 2. *-a tŏrganmın(dır)* göstergeli farazî şimdiki zaman, 3. *-r* ekli gelecek zaman, 4. *-dı*, *-gan*, *-ıp* ekli bir kez gerçekleşen işleri bildiren geçmiş zaman şekilleri, 5. *-a idi (-adır idi)* göstergeli tamamlanmamış geçmiş zaman, 6. *-r idi* ve *-a tŏrgan idi* ekli pekiştirilmiş geçmiş zamanlar, 7. *-gan idi* ve *-ıp idi* ekli pekiştirilmiş geçici geçmiş zaman. M. İvanov çalışmasında, zaman türleri arasına *kilŏp citsä kiräk* yapısını da dâhil etmiştir. Ayrıca bu çalışmada *-ganım bar*, *-ganım yuk* şekillerinin birlikte ilk defa ele alındığını görüyoruz.[472] Ancak bu

[470] İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801, s. 17-85, 90-96.
[471] İshak Halfin, *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazıka c pravilami arabskogo çteniya, prepodavaemıe v kazanskoy gimnazii*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1809, s. 45-57.
[472] İ. Martinyan İvanov, *Tatarskaya Grammatika*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1842, s. 139.

şekillerden *-ganım yuk* ile çekimlenen fiillerin tek başına ele alındığı ilk örneklere, İosif Giganov'un gramerinde rastlanmaktadır.[473]

Fiilde zaman çekimlerinin Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesiyle birlikte karşılaştırmalı olarak inceleyen ilk Tatar gramercisi A. Kazem-bek'tir. Onun 1846 yılında yayımladığı *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka* (Kazan, 1846) adlı çalışmasında belirttiği fiilde zaman şekilleri (*-malı* ekli fiil çekimi hariç), İosif Giganov'un ele aldığı zaman şekilleriyle hemen hemen aynıdır. A. Kazem-bek, belli başlı Tatar Türkçesi zaman ekleriyle (*-r*, *-r idı̆*, *-dı* vd.), bazı Tatar ağızlarında yaygın olarak kullanılan zaman şekillerinden birkaçını (*-dı idı̆* , *-ıp idı̆*, *-malı*, *-gudaymın* "Tatar Türkçesi ağızları"; *-mış*, *-mış idı̆*, *-gay* "Tatar Türkçesinin edebî dili") birlikte değerlendirmiştir.[474]

M. G. Maḫmudov'un *Praktiçeskoe rukovodstvo k izuçeniyu Tatarskogo yazıka (*Kazan, 1857) adlı çalışması, fiilde kip ve zaman çekiminin pek çok türe ayrılarak incelenmesi bakımından döneminde yayımlanmış diğer gramer kitaplarından farklılaşır. Çekimli ve çekimsiz fiil örneklerinin bir arada değerlendirilmesi bu çok türlülüğün sebebini oluşturur.[475] Bu çalışmada fiilde zaman türleri, üç gruba ayrılarak ele alınmıştır. M. G. Maḫmudov'un belirttiği belli başlı zaman çekimleri şunlardır: 1. *-a* ekli şimdiki zaman, 2. *-dı* ile çekimlenen geçmiş zaman, 3. *-r* ekli gelecek zaman. Yine çalışmada *idı̆* ve *bul-* yardımcı fiilleriyle, *-gay*, *-gan*, *-uçı*, *-ar*, *-açak* sıfat-fiil ekleri ve *-a* /*-ä*, *-*(*ı*)*y*/*-i tŏrgan* kalıbının çeşitli birleşik fiil çekimleri oluşturabildiği konusuna değinilmiş, *-ganım bar*, *-ganım yuk* ile çekimlenen fiil örnekleri de ele alınmıştır.[476]

İlk Tatar gramercilerinden Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika* (Kazan, 1860) adlı gramer kitabında beş zaman çekimi göstermiştir. Bunlar: 1. Şimdiki zaman (*ukıymın* "okuyorum"), 2. Devamlı zaman (*ukır idı̆m* "okurdum"), 3. Tamamlanan geçmiş zaman (*kürdı̆m* "gördüm"), 4. Çoktan geçmiş zaman (*ukıgan idı̆m* "okumuştum"), 5. Gelecek zaman (*ukırmın* "okurum"). Onun

[473] İosif Giganov, a.g.e., s. 92.
[474] A. Kazem-bek, *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka*, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846, s. 275-285.
[475] M. G. Maḫmudov, *Praktiçeskoe rukovodstvo k izuçeniyu Tatarskogo yazıka,* Kazan, 1857, s. 147-148.
[476] M. G. Maḫmudov, a.g.e., s. 192-207.

çalışmasında *äytkän* ve *-a tor̆gan idı̆* gibi şekillerle yapılan zaman çekimlerine yer verilmiş, *-r idı̆* şeklinin geniş zamanın hikâyesini bildirmesi konusuna da ayrıca değinilmiştir.[477]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinin en önemlilerinden biri olan Kayyum Nasırî, Tatar Türkçesiyle yayımladığı *Änmüzäc* (Kazan, 1895) adlı çalışmasında zaman çekimini üç ana gruba ayırarak göstermiştir. Bunlar geçmiş zaman (*yazdım* "yazdım", *yazdıḳ* "yazdık"), şimdiki zaman (*yazamın* "yazıyorum", *yazamız* "yazıyoruz") ve gelecek zaman (*yazarmın* "yazacağım", *yazarmız* "yazacağız")'dır. Kayyum Nasırî, emir, şart ve dilek kiplerinin çekimlerini örneklerle açıklamıştır. Bunların dışında çalışmada bazı birleşik zaman çekimlerinin kısaca örneklerle ele alındığı görülür. ör. *alġan idı̆* "almıştı", *alġan idı̆k* "almıştık", *alġan bulırmın* "almış olurum", *alġan bulırmız* "almış oluruz" vd. Genel olarak bakıldığında Kayyum Nasırî'nin çalışmasında, fiilde kip ve zaman kategorisi, oldukça ayrıntılı olarak incelenmiştir.[478]

Tatar Türkçesiyle yayımlanmış Gimad Nugaybäk'in *Tor̆lı̆k* (Kazan, 1911) adlı gramer kitabında, on dokuz zaman çekimi incelenmiştir. Gimad Nugaybäk çalışmasında şimdiki ve gelecek zamanları beşer, geçmiş zamanı ise, dokuz farklı şekille çekimlemiştir. Bu şekiller arasında *-dı*, *-ġan* ekli geçmiş zamanlar, *-a/-i* ekli şimdiki zaman, *-r*, *-ası*, *-açaḳ*, *-maḳçı* ekleriyle çekimlenen gelecek zaman türleri yer almaktadır. Ayrıca bu çekim türlerine *ikän*, *imı̆ş*, *bulġan* gibi şekilleri de ekleyerek ele almıştır (ör. *yazġan* "yazmış", *yazġan idı̆* "yazmıştı", *yazġan imı̆ş* "yazmışmış", *yazġan ikän* "yazmışmış", *yazġan bulġan ikän* "yazmış olmuşmuş", *yazġan bulġan imı̆ş* "yazmış olmuşmuş" vd.). Bu şekilde aslında yedi zaman türü esasında kırk dokuz farklı şekil ortaya koymuş, ancak bu şekillerin tamamını değil de on dokuz tanesini örneklerle incelemiştir.[479]

Galimcan İbrahim'in defalarca basılan *Tatar Ṣarfı* adlı gramer kitabında, fiilin incelenme kapsamı, dönem gramerlerinden oldukça farklılaşır. Eserde *ḫäbär* başlığı altında emir, şart, isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil incelenmiştir. Fiilin şahıs

[477] Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860, s. 192-207.
[478] Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, s. 40-57.
[479] Gimad Nugaybäk, *Tor̆lı̆k*, Lito- Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1911, s. 90-111, 204-205.

çekimi *nisbät* şeklinde adlandırılmış ve üç şahıs gösterilmiştir. Ayrıca çalışmada beş basit zaman türü belirtilmiştir. Bu zaman türleri şunlardır: 1. *-a* ekli şimdiki zaman, 2. *-r* ve *-açaḳ* ekli gelecek zamanlar, 3. *-dı* ve *-ġan* ekli geçmiş zamanlar. Galimcan İbrahim'in sadece basit zaman çekimlerini dikkate aldığı görülür.[480]

Galimcan İbrahim'in çalışmasındaki fiilin ele alış şekline oldukça yakın olan bir diğer çalışma da Cämal Välidi'ye aittir. *Tatar Tĕlĕnĕŋ Grammatikası* (Kazan, 1919) adlı çalışmasında Cämal Välidi, fiil çekimini *bŏyırıḳ* ve *ḫikäyä fiʿl* şeklinde iki gruba ayırarak incelemiştir. Bu gruplardan *ḫikäyä fiʿl* kendi içinde iki zamana ayrılmıştır (*bŏyıruv*, *ḫikäyäläv*). Ayrıca zaman çekimlerini belirtmek için kullandığı terimler de oldukça ilginçtir. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *bilgĕlĕ ütkän zaman* "görülen geçmiş zaman" terimi, onun çalışmasında *kürmä ütkän zaman*, *bilgĕsĕz ütkän zaman* "duyulan geçmiş zaman" terimi ise, *işetmä ütkän zaman* terimleriyle karşılanmıştır. Cämal Välidi'nin gramerinde şimdiki zamanın gelecek zaman anlamını bildirmesi konusu da açıklanmıştır. Gelecek zaman bildiren *-ası*/*-äsĕ* eki, örneklerle incelenmiş, tasarlama kipleriyle zarf-fiil birlikte ele alınmıştır.[481]

Bu dönemde yazılan Tatar gramerlerinde kip ve durum bildiren şekillerin iç içe karışık bir şekilde incelendiği görülür. Fiilde kip ve zaman kategorisinin daha ayrıntılı olarak incelenmeye başlanmasıyla birlikte, *-r idĕ*, *-makçı idĕ*, *-a tŏrganmın*, *-açak idĕ* gibi şekillerin Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerindeki yerinin tayin edilmesi meselesi gibi tartışmalı bazı konular da ortaya çıkmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarında zaman şekillerinin sayısını artırma, ya Tatar ağızlarındaki zaman şekillerinin edebî dildeki kip ve zaman çekimine eklenmesi ya da çekimsiz bazı şekillerin çekimli gibi düşünülmesi sebebiyle gerçekleşmiştir. Ayrıca bu dönem gramerlerinde, *-gan* ve *-açak* ekleri yardımıyla oluşturulan zamanlar (yani çekimli fiiller), uzun süre sıfat-fiillerin şahıs ile çekimlenmiş türleri olarak değerlendirilmiştir.

Tatar Türkçesinin bazı gramatik meselelerinin aydınlatılması, Ceditçilik Döneminde Tatar Türkçesinin öğretilmesi için çeşitli mektep ders kitaplarının hazırlanması meselesiyle yakından ilgilidir. Bu dönemde dili daha kolay öğretme ve

---

[480] Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı*, Lit- Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, 1. baskı, Kazan, 1911, 32-56; ---------, *Tatar Ṣarfı*, Lit- Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, 6. baskı, Kazan, 1921, s. 40-64.

[481] Cämal Välidi, *Tatar Tĕlĕnĕŋ Grammatikası*, Elektro-Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919, s. 78-87.

bunun için de dilin gramerinin hazırlanmasının gerekliliği, dönem aydınlarının ortak düşüncesi olarak karşımıza çıkar. Bu konuda, Galimcan İbrahim, Cämal Välidi, Ş. A. Ramazanov, R. Gazizov, Ğ. Ğismatullin gibi Tatar dilcileri önemli bir görev üstlenmişlerdir. Onların hazırladıkları ders kitapları XX. yüzyılın 50'li yıllarının sonuna kadar defalarca yayımlanmıştır.

Tatar Türkçesinin ilmî olarak incelendiği ilk gramer kitabı olan *Şäkli Nigźdä Tatar Grammatikası* (Kazan, 1926, 1927) adlı çalışmada[482] G. Ğ. Alparov, gramerin öncelikle kelime yapısını, eklemeli tabiatını ve eklerin kelimeye eklenme düzeninin incelemesi gerektiğini belirtmiştir. Kelime türlerinin şekil yapılarından yola çıkarak çekimli ve çekimsiz kelimeler olarak belirttiği kelime gruplarından ilkine dâhil ettiği fiilleri, üç gruba ayırır. Bu gruplar şunlardır: 1. *Ğäbär figılläry* "bildirme fiilleri", 2. *Ğäl figılläry* "zarf-fiileri", 3. *İsım figıllär* "isim-fiiller"[483]. *Ğäbär figılläry* "bildirme fiilleri" kendi içinde dört alt gruba ayırır. Bunlar: 1. *Böyırık figıl*, 2. *Ütkän (zaman) figıl*, 3. *Şart figıl*, 4. *Ğäzärgy (zaman) figıl*.[484]

G. Ğ. Alparov'un çalışmasında belirttiği önemli tespitlerden bir diğeri de emir kipinin II. şahsının ve bildirme kiplerinin III. şahsının dildeki tasarruf sonucu şahıs eki almadan çekimlendiğini belirtmesidir. Ayrıca bu durumun dilde sık kullanılan şekillerde gerçekleştiğini de ekler.[485]

G. Ğ. Alparov'dan sonra V. N. Hangildin, yayımladığı çeşitli gramer kitaplarında fiili ve fiil kategorilerini ayrıntılı olarak incelemiştir. O, *Tatar Tele Grammatikası. Morfologiya Buyınça Oçerklar* (Kazan, 1954) adlı çalışmasında fiil türleriyle ilgili olarak önemli bir fikir belirtmiştir: "Zaman alt gruplarında yani kiplerde, fiillik tabiatı tamamıyla yansıtılır. Ancak sıfat-fiil, zarf-fiil ve isim-fiillerde bu tabiat eksilir, ancak onlar fiillik özelliklerini korurlar. Bu sebeple de fiil türleri arasında incelenmeleri gerekir."[486] Ayrıca o, *-dı*, *-gan* eklerinin eklendiği fiile, zaman

---

[482] G. Ğ. Alparov, *Şäkli Nigźdä Tatar Grammatikası (Tel Bźnen Gılmi Tikşeriv Yulında Ber Täcribä)*, 1. baskı: Tatizdat, Kazan, 1926, 164 s.; 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1927, 164 s.

[483] G. Ğ. Alparov, *isım figıllär* terimiyle sıfat-fiilleri kastetmiştir. Çalışmasında *isım figıllär* başlığı altında sıfat-fiillerin oluşumu ve sıfat-fiil eklerini incelemiştir. (bk. G. Ğ. Alparov, *Saylanma Ğämätlär (Tatar Grammatikası Häm Gomumi Tel Bilemä Mäs'älälärä)*, Tatar Kitap Näşriyäte, Kazan, 1945, s. 94-95.)

[484] G. Ğ. Alparov, a.g.e., s. 88-94.

[485] G. Ğ. Alparov, a.g.e., s. 91-92.

[486] V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası. Morfologiya Buyınça Oçerklar*, Tatar Kitap Näşriyäte, Kazan, 1954, s. 162-163.

açısından belirlilik veya belirsizlik kattığını, şimdiki zamanın sadece konuşma anı ile sınırlanamayacağını, geçmiş veya gelecek zaman ifadesini de az da olsa üzerinde taşıdığını, emir kipinin sıfır şekil ile belirtildiği şahıs çekiminin bulunduğu gibi bazı önemli fikirleri de örneklerle açıklamıştır. [487]

V. N. Hangildin, kip çekimini bildirme kipleriyle sınırlamamıştır. Örneğin, tasarlama kiplerinden *-sa* çekim ekinin, *-gan bulsa* şeklinde fiile eklendiğinde geçmiş zaman anlamı bildirmek için kullanıldığını belirtir. O, bildirme kiplerinin zaman eklerini *-dı*, *-gan*, *-a idi̇̆*, *-a*, *-r*, *-açak* şekilleriyle sınırlandırmıştır.[488] V. N. Hangildin'in bildirme kiplerini bu altı şekille sınırlaması, bildirme ve tasarlama kiplerini aynı sıradan kabul etmesi eksiklik olarak düşünülse[489] de Tatar Türkçesinin gramerinin incelenme tarihinde, hazırladığı gramer kitapları önemli bir yer tutmuştur.

XX. yüzyılın ilk yarısına kadar yayımlanan Tatar gramerlerinde karşılaşılan ortak eksiklik, gramatik şekillerin bağlamdan ayrı incelenmesi ve ortaya koydukları gramatik anlamların ayrıntılı olarak açıklanmamasıdır. G. Ḫ. Alparov ve V. N. Hangildin'in çalışmalarında, Tatar gramerinin ilmî açıdan incelenmeye başlanması daha sonraki dönemde daha başarılı gramer çalışmalarının yayımlanmasına zemin hazırlamış ve 1959 yılında A. Ḫ. Nuriyeva tarafından yazılan makalede, fiilde kip ve zaman konusu daha da ayrıntılı ve özellikli olarak incelenmiştir. A. Ḫ. Nuriyeva'nın makalesinde, Tatar Türkçesinde bulunan beş kip ve bu kiplerin ekleri gösterilmiştir. Tasarlama kiplerinin *-sa*, *-dı isä*, *-açak* (*-r ası*) *bulsa*, *-gan bulsa* ile oluşturulan türleri incelemiş, istek kipine *-r idi̇̆*, *-ası idi̇̆*, *-sa idi̇̆*, *-gan bulsa idi̇̆* şekilleri eklemiştir. Ayrıca o, *-makçı idi̇̆*, *-makçı bula* ve Tatar ağızlarında kullanılan bazı zaman şekillerinin de zaman çekim örnekleri arasında değerlendirildiği görülür. Onun çalışmasında günümüz Tatar gramerlerinde incelenen bildirme kiplerinin dokuz zaman türü incelenmiş ve bunlara iki tasvirî şekil eklenmiştir: *ukıgan bulganmın*, *ukıy tor̆gan bulganmın.*[490]

---

[487] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 196, 220.
[488] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 218-222.
[489] V. N. Hangildin'in zaman türlerini inceleme yöntemi Ḫ. R. Kurbatov tarafından eleştirilmiştir. Ḫ. R. Kurbatov, özellikle onun bildirmeve tasarlama kiplerini birlikte değerlendirmesi ve bildirme kiplerinin alt gruplarını oluşturmadaki sınırlayıcılığı üzerinde durmuştur. (bk. Ḫ. R. Kurbatov, "Tĭlnĭŋ morfologik tŏzĭlĭşĭn ŏyränüvgä karata", *Tatar Tĭlı̆ Häm Ädäbiyätı*, 5. kitap, Kazan, 1976, s. 107-115.)
[490] A. Ḫ. Nuriyeva, "Törlĭ naklonenielärdägĭ figıllärnĭŋ zaman bĭlän tŏrlänüvĭnä karata", *Tatar Tĭlı̆ Häm Dialektologiyası̆ Mäs'älälärı̆*, Kazan Unıversitetı Näşr., Kazan, 1959, s. 180-194.

Ünlü Tatar dilcisi M. Z. Zekiyev, fiil kategorilerini Tatar Türkçesinin cümle bilgisi ve fiil ile ilgili bilgileri incelediği çalışmalarında ayrıntılı olarak ele alır. Örneğin, "İki sŏstavlı cŏmlälärdä baş kisäklärnĭŋ bĭldĭrĭlüvĭ häm alarnıŋ mägnäläriĭ" adlı makalesinde, *-a* ekiyle çekimlenen şimdiki zaman", *-r* ve *-açak* ekleriyle çekimlenen I. ve II. gelecek zamanlar, *-gan* ekli bitmiş zaman, *-a idĭ* ve *-a bulgannar* şekilleriyle çekimlenen tamamlanmamış geçmiş zamanlar, *-gan idĭ* ve *-gan bula* şekilleriyle çekimlenen çoktan geçmiş zamanlar ve *-r idĭ* ile çekimlenen tamamlanmamış geçmiş zaman olarak belirttiği çeşitli fiil çekimlerini açıklamıştır.[491] Bu çekimler dışında *-a tŏrgan idĭ* ekli zaman çekimi de örneklerle incelenmiştir. Çalışmasında o, *idĭ* ve *bul-* yardımcı fiilerinin eklenmesiyle yapılan fiil çekimlerini, belirlilik ve belirsizlik gibi çeşitli anlamları ifade etmeleri sebebiyle ikiye ayırmıştır. Çalışmada şart, emir, imkân, farzetme, ironi, pişman olma gibi çeşitli anlamlar da ayrıca ele alınmıştır.[492]

1963 yılında B. A. Serebrennikov'un *Sistema Vremen Tatarskogo Glagola* adlı eseri Moskova'da yayımlanmıştır. Bu eserde zaman şekillerinin oluşumları ve anlamları hususî olarak incelenmiştir. Zaman şekillerinin bağlamdaki kullanımlarına göre incelenmesi sonucunda onların ifade ettikleri çok anlamlılık, kendi aralarındaki bağlantı ögeleri ve taşıdıkları vurgunun özellikleri açıklanmıştır.[493]

B. A. Serebrennikov'un çalışmasından bir yıl sonra yayımlanan D. G. Tumaşĭva'nın *Ğäzĭrgĭ Tatar Ädäbĭ Tĕlĭ Morfologiyası* adlı gramer kitabında, fiil kategorileriyle ilgili yeni fikirlerin öne sürüldüğünü görüyoruz. Eserde bir taraftan fiil şekillerinin çok anlamlılığı incelenirken diğer taraftan da bir gramatik anlamın çeşitli şekiller ile bildirilebileceği konusunun açıklanmasına önem verilmiştir. Özellikle emir, istek, şart ve geri şart şeklinde belirtilen tasarlama kiplerinin incelenmesinde bu özelliklere dikkat çekilmiştir.[494] Aynı şekilde *-r idĭ* şeklinin fiile tamamlanmamış geçmiş zaman ve dilek-şart kipi gibi anlamlar katması da incelenmiştir.[495] Ayrıca eserde sıfat-fiil eklerinin bildirme kipleriyle olan ilgisi ve bu

[491] M. Z. Zekiyev, *Ğäzĭrgĭ Tatar Ädäbĭ Tĕlĭ*, Kazan, 1974, s. 38-44.
[492] M. Z. Zekiyev a.g.e., s. 47-52, 63.
[493] B. A. Serebrennikov, *Sistema Vremen Tatarskogo Glagola*, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1963, 75 s.
[494] D. G. Tumaşĭva, *Ğäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĕlĭ Morfologiyası*, Kazan Unıversitetı Näşr., Kazan, 1964, s.148-157.
[495] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 143-146.

şekillerin şimdiki Tatar edebî dilindeki kullanımları sırasında anlam ve şekil bakımından farklılaşmaları örneklerle ortaya konulmaya çalışılmıştır.[496]

1965 yılında yayımlanan *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)* adlı çalışmada, fiile çok az yer verilmiştir. Bu çalışmada *-a tŏrgan idĕ* ve *-açak idĕ* şekilleriyle çekimlenen pekiştirilmiş geçmiş (*kabatlavlı ütkän*) ve *-açak idĕ* ile oluşturulan gelecek zamanın hikâye çekimi, zaman türleri arasında gösterilmemiş, bildirme kipleri 7 türle sınırlandırılmıştır.[497] Ayrıca bu çalışmada, bağlamdaki kullanıma bakılarak fiil çekimlerinin yeni anlam ifade etme özelliğine de değinilmiştir.[498]

Tatar Türkçesinin kelime bilgisinin, ses ve şekil bilgisinin ayrıntılı olarak incelendiği kapsamlı çalışmalardan bir diğeri de 1969 yılında yayımlanan *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya* adlı eserdir. Bu eserin fiil kelime türünün incelendiği bölümünde, fiilin çatı kategorisi, kip çeşitleri (bildirme kipleri, emir, istek ve şart çekimi), çekimsiz fiiller (sıfat-fiil, zarf-fiil, isim-fiil), *-rga*, *-makçı*, *-ası* ekleriyle oluşturulan çeşitli kip anlamı taşıyan şekiller ve fiil türetme kuralları yer almaktadır.[499]

Z. Väliullina, K. Z. Zinnätullina, M. A. Sägıytov tarafından hazırlanan *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Morfologiyäsĕ* (Kazan, 1972) adlı çalışma, yazarlarının eğitim kurumlarında verdikleri gramer derslerinde elde ettikleri tecrübelerine dayanılarak hazırlanmış bir eserdir. Bu eser, fiilde çatı kategorisinin dil bilim yöntemleri kullanılarak incelenmesi bakımından önemlidir.[500]

Tatar Türkçesinin fiil grameriyle ilgili tartışmalı konular, günümüze kadar pek çok bilimsel çalışmada ele alınmıştır.[501] Bu çalışmalar sonucunda fiilde zaman,

---

[496] D. G. Tumaşĕva, a.g.e., s. 196.

[497] *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 225-250.

[498] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 233-235.

[499] *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 210-294.

[500] Z. Väliullina, K. Z. Zinnätullina, M. A. Sägıytov, *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Morfologiyäsĕ*, Kazan Dävlät Pedagogika İnstitutı, Kazan, 1972, s. 239-257.

[501] bk. D. G. Tumaşĕva, "Perifrastiçeskie formı Tatarskogo glagola", *Voprosı Tatarskogo Yazıkoznaniye*, 2. Kitap, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1965, s. 154-166; -----, *Tatarskiy Glagol* (*Opıt Funktsionalno Semantiçeskogo İssledovaniya Grammatiçeskiḫ Kategoriy*), İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1986, 188 s.; -----, "K probleme morfologiçeskiḫ sinonimov v Tatarskom yazıke (na materiale glagolnıḫ form)", *Struktura i istoriya Tatarskogo yazıka*, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1982, s. 3-17; M. B. Mardiyeva, "K sravnitelnoy ḫarakteristike perifrastiçeskiḫ form Tyurkskiḫ yazıkov", *Oçerki po*

kip, çatı, tarz vd. gibi kategoriler ayrıntılı olarak dil bilimsel yöntemlerle incelenmiş ve günümüzdeki anlayış ortaya çıkmıştır.

Çalışmamızda incelediğimiz en geç tarihli Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinden M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova tarafından hazırlanan *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom* (Kazan, 2002) adlı çalışmada, fiil kelime türünün bütün kategorilerinin (zaman, şahıs, çatı, derece vd.) daha önceki çalışmalardan çok daha kapsamlı olarak incelendiği görülmüştür[502]. Çalışmada öncelikle fiilin leksik-gramatik anlamı ve özellikleri üzerinde durulmuştur. Bu bölümde müstakil fiillerin yardımcı fiil görevinde kullanılma özellikleri, fiilin semantik türleri, iş bildiren fiiller, hâl bildiren fiiller, durum ve ilişki bildiren fiiller incelenmiştir. Fiilin kip ve zaman kategorisi de ayrıntılı olarak değerlendirilmiştir.[503].

Çalışmada bildirme kiplerinden sonra tasarlama kipleri çeşitli türlere ayrılarak belirtilmiştir. Tasarlama kipleri, *böyıruv möddallığı* "emir kipi", *şart möddallığı* "şart kipi", *mömkinlik möddallığı* "muktedir olma kipi", *kiräklik möddallığı* "gereklilik kipi", *tiyişlik möddallığı* "gereklilik kipi", *niyät möddallığı* "niyet kipi", *faraz itüv möddallığı* "farzetme kipi" şeklinde pek çok türde açıklanmıştır. Bunlardan *böyıruv möddallığı* "emir kipi" ve *şart möddallığı* "şart kipi" kendi içinde alt gruplara ayrılmıştır. *Böyıruv möddallığı* "emir kipi" adı altında *böyıruv nakloneniyesı* "emir kipi" ve *tiläk nakloneniyesı* "istek kipi" ele alınmıştır. *Şart möddallığı* "şart kipi",

---

morfologiiTatarskogo glagola, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1978, s. 63-83; -----, "Rol perifrastiçeskiẖ form v vırajenii vremennıẖ i modalnıẖ znaçeniy", *Struktura i istoriya Tatarskogo yazıka*, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1982, s. 45-51; R. S. Abdullina, "Tatar Tĭlĭndä Sintetik Ütkän Zamannarnıŋ Üzĭnçälĭklärĭ häm Semantik Kullanılışı", *Oçerki po morfologii Tatarskogo glagola*, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1978, s. 84-89; Ḥ, Ḥacipov, "Figıl Almaşlıkları Bulamı?", *Sovet Mäktäbĭ*, No: 7, Kazan, 1987, s. 21-22; L. Fazlıyeva, "Figıl Formaları Arasında Zaman Mŏnäsäbäti", *Mägarif*, No: 4, Kazan, 1996, s. 23-27;

bk. Tezler: A. Ş. Gadelşin, *İnfinitivnaya forma glagola v sovremennom Tatarskom yazıke*, Kazan, 1965, 14 s.; F. M. Ḥisamova, *Priçastiya v sovremennom Tatarskom literaturnom yazıke*, Kazan, 1970, 27 s.; M. Y. İbrahimova, *İrrealnaya modalnost i sredstva ee peredaçi v Tatarskom yazıke*, Kazan, 1975, 26 s.; M. B. Mardiyeva, *Perifrastiçeskie formı Tatarskogo glagola v sravnenii s Uzbekskimi i Turetskimi formami*, Kazan, 1976, 20 s.; D. Ş. Şayḥaydarova, *Grammatiçeskaya kategoriya litsa Tatarskogo glagola v ramkaḥ funktsionalno-semantiçeskoy kategorii personalnosti*, Alma-Ata, 1980, 29 s.; R. D. Lizunova, *Semantika analitiçeskiḥ konstruktsiy s glagolami dvijeniya* (*na materiale Tatarskogo i drugiḥ Tyurkskiḥ yazıkov*), Kazan, 1988.

[502] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 92-305.

[503] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 122-145.

real şart "gerçek şart", *farazıy şart* "farazî şart", *irreal şart* "gerçek olmayan şart", *şartlı tıĬläk* "şartlı istek" gibi alt gruplara ayrılarak incelenmiştir[504]

4.2.5.3.2.2. FİİLDE KİP VE ZAMAN ÇEKİMİ

Çalışmamızın bu başlığı altında Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde çekimli fiillerin kip ve zaman çekimleri incelenmiştir. Fiilin kip kategorisi, bildirme ve tasarlama kipleri şeklinde iki ana başlık altında değerlendirilmiştir. Fiilin zaman kategorisi, basit ve birleşik fiil çekimleri şeklinde fiilin kip kategorisiyle birlikte ele alınmıştır.

4.2.5.3.2.2.1. BİLDİRME KİPLERİ

Bildirme kipleri, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında *ḫikayä fiġıl zamannarı*[505] terimi, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, *ḫäbär fiʿlläriĬ* (YHYTTS. 1913, 24-26), (MTTD. II, 1917, 26-27), (TS. 1911, 37), (TS. 1921, 44-47) terimiyle belirtilmiştir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer anlayışına göre bildirme kipleri, ilk önce şimdiki zaman (*ḫäzĬrgıĬ zaman*), geçmiş zaman (*ütkän zaman*) ve gelecek zaman (*kiläçäk zaman*) şeklinde üç ana gruba ayrılır.[506] Bu dönem gramerlerinde çekim ve kuruluş özelliklerine göre *analitik ve sintetik zamannar*[507] olarak belirtilen zaman türleri bu üç ana grup altında değerlendirilir. Bu zaman çekimlerinden şimdiki zaman, basit zaman çekimliyken geçmiş ve gelecek zaman, basit ve birleşik zaman çekimli olmak üzere çeşitli türlere ayrılarak incelenir. Geçmiş zaman grubu içinde gösterilen zaman türleri, görülen geçmiş zaman, duyulan geçmiş zaman, şimdiki zamanın hikâyesi, duyulan geçmiş zamanın hikâyesi ve geniş zamanın hikâyesidir.

---

[504] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 146-175.
[505] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 122.
[506] Ḥ. Ḫismatullin, Ş. Saykin, *Tatar TĬlĬ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 79; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 122-145; D. G. TumaşĬva, a.g.e., s. 113-127.
[507] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 128-134, 137-140, 159-161; D. G. TumaşĬva, a.g.e., s. 120-124, 127-128, 135-136; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 226; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 246; *Tatar TĬlĬnıŋ Aŋlatmalı SüzlĬĞĬ-I*, SSSR Fännär AkademiyasĬ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsĬmĬndägĬ TĬl, Ädäbiyät häm TariḫĬ İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1977, s. 361-362; F. Y. Yusupov, *İzuçenie Tatarskogo Glagola*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1986, s. 261.

Gelecek zaman grubu içinde gösterilen zaman türleri ise, kesin gelecek zaman, geniş zaman ifadeli gelecek zaman ve gelecek zamanın hikâyesi'dir.[508]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde "bir iş veya bir hâlin ya geçmişte, ya şimdi ya da gelecekte olup olmadığını haber veren fiiller" (YHYTTS. 1913, 24), "iş veya hâlin hangi zamanda olduğunu haber sûretinde anlatan fiiller" (MTTD. II, 1917, 26), "iş veya hâlin hangi zamanda gerçekleştiğini haber sûretinde anlatan fiiller" (TS. 1911, 36-37) ve "bir işin, bir hâlin gerçekleştiğini veya gerçekleşmediğini haber sûretinde anlatan kelimeler" (TS. 1921, 44) şeklinde tanımlanan *ḫäbär fiʿlläri*, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde olduğu gibi doğrudan doğruya geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman türlerine ayrılarak üç ana grupta değerlendirilir (TTKGS. 1887, 19-20), (Änmüzäc 1895, 51), (MYST. 1907, 22, 33-35), (TŏrS. 1909, 34-36), (YHYTTS. 1913, 24-25), (MTTD. II, 1917, 20), (TS. 1911, 33, 37), (TS. 1921, 41).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde geçmiş zaman, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde olduğu gibi beş gruba ayrılarak incelenmez. Bu dönem gramerlerinde geçmiş zaman olarak incelenen zaman, genellikle görülen geçmiş zaman çekimidir (TTKGS. 1887, 19-20), (Änmüzäc 1895, 51), (MYST. 1907, 33-34), (TŏrS. 1909, 34-35), (TS. 1911, 37), (YHYTTS. 1913, 24-25), (MTTD. II, 1917, 20), (TS. 1921, 41, 44). Ancak incelediğimiz bazı Ceditçilik Dönemi gramerlerinde görülen geçmiş zamanın yanı sıra duyulan geçmiş zamanın da açıklandığı ve örneklendirildiği görülmüştür. (TTKGS. 1887, 19-21), (MYST. 1907, 33-34), (TŏrS. 1909, 34-35).

Çalışmamızda bildirme kiplerinin incelenmesinde Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen üç ana grup esas alınmış ve bu ana gruplar altında basit ve birleşik zaman çekimleri açıklanmıştır.

[508] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 122-145; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 113-127.

4.2.5.3.2.2.1.1. BASİT ZAMANLAR

4.2.5.3.2.2.1.1.1. GEÇMİŞ ZAMAN

4.2.5.3.2.2.1.1.1.1. GÖRÜLEN GEÇMİŞ ZAMAN

Fiildeki oluş ve kılışın söylendiği andan yani içinde bulunulan zamandan daha önceki bir zamanda bitmiş, tamamlanmış olduğunu gösteren zaman kesimini içine alan zaman kipidir. Görülen geçmiş zaman kipiyle çekimlenen fiilin bildirdiği oluş veya kılış geçmişte başlayıp bitmiştir. Bu zamandaki fiilin bitmişliğine konuşan kişi ya tanık olmuştur ya da kesin bir bilgi ve kanıya sahiptir.[509]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *bilgĭlĭ* (*kategorik*) *ütkän zaman*[510], *kategorik (bilgĭlĭ) ütkän zaman*[511], *kürĭlĭp ütkän zaman*[512] ve *ütkän zaman ḫikäyä fiġıl*[513] olarak adlandırılan görülen geçmiş zaman kipi, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *ütkän zamān* (MTTD. II, 1917, 20), (TS. 1921, 41, 44); *ütmĭş zamān* (MYST. 1907, 22, 33), (TŏrS. 1909, 34); *ḫäbär fiʿlinĭŋ ütkäni* (YHYTTS. 1913, 24), *bulmış fiʿl* (TS. 1911, 37), *māżī* (Änmüzäc 1895, 51) ve *māżī-i şühūdī* (TTKGS. 1887, 19-20), (MYST. 1907, 33-34), (TŏrS. 1909, 34-35) terimleriyle karşılanmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde "bir işin geçmiş zamanda olduğunu ve birinci şahsın kendi gözü ile gördüğünü ya da görmüş gibi bir gerçeklik ile bildiğini ifade eden fiil zamanı" (MYST. 1907, 33) ve "bir iş veya hâlin geçmiş zamanda olup olmadığını haber veren fiiller" (YHYTTS. 1913, 24) şeklinde tanımlanan görülen geçmiş zaman kipinin kuruluşu, şu şekilde açıklanmıştır:

"Bildirme kiplerinin geçmiş zamanı, emrin sonuna *-dı/-dım/-dıŋ* gibi eklerin eklenmesiyle yapılır. Olumsuz şeklinde ise, incelerde (ince ünlülü kelimelerde) *-mä*, kalınlarda (kalın ünlülü kelimelerde) *-ma* eki eklenir." (TS. 1921, 44)

"*Māżī-i şühūdī* diye geçmiş zamanda olmuş olan bir işi bildiren zamanlardan birini belirtirler ki o zaman, fiilin mastarındaki *-maḳ* /*-mäk* ekinin atılması ile kalan kısmın sonuna teklik III. şahısta *-dı*, çokluk III. şahısta *-dılar*, eklerinin eklenmesiyle,

---

[509] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 584.
[510] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 125.
[511] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 117.
[512] *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 241.
[513] Ḫ. Ḫismatullin vd., a.g.e., s. 91.

diğer şahıslarda ise, bu *-dı* ekinin sonuna *żamīr-i fiʿlī* ekleme sûretiyle oluşturulur. Meselâ, bu zamanın teklik I. şahsı (*-dım*), teklik II. şahsı (*-dıŋ*), çokluk I. şahsı (*-dıḳ/-dıḳ*), çokluk II. şahsı (*-dıŋız*) eklerinin eklenmesiyle yapılır. Bu tarz bir kural, sadece olumlu fiiller için geçerlidir. Olumsuz fiillerde ise, belirtilen ek ve *żamīr-i fiʿlī*ler ile fiil tabanı (kök veya gövdesi) arasına olumsuzluk eki *-ma/-mä* eklenir." (TTKGS. 1887, 19)

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde görülen geçmiş zaman kipi, fiil kök veya gövdesine *-dı/-dı̆, -tı/-tı̆* eklerinin getirilmesiyle kurulmuştur.[514] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, bu zamanın kuruluşu için belirtilen eklerin imlâsı kalıplaşmıştır. Bu ek ince ve kalın ünlülü kelimelere sadece tek bir şekil kullanılarak yazılmış, kelimenin son sesindeki ünsüzün tonlu ya da tonsuz olmasına dikkat edilmemiştir. Bu çalışmalarda ekin yazımı دى şeklindedir (TTKGS. 1887, 19-20), (Änmüzäc 1895, 51), (MYST. 1907, 33), (TŏrS. 1909, 34-35), (YHYTTS. 1913, 24-25), (MTTD. II, 1917, 20), (TS. 1911, 37), (TS. 1921, 44).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, görülen geçmiş zaman için bu ekin sadece tonlu ünsüzlü şekli belirtilmiştir. Görülen geçmiş zaman ekinin tonsuz ünsüzle oluşturulan şekli belirtilmemiştir. Bu durum, o dönem gramerlerindeki yaygın imlâ geleneğinden kaynaklanmaktadır. Arap harfleriyle yayımlanmış olan Ceditçilik Dönemi gramerlerinin özellikle imlâ bahsinde /d/ gibi bazı tonlu ünsüzlerin yazı dilinde "د" ile yazılmalarına rağmen telâffuz sırasında yani konuşma dilinde tonsuz çiftleriyle yer değiştirebileceği belirtilir.[515]

Tatar Türkçesinde görülen geçmiş zaman çekim ekleri, eklendikleri fiil kök ya da gövdesinin ünlü niteliğine göre herhangi bir değişikliğe uğramadan düz sıradan

---

[514] Eski Türkçe döneminde görülen geçmiş zaman kipinin kuruluşu *–dI/-dU; -tI/-tU* ekleriyle yapılmıştır. Bu kip için Kıpçak Türkçesi döneminde de aynı eklerin kullanıldığı görülür. Tatar Türkçesinde ise, bu ekin sadece düz ünlülü şekilleri kullnılmaktadır. bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara, 1988, s. 80; Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara, 1994, s. 120; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 125-127; D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 117-118; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 218; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 221-222.

[515] Bu konu ile ilgili olarak bu dönem gramerlerinde tespit ettiğimiz açıklamalardan biri, şu şekildedir: "«د» *ḥarfi* ب , پ , ت , چ , س , ش , ق , ك *ḥarflärı̆ndän ṣoŋ kilsä* «ت» *yäki* «ط» *bulup işı̆tı̆lä.* كوبدن , آشدن *süzlärı̆ - söyläşkändä* ن كوبته ، آشطان ,كيتتى , قاچطى *bulup işı̆tı̆lälär. Lākin bularnı işı̆tı̆lgänçä* قاچدى , كيتدى *tügıl aṣıllarınça yazarġa kiräk.* " «د» harfi ب , پ , ت , چ , س , ش , ق , ك harflerinden sonra geldiğinde «ت» veya «ط» olarak işitilir. Ancak bunları işitildikleri gibi değil asılları gibi yazmak gerekir." (MTTD. I, 1917, 10)

ünlülü olarak gelir. Yani bu ekte dudak uyumu gerçekleşmez. ör. *bŏzdım* "bozdum", *kuydıŋ* "koydun", *kürdĭ* "gördü", *ŏçtık* "uçtuk", *ukıdıgız* "okudunuz", *ürdĭlär* "ördüler".[516]

Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında görülen geçmiş zamanın II. tür şahıs ekli çekimi, fiil kök veya gövdesine şu ekler eklenerek çekimlenir:

Şahıslar	Ceditçilik Dönemi Tatar gramerleri[517]	Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerleri[518]
Teklik I. şahıs	دم "*-dı-m* / *-dĭ-m*"	*-dı-m* / *-dĭ-m*; *-tı-m* / *-tĭ-m*
Teklik II. şahıs	دڭ "*-dı-ŋ* / *-dĭ-ŋ*"	*-dı-ŋ* / *-dĭ-ŋ*; *-tı-ŋ* / *-tĭ-ŋ*
Teklik III. şahıs	دى "*-dı* /*-dĭ*"	*-dı* /*-dĭ*; *-tı* /*-tĭ*
Çokluk I. şahıs	دق "*-dı-k* / *-dĭ-k*"	*-dı-k* / *-dĭ-k*; *-tı-k* / *-tĭ-k*
Çokluk II. şahıs	دڭز , دىڭز "*-dı-ŋız* / *-dĭ-ŋĭz*"	*-dı-gız* / *-dĭ-gĭz, -tı-gız* /*-tĭ-gĭz*
Çokluk III. şahıs	دىلار , دىلەر "*-dı-lar* / *-dĭ-lär*"	*-dı-lar* / *-dĭ-lär* ; *-tı-lar* / *-tĭ-lär*

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ve Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde görülen geçmiş zamanın olumsuzu, fiil kök veya gövdesinden sonra olumsuzluk eki *-ma/-mä* eklenerek çekimlenmiştir.[519]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde olumlu görülen geçmiş zaman çekimi şahıs kategorilerine göre şu şekilde yapılmıştır:

Teklik I. şahıs:

***-dı-m* / *-dĭ-m*:** *aldım* "aldım" (TTKGS. 1887, 27), *buldım* "oldum" (TTKGS. 1887, 29), *yaza aldım* "yazabildim" (TTKGS. 1887, 28), *yazdım* "yazdım" (TTKGS. 1887, 16, 20); *yazdım* "yazdım" (Änmüzäc 1895, 14, 52); *aldım* "aldım" (MTTD. II, 1917, 17), *uḳudım* "okudum", *yazdım* "yazdım" (MYST. 1907, 34); *buldım* "oldum" (TŏrS. 1909, 43-46), *kisdĭm* "kestim" (TŏrS. 1909, 9), *kür-dĭm* "gördüm", *uḳudım* "okudum" (TŏrS. 1909, 34); *kildĭm* "geldim", *kürdĭm* "gördüm" (TS. 1911, 58), *uḳıdım* "okudum" (TS. 1911, 58, 59), *yazdım* "yazdım" (TS. 1911, 36), *yudım* "yıkadım", *yundım* "yonttum" (TS. 1911, 58); *kürdĭm* "gördüm", (YHYTTS. 1913, 37), *yazdım* "yazdım" (YHYTTS. 1913, 24); *bĭtdĭm* "bittim" (MTTD. II, 1917, 33),

[516] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 117; Ḥ. Ḥismatullin vd., a.g.e., s. 91; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 241.
[517] (TTKGS. 1887, 16, 19-20), (Änmüzäc 1895, 52), (MYST. 1907, 22, 33), (TŏrS. 1909, 34), (TS. 1911, 36), (YHYTTS. 1913, 24-25), (MTTD. II, 1917, 20, 37), (TS. 1921, 45).
[518] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 125; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 117; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 220-221.
[519] bk. 511. ve 512. dipnot.

çıḳdım “çıkdım” (MTTD. II, 1917, 26); *yazdım* “yazdım” (MTTD. II, 1917, 20); *aşadım* “yedim”, *birdĭm* “verdim” (TS. 1921, 45), *bĭtĭrdim* “bitirdim.” (TS. 1921, 58); *kildĭm* “geldim”, *saldırdım* “yaptırdım” (TS. 1921, 71); *uḳıdım* “okudum” (TS. 1930, 54, 55).

Teklik II. şahıs:

-dı-ŋ / -dĭ-ŋ*: *yaza aldıŋ “yazabildin” (TTKGS. 1887, 28), *yazdıŋ* “yazdın” (TTKGS. 1887, 16, 20); *yazdıŋ* “yazdın” (Änmüzäc 1895, 52), *uḳudıŋ* “okudun”, *yazdıŋ* “yazdın” (MYST. 1907, 34); *kürdĭŋ* “gördün”, *uḳudıŋ* “okudun” (TŏrS. 1909, 34); *yazdıŋ* “yazdın” (TS. 1911, 36), *kildĭŋ* “geldin” (YHYTTS. 1913, 37); *yazdıŋ* “yazdın” (YHYTTS. 1913, 24); *çıḳdıŋ* “çıkdın” (MTTD. II, 1917, 26); *yazdıŋ* “yazdın” (MTTD. II, 1917, 20); *aşadıŋ* “yedin”, *birdĭŋ* “verdin” (TS. 1921, 45).

Teklik III. şahıs:

-dı / -dĭ*: *yaza aldı “yazabildi” (TTKGS. 1887, 28), *yazdı* “yazdı” (TTKGS. 1887, 16, 20); *yazdı* “yazdı” (Änmüzäc 1895, 52); *açıldı* “açıldı” (MYST. 1907, 6, 22), *uḳudı* “okudu”, *yazdı* “yazdı” (MYST. 1907, 34); *kürdĭ* “gördü”, *uḳudı* “okudu” (TŏrS. 1909, 34); *kildĭ* “geldi” (TS. 1911, 21), *kitdĭ* “gitti” (TS. 1911, 58), *yazdı* “yazdı” (TS. 1911, 36), *yuġaldı* “yok oldu” (TS. 1911, 57); *yazdı* “yazdı” (YHYTTS. 1913, 24, 38); *çıḳdı* “çıkdı” (MTTD. II, 1917, 26); *ḳaytdı* “geri döndü” (MTTD. II, 1917, 5), *yazdı* “yazdı” (MTTD. II, 1917, 20); *bardı* “gitti”, *yazdı* “yazdı” (TS. 1921, 42), *aşadı* “yedi”, *birdĭ* “verdi” (TS. 1921, 45), *yazdı.* “yazdı” (TS. 1921, 58); *yuġaldı* “yok oldu.” (TS. 1930, 53).

Çokluk I. şahıs:

-dı-ḳ / -dĭ-k*: *buldıḳ “olduk” (TTKGS. 1887, 27, 29), *yaza aldıḳ* “yazabildik” (TTKGS. 1887, 28), *yazdıḳ* “yazdık” (TTKGS. 1887, 16, 20); *yazdıḳ* “yazdık” (Änmüzäc 1895, 52); *uḳudıḳ* “okuduk”, *yazdıḳ* “yazdık” (MYST. 1907, 34); *kürdĭk* “gördük”, *uḳudıḳ* “okuduk” (TŏrS. 1909, 34); *yazdıḳ* “yazdık” (TS. 1911, 36); *yazdıḳ* “yazdık” (YHYTTS. 1913, 24); *çıḳdıḳ* “çıkdık” (MTTD. II, 1917, 26); *yazdıḳ* “yazdık” (MTTD. II, 1917, 20); *aldıḳ* “aldık” (TS. 1921, 71), *aşadıḳ* “yedik”, *birdĭk* “verdik” (TS. 1921, 45), *buldıḳ* “olduk” (TS. 1921, 27).

Çokluk II. şahıs:

***-dı-ŋız / -dĭ-ŋĭz*:** *yaza aldıŋız* “yazabildiniz” (TTKGS. 1887, 28), *yazdıŋız* “yazdınız” (TTKGS. 1887, 16, 20), *yazdıŋız* “yazdınız” (Änmüzäc 1895, 52), *uḳudıŋız* “okudunuz”, *yazdıŋız* “yazdınız” (MYST. 1907, 34), *kürdĭŋĭz* “gördünüz”, *uḳudıŋız* “okudunuz” (TŏrS. 1909, 34); *yazdıŋız* “yazdınız” (TS. 1911, 36); *yazdıŋız* “yazdınız” (YHYTTS. 1913, 24), *çıḳdıŋız* “çıkdınız” (MTTD. II, 1917, 26); *yazdıŋız* “yazdınız” (MTTD. II, 1917, 20); *aşadıŋız* “yediniz”, *birdĭŋĭz* “verdiniz” (TS. 1921, 45)

Çokluk III. şahıs:

***-dı-lar / -dĭ-lär*:** *yaza aldılar* “yazabildiler” (TTKGS. 1887, 28), *yazdılar* “yazdılar” (TTKGS. 1887, 16, 20); *yazdılar* “yazdılar” (Änmüzäc 1895, 52); *uḳudılar* “okudular”, *yazdılar* “yazdılar” (MYST. 1907, 34); *kürdĭlär* “gördüler”, *uḳudılar* “okudular” (TŏrS. 1909, 34); *yazdılar* “yazdılar” (TS. 1911, 36); *yazdılar* “yazdılar” (YHYTTS. 1913, 24); *çıḳdılar* “çıkdılar” (MTTD. II, 1917, 26); *yazdılar* “yazdılar” (MTTD. II, 1917, 20); *aşadılar* “yediler”, *birdĭlär* “verdiler” (TS. 1921, 45).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz görülen geçmiş zamanın şahıs kategorilerine göre olumsuz çekimi şöyledir:

Teklik I. şahıs:

***-ma-dı-m / -mä-dĭ-m*:** *yazmadım* “yazmadım” (TTKGS. 1887, 16, 20); *yazmadım* “yazmadım” (Änmüzäc 1895, 52); *uḳumadım* “okumadım”, *yazmadım* “yazmadım” (MYST. 1907, 37); *kürmädĭm* “görmedim”, *uḳumadım* “okumadım” (TŏrS. 1909, 34); *bĭlmädĭm* “bilmedim” (TS. 1911, 58), *yazmadım* “yazmadım” (TS. 1911, 36); *kilä almadım* “gelemedim” (YHYTTS. 1913, 37), *yazmadım* “yazmadım” (YHYTTS. 1913, 24); *çıḳmadım* “çıkmadım” (MTTD. II, 1917, 26), *yazmadım* “yazmadım” (MTTD. II, 1917, 20); *aşamadım* “yemedim”, *birmädĭm* “vermedim” (TS. 1921, 45).

Teklik II. şahıs:

***-ma-dı-ŋ / -mä-dĭ-ŋ*:** *yazmadıŋ* “yazmadın” (TTKGS. 1887, 16, 20); *yazmadıŋ* “yazmadın” (Änmüzäc 1895, 52); *uḳumadıŋ* “okumadın”, *yazmadıŋ* “yazmadın” (MYST. 1907, 37); *kürmädĭŋ* “görmedin”, *uḳumadıŋ* “okumadın” (TŏrS.

1909, 34); *yazmadıŋ* “yazmadın” (TS. 1911, 36); *yazmadıŋ* “yazmadın” (YHYTTS. 1913, 24); *çıḳmadıŋ* “çıkmadın” (MTTD. II, 1917, 26), *yazmadıŋ* “yazmadın” (MTTD. II, 1917, 20); *aşamadıŋ* “yemedin”, *birmädiŋ* “vermedin” (TS. 1921, 45).

Teklik III. şahıs:

***-ma-dı* / *-mä-di*:** *yazmadı* “yazmadı” (TTKGS. 1887, 16, 20); *yazmadı* “yazmadı” (Änmüzäc 1895, 52); *uḳumadı* “okumadı”, *yazmadı* “yazmadı” (MYST. 1907, 37); *kürmädi* “görmedi”, *uḳumadı* “okumadı” (TörS. 1909, 34); *yazmadı* “yazmadı” (TS. 1911, 36); *yazmadı* “yazmadı” (YHYTTS. 1913, 24, 38); *çıḳmadı* “çıkmadı” (MTTD. II, 1917, 26), *yazmadı* “yazmadı” (MTTD. II, 1917, 20); *aşamadı* “yemedi”, *birmädi* “vermedi” (TS. 1921, 45).

Çokluk I. şahıs:

***-ma-dı-ḳ* / *-mä-di-k*:** *yazmadıḳ* “yazmadık” (TTKGS. 1887, 16, 20), *yazmadıḳ* “yazmadık” (Änmüzäc 1895, 52), *uḳumadıḳ* “okumadık”, *yazmadıḳ* “yazmadık” (MYST. 1907, 37), *kürmädik* “görmedik”, *uḳumadıḳ* “okumadık” (TörS. 1909, 34); *yazmadıḳ* “yazmadık” (TS. 1911, 36); *yazmadıḳ* “yazmadık” (YHYTTS. 1913, 24), *çıḳmadıḳ* “çıkmadık” (MTTD. II, 1917, 26); *yazmadıḳ* “yazmadık” (MTTD. II, 1917, 20); *aşamadıḳ* “yemedik”, *birmädik* “vermedik” (TS. 1921, 45).

Çokluk II. şahıs:

***-ma-dı-ŋız* / *-mä-di-ŋiz*:** *yazmadıŋız* “yazmadınız” (TTKGS. 1887, 16, 20), *yazmadıŋız* “yazmadınız” (Änmüzäc 1895, 52), *uḳumadıŋız* “okumadınız”, *yazmadıŋız* “yazmadınız” (MYST. 1907, 37), *kürmädiŋiz* “görmediniz”, *uḳumadıŋız* “okumadınız” (TörS. 1909, 34); *yazmadıŋız* “yazmadınız” (TS. 1911, 36); *yazmadıŋız* “yazmadınız” (YHYTTS. 1913, 24), *çıḳmadıŋız* “çıkmadınız” (MTTD. II, 1917, 26); *yazmadıŋız* “yazmadınız” (MTTD. II, 1917, 20); *aşamadıŋız* “yemediniz”, *birmädiŋiz* “vermediniz” (TS. 1921, 45).

Çokluk III. şahıs:

***-ma-dı-lar* / *-mä-di-lär*:** *yazmadılar* “yazmadılar” (TTKGS. 1887, 16, 20), *yazmadılar* “yazmadılar” (Änmüzäc 1895, 52), *uḳumadılar* “okumadılar”, *yazmadılar* “yazmadılar” (MYST. 1907, 37), *kürmädilär* “görmediler”, *uḳumadılar*

“okumadılar” (TŏrS. 1909, 34); *yazmadılar* “yazmadılar” (TS. 1911, 36); *yazmadılar* “yazmadılar” (YHYTTS. 1913, 24), *çıḳmadılar* “çıkmadılar” (MTTD. II, 1917, 26); *yazmadılar* “yazmadılar” (MTTD. II, 1917, 20); *aşamadılar* “yemediler”, *birmädĭlär* “vermediler” (TS. 1921, 45).

4.2.5.3.2.2.1.1.1.2. DUYULAN GEÇMİŞ ZAMAN

“Duyulan geçmiş zaman kipi, fiilin karşıladığı oluş ve kılışın içinde bulunulan zamandan daha önce gerçekleştiğini; ancak, konuşanın bunu görmediğini, bilmediğini, başkasından duyup öğrendiğini veya farkında olmadan işlediğini ve sonradan fark ettiğini ya da gördüğünü bildiren bir şekil ve zaman kalıbıdır.”[520]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *näticälĭ ütkän zaman*[521], *näticälĭ* (*bilgĭsĭz*) *ütkän zaman*[522], *kürĭlmiy ütkän zaman*[523] terimleriyle; Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *māżī-i naḳlī* (TTKGS. 1887, 20), (MYST. 1907, 34), (TŏrS. 1909, 34-35) terimleriyle karşılanan duyulan geçmiş zaman kipi, geçmişte olduğu görülen veya varlığı kesin olarak bilinen fiillerdeki oluş veya kılışı ifade etmek için kullanılır. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde “geçmiş zamanda olan bir işin, oluşun başkasında duyulma sonucu öğrenildiğini bildiren zaman” (TTKGS. 1887, 20) ve “bir işin veya hâlin geçmiş zamanda olduğunu ayrıca konuşanın işitmek sûretiyle bildiğini ifade eden zaman” (MYST. 1907, 34) şeklinde tanımlanan bu kipin kuruluşu da şöyle açıklanmaktadır: “*Māżī-i naḳlī*, fiil mastarındaki *-maḳ/-mäk* eklerinin düşürülerek kalan kısmın sonuna *-ġan* ya da *-gän* eklerinden birinin eklenmesiyle yapılır. Buna şahıs zamirlerinden teklik I. şahısta *min*, çokluk I. şahısta *bĭz*, teklik II. şahısta *sin*, çokluk II. şahısta *sĭz* eklenir. Ancak teklik III. şahıs ve çokluk III. şahısta *-ġan* ile *-gän* eklerine zamirlerden hiçbiri eklenmez. Çokluk III. şahısta sadece çokluk eki *-lar /-lär* eklenir.” (TTKGS. 1887, 20).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde duyulan geçmiş zaman kipinin غان “*-ġan*”, گان “*-gän*” ekleriyle kurulduğu belirtilmektedir. (TTKGS. 1887, 20), (MYST.

---

[520] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 599-600.
[521] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 127.
[522] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 118.
[523] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 241; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 232.

1907, 34), (TŏrS. 1909, 34-35) Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ise, bu kip için belirtilen ekler *-ġan/-gän*; *-ḳan/-kän* ekleridir. Her iki dönem gramerlerinde de bu kipin olumsuzu, çekime giren fiil kök veya gövdesinden sonra *-ma/-mä* olumsuzluk ekinin getirilmesiyle sağlanır.[524]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *ütkän zaman sıyfat figılı̆* "geçmiş zaman sıfat-fiili" olarak adlandırılan *-gan/gän; -kan/-kän*[525] sıfat-fiil eklerinin fiil kök ya da gövdesine eklenmesiyle kurulan duyulan geçmiş zaman kipinin şahıslara bağlanması için çekim sırasında I. tür şahıs eklerini almaları gerektiği belirtilir:

al- "almak": *alganmın* "almışım" *algansıŋ* "almışsım", *algan* "almış", *alganbız* "almışız", *algansız* "almışsınız", *algannar* "almışlar"; *kitkänmı̆n* "gitmişim", *kitkänsı̆ŋ* "gitmişsin", *kitkän* "gitmiş", *kitkänbı̆z* "gitmişiz", *kitkänsı̆z* "gitmişsiniz", *kitkännär* "gitmişler"[526].

Ceditçilik Dönemi gramerlerinden Gabdı̆lgalläm Fäyı̆zḫanov'un çalışmasında bu zaman çekiminde üçüncü tekil ve çoğul şahıs dışındaki şahıslarda şahıs zamirlerinin kullanıldığı ifade edilmiştir. Yazarın verdiği örneklerde de çekim sırasında zaman ekine şahıs zamirlerinin eklenmeden yazıldığı görülür: ör. *yazġan min* "yazmışım", *yazġan sin* "yazmışsın" vd (TTKGS. 1887, 20).

Aynı dönem gramercilerinden Äḫmätcan Mŏstafa ve Hŏsäyı̆n Z. Mäkkäi'nin çalışmalarında ise, herhangi bir açıklama yapılmadan şahıs bildiren eklerin zaman ekine bitiştirilerek yazıldığı görülür. Çekimde belirtilen şahıs ekleri de I. tür şahıs ekleridir: ör. *kürgänmin* "görmüşüm", *kürgänsiŋ* "görmüşsün" vd. (TŏrS. 1909, 34); *yazġanmın* "yazmışım", *yazġansıŋ* "yazmışsın" vd (MYST. 1907, 34).

---

[524] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 127; D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 118-120; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 229-231; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 222-223; Ḫ. Ḫismatullin vd., a.g.e., s. 100-101; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 241; (TTKGS. 1887, 20), (Änmüzäc 1895, 53), (MYST. 1907, 34), (TŏrS. 1909, 34-35).

[525] D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 118; Ḫ. Ḫismatullin vd., a.g.e., s. 101.

[526] Eski Türkçe döneminde, fiil kök veya gövdesine *–mIş* sıfat-fiil eki ve şahıs zamirlerinin eklenmesiyle çekimlenen duyulan geçmiş zaman, Kıpçak Türkçesi döneminde hem *-mIş* sıfat-fiili ile hem de *–p tir/-p tur* (< *-p turur*) şeklinin eklenmesiyle kurulmuştur. Çağdaş Kıpçak Türkçelerinde *-mIş* eki, isim ve fiil türetiminde kullanılan yapım ekleri arasında yer alır. Duyulan geçmiş zamanın kuruluşunda kullanılan *–mIş* sıfat-fiil ekinin kullanım yerini Çağdaş Kıpçak Türkçelerinde *–gAn/-kAn* sıfat-fiil ekleri almıştır. (bk. A. Von Gabain, a.g.e., s. 81; A. F. Karamanlıoğlu, a.g.e., s. 123-124; E. R. Tenişev, *Sravnitel'no-istoriçeskaya Grammatika Tyurkskix Yazıkov, Morfologiya*, Moskva, 1988, s. 412-422; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 232)

Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında duyulan geçmiş zamanın I. tür şahıs ekli çekimi, fiil kök veya gövdesine şu ekler eklenerek yapılmıştır:

Şahıslar	Ceditçilik Dönemi Tatar gramerleri[527]	Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerleri[528]
Teklik I. şahıs	غانمن / گانمن "*-ġan-mın /-gän-mı̆n*" غان من / گان من "*-ġan min / -gän min*"	*-gan-mın /-gän-mı̆n*; *-kan-mın /-kän-mı̆n*
Teklik II. şahıs	غانسن / گانسن "*-ġan-sıŋ /-gän-sı̆ŋ*" غان سن / گان سن "*-ġan sin / -gän sin*"	*-gan-sıŋ /-gän-sı̆ŋ*; *-kan-sıŋ /-kän-sı̆ŋ*
Teklik III. şahıs	غان/ گان "*-ġan /-gän*"	*-gan /-gän*; *-kan /-kän*
Çokluk I. şahıs	غانمز/ گانمز "*-ġan-mız /-gän-mı̆z*" غان بز/ گان بز "*-ġan bı̆z / -gän bı̆z*"	*-gan-bız /-gän-bı̆z*; *-kan-bız /-kän-bı̆z*
Çokluk II. şahıs	غانسز/ گانسز "*-ġan-sız /-gän-sı̆z*" غان سز/ گان سز "*-ġan sı̆z /-gän sı̆z*"	*-gan-sız /-gän-sı̆z*; *-kan-sız /-kän-sı̆z*
Çokluk III. şahıs	غانلر/ گانلر "*-ġan-lar /-gän-lär*"	*-gan-nar /-gän-när*; *-kan-nar /-kän-när*

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz duyulan geçmiş zaman olumlu çekim örnekleri şunlardır:

Teklik I. şahıs:

***-ġan-mın /-gän-mı̆n* ; *-ġan min* / *-gän min*:** *yazġan min* "yazmışım", *yazılġan min* "yazılmışım" (TTKGS. 1887, 20), *yaza alġan min* "yazabilmişim" (TTKGS. 1887, 28); *yazġanmın* "yazmışım" (MYST. 1907, 34); *kürgänmı̆n* "görmüşüm", *uḳuġanmın* "okumuşum" (TŏrS. 1909, 34).

Teklik II. şahıs:

***-ġan-sıŋ /-gän-sı̆ŋ*; *-ġan sin* / *-gän sin*:** *yazġan sin* "yazmışsın", *yazılġan sin* "yazılmışsın" (TTKGS. 1887, 20), *yaza alġan sin* "yazabilmişsin" (TTKGS. 1887,

[527] (TTKGS. 1887, 20), (MYST. 1907, 34), (TŏrS. 1909, 34-35), (TS. 1911, 41), (MTTD. II, 1917, 33), (TS. 1921, 58)

[528] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 127; D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 118-120; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 229-231; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 222-223; Ḫ. Ḫismatullin vd., a.g.e., s. 100-101; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 241.

28); *yazġansıŋ* “yazmışsın” (MYST. 1907, 34); *kürgänsĭn* “görmüşsün”, *uḳuġansın* “okumuşsun” (TŏrS. 1909, 34).

Teklik III. şahıs:

***-ġan /-gän*:** *yazġan* “yazmış”, *yazılġan* “yazılmış” (TTKGS. 1887, 20), *yaza alġan* “yazabilmiş” (TTKGS. 1887, 28); *yazġan* “yazmış” (Änmüzäc 1895, 53); *kitkän* “gitmiş” (MTTD. II, 1917, 17), *yazġan* “yazmış”(MYST. 1907, 34); *kürgän* “görmüş”, *uḳuġan* “okumuş” (TŏrS. 1909, 34); *yaṣalġan* “yapılmış” (TS. 1911, 58).

Çokluk I. şahıs:

***-ġan-mız /-gän-mĭz*; *-ġan bĭz* / *-gän bĭz*:** *yazġan bĭz* “yazmışız”, *yazılġan bĭz* “yazılmışız” (TTKGS. 1887, 20), *yaza alġan bĭz* “yazabilmişiz” (TTKGS. 1887, 28); *yazġanmız* “yazmışız” (MYST. 1907, 34); *kürgänmĭz* “görmüşüz”, *uḳuġanmız* “okumuşuz” (TŏrS. 1909, 34-35).

Çokluk II. şahıs:

***-ġan-sız /-gän-sĭz*; *-ġan sĭz* /*-gän sĭz*:** *yazġan sĭz* “yazmışsınız”, *yazılġan sĭz* “yazılmışsınız” (TTKGS. 1887, 20), *yaza alġan sĭz* “yazabilmişsiniz” (TTKGS. 1887, 28); *yazġansıŋız* “yazmışsınız” (MYST. 1907, 34); *kürgänsĭz* “görmüşsünüz”, *uḳuġansız* “okumuşsunuz” (TŏrS. 1909, 34-35).

Çokluk III. şahıs:

***-ġan-lar /-gän-lär*:** *yazġanlar* “yazmışlar”, *yazılġanlar* “yazılmışlar” (TTKGS. 1887, 20), *yaza alġanlar* “yazabilmişler” (TTKGS. 1887, 28); *yazġanlar* “yazmışlar” (Änmüzäc 1895, 53); *yazġanlar* “yazmışlar” (MYST. 1907, 34; *kürgänlär* “görmüşler”, *uḳuġanlar* “okumuşlar” (TŏrS. 1909, 34-35).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz duyulan geçmiş zaman olumsuz çekim örnekleri şunlardır:

Teklik I. şahıs:

***-ma-ġan-mın / -mä-gän-mĭn* ; *-ma-ġan min* / *-mä-gän min*:** *yazmaġan min* “yazmamışım”, *yazılmaġan min* “yazılmamışım” (TTKGS. 1887, 20); *yazmaġanmın* “yazmamışım” (MYST. 1907, 34); *kürmägänmĭn* “görmemişim”, *uḳumaġanmın* “okumamışım” (TŏrS. 1909, 34).

Teklik II. şahıs:

***-ma-ġan-sıŋ* / *-mä-gän-siŋ*; *-ma-ġan sin* / *-mä-gän sin*:** *yazmaġan sin* "yazmamışsın", *yazılmaġan sin* "yazılmamışsın" (TTKGS. 1887, 20); *yazmaġansıŋ* "yazmamışsın" (MYST. 1907, 34); *kürmägänsiŋ* "görmemişsin", *uḳumaġansın* "okumamışsın" (TŏrS. 1909, 34).

Teklik III. şahıs:

***-ma-ġan* / *-mä-gän*:** *yazmaġan* "yazmamış", *yazılmaġan* "yazılmamış" (TTKGS. 1887, 20); *yazmaġan* "yazmamış" (Änmüzäc 1895, 53); *yazmaġan* "yazmamış"(MYST. 1907, 34); *kürmägän* "görmemiş", *uḳumaġan* "okumamış" (TŏrS. 1909, 34); *kürä almaġan* "görebilmemiş" (TS. 1921, 58).

Çokluk I. şahıs:

***-ma-ġan-mız* / *-mä-gän-miz*; *-ma-ġan biz* / *-mä-gän biz*:** *yazmaġan biz* "yazmamışız", *yazılmaġan biz* "yazılmamışız" (TTKGS. 1887, 20); *yazmaġanmız* "yazmamışız" (MYST. 1907, 34); *kürmägänmiz* "görmemişiz", *uḳumaġanmız* "okumamışız" (TŏrS. 1909, 34-35).

Çokluk II. şahıs:

***-ma-ġan-sız* / *-mä-gän-siz*; *-ma-ġan siz* / *-mä-gän siz*:** *yazmaġan siz* "yazmamışsınız", *yazılmaġan siz* "yazılmamışsınız" (TTKGS. 1887, 20); *yazmaġansıŋız* "yazmamışsınız" (MYST. 1907, 34); *kürmägänsiz* "görmemişsiniz", *uḳumaġansız* "okumamışsınız" (TŏrS. 1909, 34-35).

Çokluk III. şahıs:

***-ma-ġan-lar* / *-mä-gän-lär*:** *yazmaġanlar* "yazmamışlar", *yazılmaġanlar* "yazılmamışlar" (TTKGS. 1887, 20); *yazmaġanlar* "yazmamışlar" (Änmüzäc 1895, 53); *yazmaġanlar* "yazmamışlar" (MYST. 1907, 34); *kürmägänlär* "görmemişler", *uḳumaġanlar* "okumamışlar" (TŏrS. 1909, 34-35).

4.2.5.3.2.2.1.1.2. ŞİMDİKİ ZAMAN

Fiilin gösterdiği oluş ve kılışın içinde bulunulan zamanda başladığını ve hâlen sürmekte olduğunu gösteren kiptir.[529]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *ḥäzerge zaman*[530] terimiyle belirtilen şimdiki zaman için Ceditçilik Dönemi gramerlerinde şu terimler kullanılmıştır: *ḥäzerge zamān* (MYST. 1907, 22), (MTTD. II, 1917, 20, 26-27), (TS. 1921, 41), *ḥäzer fiʿllär* (TS. 1911, 36), *ḫabär fiʿlnең ḥäzerge* (YHYTTS. 1913, 25), *ḥāl* (Änmüzäc 1895, 52), (MYST. 1907, 34), *ḥāl siġası* (TörS. 1909, 35), *zamān-ı ḥāl* (TTKGS. 1887, 19), *fiʿl-i ḥāl* (TTKGS. 1887, 22).

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi ve bu dönem sonrasında yayımlanan gramer kitaplarında şimdiki zaman eki olarak *-a/-ä*, *-(ı)y/-i* belirtilmiştir. Bu ekler fiil kök veya gövdesinin son sesine göre getirilir. Ünsüzle biten fiil kök ve gövdelerine, son hece ünlüsüyle incelik-kalınlık uyumuna girerek *-a/-ä* (*al-a* "alıyor", *kil-ä* "geliyor"), ünlü ile biten fiil kök ve gövdelerine ise, son hece ünlüsünü daraltarak *-(ı)y* şeklinde (*başla-y* > *başlı-y* "başlıyor", *aşa-y* > *aşı-y* "yiyor"), yine ünlü ile biten bazı kelimelerde de fiil kök veya gövdesinin son sesinde yer alan ünlüyü daraltıp onunla birleşerek uzun okunan *-i* olarak eklenir (*эшlä-y* >*эшli-y* >*эшli* "çalışıyor"). Olumsuz çekiminde ise, fiil kök veya gövdesinden sonra *-mıy/-mi* ekleri eklenir (*al-mıy* "almıyor", *эшlä-mi* "çalışmıyor").[531]

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmasında diğerlerinden farklı olarak şimdiki zaman olumlu çekiminin *-a/-ä*, *-(ı)y/-i*[532] ekleri yanı sıra *-maḳta/-mäktä*[533] ekleriyle de kurulabileceği belirtilmiştir:

---

[529] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 610-611.

[530] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 122; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 241; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 220; D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 115; Ḫ. Ḫismatullin vd., a.g.e., s. 94; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 219.

[531] *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 219.

[532] Tatar Türkçesinde şimdiki zaman çekiminde kullanılan *a/-ä*, *-(ı)y/i* ekleri, sürerlik bildiren zarf-fiil eki menşeli zaman ekleridir. J. Eckmann, bu zaman ekini, *gerundiumdan yapılan kipler* başlığı altında *gerundiumdan yapılan şimdiki zaman* olarak belirtir ve ekin şu anda devam eden bir hareketi, şu andaki alışılmış veya tekrarlanmış bir hareketi ve gelecekteki hareketi bildirme işlevini üstlendiğini ifade eder. (bk. J. Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412, İstanbul, 1988, s. 136-138.) Jean Deny, bu ekin şimdiki zaman eki olarak kullanılışının Osmanlıca ve Azerbaycan Türkçesinde bulunmadığını ancak diğer bütün

"Bildirme kiplerinden şimdiki zaman, fiilin üçüncü tekil şahıs emir şeklinin sonunda eğer *-a/-ä*, *-u/-ü* gibi bir ünlü harf yoksa *-a/-ä*, *-maḳta/-mäktä* ekleri, eğer varsa *-y* eki eklenerek yapılır. (*kür* 'gör', *bĭl* 'bil', *al* 'al'): *kürä* 'görüyor', *bĭlä* 'biliyor', *kürmäktä* 'görmekte', *bĭlmäktä* 'bilmekte', *almaḳta* 'almakta'; *ḳara* 'bak': *ḳarıy* 'bakıyor', *uḳu* 'oku': *uḳıy* 'okuyor', *ḳazı* 'kaz': *ḳazıy* 'kazıyor' fiilleri gibi.". (YHYTTS. 1913, 26)

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ise, *-maḳta*/*-mäktä* ekleriyle kurulmuş şimdiki zaman kipinin çekimine rastlanmamaktadır.

Tatar Türkçesinde şimdiki zaman kuruluşunda fiillerin şahıslara bağlanmasında I. tür şahıs ekleri kullanılır:

al- "al-": *alam~alamın* "alıyorum", *alasıŋ* "alıyorsun", *ala* "alıyor", *alabız* "alıyoruz", *alasız* "alıyorsunuz", *alalar* "alıyorlar" vd.[534]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un çalışmasında, şimdiki zaman kipinin şahıslara bağlanışı şu şekilde açıklanmıştır: "*Fiʿl-i ḥāl* diye, şimdiki zamanda gerçekleşen bir işin oluşunu bildiren zamanları belirtirler ki o zamanın çekiminde '*-maḳ*, *-mäk*' mastar edatlarının düşürülmesiyle geriye kalan maddenin sonuna *mŏfräd-i mŏtäkällim* için '*-m*', *cämʿ-i mŏtäkällim* için '*-bız*, *-bĭz*', *mŏfräd-i mŏẖāṭab* için '*-sın*, *-sĭn*', *cämʿ-i mŏẖāṭab* için '*-sız*, *-sĭz*' eklenir. Ancak *mŏfräd-i ġāib* ve *cämʿ-i ġāib* için herhangi bir zamir eklenmez. Sadece *cämʿ-i ġāib*de *cämʿädātı* '*-lar /-lär*' eklenir. Eğer maddenin son harfi sakinli veya zammeli olursa *fiʿl-i ḥāl* yapmak için sakin ve zamme ya fethaya ya da kesreye değiştirilir. Eğer maddenin sonu fethaya değiştirilirse maddenin sonuna fethayı göstermek için (ا) veya (ه) arttırılır. Eğer kesreye değiştirilirse kesreyi göstermek için (ى) arttırılır. Her üç sûrette *ġāib* çekiminde zamirlerden herhangi biri eklenmez. (ا), (ه) ve (ى) harflerinden birinin eklenmesi yeterli olur. Bu kaide *mŏsbät* içindir. *Mänfī* için ise, *mŏsbät*deki zamirler ve edatların sonuna kesreli (م) arttırılır. İşte bu kesreyi göstermek için (م) harfinin sonuna (ى) eklenir." (TTKGS. 1887, 21).

Türk lehçe ve şivelerinde kullanıldığını dile getirir. (Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi),* çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941, s. 893.)

[533] Şimdiki zaman kipinin çekiminde kullanılan eklerden biri olan *-makda* eki, *-mAk* isim-fiillerine (mastarlara) *+DA* bulunma hâli ekinin getirilmesiyle oluşturulan şekil ve zaman kalıbıdır. Eklendiği fiilin bildirdiği oluş veya kılışın mutlaka başlamış olduğunu ve şimdiki zamanda da yapılmakta olduğunu gösterir. (bk. Zeynep Korkmaz, a.g.e., s. 621; Muharrem Ergin, a.g.e., s. 297-298.)

[534] F. Hakimcan, a.g.e., s. 22.

Bu dönem gramercilerinden Galimcan İbrahim de şimdiki zaman kipinin kuruluşunu şu şekilde açıklar:

"Bildirme kipinin şimdiki zamanı iki yol ile yapılır:

1. Fiilin emir şeklinin sonunda ünsüz harf varsa kalın ünlülü kelimelerde elif (ا), ince ünlülü kelimelerde ise hā-yı resmiyye (ە) '*-a, -ä*' artırılır: *yaz-yaza* 'yaz-yazıyor', *kil-kilä* 'gel-geliyor'.

2. Fiilin emir şeklinin sonunda ünlü harf varsa ona (ى) "*-y*' eklenir: *aşa-aşıy* "ye-yiyor', *ıšlä-ıšli* "çalış-çalışıyor', *uḳı-uḳıy* "oku-okuyor', *tanı-tanıy* "tanı-tanıyor', *talḳı-talḳıy* "tekrarla-tekrarlıyor'.

Olumsuz çekimde fiilin emir şeklinin sonuna doğrudan doğruya (*-mıy*, *-mi*) arttırılır: *aşa-aşamıy* 'ye-yemiyor', *ıšlä-ıšlämi* 'çalış-çalışıyor', *uḳı-uḳımıy* 'oku-okumuyor', *tanı-tanımıy* 'tanı-tanımıyor', *talḳı-talḳımıy* 'tekrarla-tekrarlamıyor' gibi." (TS. 1921, 45).

Şimdiki zaman çekimi, Tatar Türkçesinde konuşma anında gerçekleşen bir hareketi ve hâlen devam eden bir fiili ifade eder. Bu sebeple de bu zaman, şimdiki zaman ifadeli geniş zaman olarak da değerlendirilmektedir.[535]

Tatar Türkçesinde *-a/-ä*, *-(ı)y/-i* ekleriyle kurulan zaman çekiminde bu eklerin şimdiki zaman yanı sıra taşıdığı geniş zaman fonksiyonunu ünlü Tatar dilcisi V. N. Hangildin şu şekilde açıklamaktadır: "Şimdiki zaman bildirme kipi, *-a/-ä*, *-(ı)y/-i* ekleri yardımıyla şekillenip, şimdiki zamandaki işi veya hâli bildirir şeklinde bilinir (ör. *sata* 'satıyor', *ala* 'alıyor', *ukıy* 'okuyor', *yŏ̈riy* 'yürüyor' vd.). Ancak şimdiki zaman terimi sadece bu şekilde dar bir mânada kullanılmaz, belki şu an ile birlikte, onun geçmiş ve gelecek sınırları içine girmesi de mümkündür. Şimdiki zaman fiil şekillerinden doğrudan doğruya başka zamanları bildirmek için de faydalanılır; gelecek zaman için pek sık kullanılır, ama biz bu şekle geçmiş zaman pozisyonunda da rastlıyoruz."[536] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde şimdiki zaman eklerinin bu fonksiyonuna dikkat edilmemiştir. İncelediğimiz gramerlerde tespit ettiğimiz tanımlardan bu kipin sadece fiilin gerçekleşme anının şimdiki zaman dilimi içinde oluşu özelliği üzerinde durulmuştur:

---

[535] Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 703, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 174.
[536] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 220.

"Eğer şahıs fiili yapıyor ise bunu bildiren zamana şimdiki zaman derler." (TTKGS. 1887, 19)

"Bir işin şimdiki zamanda olduğunu bildiren çekimdir." (MYST. 1907, 34)

"İş ya da hâlin şimdiki zamanda olup olmadığından haber veren fiil zamanıdır. ör. *yaza* 'yazıyor', *yazmıy* 'yazmıyor' gibi." (YHYTTS. 1913, 25).

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarında şimdiki zamanın I. tür şahıs ekli çekimi, fiil kök veya gövdesine şu ekler eklenerek yapılmıştır:

Şahıslar	Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerleri[537]	Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri[538]
Teklik I. şahıs	*-a-m ~ -a-mın /-ä-m ~ -ä-mĭn* *-(ı)y-m /-i-m*	*-a-m ~ -a-mın /-ä-m ~ -ä-mĭn* *-(ı)y-m ~ -(ı)y-mın /-i-m ~ -i-mĭn*
Teklik II. şahıs	*-a-sıŋ ~ -a-sın /-ä-sĭŋ ~ -ä-sĭn*; *-(ı)y-sıŋ ~-(ı)y-sın /-i-sĭŋ*	*-a-sıŋ /-ä-sĭŋ*; *-(ı)y-sıŋ /-i-sĭŋ*
Teklik III. şahıs	*-a /-ä, -(ı)y/-i*	*-a /-ä, -(ı)y/-i*
Çokluk I. şahıs	*-a-mız ~ -a-bız /-ä-mĕz ~-ä-bĕz*; *-(ı)y-mız/-i-mĕz*	*-a-bız /-ä-bĕz*; *-(ı)y-bız /-i-bĕz*
Çokluk II. şahıs	*-a-sız /-ä-sĕz;* *-(ı)y-sız ~ -(ı)y-sıŋız / -i-sĕz*	*-a-sız /-ä-sĕz;-(ı)y-sız/-i-sĕz*
Çokluk III. şahıs	*-a-lar /-ä-lär ; -(ı)y-lar/-i-lär*	*-a-lar /-ä-lär ; -(ı)y-lar/-i-lär*

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde şimdiki zaman olumlu çekimi için şu örnekler tespit edilmiştir:

Teklik I. şahıs:

***-a-m ~ -a-mın /-ä-m ~ -ä-mĭn*; *-(ı)y-m/-i-m*:** *yazam* "yazıyorum", *yazılam* "yazılıyorum" (TTKGS. 1887, 22); *yazamın* "yazıyorum" (Änmüzäc 1895, 52); *uḳıym* "okuyorum", *yazam ~ yazamın* "yazıyorum" (MYST. 1907, 34); *küräm* "görüyorum", *uḳıym* "okuyorum" (TŏrS. 1909, 35); *uḳıym* "okuyorum", *yazam* "yazıyorum" (YHYTTS. 1913, 38); *bĭläm* "biliyorum" (TS. 1911, 38); *yazam* "yazıyorum" (TS. 1911, 58); *çıġam* "çıkıyorum", *uḳıym* "okuyorum" (MTTD. II, 1917, 26); *ḳŏyĭmäm* "su dökünüyorum", *yŏzim* "yüzüyorum" (Tĭl Sab. 1919, 31);

[537] (TTKGS. 1887, 22), (Änmüzäc 1895, 52), (MYST. 1907, 34), (TŏrS. 1909, 35), (TS. 1911, 37), (MTTD. II, 1917, 26), (TS. 1921, 58).

[538] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 122; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 118-120; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 220; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 219; Ḫ. Ḫismatullin vd., a.g.e., s. 94; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 241; F. Hakimcan, a.g.e., s. 22.

baram “gidiyorum” (TS. 1921, 27, 71); *baram ~ baramın* “varıyorum” (TS. 1921, 45), *ḳöyṅäm* “su dökünüyorum”, *yözim* “yüzüyorum” (TS. 1921, 40), *tışlim* “ısırıyorum” (TS. 1921, 45); *yazam* “yazıyorum” (TS. 1930, 54).

Teklik II. şahıs:

***-a-sıŋ ~ -a-sın / -ä-sṅ ~ -ä-sṅ*; *-(ı)y-sıŋ ~ -(ı)y-sın / -i-sṅ*:** *yazasın* “yazıyorsun” *yazılasın* “yazılıyorsun” (TTKGS. 1887, 22); *yazasın* “yazıyorsun”, (Änmüzäc 1895, 52); *uḳıysıŋ* “okuyorsun”, *yazasıŋ* “yazıyorsun” (MYST. 1907, 34); *küräsṅ* “görüyorsun”, *uḳıysın* “okuyorsun” (TörS. 1909, 35); *bılläsṅ* “biliyorsun” (TS. 1911, 38); *çıġasıŋ* “çıkıyorsun”, *uḳıysıŋ* “okuyorsun” (MTTD. II, 1917, 26); *barasıŋ* “varıyorsun”, *tışlisṅ* “ısırıyorsun” (TS. 1921, 45).

Teklik III. şahıs:

***-a /-ä, -(ı)y/-i*:** *yaza* “yazıyor”, *yazıla* “yazılıyor” (TTKGS. 1887, 22); *yazadır* “yazıyordur” (Änmüzäc 1895, 52); *ṭora* “duruyor” (MTTD. II, 1917, 17), *uḳıy* “okuyor” (MTTD. II, 1917, 17, 34), *yaza* “yazıyor” (MYST. 1907, 34); *kürä* “görüyor”, *uḳıy* “okuyor” (TörS. 1909, 35); *avırıy* “hastalanıyor”, *bara* “varıyor, gidiyor”, *bılä* “biliyor”, *çıġa* “çıkıyor”, *ḳala* “kalıyor”, *kölä* “gülüyor”, *ışlıy* “çalışıyor”, *tora* “duruyor”, *törä* “sarıyor”, *tözi* “kuruyor, yapıyor”, *uḳıy* “okuyor”, *yaza* “yazıyor” (TS. 1911, 38), *yörüy* “yürüyor”, *yata* “yatıyor” (TS. 1911, 58); *çıġa* “çıkıyor”, *uḳıy* “okuyor” (MTTD. II, 1917, 26); *yava* “yağıyor” (MTTD. II, 1917, 5); *uṭıra* “oturuyor” (Tıl Sab. 1919, 31); *bara* “varıyor”, *tışli* “ısırıyor” (TS. 1921, 45), *kilä* “geliyor” (TS. 1921, 71), *uṭıra* “oturuyor” (TS. 1921, 40), *yata* “yatıyor” (TS. 1921, 71).

Çokluk I. şahıs:

***-a-mız ~ -a-bız / -ä-mz ~ -ä-bz*; *-(ı)y-mız / -i-mz*:** *yazabız* “yazıyoruz”, *yazılabız* “yazılıyoruz” (TTKGS. 1887, 22); *yazamız* “yazıyoruz” (Änmüzäc 1895, 52); *uḳıymız* “okuyoruz” (MYST. 1907, 6, 22, 34), *yazamız* “yazıyoruz” (MYST. 1907, 34); *kürämz* “görüyoruz”, *uḳıymız* “okuyoruz” (TörS. 1909, 35); *bılämz ~ bıläbz* “biliyoruz” (TS. 1911, 38); *çıġamız* “çıkıyoruz”, *uḳıymız* “okuyoruz” (MTTD. II, 1917, 26); *baramız ~ barabız* “varıyoruz”, *tışlimz* “ısırıyoruz” (TS. 1921, 46).

Çokluk II. şahıs:

***-a-sız / -ä-sĭz~ -ä-sĭŋĭz; -(ı)y-sız ~ -(ı)y-sıŋız / -i-sĭz*:** *yazasız* "yazıyorsunuz", *yazılasız* "yazılıyorsunuz" (TTKGS. 1887, 22); *yazasız* "yazıyorsunuz" (Änmüzäc 1895, 52); *uḳıysıŋız* "okuyorsunuz", "*yazasıŋız* "yazıyorsunuz" (MYST. 1907, 34); *küräsĭz* "görüyorsunuz", *uḳıysız* "okuyorsunuz" (TŏrS. 1909, 35); *bılläsĭz ~ bılläsĭŋĭz* "biliyorsunuz" (TS. 1911, 38); *çıġasız* "çıkıyorsunuz", *uḳıysız* "okuyorsunuz" (MTTD. II, 1917, 26); *barasız* "varıyorsunuz", *tışlisĭz* "ısırıyorsunuz" (TS. 1921, 46).

Çokluk III. şahıs:

***-a-lar /-ä-lär* ; *-(ı)y-lar/-i-lär*:** *yazalar* "yazıyorlar", *yazılalar* "yazılıyorlar" (TTKGS. 1887, 22); *yazalar* "yazıyorlar" (Änmüzäc 1895, 52); *uḳıylar* "okuyorlar", *yazalar* "yazıyorlar" (MYST. 1907, 34); *kürälär* "görüyorlar, *uḳıylar* "okuyorlar" (TŏrS. 1909, 35); *bılälär* "biliyorlar" (TS. 1911, 38); *çıġalar* "çıkıyorlar", *uḳıylar* "okuyorlar" (MTTD. II, 1917, 26); *baralar* "varıyorlar", *tışlilär* "ısırıyorlar" (TS. 1921, 46).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde şimdiki zaman olumsuz çekimi için şu örnekler tespit edilmiştir:

Teklik I. şahıs:

***- mıy-m / mi-m*:** *yazılmıym* "yazılmıyorum", *yazmıym* "yazmıyorum" (TTKGS. 1887, 22); *kürmim* "görmüyorum", *uḳumıym* "okumuyorum" (TŏrS. 1909, 35); *bılmim* "bilmiyorum" (TS. 1911, 38); *çıḳmıym* "çıkmıyorum", *uḳumıym* "okumuyorum" (MTTD. II, 1917, 26); *bara almıym* "gidemiyorum" (MTTD. II, 1917, 33); *barmıym* "varmıyorum", *tışlämim* "ısırmıyorum" (TS. 1921, 45).

Teklik II. şahıs:

***-mıy-sın / -mıy-sıŋ ~ -mi-sĭn / -mi-sĭŋ*:** *yazılmıysın* "yazılmıyorsun", *yazmıysın* "yazmıyorsun" (TTKGS. 1887, 22); *kürmisĭn* "görmüyorsun", *uḳumıysın* "okumuyorsun" (TŏrS. 1909, 35); *bılmisĭŋ* "bilmiyorsun" (TS. 1911, 38); *çıḳmıysıŋ* "çıkmıyorsun", *uḳumıysıŋ* "okumuyorsun" (MTTD. II, 1917, 26); *barmıysıŋ* "varmıyorsun", *tışlämisĭŋ* "ısırmıyorsun" (TS. 1921, 45).

Teklik III. şahıs:

***-mıy/-mi*:** *yazılmıy* "yazılmıyor", *yazmıy* "yazmıyor" (TTKGS. 1887, 22); *kürmi* "görmüyor", *uḳumıy* "okumuyor" (TŏrS. 1909, 35); *bılmi* "bilmiyor" (TS.

1911, 38); *çıḳmıy* "çıkmıyor", *uḳumıy* "okumuyor (MTTD. II, 1917, 26); *barmıy* "varmıyor", *tıĭşlämi* "ısırmıyor" (TS. 1921, 45).

Çokluk I. şahıs:

***-mıy-mız ~ -mıy-bız / -mi-mĭz~ -mi-bĭz*:** *yazılmıybız* "yazılmıyoruz", *yazmıybız* "yazmıyoruz" (TTKGS. 1887, 22); *kürmimĭz* "görmüyoruz", *uḳumıymız* "okumuyoruz" (TŏrS. 1909, 35); *bılmimĭz ~ bılmibĭz* "bilmiyoruz" (TS. 1911, 38); *çıḳmıymız* "çıkmıyoruz", *uḳumıymız* "okumuyoruz" (MTTD. II, 1917, 26); *barmıymız ~ barmıybız* "varmıyoruz", *tıĭşlämimĭz* "ısırmıyoruz" (TS. 1921, 46).

Çokluk II. şahıs:

***-mıy-sız / -mi-sĭz*:** *yazılmıysız* "yazılmıyorsunuz", *yazmıysız* "yazmıyorsunuz" (TTKGS. 1887, 22); *kürmisĭz* "görmüyorsunuz", *uḳumıysız* "okumuyorsunuz" (TŏrS. 1909, 35); *bılmisĭz* "bilmiyorsunuz" (TS. 1911, 38); *çıḳmıysız* "çıkmıyorsunuz", *uḳumıysız* "okumuyorsunuz" (MTTD. II, 1917, 26); *barmıysız* "varmıyorsunuz", *tıĭşlämisĭz* "ısırmıyorsunuz" (TS. 1921, 46).

Çokluk III. şahıs:

***-mıy-lar /-mi-lär*:** *yazılmıylar* "yazılmıyorlar", *yazmıylar* "yazmıyorlar" (TTKGS. 1887, 22); *kürmilär* "görmüyorlar", *uḳumıylar* "okumuyorlar" (TŏrS. 1909, 35); *bılmilär* "bilmiyorlar" (TS. 1911, 38); *çıḳmıylar* "çıkmıyorlar" , *uḳumıylar* "okumuyorlar" (MTTD. II, 1917, 26); *barmıylar* "varmıyorlar", *tıĭşlämilär* "ısırmıyorlar" (TS. 1921, 46).

4.2.5.3.2.2.1.1.3. GELECEK ZAMAN

"Fiilin anlattığı işin şimdiki zamandan sonraki bir zamana ait olduğunu gösteren kip"[539] gelecek zaman kipi olarak adlandırılmaktadır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarında *kiläçäk zaman* "gelecek zaman" adı altında iki tür zaman ele alınır. Bunlardan birincisi, şimdiki zamandan sonra başlayan tam ve açık bir gelecek zamanı ifade eder. İkincisi ise, geçmişte başlamış, hâlen devam eden ve gelecekte de devam edecek olan bir hareketi ifade eden zamandır. Ancak fiilin bildirdiği oluş veya

[539] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 97.

kılışın gelecekte gerçekleşmesinde belirsizlik ve şüphe söz konusudur ve bu özelliğinden ötürü gelecek zaman ifadesi taşıyan geniş zaman olarak da değerlendirilir.

Tatar Türkçesi gramerlerinde ele alınan gelecek zaman çekimleri ifade ettikleri zaman özelliklerine göre çalışmamızda gelecek zaman başlığı altında kesin gelecek zaman ve geniş zaman şeklinde iki başlık altında incelenmiştir.

4.2.5.3.2.2.1.1.3.1. KESİN GELECEK ZAMAN

Tatar Türkçesinde kesin gelecek zaman, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın henüz gerçekleşmemiş olduğunu, ancak gelecekteki bir zaman kesiminde mutlaka gerçekleşeceğini bildiren kipi karşılamaktadır. Bu zaman gelecek zaman ifadeli geniş zaman çekiminin aksine, hareketin gelecek zamanda belirli ve kesin bir şekilde gerçekleşeceğini göstermesi bakımından farklılaşır. Kesin gelecek zaman ile çekimlenmiş olan fiilin bildirdiği oluş veya kılışın gerçekleşmesinde ihtimâl yoktur. Kesinlik ifadesiyle hareketin olabileceği değil, olacağı bildirilir. Kesin gelecek zaman, gelecek zaman ifadeli geniş zamanda olduğu gibi şimdiki zamana karışmış olan gelecek zamanı değil de şimdiki zamandan sonra başlayan tam, açık ve belirli bir gelecek zamanı gösterir.[540]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *bilgĭlĭ kiläçäk zaman* "bilinen gelecek zaman"[541], *bilgĭlĭ* (*katgıy*) *kiläçäk zaman* "bilinen (kesin) gelecek zaman"[542], (*kategorik bilgĭlĭ*) *kiläçäk zaman* (kategorik bilinen) gelecek zaman"[543] ve *katgıy kiläçäk zaman* "kesin gelecek zaman"[544] terimleri ile belirtilen bu zaman için Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *kiläçäk zamān* (MTTD. II, 1917, 26-27), (TS. 1921, 46-47), *ḫabär fiʿlĭnĭŋ kiläçägĭ* (YHYTTS. 1913, 25), *mŏstaḳbäl* (MYST. 1907,

[540] Tatar Türkçesindeki kesin gelecek zaman kipini, geniş zaman ifadeli gelecek zaman çekimiyle karşılaştırıran V. N. Hangildin, bu zaman çekiminin kesin ve inançlı bir gelecek bildirmesi sebebiyle *bilgĭlĭ kiläçäk zaman* olarak adlandırılması gerektiğini belirtir. N. K. Dmitriyev'in geniş zaman ifadeli gelecek zamanı uzak gelecek, kesin gelecek zamanı da yakın gelecek olarak adlandırdığını belirten V. N. Hangildin, her iki gelecek zaman arasındaki temel farkın belirsizlik veya kesinlik bildirmeleri olduğunu, bu bakımdan da N. K. Dmitriyev'le aynı düşüncede olmadığını ifade eder. (V. N. Hangildin, a.g.e., s. 197-199)

[541] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 197-199.

[542] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 136.

[543] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 126.

[544] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 242.

22, 33), *fi'l-i mŏstaḳbäl* (TTKGS. 1887, 24), *mŏstaḳbäl siġası* (TŏrS. 1909, 36), *istiḳbāl* (MYST. 1907, 22, 35) terimleri kullanılmıştır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarında kesin gelecek zaman *-açak* / *-äçäk* sıfat-fiil ekinin fiil kök veya gövdesine eklenmesiyle çekimlenir.[545] Bu zaman çekiminde fiilin şahıslara bağlanmasında I. tür (zamir kökenli) şahıs ekleri kullanılır: *alaçakmın* "alacağım", *alaçaksıŋ* "alacaksın", *alaçak* "alacak", *alaçakbız* "alacağız", *alaçaksız* "alacaksınız", *alaçaklar* "alacaklar"; *iltäçäkmĭn* "götüreceğim", *iltäçäksĭŋ* "götüreceksin", *iltäçäk* "götürecek", *iltäçäkbĭz* "götüreceğiz", *iltäçäksĭz* "götüreceksiniz", *iltäçäklär* "götürecekler" vb.

Kesin gelecek zaman eki, ünlüyle biten fiil kök veya gövdelerine eklenirken araya *-y-* yardımcı ünsüzü alarak *-yaçak* / *-yäçäk* şeklinde eklenir: *aŋlayaçakmın* "anlayacağım", *aŋlayaçaksıŋ* "anlayacaksın", *aŋlayaçak* "anlayacak", *aŋlayaçakbız* "anlayacağız", *aŋlayaçaksız* "anlayacaksınız", *aŋlayaçaklar* "anlayacaklar"; *sŏyläyäçäkmĭn* "söyleyeceğim", *sŏyläyäçäksĭŋ* "söyleyeceksin", *sŏyläyäçäk* "söyleyecek", *sŏyläyäçäkbĭz* "söyleyeceğiz", *sŏyläyäçäksĭz* "söyleyeceksiniz", *sŏyläyäçäklär* "söyleyecekler" vb.

Kesin gelecek zamanın olumsuzu *-(y)açak* / *-(y)äçäk* zaman eklerinin önüne *-ma/-mä* olumsuzluk eki getirilerek ve eklendiği fiil kök veya gövdesindeki kök veya son hece ünlüsüne göre incelik-kalınlık uyumuna uygun olarak *-mayaçak* /

[545] Tatar Türkçesinde *-(y)açak* / *-(y)äçäk* morfeminin kesin gelecek zaman çekiminde kullanılmaya başlanma tarihini XIX. yüzyılın ikinci yarısı olarak belirten V. H. Hakov, bu ekin XX. yüzyıldan itibaren yaygınlaşmaya başladığını ifade eder. V. H. Hakov, daha önceki dönemlerde bu ekin farklı fonksiyonda kullanıldığını ve en eski şeklinin de *-gay* / *-gey* olduğunu belirtir. (bk. V. H. Hakov, *Tatar Ädäbi Tĕlĕ Tarihı*, Kazan, 1993, s.196) *-gay* / *-gey* eki, Eski Türkçe dönemi Budist metinlerinde gelecek zaman çekim eki olarak kullanılmıştır: *tegingeymen* "erişeceğim", *yaragay* "yarayacak" vd. *-gay* / *-gey* ekinin, bu metinlerde son ünsüzü düşürülerek *-ga* / *-ge* şeklindeki kullanımı da bulunmaktadır. (bk. A. Von Gabain, a.g.e., s. 81-82; Mecdut Mansuroğlu, "Türkçede -ġay/-gey Eki ve Türemeleri", *Jean Deny Armağanı*, Ankara, 1958, s. 171-182) Harezm Türkçesinde gereklilik ifadesi ile gelecek zaman çekiminde kullanılan bu ek, Çağatay Türkçesi döneminde istek ifadeli gelecek zaman ile kesin gelecek zaman (ör. *algumdur*, *kılgay men* vd.) ve Kıpçak Türkçesi döneminde de asıl gelecek zaman çekiminde kullanılmıştır. (ör. *kelgey men*, *kelge biz* vd.) (bk. Mehmet Akalın, *Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 73, Ankara, 1988, s.173-210; János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412, İstanbul, 1988, s. 124-134; A. F. Karamanlıoğlu, a.g.e., s. 131. Tatar Türkçesinde kesin gelecek zaman çekiminde kullanılan *-açak* / *-äçäk* eki, Eski Türkçe döneminde kullanılmaz. Ekin sıfat-fiil fonksiyonunda ilk defa kullanılmaya başlaması Batı Türkçesinin başlangıcına rastlar. (bk. Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul, 1980, s. 25, 34.) Bu ekin *-acak* / *-äcäk* şeklinde tonlu ünsüzlü kullanılışı Oğuz grubu Türk şivelerine hastır. Bu bakımdan Tatar Türkçesinde *-açak* / *-äçäk* ekinin hem sıfat-fiil hem de zaman bildirme özelliği Oğuz grubu Türk şiveleriyle ortaklık oluşturur.

-mäyäçäk eklerinin eklenmesiyle çekimlenir: *almayaçakmın* "almayacağım", *almayaçaksıŋ* "almayacaksın", *almayaçak* "almayacak", *almayaçakbız* "almayacağız", *almayaçaksız* "almayacaksınız", *almayaçaklar* "almayacaklar"; *iltmäyäçäkmĭn* "götürmeyeceğim", *iltmäyäçäksĭŋ* "götürmeyeceksin", *iltmäyäçäk* "götürmeyecek", *iltmäyäçäkbĭz* "götürmeyeceğiz", *iltmäyäçäksĭz* "götürmeyeceksiniz", *iltmäyäçäklär* "götürmeyecekler" vb.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde "gelecek zamanda bir işin olacağını bildiren kip" (TTKGS. 1887, 24); "bir işin gelecek zamanda olacağını anlatan zaman" (MYST. 1907, 35) ve "iş veya hâlin gelecekte olup olmayacağından haber veren zaman" (YHYTTS. 1913, 25) şeklinde tanımlanan kesin gelecek zaman Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinden farklı olarak sadece -(*y*)*açak* / -(*y*)*äçäk* ekleri kullanılarak kurulmamıştır. Fiil kök veya gövdesine *-ası* / *-äsĭ* ve *-ġay* / *-gäy* ekleri getirilerek de kesin gelecek zamanın çekimlendiği görülür. Bütün bu eklerden herhangi biriyle kurulan kesin gelecek zaman şahıslara bağlanırken I. tip şahıs ekleri kullanılır.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi gramerlerinden Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un çalışmasında, *fiʿl-i mŏstaḳbäl* olarak belirtilen bu zaman, *-ası* / *-äsĭ* sıfat-fiil ekleri[546] kullanılarak çekimlenmiştir. Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, bu zamanın çekiminin nasıl yapıldığını şöyle açıklar: "Masdarlardan '*-maḳ*, *-mäk*' eklerini atarak kalan maddenin sonu ister sâkinli, ister harekeli olsun fethalı yapıp, fethayı göstermek için madde sonuna (ء) '*a, ä*' harfi eklenir. Yine (ء) '*a, ä*' sonuna *fiʿl-i mŏstaḳbäl* eki '*-sı*, *-sĭ* eklenerek *mŏfräd-i ġāib* yapılır. Kalan çekimler üstte belirtilen '*-sı*, *-sĭ* sonuna çeşitli zamirler getirilerek yapılırlar. Bu kural olumlular içindir. Olumsuzlarda ise, çekimin '*-sı*, *-sĭ* eki ile zamirleri arasına *tügĭl* kelimesi getirilir." (TTKGS. 1887, 23) Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, kesin gelecek zaman çekiminde *-açaḳ* / *-äçäk* eklerini kullanmamasının sebebini de şu şekilde belirtmiştir: "Türk dilinde *fiʿl-i mŏstaḳbäl* eki olarak '*-çaḳ*, *-çäk*' ekleri kullanılır. Bizim dilimizde bu '*-çaḳ*, *-çäk*' eklerinin *fiʿl-i mŏstaḳbäl*de kullanılmaları az ve

[546] Muharrem Ergin, *-asıl/-esi* eklerinin zaman ve sıfat-fiil görevinde kullanılışıyla ilgili olarak şunları belirtmiştir: "Eski Anadolu Türkçesinde gelecek zaman için *–asıl/-esi* partisibinden de faydalanılmış ve bu partisip eki bazen gelecek zaman çekim eki olarak kullanılmıştır: *gör-esi-ven*, *gid-esi-dür* misallerinde olduğu gibi, Eski Anadolu Türkçesinden sonra bu kullanış kalkmış ve *–asıl/-esi* yalnız partisip eki olarak kalmıştır." (bk. Muharrem Ergin, a.g.e., s. 304)

nadir olduğu için *fiʿl-i mŏstaḳbäl* eki olarak söylenip itibâr edilmedi." (TTKGS. 1887, 24)

Äḫmätcan Mŏstafa ise, Tatar Türkçesinde *mŏstaḳbäl siġası* terimiyle belirttiği gelecek zamanın *-ġay / -gäy* ekleriyle çekimlendiğini, *-açaḳ / -äçäk* eklerinin Osmanlı Türkçesinde kullanıldığını ifade eder. (TŏrS. 1909, 38) Äḫmätcan Mŏstafa, bu zamanın olumsuzunu *-ġay / -gäy* eklerinden önce olumsuzluk eki *-ma/-mä* getirerek çekimlemiştir. Onun çalışmasından çok önce A. Kazem-bek'in 1846 yılında Rusça olarak yayımladığı *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka* (Kazan, 1846, s. 196) adlı çalışmasında da benzer bir çekim ve ifade ile karşılaşıyoruz. *açaḳ / -äçäk* eklerinin *Turetskiy* olarak belirttiği Osmanlı Türkçesi ve *Aderbidcanskiy* olarak belirttiği Azerbaycan Türkçesinde kullanıldığını ifade eden A. Kazem-bek, Tatar Türkçesinde kesin gelecek zamanın *-ġay / -gäy* ekleriyle çekimlendiğini ifade eder.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi gramerlerinden sadece Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında, kesin gelecek zamanın *-açaḳ / -äçäk* ekleriyle çekimlendiği tespit edilmiştir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarında kesin gelecek zamanın olumlu çekimi, şu ekler kullanılarak kurulmuştur:

Şahıslar	Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerleri[547]	Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri[548]
Teklik I. şahıs	*-(y)açaḳ-mın ~ -(y)açaġ-ım* ; *-asɪ-y-ɪm*; *-ġay-mın /-gäy-mĭn*	*-(y)açak-mın /-(y)-äçäk-mĭn*
Teklik II. şahıs	*-(y)açaḳ-sɪŋ*; *-asɪ-sɪn*; *-ġay-sın /-gäy-sĭn*	*-(y)açak-sɪŋ /-(y)-äçäk-sĭŋ*
Teklik III. şahıs	*-(y)açaḳ*; *-asɪ*; *-ġay*; *-ġay-dır /-gäy*	*-(y)açak /-(y)-äçäk*
Çokluk I. şahıs	*-(y)açaḳ-mɪz*; *-asɪ-bɪz*; *-ġay-mɪz /-gäy-mĭz*	*-(y)açak-bɪz /-(y)-äçäk-bĭz*
Çokluk II. şahıs	*-(y)açaḳ-sɪz*,	*-(y)açak-sɪz /-(y)-äçäk-sĭz*

[547] (TTKGS. 1887, 24), (MYST. 1907, 35), (TŏrS. 1909, 37)

[548] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 136; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 126; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 221; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 234-235; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 242; F. Hakimcan, a.g.e., s. 37.

	-asɪ-sɪz; *-ġay-sɪz /-gäy-sɪ̆z*	
Çokluk III. şahıs	*-(y)açaḳ-lar*; *-asɪ-lar*; *-ġay-lar /- gäy-lär*	*-(y)açak-lar /-(y)-äçäk-lär*

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde kesin gelecek zaman olumlu çekimi için şu örnekler tespit edilmiştir:

Teklik I. şahıs:

***-(y)açaḳ-mɪn ~ -(y)açaġ-ɪm*:** *uḳuyaçaḳmɪn ~ uḳuyaçaġɪm* "okuyacağım", *yazaçaḳmɪn ~ yazaçaġɪm* "yazacağım" (MYST. 1907, 35);

***-asɪ-y-ɪm*:** *yazasɪyɪm* "yazacağım" (TTKGS. 1887, 24);

***-ġay-mɪn /-gäy-mɪ̆n*:** *bulġaymɪn* "olacağım" (OGTTY. 1846, 196); *kürgäymɪ̆n* "göreceğim", *uḳuġaymɪn* "okuyacağım" (TŏrS. 1909, 37).

Teklik II. şahıs:

***-(y)açaḳ-sɪŋ*:** *uḳuyaçaḳsɪŋ* "okuyacaksın", *yazaçaḳsɪŋ* "yazacaksın" (MYST. 1907, 35);

***-asɪ-sɪn*:** *yazasɪsɪn* "yazacaksın" (TTKGS. 1887, 24);

***-ġay-sɪn /-gäy-sɪ̆n*:** *bulġaysɪn* "olacaksın" (OGTTY. 1846, 196); *kürgäysɪ̆n* "göreceksin", *uḳuġaysɪn* "okuyacaksın" (TŏrS. 1909, 37).

Teklik III. şahıs:

***-(y)açaḳ*:** *baraçaḳ* "gidecek" (MYST. 1907, 6, 22)**,** *uḳuyaçaḳ* "okuyacak", *yazaçaḳ* "yazacak" (MYST. 1907, 35);

***-asɪ*:** *yazasɪ* "yazacak" (TTKGS. 1887, 24);

***-ġay ~ -ġay-dɪr /-gäy*:** *bulġaydɪr* "olacaktır" (OGTTY. 1846, 196); *kürgäy* "görecek", *uḳuġay* "okuyacak" (TŏrS. 1909, 37).

Çokluk I. şahıs:

***-(y)açaḳ-mɪz*:** *uḳuyaçaḳmɪz* "okuyacağız", *yazaçaḳmɪz* "yazacağız" (MYST. 1907, 35);

***-asɪ-bɪz*:** *yazasɪbɪz* "yazacağız" (TTKGS. 1887, 24);

***-ġay-mɪz /-gäy-mɪ̆z*:** *bulġaymɪz* "olacağız" (OGTTY. 1846, 196); *kürgäymɪ̆z* "göreceğiz", *uḳuġaymɪz* "okuyacağız" (TŏrS. 1909, 37).

Çokluk II. şahıs:

-(y)açaḳ-sız*: *uḳuyaçaḳsız “okuyacaksınız”, ***yazaçaḳsız*** “yazacaksınız” (MYST. 1907, 35);

-ası-sız*: *yazasısız “yazacaksınız” (TTKGS. 1887, 24);

-ġay-sız /-gäy-sẕ*: *kürgäysẕ “göreceksiniz”, ***uḳuġaysız*** “okuyacaksınız” (TŏrS. 1909, 37).

Çokluk III. şahıs:

-(y)açaḳ-lar*: *uḳuyaçaḳlar “okuyacaklar”, ***yazaçaḳlar*** “yazacaklar” (MYST. 1907, 35);

-ası-lar*: *yazasılar “yazacaklar” (TTKGS. 1887, 24);

-ġay-lar /- gäy-lär*: *kürgäylär “görecekler”, ***uḳuġaylar*** “okuyacaklar” (TŏrS. 1909, 37).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde kesin gelecek zaman olumsuz çekimi için şu örnekler tespit edilmiştir:

Teklik I. şahıs:

-ası tügĭl-mĭn*: *yazası tügĭlmĭn “yazacak değilim” (TTKGS. 1887, 24);

-ma-ġay-mın /-mä-gäy-mĭn*: *kürmägäymĭn “görmeyeceğim”, ***uḳumaġaymın*** “okumayacağım” (TŏrS. 1909, 37).

Teklik II. şahıs:

-ası tügĭl-sĭn*: *yazası tügĭlsĭn “yazacak değilsin” (TTKGS. 1887, 24);

-ma-ġay-sın /-mä-gäy-sĭn*: *kürmägäysĭn “görmeyeceksin”, ***uḳumaġaysın*** “okumayacaksın” (TŏrS. 1909, 37).

Teklik III. şahıs:

-ası tügĭl*: *yazası tügĭl “yazacak değil” (TTKGS. 1887, 24);

-ma-ġay /-mä-gäy*: *kürmägäy “görmeyecek”, ***uḳumaġay*** “okumayacak” (TŏrS. 1909, 37).

Çokluk I. şahıs:

-ası tügĭl-bẕ*: *yazası tügĭlbẕ “yazacak değiliz” (TTKGS. 1887, 24);

-ma-ġay-mız /-mä-gäy-mẕ*: *kürmägäymẕ “görmeyeceğiz”, ***uḳumaġaymız*** “okumayacağız” (TŏrS. 1909, 37).

Çokluk II. şahıs:

-ası tügĭl-sĭz*: *yazası tügĭlsĭz "yazacak değilsiniz" (TTKGS. 1887, 24);

-ma-ġay-sız /-mä-gäy-sĭz*: *kürmägäysĭz "görmeyeceksiniz", ***uḳumaġaysız*** "okumayacaksınız" (TŏrS. 1909, 37).

Çokluk III. şahıs:

-ası tügĭl-lär*: *yazası tügĭllär "yazacak değiller" (TTKGS. 1887, 24);

-ma-ġay-lar /-mä-gäy-lär*: *kürmägäylär "görmeyecekler", ***uḳumaġaylar*** "okumayacaklar" (TŏrS. 1909, 37).

4.2.5.3.2.2.1.1.4. GENİŞ ZAMAN

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde (*bilgĭsĭz*) *kiläçäk zaman* "(bilinmeyen) gelecek zaman"[549], *çamalavlı kiläçäk zaman* "tahminî gelecek zaman"[550] terimleriyle; Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *mŏẓārī* (Änmüzäc 1895, 51), (MYST. 1907, 22, 35), *fiʿl-i mŏẓārī* (TTKGS. 1887, 22), *mŏẓārī siġası* (TŏrS. 1909, 36), *bulaçaḳ fiʿl* , *fiʿl-i mŏẓārīlär* (TS. 1911, 38) terimleriyle[551] belirtilen zaman çekimidir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde gelecek zaman türlerinden biri olarak belirtilen bu zaman çekimi, konuşma anında olagelen ve hâlen devam eden bir oluş veya kılış bildirir. Fiil kök veya gövdesine *-r*, *-ar*/*-är*, *-ır*/*-ĭr*; *-mas/-mäs* eklerinin eklenmesiyle çekimlenen bu kipin ifade ettiği geniş zaman anlamı, geçmişte başladığı hâlde şimdiki zamanda devam eden ve dolayısıyla da geleceğe bağlanan bir fiili, yani her zamanda olabilecek bir hareketi göstermesi sebebiyle kesinlik ifade etmez. Gelecekte gerçekleşecek bir ihtimâle dayanan bu

---

[549] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 135; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 125.

[550] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 242.

[551] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden özellikle gelecek zaman çekimi için Arap gramer terminolojisinden alınan *mŏstaḳbäl*, *istiḳbāl* ve *mŏẓārī* terimlerinin kullanıldığı Arap gramer anlayışının etkisiyle hazırlanmış olan çalışmalarda bu zamanın iki farklı kullanımı açıkça görülmektedir. Bu çalışmalarda *mŏstaḳbäl* ve *istiḳbāl* terimleri, kesin gelecek zaman kipi için kullanılmıştır. Müstakbel kelimesi, Arap gramerinde istikbâl sîgası yani gelecek zaman için kullanılmaktadır. (bk. F. Develliođlu, a.g.e., s. 744.) Bir işin gelecek zamanda yapılacağını bildiren istikbâl sîgasındaki fiil, Arapçada muzârîden yapılır. Arap gramerinde muzârî, bir işin şimdiki ve gelecek zamanda yapılacağını bildiren fiildir ve Türkçedeki geniş zamanı da içine alır. (bk. M. Çörtü, a.g.e., s. 48, 54.) Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de *mŏẓārī* terimi, Arap gramerinde olduğu gibi şimdiki ve gelecek zamanda gerçekleşen bir oluş veya kılışı bildiren fiilin geniş zaman çekimini belirtmek için kullanılmıştır.

zaman çekimi, bu özelliğinden dolayı belirsiz gelecek zaman veya tahminî gelecek zaman olarak da değerlendirilir.[552]

Bu kipin şahıslara bağlanmasında I. tür (zamir kökenli) şahıs ekleri (*-mın* / *-mĭn*, *-sıŋ* / *-sĭŋ*, *ø*, *-bız* / *-bĭz*, *-sız* / *-sĭz*, *-lar* / *-lär*) kullanılır[553]: *alırmın* "alırım", *alırsıŋ* "alırsın", *alır* "alır", *alırbız* "alırız", *alırsız* "alırsınız", *alırlar* "alırlar"; *almam* "almam", *almassıŋ* "almazsın", *almas* "almaz", *almabız* "almayız", *almassız* "almazsınız", *almaslar* "almazlar".

Bu zaman çekimi için Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde kullanılan ekler, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde de hemen hemen aynıdır.[554]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden gelecek zaman kipini Arap gramer terimleriyle belirten çalışmalarda Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki kesin gelecek zaman ve gelecek zaman ifadeli geniş zaman ayrımı açıkça görülür. Bu dönem gramerlerinde *mŏżārī* (Änmüzäc 1895, 51), (MYST. 1907, 22, 35); *fiʿl-i mŏżārī* (TTKGS. 1887, 22); *mŏżārī siġası* (TŏrS. 1909, 36) terimleriyle çekimlenen zaman Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki gelecek zaman ifadeli geniş zamandır. "Şimdiki ve gelecek zamanda bir işin olacağını bildiren zaman" (TTKGS. 1887, 22) ve "bir işin şimdiki zamanda veya gelecek zamanda olduğunu belirten çekim" (MYST. 1907, 22, 35) şeklinde tanımlanan bu zaman çekiminin kuruluşu şu şekilde açıklanmıştır:

"Fiil masdarlarından (*-maḳ*/*-mäk*) eklerini atıp fiilin kalan kısmının sonuna teklik III. şahısta (*-r*), çokluk III. şahısta (*-r*) ve (*-lar /-lär*) eklenerek, teklik II. şahısta (*-r*) ekinden sonra (*-sın*, *-sĭn*), çokluk II. şahısta (*-sız*, *-sĭz*) eklenerek, teklik I. şahısta (*-r*) ekinden sonra (*-mın/-mĭn*) veya (*-m*) eklenerek, çokluk I. şahısta ise (*-bız*, *-bĭz*), eklenerek çekimlenir. Bu çekim olumlu fiil çekimlerinde gerçekleşir. Olumsuz fiil çekiminde . Ancak ve çokluk III. şahısta zamirlerden hiç biri eklenmez. Sadece

---

[552] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 135; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 125; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 242.

[553] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 135; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 221; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 242; F. Hakimcan, a.g.e., s. 37; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 232-233.

[554] Bu zamanın olumlu çekiminde her iki dönem gramerlerinde de aynı ekler kullanılmıştır. Olumsuz çekiminde ise, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *–mas/-mäs* ekleri kullanılırken Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Galimcan İbrahim'in çalışmasında, teklik II. şahıs ve çokluk II. şahıs olumsuz çekiminde *–mas/-mäs*'li eklerin yanı sıra *–maz/-mäz*'li ekler de kullanılmıştır:*-mas-sıŋ ~ -mas-sın ~ -maz-sıŋ / -mäz-sĭŋ* ; *-mas-sız ~ -maz-sız / -mäz-sĭz.*(TS. 1921, 46-47)

çokluk eki *-lar /-lär* eklenir. Olumsuz çekimde ise, teklik III. şahısta (*-mas*/*-mäs*) eklenir. Çokluk III. şahısta bu ekin sonuna (*-lar /-lär*) çokluk eki, teklik II. şahısta (*-sın*, *-sı̆n*), çokluk II. şahısta (*-sız*, *-sı̆z*) ekleri eklenir. Teklik I. şahıs ve çokluk I. şahıs olumlu çekimlerindeki zamirlerin önüne olumsuzluk eki (*-ma*/ *-mä*) eklenir. Ancak olumlu çekimdeki (*-r*) eki düşürülür. ör. *yazarım* 'yazarım', *yazarsın* 'yazarsın', *yazar* 'yazar', *yazarbız* 'yazarız', *yazarsız* 'yazarsınız', *yazarlar* 'yazarlar'; *yazmam* 'yazmam', *yazmassın* 'yazmazsın', *yazmas* 'yazmaz', *yazmabız* 'yazmayız', *yazmassız* 'yazmazsınız', *yazmaslar* 'yazmazlar' gibi." (TTKGS. 1887, 22-23).

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde gelecek zaman ifadeli geniş zaman kipinin şahıslara göre çekiminde şu ekler kullanılmıştır:

Şahıslar	Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerleri[555]	Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri[556]
Teklik I. şahıs	*-r-mın ~ -r-ım / -r-mı̆n*; *-ar-mın /-är-mı̆n*; *-ır-mın /-ı̆r-mı̆n*	*-r-mın / -r-mı̆n*; *-ar-mın /-är-mı̆n*; *-ır-mın /-ı̆r-mı̆n*
Teklik I. şahıs	*-r-sıŋ / -r-sı̆ŋ*; *-ar-sıŋ ~ -ar-sın /-är-sı̆ŋ*; *-ır-sıŋ /-ı̆r-sı̆ŋ*	*-r-sıŋ / -r-sı̆ŋ*; *-ar-sıŋ /-är-sı̆ŋ*; *-ır-sıŋ /-ı̆r-sı̆ŋ*
Teklik III. şahıs	*-r ; -ar /-är*; *-ır /-ı̆r*	*-r ; -ar /-är*; *-ır /-ı̆r*
Çokluk I. şahıs	*-r-bız ~ -r-mız / -r-bı̆z ~ -r-mı̆z*; *-ar-bız ~-ar-mız /-är-bı̆z ~-är-mı̆z*; *-ır-bız /-ı̆r-bı̆z*	*-r-bız / -r-bı̆z*; *-ar-bız /-är-bı̆z*; *-ır-bız /-ı̆r-bı̆z*
Çokluk II. şahıs	*-r-sız / -r-sı̆z*; *-ar-sız /-är-sı̆z*; *-ır-sız /-ı̆r-sı̆z*	*-r-sız / -r-sı̆z*; *-ar-sız /-är-sı̆z*; *-ır-sız /-ı̆r-sı̆z*
Çokluk III. şahıs	*-r-lar / -r-lär*; *-ar-lar /-är-lär*; *-ır-lar /-ı̆r-lär*	*-r-lar / -r-lär*; *-ar-lar /-är-lär*; *-ır-lar /-ı̆r-lär*

Gelecek zaman ifadeli geniş zaman kipinin Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz diğer olumlu çekim örnekleri şunlardır:

Teklik I. şahıs:

-r-mın ~ -r-ım / -r-mı̆n; -ar-mın / -är-mı̆n; -ır-mın / -ı̆r-mı̆n: *yazılırım* "yazılırım" (TTKGS. 1887, 23); *yazarmın* "yazarım" (Änmüzäc 1895, 53); *uḳurmın ~ uḳurım* "okurum", *yazarmın ~ yazarım* "yazarım" (MYST. 1907, 35); *çıġarmın*

[555] (OGTTY. 1846, 195), (TTKGS. 1887, 22-23), (Änmüzäc 1895, 53), (MYST. 1907, 35), (TŏrS. 1909, 34-35), (TS. 1911, 39), (MTTD. II, 1917, 27), (TS. 1921, 46)

[556] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 135; D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 125; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 221; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 232; Ḫ. Ḫismatullin vd., a.g.e., s. 97; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 242.

“çıkarım” (MTTD. II, 1917, 27); *bäylärmı̆n* “bağlarım”, *kitärı̆rmı̆n* “gideririm”, *taşlarmın* “bırakırım” (TS. 1921, 46).

Teklik II. şahıs:

***-r-sıŋ* / *-r-sı̆ŋ*; *-ar-sıŋ* ~ *-ar-sın* / *-är-sı̆ŋ*; *-ır-sıŋ* / *-ı̆r-sı̆ŋ*:** *yazılırsın* “yazılırsın” (TTKGS. 1887, 23); *yazarsın* “yazarsın” (Änmüzäc 1895, 53); *uḳursıŋ* “okursun”, *yazarsıŋ* “yazarsın” (MYST. 1907, 35); *çıġarsıŋ* “çıkarsın” (MTTD. II, 1917, 27); *bäylärsı̆ŋ* “bağlarsın”, *kitärı̆rsı̆ŋ* “giderirsin”, *taşlarsıŋ* “bırakırsın” (TS. 1921, 46).

Teklik III. şahıs:

***-r*; *-ar* / *-är*; *-ır* / *-ı̆r*:** *yazılır* “yazılır” (TTKGS. 1887, 23); *yazar* “yazar” (Änmüzäc 1895, 53); *kitär* “gider” (MTTD. II, 1917, 17), *uḳur* “okur”, *yazar* “yazar” (MYST. 1907, 35); *ḳuvanır* “sevinir”, *yazar* “yazar” (YHYTTS. 1913, 38); *çıġar* “çıkar” (MTTD. II, 1917, 27); *bäylär* “bağlar”, *kitärı̆r* “gider”, *taşlar* “bırakır” (TS. 1921, 46).

Çokluk I. şahıs:

***-r-bız* ~ *-r-mız* / *-r-bı̆z* ~ *-r-mı̆z*; *-ar-bız* ~*-ar-mız* / *-är-bı̆z* ~*-är-mı̆z*; *-ır-bız* /*-ı̆r-bı̆z*:** *yazılırbız* “yazılırız” (TTKGS. 1887, 23); *yazarmız* “yazarızlar” (Änmüzäc 1895, 53); *uḳurmız* “okuruz”, *yazarmız* “yazarız” (MYST. 1907, 35); *çıġarmız* “çıkarız” (MTTD. II, 1917, 27); *bäylärbı̆z* ~ *bäylärmı̆z* “bağlarız”, *kitärı̆rbı̆z* “gideririz”, *taşlarbız* ~ *taşlarmız* “bırakırız” (TS. 1921, 46).

Çokluk II. şahıs:

***-r-sız* / *-r-sı̆z*; *-ar-sız* / *-är-sı̆z*; *-ır-sız* / *-ı̆r-sı̆z*:** *yazılırsız* “yazılırsınız” (TTKGS. 1887, 23); *yazarsız* “yazarsınız” (Änmüzäc 1895, 53); *uḳursız* “okursunuz”, *yazarsız* “yazarsınız” (MYST. 1907, 35); *çıġarsız* “çıkarsınız” (MTTD. II, 1917, 27); *bäylärsı̆z* “bağlarsınız”, *kitärı̆rsı̆z* “giderirsiniz”, *taşlarsız* “bırakırsınız” (TS. 1921, 46).

Çokluk III. şahıs:

***-r-lar* / *-r-lär*; *-ar-lar* /*-är-lär*; *-ır-lar* /*-ı̆r-lär*:** *yazılırlar* “yazılırlar” (TTKGS. 1887, 23); *yazarlar* “yazarlar” (Änmüzäc 1895, 53); *uḳurlar* “okurlar”, *yazarlar* “yazarlar” (MYST. 1907, 35); *çıġarlar* “çıkarlar” (MTTD. II, 1917, 27); *bäylärlär* “bağlarlar”, *kitärı̆rlär* “giderirler”, *taşlarlar* “bırakırlar” (TS. 1921, 46).

Bu zaman çekimi için Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz olumsuz çekim örnekleri şunlardır:

Teklik I. şahıs:

***-ma-m / -mä-m*:** *yazılmam* "yazılmam" (TTKGS. 1887, 23); *çıḳmam* "çıkmam" (MTTD. II, 1917, 27); *bäylämäm* "bağlamam", *kitärmäm* "gidermem", *taşlamam* "bırakmam" (TS. 1921, 46).

Teklik II. şahıs:

***-mas-sıŋ ~ -mas-sın ~ -maz-sıŋ / -mäz-sᵻ̆ŋ*:** *yazılmassın* "yazılmazsın" (TTKGS. 1887, 23); *çıḳmassıŋ* "çıkmazsın" (MTTD. II, 1917, 27); *bäylämäzsᵻ̆ŋ* "bağlamazsın", *kitärmäzsᵻ̆ŋ* "gidermezsin", *taşlamazsıŋ* "bırakmazsın" (TS. 1921, 46).

Teklik III. şahıs:

***-mas / -mäs*:** *yazılmas* "yazılmaz" (TTKGS. 1887, 23); *ḳuvanmas* "sevinmez", *yazmas* "yazmaz" (YHYTTS. 1913, 38); *çıḳmas* "çıkmaz" (MTTD. II, 1917, 27), *kilmäs* "gelmez" (MTTD. II, 1917, 17); *bäylämäs* "bağlamaz", *kitärmäs* "gidermez", *taşlamas* "bırakmaz" (TS. 1921, 46).

Çokluk I. şahıs:

***-ma-bız ~ -ma-mız / -mä-bᵻ̆z*:** *yazılmabız* "yazılmayız" (TTKGS. 1887, 23); *çıḳmamız* "çıkmayız" (MTTD. II, 1917, 27); *bäylämäbᵻ̆z* "bağlamayız", *kitärmäbᵻ̆z* "gidermeyiz", *taşlamabız* "bırakmayız" (TS. 1921, 46).

Çokluk II. şahıs:

***-mas-sız ~ -maz-sız / -mäz-sᵻ̆z*:** *yazılmassız* "yazılmazsınız" (TTKGS. 1887, 23); *çıḳmassız* "çıkmazsınız" (MTTD. II, 1917, 27); *bäylämäzsᵻ̆z* "bağlamazsınız", *kitärmäzsᵻ̆z* "gidermezsiniz", *taşlamazsız* "bırakmazsınız" (TS. 1921, 46).

Çokluk III. şahıs:

***-mas-lar / -mäs-lär*:** *yazılmaslar* "yazılmazlar" (TTKGS. 1887, 23); *çıḳmaslar* "çıkmazlar" (MTTD. II, 1917, 27); *bäylämäslär* "bağlamazlar", *kitärmäslär* "gidermezler", *taşlamaslar* "bırakmazlar" (TS. 1921, 46).

4.2.5.3.2.2.1.2. BİRLEŞİK ZAMANLAR

Birleşik zaman çekimi, iki çekimli fiilin bir araya gelmesinden ve birlikte kullanılmasından ibarettir. Bir araya getirilen iki çekimden biri şekil ve zamanı, diğeri de başka bir şekil ve zamanı karşılayarak birbirine bağlanan iki farklı şekil ve zamanı birlikte ifade eder.[557]

Tatar Türkçesinde birleşik zaman, bildirme ve tasarlama kiplerinin bağlı oldukları şekil va zamanın görülen geçmiş zaman (hikâye), duyulan geçmiş zaman (rivayet) içinde meydana geldiğini veya şarta bağlı olarak ortaya çıktığını ifade etmek için kullanılan fiil çekimidir. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında birleşik zaman çekimlerinden hikâye ve rivayet, Eski Türkçe *er-* "ol-" fiilinin ön sesinde yer alan *e-* ünlüsünün daralması ve son sesinde yer alan *-r* ünsüzünün düşmesi sonunda, sadece tek bir ünlüden oluşan *i-* fiilinin çekimli bir fiile eklenmesiyle kurulmuştur.[558] Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *i-* fiili birleşik çekim oluşturmada kullanılan temel yardımcı fiillerden biri olarak gösterilir. Aynı duruma Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de rastlanmaktadır. Bu dönem gramerlerinde *i-* yardımcı fiili için kullanılan terimler şunlardır: *ḥikāyä fiʿli* (TTKGS. 1887, 30), *fiʿl-i iʿānä* (TŏrS. 1909, 43-46); *imäk fiʿli* (YHYTTS. 1913, 33), *i-yardämçĭ fiʿli* (TS. 1921, 56).

Birleşik zaman kuruluşunda kullanılan *i-* fiili, birleşik çekimin ikinci ögesi olan yardımcı fiil görevini üstlenir. Bu şekil şahıslara bağlanarak hikâye ve rivâyet çekimlerinde kullanılır. Tatar Türkçesinde bu şekilde oluşturulan zamanlar *analitik zamannar* olarak da adlandırılır. ör. *ala idĭm* "alırdım", *algan idĭŋ* "almıştın", *alaçak idĭ* "alacaktı", *alır idĭk* "alırdık" vd.[559] Tatar Türkçesi Ceditçilik Dönemi sonrası

---

[557] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 320.

[558] Eski Türkçe *er-* fiili, eskiden beri yardımcı fiil olarak kullanılmaktadır. Cevher fiili veya ek-fiil olarak da adlandırılan *i-* yardımcı fiili, isim soylu kelimelerin yüklem olarak kullanılmasında ve birleşik fiil çekimlerinde görev alır. Tarihî gelişimi *er->ir->i-* şeklindedir. Bu yardımcı fiilin tarihî Türk dili alanındaki kullanımı şu şekildedir: *er-* (Karahanlı sahası), *er- ~ i-* (Harezm-Altın Ordu sahası), *ė(r)-* (Çağatay sahası), *e- ~ i-* (Kıpçak sahası). (bk. Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 53,81; Ahmet Bican Ercilasun, *Kutadgu Bilig Grameri – Fiil*, Ankara, 1984, s. 151; Aysu Ata, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:36, İstanbul, 2002, s. 83; János Eckmann, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412, İstanbul, 1988, s. 141-142, Ali Fehmi Karamanlıoğlu, a.g.e., s. 134.)

[559] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 128-134, 137-140, 159-161; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 120-124, 127-128, 135-136; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 226; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 246; *Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ-I*, SSSR Fännär Akademiyasĭ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsĭmĭndägĭ Tĭl,

gramerlerinde, özellikle birleşik zaman türlerinden hikâye çekimi, ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Bu çekim, *tämamlanmagan ütkän zaman* (*imperfekt*) "tamamlanmamış geçmiş zaman", *r/-mas kuşımçalı tämamlanmagan ütkän zaman* (*ikĕnçĭ imperfekt*) "-r/-mas ekli tamamlanmamış geçmiş zaman", *küptän ütkän zaman* "çoktan geçmiş zaman", *kiläçäk ütkän zaman* "gelecek geçmiş zaman", *kabatlavlı ütkän zaman* "tekrarlı geçmiş zaman" ve *kiläçäk ütkän zaman* "gelecek geçmiş zaman" gibi geçmiş zaman içinde belirtilen özel bazı zaman türleri oluşturur ve bu dönem gramerlerinde her biri ayrı zaman türleri olarak değerlendirilir. Hikâye çekimindeki bu duruma rivâyet çekiminde rastlanmaz. Tatar Türkçesi gramerlerinde rivâyet çekimi ayrı ve özel birer zaman türü olarak belirtilmemiştir. Bu zaman çekimi sadece *ikän* ögesinin çekimli bir asıl fiile eklenmesi ile kurulur. Oluşturulan yeni zaman kuruluşları hikâye çekiminde olduğu gibi ayrı birer zaman türü olarak değerlendirilmez. Rivâyet çekimindeki bu durum şart çekimi için de geçerlidir.

Tatar Türkçesinde hikâye birleşik zaman çekiminde *i-* yardımcı fiilinin sonuna görülen geçmiş zaman eki olan *-dı* getirilir. (*i-dı* < *er-di*[560]) Çekimli bir fiilin sonuna eklenen *idı* şekli, şahıslara bağlanırken II. tür şahıs ekleri alır.

Hikâye çekiminin kurulmasında kullanılan görülen geçmiş zaman ekli *i-* yardımcı fiilinin şahıslara göre çekimi şu şekildedir[561]:

	teklik	çokluk
I. şahıs	*i-dı-m*	*i-dı-k*
II. şahıs	*i-dı-ŋ*	*i-dı-gız*
III. şahıs	*i-dı*	*i-dı-lär*

i- yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman çekimi, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de küçük farklılıklar dışında hemen hemen aynı şekilde çekimlenmiştir[562]: *idım* "idim", *idık* "idik", *idıŋ* "idin", *idıŋız* "idiniz", *idı* "idi", *idılär* "idiler" (TTKGS. 1887, 30); *idım* "idim", *idık* "idik", *idıŋ* "idin", *idıgız*

Ädäbiyät häm Tarih İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1977, s. 361-362; F. Y. Yusupov, *İzuçenie Tatarskogo Glagola*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1986, s. 261.

[560] Jean Deny, *i-* fiiliyle kurulan *idi* birleşik yapısının cevher fiil siygaları olarak asıl kavramlarıyla dikkate alındığında zaman görevlerinin *mazi*, tarz görevlerinin de *haberlik* olduğunu belirtir. (bk. Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi),* çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941, s. 656)

[561] Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, *Descriptive Grammar and Texts a Tatar-English Glossary*, Indiana Universty, Research and studies in Uralic and Altaic Languages, Nu: 43, Bloomington, 1968, s. 78.

[562] Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Gabdĭlgalläm Fäyizhanov, *i-* yardımcı fiilinin görülen geçmiş zaman çokluk II. şahıs çekiminde II. tür şahıs ekini *-ŋız* şeklinde göstermiştir.

"idiniz", *idi̇̆* "idi", *idi̇̆lär* "idiler" (YHYTTS. 1913, 33); *idi̇̆* "idi", *idiŋ* "idin", *idim* "idim" (TS. 1921, 56).

Tatar Türkçesinde rivâyet birleşik zaman çekiminde *ikän*[563] ögesi kullanılır. Bu yardımcı fiil, çekimli bir fiilin sonuna eklenerek rivâyet birleşik zaman çekimi kurulur.

Tatar Türkçesinde Eski Türkçe döneminden beri kullanıla gelen *er-* (> *i-*) fiili şart birleşik çekimi için kullanılmamaktadır.[564] Bu fiilin yerine *bul-* "olmak" yardımcı fiili almıştır. *bul-* "olmak" yardımcı fiilinin sonuna *-sa* şart kipini eki eklenir. Çekimli bir fiilin sonuna eklenen şart ekli *bul-* "olmak" yardımcı fiili şahıslara bağlanırken hikâye birleşik zaman çekiminde olduğu gibi II. tür şahıs ekleri alır. Çekimi şu şekilde gerçekleşir:

	teklik	çokluk
I. şahıs	*...bul-sa-m*	*...bul-sa-k*
II. şahıs	*...bul-sa-ŋ*	*...bul-sa-gız*
III. şahıs	*...bul-sa*	*...bul-sa-lar*

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ele alınan (hikâye, rivayet, şart) birleşik zaman çekimlerine incelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde çok az yer verildiği ve hemen hemen hiç açıklama yapılmadığı görülmüştür. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde fiilde zaman kategorisinin genellikle basit çekimleri ele alınmış, birleşik çekimlere pek dikkat edilmemiştir. Bu dönem gramerlerinden sadece Arap gramer anlayışına göre gramerlerini hazırlayan

[563] Tatar Türkçesinde rivâyet çekiminde kullanılan *ikän* ögesi, *i-* (< Eski Türkçe *er-* "ol-") fiilinin *-ken* zarf-fiili ile birleşmesiyle oluşmuştur. *i-kän* (< *er-ken*) yapısında yer alan *-ken* zarf-fiilini Muharrem Ergin "yalnız *i-* fiilinin gerundium ekidir." şeklinde ifade eder. A. Von Gabain, bu yapının kural olarak fiil köklerine gelmediğini, sadece isim soylu kelimelere geldiğini belirtir. İstisna olarak bu yapının olumsuz *er-mez-ken* yapısına benzetilerek olumlu *er-ür-ken* yapısının da oluşturulduğunu, bu kullanımda artık bir fiil tabanına geldiğini ancak *-ken* ekinin *er-* fiilinden başka bir fiil tabanına gelmediğini de ekler. (bk. Muharrem Ergin, a.g.e., s. 327-328; A. Von Gabain, a.g.e., s. 87, 121.)

[564] *i-* fiilinin şart kipi ekli *isä* şeklinin günümüz Tatar Türkçesindeki karşılığı *bulsa* olarak belirtilir. Tatar Türkçesinde *isä*, arkaik bir şekil olarak sadece şartlı birleşik cümlelerde kullanılır. Şartlı birleşik cümlede görülen geçmiş zaman çekimli bir fiilden sonra gelerek şart bildiren yardımcı bir cümle oluşturur. Böylelikle ana cümlede bildirilen işin gerçekleşmesinin yardımcı cümlede bildirilen işe bağlı olduğu anlamı bildirilir. ör. *Ul bitmäskä tiyeş, eş bitti̇̆ isä, tormış bu̇̆tä digän süz.* "O bitmemeli, iş bitti mi (işte o zaman) hayat biter demektir.", *Sägat kiçki̇̆ altı buldı isä, bakçada muzıka başlana.* "Saat akşam(ki) altı olduysa, bahçede müzik (eğlence) başlar." (bk. *Tatar Tiliniŋ Aŋlatmalı Süzlegi̇̆-I*, SSSR Fännär Akademiyası̇̆, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsimindägi̇̆ Til, Ädäbiyät häm Tariḫ İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1977, s. 426.)

Kayyum Nasırî'nin ve Gabdĕlgalläm Fäyĕzẖanov'un çalışmalarında kısaca birleşik zaman çekimininin açıklandığı görülür.

4.2.5.3.2.2.1.2.1. HİKÂYE BİRLEŞİK ZAMAN

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde incelenen belli başlı hikâye çekimleri şunlardır[565]:

Tämamlanmagan ütkän zaman (*imperfekt*) "tamamlanmamış geçmiş zaman" olarak adlandırılan şimdiki zaman fonksiyonlu geniş zamanın hikâyesi, *-r/-mas kuşımçalı tämamlanmagan ütkän zaman* (*ikĕnçĕ imperfekt*) "-r/-mas ekli tamamlanmamış geçmiş zaman" olarak adlandırılan geniş zamanın hikâyesi, *küptän ütkän zaman* "çoktan geçmiş zaman" olarak adlandırılan duyulan geçmiş zamanın hikâyesi, *kiläçäk ütkän zaman* "gelecek geçmiş zaman" olarak adlandırılan gelecek zamanın hikâyesi, *kabatlavlı ütkän zaman* "tekrarlı geçmiş zaman" olarak adlandırılan geniş zamanın hikâyesi. Hikâye çekiminin bildirme şekilli bu türleri dışında istek ve gereklilik bildiren tasarlama şekilli türleri de bulunmaktadır.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde bildirme şekilli hikâye çekimleri şu yapılar kullanılarak kurulur:

1. *Tämamlanmagan ütkän zaman* (*imperfekt*) "tamamlanmamış geçmiş zaman" [566]:

Olumlu çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-a/-ä*, *-(ı)y/-i* + *idĕ* + II. tür şahıs eki (ör. *ala idĕm* "alıyordum", *ala idĕŋ* "alıyordun", *ala idĕ* "alıyordu", *ala idĕk* "alıyorduk", *ala idĕgĕz* "alıyordunuz", *ala idĕlär ~ alalar idĕ* "alıyorlardı"),

Olumsuz çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-mıy/-mi* + *idĕ* + II. tür şahıs eki (ör. *almıy idĕm* "almıyordum", *almıy idĕŋ* "almıyordun", *almıy idĕ* "almıyordu", *almıy idĕk* "almıyorduk", *almıy idĕgĕz* "almıyordunuz", *almıy idĕlär ~ almıylar idĕ* "almıyorlardı").

2. *-r/-mas kuşımçalı tämamlanmagan ütkän zaman* (*ikĕnçĕ imperfekt*) "-r/-mas ekli tamamlanmamış geçmiş zaman"[567]:

[565] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 128-134, 137-140, 159-161
[566] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 128.
[567] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 139.

Olumlu çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-r*, *-ar*/*-är*, *-ır*/*-ïr* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *alır idïm* "alırdım", *alır idïŋ* "alırdın", *alır idı̆* "alırdı", *alır idık* "alırdık", *alır idıgız* "alırdınız", *alır idılär ~ alırlar idı̆* "alırlardı"),

Olumsuz çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-mas*, *-mäs* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *almas idïm* "almazdım", *almas idïŋ* "almazdın", *almas idı̆* "almazdı", *almas idık* "almazdık", *almas idıgız* "almazdınız", *almas idılär ~ almaslar idı̆* "almazlardı").

3. *Küptän ütkän zaman* "çoktan geçmiş zaman"[568]:

Olumlu çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-gan/-gän* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *algan idïm* "almıştım", *algan idïŋ* "almıştın", *algan idı̆* "almıştı", *algan idık* "almıştık", *algan idıgız* "almıştınız", *algannar idı̆ ~ algan idılär* "almışlardı"),

Olumsuz çekimi: Fiil kök veya gövdesi +*-ma/-mä* + *-gan/-gän* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *almagan idïm* "almamıştım", *almagan idïŋ* "almamıştın", *almagan idı̆* "almamıştı", *almagan idık* "almamıştık", *almagan idıgız* "almamıştınız", *almagannar idı̆ ~ almagan idılär* "almamışlardı").

4. *Kiläçäk ütkän zaman* "gelecek geçmiş zaman"[569]:

Olumlu çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-(y)açak/-(y)äçäk* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *alaçak idïm* "alacaktım", *alaçak idïŋ* "alacaktın", *alaçak idı̆* "alacaktı", *alaçak idık* "alacaktık", *alaçak idıgız* "alacaktınız", *alaçaklar idı̆ ~ alaçak idılär* "alacaklardı"),

Olumsuz çekimi: Fiil kök veya gövdesi +*-ma/-mä* +*-(y)açak/-(y)äçäk* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *almayaçak idïm* "almayacaktım", *almayaçak idïŋ* "almayacaktın", *almayaçak idı̆* "almayacaktı", *almayaçak idık* "almayacaktık", *almayaçak idıgız* "almayacaktınız", *almayaçaklar idı̆ ~ almayaçak idılär* "almayacaklardı").

5. *Kabatlavlı ütkän zaman* "tekrarlı geçmiş zaman"[570]:

---

[568] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 131.
[569] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 137.
[570] Bu zaman çekimi, *tor-* tasvir yardımcı fiilinin *-gan* sıfat-fiilini alarak oluşturduğu fiilin sıfatlaşmış şeklinin (*tŏrgan*) kendisini başka bir esas fiile *-a/-ä, -ıy/-i* zarf fiilleriyle bağlanmasıyla kurulan (*-a tŏrgan*) yapısının sonuna görülen geçmiş zaman çekimli *i-* yardımcı fiilinin eklenmesiyle (*-a tŏrgan idı̆*) meydana getirilir. Bu yapının fiil kök ve gövdelerine eklenirken gösterdiği fonolojik değişiklikler esas fiilin sonuna getirilen *-a/-ä*, *-(ı)y/-i* zarf fiilleriyle sınırlıdır: *ala tŏrgan idïm*, *kilä tŏrgan idïŋ*, *ukıy tŏrgan idı̆.*

Olumlu çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-a/-ä*, *-(ı)y/-i* + *tŏrgan* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *ala tŏrgan idı̆m* "alırdım, alıyordum, almaktaydım", *ala tŏrgan idı̆ŋ* "alırdın, alıyordun, almaktaydın", *ala tŏrgan idı̆* "alırdı, alıyordu, almaktaydı", *ala tŏrgan idı̆k* "alırdık, alıyorduk, almaktaydık", *ala tŏrgan idı̆gı̆z* "alırdınız, alıyordunuz, almaktaydınız", *ala tŏrgannar idı̆* ~ *ala tŏrgan idı̆lär* "alırlardı, alıyorlardı, almaktaydılar"),

Olumsuz çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-mıy/-mi* + *tŏrgan* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *almıy tŏrgan idı̆m* "almazdım, almıyordum, almamaktaydım", *almıy tŏrgan idı̆ŋ* "almazdın, almıyordun, almamaktaydın", *almıy tŏrgan idı̆* "almazdı, almıyordu, almamaktaydı", *almıy tŏrgan idı̆k* "almazdık, almıyorduk, almamaktaydık", *almıy tŏrgan idı̆gı̆z* "almazdınız, almıyordunuz, almamaktaydınız", *almıy tŏrgannar idı̆* ~ *almıy tŏrgan idı̆lär* "almazlardı, almıyorlardı, almamaktaydılar").

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde tasarlama şekilli hikâye çekimlerinde de şu yapılar kullanılmaktadır:

Şart kipinin hikâye olumlu çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-sa/-sä* + II. tür şahıs eki + *idı̆* (ör. *barsam idı̆* "varsaydım", *barsaŋ idı̆* "varsaydın", *barsa idı̆* "varsaydı", *barsak idı̆* "varsaydık", *barsagız idı̆* "varsaydınız", *barsalar idı̆* "varsalardı"),

Şart kipinin hikâye olumsuz çekimi: Fiil kök veya gövdesi +*-ma/-mä* + *-sa/-sä* + II. tür şahıs eki + *idı̆* (ör. *barmasam idı̆* "varmasaydım", *barmasaŋ idı̆* "varmasaydın", *barmasa idı̆* "varmasaydı", *barmasak idı̆* "varmasaydık", *barmasagız idı̆* "varmasaydınız", *barmasalar idı̆* "varmasalardı").[571]

Gereklilik kipinin hikâye olumlu çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-rga/-rgä*; *-arga/-ärgä*; *-ırga/-ı̆rgä* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *Mı̆närgä idı̆ Ural tavlarına, basarga idı̆kıya taşına…* "Çıkmalıydı Ural dağlarına, basmalıydı kayasına…"),

---

eklenerek yapılan bu zaman çekimi, fiilin bildirdiği işin tekrarlı ve devamlı olduğu anlamını verir. bk. red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 133; F. Hakimcan, a.g.e., s. 31.

[571] V. N. Hangildin, bu çekimin istek fonksiyonu taşıdığını belirtir. (bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 226.)

Gereklilik kipinin hikâye olumsuz çekimi: Fiil kök veya gövdesi + *-maska/-mäskä* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *almaska idı̆m* "almamalıydım", *kürmäskä idı̆* "görmemeliydi" vd.).[572]

Gereklilik kipinin hikâye olumlu çekimi: Fiil kök veya gövdesi + -(*y*)*ası/-*(*y*)*äsı̆* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *Tizräk kaytıp citäsı̆ idı̆; imtiḫannı aldanrak tapşırası idı̆.* "Çabucak dönüp yetişmeliydi; sınavı daha önceden vermeliydi."),

Gereklilik kipinin hikâye olumsuz çekimi: Fiil kök veya gövdesi +*-ma/-mä* + -(*y*)*ası/*-(*y*)*äsı̆* + *idı̆* + II. tür şahıs eki (ör. *almayası idı̆* "almamalıydı", *kilmäyäsı̆ idı̆* "gelmemeliydi").[573]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde yukarıda belirtiğimiz hikâye çekimlerindeki çeşitliliğe Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde rastlanmaz. İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden sadece Kayyum Nasırî'nin ve Gabdı̆lgalläm Fäyı̆zḫanov'un çalışmalarında birleşik zaman çekimlerine örnekler verilmiştir.

Kayyum Nasırî'nin Änmüzäc (Kazan, 1895) adlı çalışmasında hikâye birleşik zamanın üç farklı çekimi ele alınmıştır. Bunlardan ilki Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ikinci tür şimdiki zaman ifadeli geniş zamanın hikâyesi olarak belirtilen çekimdir ve olumlusu *cäzā-yi şarṭ* (Änmüzäc 1895, 55), olumsuzu, *cäzā-yi şarṭ-ı näfy* (Änmüzäc 1895, 56) olarak adlandırılmıştır. İkincisi, *siġa-i tämännī* (Änmüzäc 1895, 55) terimiyle belirtilen şart kipinin hikâyesidir. Üçüncüsü ise, *mŏräkkäb ṣıyġalar mażī* (Änmüzäc 1895, 57) başlığı altında incelenen duyulan geçmiş zamanın hikâye çekimidir.

i- fiilini *ḫikāyä fiʿli* olarak adlandıran Gabdı̆lgalläm Fäyı̆zḫanov, *Tatar Tı̆ligä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf* (Kazan, 1887) adlı çalışmasında hikâye birleşik zamanın dört türlü çekimi belirtilmiştir. Çalışmada birinci tür şimdiki zaman fonksiyonlu geniş zamanın hikâye çekimi, ikinci tür şimdiki zaman fonksiyonlu geniş zamanın hikâye çekimi, duyulan geçmiş zamanın hikâye çekimi ve gelecek zamanın hikâye çekimi *ḫikāyä fiʿlinı̆ṉ ṣarfı* başlığı altında örneklendirmiştir. (TTKGS. 1887, 30)

---

[572] Tasarlama şekilli bu hikâye çekimi, fiil kök veya gövdesine infinitiv (mastar) (*-rga/-rgä*; *-arga/-ärgä*; *-ırga/-ı̆rgä*) ekinin eklenmesiyle kurulur ve gereklilik fonksiyonu bildirir. (bk. red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 246.)

[573] red. Z. Väliullina vd., -(*y*)*ası/*-(*y*)*äsı̆* gelecek zaman sıfat-fiil ekiyle kurulan bu çekimin gereklilik fonksiyonu taşıdığını belirtir. (bk. red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 246.)

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz hikâye birleşik zaman çekimleri ve örnekleri şunlardır:

4.2.5.3.2.2.1.2.1.2. GENİŞ ZAMAN HİKÂYE ÇEKİMİ:

4.2.5.3.2.2.1.2.1.2.1. "-^{o}*r idi*" Ekli Geniş Zaman Olumlu Hikâye Çekimi

Teklik I. şahıs:

***-ar idim*:** *yazar idim* "yazardım" (TTKGS. 1887, 30); *yazar idim* "yazardım" (Änmüzäc 1895, 55).

Teklik II. şahıs:

***-ġan idiŋ*:** *yazġan idiŋ* "yazmıştın" (TTKGS. 1887, 30); *alġan idiŋ* "almıştın" (Änmüzäc 1895, 57).

Teklik III. şahıs:

***-ġan idi*; *-kän idi*:** *yazġan idi* "yazmıştı" (TTKGS. 1887, 30); *alġan idi* "almıştı" (Änmüzäc 1895, 57); *kitkän idi* "gitmişti" (TS. 1921, 58).

Çokluk I. Şahıs:

***-ġan idik*:** *yazġan idik* "yazmıştık" (TTKGS. 1887, 30) *alġan idik* "almıştık" (Änmüzäc 1895, 57) .

Çokluk II. Şahıs:

***-ġan idiŋiz*:** *yazġan idiŋiz* "yazmıştınız" (TTKGS. 1887, 30) *alġan idiŋiz* "almıştınız" (Änmüzäc 1895, 57).

Çokluk III. Şahıs:

***-ġan idilär*:** *yazġan idilär* "yazmışlardı" (TTKGS. 1887, 30) *alġan idilär* "almışlardı" (Änmüzäc 1895, 57).

4.2.5.3.2.2.1.2.1.2. GENİŞ ZAMAN HİKÂYE ÇEKİMİ:

4.2.5.3.2.2.1.2.1.2.1. "-^{o}*r idı̌*" Ekli Geniş Zaman Olumlu Hikâye Çekimi

Teklik I. şahıs:

***-ar idı̌m*:** *yazar idı̌m* "yazardım" (TTKGS. 1887, 30); *yazar idı̌m* "yazardım" (Änmüzäc 1895, 55).

Teklik II. şahıs:

***-ar idı̌ŋ, -ur idı̌ŋ*:** *yazar idı̌ŋ* "yazardın" (TTKGS. 1887, 30); *yazar idı̌ŋ* "yazardın" (Änmüzäc 1895, 55); *ḳaytır idı̌ŋ* "dönerdin" (TN. 1911, 8)

Teklik III. şahıs:

***-ar idı̌*:** *yazar idı̌* "yazardı" (TTKGS. 1887, 30); *yazar idı̌* "yazardı" (Änmüzäc 1895, 55).

Çokluk I. Şahıs:

***-ar idı̌k*:** *yazar idı̌k* "yazardık" (TTKGS. 1887, 30); *yazar idı̌k* "yazardık" (Änmüzäc 1895, 55).

Çokluk II. Şahıs:

***-ar idı̌ŋız*:** *yazar idı̌ŋız* "yazardınız" (TTKGS. 1887, 30); *yazar idı̌ŋız* "yazardınız" (Änmüzäc 1895, 55).

Çokluk III. Şahıs:

***-ar idı̌lär*:** *yazar idı̌lär* "yazarlardı" (TTKGS. 1887, 30); *yazar idı̌lär* "yazarlardı" (Änmüzäc 1895, 55).

4.2.5.3.2.2.1.2.1.2.2. "*-mas idı̌*" Ekli Geniş Zaman Olumsuz Hikâye Çekimi

Teklik I. şahıs:

***-mas idı̌m*:** *yazmas idı̌m* "yazmazdım" (Änmüzäc 1895, 56); *Bu kitāb kiräk bulmasa min anı yazmas idı̌m.* "Bu kitap gerekli olmasaydı ben onu yazmazdım." (Änmüzäc 1895, 79).

Teklik II. şahıs:

***-mas idı̌ŋ*:** *yazmas idı̌ŋ* "yazmazdın" (Änmüzäc 1895, 56).

Teklik III. şahıs:

-mas idı̆: *yazmas idı̆* "yazmazdı" (Änmüzäc 1895, 56).

Çokluk I. Şahıs:

-mas idı̆k: *yazmas idı̆k* "yazmazdık" (Änmüzäc 1895, 56).

Çokluk II. Şahıs:

-mas idı̆ŋız: *yazmas idı̆ŋız* "yazmazdınız" (Änmüzäc 1895, 56).

Çokluk III. Şahıs:

-mas idı̆lär: *yazmas idı̆lär* "yazmazlardı" (Änmüzäc 1895, 56).

4.2.5.3.2.2.1.2.1.2.3. *-a idı̆/-ä idı̆; -y idı̆* (Şimdiki Zaman Fonksiyonlu Geniş Zaman Hikâye Çekimi)

Teklik I. Şahıs:

-a idı̆m: *yaza idı̆m* "yazıyordum" (TTKGS. 1887, 30).

Teklik II. Şahıs:

-a idı̆ŋ: *yaza idı̆ŋ* "yazıyordun" (TTKGS. 1887, 30).

Teklik III. Şahıs:

-a idı̆; -y idı̆: *yaza idı̆* "yazıyordu" (TTKGS. 1887, 30); *uḳıy idı̆* "okurdu" gibi." (TŏrS. 1909, 43-46).

Çokluk I. şahıs:

-a idı̆k: *yaza idı̆k* "yazıyorduk" (TTKGS. 1887, 30).

Çokluk II. şahıs:

-a idı̆ŋız: *yaza idı̆ŋız* "yazıyordunuz" (TTKGS. 1887, 30).

Çokluk III. şahıs:

-a idı̆lär: *yaza idı̆lär* "yazıyorlardı" (TTKGS. 1887, 30).

4.2.5.3.2.2.1.2.1.3. Gelecek Zaman Hikâye Çekimi:

4.2.5.3.2.2.1.2.1.3.1. *-asu idı̆/-äsı̆ idı̆*

Teklik I. Şahıs:

-asu idı̆m: *yazasu idı̆m* "yazacaktım" (TTKGS. 1887, 30).

Teklik II. Şahıs:

-asu idı̆ŋ: *yazasu idı̆ŋ* "yazacaktın" (TTKGS. 1887, 30).

Teklik III. Şahıs:

-ası idi: *yazası idi* "yazacaktı" (TTKGS. 1887, 30).

Çokluk I. şahıs:

***-ası idik*:** *yazası idik* "yazacaktık" (TTKGS. 1887, 30).

Çokluk II. şahıs:

***-ası idiŋiz*:** *yazası idiŋiz* "yazacaktınız" (TTKGS. 1887, 30).

Çokluk III. şahıs:

***-ası idilär*:** *yazası idilär* "yazacaklardı" (TTKGS. 1887, 30).

4.2.5.3.2.2.1.2.1.4. Tasarlama Şekillerinde Hikâye Çekimi:

4.2.5.3.2.2.1.2.1.4.1. *-sa idi/-sä idi* (İstek Fonksiyonlu)

Teklik I. Şahıs:

-sam idi: *yazsam idi* "yazsaydım" (Änmüzäc 1895, 55).

Teklik II. Şahıs:

-saŋ idi: *yazsaŋ idi* "yazsaydın" (Änmüzäc 1895, 55).

Teklik III. Şahıs:

-sa idi: *yazsa idi* "yazsaydı" (Änmüzäc 1895, 55).

Çokluk I. şahıs:

-saḳ idi: *yazsaḳ idi* "yazsaydık"(Änmüzäc 1895, 55).

Çokluk II. şahıs:

-saŋız idi: *yazsaŋız idi* "yazsaydınız" (Änmüzäc 1895, 55).

Çokluk III. şahıs:

-salar idi: *yazsalar idi* "yazsalardı" (Änmüzäc 1895, 55).

4.2.5.3.2.2.1.2.2. RİVÂYET BİRLEŞİK ZAMAN

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde birleşik zamanlardan rivâyet çekimi, *i-* yardımcı fiili kullanılarak oluşturulur. Rivâyet çekimi, hikâye çekiminde olduğu gibi çeşitli terimlerle ifade edilen özel zaman türleri oluşturmaz. Rivâyet çekiminde *i-* yardımcı fiiliyle kurulan *ikän* yapısı çeşitli çekimli fiillerin sonuna eklenir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde rivâyet çekimleri belirli yapılar kullanılarak kurulur. Görülen geçmiş zaman rivâyet çekimi (olumlu: *-dı/-di*,

-tı/-tı̆ + *ikän*; olumsuz: *-ma/-mä* + *-dı/-dı̆*; *-tı/-tı̆* + *ikän*)[574], duyulan geçmiş zaman rivâyet çekimi (olumlu: *-gan*/*-gän*; *-kan*/*-kän* + *ikän*; olumsuz: *-ma/-mä* + *-gan*/*-gän* + *ikän*)[575], şimdiki zaman ifadeli geniş zaman rivâyet çekimi (olumlu: *-a/-ä*, *-(ı)y/-i* + *ikän*; olumsuz: *-mıy/ -mi* + *ikän*) [576], geniş zaman rivâyet çekimi (olumlu: *-ar*/*-är*; *-r* + *ikän*; olumsuz: *-mas/-mäs* + *ikän*)[577] ve şart kipinin rivâyet çekiminde (olumlu: *-sa*/*-sä* + *ikän*; olumsuz: : *-ma/-mä* + *-sa*/*-sä* + *ikän*)[578] asıl fiilin zaman eki ile *ikän* ögesi, herhangi bir fiil kök veya gövdesine eklenerek birleşik zaman çekimi oluşturulur. Olumsuz çekimlerinde *-ma/-mä* olumsuzluk eki, asıl fiilin zaman ekinden önce getirilir[579]:

Ul älı̆ üzı̆ndä yaŋa gına uyana başlagan bu yaŋa tu̇ygılarnı ni dip atarga da bı̆lmiy, yu̇kısız ütkärgän kiçlärdä: "Miŋa buldı ikän" dip aptırıy, uylana; tik u̇çı̆nçı̆ ätäç kıçkırgan sızılıp taŋ atkan çaklarda gına yu̇kıga kitä. "O, henüz, içinde yeni yeni uyanmaya başlayan duyguların ne olduğunu da bilmeden, uykusuz geçirdiği gecelerde: 'Bana ne oldu acaba' diye şaşırır, düşünür; ancak üçüncü horozun bağırdığı, şafağın söktüğü vakitlerde uykuya dalar."

Tukta min yuldan adaşkanmın ikän bit, kür älı̆ "Dur ben yolu şaşırmışım her hâlde"; *Mäḫäbbät ul şulay itä ikän* "Aşk, o böyle yaparmış demek"

Ällä üzäk u̇zgäç salkın cil isä, ällä baş tübäsı̆ndä ük ı̆lı̆nı̆p tu̇rgan kŏyaş nurları kŏydarı̆ aŋlamassıŋ. Yäşı̆rı̆nı̆r ışıklanır urın bulsa ikän… "Bazen iç donduran

---

[574] Bu yapı *-dı/-dı̆*; *-tı/-tı̆* görülen geçmiş zaman eki ile *ikän* ögesinin birleşmesinden oluşur.

[575] *-KAn* sıfat-fiil eki ve *i-* (< Eski Türkçe *er-* "ol-") fiilinin *-kän* zarf-fiilinin birleşmesinden oluşan (olumlu: *-gan*/*-gän*; *-kan*/*-kän* + *ikän*; olumsuz: *-magan*/*-mägän ikän*) yapısının *ikän* ögesi, fiilin çekimi sırasında herhangi bir ses değişikliği göstermez: *äytkän ikän* "söylemişmiş", *kalgan ikän* "kalmışmış", *yazılgan ikän* "yazılmışmış" vd. Bu yapının olumlu çekiminde ön seste yer alan ünsüzün niteliğine göre ünsüz uyumuna bağlı olarak sıfat-fiil eki *-gan*/*-gän*; *-kan*/*-kän* şeklinde eklenir. Olumsuz çekiminde ise, sadece *-gan*/*-gän* sıfat-fiil eki kullanılır. İncelik-kalınlık uyumuna bağlı olarak olumsuzluk ekinden sonra daima düz-geniş ünlülü olarak getirilir: *äytmägän ikän* "söylememişmiş", *kalmagan ikän* "kalmamışmış", *yazılmagan ikän* "yazılmamışmış" vd.

Ceditçilik Döneminde sadece Gimad Nugaybäk'in, *Tu̇rlı̆k* (Kazan, 1911) adlı eserinde, *ütkän çaklar* olarak belirtilen zaman türleri içinde *ütkän bı̆lı̆msı̆z çaknı ışanıp küçı̆rüv* "duyulan geçmiş zamanı inanarak aktarma" (ör. *yazgan ikän* "yazmışmış") (bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 188) şeklinde tasnif edilen bu yapının bu dönemde yayınlanan diğer gramer kitaplarında ele alınmadığı görülür.

[576] *-a/-ä*, *-(ı)y/-i* sürerlik bildiren zarf-fiil eki menşeli şimdiki zaman eki ile *ikän* ögesinin birleşmesinden oluşan bu yapı, Gimad Nugaybäk'in, *Tu̇rlı̆k* (Kazan, 1911) adlı eserinde, *älı̆gı̆ çaklar* grubu içinde *älı̆gı̆ çaknı bı̆lmi küçı̆rüv* "geçmiş zamanı bilmeksizin aktarma" şeklinde tasnif edilmiştir. Herhangi bir açıklamanın yapılmadığı bu çekim için şu örnek verilmiştir: *yaza ikän* "yazıyormuş" (bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 188.)

[577] Bu yapı *-ar*/*-är*; *-r* sıfat-fiili menşeli zaman eki ile *ikän* ögesinin birleşmesinden oluşur.

[578] Bu yapı *-sa*/*-sä* şart zaman eki ile *ikän* ögesinin birleşmesinden oluşur.

[579] Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 703, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 216-220.

soğuk rüzgâr eser, bazen başının tepesinde asılı duran güneşin ışınları yakar, hiç anlamazsın. Saklanacak, gölgelenecek bir yer olsaymış…"

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde rivâyet çekiminin ele alınmadığı görülmüştür. Sadece farklı konu açıklamalarında az sayıda bu çekimin örnekleri tespit edilmiştir:

uḳıy ikän "okurmuş", *uḳıy imeş* "okurmuş", *ḳaytıp kilä ikän* "dönüp gelirmiş", *yazıp bötep kilä imeş* "yazıp bitirip gelirmiş, hepsini yazıp gelirmiş" (YHYTTS. 1913, 35); *Äti ḳaytmaġan ikän älî.* "Baba, henüz dönmemiş." (TS. 1921, 60).

4.2.5.3.2.2.1.2.3. ŞART BİRLEŞİK ZAMAN

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde birleşik zamanlardan şart çekimi, *bul-* "ol-" yardımcı fiili kullanılarak kurulur. Şart birleşik çekiminde *bul-* "ol-" yardımcı fiilinin sonuna *-sa/-sä* şart eki getirilir. Bu şekilde çekimlenen yardımcı fiil, çekimli bir asıl fiilden sonra getirilerek şart birleşik çekimi oluşturulur.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde şart birleşik çekimi diğer birleşik çekimlerde olduğu gibi belirli yapılarla kurulur. Şart birleşik çekimi için belirtilen yapılar, şart kipinin *farazıy şart* ve *irreal (real bulmagan) şart* olarak adlandırılan türleri içinde basit çekimiyle birlikte ele alınır. Şart kipinin birleşik yapıları *tasvirlama formalar* olarak adlandırılır. Bu yapıların başlıcaları şunlardır: *-r/-mas bulsa*, *-a törgan bulsa*, *-gan bulsa* ve *-sa idi.*[580] D. G. Tumaşeva, *katlavlı formalar* terimiyle belirttiği şart kipinin birleşik yapılarına *-açak bulsa* yapısını da ekler ve *-r/-mas bulsa*, *-açak bulsa*, *-a törgan bulsa* ile kurulan birleşik çekimlerin gelecekte gerçekleşecek şartı; *-gan bulsa, -sa idi* ile kurulan birleşik çekimlerin ise, geçmişte gerçekleşmiş olan şartı bildirmek için kullanıldığını ifade eder: *söyli törgan bulsa* "anlatır olsa, anlatırsa", *äytmäs bulsaŋ* "söylemezse", *işetkän bulsa* "duymuşsa", *kitkän bulsaŋ* "gitmişsen" vd.[581]

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Kayyum Nasırî'nin çalışması dışında şart birleşik çekiminin ele alınmadığı görülür. Kayyum Nasırî çalışmasında şart kipinin birleşik yapılarından sadece *-ġan bulsa* ile çekimlenen türünü ele almıştır. *Fiʿl-i şart-ı māżī* olarak adlandırdığı şart birleşik zamanı "*Fiʿl-i*

[580] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 159-160.
[581] D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 133.

şart-ı māżī, *ism-i fāʿil-i māżī* ile *bulmaḳ* denilen fiilin sigalarından terkip yapılarak oluşturulur." şeklinde açıklamış ve şahıs kategorilerine göre şu şekilde çekimlemiştir: *yazġan bulsam* "yazmış olsam, yazmışsam", *yazġan bulsaŋ* "yazmış olsan, yazmışsan", *yazġan bulsa* "yazmış olsa, yazmışsa", *yazġan bulsaḳ* "yazmış olsak, yazmışsak", *yazġan bulsaŋız* "yazmış olsanız, yazmışsanız", *yazġan bulsalar* "yazmış olsalar, yazmışsalar" (Änmüzäc 1895, 55).

4.2.5.3.2.2.2. TASARLAMA KİPLERİ

"Fiilin olumlu veya olumsuz yöndeki gerçekleşmesini, tasarlanan dilek, istek, şart, gereklilik veya emir kavramları içinde veren kipler"[582] şeklinde tanımlanan tasarlama kipleri, daha gerçekleşmemiş olan, ancak gerçekleşmesi emir, istek, şart ve gereklilik şekillerinde tasarlanan kiplerdir. Tasarlama kipleri, şekil ifade eden eklerle kurulur. Sadece emir kipi, her şahıs için ayrı bir ek alır ve bu özelliği ile diğer tasarlama kiplerinden ayrılır.[583]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde belirtilen belli başlı tasarlama kipleri şunlardır: *bŏyıruv nakloneniyesĭ* (*bŏyırık figıl*), *tĭläk nakloneniyesĭ* (*tĭläk figıl*), *şart nakloneniyesĭ* (*şart figıl*).[584] İncelediğimiz en geç tarihli Tatar gramer kitabında *modallĭk* başlığı altında ele alınan tasarlama kiplerine, *mŏmkinlĭk modallĭgĭ*, *kiräklĭk modallĭgĭ*, *tiyĭşlĭk modallĭgĭ*, *niyät modallĭgĭ* ve *faraz itüv modallĭgĭ* gibi bazı tasarlama bildiren şekiller de eklenmiştir.[585]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ele alınan belli başlı tasarlama kipleri ise, çeşitli terimlerle adlandırılan emir, şart ve istek kipleridir. Çalışmamızda tasarlama kipleri, bu dönem gramerlerinde incelenen şekillerle sınırlandırılmış ve emir, istek ve şart kipi başlıkları altında değerlendirilmiştir.

---

[582] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 208.
[583] Fatma Türkyılmaz, *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 729, Ankara, 1999, s. 9-10.
[584] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 128-136; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 222-229; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 239-240, 242-244.
[585] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 146-175.

4.2.5.3.2.2.2.1. EMİR KİPİ

"Tasarlanan, yapılması istenen işi emir veya dilek biçiminde ifade eden, zaman ve şahıs kavramının aynı ekle verildiği tasarlama kipi"[586] şeklinde tanımlanan emir kipi, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında *bŏyırık fiǵıl*[587], Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarında ise, *bŏyırı̣k* (MTTD. II, 1917, 23), (TS. 1921, 48), *ämr̆* (Änmüzäc 1895, 59), (MYST. 1907, 36), (TŏrS. 1909, 32-33), (YHYTTS. 1913, 23) ve *fi ʕl-i ämrī* (TTKGS. 1887, 25) terimleriyle belirtilmiştir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde konuşanın kendi dışındaki diğer şahıslara herhangi bir iş veya hâli yapması ya da yapmaması, emir kipiyle bildirilir. Bu kipin ifade ettiği anlamda tamamen veya kısmen gereklilik kavramı vardır. Bu kavrama, isteme, nasihat etme, rica etme veya dileme gibi anlamlar da katılabilir.[588] Emir kipinin taşıdığı anlam çeşitliliği, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de kipin tanımı yapılırken belirtilmiştir: "Bir iş veya hâlin yapılmasını, yapılmamasını istemek için söylenen fiiller *ämr̆* diye adlandırılır. *bir* 'ver', *siz* 'sez' fiilleri gibi." (YHYTTS. 1913, 23); "Bir işin veya bir hâlin olmasını ya da olmamasını buyurmak, istemek için söylenen fiiller *bŏyırık* diye adlandırılır." (MTTD. II, 1917, 23); "Bir işin yapılmasının veya yapılmamasının istenmesini, dilenmesini, talep edilmesini, emredilmesini anlatan fiiller *bŏyırık* diye adlandırılır." (TS. 1921, 42).

Emir kipiyle çekimlenen fiilin bildirdiği iş veya hâl konuşan tarafından dinleyiciye yöneltilir. Dinleyici bir veya birden fazla şahıstan oluşabilir.[589]

Tatar Türkçesinde emir kipinin özel bir eki yoktur. Emir kipinin temel şekli teklik II. şahıs olarak belirtilir. Bu şekil fiilin yapısına göre basit veya türemiş olabilir yani kök veya gövde hâlindeki fiillerden oluşabilir. Kök hâlindeki şekli, genellikle bir heceden oluşur. (ör. *al!* "al!", *at!* "at!", *bar!* "git!", *bär!* "vur!", *bir!* "ver!", *ilt!* "götür!", *kayt!* "geri dön!", *kit!* "git!", *suk!* "vur! döv!", *yu!* "yıka!" vd.) Türemiş şekillerinde ise, hece sayısı artar. (ör. *bı̆rı̆k!* "birik! yapış!", *kızar!* "kızar!", *kŏtkar!*

---

[586] Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 83.
[587] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 146-154; D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 128-130; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 222-225; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 239-240; F. Hakimcan, a.g.e., s. 40.
[588] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 222; D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 129; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 146.
[589] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 146.

"kurtar!", *kŏlĭmsĭrä!* "gülümse!", *sargay!* "sarar!", *tiŋläş!* "denkleş!", *yŏkımsıra!* "uyukla!" vd.) Teklik II. şahıs, sadece çekime giren fiil kök veya gövdesinden oluşur.[590] Örneklerde de görüldüğü gibi günümüz Tatar edebî dilinde emir kipinin teklik II. şahıs şekli, herhangi bir zaman eki almamış olarak kullanılır. Ancak Tatar Türkçesinin bazı ağızlarında bu çekimin *-ğın/-gĭn* ekli çekimine de rastlanmaktadır.[591]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde olduğu gibi Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de emir kipinin temel şekli teklik II. şahıs olarak belirtilir ve bu çekim, diğer fiil çekimlerinin temel ögesi olarak gösterilir: "Her fiilin esası-temeli emirdir. Diğer fiiller bu emrin sonuna birkaç ek eklenmesiyle yapılır." (YHYTTS. 1913, 23); "Buyruklar, bütün fiillere kök olurlar, yani fiillerin her türlü çekimi buyrukların sonuna birer ek eklenmesiyle yapılır." (MTTD. II, 1917, 25); "Buyruklar, fiiller için esas madde-temel olurlar. Fiilin diğer türleri (çekimleri) buyruğun sonuna çeşitli ekler eklenmesiyle yapılır." (TS. 1921, 43)

Tatar Türkçesinde söylenişleri bakımından emir kipinin teklik II. şahıs çekimli şekli ile fiilin kök veya gövdesi birbirine benzese de taşıdığı anlam bakımından farklıdır. Fiilin kök veya gövdesi kelimenin leksik anlamını üzerinde taşır: *çakır-* "çağırmak", *sakla-* "saklamak", *sŏylä-* "söylemek", *yŏkla-* "uyumak", *ukı-* "okumak" vd. Fiilin bu şekli, kip ve zaman ekleri alarak çekimlenir: *çakıra* "çağırıyor", *saklar* "saklıyor", *sŏylägän* "söylemiş", *yŏkladı* "uyudu", *ukıyaçak* "okuyacak" vd. Emir kipinin teklik II. şahıs çekimli şekillerinde ise, kelimenin leksik anlamına gramatik anlamı (emretme, isteme, ricâ etme gibi.) da eklenir: *çakır!* "çağır!", *sakla!* "sakla", *sŏylä!* "söyle!", *yŏkla!* "uyu!", *ukı!* "oku!".[592]

---

[590] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 222; F. Hakimcan, a.g.e., s. 40.

[591] Udmurt bölgesinin Graḫov ilçesi Porım ve Tolabay köylerinde yaşayan Tatar Türklerinin konuşma dilinde emir kipinin teklik II. şahsı *-ğın/-gĭn* ekleri ile çekimlenmektedir: *kuyğın!* "koy!", *utırğın!* "otur!", *kitmägĭn!* "gitme!", *kigĭn!* "giy!". Emir kipinin teklik II. şahsının *-ğın/-gĭn* ekleri ekleyerek çekimlendiği Tatar Türkçesinin başka ağızları da bulunmaktadır. Örneğin, Mordva ve Penza illerinde yaşayan Mişerlerin ağzında, Urta ağız grubunun Kasıym ve Kŏnbatış Sĭbĭr Tatarları ağzında da emir kipinin bu çekimi korunmaktadır. Son yıllarda yapılan ağız araştırmaları sonucunda bu çekimin Kazan Artı bölgesinde yaşayan Kĭräşĭn Tatarları ağzında da bulunduğu tespit edilmiştir. bk. F. S. Bayazitova, "Tübän Kama Tiräsĭndägĭ Kĭräşĭn Tatarları Söyläşĭnĭŋ Fonetik Häm Grammatik Üzĭnçälĭkläri", *Materialı Po Tatarskoy Dialektologii 3*, Tatarskoe Knijnoe İzdatestvo, Kazan, 1974, s. 65-66.

[592] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 146.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde emir kipinin şahıslara göre çekiminde şu ekler kullanılır[593]:

	teklik	çokluk
I. şahıs[594]	*-ıym/-im*	*-ıyk/-ik*
II. şahıs	Ø (eksiz)	*-gız/-gĕz*; -(ı)gız/- (ĭ)gĕz[595]
III. şahıs	*-sın/-sĭn*	*-sınnar/-sĭnnär*

Tatar Türkçesinde emir kipinin bütün şahıslarında farklı birer ek kullanılmıştır. Taşıdıkları anlam bakımından bu eklerden birinci şahıs için kullanılanlar, diğer şahıs çekimlerinden farklılaşır. Emir kipinin diğer şahıslarında fiilin yapılmasının emir yoluyla ifadesi açıkça görülür. Teklik ve çokluk I. şahıs çekiminde kullanılan *-ıym/-im*; *-ıyk/-ik* eklerinin fiile kattığı kip anlamı, fiilde bildirilen oluş veya kılışın gerçekleştirilmesinin konuşanın kendi kendine ricâ ve istek ifadeli olarak belirtilmesini sağlar.[596] Çünkü kişi kendine bir işin yapılması

[593] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 223; H. Hismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 82; F. Hakimcan, a.g.e., s. 40.

[594] Eski Türkçe döneminde emir kipinin teklik I. şahıs için kullanılan ekleri *–ayın/-äyin*; *-ayn/-äyn*; ünlü ile biten fiil tabanlarından sonra: *-yin/-yın*; n ağzında da nadiren: *-ayan/-äyän*; *-yan/-yän*; çokluk I. şahıs için kullanılan ekleri - *alım/-älim*; (n ağzında) *-alam/-äläm*; ünlü ile biten fiil tabanlarından sonra: *-lım/-lim* şeklindedir. (bk. A. von Gabain, a.g.e., s. 79) Kıpçak Türkçesi döneminde teklik I. şahıs için *-ayım/-eyim; (-ġayım/-geyim)* ekleri; çokluk I. şahıs için ise, *–alım/-elim*; *(-ġalım/-gelim*; *-alıḳ/-eliḳ)*,(CC) *–alı/-eli* ekleri kullanılmaktadır. (bk. A. F. Karamanlıoğlu, a.g.e., s. 116) Öyleyse Tatar Türkçesinde emir kipinin teklik I. şahıs çekiminde kullanılan eklerin tarihî gelişimi *-ıym/-im* < Kıpçak Türkçesi *-ayım/-eyim* < Eski Türkçe *–ayın/-äyin*; çokluk I. şahıs çekiminde kullanılan eklerin tarihî gelişimi ise, *-ıyk/-ik* < Kıpçak Türkçesi *-alıḳ/-eliḳ* < Eski Türkçe *-alım/-älim* şeklinde olmuştur, denilebilir. Çokluk I. şahıs emir ekinin Kıpçak Türkçesi dönemindeki kullanılışından sonraki dönemde bir *–ayık/-eyik* > **-ıyık/ *-iyik* >*-ıyk/-ik* değişiminin gerçekleşmiş olması muhtemeldir. Bu gelişim aşamalarında ortaya çıkan eklerden *-ayık/-eyik* Kazak Türkçesinde çokluk I. şahıs emir çekiminde kullanılır. (bk. Ahmet Buran, Ercan Alkaya, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları: 377, Ankara, 2001, s. 209.) Bu kullanım bu aşamanın doğruluğunu ispatlar. *-y-* ünsüzünün etkisiyle bu ünsüzün önündeki ünlünün daralması sonucu olarak *-ayık/-eyik* eklerinden gelişen **-ıyık/ *-iyik* eklerinin de ikinci hecelerinde bulunan vurgusuz dar ünlünün düşmesi ile *-ıyk/-ik* ekleri oluşmuştur sonucuna varılabilir.

[595] Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde emir çekiminin çokluk ikinci şahsında kullanılan *-gız/-gĕz*; -(ı)gız/- (ĭ)gĕz eki, Şarlık rayonu Tukay köyünde konuşulan Tatar ağzında *–ŋ,-ıŋ/-ĭŋ* ekleriyle birlikte kullanılmaktadır. ör. *Barığız bĕzniŋ urmanğa, yŏrŏp kilĭŋ.* "Gidin bizim ormana, yürüyerek gelin.", *Yäşäŋ räḥät, bul baḫıtlı, şul miniŋ tĭläginĭm.* "Yaşayın rahat, ol mutlu, bu benim dilediğim.", *Çäy kuyıp içĭŋ, tığılär kaytuğa tağı kuyarmın.* "Çay koyup için, diğerleri dönene kadar koyarım". (bk. Z. R. Sadıkova, "Orenburg Tatarları Sŏyläşĭnĭŋ Kaybĭr Morfologik Üzĭnçälĭklärĭ", *Materialı Po Tatarskoy Dialektologii 3*, Tatarskoe Knijnoe İzdatestvo, Kazan, 1974, s. 116.)

[596] N. K. Dmitriyev, *-ıym/-im*; *-ıyk/-ik* eklerinin fiile kattığı ricâ ve istek ifadesinden ötürü emir kipinin teklik ve çokluk birinci şahıs çekimlerinin istek kipi çekimi olarak kabul edilmesi gerektiğini bildirir. Bu şahıslara ait emir çekiminde, emir (*prikazanie*) anlamının olmadığını, asıl ifade edilmek istenen şeyin hareketin yapılmasının kişinin kendi tarafından istenmesi olduğunu ve böylelikle de dilek anlamının daha ağır bastığını belirtir. (bk. N. K. Dmitriyev, *Grammatika Başkirskogo Yazıka*, Moskva - Leningrad, 1948, s. 162-163.) Bu görüşün aksini savunan A. N. Kononov ve Jean Deny'e göre, Türkçede emir kipinin hem teklik hem de çokluk çekimi bulunmaktadır. (bk. A. N. Kononov,

veya yapılmamasını emir yoluyla bildiremez. Bu sebepten ötürü bazı Tatar dilcileri, Tatar Türkçesinde emir kipinin teklik ve çokluk birinci şahıs şekillerini, tamamıyla ya da kısmen kabul etmezler.[597]

Emir kipinin teklik ve çokluk birinci şahıs çekimlerinin taşıdığı anlamı V. N. Hangildin şöyle açıklar: "…onun (teklik birinci şahsın) anlamında konuşmacının isteği bildiriliyor gibidir. Ancak, gerçekte, o şekil isteği değil belki de öncelikle konuşmacının kendi kendine seslenmesini veya buyurmasını ifade eder. Konuşmacı bu şekil yardımıyla kendi kendini tek bir işe ya da hâle mecbur eder. Örneğin, *Vakıtnı buşka uzdırırga yaramıy; min bu işnĭ işlim älĭ; işläp alıym.* 'Zamanı boşa harcama olmaz; ben bu işi hemen yapayım; yapıvereyim.' cümlesinde *işlim*, *işläp alıym* çekimli şekilleri, sadece isteği bildirmez, konuşmacının kendi kendini işe davet etmesi anlamı açıkça anlaşılır. Çokluk şeklinde ise, emir anlamı açıkça sezilir. Bununla birlikte, burada konuşmacının kendi kendine buyurması değil, belki de bu şekil tek bir zamanda ikinci şahsı yani dinleyiciyi de içine alır: *işlik* 'yapalım', *ukıyk* 'okuyalım', *kaytıyk* 'geri dönelim', *tıŋlıyk* 'dinleyelim' vd. Sonuç olarak bunların her iki şekli de (teklik-çokluk) emir vurgusu ve tonlamasıyla söylenir. Bu kullanımlar o şekillerin emir kipi sisteminde ele alınması için yeterlidir. Ancak bu onların istek fonksiyonunda kullanımın imkanını da yok etmez."[598]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde görülen emir kipinin teklik ve çokluk I. şahıslarının bulunup bulunmadığı ve çekimde *-ıym/-im*; *-ıyk/-ik* ekleriyle gösterilip gösterilemeyeceği meselesi, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de karşımıza çıkar. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde olduğu gibi bu dönem gramerlerinde de emir kipinin ele alınışında iki farklı çekim görülür. Bir kısım gramerlerde emir kipi bütün şahıslara göre ayrı ayrı ekler kullanılarak çekimlenirken diğer bir kısım gramerlerde ise, herhangi bir açıklama yapılmaksızın teklik ve çokluk I. şahıs çekimleri yapılmaz. İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Arap gramer anlayışının etkisiyle hazırlananlarında bu farklılık

---

Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka, Moskva-Leningrad, 1956, s. 292; Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi),* çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941, s. 363.)

[597] bk. V. A. Bogoroditskiy, *Vvedenie v Tatarskoe Yazıkoznanie v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, 1. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1934, s. 134-136; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 237; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 129; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 146-147.

[598] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 224-225.

açıkça görülür. Çünkü bu çalışmalarda emir kipinin teklik ve çokluk II. şahsının çekimi ile teklik ve çokluk III. şahsının çekimi iki farklı emir türü olarak ele alınmıştır. Bunlardan ilki *ämr-i ḥāżır*, ikincisi ise, *ämr-i ġāib* olarak adlandırılmıştır (TTKGS. 1887, 25), (MYST. 1907, 36). Emir kipinin bu şekilde çekimlenmesi Arap gramerine has bir özelliktir.[599] Bu dönem gramerlerinde *ämr-i ḥāżır* şu şekilde açıklanmıştır:

"*Ämr* diye bir işi buyurmayı belirten kip anlaşılır. Bu kipte mastar eklerinin atılması sonucu teklik II. şahıs çekimi oluşturulur. İkinci şahıs çekimlerinden oluşan emir türüne *ämr-i ḥāżır* denir: *yaz* 'yaz', *yazıŋız* 'yazın' gibi." (TTKGS. 1887, 25)

"*Ämr-i ḥāżır*, birinci şahsın işi, ikinci şahıstan talep etmesini bildirir. Bu çekimin sadece ikinci şahsı vardır. Mastar ekinin atılmasıyla yapılır. Ancak çoğulunda sonuna *-ŋız/-ŋĭz* eklenir: *yaz* 'yaz', *yazıŋız* 'yazın'; *uḳu* 'oku', *uḳuŋız* 'okuyun' gibi." (MYST. 1907, 36)

Ämr-i ġāib için yapılan tanımlar şunlardır:

"Eğer teklik II. şahıs sonuna *-sun/-sün* eklenirse teklik III. şahıs yapılır. Buna da *-lar/-lär* eklenirse çokluk III. şahıs oluşturulur. III. şahıs çekiminden oluşan emre de *ämr-i ġāib* derler: *yazsun* 'yazsın', *yazsunlar* 'yazsınlar'." (TTKGS. 1887, 25)

"*Ämr-i ġāib*, birinci şahıstan bir işi üçüncü şahsa yani yanında bulunan kişilere emir vermesini bildirir. Bu daha yapılmamış bir iş olduğu için gelecek zamana mahsustur. Ancak sadece üçüncü şahıs çekimi vardır. Fiil kök veya gövdesine *-sun/-sün*, çoğulunda *-sunlar/-sünlär* getirilmesiyle oluşturulur. Çekimi şöyledir: *yazsun* 'yazsın', *yazsunlar* 'yazsınlar'; *uḳusun* 'okusun', *uḳusunlar* 'okusunlar'." (MYST. 1907, 36)

Emir kipini *ämr-i ḥāżır*, ve *ämr-i ġāib* olarak iki türe ayırarak inceleyen Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde şahıslara göre bu kipin kuruluşu için belirtilen ekler şunlardır:

---

[599] Arap gramerinde emir, bir şeyin olmasını veya yapılmasını istemek olarak açıklanır. Bu gramer anlayışına göre olması veya yapılması istenen emrin verildiği şahsa göre emir kipinin emr-i hâzır ve emr-i gaib olmak üzere iki türlü çekimi yapılır. Konuşanın emri, karşısında bulunan şahsa vermesi *emr-i hâzır*, karşısında olmayana vermesi *emr-i gâib* olarak adlandırılır. (bk. M. Çörtü, a.g.e., s. 59.) Başka bir deyişle *emr-i hâzır* ikinci şahsa (yani muhâtaba) verilen emir, *emr-i gâib* ise, üçüncü şahsa (yani gâibe) verilen emirdir. (bk. F. Develliođlu, a.g.e., s. 219.)

	teklik	çokluk
I. şahıs	Çekimi yoktur.	Çekimi yoktur.
II. şahıs	Ø (eksiz)	*-ŋız/-ŋ ĭz*; *-(ı)ŋız/- (ı̆)ŋ ĭz*
III. şahıs	*-sun/-sün*	*-sunlar/-sünlär*

Ceditçilik Döneminde Arap gramer anlayışıyla gramerini hazırlayan Kayyum Nasırî'nin çalışmasında ise, yukarıda belirttiğimiz gramercilerden farklı olarak hem teklik ve çokluk birinci şahsın emir çekiminin yapıldığını hem de ayrı bir emir türü olarak incelendiğini görüyoruz. Bu bakımdan onun çalışmasında istisnaî bir durum söz konusudur ve emir kipinin ele alınışında Arap gramer kuralları dışına çıkılmıştır.[600] Kayyum Nasırî "Bu bir çeşit emirdir ki sanki *mŏtäkällim*'in kendi kendine emir vermesi gibidir: *alıym*, *alayım*'a benzer şekilde dileme ve temenni mânasını bildirir." şeklinde açıkladığı bu emir çekimini *ämr-i mŏtäkällim* başlığı altında incelemiştir. (Änmüzäc 1895, 54)

İncelediğimiz bu dönemde yayımlanmış diğer gramer kitaplarında da emir çekiminin bütün şahıslara göre yapıldığı tespit edilmiştir. (TŏrS. 1909, 33), (TS. 1921, 43) Bu çalışmalarda şahıslara göre belirtilen emir çekim ekleri şunlardır:

	teklik	çokluk
I. şahıs	*-(a,ı)ym/-im*[601]	*-ıy ķ/-ik*
II. şahıs	Ø (eksiz)[602]	*-ŋız/-ŋ ĭz*; *-(ı)ŋız/- (ı̆)ŋ ĭz*
III. şahıs	*-sun/-sün* *-sın/-s ĭn*	*-sunlar/-sünlär*[603] *-sınlar/-s ĭnlär*

[600] Kayyum Nasırî'nin çalışmasında görülen bu duruma Ebū Ḥayyān'ın *Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk* adlı eserinde de rastlanmaktadır. Ebū Ḥayyān, eserinin fiil bölümünde "Emir ya gayip ya muhatap ya da mütekellim için olur." ifadesiyle Türkçede emir kipinin üç şahsın her biri için bulunduğunu belirtmiş, "Emir, müfret mütekellim olduğunda *barġayım*, *kelgeyim* denilmektedir. Arapça mütekellim için emir siygasının istimali pek nadir ise de Türk lisanında bilâkis pek çoktur." ifadesiyle de Türkçede emir çekiminin çokça kullanıldığını belirtmiştir. (bk. A. Melek Özyetgin, *Ebū Ḥayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi:3, Ankara, 2001, s. 183.)

[601] Bu ekin *-(a)ym* şekli sadece Kayyum Nasırî'nin çalışmasında tespit edilmiştir. İncelediğimiz diğer gramer kitaplarında Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerde olduğu gibi *-(ı)ym/-im* şeklinin kullanıldığı görülmüştür.

[602] İlk Tatar gramercilerinde A. Kazem-bek'in *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka* (Kazan, 1846, s. 197) adlı çalışmasında emir kipinin teklik II. şahsının çekimi iki şekilde yapılmıştır. Bunlardan ilki, fiil kök veya gövdesine herhangi bir ek getirilmeden yapılan emir çekimidir: *ul* ! *bul!* İkincisi ise, fiil kök veya gövdesine *–ġıl* emir ekinin eklenmesiyle kurulan çekimdir: *ulġıl*! *bulġıl*! Eski Türkçe döneminden beri teklik II. şahıs emir çekiminde kullanılan bu ek, incelediğimiz diğer Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinin hiçbirinde tespit edilmemiştir. Bu bakımdan A. Kazem-bek'in çalışması ilgi çekicidir. Çalışmada ayrıca emir kipinin çekiminde verilen örnekler de dikkate değerdir. Çünkü *ol-* fiili, Tatar Türkçesinin yazı dilinde *bul-* şeklinde kullanılmaktadır. A. Kazem-bek'in çalışmasında ise, aynı fiilin iki farklı şekli yani *ul-* ~ *bul-* birlikte kullanılmıştır.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında olduğu gibi Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de emir kipinin olumsuz çekimi, fiil kök veya gövdesinden sonra olumsuzluk eki *-ma/-mä* eklenerek yapılır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinden farklı olarak bu dönem gramerlerinden bazılarında emir kipinin olumsuz çekimi Arap gramerlerinde olduğu gibi *nähy*[604] şeklinde adlandırılmıştır. Emir kipinin olumsuz çekimi üzerine tespit ettiğimiz tanım ve açıklamalar şunlardır:

"Madde ile emir edatları arasına *nähy ädātı* (مە) '*ma/-mä*' konularak *nähy ṣıyġaları* hâsıl olurlar." (TTKGS. 1887, 25)

"Emrin menfîsine *nähy* derler. " (TŏrS. 1909, 33).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde olumlu emir çekimi şahıs kategorilerine göre şu şekilde yapılmıştır:

Teklik I. şahıs:

***-(a,ı)ym/-im*:** *baraym* "varayım", *ṣataym* "satayım", *yazaym* "yazayım" (Änmüzäc 1895, 55); *kürim* "göreyim", *uḳuym* "okuyum" (TŏrS. 1909, 33); *ışlim* "çalışayım", *yazıym* "yazayım" (TS. 1921, 43).

Teklik II. şahıs:

Ø (eksiz): *yaz* "yaz" (TTKGS. 1887, 25); *yaz* "yaz" (Änmüzäc 1895, 53); *uḳu* "oku" (MYST. 1907, 36), *yaz* "yaz" (MTTD. II, 1917, 17, 36); *kür* "gör", *uḳu* "oku" (TŏrS. 1909, 33); *ışlä* "çalış", *uḳu* "oku" (TS. 1911, 38); *bir* "ver", *ḳıl* "yap", *siz* "sez", *tŏt* "tut" (YHYTTS. 1913, 23), *ḳuvan* "sevin", *yaz* "yaz" (YHYTTS. 1913, 38); *çıḳ* "çık" (MTTD. II, 1917, 23), *bĭtĭr* "bitir" (MTTD. II, 1917, 33), *kis* "kes", *ṣar* "sar", *ṣuḳ* "vur, döv", *yaz* "yaz" (MTTD. II, 1917, 23); *aşa* "ye", *bĭtĭr* "bitir", *kil* "gel", *tap* "bul", *tanı* "tanı, bil", *tŏş* "düş", *uḳı* "oku", *yaz* "yaz" (TS. 1921, 42), *ışlä* "çalış", *yaz* "yaz" (TS. 1921, 43); *bäylä* "bağla", *sayla* "seç" (TS. 1921, 49).

---

[603] Äḫmätcan Möstafa, *Tŏrkī Ṣarfı* (Kazan, 1909) adlı gramer kitabının 33. sayfasında verdiği 2 numaralı dipnotunda, emir kipinin teklik ve çokluk III. şahıslarında kullanılan *-sun/-sün* eklerinin imlâsıyla ilgili olarak şunları belirtir: "*-sun/-sün* zamiri aslında *-ṣın/-sĭn* işitilse de "سون" şeklinde س ve و ile yazılması gerekir."

[604] Arap gramerinde "bir işin yapılmamasını istemeğe (emretmeye) yani, yasaklamaya *nehy* denir. Nehye emrin olumsuzu da denilebilir. Bir işin yapılmaması emri karşıdaki kimse (muhâtab)'den isteniyorsa buna *nehy-i hâzır*, karşımızda olmayan (gâib)'e veriyorsak *nehy-i gâib* denir."

Teklik III. şahıs:

***-sun/-sün*; *-sın/-sı̆n*:** *yazsun* "yazsın" (TTKGS. 1887, 25); *yazsun* "yazsın" (Änmüzäc 1895, 53); *uḳusun* "okusun", *yazsun* "yazsın (MYST. 1907, 36); *kürsün* "görsün", *uḳusun* "okusun" (TŏrS. 1909, 33); *çıḳsun* "çıksın", *yazsun* "yazsın" (MTTD. II, 1917, 23); *bı̆lmisı̆z* "bilmiyorsunuz" (TS. 1911, 38); *ı̆şläsı̆n* "çalışsın", *yazsın* "yazsın" (TS. 1921, 43).

Çokluk I. şahıs:

***-(a,ı)yḳ/-ik*:** *barayḳ* "varalım", *ṣatayḳ* "satalım", *yazayḳ* "yazalım" (Änmüzäc 1895, 55); *kürik* "görelim", *uḳuyk* "okuyalım" (TŏrS. 1909, 33); *ı̆şlik* "çalışalım", *yazıyḳ* "yazalım" (TS. 1921, 43);

Çokluk II. şahıs:

***-ŋız/-ŋı̆z*; *-(ı)ŋız/- (ı̆)ŋı̆z*:** *yazıŋız* "yazın" (TTKGS. 1887, 25); *yazıŋız* "yazın" (Änmüzäc 1895, 53); *uḳuŋız* "okuyun", *yazıŋız* "yazın (MYST. 1907, 36); *küriŋı̆z* "görün", *uḳuŋız* "okuyun" (TŏrS. 1909, 33); *çıġıŋız* "çıkın" (MTTD. II, 1917, 23); *ı̆şläŋı̆z* "çalışın", *yazıŋız* "yazınız" (TS. 1921, 43).

Çokluk III. şahıs:

***-sunlar/-sünlär*; *-sınlar/-sı̆nlär*:** *yazsunlar* "yazsınlar" (TTKGS. 1887, 25); *yazsunlar* "yazsınlar" (Änmüzäc 1895, 53); *uḳusunlar* "okusunlar", *yazsunlar* "yazsınlar" (MYST. 1907, 36); *kürsünlär* "görsünler", *uḳusunlar* "okusunlar" (TŏrS. 1909, 33); *çıḳsunlar* "çıksınlar" (MTTD. II, 1917, 23); *ı̆şläsı̆nlär* "çalışsınlar", *yazsınlar* "yazsınlar" (TS. 1921, 43).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde olumsuz emir çekimi şahıs kategorilerine göre şu şekilde yapılmıştır:

Teklik I. şahıs:

***-mıym/-mim*; *-mayım/-mäyim*[605]:** *kürmäyim* "görmeyim", *oḳumayım* "okumayım" (TŏrS. 1909, 33); *ı̆şlämim* "çalışmayım", *yazmıym* "yazmayım" (TS. 1921, 43).

[605] Emir kipinin teklik birinci şahıs olumsuz çekiminde kullanılan bu ek, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden sadece Äḫmätcan Möstafa'nın eserinde tespit edilmiştir. Äḫmätcan Möstafa emir kipinin teklik birinci şahıs olumsuz çekimini aynı dönemde yayınlanmış olan diğer gramerlerden farklı olarak *kürmäyim*, *uḳumayım* şeklinde çekimlemiştir. Bununla birlikte dönemde yaygın olarak kullanılan şekillerle ilgili olarak da *Tŏrkī Ṣarfı* (Kazan, 1909) adlı gramer kitabının 33. sayfasında

Teklik II. şahıs:

-ma/-mä*: *yazma “yazma” (TTKGS. 1887, 25); ***kürmä*** “görme”, ***oḳuma*** “okuma” (TŏrS. 1909, 33); ***ḳuvanma*** “sevinme”, ***ŏnıtma*** “unutma” (YHYTTS. 1913, 23), ***yazma*** “yazma” (YHYTTS. 1913, 38); ***ıšlämä*** “çalışma”, ***yazma*** “yazma” (TS. 1921, 43).

Teklik III. şahıs:

-masun/-mäsün*; *-masın/-mäsĭn*:** ***yazmasun “yazmasın” (TTKGS. 1887, 25); ***kürmäsün*** “görmesin”, ***oḳumasun*** “okumasın” (TŏrS. 1909, 33); ***ıšlämäsĭn*** “çalışmasın”, ***yazmasın*** “yazmasın” (TS. 1921, 43).

Çokluk I. şahıs:

-mıyḳ/-mik*; *-mayıḳ/-mäyik*:** ***kürmäyik “görmeyelim”, ***oḳumayıḳ*** “okumayalım” (TŏrS. 1909, 33); ***ıšlämik*** “çalışmayalım”, ***yazmıyk*** “yazmayalım” (TS. 1921, 43).

Çokluk II. şahıs:

-mayız/-mäyĭz*:** ***yazmayız “yazmayın” (TTKGS. 1887, 25); ***kürmäyĭz*** “görmeyin”, ***oḳumayız*** “okumayın” (TŏrS. 1909, 33); ***ıšlämäyĭz*** “çalışmayın”, ***yazmayız*** “yazmayın” (TS. 1921, 43).

Çokluk III. şahıs:

-masunlar/-mäsünlär*; *-masınlar/-mäsĭnlär*:** ***yazmasunlar “yazmasınlar” (TTKGS. 1887, 25); ***kürmäsünler*** “görmesinler”, ***oḳumasunlar*** “okumasınlar” (TŏrS. 1909, 33); ***ıšlämäsĭnlär*** “çalışmasınlar”, ***yazmasınlar*** “yazmasınlar” (TS. 1921, 43).

4.2.5.3.2.2.2.2. İSTEK KİPİ

Tasarlama kiplerinden olan istek çekimi, fiile istek, niyet ve arzu kavramları verir ve yapılan işin istendiğini veya o işe niyet edildiğini ifade eder.[606]

---

verdiği 1 numaralı dipnotunda şunu belirtmiştir: “Bunu pek çok şive *kürmiyim-kürmiyik-uḳumıyım-uḳumıyıḳ* şeklinde söylerler. Hatta Kazanlılar bunu tek bir (ى) “ye” ile söylerler. Bu şekilde kullanıldığı takdirde şimdiki zaman ile benzerlik oluşur.”

[606] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 132.

İstek kipi, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *tiläk figıl*[607], *niyät figıl*[608] terimleriyle, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, *ütmüv fiʿli* (TTKGS. 1887, 25) ve *fiʿl-i iltizāmī* (MYST. 1907, 36) terimleriyle belirtilmiştir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde istek kipi, fiil kök veya gövdesine -(*ı*)*y*/-*i* ekleri[609] ile II. tür şahıs ekleri eklenerek çekimlenir ve diğer tasarlama kiplerinden farklı olarak sadece teklik ve çokluk I. şahıs çekimi yapılır: *aŋlıym* "anlayım", *barıym* "gideyim", *işlim* "çalışayım"; *alıyk* "alalım", *içik* "içelim", *kilik* "gelelim" vd.[610] Her ne kadar istek kipi için sadece bu eklerle kurulan sınırlı sayıda çekim belirtilse de Tatar Türkçesinde istek anlamı çeşitli şekillerde ifade edilebilir. Tatar Türkçesinde eklendiği fiil kök veya gövdesine istek anlamı katan belli başlı ek ve birleşik yapılar şunlardır:

1. Tatar Türkçesinde olumsuz şekliyle kalıplaşan *-magayı/-mägäyi* eki, eklendiği fiile ihtimal anlamı katar. İyelik ekleriyle çekimlenen bu ek, genellikle teklik III. şahısla kullanılır: *Bügin yaŋgır bulmagayı.* "Bugün yağmur (keşke) yağmasa."; *Bügin bezgä Mansurov kilmägäyi.* "Sanırım bugün bize Mansurov gelmeyecek." [611]; *Bodaynıŋ tamırı özülmägäyi.* "Buğdayın kökü (keşke) kopmasa.". Ekin I. ve II. şahıslarla kullanımı seyrektir: *Salkın tidirmägäyim.* "(Keşke) soğuk almasam."; *Çıgarmagayıŋ.* "(Keşke) çıkarmasan.".[612]

2. Tatar Türkçesinde *-gırı/ -girі* ve *-kırı/-kirі* ekleri, genellikle beddua ünlemlerinde, kötü dileklerde bildirilen isteği belirtmek için kullanılır: *Dötikkiri, başı*

---

[607] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 154; D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 130; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 227; F. Hakimcan, a.g.e., s. 40.
[608] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 243.
[609] Tatar Türkçesinde -(*ı*)*y*/-*i* ekleri, hem şimdiki zaman çekiminde hem de istek kipinde kullanılır. -(*ı*)*y*/-*i* ekleri, her iki çekimde de fiil kök veya gövdesine eklenirken son seste yer alan ünlünün niteliğine göre çeşitli ses değişiklikleri oluşturur: *aŋla-y-ım* > *aŋlıym*, *bar-ay-ım* > *barıym*, *işlä-y-im* > *işlim* gibi. Her iki çekimde de ortak ekler kullanılmasına rağmen bu eklerin fiile kattığı bildirme veya tasarlama anlamı farklıdır. Birinde fiilin bildirdiği oluş veya kılışın şimdiki zamanda gerçekleşmesi diğerinde ise, hareketin istek hâlinde ifade edilmesi veya gerçekleşmesinin dilenmesi söz konusudur. (bk. 2.4.4.2.2.1.1.2. Şimdiki Zaman)
[610] F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili*, Mägarif, Kazan, 1994, s. 233; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 154-155; D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 130-132.
[611] Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, *Descriptive Grammar and Texts a Tatar-English Glossary*, Indiana Universty, Research and studies in Uralic and Altaic Languages, Nu: 43, Bloomington, 1968, s. 67-68; D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 131.
[612] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 155.

bıtkıri, küzıŋ çıkkını, çänçılıp kitkıri. "Geberesin, felâkete uğrayasın, gözün çıksın, ölüp gidesin.".[613]

3. Tatar Türkçesinde fiile istek anlamı katan bir diğer çekimde de *-ası kil-/ -äsi kil-* birleşik yapıları kullanılır. *-ası/-äsi* sıfat-fiil ekleriyle *kil-* "gelmek" yardımcı fiilinden oluşan bu istek çekiminde şahıslar iyelik ekleriyle belirtilir. Çekimde iyelik ekleri asıl öge olan *-ası/-äsi* sıfat-fiil eklerinin sonuna eklenir: *küräsım kilä* "göresim geliyor, görmek istiyorum", *ışanasım kilä* "inanasım geliyor, inanmak istiyorum", *äytäsi kildi* "söylemek ister", *işetäsiŋ kilsä* "işitmek ister".

4. İstek bildiren bir diğer çekimde de *-ası idi / -äsi idi* birleşik yapıları kullanılır. Bu çekim gramatik açıdan sadece III. tekil şahısla kullanılır: *Bülak itäsi idi.* "(Keşke) hediye etseydi.", *Sini bir küräsi idi.* "Seni bir görseydi.", *Sälamnärin biräsi idi.* "Selamları verseydi.". [614]

5. Tatar Türkçesinde eklendiği fiile istek anlamı katan bir diğer ek de *-makçı / -mäkçi* ekleridir. Bu ek, hareketin gelecek zamanda yapılmak istendiğini, gerçekleşmesi için kesin bir niyetin söz konusu olduğunu ve hatta tasarlanan harekettin gerçekleştirilmesinin gerekliliğini de bildirmek için kullanılır: *Ravil höner mäktäbkä kirmäkçi.* "Ravil meslek okuluna girmek istiyor.".[615]

-makçı / -mäkçi eklerinin fiile kattığı gerçekleştirilmesi gerekli olan istek anlamı sebebiyle bu kip, *niyät figıl* terimiyle de ifade edilmiştir.[616]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde istek anlamının sağlanması için kullanılan yapılardaki çeşitliliğe Ceditçilik Dönemi gramerlerinde rastlanmamaktadır.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden sadece iki tanesinde istek ifade eden fiil çekimleri tespit edilmiştir. Bu çalışmalardaki tanım ve çekim örneklerinden bahsedecek olursak, ilki Gabdilgalläm Fäyizhanov'un gramerinde karşımıza çıkmaktadır. Gabdilgalläm Fäyizhanov, istek anlamı taşıyan kip ve ona örnek olarak verdiği fiil çekimini *ütmüv fi'li* (TTKGS. 1887, 25) başlığı altında

[613] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 156; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 227; D. G. Tumaşiva, a.g.e., s. 132.
[614] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 156.
[615] N. Poppe, a.g.e., s. 67.
[616] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 243.

incelemiş ve "Arzu duyulan bir işin olmasını bildiren kiptir. ör. *yazsana* 'yazsana' gibi." şeklinde tanımlamıştır.

Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında ise, *fiʿl-i iltizāmī* (MYST. 1907, 36) terimleriyle belirtilen istek kipi, şu şekilde tanımlanmıştır: "Gerçekte olmamış bir iş olması sebebiyle gelecek zamana da hastır ve bir işin olmasını birinci şahsın arzu etmesini ve istemesini bildirir.". Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, bu kipi bütün şahıslara göre çekimlemiştir: *yazıym* "yazayım", *yazıŋ* "yazasın", *yazsun idĭ* "yaza" [617], *yazıyḳ* "yazalım", *yazġaysız* "yazasınız", *yazġaylar* "yazalar"[618]. Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında istek kipinin teklik ve çokluk I. şahıs çekimi, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki çekimle aynıdır. Ancak diğer şahıslara göre de istek çekiminin yapılması onun çalışmasını farklılaştırır. İstek çekimini bütün şahıslara göre çekimleyen bir diğer Tatar gramercisi de A. Kazem-bek'tir. Onun 1846 yılında yayımladığı *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka* (Kazan, 1846, s. 198) adlı çalışmasında *jelatelnoe nakloleniye* başlığı altında incelenen istek kipinin Tatar Türkçesindeki çekimi şu şekilde yapılmıştır: *ulayım ~ bulayım* "olayım" , *ulasın* "olasın", *ula* "ola", *ulayıḳ ~ bulayıḳ* "olalım", *ulasız* "olasınız", *ulalar* "olalar"[619].

4.2.5.3.2.2.2.3. ŞART KİPİ

Bir oluş ve kılışın şart şeklinde tasarlandığını anlatan kiptir. "Şart bildirme görevi ile kurulan öteki tasarlama kiplerinden ayrılan yanı, yalnız başına bir yargı taşımaması ve ancak temel cümledeki yargının gerçekleşmesini şarta bağlayan bir

---

[617] Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin teklik III: şahıs istek çekiminde verdiği *yazsun idĭ* "yaza" örneğinde istek anlamı fiile *–sun idĭ* birleşik yapısının eklenmesiyle sağlanmıştır. Ünlü Tatar dilcisi D. G. Tumaşĭva, bu çekimi şu şekilde açıklamıştır: "II. ve III. şahıs emir kipi, *idĭ* yardımcı fiiliyle birlikte gelerek dileği bildirir. Bu çekim ağızlara hastır ve ağız örneği olarak edebî eserlerde rastlanır: *Aḥ, bŏtĭn dŏnyasın ŏnıtıp kitiyĭŋ (kit idĭŋ) flotka, yŏriyĭŋ (yŏr idĭŋ) şul korabllärdä.* "Ah, bütün dünyanı unutup gideydin filoya, yürüyeydin şu büyük gemilerde."." (red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 157.)

[618] Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çokluk II. ve III. şahıs istek çekiminde kullandığı *–ġay/-gäy* ekleri, Eski Türkçe döneminden beri bilinen istek bildirmede kullanılan eklerdendir. Esasen Eski Türkçe döneminde gelecek zaman eki olarak kullanılan bu eki, A. von Gabain, gelecek zaman görevinin yanı sıra *temenninin özel kuruluşları* olarak belirttiği istek çekim eklerinden biri olarak da gösterir. (A. von Gabain, a.g.e., s. 92.) Günümüz Tatar Türkçesi yazı dilinde *–ġay/-gäy* ekli istek çekimi yoktur. Sadece bu ekin *-magayı/-mägäyĭ* şeklinde olumsuzluk eki ile kalıplaşmış şekline rastlanır.

[619] Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde ve Ceditçilik Dönemi gramerlerinden Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında istek kipinin teklik ve çokluk I. şahıs çekiminde karşımıza çıkan ünlü değişimine A. Kazem-bek'in çalışmasında rastlanmamaktadır. İmlâdaki tutuculuk sebebiyle geniş ünlünün darlaşması (a > ı) gösterilmemiş, teklik ve çokluk I. şahıs çekimli fiil örnekleri اولايم , بولايم , اولايق , بولايق şeklinde yazılmıştır.

yardımcı, bir tamamlayıcı öge niteliği taşımasıdır. Bu tamamlayıcı öge veya cümle parçası bir yargı bildirmediği için de temel cümlenin zarfı durumundadır."[620]

Şart kipi, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *şart modallığı*[621], *şart nakloneniyesi*[622], *şart figıl*[623] Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *fiʿl-i şarṭī* (TTKGS. 1887, 24), (TŏrS. 1909, 39), *fiʿl-i şarṭ -ı ḥāl* (Änmüzäc 1895, 55), *şarṭ fiʿlläri* (TS. 1911, 39), (TS. 1921, 47), *şarṭ fiʿli* (YHYTTS. 1913, 27), (MTTD. II, 1917, 28) terimleriyle belirtilmektedir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde "fiilin gerçekleşmesinin ikinci bir fiile bağlı olduğu zaman" (TTKGS. 1887, 24), "bir iş veya hâlin olup olmayacağı ikinci bir iş veya hâlin olup olmamasına bağlı olduğunu anlatan çekim" (YHYTTS. 1913, 27), "iş veya hâlin olmasının ikinci bir şeye dayandığını bildiren çekim" (MTTD. II, 1917, 28) ve "bir işin, bir hâlin olmasını ya da olmamasını ikinci bir nesneye bağlı olduğunu anlatan fiiller" (TS. 1921, 47) şeklinde tanımlanan şart kipinin kuruluşu da şöyle açıklanmıştır: "Asıl fiilden sonra (سه) '*-sä*' eki eklenerek şart anlamı ifade edilir. Önüne eğer kelimesi getirilebilir." (Änmüzäc 1895, 55), "Emrin sonuna (سا) (سه) '*-sa/-sä*' ekleri eklenmesiyle yapılır: *bıt* 'bit'- *bıtsä* 'bitse', *bulma* 'olma' - *bulmasa* 'olmasa' gibi." (YHYTTS. 1913, 27).

Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında da *-sa/-sä* ekleriyle kurulan bu kipin şahıslara bağlanmasında II. tür şahıs ekleri kullanılır ve olumsuz çekiminde şart ekinin önüne olumsuzluk eki *-ma/-mä* getirilir.

Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramer kitaplarında şart kipinin II. tür şahıs ekli olumlu çekimi, fiil kök veya gövdesine şu ekler eklenerek çekimlenir:

---

[620] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 137-676-677.
[621] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 157-167.
[622] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 157-167; D. G. Tumaşıva, a.g.e., s. 132-134.
[623] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 157-167; D. G. Tumaşıva, a.g.e., s. 132-134; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 225-227; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 242-243; F. Hakimcan, a.g.e., s. 42-43.

Şahıslar	Ceditçilik Dönemi Tatar Gramerleri[624]	Ceditçilik Dönemi Sonrası Tatar Gramerleri[625]
Teklik I. şahıs	*-sa-m* / *-sä-m*	*-sa-m* / *-sä-m*
Teklik II. şahıs	*-sa-ŋ* / *-sä-ŋ*	*-sa-ŋ* / *-sä-ŋ*
Teklik III. şahıs	*-sa /-sä*	*-sa /-sä*
Çokluk I. şahıs	*-sa-ḳ ~ -sa-k* / *-sä-k*	*-sa-k* / *-sä-k*
Çokluk II. şahıs	*-sa-ŋız* / *-sä-ŋĭz*	*-sa-ŋız* / *-sä-ŋĭz*
Çokluk III. şahıs	*-sa-lar /-sä-lär*	*-sa-lar /-sä-lär*

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Galimcan İbrahim, emir çekiminin bazı kullanımlarda fiile şart anlamı katması özelliğine de dikkat çekerek bu durumu şu örnekle göstermiştir: *Kük kükräsĭn, yaltır yaltır kilsĭn, bäslĭ tŏn buyına nindi ḳatı cil ismäsĭn; ni bulsa da, barı da bir anıŋ ŏçĭn; uyanmıy ul, sĭlkĭtmi dä bŏrın ŏçĭn.* "Gök gürlesin, yaltır yaltır gelsin, don tutmuş gece boyunca katı yel esmesin; ne olsa da, hepsi de bir onun için; uyanmıyor o, kımıldamıyor da eski zaman için.". (TS. 1921, 48)

Galimcan İbrahim'in gramerinde dikkat çektiği diğer bir özellik de şart kipi ekine eklenen *-çı/-çĭ* eklerinin fiile kattığı dilek ve ricâ anlamlarıdır[626]: *Şul kitābnı kitĭrĭp tapşırsançı.* "(Lütfen) Şu kitabı getirip verir misin?", *Mäŋgĭlĭk dustım bulsançı?* "Ebedî dostum olur musun?" (TS. 1921, 48).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde şart kipinin olumlu çekimi için şu örnekler tespit edilmiştir:

---

[624] (TTKGS. 1887, 24), (Änmüzäc 1895, 55), (TŏrS. 1909, 39), (TS. 1911, 39), (YHYTTS. 1913, 27), (MTTD. II, 1917, 28-29), (TS. 1921, 47).

[625] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 157-167; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 132-134; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 225-227; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 242-243; F. Hakimcan, a.g.e., s. 42-43. *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 240.

[626] Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde, şahıs eki almış olan şart ekine *–çı/-çĭ* eklerinin eklenmesiyle kurulan bu çekimin istek, dilek ve ricâ anlamı bildirmek için kullanıldığı belirtilir. Çekimde her ne kadar şart eki kullanılsa da hareketin gerçekleşmesinin şarta bağlı olmadığı görülür. Şart anlamı yerini istek, dilek ve ricâya bırakmıştır. ör. *Yŏz sum akçaŋ bulgançı, yŏz dustıŋ bulsaçı.* "Yüz som akçen (paran) olacağına, keşke yüz dostun olsa.", *Minĭm yanga kilgän bulsaŋçı.* "Keşke benim yanıma gelmiş olsan.". (bk. red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 162; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 134.)

Bu ekin canlı bir şekilde kullanıldığı diğer Kıpçak grubu Türk şiveleri, Kırgız ve Kazak Türkçeleridir. Emir çekimine katılan Kırgız Türkçesindeki *–çı/-çi*, Kazak Türkçesindeki *–şı/-şi* ekleri, şart çekiminde de şahıs ekinden sonra çekime eklenerek kullanılır. Kazak ve Kırgız Türkçelerinde arzu, istek, üzüntü, pişmanlık gibi çeşitli anlamlar bildirmek için kullanılan bu çekim, fiile kattığı şart anlamını tamamıyla yitirmiştir. ör. Kırgız Türkçesi: *barsamçı*, *kelsemçi* "keşke gelsem"; Kazak Türkçesi: *sen barsaŋşı*, *sender barsaŋdarşı* "keşke gelsen" vb.. (bk. Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 703, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 197.)

Teklik I. şahıs:

***-sa-m* / *-sä-m*:** *ulsam ~ bulsam* "olsam" (OGTTY. 1846, 198); *yazsam* "yazsam", *yazılsam* "yazılsam" (TTKGS. 1887, 24); *yazsam* "yazsam" (Änmüzäc 1895, 55); *kürsäm* "görsem", *uḳusam* "okusam" (TŏrS. 1909, 39); *kilsäm* "gelsem" (TS. 1911, 40); *bulsam* "olsam", *isŧrsäm* "sarhoş olsam", *kiçŧrsäm* "geçirsem" (YHYTTS. 1913, 28); *kitsäm* "gitsem" (MTTD. II, 1917, 28); *kiçŧrsäm* "geçirsem", *yuġalsam* "kaybolsam" (TS. 1921, 47).

Teklik II. şahıs:

***-sa-ŋ* / *-sä-ŋ*:** *ulsaŋ* "olsan" (OGTTY. 1846, 198); *yazsaŋ* "yazsan" (TTKGS. 1887, 24), *yazılsaŋ* "yazılsan" (TTKGS. 1887, 25); *yazsaŋ* "yazsan" (Änmüzäc 1895, 55); *kürsäŋ* "görsen", *uḳusaŋ* "okusan" (TŏrS. 1909, 39); *kilsäŋ* "gelsen" (TS. 1911, 40); *bulsaŋ* "olsan" (YHYTTS. 1913, 27); *kitsäŋ* "gitsen" (MTTD. II, 1917, 29); *kiçŧrsäŋ* "geçirsen", *yuġalsaŋ* "kaybolsan" (TS. 1921, 47).

Teklik III. şahıs:

***-sa* / *-sä*:** *ulsa* "olsa" (OGTTY. 1846, 198); *yazsa* "yazsa" (TTKGS. 1887, 24), *yazılsa* "yazılsa" (TTKGS. 1887, 25); *yazsa* "yazsa" (Änmüzäc 1895, 55); *kürsä* "görse", *uḳusa* "okusa" (TŏrS. 1909, 39);*ḳaytsa* "geri dönse", *kilsä* "gelse" (TS. 1911, 39); *bŧtsä* "bitse", *buşalsa* "boşalsa" " (YHYTTS. 1913, 27), *kilsä* gelse", *kürsä* "görse" (YHYTTS. 1913, 28); *kitsä* "gitse" (MTTD. II, 1917, 29); *aşasa* "yemek yese", *ışläsä* "çalışsa", *kiçŧrsä* "geçirse", *kilsä* gelse", *yazsa* "yazsa", *yuġalsa* "kaybolsa" (TS. 1921, 47).

Çokluk I. şahıs:

***-sa-ḳ ~ -sa-k*[627] / *-sä-k*:** *ulsak* "olsak" (OGTTY. 1846, 198); *yazsak* "yazsak" , *yazılsak* "yazılsak" (TTKGS. 1887, 25); *yazsaḳ* "yazsak" (Änmüzäc 1895, 55); *kürsäk* "görsek", *uḳusaḳ* "okusak" (TŏrS. 1909, 39); *kilsäk* "gelsek" (TS. 1911, 40); *kitsäk* "gitsek" (MTTD. II, 1917, 28); *kiçŧrsäk* "geçirsek", *yuġalsaḳ* "kaybolsak" (TS. 1921, 47).

[627] Bu ek, A. Kazem-bek'in gramerinde, şart kipinin çokluk I. şahıs olumlu çekimi ve Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un gramerinde şart kipinin çokluk I. şahıs olumlu ve olumsuz çekimi için verilen örneklerde tespit edilmiştir. Kip ekinin sonunda yer alan II. tür çokluk I. şahıs eki (ق) "ḳ" harfiyle değil de (ك) "k" harfiyle yazılmıştır: (يازسك) "*yazsak*", (يازلسك) "*yazılsak*" vd. (TTKGS. 1887, 24); (اولساك) "*ulsak*" (OGTTY. 1846, 198).

Çokluk II. şahıs:

***-sa-ŋız* / *-sä-ŋĭz*:** *ulsaŋız* “olsanız” (OGTTY. 1846, 198); *yazsaŋız* “yazsanız” (TTKGS. 1887, 24); *yazılsaŋız* “yazılsanız” (TTKGS. 1887, 25); *yazsaŋız* “yazsanız” (Änmüzäc 1895, 55); *kürsäŋĭz* “görseniz”, *uḳusaŋız* “okusanız” (TŏrS. 1909, 39); *kilsäŋĭz* “gelseniz” (TS. 1911, 40); *kitsäŋĭz* “gitseniz” (MTTD. II, 1917, 29); *kiçĭrsäŋĭz* “geçirseniz”, *yuġalsaŋız* “kaybolsanız” (TS. 1921, 47).

Çokluk III. şahıs:

***-sa-lar* / *-sä-lär*:** *ulsalar* “olsalar” (OGTTY. 1846, 198); *yazsalar* “yazsalar” (TTKGS. 1887, 24); *yazılsalar* “yazılsalar” (TTKGS. 1887, 25); *yazsalar* “yazsalar” (Änmüzäc 1895, 55); *kürsälär* “görseler”, *uḳusalar* “okusalar” (TŏrS. 1909, 39); *kilsälär* “gelseler” (TS. 1911, 39); *kitsälär* “gitseler” (MTTD. II, 1917, 28); *kiçĭrsälär* “geçirseler”, *yuġalsalar* “kaybolsalar” (TS. 1921, 47).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde şart kipinin olumsuz çekimi için şu örnekler tespit edilmiştir:

Teklik I. şahıs:

***-ma-sa-m* / *-mä-sä-m*:** *yazmasam* “yazmasam”, *yazılmasam* “yazılmasam” (TTKGS. 1887, 24); *yazmasam* “yazmasam” (Änmüzäc 1895, 56); *kürmäsäm* “görmesem”, *uḳumasam* “okumasam” (TŏrS. 1909, 39); *kilmäsäm* “gelmesem” (TS. 1911, 40); *kitmäsäm* “gitmesem” (MTTD. II, 1917, 28); *kiçĭrmäsäm* “geçirmesem”, *yuġalmasam* “kaybolmasam” (TS. 1921, 47).

Teklik II. şahıs:

***-ma-sa-ŋ* / *-mä-sä-ŋ*:** *yazmasaŋ* “yazmasan” (TTKGS. 1887, 24), *yazılmasaŋ* “yazılmasan” (TTKGS. 1887, 25); *yazmasaŋ* “yazmasan” (Änmüzäc 1895, 56); *kürmäsäŋ* “görmesen”, *uḳumasaŋ* “okumasan” (TŏrS. 1909, 39); *kilmäsäŋ* “gelmesen” (TS. 1911, 40); *kitmäsäŋ* “gitmesen” (MTTD. II, 1917, 29); *kiçĭrmäsäŋ* “geçirmesen”, *yuġalmasaŋ* “kaybolmasan” (TS. 1921, 47).

Teklik III. şahıs:

***-ma-sa* / *-mä-sä*:** *yazmasa* “yazmasa” (TTKGS. 1887, 24), *yazılmasa* “yazılmasa” (TTKGS. 1887, 25); *yazmasa* “yazmasa” (Änmüzäc 1895, 56); *kürmäsä* “görmese”, *uḳumasa* “okumasa” (TŏrS. 1909, 39); *kilmäsä* “gelmese” (TS. 1911, 39); *bĭlmäsä* “bilmese”, *bulmasa* “olmasa” (YHYTTS. 1913, 27); *kitmäsä* “gitmese”

(MTTD. II, 1917, 29); *kiçɨrmäsä* "geçirmese", *yuġalmasa* "kaybolmasa" (TS. 1921, 47).

Çokluk I. şahıs:

***-ma-sa-ḳ ~ -ma-sa-k / -mä-sä-k*:** *yazmasak* "yazmasak" , *yazılmasak* "yazılmasak" (TTKGS. 1887, 25); *yazmasaḳ* "yazmasak" (Änmüzäc 1895, 56); *kürmäsäk* "görmesek", *uḳumasaḳ* "okumasak" (TŏrS. 1909, 39); *kilmäsäk* "gelmesek" (TS. 1911, 40); *kitmäsäk* "gitmesek" (MTTD. II, 1917, 28); *kiçɨrmäsäk* "geçirmesek", *yuġalmasaḳ* "kaybolmasak" (TS. 1921, 47).

Çokluk II. şahıs:

***-ma-sa-ŋız / -mä-sä-ŋïz*:** *yazsaŋız* "yazsanız" (TTKGS. 1887, 24); *yazılsaŋız* "yazılsanız" (TTKGS. 1887, 25); *yazmasaŋız* "yazmasanız" (Änmüzäc 1895, 56); *kürmäsäŋïz* "görmeseniz", *uḳumasaŋız* "okumasanız" (TŏrS. 1909, 39); *kilmäsäŋïz* "gelmeseniz" (TS. 1911, 40); *kitmäsäŋïz* "gitmeseniz" (MTTD. II, 1917, 29); *kiçɨrmäsäŋïz* "geçirmeseniz", *yuġalmasaŋız* "kaybolmasanız" (TS. 1921, 47).

Çokluk III. şahıs:

***-ma-sa-lar / -mä-sä-lär*:** *yazmasalar* "yazmasalar" (TTKGS. 1887, 24); *yazılmasalar* "yazılmasalar" (TTKGS. 1887, 25); *yazmasalar* "yazmasalar" (Änmüzäc 1895, 56); *kürmäsälär* "görmeseler", *uḳumasalar* "okumasalar" (TŏrS. 1909, 39); *kilmäsälär* "gelmeseler" (TS. 1911, 39); *kitmäsälär* "gitmeseler" (MTTD. II, 1917, 29); *kiçɨrmäsälär* "geçirmeseler", *yuġalmasalar* "kaybolmasalar" (TS. 1921, 47).

4.2.5.3.3. FİİLDE OLUMLULUK-OLUMSUZLUK KATEGORİSİ

Cümlede yüklemin anlattığı oluş ve kılışı inkâr ya da reddetme yoluyla olumsuz olarak gerçekleştiren gramer kategorisidir. Olumsuzluk kategorisinin göstergeleri yüklemin isim veya fiil oluşuna göre değişir. Olumsuzluğun zıddı olan olumluluk kategorisinde ise, cümlenin yükleminin anlattığı oluş ve kılışın doğru, olanaklı, olası ve zorunlu olduğu bildirilir.[628]

---

[628] bk. Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 162; *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay: 471, Sevinç Basımevi, Ankara, 1980, s. 114; Ahmet, Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, 1. basım, Ötüken Yayınları, No: 207, İstanbul, 1989, s. 113-114.

Tatar Türkçesinde konuşmacı, hareketin gerçekleşip gerçekleşmediğini bildirmek için fiili olumlu veya olumsuz kategorilerde kullanır. Fiilde olumsuzluk kavramı, olumsuzluk eki eklenerek yapılır. Olumsuzluk eki, almamış fiil kök ve gövdeleri gramatik şekil bakımından olumlu fiil olarak değerlendirilir. Bu iki farklı kullanım, anlamlarına göre birbirinin zıddıdır. Bununla birlikte Tatar Türkçesinin konuşma dilinde bu şekillerin rol değişimi ile anlam olarak birbirinin yerini tuttuğu kullanımlar da mevcuttur. Örneğin, "*şulay bulır*" demek yerine "*bulmıyni*" dendiğinde olumsuz bir fiil, olumlu bir düşünceyi bildirmek için kullanılmış olur.[629]

Tatar Türkçesinde fiilde olumsuzluk anlamı *-ma/-mä* ekleri eklenerek sağlanırken, olumluluk anlamını bildirmek için özel bir ek kullanılmaz. Çekimli, çekimsiz bütün fiiller, olumluluk ve olumsuzluk kategorilerinde kullanılabilir: *yaz* "yaz" - *yazma* "yazma", *yazdı* "yazdı" - *yazmadı* "yazmadı", *yazsa* "yazsa" - *yazmasa* "yazmasa", *yazgan* "yazmış" - *yazmagan* "yazmamış", *yazgaç* "yazınca" - *yazmagaç* "yazmayınca", *yazuv* "yazmak" - *yazmav* "yazmamak" vd. Bunun yanı sıra bazı çekimsiz fiillerde olumsuzluk anlamı, olumsuzluk eki dışında *tügıl* "değil", *bar* "var", *yuk* "yok" gibi yüklemi isim olan cümlelerde olumsuzluk bildirmek için kullanılan kelimelerle de sağlanabilir: *baraçak tügıl* "gidecek değil, gitmeyecek" - *barganım bar* "gideceğim var, gideceğim" - *barganım yuk* "gideceğim yok, gitmeyeceğim" vd.[630]

Olumlu bir hareketi karşılayan, olma ve yapma ifade eden ve olumsuzluk eki almamış olan fiil kök ve gövdeleri, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *barlık ~ figılnıŋ barlık forması* "olumlu fiil"[631] terimleriyle, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *barlıḳ* (TS. 1911, 33), (TS. 1921, 41); *barlıḳ fiʿli* (YHYTTS. 1913, 21), (MTTD. II, 1917, 18); *mösbät* (TörS. 1909, 39), (MYST. 1907, 23); *mösbät fiʿl* (TS. 1911, 33) terimleriyle belirtilmiştir.

Fiilin olumsuzluk kavramı veren olumsuzluk eki almış kök ve gövdeleri, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *yuklık ~ figılnıŋ yuklık*

[629] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 185.
[630] D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 108.
[631] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 184-186; D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 108-109; Emine Gürsoy Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 667, Ankara, 1997, s. 64.

forması "olumsuz fiil"[632] terimleriyle, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *yuḳlıḳ* (TS. 1911, 33), (TS. 1921, 41); *yuḳlıḳ fiʿli* (YHYTTS. 1913, 22), (MTTD. II, 1917, 18); *näfy fiʿllär* (Änmüzäc 1895, 54); *mänfī* (TŏrS. 1909, 39), (MYST. 1907, 23-24); *mänfīfiʿl* (TS. 1911, 33) terimleriyle ifade edilmiştir.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde fiilde olumluluk ve olumsuzluk kategorileri *barlıḳ - yuḳlıḳ bĭlän üzgärĭş* (TS. 1911, 33), (TS. 1921, 41); *barlıḳ - yuḳlıḳ fiʿllärĭ* (YHYTTS. 1913, 21); *mŏsbät vä mänfī* (MYST. 1907, 23) ve *näfy fiʿllär* (Änmüzäc 1895, 54) başlıkları altında incelenmiştir. Bu çalışmalarda genellikle olumlu fiiller, bir iş veya bir hâlin olduğunu, gerçekleştiğini bildiren, olumsuz fiiller ise, bir iş veya hâlin olmadığını, gerçekleşmediğini bildiren fiiller olarak açıklanmıştır. Ayrıca olumlu bir fiili olumsuz yapmak için "*-mä* / *-ma*, *-mäs* / *-mas*, *-mıy* / *-mi*" gibi olumsuzluk bildiren eklerden birinin ünlü uyumlarına uygun olarak eklenmesi gerektiği de belirtilmiştir. Bu konuda yapılan en ayrıntılı tanım ve açıklamalara Galimcan İbrahim'in gramerlerinde rastlanmaktadır. Bu çalışmalarda tespit ettiğimiz tanım ve açıklamalar şunlardır:

"*Yazdı* 'yazdı', *kildĭ* 'geldi', *kilür* 'gelir', *kiläçäk* 'gelecek', *kilüp* 'gelip' fiilleri bir işin olduğunu anlatırlar. *Ḳaytmadı* 'geri dönmedi', *kilmäs* 'gelmez', *yazmıyça* 'yazmayıp', *barmaġaç* 'varmayınca' gibi fiiller bir iş veya hâlin olmadığını anlatırlar. *Kildĭ* 'geldi', *kilmädĭ* 'gelmedi', *kilür* 'gelir', *kilmäs* 'gelmez'….ler de böyledir. Fiillerin bu şekildeki değişimi *barlıḳ - yuḳlıḳ* 'olumluluk - olumsuzluk' ile değişim olarak adlandırılır. Buna dikkat edilerek fiiller iki kısma ayrılır: 1) *Barlıḳlar* 'olumlular'. Buna *bardı* 'gitti', *yazar* 'yazar', *kilüp* 'gelip' gibi bir işin olduğunu bildiren fiiller girer. 2) *Yuḳlıḳlar* 'olumsuzlar'. Buna *barmas* 'gitmez', *çıḳmıy* 'çıkmıyor', *almıyça* 'yazmayıp' gibi bir işin olmadığını anlatan fiiller girer. Fiillerin asıl hâli *barlıḳ* olup onu *yuḳlıḳ* hâline çevirmek için '*-mä* / *-ma*, *-mäs*/*-mas*, *-mıy* / *-mi*' gibi ekler eklenir." (TS. 1911, 33-34),

"*Yazdım* 'yazdım', *uḳıym* 'okuyorum', *kilĭr* 'gelir' desek, bir işin, bir hâlin olduğunu, gerçekleştiğini; *yazmadım* 'yazmadım' *uḳımıym* 'okumuyorum', *kilmäs* 'gelmez' dediğimizde de bir işin olmadığını, gerçekleşmediğini anlatırız. İşte bu

[632] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 184-186; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 108-109; Emine Gürsoy Naskali, a.g.e., s. 65.

şekildeki çekime *barlıḳ - yuḳlıḳ bıĭlän üzgäriš* ‘olumluluk-olumsuzluk ile değişim’ denir. Fiilde asıl hâl *barlıḳ* ‘olumluluk’. Onu *yuḳlıḳ* ‘olumsuzluk’ yapmak için, incelerde ‘*-mä* / *-mäs*’ kalınlarda, ‘*-ma* / *-mas*’, şimdiki zaman çekiminde ise, kalınlarda ve incelerde ‘*-mıy*, *-mi*’ ekleri getirilir. Örnek: *bar* ‘git’ - *barma* ‘gitme’, *bardı* ‘gitti’ - *barmadı* ‘gitmedi’, *ḳaytır* ‘geri döner’ - *ḳaytmas* ‘geri dönmez’, *kil* ‘gel’ - *kilmä* ‘gelme’, *kildiĭ* ‘geldi’ - *kilmädiĭ* ‘gelmedi’, *kilĭr* ‘gelir’ - *kilmäs* ‘gelmez’, *bara* ‘gidiyor’ - *barmıy* ‘gitmiyor’, *kilä* ‘geliyor’ - *kilmi* ‘gelmiyor’.” (TS. 1921, 41)

Arapça dil kurallarına göre olumsuzluk ekini *Änmüzäc* adlı eserinde *näfy fiʿllär* başlığı altında inceleyen Kayyum Nasırî, *näfy ḥarfî* olarak adlandırdığı olumsuzluk ekinin “*-ma* / *-mä*” olduğunu ve fiilin sonuna eklendiğini belirtmiştir. Çalışmasının *näfy fiʿllär* bahsinde, *näfy-i fiʿl-i māżī*, *näfy-i ḥāl*, *näfy-i mŏżāriʿ*, *näfy-i ḥāżır* ve *näfy-i ġāīb* olmak üzere çeşitli fiil kip ve zamanlarına göre olumsuz fiil çekimi için şu örnekleri vermiştir: Görülen geçmiş zaman teklik 1. *yaz-madım*, 2. *yaz-madıŋ* , 3. *yaz-madı*; çokluk 1. *yaz-madıḳ*, 2. *yaz-madıŋız*, 3. *yaz-madılar*; Şimdiki zaman teklik 1. *yaz-mıymın*, 2. *yaz-mıysın*, 3. *yaz-mıy* ; çokluk 1. *yaz-mıymız*, 2. *yaz-mıysız*, 3. *yaz-mıylar*; Geniş zaman teklik 1. *yaz-mamın*, 2. *yaz-massın*, 3. *yaz-mas*; çokluk 1. *yaz-mamız*, 2. *yaz-massız*, 3. *yaz-maslar*; Emir kipi teklik 2. *yaz-ma*; çokluk 2. *yaz-maŋız*; Emir kipi teklik 3. *yaz-masun*; çokluk 3. *yaz-masunlar* (Änmüzäc 1895, 54).

Olumlu ve olumsuz fiilleri *mŏṯbät* ve *mänfī* olarak adlandıran Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi ī, açıklamalarında özellikle fiil zamanlarına da dikkat çekmiştir:

“*Mŏṯbät* - Bir masdarın veya bir fiilin anlamından anlaşılan işin ya da hâlin geçmiş zamanda, şimdiki zamanda veya gelecek zamanda olduğunu bildiren kelimelerdir. *İrtä birlä därš uḳuldı.* ‘Sabahleyin ders yapıldı.’ cümlesindeki *uḳuldı* fiili gibi.

Mänfī - Masdar veya bir fiilin anlamından çıkarılan iş veya hâlin olmadığını ya da olmayacağını bildiren kelimelerdir. *Bir aṭnadan birlĭ mäktäb açılmadı.* ‘Bir haftadan beri okul açılmadı.’, *Därślärĭnĭ bĭlmägänlär ŏylärĭnä ḳaytmadılar.* ‘Derlerini yapmayanlar evlerine geri dönmediler.’ cümlelerindeki *açılmadı* ve *ḳaytmadılar* fiilleri gibi.” (MYST. 1907, 23)

Çalışmamızda olumsuzluk kategorisine göre tespit ettiğimiz çekimli fiil örnekleri, fiilde kip ve zaman kategorisi konusu içinde, basit ve birleşik çekimlerde, olumlu çekim örneklerinden sonra ele alınmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde kitap yazarları tarafından fiilde olumluluk ve olumsuzluk kategorisinin açıklandığı konu içinde örnek olarak gösterilen diğer olumlu ve olumsuz fiiller şunlardır:

Olumlu fiiller: *yaz* "yaz", *yazdı* "yazdı", *ḳuan* "sevin", *ḳuanġan* "sevinmiş", *ḳuanır* "sevinir" (YHYTTS. 1913, 21); *yazdı* "yazdı", *kilä* "gelir", *uḳır* "okur", *uḳıdım* "okudum" (MTTD. II, 1917, 18); *yazmaḳ* "yazmak", *yazdı* "yazdı" (TŏrS. 1909, 39).

Olumsuz fiiller: *yazma* "yazma", *yazmadı* "yazmadı", *yazmas* "yazmaz", *ḳuanma* "sevinme", *ḳuanmas* "sevinmez" (YHYTTS. 1913, 21); *yazmadı* "yazmadı", *kilmädi*̆ "gelmedi", *uḳmıy* "okumuyor", *uḳımıym* "okumuyorum" (MTTD. II, 1917, 18); *kürmämäk* "görmemek", *kürmädi*̆ "görmedi", *yazmamaḳ* "yazmamak", *yazmadı* "yazmadı" (TŏrS. 1909, 39).

4.2.5.3.4. FİİLDE ÇATI KATEGORİSİ

Çatı, "fiil kök veya gövdesinin, sözlük anlamında herhangi bir değişikliğe uğramadan fiilden fiil yapan belirli bazı eklerle genişletilerek cümledeki özne ve nesne ile olan bağlantısında uğradığı durum değişikliği; fiilin anlam değişikliği göstermeyen, ancak özne ve nesneye hükmeden şekil değişikliği"[633] olarak tanımlanan fiil kategorisidir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde çeşitli terimlerle ifade edilen çatı türleri, fiilin en karmaşık ve tartışmalı gramatik kategorilerinden biridir. Tatar dil biliminde çatı kategorisinin anlamı ve hacmi uzun süre tartışılmış ve bu konunun temel prensibi ile ilgili farklı görüşler öne sürülmüştür. Tatar dilcilerinin çoğu, fiil çatısını gramatik bir kategori olarak belirtmiş ve bu kategoriyi şekillendiren esas hakkında çeşitli görüşler öne sürmüştür.

---

[633] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 57.

Tatar Türkçesinin Rusça yayımlanan ilk gramerlerinden bazılarında[634] fiil çatılarının *süz yasagıç* "yapım eki" olarak değerlendirilerek kelime yapımı konusu içinde incelendiğini görüyoruz. Bazı gramerciler de (Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, Cämal Välidi, Äẖmätcan Mŏstafa, Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi vd.) çatı türleri arasındaki derin ilgiye önem vermemiş ve onları bir kategoride birleştirmeden ayrı ayrı gramer konuları içinde incelemişlerdir.

Fiilin geçişlilik ve geçişsizlik özelliği ile çatı kategorisi arasında organik bir bağ olduğunu düşünen ilk Tatar dilcilerinin çalışmalarında, çatı çeşitlerinin fiilin geçişlilik ve geçişsizlik esasında oluştuğu belirtilmiştir. Bu dilcilerin çalışmalarında geçişlilik ve geçişsizlik fiilin temel çatısı olarak ele alınmıştır.[635] Bazı dilciler ise, geçişlilik ve geçişsizlik ile çatıyı bir kategorinin türleri olarak açıklamışlardır. Dolayısıyla da bu görüşün belirtildiği ilk Tatar gramerlerinde çatı eklerinin eklenmediği geçişli ve geçişsiz fiiller, çatının farklı türleri olarak incelenmiştir.[636] Yine bazı Tatar dilcilerinin çalışmalarında da geçişlilik ve geçişsizlik ile çatının birbirinden tamamıyla farklı kategoriler olarak ele alındığını görüyoruz.[637] Bu görüşü yansıtan gramerlerde çatı ekleri eklenmeyen fiiller, çatı sistemine tamamıyla dâhil edilmemişlerdir. Bu çalışmalarda *tŏp yünälĭş* "etken çatı" yoktur.

L. Cäläy, çatıyı fiilin cümlede nesneyle olan bağlantısını ortaya koyan kategori şeklinde açıklar.[638]

V. N. Hangildin, fiilin nesneyle değil özneyle olan bağlantısının bu kategoride belirleyici öge olduğunu belirtir ve fiilin geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin leksik-semantik kategori, çatı kategorisinin ise, gramatik kategori olduğunu şu şekilde açıklar: "Geçişlilik ve geçişsizlik fiilin leksik içeriğinden de anlaşılır. (*yŏz-* 'yüzmek', *yŏgĭr-* 'koşmak', *kŏl-* 'gülmek', *yılă-* 'ağlamak': geçişsiz

---

[634] A. Kazem-bek, *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka*, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846, s. 162-165; M. G. Maẖmudov, *Praktiçeskoe rukovodstvo k izuçeniyu Tatarskogo yazıka,* Kazan, 1857.

[635] Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, s. 14; G. H̱. Alparov, *Şäkli Nigĭzdä Tatar Grammatikası (Tĭlĭbĭznĭ Gıylmi Tikşĭriv Yulında Bĭr Täcribä)*, 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1927, s. 74-76

[636] Gimad Nugaybäk, *Tŏrlĭk*, Lito- Tipografiyä İ. N. H̱aritonova, Kazan, 1911.

[637] L. Cäläy, "Figıl Yünälĭşläri" *(Sovet Mäktäbi*, No: 10-11, Kazan, 1938, s. 90-105.) adlı makalesinde ve XX. yüzyılın ikinci çeyreğinde yayımlanan bazı gramer ders kitaplarında fiil çatısı bu prensibe dayanarak incelenmiştir. Bu çalışmalarda fiil çatısının türleri, fiilin geçişlilik-geçişsizlik özelliğine dikkat edilmeden ele alınmıştır. Bu sebepten ötürü bu çalışmalarda *tŏp yünälĭş* "asıl çatı, etken çatı" belirtilmemiş bunun yerine *kıyĭk yünälĭş* "belirtisiz çatı" olarak adlandırdıkları çatı türü incelenmiştir.

[638] L. Cäläy, "Figıl Yünälĭşläri", *Sovet Mäktäbi*, No: 10-11, Kazan, 1938, s. 102.

fiiller; *kis-* ‘kesmek’, *tura-* ‘doğramak’, *tanı-* ‘tanımak’: geçişli fiiller) Tatar dilinde her bir fiil, çatı eklerinin eklenme veya eklenmemesine bakılmadan ya geçişli veya geçişsiz olurlar. Geçişlilik fiilin nesne istemesi ile, geçişsizlik ise, böyle bir isteğin fiilde sezilmemesi ile belirlenir. Örneğin, *bizä-* ‘bezemek, süslemek’, *bizät-* ‘bezetmek, süsletmek’, *bizättĭr-* ‘bezettirmek, süslettirmek’, *yŏklat-* ‘uyutmak’, *küçĭr-* ‘kopya etmek’, *küçĭrt-* ‘kopya ettirmek’ geçişli fiiller, *bizän-* ‘bezenmek, süslenmek’, *yŏkla-* ‘uyumak’, *yŏrĭ-* ‘yürümek’ geçişsiz fiiller gibi. Demek ki geçişlilik ve geçişsizlik fiilin leksik-semantik niteliğini oluşturmaktadır. ….. Kısacası, fiilde geçişlilik-geçişsizlik olayı çatı kategorisinin temel şeklinde vardır, çatı eki eklenmemiş geçişli ve geçişsiz fiiler çatı kategorisi sisteminde eksiz tür başka bir deyişle sıfır şekil olarak yer alırlar.”[639]

Çatı kategorisinin cümlede bildirilen anlam sürecinin özneyle olan bağlantısını ortaya koyduğunu ifade eden D. G. Tumaşĭva da V. N. Hangildin gibi fiilin geçişlilik ve geçişsizliğini gramatik bir kategori olarak kabul etmez: “Tatar dilinde geçişlilik-geçişsizlik gramatik bir kategori değildir, çünkü o, fiil eklerinden değil, fiil kökünden, yani kelimenin leksik anlamından anlaşılır. Çatı ekleri ise, köke eklenerek, fiili geçişli veya geçişsiz yaparlar.”[640]

Tatar dilcilerinin çatı konusunun kapsamı ile ilgili olan farklı görüşleri[641], çatı türlerinin kaç tane olduğu konusunda da karşımıza çıkar. Tatar gramerlerinde fiil çatılarının tasnifinde de çeşitlilik söz konusudur ve bu çalışmalarda fiil çatı türleri dört ile yedi arasında değişen sayılarda incelenmiştir. Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası yayımlanmış bazı gramerlerinde ele alınan çatı türleri şu şekilde karşımıza çıkar:

İlk Tatar gramercilerinden Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov’un çalışmasında, Arapça gramer kurallara uygun olarak öncelikle fiiilde bildirilen işi yapan “fâil”in belirtilmesine göre fiilleri, *maʿlūm fiʿl* “etken fiil” ve *mächūl fiʿl* “edilgen fiil”

[639] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 172-173.
[640] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 162.
[641] Tatar dil biliminde çeşitli dilciler tarafından uzun yıllar tartışılan çatı kategorisinin teorisinin belirlenmesinde, K. Z. Zinnatullina’nın 1969 yılında yayımladığı çalışması oldukça önemli olmuştur. Çünkü bu çalışmasında K. Z. Zinnatullina, çatının fiilin sadece özne veya sadece nesneyle olan ilişkisini bildirmediğini her ikisinin de çeşitli ekler kullanılarak ifade edildiğini örneklerle ortaya koymuştur. İncelemeleri sonucunda çatının fiilin çeşitli nesne-özne münasebetlerini bildiren karmaşık bir kategori olduğu sonucuna varmıştır. (bk. K. Z. Zinnatullina, *Zalogi Glagola v Sovremennom Tatarskom Literaturnom Yazıke*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Kazan, 1969, 231 s.

şeklinde ikiye ayırdığını görüyoruz.[642] Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, diğer Ceditçilik Dönemi gramerlerinden farklı olarak bu konuyu ayrı bir başlık altında değerlendirmek yerine *māżī-i şühūdī ṣarfı* "görülen geçmiş zaman çekimi" başlığı altında ele almıştır.[643] Bu çalışmada fiilin nesneyle olan bağlatısı açısından da, *mŏtaʿaddī fiʿllär häm lāzım fiʿllär* başlığı altında, *mŏtaʿaddī fiʿl* "geçişli fiil" ve *lāzım fiʿllär* "geçişsiz fiil" şeklinde incelendiğini görüyoruz.[644] Bu çatı türlerine ek olarak *urtaḳ fiʿl* "işteş fiil" çatısı da ayrıca değerlendirilmiştir.[645]

İlk Tatar dilcilerinden Kayyum Nasırî, *Änmüzäc* (Kazan, 1895) adlı eserinde *fiʿl bābları* olarak adlandırdığı fiil çatılarını beş bâb olarak belirtmiştir: *aṣıl bāb*[646], *mächūl bābı* "edilgen çatı", *mŏtaʿaddī bābı* "ettirgen çatı", *mŏfāʿalä bābı* "işteş çatı", *infiʿāl bābı* "dönüşlü çatı".[647] Ayrıca onun çalışmasında çatı konusu incelenirken Arap gramer anlayışının etkisiyle fiillerin ikili, üçlü, dörtlü kökler şeklinde ele alındığını görüyoruz. Kayyum Nasırî fiillerin çatı ekleriyle türetilmiş yeni şekillerini Arapçadaki fiilin kökünde bulunan seslere göre çeşitlenmesine örnek olarak göstermiş ve bunu şu şekilde açıklamıştır: "…. ve bunlar vahdanî, senaî ve sülasî beyanlarına göre taksim kılınır. Bu şekilde de sekiz yüz kadar fiil oluşturulur." (Änmüzäc 1895, 16)

---

[642] Meral Çörtü, Arap gramer anlayışına göre, fiilde belirtilen işi yapan fâilin söylenip söylenmemesine göre fiillerin şu şekilde incelendiğini belirtir: "*maʿlûm* işi yapan, fâili bilinen fiillere; *mechûl* ise, fâili belli olmayan, mef'ûlünü merfûlaştırıp nâib-i fâil olarak alan fiillere denir. (bk. Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 43.)

[643] Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, *Tatar Tĭligä Ḳısḳaça ʿIlmī Ṣarf*, İzd-vo Kazan Univ., Kazan, 1887, s. 20.

[644] Meral Çörtü çalışmasında *lâzım fiil* ve *müteaddî fiil*'in tanım ve açıklamasını şöyle yapar: "*lâzım fiil*, mef'ûllerini doğrudan doğruya almayıp bazı edatlar (harf-i cerler) yardımı ile alan fiilerdir; yani, fâilin yaptığı iş, fâilde kalırsa veya bir fiil söylendiği zaman işiten kimse, *kimi* (bazen de *kime*), *neyi* (bazen de *neye*) sorularını sormaya mecbur olmazsa, bu fiillere lâzım fiil denir. *Müteaddî fiil* ise, mef'ûlünü doğrudan doğruya harf-i cersiz alan fiillerdir. Yani fâilin yaptığı iş, fâilde kalmayıp başkasına (mef'ûlüne) tesir ediyorsa veya fiil söylendiği zaman işiten kimse *kimi* (bazen de *kime*), *neyi* (bazen de *neye*) sorularını sormaya mecbur olursa, böyle fiillere müteaddî fiil denir." (bk. Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 43-44.)

[645] Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, a.g.e., s. 30.

[646] Geçişli ve geçişsiz bütün fiileri *aṣıl bāb* içinde gösteren Kayyum Nasırî, bir fiilin geçişli mi yoksa geçişsiz mi oduğunun bâbından veya sîgasından değil de ancak anlamından anlaşılabileceğini belirtir. Ayrıca *aṣıl bāb* türü içinde yer alan bir fiilin eğer geçişsiz ise, çatı eki eklenerek geçişli, eğer geçişli ise, ikinci bir çatı eki eklendiğinde ettirgen yapılabileceğini ve bu fiilin *mŏtaʿaddiyyü'l- mŏtaʿaddī* olarak adlandırıldığını ifade eder. (Änmüzäc 1895, 15-16)

[647] Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, s. 14-40.

Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, Äḫmätcan Mŏstafa gibi dönemin diğer gramercilerinin çalışmalarında, *mŏtäʿaddī* terimi, sadece geçişli fiiller için kullanılırken, Kayyum Nasırî'nin çalışmasında *mŏtäʿaddī bābı* olarak belirtilen fiil çatısı, *-dır* eki ile geçişli fiil türeten ettirgen çatıdır. Kayyum Nasırî, diğer gramerlerde olduğu gibi *mŏtäʿaddī fiʿl ~ fiʿl-i mŏtäʿaddī* "geçişli fiil" ve *lāzım fiʿllär ~ fiʿl-i lāzım* "geçişsiz fiil" ayrımı yapmamış ve fiilin geçişli ve geçişsiz bütün türlerini içine alan çatıyı *aṣıl bāb* olarak adlandırmıştır.

Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov'un çalışmasında olduğu gibi, Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, *Mŏḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Tŏrkī* (Kazan, 1907) adlı çalışmasında da Arap gramer anlayışına uygun olarak *maʿlūm vä mächūl* ve *mŏtäʿaddī vä lāzım* şeklinde iki ayrı başlık altında dört tür çatı incelemiştir[648]: *fiʿl-i maʿlūm* "etken fiil", *fiʿl-i mächūl* "edilgen fiil", *fiʿl-i mŏtäʿaddī* "geçişli fiiller" ve *fiʿl-i lāzım* "geçişsiz fiiller". Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında görülen çatı konusunun ele alınış yöntemi, Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmasında da aynıdır ve iki ayrı başlık altında dört tür çatı belirtilmiştir[649]: *fiʿl-i mŏtäʿaddī* "geçişli fiiller", *fiʿl-i lāzım* "geçişsiz fiiller", *maʿlūm fiʿl* "etken fiil", *mächūl fiʿl* "edilgen fiil".

Gimad Nugaybäk, *Tŏrlĭk* (Kazan, 1911) adlı eserinde, fiil çatılarını beş türe ayırarak inceler: *bulğı ḳılım* "geçişsiz fiil", *küçmä ḳılım* "geçişli fiil", *ḳatnaş ḳılım* "işteş fiil", *ḳaytma ḳılım* "edilgen ve dönüşlü fiil", *kŏçlär ḳılım* "ettirgen fiil".

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Galimcan İbrahim, 1911 yılında yayımladığı *Tatar Ṣarfı*, adlı çalışmasında, fiilde çatı kategorisi *bāblar (zalogi)* başlığı altında incelenmiş ve beş tür belirtilmiştir[650]: *ḳalam bābı (äfʿal-i lāzımä)* "geçişsiz çatı", *ütĭm bābı (mŏtäʿaddī fiʿllär)* "geçişli çatı", *ʿamäldäş bābı (mŏfāʿalä bābı)* "işteş çatı", *ḳaytım bābı (mächūllär)* "edilgen çatı", *yŏklätüv bābı* "ettirgen çatı". Aynı yazarın 1921 yılında yayımlanan gramerinde ise, *fiʿllärnĭŋ bāb bĭlän üzgärĭşĭ* başlığı altında incelenen çatı kategorisi, "iş veya hâl ile bunların özneleri arasındaki ilişkiyi göstermek için yapılan çekim" şeklinde tanımlanmış ve dört türe

[648] Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, *Mŏḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Tŏrkī*, Kazan, 1907, s. 29-31.
[649] Äḫmätcan Mŏstafa, *Tŏrkī Ṣarfı*, Kazan, 1909, s. 5.
[650] Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı*, Kazan, 1911, s. 51-55.

ayırılarak incelenmiştir[651]: *nigʒ bāb* "etken çatı", *ḳaytım bābı* "edilgen ve dönüşlü çatı", *ʿamäldäş bābı* "işteş çatı", *yŏklätüv bābı* "ettirgen çatı". Galimcan İbrahim, 1911 yılındaki çalışmasında belirttiği geçişli ve geçişsiz fiil ayrımını bu eserinde yapmamış ve etken çatıyı ayrı bir çatı türü olarak ele almıştır.

Gabdurrahman Sägdi, *Yaŋı häm Yıŋıl Tärtībdä Tılıbıznıŋ Ṣarfı* (Kazan, 1913) adlı çalışmasında *maʿlūm häm mächūl ḥālindägi fiʿllär* ve *fiʿllärniŋ bābları* şeklinde iki ayrı başlık altında fiil-nesne ve fiil-özne bağlantısına göre fiil çatı türleri incelemiştir. Birinci başlık altında *maʿlūm ḥālindägi fiʿl* "etken hâldeki fiil" ve *mächūl ḥālindägi fiʿl* "edilgen hâldeki fiil", ikinci başlık altında ise, *ütim bābı* "geçişli çatı", *ḳalam bābı* "geçişsiz çatı", *urtaḳlıḳ bābı* "işteş çatı", *yŏklätüv bābı* "ettirgen çatı" ele alınmıştır.[652]

Fatıyḫ Säyfi'nin *Mäktäbdä Tatar Tılı Därsläri II* (Kazan, 1917) adlı gramer kitabında beş tür fiil çatısı belirtilmiştir[653]: *ḳalam bābı* "geçişsiz çatı", *ütim bābı* "geçişli çatı", *urtaḳlıḳ bābı* "işteş çatı", *ḳaytım bābı* "dönüşlü çatı", *yŏklätüv bābı* "ettirgen çatı".[654]

G. Ḫ. Alparov'un *Şäkli Nigʒädä Tatar Grammatikası (Tılıbıznı Gıylmi Tikşiriv Yulında Bir Täcribä)* (Kazan, 1927) adlı çalışmasında ise, *figıl däräcäläri* olarak adlandırılan fiil çatıları için yedi tür belirtilmiştir[655]: *tŏp figıl däräcäsi* "asıl fiil derecesi", *urtaklık* "işteş", *yŏklätüv* "ettirgen", *kaytım* "edilgen, dönüşlü", *kimlik* "azlık", *östäv* "arttırma", *kabatlav däräcäläri* "pekiştirme" dereceleri. "Dilimizdeki fiil dereceleri yani çatıları, kök veya gövde hâlindeki fiillerde ikinci sıradan fiil yapım ekleri eklenmesi ile yapılırlar. …. Anlamları bakımından bu ikinci sıradan olan yapım ekleri, genellikle kelimenin derecesini gösterirler."[656] şeklindeki açıklamasından da anlaşıldığı üzre, G. Ḫ. Alparov, çatı eklerini, kelimeye eklenme tarzlarına göre ikinci sırada gelen fiil yapım ekleri olarak sınırlandırmış ve bu eklerin

---

[651] Galimcan İbrahim, *Tatar Ṣarfı*, Kazan, 1921, s. 61-63.
[652] Gabdurrahman Sägdi, *Yaŋı häm Yıŋıl Tärtībdä Tılıbıznıŋ Ṣarfı*, Elektro-Tipografiyä "ŏmid", Kazan, 1913, s. 22-32.
[653] Fatıyḫ Säyfi, *Mäktäbdä Tatar Tılı Därsläri II*, Kazan, 1917, s. 33-35.
[654] Fatıyḫ Säyfi, a.g.e., s. 33-35.
[655] G. Ḫ. Alparov, *Şäkli Nigʒädä Tatar Grammatikası (Tılıbıznı Gıylmi Tikşiriv Yulında Bir Täcribä)*, 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1927, s. 74-76.
[656] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫizmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tıl Bilimi Mäs'äläläri)*, Tatar Kitap Näşriyäti, Kazan, 1945, s. 77.

taşıdıkları sintaksik rolü sezmemiştir. Bu durum, yazarı fiilin çatı kategorisine tamamıyla uzak olan *-gala/-gälä*, *-kala/-kälä*, *-ştır/-ştĭr*, *-msıra/-msĭrä*, *-nkıra/-nkĭrä* ekleriyle türetilmiş bazı fiil şekillerini de çatının ayrı türleri olarak gösterme yanlışlığına düşürmüştür.

Ş. Ramazanov ve Ḫ. Ḫismatullin'in *Fonetika häm Morfologiya* (Kazan, 1951) adlı çalışmalarında dört çatı türü incelenmiştir: *kaytım yünälĭşĭ* "dönüşlü çatı", *tŏşĭm yünälĭşĭ* "edilgen çatı", *urtaklık yünälĭşı* "işteş çatı", *yŏklätüv yünälĭşĭ* "ettirgen çatı".

Ünlü Tatar dilcisi V. N. Hangildin, fiil çatılarının belirlenmesinde *tŏp yünälĭş* "etken çatı"nın önemli olduğunu vurgulayarak fiilin beş tür çatısının olduğunu şu şekilde dile getirir: "…bizim anlayışımıza göre, fiil çatı türleri, genellikle fiillerin temel türü üzerinde şekillenir. (Bu türlerin geçişli de geçişsiz de olması mümkündür.) Dolayısıyla onların esasında olan temel şekli *tŏp yünälĭş* 'etken çatı' diye adlandırırlar. *Tŏp yünälĭş* 'etken çatı' esasında yapılan diğer türleri ise, *kıyĭk yünälĭşlär* 'belirsiz çatılar' şeklinde belirtenler de vardır. Bu sistemde fiil çatıları beş türe ayrılır[657]: *tŏp yünälĭş* 'etken çatı', *tŏşĭm yünälĭşĭ* 'edilgen çatı', *kaytım yünälĭşĭ* 'dönüşlü çatı', *urtaklık yünälĭşı* 'işteş çatı', *yŏklätüv yünälĭşĭ* 'ettirgen çatı' ". V. N. Hangildin gibi, D. G. Tumaşĭva da eserinde beş tür çatı ayırdetmiştir[658]: *tŏp yünälĭş* "etken çatı", *kaytım yünälĭşĭ* "dönüşlü çatı", *tŏşĭm yünälĭşĭ* "edilgen çatı", *urtaklık yünälĭşı* "işteş çatı", *yŏklätüv yünälĭşĭ* "ettirgen çatı". Aynı tasnife *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya* (Kazan, 1965) adlı eserde de rastlanmaktadır.[659]

İncelediğimiz en geç tarihli Tatar gramerinde fiil çatıları beşe ayrılmıştır[660]: *tŏp yünälĭş* "etken çatı", *tŏşĭm yünälĭşĭ* "edilgen çatı", *kaytım yünälĭşĭ* "dönüşlü çatı", *urtaklık yünälĭşı* "işteş çatı", *yŏklätüv yünälĭşĭ* "ettirgen çatı".

---

[657] V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 176.
[658] D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 161-170.
[659] *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 228-231.
[660] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 234-255.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası ve Ceditçilik Dönemi gramerlerinde çatı konusunun ele alınışındaki temel fark, fiilin nesne ile olan bağlantısına göre geçişlilik ve geçişsizlik özelliğinin ayrı bir çatı türü olarak ele alınıp alınmayışında karşımıza çıkmaktadır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki genel anlayış, fiilin özneyle olan bağlantısının çatı kategorisini oluşturduğu yönündedir. Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, fiil-nesne ve fiil-özne bağlantısının ayrı ayrı incelendiği görülmüştür. Bu sebeple de çalışmamızda çatı türleri, Ceditçilik Dönemi gramerlerindeki genel anlayış esas alınarak hem fiil-nesne, hem de fiil-özne bağlantısı açısından ele alınacaktır.

4.2.5.3.4.1. FİİL-NESNE BAĞLANTISI AÇISINDAN GEÇİŞLİ-GEÇİŞSİZ FİİLLER

4.2.5.3.4.1.1. GEÇİŞLİ FİİL

Söz içindeki bir varlık veya nesneyi etkileyen, anlam yaıları açısından nesne almaya elverişli olan, nesne alabilen fiillerdir.[661]

Geçişli fiil, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *küçmlı figıl* [662], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *mŏtaʿaddī fiʿl* (TTKGS. 1887, 30), (Änmüzäc 1895, 15), *fiʿl-i mŏtaʿaddī* (MYST. 1907, 31), (TŏrS. 1909, 31), *ütm bābı (mŏtaʿaddī fiʿllär)* (TS. 1911, 52-53), *ütm bābı* (YHYTTS. 1913, 31), (MTTD. II, 1917, 33) terimleriyle belirtilmiştir.

Tatar Türkçesinde "yapma, etme" bildiren ve nesne alabilen fiiller olarak belirtilen geçişli fiillerin bu özelliği, Ceditçilik Dönemi Tatar gramercileri tarafından da tespit edilmiş ve yaptıkları tanım ve açıklamalarda dile getirilmiştir:

"Eğer fiilde fâilin fiili, kendinden başka bir nesneye geçmiş olsa o fiile, *fiʿl-i mŏtaʿaddī* 'geçişli fiil' derler. Meselâ, *yazmaḳ* 'yazmak', *uḳumaḳ* 'okumak', *ṣatmaḳ* 'satmak' fiilleri gibi. Bu fiillerin her biri *yazuçı* 'yazıcı', *uḳuçı* 'okuyucu', *ṣatuçı* 'satıcı' gibi fâiller tarafından yapılır." (TTKGS. 1887, 30)

---

[661] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 95.

[662] V. N. Hangildin, a.g.e., s.170-176; D. G. Tumaşva, a.g.e., s. 162; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 236.

"Fâilin yaptığı bir iş olup doğrudan doğruya bir nesneye etki eden fiiildir ki, doğrudan doğruya bir fiilin etkisini gören *mafʿūl* 'nesne' (*mafʿūlün bih-i ṣarīḥ* 'belirtili nesne') olduğundan bu fiillere *fiʿl-i mŏtäʿaddī* 'geçişli fiil' denir. Meselâ, *yazmaḳ* 'yazmak' mastarından *yazdı* 'yazdı', *yazaçaḳ* 'yazacak', *yazar* 'yazar', dendiğinde mutlaka yazılması gereken bir nesnenin olması gerekir. Çünkü akla *närsänĭ yazdı?* 'neyi yazdı?', *närsänĭ yazaçaḳ?* 'neyi yazacak?', *närsänĭ yazar?* 'neyi yazar?' gibi sorular gelir. Bu durumda *mäktūb yazdı* 'mektup yazdı', *yazuv yazaçaḳ* 'yazı yazacak', *därsĭnĭ yazar* 'dersini yazar' dendiğinde *mäktūb*, *yazuv*, *därs* kelimeleri (*mafʿūlün bih-i ṣarīḥ* 'belirtili nesne') olduğundan *yazdı*, *yazaçaḳ*, *yazar* fiilleri de *fiʿl-i mŏtäʿaddī* 'geçişli fiil' olur ve bunun mastarı olan *yazmaḳ* 'yazmak' da *maṣdar-ı mŏtäʿaddī* 'geçişli mastar' olur." (MYST. 1907, 31)

"*Fiʿl-i mŏtäʿaddī* 'geçişli fiil', *sŏydĭ* 'sevdi' gibi bir nesneye muhtaç olan fiildir." (TŏrS. 1909, 31)

"İkinci bir nesneye geçen iş ve hâli anlatsa, o fiil, *ütĭm bābı (mŏtäʿaddī fiʿllär)* içinde olur ve *kĭmnĭ?* 'kimi?', *närsänĭ?* 'neyi?' sorularına cevap verirler. *Yazdı* 'yazdı', *aldı* 'aldı', *taptı* 'buldu', *ṣatḳan* 'satmış', *yaḳġan* 'yakmış', *uḳır* 'okur' gibi fiiller bu türdendir." (TS. 1911, 52)

"Fiilden anlaşılan anlama göre *kĭmnĭ?* 'kimi?', *ninĭ?* 'neyi?' gibi soruları cevaplarsa o fiil, *ütĭm bābı* 'geçişli çatı'dan olur. *Kürdĭm* 'gördüm'- *kĭmnĭ?* 'kimi?', *ninĭ?* 'neyi?'; *Kütärdĭ* 'kaldırdı'- *kĭmnĭ?* 'kimi?', *ninĭ?* 'neyi?' gibi." (YHYTTS. 1913, 31)

"Kendisinden anlaşılan iş veya hâl, ikinci bir nesneye geçerse ve ona *kĭmnĭ?* 'kimi?', *närsänĭ?* 'neyi?' sorularını sormak mümkün olursa o fiil, *ütĭm bābı* 'geçişli çatı'dan olur. *Uḳıy* 'okuyor', *aşadım* 'yemek yedim' fiilleri gibi." (MTTD. II, 1917, 33).

4.2.5.3.4.1.2. GEÇİŞSİZ FİİL

Gösterdiği oluş ve kılış yapana yönelen, yani özneyi etkileyen ve nesne istemeyen fiillerdir.[663]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *küçĭmsĭz figıl* [664], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *lāzım fiʿllär* (TTKGS. 1887, 30), *fiʿl-i lāzım* (MYST. 1907, 32), (TŏrS. 1909, 31), *ḳalam bābı (äfʿal-i lāzımä)* (TS. 1911, 52), *ḳalam bābı* (YHYTTS. 1913, 31), (MTTD. II, 1917, 33) terimleriyle karşılanır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde geçişli fiilde olduğu gibi geçişsiz fiilde de özellikle fiilin nesne alıp almama özelliği üzerinde durulmuştur:

"Eğer fâilin fiili kendinden başkasına geçmezse belki de iş kendine geri dönerse o fiile *lāzım* 'geçişsiz' derler. *Tŏrmaḳ* 'durmak', *utırmaḳ* 'oturmak', *yuḳlamaḳ* 'uyumak' fiilleri gibi. Bu tür fiiller, fâilin kendinde kalır ve başka bir nesneye geçmezler.". (TTKGS. 1887, 30)

"Fâilin işi olmayan bir hâli olup da başka nesneye etki etmediği için *fiʿl-i lāzım* 'geçişsiz fiil', *mäfʿūlün bih-i ṣarīḥ* 'belirtili nesne' olmaz. Meselâ, *yuḳlamaḳ* 'uyumak' mastarından *yuḳladı* 'uyudu', *yuḳlayaçaḳ* 'uyuyacak', *yuḳlar* 'uyur' dendiğinde fâil akla gelir. Ama başka bir şey yani *mäfʿūl* 'nesne' talep edilmez. Çünkü bir şeyi veya nesneyi *yuḳlamaḳ* 'uyumak' denilmez." (MYST. 1907, 32)

"*Fiʿl-i lāzım* 'geçişsiz fiil', *kŏldĭ* 'güldü' gibi bir nesneye muhtaç olmayıp fâili ile tamamlanan fiildir." (TŏrS. 1909, 31)

"Kendinden anlaşılan iş veya hâl ikinci bir nesneye geçmezse, o fiil *ḳalam bābı (äfʿal-i lāzımä)* içinde yer alır. Fiilin bu bâb içinde olup olmayışı *kĭmnĭ?* 'kimi?', *närsänĭ?* 'neyi?' sorularına cevap vermemesinden anlaşılır. *yuḳlıy* 'uyuyor', *yŏriy* 'yürüyor' fiillerine, *kĭmnĭ yuḳlıy?* 'kimi uyuyor?', *närsänĭ yŏriy?* 'neyi yürüyor?' denilmez. *ṭŏra* 'duruyor', *kitdĭ* 'gitti', *çıġar* 'çıkar', *tŏşär* 'düşer', *batḳan* 'batmış', *ḳalmas* 'kalmaz', *barmıy* 'gitmiyor' gibi fiillerin tamamı bu türdendir." (TS. 1911, 52)

---

[663] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 96.

[664] V. N. Hangildin, a.g.e., s.170-176; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 162; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 236.

"Fiilden anlaşılan anlamı *kĭmnĭ?* 'kimi?', *ninĭ?* 'neyi?' gibi soruları cevaplamazsa o fiil, *ḳalam bābı* 'geçişsiz çatı'dan olur. *Çıḳtı* 'çıktı', *üskän* 'yeşermiş' gibi." (YHYTTS. 1913, 31)

"Kendisinden anlaşılan iş veya hâl, ikinci bir nesneye geçmezse ve ona *kĭmnĭ ?* 'kimi?', *närsänĭ ?* 'neyi?' sorularını sormak mümkün olmazsa o fiil, *ḳalam bābı* 'geçişsiz çatı'dan olur. *Kilä* 'geliyor', *yatam* 'yatıyorum' fiilleri gibi." (MTTD. II, 1917, 33).

4.2.5.3.4.2. FİİL-ÖZNE BAĞLANTISI AÇISINDAN ÇATI TÜRLERİ

4.2.5.3.4.2.1. ETKEN ÇATI

Yüklemin belirttiği işin özne tarafından doğrudan doğruya yapıldığını gösteren eksiz, yalın çatıya etken çatı denir. Etken fiil ise, öznesi belli olan, öznesiyle kesin ilişkisi bulunan ve herhangi bir çatı eki almamış fiillerdir. Etken çatıdaki bir fiil, tek heceden oluşan kök hâlinde olabildiği gibi çeşitli yapım ekleri kullanılarak türetilmiş fiil gövdesi de olabilir. Etken çatıdaki fiil, geçişli veya geçişsiz olabilir. Ancak her iki durumda da belirli bir özneye sahiptir.[665]

Etken çatı, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *tŏp yünälĭş*[666], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *maʿlūm fiʿl* (TTKGS. 1887, 20), (TŏrS. 1909, 31), *fiʿl-i maʿlūm* (MYST. 1907, 29), *maʿlūm ḥālindägĭ fiʿl* (YHYTTS. 1913, 22), *nigĭz bāb* (TS. 1921, 61) terimleriyle belirtilmiştir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde, "fiilin çatı eki almamış bütün geçişli ve geçişsiz şekilleri"[667], "fiil çatılarının diğer türlerini belirleyen çekim eklerinin eklenmediği ve onlardan anlaşılan anlamın anlaşılmadığı

---

[665] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 89; Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 411.

[666] V. N. Hangildin, a.g.e., s.177; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 229; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 162; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 236-237.

[667] V. N. Hangildin, a.g.e., s.177; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 162.

sıfır şekilli çatı"[668] ve "ekli çatıların kaynak şekli"[669] olarak belirtilen etken çatı için incelediğimiz Ceditçilik Dönemi gramerlerinde şu tanım ve açıklamalar yapılmıştır:

"Eğer fiillerin fâili biliniyorsa ona *maʿlūm fiʿl* 'etken fiil' derler. Meselâ, *yazdım* 'yazdım', *yazdıŋ* 'yazdın', *yazdı* 'yazdı' gibi fiiller bunlardandır." (TTKGS. 1887, 20)

"*Fiʿl-i maʿlūm* 'etken fiil', fâili bilinen fiillerdir ki, *Min kildim.* 'Ben geldim.', *Biradärim kürdi.* 'Erkek kardeşim gördü.', *Şäkirdlär taḥṣīlgä başlayaçaḳtır.* 'Öğrenciler öğrenime başlayacak.' cümlelerindeki fiillerin fâilleri *min* 'ben', *biradärim* 'erkek kardeşim' ve *şäkirdlär* 'öğrenciler' kelimeleridir ve bu fiiller *fiʿl-i maʿlūm* 'etken fiil' olarak adlandırılır." (MYST. 1907, 29)

"*Maʿlūm fiʿl* 'etken fiil', fâiline isnad olunan fiildir. *Yazdı* 'yazdı' fiili gibi." (TörS. 1909, 31)

"Fiilden anlaşılan iş veya hâl ile birlikte o işi işleyen ve o hâlde olan kişi (veya nesne) birlikte anlaşılıyorsa o fiil, *maʿlūm ḥālindägi fiʿl* 'etken hâldeki fiil' diye adlandırılır. *Kütärdi* 'kaldırdı', *açdı* 'açtı', *işitmi* 'işitmiyor', *uḳuġan* 'okumuş' fiilleri gibi." (YHYTTS. 1913, 22)

"*Nigiz bāb* 'etken çatı'- *aldım* 'aldım', *aldı* 'aldı', *bülgänlär* 'bölmüşler', *ḳartayġan* 'yaşlanmış', *kilmäs* 'gelmez', *tapmas* 'bulmaz', *yazdım* 'yazdım'.

Bir işin, bir hâlin olup olmadığını anlatmak için gerekli olan harflerden ibâret olan fiiller *nigiz bāb* 'etken çatı' olurlar ki bunlar diğer bâbların esas kısımlarıdır. Diğerleri bunlara birkaç ek eklenerek yapılırlar." (TS. 1921, 61).

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz etken çatılı, çekimli fiillerin cümle içinde kullanıldığı diğer örnekler şunlardır:

Yaza aldım. "Yaza bildim." (TTKGS. 1887, 27)

Yaza alġan. "Yaza bilmiş." (TTKGS. 1887, 27)

Yazası buldım. "Yazacak oldum." (TTKGS. 1887, 28)

Yazġan buldıḳ. "Yazmış olduk." (TTKGS. 1887, 27-29)

Bizgä kiçä ḳunaḳ kildi. "Bize gece konuk geldi." (MYST. 1907, 29)

---

[668] Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 229.
[669] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 236.

Miŋa mŏʿallim näṣıyḥät ḳıldı. “Bana öğretmen nasihat etti.” (MYST. 1907, 29)

Kitāb yazdım. “Kitap yazdım.” (MYST. 1907, 29)

Ḳaläm bĭrlän yazdım. “Kalemle yazdım.” (TŏrS. 1909, 9)

Ḳalämdä ḳara bĭtdĭ. “Kalemde mürekkep bitti.” (TŏrS. 1909, 9)

Kitābḳa yazdım. “Kitaba yazdım.” (TŏrS. 1909, 9)

Ḳalämnĭ kisdĭm. “Kalemi açtım.” (TŏrS. 1909, 9)

Öydägĭ fikĭr bazarġa yaramıy. “Evdeki fikir pazara uymaz.” (TŏrS. 1909, 27)

Kiçägĭ yaġmır aşlıḳlarġa zarar itkän. “Geceki yağmur ekinlere zarar vermiş” (TŏrS. 1909, 27)

ʿAlī bir kärrä uḳudığı därĭsĭŋ bilür. “Ali bir kez okuduğu dersi bilir.” (TŏrS. 1909, 27)

Bala yazdı. “çocuk yazdı.” (TŏrS. 1909, 31)

Ḳulımnı yudım. “Elimi yıkadım.”, *Ḳalämĭmnĭ yundım.* “Kalemimi yonttum.” (TS. 1911, 58)

Siz kilgännĭ kürdĭm. “Size geleni gördüm.” (TS. 1911, 58)

Baraçağıŋızını bilmädĭm. “Gideceğinizi bilmedim.” (TS. 1911, 58)

Yazıv yazam. “Yazı yazıyorum.”, *Kitāb uḳıdım.* “Kitap okudum.” (TS. 1911, 59)

Bu kŏn ʿĀrĭfnĭ kürdĭm. “Bu gün Arif’i gördüm.” (YHYTTS. 1913, 37)

Ḳalämnĭ bir. “Kalemi ver.” (YHYTTS. 1913, 37)

Kitābnı uḳıym. “Kitabı okuyorum.” (YHYTTS. 1913, 38)

Ḫaṭnı yazam. “Yazıyı yazıyorum.” (YHYTTS. 1913, 38)

Min bu kitābnı uḳıp çıḳtım. “Ben bu kitabın hepsini okudum.” (TS. 1921, 60)

Miŋa mäktūb yazıp bĭr. “Bana mektup yazıver.” (TS. 1921, 60)

Ḳŏyaş çığıp kilä. “Güneş çıkıp gelir.” (TS. 1921, 60)

Miŋa bazardan ḳaläm, ḳara, däftärlär alıp ḳayt. “Bana pazardan kalem, mürekkep, defterler alıp (geri) dön.” (TS. 1921, 60)

Ul iş mөmkīn bulmadı. “O iş mümkün olmadı (gerçekleşmedi).” (TS. 1921, 60)

Süzөmnі taṣdīḳ itdїlär. “Sözümü tasdik ettiler (doğruladılar).” (TS. 1921, 60)

Minөm bärdänbär utınçımnı ḳabūl itärsөŋ indі. “Benim tek oduncumu şimdi (bundan sonra) kabul edersin.” (TS. 1921, 60)

İmān kitөrdі. “İmân etti.” (TS. 1921, 60)

Äti ḳaytmaġan ikän älі. “Baba, henüz dönmemiş.” (TS. 1921, 60)

Sin bügün bїzgä kөrөp çıġarġa kiräk idі. “Senin bu gün bize gelmen gerekiyordu.” (TS. 1921, 60)

Yuḳ ikän. “Yokmuş.” (TS. 1921, 60)

Bar idі. “Vardı.” (TS. 1921, 60)

Tügїl idі. “Değildi.” (TS. 1921, 60)

Ülä yazdım. “Öle yazdım. Az kalsın ölüyordum.” (TS. 1921, 60)

Yїġıla yazdı. “Yıkıla yazdı. Az kalsın yıkılıyordu.” (TS. 1921, 60)

Tabıp birөrmөn. “Buluveririm.” (TS. 1921, 60)

Alıp ḳaytırmın. “Alıp (geri) dönerim.” (TS. 1921, 60)

Satıp birämөn. “Satıveririm.” (TS. 1921, 60)

Yazġan bula indі şunıda. “Şimdi şunu da yazmış olur.” (TS. 1921, 60)

Yazıv yazam. “Yazı yazıyorum.” (TS. 1930, 54)

Kitāb uḳıdım. “Kitap okudum.” (TS. 1930, 55)

4.2.5.3.4.2.2. EDİLGEN ÇATI

Geçişli ve geçişsiz fiillerden *-l-* ve *-n-* ekleri ile kurulan; ancak fiilin gösterdiği işin kimin tarafından yapıldığı belli olmayan, öznesi belirsiz fiil çatısıdır. Edilgen fiil ise, geçişli ve geçişsiz fiillerden edilgen çatı ekleriyle kurulan ve öznesi belli olmayan yani fiilin gösterdiği işi yapan şahsın veya nesnenin açıkça bildirilmediği çekimli fiillerdir.[670]

[670] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 80.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *tŏşım yünälışı* "edilgen çatı"[671], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *mächūl fiʿl* (TTKGS. 1887, 20), (TŏrS. 1909, 31), *mächūl bābı* (Änmüzäc 1895, 14), *fiʿl-i mächūl* (MYST. 1907, 30), *mächūl ḥālindägı fiʿl* (YHYTTS. 1913, 22) terimleriyle belirtilmiştir.[672]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde edilgen çatının açıklaması çeşitli şekillerde yapılmıştır. V. N. Hangildin'e göre, bu çatı gramatik açıdan öznenin pasifliğini, işi yapanın belirsiz olduğunu gösteren bir çatı türüdür.[673] M. Z. Zekiyev de bu çatıda öznenin pasif olarak cümlede rol aldığını belirtir.[674] D. G. Tumaşeva ise, edilgen çatı şekillerinde fiiilin bildirdiği işin nesneyi doğrudan etkilediğini ifade eder.[675]

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, edilgen çatılı fiiller kısaca "fâili bilinmeyen fiiller" (TTKGS. 1887, 20), (MYST. 1907, 30), "mef'ûlüne isnad olunan fiiller" (TŏrS. 1909, 31), "sadece iş veya hâlin anlaşıldığı fiiller" (YHYTTS. 1913, 22) şeklinde açıklanmıştır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde edilgen çatının başlıca eki olarak *-l-* (*-ıl-* , *-ıl-)* eki gösterilir: *bu-ıl-* "boğulmak", *cibär-ıl-* "gönderilmek", *i-ıl-* "eğilmek", *sŏrt-ıl-* "silinmek", *tapşır-ıl-* "verilmek", *u-ıl-* "ovulmak", *yasa-l-* "yapılmak", *yaz-ıl-* "yazılmak" vd. Fiil kökünün son hecesinde veya iki heceli fiillerin ilk hecesinde /*l*/ harfi olduğu takdirde *-l-* (*-ıl-* , *-ıl-)* eki yerine *-n-* (*-ın-* , *-ın-)* eki getirilir: *al-ın-* "alınmak", *bıl-ın-* "bilinmek", *biklä-n-* "kapanmak", *bŏgärlä-n-* "kırışmak", *çŏlga-n-* "sarılmak", *sakla-n-* "saklanmak", *sal-ın-* "salınmak, konulmak", *ülçä-n-* "ölçülmek" vd.[676]

Ceditçilik Dönemi gramerlerini incelediğimizde edilgenlik eki olarak *-l-* ve *-n-* eklerinin belirtildiğini görüyoruz. Ancak bazı çalışmalarda tek başına *-l-* eki, bazı

---

[671] V. N. Hangildin, a.g.e., s.178-179; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 229; D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 165-166; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 237-245 F. Hakimcan, a.g.e., s. 45.

[672] Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Gimad Nugaybäk, *ḳaytma ḳılım* olarak adlandırdığı çatı türü içinde hem edilgen çatıyı, hem de dönüşlü çatıyı incelemiştir. (bk. Gimad Nugaybäk, *Tŏrlek*, Lito-Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1911, s. 41-43.) Benzer bir tasnife G. Alparov'un çalışmasında da rastlanmaktadır. G. Alparov da edilgen ve dönüşlü çatıyı *kaytım* adı altında bir tek çatının ayrı varyantları olarak belirtmiştir. (bk. G. Ḫ. Alparov, *Şäkli Nigezdä Tatar Grammatikası (Tıllıbezneŋ Gıylmi Tikşiriv Yulında Bir Täcribä)*, 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1927, s. 74-76.)

[673] V. N. Hangildin, a.g.e., s.179.

[674] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 238.

[675] D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 165.

[676] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 238; F. Hakimcan, a.g.e., s. 46.

çalışmalarda ise, *-l-* ve *-n-* eklerinin her ikisi de edilgenlik eki olarak kaydedilmiştir. Örneğin Kayyum Nasırî'nin çalışmasında, edilgenlik eki olarak sadece *-l-* eki gösterilmiştir: ör. *bir-ıl̆-* "verilmek" (Änmüzäc 1895, 14). Gabdı̆lgalläm Fäyı̆zẖanov, Hŏsäyı̆n Z. Mäkkäi, Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmalarında ise, edilgenlik ekleri olarak *-l-* ve *-n-* ekleri belirtilmiştir. Bu çalışmalarda Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerde olduğu gibi edilgenlik eklerinin kelimeye eklenme kuralları da açıklanmıştır:

"*Maʿlūm* 'etken' fiili, *mächūl* 'edilgen' kılmak için, şu kaideye itibâr edilir: Meselâ eğer mastar ekinin yani *-maḳ* ile *-mäk* eklerinin ön kısmı müteharrik olsa ya da (ل) '*l*' harfiyle bitmiş olsa o fiillerde *aṣl maddä* 'gövde' sonuna (ن) '*n*' harfi arttırılır. Eğer mastar ekinin ön kısmında sakin varsa buraya önünde kesre olan bir sakinli (ل) '*l*' arttırılır: *yazıldım* 'yazıldım', *yazıldıŋ* 'yazıldın', *yazıldı* 'yazıldı' fiilleri gibi." (TTKGS. 1887, 20)

"*Maʿlūm* 'etken' fiili, *mächūl* 'edilgen' yapmak için, *mäddä-i aṣliyyä* 'gövde' sonuna (ل) '*l*' harfi yoksa (ل) '*l*' harfi arttırılarak yapılır: *yazıldı* 'yazıldı' gibi. Eğer (ل) '*l*' harfi varsa bir (ن) '*n*' arttırılır: *bı̆lı̆ndı̆* 'bilindi' gibi." (TŏrS. 1909, 32)

"*Maʿlūm* 'etken' hâldeki bir fiili, *mächūl* 'edilgen' yapmak için, emir çekimindeki fiilin son harfi (ل) '*l*' olmazsa, onun sonuna bir (ل) '*l*', eğer bu harf vasra bir (ن) '*n*' arttırmak gerekir. Meselâ, *uḳuv* 'okumak'-*uḳudı* 'okudu'- *uḳıldı* 'okundu', *yaz* 'yaz'- *yazdı* 'yazdı'-*yazıldı* 'yazıldı', *al* 'al'- *aldı* 'aldı'- *alındı* 'alındı', *sal* 'sal'- *saldı* 'saldı'- *salındı* 'salındı' fiiileri gibi." (YHYTTS. 1913, 23).

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde edilgen çatının hem geçişli hem de geçişsiz fiillerden yapılabileceği belirtilir.[677] Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, bazı farklı açıklamalarla karşılaşıyoruz. Örneğin Äẖmätcan Mŏstafa'nın çalışmasında edilgen fiilin sadece geçişli fiilden yapılabileceği belirtilmiştir. (TŏrS. 1909, 32). Kayyum Nasırî'nin çalışmasında ise, herhangi bir açıklama yapılmamasına rağmen verilen örneklerin hem geçişli hem de geçişsiz olduğunu görüyoruz: *aç-ıl-* "açılmak", *aṣ-ıl-* "asılmak", *at-ıl-* "atılmak", *bas-ıl-* "basılmak", *bir-ıl̆-* "verilmek", *ṣız-ıl-* "çizilmek", *ṣuy-ıl-* "soyulmak", *tab-ıl-*

[677] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 238.

"bulunmak", *yar-ıl-* "yarılmak", *yasa-l-* "yapılmak, düzenlenmek" vd. (Änmüzäc 1895, 15-19)

4.2.5.3.4.2.3. DÖNÜŞLÜ ÇATI

Fiildeki oluş ve kılışın doğrudan doğruya özneye dönüşünü gösteren, öznenin bir işi kendi kendine yaptığını belirten fiil çatısıdır.[678]

Dönüşlü çatı, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *kaytım yünälışı*[679], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *infiʿāl bābı* (Änmüzäc 1895, 14), *ḳaytım bābı (mächūllär)* (TS. 1911, 54), *ḳaytım bābı* (MTTD. II, 1917, 34), (TS. 1921, 61) terimleriyle belirtilmiştir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde, "fiilin bildirdiği işin özneye geri döndüğünü gösteren çatı"[680], "cümlede öznenin hem işi yapan hem de ondan etkilenen rolde kullanıldığını bildiren çatı"[681] şeklinde tanımlanan dönüşlü çatı için Ceditçilik Dönemi gramerlerinde yapılan tanım ve açıklamalar şunlardır:

"İş veya hâl, fiili gerçekleştiren özneye geri dönse, o fiil *ḳaytım bābı* 'dönüşlü çatı'dan olur." (MTTD. II, 1917, 34)

"İş veya hâlin fiilin öznesine geri dönmesini anlatsa, o fiil *ḳaytım bābı* 'dönüşlü çatı'dan olur." (TS. 1911, 54).

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde dönüşlü çatı, geçişli ve geçişsiz fiillere dönüşlülük eki *-n-* (*-ın-*, *-ĭn-*) eklenmesiyle oluşturulmuştur[682]: *alda-n-* "aldanmak", *bizä-n-* "bezenmek", *bŏrkä-n-* "örtünmek", *buya-n-* "boyanmak", *karaŋgıla-n-* "karanlık olmak", *kızar-ın-* "utancından kızarmak", *kiy-ĭn-* "giyinmek", *tapta-n-* "yerinde saymak", *uv-ın-* "ovunmak", *yabı-n-* "kapanmak", *yŏrĭ-n-* "bir aşağı, bir yukarı dolaşmak", *yuv-ın-* "yıkanmak" vd.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinden farklı olarak Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, dönüşlülük eki olarak hem *-n-* (*-ın-* , *-ĭn-*) eki, hem de *-l-* (*-ıl-* , *-ĭl-*) eki belirtilmiştir. Bu dönem gramerlerinin bazılarında, sadece -

---

[678] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 72.
[679] V. N. Hangildin, a.g.e., s.179-180; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 229-230; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 163-165; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 245-248; F. Hakimcan, a.g.e., s. 45.
[680] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 163.
[681] V. N. Hangildin, a.g.e., s.179.
[682] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 245; ; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 229-230.

n- (*-ın-* , *-ĭn-*) ekleri, dönüşlülük eki olarak gösterilir: *al-ın-* "alınmak", *at-ın-* "sallanmak", *ḳaḳır-ın-* "aksırmak", *ḳaltıra-n-* "kendi kendine titremek", *ḳara-n-* "bakınmak", *ḳaşı-n-* "kaşınmak", *ḳaz-ın-* "kazınmak", *ḳıçḳır-ın-* "bağırıp çağırmak", *ḳıl-ın-* "kılınmak", *maḳta-n-* "övünmek", *ṣızğır-ın-* "kendi kendine ıslık çalmak", *tart-ın-* "çekinmek", *tazar-ın-* "kendi kendine temizlenmek", *tŏt-ın-* "tutunmak", *tuz-ın-* "çok kavga etmek", *uḳı-n-* "okunmak", *yala-n-* "yalanmak", *yasa-n-* "kılık kıyafetini düzenlemek" vd. (Änmüzäc 1895, 14-26)

Bazı çalışmalarda ise, *-l-* (*-ıl-* , *-ĭl-)* ve *-n-* (*-ın-* , *-ĭn-*) ekleri dönüşlülük bildiren ekler olarak kullanılır: *al-ın-* "alınmak", *aṣ-ıl-* "asılmak", *baṣ-ıl-* "basılmak", *bĭl-ĭn-* "bilinmek", *ṣal-ın-* "salınmak" (TS. 1911, 54); *bıl-ĭn-* "bilinmek", *cıy-ın* "hazırlanmak", *kür-ĭn-* "görünmek" (MTTD. II, 1917, 34); *al-ın-* "alınmak", *bül-ĭn-* "bölünmek", *tab-ıl-* "bulunmak", *yaz-ıl-* "yazılmak" (TS. 1921, 61).

4.2.5.3.4.2.4. İŞTEŞ ÇATI

Fiilin gösterdiği oluş ve kılışın birden fazla kişi tarafından karşılıklı veya toplu olarak yapıldığını gösteren fiil çatısıdır.[683]

İşteş çatı, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *urtaklık yünälĭşĭ*[684], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *urtaḳ fiʿl* (TTKGS. 1887, 31), *mŏfāʿalä bābı* (Änmüzäc 1895, 14), *ʿamäldäş bābı (mŏfāʿalä bābı)* (TS. 1911, 53), *urtaḳlıḳ bābı* (YHYTTS. 1913, 32), (MTTD. II, 1917, 34), *ʿamäldäş bābı* (TS. 1921, 62) terimleriyle belirtilmiştir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde, "fiilin bildirdiği işe iki veya daha fazla öznenin katıldığını bildiren çatı"[685], "işin veya hâlin birkaç öznenin dâhil olmasıyla gerçekleştiğini gösteren çatı"[686] ve "fiilin bildirdiği işe iki veya daha fazla nesne ya da şahıs arasında yürütüldüğünü anlatan çatı"[687] şeklinde

---

[683] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 135.
[684] V. N. Hangildin, a.g.e., s.179-180; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 229-230; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 163-165; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 245-248; F. Hakimcan, a.g.e., s. 45.
[685] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 167.
[686] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 180.
[687] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 249.

tanımlanan işteş çatı için Ceditçilik Dönemi gramerlerinde yapılan tanım ve açıklamalar şunlardır:

"Eğer fiil iki fâil arasında ortaklaşa yapılırsa o fiile *urtaḳ fiʿl* 'işteş fiil' denir." (TTKGS. 1887, 31)

"İş ve hâlin iki şahıs arasında olduğunu bildiren fiiller *ʿamäldäş bābı* 'işteş çatı'dan sayılır." (TS. 1911, 53)

"Fiilden anlaşılan anlama karşı *kim bıĭlän?* 'kimle?', *kimlär bıĭlän?* 'kimlerle?', *ni bıĭlän?* 'neyle?', *nilär bıĭlän?* 'nelerle?' soruları sorulsa o fiil, *urtaḳlıḳ bābı* 'işteş çatı'dan olur. Bu tür fiillerden biz tek bir işin birkaç kişi arasında ortak olarak yapıldığını anlarız." (YHYTTS. 1913, 32)

"İş veya hâlin iki veya birkaç şahıs arasında gerçekleşmesini bildiren fiiller *urtaḳlıḳ bābı* 'işteş çatı'dan olur." (MTTD. II, 1917, 34)

"İşin iki nesne arasında birlikte yapıldığını veya bir kişinin bir işi ikinci bir kişiyle paylaştığını anlatan fiillerdir." (TS. 1921, 62).

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde işteş çatı, fiillere işteşlik eki *-ş-* (*-ış-*, *-ĭş-*) eklenmesiyle oluşturulmuştur[688]: *aŋla-ş-* "anlaşmak", *bül-ĭş-* "bölüşmek", *citäklä-ş-* "el ele tutuşarak birlikte yürümek", *kayna-ş-* "kaynaşmak", *kıçkır-ış-* "karşılıklı bağırıp çağırmak", *kĭr-ĭş-* "girişmek", *kŏçakla-ş-* "kucaklaşmak", *kŏl-ĭş-* "gülüşmek", *kür-ĭş-* "görüşmek", *ŏçra-ş-* "karşılaşmak", *ŏylän-ĭş-* "birbiriyle evlenmek", *sana-ş-* "(oyunda) sayışmak", *sŏylä-ş-* "karşılıklı olarak konuşmak", *sug-ış-* "dövüşmek, savaşmak", *tab-ış-* "buluşmak", *üb-ĭş-* "öpüşmek", *yaz-ış-* "yazışmak", *yŏrĭ-ş-* "birbirine gidip gelmek" vd.

İşteş çatının kuruluşu Ceditçilik Dönemi gramerlerinde de aynıdır. Bu dönem gramerlerinde işteş çatıya şu örnekler verilmiştir: *kür-ĭş-* "görüşmek", *sŏylä-ş-* "karşılıklı olarak konuşmak" (TTKGS. 1887, 31); *al-ış-* "güreşmek", *aŋla-ş-* "anlaşmak", *bir-ĭş-* "teslim olmak", *çal-ış-* "vuruşmak", *ḳaç-ış-* "kaçışmak", *ḳara-ş-* "bakışmak", *ḳat-ış-* "birlikte katılmak", *ḳayna-ş-* "kaynaşmak", *ḳıçḳır-ış-* "karşılıklı bağırıp çağırmak", *kĭr-ĭş-* "girişmek", *mata-ş-* "karşılıklı olarak çelme atmak", *sana-ş-* "(oyunda) sayışmak", *ṭab-ış-* "buluşmak", *tart-ış-* "çekişmek", *yara-ş-* "barışmak",

[688] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 250-252; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 230; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 167-168; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 180-181.

yat-ış- “hep birlikte yatmak” (Änmüzäc 1895, 14-21); *bir-i̊ş-* “teslim olmak”, *yaz-ış-* “yazışmak”, (TS. 1911, 53); *yaz-ış-* “yazışmak”, *sөylä-ş-* “karşılıklı olarak konuşmak” (YHYTTS. 1913, 32); *al-ış-* “güreşmek”, *kür-i̊ş-* “görüşmek”, *sөylä-ş-* “karşılıklı olarak konuşmak”, *suġ-ış-* “dövüşmek, savaşmak” (TS. 1921, 62).

4.2.5.3.4.2.5. ETTİRGEN ÇATI

Fiilin, belirtilen oluş ve kılışın başka bir nesneye aktarıldığını gösteren, geçişsiz fiilleri geçişli fiile dönüştüren, geçişli fiillerden asıl hareketin başkalarına yaptırıldığını gösteren çift geçişli fiiller kuran ettirgenlik eklerinden biriyle veya ikisinin üst üste getirilmesiyle oluşturulan fiil çatısıdır.[689] Ettirgen çatıda cümlenin öznesi genellikle işi yapan değil yaptırandır. Bu sebeple bir eylem vasıtalı olarak ikinci veya üçüncü bir özneye yaptırılır.

Ettirgen çatı, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *yөklätüv yünälı̊şı̊* “ettirgen çatı”[690], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *mөtaʿaddī bābı* (Änmüzäc 1895, 15), *yөklätüv bābı* (TS. 1911, 54), (YHYTTS. 1913, 32), (MTTD. II, 1917, 35), (TS. 1921, 62) terimleriyle belirtilmiştir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde ettirgen çatı, “fiilden anlaşılan işin özne tarafından doğrudan doğruya yapılmayıp başka nesnelere (başka kişilere) yaptırıldığını anlatan çatı”[691], “fiilin bildirdiği işin yapılmasının başka bir şahsa veya nesneye yüklendiğini bildiren çatı”[692] ve “öznenin işi birisine ya da başka bir şeye yaptırdığını anlatan fiiller”[693] olarak tanımlanmıştır. Ettirgen çatının Ceditçilik Dönemi gramerlerindeki tanım ve açıklamaları şöyledir:

“İş veya hâlin ikinci bir şahıs tarafından yaptırılmasının anlaşıldığı fiiller, yani anlamında görevlendirmenin olduğu fiiller *yөklätüv bābı* ‘ettirgen çatı’dan olur. Meselâ, *yazdı* ‘yazdı’-*yazdırdı* ‘yazdırdı’, *uḳutdı* ‘okuttu’- *uḳutdırdı* ‘okutturdu’ fiilleri gibi.” (TS. 1911, 54)

---

[689] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 90.
[690] V. N. Hangildin, a.g.e., s.181-184; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 230; D. G. Tumaşi̊va, a.g.e., s. 168-170; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşi̊va, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsi̊ Gumanitar Fännär Bülimi̊, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 252-255; F. Hakimcan, a.g.e., s. 45.
[691] V. N. Hangildin, a.g.e., s.181.
[692] D. G. Tumaşi̊va, a.g.e., s. 168.
[693] F. Hakimcan, a.g.e., s. 45.

"Fiilden anlaşılan işe *kimgä?* 'kime?', *kimlärgä?* 'kimlere?', *nigä?* 'neye?', *nilärgä?* 'nelere?', *kindän?* 'kimden?', *kimlärdän?* 'kimlerden?', *nidän?* 'neden?', *nilärdän?* 'nelerden?' sorularını sormak mümkün olduğu takdirde o fiil, *yŏklätüv bābı* 'ettirgen çatı'dan olur. Bu tür fiillerden, işin bir kişiye söylenip ona yaptırılmasını anlarız. Bu tür fiiller bize işin yapılmasının başkasına yüklendiğini bildirirler. Bu sebeple bu tür fiiller *yŏklätüv bābı* 'ettirgen çatı'dan sayılırlar." (YHYTTS. 1913, 32)

"İş ve hâlin ikinci bir şahıs tarafından yapıldığını bildiren fiiller (*yardır* 'yardır', *aşat* 'yemek yedir' gibi) *yŏklätüv bābı* 'ettirgen çatı'dan olur." (MTTD. II, 1917, 35)

"İşin başka bir kişiye yaptırıldığını anlatan fiillerdir." (TS. 1921, 62).

Tatar Türkçesinde ettirgenlik bildiren çatı ekleri diğer çatı eklerine nazaran oldukça çeşitli ve sayıca oldukça fazladır. Ettirgen çatı, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde geçişli veya geçişsiz fiillere *-t-*, *-tır-/-tĭr-*, *-dır-/-dĭr-*, *-tär-*, *-dar-/ -där-*, *-kar-/-kär-*, *-kır-/-kĭr-*, *-gĭr-* , *-ar-/-är-*, *-ır/-ĭr-*, *-gäz-*, *-kız-/-kĭz-*, *-gız-/-gĭz-*, *-ız-/-ĭz-*, *-sät-* ettirgenlik eklerinin eklenmesiyle kurulmuştur.[694] Bu ekler eklendikleri fiil kök ve gövdelerinin son ses durumları ile tek veya çok heceli oluşlarına göre değişiklik gösterir. Ayrıca Tatar Türkçesinde ettirgen çatı kurulurken kullanılan ettirgenlik eklerinin işlekliği de farklıdır. Örneğin *-t-* ve *-dır-/-dĭr-*; *-tır-/-tĭr-* ettirgenlik eklerinin kullanımı diğerlerine nazaran daha fazladır.[695]

-dır-/-dĭr-; *-tır-/-tĭr-* ekleri, ettirgenlik ekleri içinde en canlı ve en işlek olanıdır. Bu ekler, tek heceli ve sonu ünlüyle biten fiillere veya birden fazla heceli fiillere ünsüz uyumuna uygun olarak getirilir[696]: *i-dĭr-* "eğdirmek", *yu-dır-* "yıkatmak"; *al-dır-* "aldırmak", *bĭl-dĭr-* "bildirmek, belirtmek", *çal-dır-* "çalgı çaldırmak", *äyt-tĭr-* "söz almak, cevap almak", *(y)ıla-t-* "ağlatmak", *kŏl-dĭr-*

---

[694] V. N. Hangildin, a.g.e., s.181-184; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 230; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 168-170; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 252-255; F. Hakimcan, a.g.e., s. 45.

[695] *-t-* ve *-dır-/-dĭr-*; *-tır-/-tĭr-* ettirgenlik eklerinin işlekliği sebebiyle A. A. Yuldaşev bu ekleri, esas ettirgenlik ekleri olarak göstermiştir. Diğer ettirgenlik eklerini ise, çoğunlukla geçişsiz fiillere eklenerek onlardan geçişli fiil türetme görevini üstlenen ekler olarak belirtmiştir. (bk. A. A. Yuldaşev, *Sistema Slovoobrazovaniye i Spryajeniye Glagola v Başkirskom Yazıke*, Moskva, 1958, s. 93.)

[696] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 252.

"güldürmek", *sat-tır-* "sattırmak", *yaz-dır-* "yazdırmak", *yünäl-dĭr-* "iyileştirmek" vd.

Tatar Türkçesinde işlek olarak kullanılan ettirgenlik eklerinden *-t-*, son hecesi ünlüyle veya */y/* ve /r/ ünsüzleriyle biten birden fazla heceli fiillere getirilir[697]: *aşa-t-* "yemek yedirmek", *isnä-t-* "esnetmek", *ĭşlä-t-* "çalıştırmak"; *avıray-t-* "ağırlaştırmak", *kızar-t-* "kızartmak", *kĭr-t-* "sokmak, içine almak", *sŏylä-t-* "söyletmek" vd.

-ır/-ĭr- ettirgenlik ekleri, /ç/, /ş/, /t/ gibi diş ve diş eti ünsüzleriyle biten tek heceli kelimelere eklenir[698]: *bat-ır-* "batırmak", *kaç-ır-* "kaçırmak", *kiç-ĭr-* "geçirmek", *pĭş-ĭr-* "pişirmek", *tŏş-ĭr-* "düşürmek" vd.

-ar-/-är, işlek olmayan ve çok az sayıda örneği bulunan bir ettirgenlik ekidir[699]: *çıg-ar-* "çıkarmak", *kayt-ar-* "döndürmek", *kit-är-* "gidermek" vd.

-ız-/-ĭz- ettirgenlik ekleri[700], sadece birkaç kelimede varlığını sürdüren arkaik bir ektir: *ag-ız-* "dökmek", *im-ĭz-* "emzirmek", *kab-ız-* "ateş yakmak", *tam-ız-* "damlatmak" vd.

-kar-/-kär-, *-kır-/-kĭr-*, *-gĭr-* , *-kız-/-kĭz-*, *-gız-/-gĭz-*, *-gäz-* ekleri, fiile aynı ekin hem /r/'li hem de /z/'li olarak eklenebildiği nadir ettirgenlik eklerindendir[701]: *cit-kĭr-* "ulaştırmak", *cit-kĭz-* "ulaştırmak", *ki-gĭz-* "giydirmek", *kŏt-kar-* "kurtarmak", *mĭn-*

---

[697] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 252.

[698] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 168.

[699] N. A. Baskakov, A. N. Kononov, V. N. Hangildin, D. G. Tumaşĭva ve K. Z. Zinnätullina gibi Türkologlar tarafından ettirgenlik eki olarak belirtilen *-ar-/-är* ekinin bu fonksiyonunu F. Ganiyev kabul etmez. F. Ganiyev, *pĭş-ĭr-* "pişirmek" , *bĭt-ĭr-* "bitirmek, tamamlamak", *bat-ır-* "batırmak" gibi fiillerde bu ekin zamanla anlam kayması ve ekteki ettirgenlik işlevinin körelmesi sonucu tamamen birer sözlük anlamı kazanarak fiilden fiil türeten yapım ekleri durumuna geçtiğini ifade eder. Bu ekle türetilmiş *pĭş-ĭr-* "pişirmek" , *bĭt-ĭr-* "bitirmek, tamamlamak", *bat-ır-* "batırmak" fiillerinin etken çatı anlamı taşıdıkları belirtir. (bk. *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 345-346.)

[700] –(*I*)*z* / -(*U*)*z* eki, Eski ve Orta Türkçe dönemlerinde pek çok örneği bulunan eklerden biridir. (bk. A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Ankara, 1988, s. 61; Necmettin Hacıeminoğlu, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1348, İstanbul, 1992, s. 60-61, 84-85, 94-95, 119.) D. G. Tumaşĭva'ya göre bu ek, Tatar Türkçesinde /z/~/r/ nöbetleşmesi ile hem *-ır/-ĭr-*, hem de *-ız-/-ĭz-* şeklinde ikili kullanıma sahiptir ve bu eklerin kullanım sıklığı aynı değildir. *-ır/-ĭr-* ettirgenlik ekleri, *-ız-/-ĭz-* eklerine nazaran daha işlektir. (bk. D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 168.)

[701] D. G. Tumaşĭva, bu ettirgenlik eklerinden, ön seslerinde yer alan /g/, /k/ ünsüzlerinin düşmesiyle *-ır/-ĭr-*, *-ar-/-är*, *-ız-/-ĭz-* eklerinin oluştuğunu ve onların eski varyantları olduğunu belirtir. (bk. D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 168-169.)

gĭr- “bindirmek”, *mĭn-gĭz-* “bindirmek”, *tŏr-gız-* “ayağa kaldırmak”, *üt-kär-* “geçirmek, bitirmek”, *üt-käz-* “(delikten) geçirmek”, *yat-kır-* “yatırmak, bekletmek”, *yat-kız-* “yatırmak, bekletmek” vd.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde belirtilen ettirgenlik eklerinin Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerindeki durumunu incelediğimizde genellikle *-t-* ve *-dır-/-dĭr-* eklerinin ettirgen çatı ekleri olarak gösterildiğini görüyoruz. Bu ekler dışında Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerde karşılaştığımız diğer ettirgenlik eklerini çalışmasında ele alan ve örneklendiren tek Ceditçilik Dönemi gramercisi Galimcan İbrahim’dir (TS. 1911, 54), (TS. 1921, 62).

Ettirgenlik eklerini *taʿdiyä ädātı* olarak adlandıran Äḫmätcan Mŏstafa’nın çalışmasında ise, dönem gramerlerinden farklı olarak bu eklerin görevinin de açıklandığını görüyoruz. Ettirgenlik eklerinin eklendiği geçişsiz fiilleri geçişli, geçişli fiilleri ise, tekrar geçişli kılan ekler olduğunu belirten Äḫmätcan Mŏstafa, başlıca ettirgenlik ekleri olarak *-t-* ve *-dır-/-dĭr-* eklerini belirtmiştir: *aşa-* “yemek yemek”, *aşa-t-* “yemek yedirmek”, *aşa-t-tır-* “yemek yedirtmek”; *kŏl-* “gülmek”, *kŏl-dĭr-* “güldürmek”, *kŏl-dĭr-t-* “güldürtmek” gibi. (TŏrS. 1909, 27)

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen ettirgenlik ekleri ve bu eklerle oluşturulmuş ettirgen çatılı fiiller şunlardır:

***-t-*:** *al-dır-t-* “aldırtmak”, *yaz-dır-t-* “yazdırtmak”, *yuḳla-t-* “uyutmak” (TTKGS. 1887, 30); *aşa-t-* “yemek yedirmek”, *kŏl-dĭr-t-* “güldürtmek”, *säv-dĭr-t-* “sevdirtmek” (TŏrS. 1909, 27); *aşa-t-* “yemek yedirmek”, *çıġ-ar-t-* “çıkartmak”, *tapta-t-* “buldurtmak”, *tŏş-ĭr-t-* “düşürtmek”, *üt-kär-t-* “geçirtmek” (TS. 1911, 54); *küt-kär-t-* “kaldırtmak” (YHYTTS. 1913, 32); *aşa-t-* “yemek yedirmek (MTTD. II, 1917, 35); *kitĭr-t* “getirtmek” (TS. 1921, 49), *aşa-t-* “yemek yedirmek”, *ĭşlä-t-* “çalıştırmak”, *sayra-t-* “öttürmek” (TS. 1921, 62).

***-dır-/-dĭr-;-tır-/-tĭr-*:** *al-dır-* “aldırmak”, *kŏl-dĭr-* “güldürmek”, *yaz-dır-* “yazdırmak” (TTKGS. 1887, 30); *aç-tır-* “açtırmak”, *al-dır-* “aldırmak”, *ar-dır-* “yormak”, *at-tır-* “attırmak”, *baḳ-tır-* “baktırmak”, *bar-dır-* “ulaştırmak”, *bas-tır-* “bastırmak” (Änmüzäc 1895, 16), *çal-dır-* “çalgı çaldırmak”, *ḳayt-tır-* “geri döndürmek”, *ṣal-dır-* “göndertmek”, *ṣap-tır-* “saptırmak”, *ṣar-dır-* “sardırmak”, *şaş-tır-* “şaşırtmak”, *tap-tır-* “buldurmak”, *tart-tır-* “sürükleyerek çektirmek”, *tay-dır-*

"kaydırmak", *yan-dır-* yandırmak" (Änmüzäc 1895, 17); *aşa-t-tır-* "yemek yedirtmek", *kŏl-dĭr-* "güldürmek", *säv-dĭr-* "sevdirmek" (TŏrS. 1909, 27); *ṣuḳ-tır-* "vurdurmak", *uḳu-t-tır-* "okutturmak", *yaz-dır-* "yazdırmak" (TS. 1911, 54); *sat-tır-* "sattırmak", *yaz-dır-* "yazdırmak" (YHYTTS. 1913, 32); *yar-dır-* "yardırmak" (MTTD. II, 1917, 35); *ṣuġ-ış-tır-* "savaştırmak", *yaz-dır-* "yazdırmak" (TS. 1921, 49), *al-dır-* "aldırmak", *bĭl-dĭr-* "bildirmek, belirtmek", *kil-tĭr-* "getirmek", *tap-tır-* "buldurmak" (TS. 1921, 62).

***-ar-/-är-, -ır-/-ĭr-*:** *kit-är-* "gidermek" (YHYTTS. 1913, 32); *küç-ĭr-* "göçürmek", *pĭşĭ-ĭr-* "pişirmek" (TS. 1921, 62).

***-ḳır-/-kĭr-, -gĭr- , -ḳız-/-kĭz-, -ġız-/-gĭz-*:** *mĭn-gĭr-* "bindirmek", *ṭŏr-ġız-* "ayağa kaldırmak", *yat-ḳız-* "yatırmak, bekletmek", *yat-ḳır-* "yatırmak, bekletmek" (TS. 1921, 62).

***-ḳır-/-kär-, -ḳaz-/-gäz-*:** *ḳŏt-ḳar-* "kurtarmak", *ḳŏt-ḳaz-* "kurtarmak", *üt-kär-* geçirmek", *üt-käz-* geçirmek" (TS. 1921, 62).

***-dar-/ -där-*:** *av-dar-* "düşürmek, çöktürmek, yığmak", *tün-där-* "döndürmek" (TS. 1921, 62).

***-sät-*:** *kür-sät-* "göstermek" (TS. 1921, 62).

Tatar Türkçesinde ettirgenlik eklerinden *-t-* ve *-tır-/-tĭr-*, *-dır-/-dĭr-* üst üste getirilerek de kullanılırlar. M. Z. Zekiyev, ettirgenlik eklerinin bu şekildeki kullanımları sonucunda oluşturdukları fiil çatılarını *katlavlı formalar* "birleşik şekiller" olarak adlandırmıştır. [702] Tatar Türkçesindeki bu tür kullanımlar, fiilin belirttiği oluş ve kılışın başka bir nesneye aktarıldığını bildiren anlamında herhangi bir değişiklik oluşturmaz: *al-dır-t-* "aldırtmak", *äyt-tĭr-t-* "söylettirmek", *biyĭ-t-tĭr-t-* "oynattırtmak", *kürsät-tĭr-t-* "gösterttirmek", *tamız-dır-t-* "damlattırtmak", *uḳı-t-tır-t-* "okutturtmak", *yaz-dır-t-* "yazdırtmak" vd.[703]

Fiile üst üste çatı eklerinin eklenmesiyle kurulan bu tür çatı kuruluşlarına Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de dikkat çekildiğini görüyoruz. Örneğin, geçişli fiillerde geçişlilik ekini tekrar ekleyerek fiilin iki veya üç defa daha geçişli

[702] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 255.
[703] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 255; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 182.

yapılabileceğini belirten Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov, *-t-* ve *-tır-/-tĭr-*, *-dır-/-dĭr-* ekleriyle kurduğu birleşik çatı şekillerine şu kelimeleri örnek vermiştir: *al-* "almak", *al-dır-* "aldırmak", *al-dır-t-* "aldırtmak"; *yaz-* "yazmak", *yaz-dır-* "yazdırmak", *yaz-dır-t-* "yazdırtmak" (TTKGS. 1887, 30).

Bu dönem gramercilerinden Galimcan İbrahim ise, işin bir kişiye yaptırılması durumunda fiile *-t-* ve *-tır-/-tĭr-*, *-dır-/-dĭr-* eklerinden sadece birinin eklenmesi gerektiğini, eğer işi yapanın birden fazla kişi olması durumunda, bu eklerin üst üste getirilerek de kullanılabileceğini belirtir ve bu durumu şu şekilde örneklendirir: *ĭşlä-t-* "çalıştırmak", *ĭşlä-t-tĭr-* "çalıştırtmak", *ĭşlä-t-tĭr-t-* "çalıştırtmak" (TS. 1921, 63).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz diğer birleşik çatılı fiil örnekleri şunlardır:

aşa-t-tır- "yemek yedirtmek", *köl-dĭr-t-* "güldürtmek", *säv-dĭr-t-* "sevdirtmek" (TörS. 1909, 27); *çıġ-ar-t-* "çıkartmak", *töş-ĭr-t-* "düşürtmek", *uḳu-t-tır-* "okutturmak", *üt-kär-t-* "geçirtmek" (TS. 1911, 54).

4.2.6. FİİLİMSİLER (ÇEKİMSİZ FİİLLER)[704]

Fiilimsiler, fiil kök ve gövdelerinden belirli eklerle türetilen; ancak şahıs ekleri alarak çekime giremedikleri için, yargı bildirmeyen, bu özelliklerinden dolayı *bitmemiş fiil* niteliği taşıyan fiillerdir. Dile anlatım gücü zenginliği ve kıvraklık sağlamanın yanı sıra anlatılmak isteneni kısa yoldan anlatma imkânı sağlayan, yancümle kurabilen ve bağlaçların yerine geçebilen çekimsiz fiiller, fiillerden türemelerine rağmen fiilin bütün özelliklerini göstermeyen kelimelerdir. Çekimsiz fiiller, bir oluş, bir kılış ve bir durum bildirdiği, olumlu ve olumsuz biçimleri yapılabildiği için fiil özelliği taşırlar. Ayrıca zaman kavramı, çekimsiz fiillerden

[704] Çekimsiz fiiller, Türkiye Türkçesi gramerinin ele alındığı çeşitli kaynaklarda ve gramer terimleri sözlüklerinde pek çok terimle ifade edilmiştir. Bu terimlerden birkaçı şunlardır: *eylemsiler* (Mehmet, Hengirmen, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara, 1999, s. 177; *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, TDK Yay: 471, Sevinç Basımevi, Ankara, 1980, s. 80; Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 418, Ankara, 1979, s. 378.); *fiilimsiler* (Haydar Ediskun, *Yeni Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1988, s. 283; Ahmet, Topaloğlu, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, 1. basım, Ötüken Yayınları, No: 207, İstanbul, 1989, s. 72.); *yatık fiiller* (bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 419.); *fiil müştakları* (Tahsin Banguoğlu, *Anahatlarıyla Türk Grameri*, İstanbul- 1940, s. 45; Saadet Çağatay, "Eski Osmanlıcada Fiil Müştakları", *DTCF Dergisi*, C. V, Ankara, 1945, s.354.) vd. Çalışmamızda Zeynep Korkmaz'ın *Gramer Terimleri Sözlüğü* (Ankara, 2003, s. 59) ve *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, (Ankara, 2003, s. 863) adlı eserlerinde kullanılan *çekimsiz fiiller* terimi esas alınmıştır.

sadece sıfat-fiillere çeşitli zaman ekleri eklenerek ifade edilebilir. Bu özellikleriyle fiillere benzerler. Ancak, fiil çekimine giremedikleri için de fiillerden ayrılırlar. Cümle içinde isim, sıfat, zarf gibi isim soylu kelimelerin görev ve özelliklerini taşıyan çekimsiz fiiller, bu özellikleriyle de isimlere yaklaşırlar ve isim yönleri ağır basar.[705]

Tatar Türkçesinde *zatlanışsız figıllär*[706], *zatlanışsız figıl formaları*[707] ve *figıl tarmakları*[708] terimleriyle belirtilen çekimsiz fiiller, Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarında değişik eklerle oluşmaları ve cümlede değişik görevler almalarından dolayı genellikle dörde ayrılarak incelenmiştir[709]: *isem figıl* "isim-fiil", *infinitiv* "mastar", *sıyfat figıl* "sıfat-fiil", *xäl figıl* "zarf-fiil". Çekimsiz fiillerin *figıl tarmakları* şeklinde adlandırıldığı V. N. Hangildin'in çalışmasında, dönemin diğer gramerlerinden farklı olarak *infinitiv* "mastar" terimi kullanılmamış ve üç grup belirtilmiştir[710]: *isem figıl* "isim-fiil", *sıyfat figıl* "sıfat-fiil", *xäl figıl* "zarf-fiil".

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil olmak üzere üç tür çekimsiz fiil açıklanmıştır. Bu türlerin her biri çeşitli terimlerle ifade edilmiştir. Çalışmamızda ele alınan çekimsiz fiil türleri, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz türlerle sınırlandırılmıştır.

---

[705] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 863; Nesrin Bayraktar, *Türkçede Fiilimsiler*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 838, Ankara, 2004, s. 3-6.

[706] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäse Gumanitar Fännär Bülemä, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 255; *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 247; *Tatar Teleneң Aŋlatmalı Süzlege-I*, SSSR Fännär Akademiyäse, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsemendäge Tel, Ädäbiyät häm Tarix İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1977, s. 344; Emine Gürsoy Naskali, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 667, Ankara, 1997, s. 29.

[707] D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s.136.

[708] V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 229.

[709] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 255-303; D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 136-161; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 247-251; F. Hakimcan, a.g.e., s. 38-40,43-45.

[710] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 229-242.

4.2.6.1. İSİM-FİİLLER

Fiilin kök ve gövdelerinin karşıladıkları oluş, kılış ve durumları; şahıs ve zamana bağlı olmadan gösteren fiil isimleridir. Fiil kök ve gövdelerine getirilen belirli eklerle fiildeki oluş, kılış ve durumların isimleri bildirilir. [711]

Çekimsiz fiillerin bu türü, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *isĭm figıl* "isim-fiil"[712], *infinitiv* "mastar"[713] terimleriyle, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *maṣdar* (TTKGS. 1887, 17-18), (Änmüzäc 1895, 14), (MYST. 1907, 23, 25), (TŏrS. 1909, 27-29), (TS. 1911, 45-48), (MTTD. II, 1917, 32); *ism-fiʿl* (Änmüzäc 1895, 76) ve *urtaḳ fiʿl* [714] (TS. 1921, 54-55) terimleriyle belirtilmiştir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde başlıca isim-fiil ekleri olarak *-v*, *-uv/-üv* ve *-rga/-rgä*, *-arga/-ärgä*, *-ırga/-ĭrgä* gösterilmektedir. Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *-v*, *-uv/-üv*; *-rga/-rgä*, *-arga/-ärgä*, *-ırga/-ĭrgä*; *-maḳ/-mäk* ; *-ma/-mä* ve *-ş*, *-ış/-ĭş* ekleri, isim-fiil eki olarak belirtilmiştir.

Bu isim-fiil türü bazı Ceditçilik Dönemi gramerlerinde kuruluşunda kullanılan isim-fiil ekine veya kelime kök veya gövdesinin türüne göre çeşitli gruplara ayrılmıştır.

Mastarların sonlarında bulunan *-maḳ/ -mäk* ekleri için *ädāt-ı maṣdar* terimini kullanan Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, *-maḳ/ -mäk* eklerinin atılmış olduğu kelimeyi *māddä-i aṣliyyä* [715] olarak adlandırır ve Tatar Türkçesinde *māddä-i aṣliyyä'*den dört tür mastar oluşturulabileceğini belirtir. Bunlar:

---

[711] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 864.

[712] *İsĭm figıl* terimi, G. Ḥ. Alparov'un *Saylanma Ḫĭzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĭl Bĭlĭmĭ Mäs'älälärĭ)*, (Kazan, 1945, s. 88-94) adlı çalışmasında sıfat-fiilleri belirtmek için kullanılmıştır.

[713] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 298-304; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 158-161; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 249-251; F. Hakimcan, a.g.e., s. 38, 45.

[714] İsim-fiiller için *urtaḳ fiʿl* terimini kullanan tek Ceditçilik Dönemi gramercisi Galimcan İbrahim'dir. *Urtaḳ fiʿl* terimine Galimcan İbrahim'in çalışmasından başka bir de Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov'un çalışmasında rastlanmıştır. Ancak, Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, bu terimi isim-fiil türü için değil de fiilin işteş çatısını belirtmek için kullanmıştır. (bk. Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, *Tatar Tĭlïgä Ḳısḳaça ʿIlmī Ṣarf*, İzd-vo Kazan Univ., Kazan, 1887, s. 30.)

[715] *Mädde-i aṣliyye*: "Asıl mastar." bk. Ahmet Cevat Emre, *Türkçe Sarf ve Nahiv, EskiLisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*, Haz.: Gülden Sağol, Erdal Şahin, Nurgül Yıldız, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 849, Ankara, 2004, s. 283.); "Fiil kökü." (bk. Abdullah Ramiz Paşa, *Emsile-i Türkiyye*, Hazırlayan, Emir İçhem İbden, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 716, Ankara, 1999, s. 211.)

1. *Maṣdar-ı tä'kīdī*[716],

2. *Maṣdar-ı taḫfīfī*[717],

3. *Ḥāṣıl-ı maṣdar* [718],

4. *İsm-i maṣdar*[719].

Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi gibi Äḫmätcan Mŏstafa da *-maḳ/ -mäk* eklerini *ädät-ı maṣdar* olarak gösterir. Bu eklerin düşürülmesinden sonra kalan kısmı o da *mäddä-i aṣliyyä* olarak adlandırır ve bu yapıdan dört tür mastar oluşturulabileceğini belirtir. Bunlar:

1. *Maṣdar-ı tä'kīdī*,

2. Masdar-ı taḫfīfī,

3. *Maṣdar-ı näv ʿī*,

4. *İsm-i maṣdar.*

Äḫmätcan Mŏstafa'nın belirttiği mastar türleri ile Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin belirttiği mastar türleri oluşumlarında kullanılan ekler ve açıklamaları bakımından aynıdır. Aralarındaki farklar kullanılan eklere göre şekillenen mastarları belirten terimlerden kaynaklanmaktadır.

Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, kelime kökünün fiil, isim veya sıfat oluşuna göre üç tür mastar belirtir. Bunlar:

1. *Maṣdar-ı fiʿlī*,

2. *Maṣdar-ı ismī*,

3. *Maṣdar-ı vaṣfī.*

Ceditçilik dönem Tatar gramerlerinde isim-fiil türünün ele alınışına baktığımızda gramercilerin her birinin farklı farklı açıklamalar yaptığını görüyoruz. Yine bu dönem gramerlerinde belirtilen isim-fiil ekleri, Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde belirtilen eklere nazaran daha çeşitlidir.

---

[716] *Maṣdar-ı te'kīdī*: "*Ar.* Soyut ad yapan '-lık, -lik' ekini alan masdar 'kesmeklik, kırmaklık' gibi." (bk. Abdullah Ramiz Paşa, a.g.e., s. 211.)

[717] *Maṣdar-ı taḫfīfī*: "*Ar.* '-ma, -me' eki alan masdar 'kesme, kırma' gibi." (bk. Abdullah Ramiz Paşa, a.g.e., s. 211.)

[718] *Ḥāṣıl-ı maṣdar*: "*Ar.* '-mak, mek' eki yerine –ış (-iş, -uş, -üş) getirilerek yapılan masdar 'geliş, gidiş, oturuş' gibi." (bk. Abdullah Ramiz Paşa, a.g.e., s. 209.)

[719] *İsm-i maṣdar*: "*Ar.* Masdarın ismi." (bk. Abdullah Ramiz Paşa, a.g.e., s. 210.)

Çalışmamızda isim-fiil ekleri, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde belirtilen çeşitlerine göre incelenmiştir.

4.2.6.1.1. *-v, -uv/-üv*:

Bütün fiil kök ve gövdelerinden isim-fiil yapmak için kullanılan işlek bir isim-fiil ekidir. *-v*, *-uv/-üv* ekli çekimsiz fiiller, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *isĕm figıl* "isim-fiil" terimiyle, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, *maṣdar-ı taḥfīfī* (MYST. 1907, 23, 25) ve *ism-i maṣdar* terimleriyle belirtmiştir (TörS. 1909, 29).

Tatar Türkçesinin *-v*, *-uv/-üv* ekli isim-fiilleri, aynı zamanda hem isim hem de fiil anlamına sahiptir. Türkiye Türkçesindeki karşılığı *-ma/-me* ekli isim-fiiller olan bu kelime türü, bütün fiil kök ve gövdelerine *-v*, *-uv/-üv* eklerinin eklenmesiyle oluşturulur: *aklav* "aklamak", *bĕlüv* "bilme", *kilüv* "gelme", *kitüv* "gitme", *saklav* "koruma", *sŏyläv* "söyleme, konuşma", *tŏruv* "durma", *ukıv* "okuma"[720], *baruv* "varma", *utıruv* "oturma", *uylav* "düşünme", *yäşäv* "yaşama"[721], *kaytuv* "geri dönme", *taşuv* "taşma", *tŏtuv* "tutma", *yazuv* "yazma" [722]

-v, *-uv/-üv* ekli isim-fiil türü, hem fiil hem de ismin çeşitli gramatik göstergelerine sahiptir. Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde bu çekimsiz fiil türünün fiillik şu özellikleri belirtilir:

1. Fiiller gibi olumsuzluk eki alırlar: *bĕlmäv* "bilmeme", *kilmäv* "gelmeme", *kitmäv* "gitmeme", *saklamav* "korumama", *sŏylämäv* "söylememe, konuşmama", *tŏtmav* "tutmama", *ukımav* "okumama", *yazmav* "yazmama" vd.

2. Fiiller gibi çatı ekleri alabilirler: *yuvıluv* "yıkanma", *yuvınuv* "yıkanma", *yuvındıruv* "yıkatma", *yuvdıruv* "yıkatma", *yuvdırtuv* "yıkatma" vb.

İsimlik özellikleri ise, şu şekilde belirtilmiştir:

1. İsimler gibi hâl ile çekimlenirler: *kaytuvnıŋ* "geri dönmenin", *kaytuvga* "geri dönmeye", *kaytuvnı* "geri dönmeyi", *kaytuvda* "geri dönmede", *kaytuvdan* "geri dönmeden" vb.

---

[720] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 299.
[721] D. G. Tumaşĕva, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 158.
[722] F. Y. Yusupov, D. G. Tumaşĕva, B. M. Miftahov, *Tatar Tĕlĕ 6*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1992, s. 146.

2. İsimler gibi çokluk eki alırlar: *kaytuvlarıgız* “geri dönmeleriniz”, *kaytuvları* “geri dönmeleri”, *uylavlar* “düşünmeler”, *yazuvlar* “yazmalar” vb.

3. İsimler gibi iyelik ekleri ile çekimlenirler: *kaytuvım* “geri dönmem”, *kaytuvıŋ* “geri dönmen”, *kaytuvı* “geri dönmesi” vb.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi gramerleri içinde sadece Galimcan İbrahim’in çalışmasında *-v*, *-uv/-üv* eklerinin kullanım özellikleriyle ilgili olarak açıklama yapıldığını görüyoruz.

Galimcan İbrahim, *-v*, *-uv/-üv* ekleriyle oluşturulan kelimelerin cümledeki kullanım yerlerine göre isim veya fiil görevini üstlenebilme özelliklerini *buyav* “boya, boyama” kelimesini örnek göstererek açıklamıştır. *Buyav* “boya, boyama” kelimesinin isim olarak kullanılışına *Bazardan ḳızıl buyav aldım*. “Pazardan kızıl boya aldım.” cümlesini, fiil olarak kullanılışına da *Sin bunı yäşĭlgä buyav kiräk idĭ.* “Sen bunu yeşile boyamalıydın.” cümlesini örnek olarak vermiştir. *Sabaḳıŋnı ukuv kiräk idĭ.* “Dersini okumalıydın.” cümlesinde de *ukuv* “okuma” kelimesinin benzer şekilde fiil görevinde kullanıldığını belirtmiştir (TS. 1921, 55). Galimcan İbrahim, aynı kelimenin farklı kelime türlerinde kullanılış özelliğine de dikkat çekmiştir.

Galimcan İbrahim, “Bu tür fiillerin isim mi, yoksa fiil mi olduğunu ayırmak için onları benzer şekilde emirden yapılmış ikinci bir mastarla değiştirmek gerekir. Eğer o zaman anlam bozulursa isim, bozulmazsa fiil olduğu anlaşılır. Birkaç örnekte bunun gibi değiştirerek *Bazardan ḳızıl buyarġa aldım.* ‘Pazardan kızıl boyamak aldım” diye söylesek anlam tamamıyla bozulur. Diğerinde de böyledir.” şeklindeki açıklamasıyla da bu tür kelimelerin cümle içindeki kullanımları sırasında anlamdan hareket ederek hangi kelime türünün görevini üstlendiklerinin bulunabileceğini açıklamıştır (TS. 1921, 55).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *-v*, *-uv/-üv* ekleriyle kurulan isim-fiillere verilen örnekler şunlardır:

kürüv “görme”, *yazuv* “yazma” (MYST. 1907, 23); *yazuv* “yazma”, *yazmav* yazmama” (MTTD. II, 1917, 32); *ḳaytuv* “geri dönmek”, *kilüv* “gelmek”, *yŏḳlav* “uyumak” (TS. 1921, 54).

4.2.6.1.2. *-rga/-rgä ,-arga/-ärgä, -ırga/-ırğä*:

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *infinitiv* "mastar" olarak adlandırılan çekimsiz fiillerin kuruluşunda kullanılan işlek bir isim-fiil ekidir.

Tatar Türkçesinde *-rga/-rgä*, *-arga/-ärgä*, *-ırga/-ırğä* ekleriyle kurulan isim-fiiller, *isem figıl* "isim-fiil" olarak adlandırılan çekimsiz fiil türünde olduğu gibi şahıs ve zaman ile çekimlenmezler. Türkiye Türkçesindeki karşılığı *-mak/-mek* ekli isim-fiillerdir. *İnfinitiv* "mastar", *-rga/-rgä*, *-arga/-ärgä*, *-ırga/-ırğä* eklerinden uygun olanın fiile eklenmesiyle kurulur. Tarihî bakımdan bu ek, gelecek zaman sıfat-fiiline yönelme hâli ekinin eklenmesiyle oluşmuştur. (*-r* ,*-ar/-är*, *-ır/-ır* + *-ga/-gä*) Olumsuz şekli *-maska/-mäskä* ekleriyle kurulur.[723]

Mastar ekleri, fiilin hece sayısına ve yapısına göre eklenir. Ünsüzle biten iki veya ikiden fazla heceli ya da akıcı /r/ ünsüzüyle biten bir veya birden fazla heceli fiil kök veya gövdelerine *-ırga/-ırğä* ekleri getirilir: *bitirmek* "bitirmek, tamamlamak", *çıgarırga* "çıkarmak", *totınırga* "tutunmak", *ukıtırga* "okumak"; *barırga* "gitmek", *kaytarırga* "çevirmek, döndürmek", *kürğä* "görmek, başarmak", *ürğä* "örmek, kök salmak" vd.

Ünlü ile biten iki veya ikiden fazla heceli fiil kök veya gövdelerine *-rga/-rgä* ekleri getirilir: *ırgırga* "zıplamak", *kimğä* "azalmak", *tımtğä* "her yeri didik didik etmek", *ukırga* "okumak" vd.

Ünlü veya ünsüzle biten tek heceli fiillere ise, *-arga/-ärgä* mastar ekleri eklenir: *atarga* "atmak", *bizğä* "bezmek", *ilägä* "asmak, takmak, geçirmek", *kuarga* "kovmak", *tınarga* "dinmek", *tuarga* "doğmak", *übärgä* "öpmek", *yazarga* "yazmak" vd.[724]

rga/-rgä, *-arga/-ärgä*, *-ırga/-ırğä* ekleri, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde de esas isim-fiil eklerinden biri olarak belirtilmiştir. Ancak bu dönem çalışmalarında *rga/-rgä*, *-arga/-ärgä*, *-ırga/-ırğä* ekleriyle kurulan isim-fiillerle ilgili herhangi bir açıklama yapılmamıştır. Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekleri şunlardır:

---

[723] F. S. Safiullina, M. Z. Zekiyev, *Ğäzğı Tatar Ädäbi Tele*, Mägarif, Kazan, 1994, s. 237; V. N. Hangildin, *Tatar Teleneñ Grammatikası. Morfologiya Buyınça Oçerklar*, Tatar Kitap Näşriäte, Kazan, 1954, 236-237.

[724] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 298-304; D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 158-161; Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 249-251; F. Hakimcan, a.g.e., s. 38, 45.

Yazarġa kiräk. “Yazmak gerek.”, *Aşarġa vaḳıt.* “Yemek zamanı.”, *Yuḳlarġa vaḳıt.* “Uyumak zamanı.”, *Ḳaytırġa vaḳıt.* “Geri dönme zamanı.”, *Barmasḳa yaramıy.* “Gitmemek olmaz.”, *Bu süznĭ inkār itmäskä kiräk.* “Bu sözü inkâr etmemek gerek.” (Änmüzäc 1895, 76); *yazarġa* “yazmak”, *yazmasḳa* “yazmamak” (MTTD. II, 1917, 32); *ıĭşlärgä* “yapmak”, *kilĭrgä* “gelmek”, *yazarġa* “yazmak” (TS. 1921, 54).

4.2.6.1.3. *-mak/-mäk*:

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *-mak/-mäk* ekli isim-fiillere çok az yer verilmiştir. *İnfinitiv* olarak adlandırılan çekimsiz fiil türü açıklanırken *-mak/-mäk* ekli isim-fiillere kısaca değinildiğini görüyoruz. Bu dönem gramercileri bu ekle kurulan isim-fiilleri, Tatar Türkçesinin eski yazı diline ait bir şekil olarak belirtmiştir.[725] *-mak/-mäk* ekli isim-fiillerin çok eski tarihlerden başlayarak kullanılagelen bir çekimsiz fiil türü olduğunu belirten ünlü Tatar dilcisi F. A. Ganiyev, bu ekle kurulan isim-fiillerin XX. yüzyılın başına kadar Tatar Türkçesinde kullanıldığını ve bu dönemden itibaren bu ekin kullanımdan kalktığını ifade eder. Bu eklerin bulunma hâli ekiyle birlikte az sayıdaki kullanım örneklerinin de bulunduğunu şu örnek cümle ile belirtir: *İrtä bıĭän kaynamakta bu bazar*, *kaysısı satmaktadır*, *kaysı ala.* “Sabahleyin kaynamakta (hareketlenmekte) bu pazar, bazıları satmaktadır, bazısı da almakta.” (A. Tukay). F. A. Ganiyev, *-mak/-mäk* ekli isim-fiillerin *may yazmak*, *can çıkmak* ve *ir birmäk*, *can birmäk* gibi bazı atasözlerinde hâlen yaşatıldığına da değinmiştir.[726]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *-mak/-mäk* ekli isim-fiillere çok az yer verilmesine rağmen Ceditçilik Dönemi gramerlerinde bu ekin isim-fiil kuruluşundaki önemi ve örnekleri üzerinde ayrıntılı olarak durulmuştur.

Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, *-mak/-mäk* ekli isim-fiilleri, *maṣdar-ı fiʿlī* olarak adlandırmıştır. Ayrıca *-mak/-mäk* eklerinin önüne *-la-/ -lä-* ekleri geldiğinde isim-

[725] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 303; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 161; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 146-147; V. N. Hangildin, a.g.e., 237.

[726] F. A. Ganiyev, “İnfinitiv”, *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 303.

fiilin *maṣdar-ı ismī*, *-la-ş-/ -lä-ş-* ekleri geldiğinde ise, isim-fiilin *maṣdar-ı vaṣfī* olarak adlandırılması gerektiğini belirtir. (TTKGS. 1887, 17-18)

Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında ise, *-mak/-mäk* ekli isim-fiiller, *maṣdar* başlığı altında birkaç türe ayrılarak incelenmiştir. Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, masdarı fiillerin aslı olarak tanımlar ve *-maḳ* eki ile kurulan mastarları *maṣdar-ı ṣaḳīl*, *-mäk* ekiyle kurulan mastarı da *maṣdar-ı ḫafīf* olarak adlandırır (MYST. 1907, 23).

Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında olduğu gibi Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmasında da mastarlar *-maḳ* ya da *-mäk* eklerinden birini almalarına göre *maṣdar-ı ṣaḳīl* ve *maṣdar-ı ḫafīf* şeklinde incelenmiştir (TŏrS. 1909, 27).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Galimcan İbrahim, döneminde yayımlanan çalışmalardan farklı olarak *-mak/-mäk* ekli isim-fiillerin çeşitli eklerle kullanıldıklarında kazandığı anlam çeşitliliğiyle ilgili bazı tespitlerde bulunmuştur. Galimcan İbrahim, *-maḳ/ -mäk* ekleriyle biten isim-fiillere *+çı/+çĭ* ekleri eklendiğinde kelimeye isteme, dileme anlamlarını kattığını ifade eder: ör. *Ḳuzġatmaḳçı bulsaŋ ḫālıḳ küŋĭllärĭŋ, tibrätmäkçĭ bulsaŋ iŋ niçkä ḳŏlların, kŏyläv tiyĭş, älbät, açı häsrät kŏyĭnıç kiräk tügĭl, maʿnäsı yuḳ kŏlkĭ uyın.* "Halkın gönlünü kımıldatmak istiyorsan, en ince ellerini (bile) sallatmak istiyorsan, elbette şarkı söylemen gerekir, acı hasret, yanma gerekmez, anlamı yok gülünç fikrin." (TS. 1921, 54). *-maḳ/ -mäk* ekleriyle biten isim-fiillere *+da/+dä* ekleri eklendiğinde ise, bildirme kiplerinden şimdiki zaman anlamının ifade edildiğini ve kelimeye süreklilik anlamı katıldığını belirtir: *Diŋgĭz aḳrıŋġına tibränmäkdä idĭ.* "Deniz yavaşça dalgalanıyordu." (TS. 1921, 55).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *-maḳ/-mäk* ekleriyle kurulan isim-fiillere verilen örnekler şunlardır:

barmaḳ "varmak", *ḳaytmaḳ* "geri dönmek" *ĭş-lämäk* "çalışmak", *yaḫşılanmaḳ* "iyileşmek", *yamanlaşmaḳ* "kötüleşmek" (TTKGS. 1887, 17-18); *aşamaḳ* "yemek yemek", *aŋlamaḳ* "anlamak", *avırmaḳ* "hastalanmak", *ḳadaḳlamaḳ* "çivilemek", *ḳısḳarmaḳ* "kısalmak", *ḳızarmaḳ* "kızarmak", *kiŋäymäk* "genişlemek", *ḳŏçaḳlamaḳ* "kucaklamak", *ḳŏtḳarmaḳ* "kurtarmak", *küzätmäk* "gözetmek, gözetlemek", *pıçaḳlamaḳ* bıçaklamak", *ṣarġaymaḳ* "sararmak", *tarıḳmaḳ* "sıkılmak, bıkmak", *tŏzäymäk* "doğrulmak", *yäşämäk* "yaşamak", *yäşärmäk* "yeşermek,

gençleşmek”,*yoḳlamaḳ* “uyumak”, *yuḳarmaḳ* “incelmek”, *zuraymaḳ* “büyümek” (Änmüzäc 1895, 64); *barmaḳ* “varmak”, *ḳaramaḳ* “bakmak”, *ṣızmaḳ* “çizmek”, *ṣormaḳ* “sormak”, *uḳımaḳ* “okumak”, *utırmaḳ* “oturmak”, *yazmaḳ* “yazmak”, *bilmäk* “bilmek”, *birmäk* vermek”, *kilmäk* gelmek”, *kitmäk* gitmek”, *sikirmäk* “atlamak”, *sizmäk* “sezmek”, *söymäk* “sevmek”, *öyränmäk* “öğrenmek” (MYST. 1907, 23); *yazmaḳ* “yazmak” (MTTD. II, 1917, 32); *bar-maḳ* “varmak”; *kilmäk* “gelmek”; *yazmaḳ* “yazmak” (TS. 1921, 54).

4.2.6.1.4. *-ma/-mä*:

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde isim-fiil eki olarak belirtilmeyen *-ma/ -mä* eki, iş veya hareket sonucunda meydana gelen nesnenin adını bildirmek için kullanılan fiilden isim yapma ekidir: *bilişmä* “kılavuz, rehber”, *bülmä* “oda”, *katnaşma* “karışım”, *öyışma* “kuruluş”, *ubılma* “çökme, çukur”.[727]

Hösäyin Z. Mäkkäi, bu isim-fiil türünü, “bazı mastarların sonlarındaki /*ḳ/* ve /*k*/ seslerinin atılmasıyla oluşturulan mastarlar” şeklinde açıklamıştır (MYST. 1907, 24).

-ma/ -mä ekli isim-fiilleri, Hösäyin Z. Mäkkäi *ism-i maṣdar*, Äḥmätcan Möstafa ise, *masdar-ı talḫfīfī* terimiyle belirtmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *-ma/-mä* ekleriyle kurulan isim-fiillere verilen örnekler şunlardır:

alma “alma”, *kürmä* “görme”, *ṣatma* “satma” (MYST. 1907, 25); *kürmä* “görme”, *yazma* “yazma” (TörS. 1909, 29).

---

[727] *Tatar Grammatikası I. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev K. Z. Zinnatullina, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 1998, s. 258; V. N. Hangildin, *Tatar Tili Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 260-261.

4.2.6.1.5. -ş, -(y)ış / -(y)ĭş:

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde isim-fiil eki olarak belirtilmeyen *-ş*, *-(y)ış*/*-(y)ĭş* ekleri, fiilin hareketini, tarzını gösteren fiilden isim türetme eklerinden biri olarak gösterilir: *barış* "gidiş", *karaş* "bakış, görüş", *kaytış* dönüş", *ŏçış* "uçuş", *tŏzĭlĭş* "diziliş", *üsĭş* "yetişme", *yasalış* "yapma, yapış".[728]

-ş, *-(y)ış*/*-(y)ĭş* ekli isim-fiilleri, Ceditçilik Dönemi gramercilerinden Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi, *ḥāṣıl-ı maṣdar* (MYST. 1907, 25), Äḫmätcan Mŏstafa ise, *maṣdar-ı nävʿī* olarak adlandırmıştır (TŏrS. 1909, 29).

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz *-ş*, *-(y)ış*/*-(y)ĭş* ekli isim-fiil örnekleri şunlardır:

kürĭş "görüş", *yazış* "yazış" (MYST. 1907, 25); *uḳuyış* "okuyuş", *sŏyläyĭş* "söyleyiş" (TŏrS. 1909, 29).

4.2.6.2. SIFAT-FİİLLER

Sıfat-fiil, sayı ve şahsa bağlı fiil çekimine girmeyen, ancak aldığı eklerle fiilin zamana bağlı olarak taşıdığı kavramı sıfatlaştırdığından kendisinde sıfat ve fiil niteliklerini birleştiren fiil şeklidir.[729]

Çekimsiz fiillerin bu türü, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *sıyfat figıl* terimiyle[730], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *ism-i fāʿil* (TTKGS. 1887, 26), (Änmüzäc 1895, 53, 57), (TŏrS. 1909, 39); *ism-i mäfʿūl* (TTKGS. 1887, 26), (TŏrS. 1909, 40) ve *tŏrdäş* (TS. 1911, 40-44), (MTTD. II, 1917, 29), (TS. 1921, 42-51) terimleriyle belirtilmiştir.[731]

---

[728] *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya,* Moskva, 1969, s. 147-148.

[729] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 189.

[730] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 255-290; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 136-147; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 247-248; F. Hakimcan, a.g.e., s. 39-40.

[731] Tatar Türkçesinin ilmî olarak incelendiği ilk gramer kitabı olan *Şäkli Nigĭźdä Tatar Grammatikası* (Kazan, 1926, 1927) adlı çalışmasında G. Ḫ. Alparov, sıfat-fiilleri, *isĭm figıl* şeklinde adlandırmış ve üç gruba ayırmıştır: 1. *Ütkän zaman isĭm figıllär* (*algan*, *kilgän*, *yazgan*) "geçmiş zaman isim-fiilleri (almış, gelmiş, yazmış)", 2. *Kiläçäk zaman isĭm figılläriĭ* (*bulaçak*, *kiläçäk*, *kürĭşäçäk*) "gelecek zaman isim-fiilleri (olacak, gelecek, görüşecek)", 3. *Cavap isĭm figılläriĭ* (*agar*, *kürsätĭr*, *yanar*, *almas*, *bĭtmäs*, *işĭtĭlmäs*, *ütmäs*) "cevap isim-fiilleri (akar, gösterir, yanar, almaz, bitmez, işitilmez, geçmez)".

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde sıfat-fiillerin bünyelerinde hem sıfat hem de fiil özelliklerini birleştirmeleri ve çekimsiz fiil şekilleri olmaları ayrıntılı olarak incelenmiştir. Bu çalışmalarda, sıfat-fiillerin fiillik özellikleri ve sıfatlık özellikleri özellikle cümle içindeki kullanımlarından yola çıkılarak belirlenmeye çalışılmıştır. Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde sıfat-fiillerin şu özellikleri üzerinde durulmuştur:

Fiillerden yapılan ancak fiiller gibi fiil çekimine giremeyen sıfat-fiiller, cümlede bir sıfatın kullanılabileceği her yerde kullanılabilirler. Taşıdıkları fiil özellikleri dolayısıyla, kendilerinde var olan hareket ve zaman kavramlarını, ad oldukları sıfata aktarabilirler, varlıkları ve nesneleri hareket ve zaman gösterme özellikleriyle de geçici olarak niteleyebilirler. Cümlede sıfat olarak kullanıldıkları kelime gruplarında hâl, iyelik ve çokluk eklerini almazlar: *ukıgan kĕşĭ* "okuyan kişi", *ukıgan kĕşĭnĭŋ* "okuyan kişinin", *ukıgan kĕşĭgä* "okuyan kişiye", *ukıgan kĕşĭlär* "okuyan kişiler" vd.

Önüne gelerek niteledikleri ismin düşmesi sonucunda geçici hareket isimleri yaparlar. Bu şekildeki kullanımlarında cümlede isim görevini üstlenirler ve hâl, iyelik ve çokluk ekleriyle çekimlenebilirler: *ukıgan kĕşĭ* "okuyan kişi"- *ukıganıŋ* "okuyanın", *ukıgana* "okuyana", *ukıganlar* "okuyanlar" vd.

Fiiller gibi olumsuzluk eki alabilirler: *ukımagan kĕşĭ* "okumayan kişi", *kaytmagan soldatlar* "geri dönmeyen askerler" vd.

Fiiller gibi çatı ekleri alabilirler: *ukıgan kitap* "ukunan kitap", *ukılgan kitap* "ukunulan kitap" *ukıttırgan kitap* "ukutturulan kitap"; *sŏyläväçĭ kĕşĭ* "söyleyen kişi", *sŏylätüväçĭ kĕşĭ* "söyleten kişi" vd.[732]

Tatar Türkçesinde fiili, zamana bağlı olarak sıfatlaştıran çeşitli ekler kullanılır. Sıfat-fiil ekleri olarak ifade edebileceğimiz bu ekler, şunlardır: *-gan/-gän*, -

---

G. Ḫ. Alparov, *isĕm fiġıl* "isim-fiil" olarak belirttiği kelime türünün şahıs ekleri alarak üç ayrı zamana göre çekimlenebilen bir özelliğe sahip olduklarını ifade eder. Bunları da şu şekilde örneklendirir: *kil-* "gelmek": *kilgänmĕn* "gelenim", *kilgänsĕŋ* "gelensin", *kilgän* "gelen"; *bĕl-* "bilmek": *bĕläçäkmĕn* "bileceğim", *bĕläçäksĕŋ* "bileceksin", *bĕläçäk* "bilecek"; *tüz-* "dayanmak": *tüzärmĕn* "dayanırım", *tüzärsĕŋ* "dayanırsın", *tüzär* "dayanır"; *bul-* "olmak": *bulmamın* "olmam", *bulmassıŋ* "olmazsın", *bulmas* "olmaz". (bk. G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫĕzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĕl Bĕlĕmĭ Mäs'älälärĭ)*, Tatar Kitap Näşriyätĭ, Kazan, 1945, s. 97.)

[732] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 255-256; F. *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 39.

kan /-kän, *-vçı/-vçı̆*, *-uvçı/-üvçı̆*, *-a /-ä*, *-(ı)y/-i tŏrgan*, *-r*, *-ır/-ı̆r*, *-ar/-är*, *-mas/-mäs*, *-açak/-äçäk*, *-yaçak/ -yäçäk*, *-ası/-äsı̆*. Bu ekler, eklendikleri fiile geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman anlamı katarlar. Buna göre de Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası ve Ceditçilik Dönemi gramerlerinde, bu çekimsiz fiil türü, geçmiş zaman, şimdiki zaman ve gelecek zaman bildiren sıfat-fiiller şeklinde üç gruba ayrılır. Bu özelliklerinden dolayı çalışmamızda bildirdikleri zamana göre farklılaşan sıfat-fiil ekleri ve eklerle kurulmuş sıfat-fiil örnekleri alt başlıklar hâlinde incelenmiştir.

4.2.6.2.1. GEÇMİŞ ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ

Geçmiş zaman sıfat-fiili, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *ütkän zaman sıyfat figıl*[733], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *ism-i mäfʿūl* (TTKGS. 1887, 26), (TŏrS. 1909, 40), *ütkän zamān tŏrdäşı̆* (TS. 1911, 41-42), (MTTD. II, 1917, 29) ve *tŏrdäşlärnıŋ ḥäzı̆rgı̆ zamānı* (TS. 1921, 49) terimleriyle belirtilen sıfat-fiil türüdür.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde ve Ceditçilik Dönemi gramerlerinde işlek kullanılan geçmiş zaman sıfat-fiil ekleri olarak *-gan/-gän*, *-kan /-kän* belirtilmiştir. Bu ekler dışında az sayıda örnekte *-mış/-mı̆ş* geçmiş zaman sıfat-fiil ekinin kullanımına da rastlanmıştır.

4.2.6.2.1.1. *-gan/-gän*, *-kan /-kän*:

Tatar Türkçesinde duyulan geçmiş zaman çekiminde de kullanılan bu ek, en işlek kullanıma sahip geçmiş zaman bildiren sıfat-fiil ekidir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *-gan/-gän*, *-kan /-kän* geçmiş zaman sıfat-fiil ekli sıfat-fiil örnekleri şunlardır: *cıygan ciläk* "toplanmış çilek", *kilgän kı̆şı̆* "gelmiş kişi", *pı̆şkän aş* "pişmiş aş", *ukımagan kitap* "okunmamış

[733] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşı̆va, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsı̆ Gumanitar Fännär Bülı̆mı̆, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 259-272; D. G. Tumaşı̆va, *Häzı̆rgı̆ Tatar Ädäbi Tı̆lı̆ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 140-144; *Häzı̆rgı̆ Tatar Ädäbi Tı̆lı̆ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 247; F. Hakimcan, a.g.e., s. 40.

kitap", *kötelmägän ḫäl* "beklenmedik durum", *kilmägän kunak* "gelmemiş konuk"[734], *atkan* "atılmış", *äytkän* "söylenmiş", *ukılgan* "okunmuş"[735], *aşagan* "yenmiş", *cırlagan* "şarkı söylemiş", *içkän* "içilmiş", *işlägän* "işlemiş, yapmış", *köräşkän* "mücadele etmiş", *kaytkan* "geri dönmüş", *turagan* "doğramış", *tuvgan* "doğmuş", *tuzgıgan* "dağılmış"[736], *bargan yul* "gidilmiş yol", *kilgän kunak* "gelmiş konuk", *kaytkan kişe* "geri dönmüş kişi", *üskän kız* "yetişmiş kız", *ukıgan kitap* "okunmuş kitap", *ukıgan kitaplar* "okunmuş kitaplar", *ukıgan kitabım* "okunmuş kitabım"[737].

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz *-ġan/-gän*, *-ḳan /-kän* ekleriyle oluşturulan sıfat-fiil örnekleri ise, şunlardır: *almaġan* "almamış", *barġan* "gitmiş", *bilgän* "bilmiş", *bilmägän* "bilmemiş", *çıḳġan* "çıkmış", *ḳalġan ḫäṭer* "kalmış hatır", *ḳaytmaġan* "geri dönmemiş", *kürgän* "görmüş", *töşkän* "düşmüş", *ütkän ğömer* "geçmiş ömür" (TS. 1911, 41-42); *barġan* "gitmiş", *ḳalġan* "kalmış", *ḳalġan ḫäṭer* "kalmış hatır", *kilgän* "gelmiş", *törġan* "durmuş", *ṭuġan avıl* "kardeş köy", *ṭuġan tel* "ana dili", *ütkän ğömer* "geçmiş ömür"; *Tilägänе buldı.* "İstediği oldu.", *Kötkänемä irešdi.* "Beklediğine ulaştı." (TS. 1921, 48).

4.2.6.2.1.2. *-mış/-mеš*:

Tatar Türkçesinde bu sıfat-fiil eki kalıplaşmış ve sadece bazı fiil isimlerinde kullanımda kalmıştır. Bu sebeple de Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde geçmiş zaman sıfat-fiil eki olarak kullanıldığı birkaç örneğe rastlanmıştır: *ayırılmış isem* "belirtilen isim", *bilmämeške, kürmämeške salışuv* "bilmemezlikten, görmemezlikten gelmek", *bulmış ministr* "eski başkan", *sanalmış predmet* "hesaplanmış, sayılmış madde"[738]

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz *-mış/-mеš* geçmiş zaman sıfat-fiil ekli az sayıdaki örnekler ise, şunlardır: *yazılmış* "yazılmış", *yazılmışlar*

---

[734] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäse Gumanitar Fännär Bülemе, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 259.
[735] *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 247.
[736] V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 232-234.
[737] D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 140.
[738] F. S. Faseyev, *Kratkiy Grammatiçeskiy Spravoçnik Tatarskogo Yazıka: Tatarsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1966, s. 848.

"yazılmışlar" (TTKGS. 1887, 26), *ḳaytmış* geri dönmüş" (TS. 1911, 41-42), *kilmiş* "gelmiş", *kilmämiş* "gelmemiş" (TS. 1921, 49).

4.2.6.2.2. ŞİMDİKİ ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ

Şimdiki zaman sıfat-fiili, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *ḥäzirgi zaman sıyfat figıl*[739], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *ism-i fāʿil* (TTKGS. 1887, 26), (Änmüzäc 1895, 53, 57), (TörS. 1909, 40), *ḥäzirgi zamān törđäşi* (TS. 1911, 42), (MTTD. II, 1917, 29) ve *törđäşlärniŋ ḥäzirgi zamānı* (TS. 1921, 49) terimleriyle belirtilen sıfat-fiil türüdür.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *-vçı/-vçi, -uvçı/-üvçi* ekleri ve *-a* /*-ä*, *-*(*ı*)*y*/*-i törgan* kalıbı, şimdiki zaman sıfat-fiillerini oluşturmada kullanılır. Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, şimdiki zaman sıfat-fiilin kuruluşu açıklanırken sadece *-vçı/-vçi, -uvçı/-üvçi* (TTKGS. 1887, 26), (TörS. 1909, 40), (TS. 1911, 42), (MTTD. II, 1917, 29), (TS. 1921, 49) ekleri, şimdiki zaman sıfat-fiil ekleri olarak belirtilmiştir. Bu dönem gramerlerinde genellikle *-vçı/-vçi, -uvçı/-üvçi* ekleriyle oluşturulan sıfat-fiilin nitelediği kelimeler düşürülerek isim olarak kullanıldığı örnekler verilmiştir. Bu şekilde isimleştirilmiş olan sıfat-fiillerin iyelik ekleriyle çekimi de yapılmıştır.

4.2.6.2.2.1. *-vçı/-vçi, -uvçı/-üvçi*:[740]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde bu eklerle kurulan sıfat fiillere şu örnekler verilmiştir: *kilüvçi kişilär* "gelen kişiler", *kaytuvçı söldatlar* "geri dönen askerler"[741], *äkiyät söylävçi kart* "masal söyleyen ihtiyar", *körıç köyuvçı işçi* "demir döken işçi", *uynavçı bala* "oynayan çocuk", *yıraktan kürmävçi kişi*

[739] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 284-290; D. G. Tumaşiva, D. G. Tumaşiva, a.g.e., s. 138-140; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 247.

[740] Bu ek, Eski Türkçe döneminde kullanılan *-ġ/-g* fiilden isim türetme eki ile *+çı/+çi* isimden isim türetme ekinin birleşmesinden oluşmuş birleşik bir ektir. Birleşik ekin birinci unsuru Tatar Türkçesinde *–ġ/-g* > *-v* şeklinde gelişmiş, ikinci unsur ise, korunmuştur. (A. von Gabain, *Eski Türkçenin Grameri*, çev.Mehmet Akalın, Ankara, 1988, s. 43; *Tatarskaya Grammatika, Tom I*, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Mäskäv-Kazan, 1993, s. 283.)

[741] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 285.

"uzaktan görmeyen kişi"[742], *tĭlävçı̆ bala* "isteyen kişi", *yazuvçı bala* "yazan çocuk"[743], *alda kilüvçı̆ kĭşı̆* "önde gelen kişi", *satuvçı yĭğıt* "satıcı delikanlı"[744], *räsĭm yasavçı bala* "resim yapan çocuk", *sŏylävçı̆ kĭşı̆* "söyleyen kişi", *universitetta ukuvçı kız* "üniversitede okuyan kız"[745], *ul-bĭzgä yul kürsätüvçı̆* "o-bize yol gösterici"[746], *ukuvçu* "okuyan", *kilüvçı̆* "gelen", *uylavçı* "düşünen", *ütävçı̆* "yerine getiren", *külmäk tigüçı̆ kızlar* "gömlek diken kızlar"[747], *yazuvçı* "yazan", *ukıtuvçu* "öğreten, öğretmen", *ĭşlävçı̆* "yapan"[748].

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *-vçı/-vçı̆, -uvçı/-üvçı̆* ekleriyle kurulan sıfat fiillere şu örnekler verilmiştir: *yazuvçı* "yazan", *yazuvçılar* "yazanlar" (TTKGS. 1887, 26); *kürüvçĭmĭn* "görenim", *kürüvçĭsĭn* "görensin", *kürüvçı̆* "gören", *kürüvçĭmĭz* "göreniz", *kürüvçĭsĭz* "görensiniz", *kürüvçı̆dirlär* "görenler", *uḳuvçımın* "okuyucuyum", *uḳuvçısın* "okuyucusun", *uḳuvçı* "okuyucu", *uḳuvçımız* "okuyucuyuz", *uḳuvçısız* "okuyucusunuz", *uḳuvçılar* "okuyucular" (TŏrS. 1909, 40); *bĭlüvçı̆* "bilen", *ḳaytuvçı* "geri dönen", *ŏḫşavçı* "benzeyen", *ŏḫşavçılar* "benzeyenler", *ŏḫşamavçı* "benzemeyen", *ŏḫşamavçılar* "benzemeyenler", *ŏḫşavçısıŋ* "benzeyensin", *ŏḫşavçı* "benzeyen", *ŏḫşavçısız* "benzeyensiniz", *ŏḫşamavçısız* "benzemeyensiniz", *ŏḫşavçımın* "benzeyenim", *ŏḫşamavçımız* "benzemeyeniz" (TS. 1911, 42); *kilüvçı̆* "gelen", *kilüvçı̆lär* "gelenler" (MTTD. II, 1917, 29); *baruvçı* "varan", *kilüvçı̆* "gelen", *ĭşlävçı̆* "yapan", *sayravçı* "öten" (TS. 1921, 49).

4.2.6.2.2.2. *-a /-ä, -(ı)y/-i tŏrgan*:

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde şimdiki zaman bildiren sıfat-fiil kuruluşunda *-vçı/-vçı̆, -uvçı/-üvçı̆* sıfat-fiil ekleriyle birlikte, şimdiki

---

[742] F. S. Faseyev, *Kratkiy Grammatiçeskiy Spravoçnik Tatarskogo Yazıka: Tatarsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1966, s. 848.
[743] M. Z. Zekiyev, *Tatarskiy Yazık: Yazıki Naradov SSSR.-Tyurkskie Yazıki*, Moskva, 1966, s. 145.
[744] *Häzĭrgı̆ Tatar Ädäbi Tĭlı̆ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 247.
[745] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 39-40.
[746] V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlı̆ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 232.
[747] D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgı̆ Tatar Ädäbi Tĭlı̆ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 138.
[748] Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, *Descriptive Grammar and Texts a Tatar-English Glossary*, Indiana Universty, Research and studies in Uralic and Altaic Languages, Nu: 43, Bloomington, 1968, s. 66.

zaman eki, *-a/-ä*, *-(ı)y/-i* ve *tor-* "durmak" yardımcı fiilinin *-gan* sıfat-fiil ekiyle oluşturduğu *-a /-ä*, *-(ı)y/-i torgan* kalıbı da kullanılmıştır.

İlk Tatar gramercilerinden M. G. Maḫmudov'un *Praktiçeskoe rukovodstvo k izuçeniyu Tatarskogo yazıka (*Kazan, 1857) adlı çalışmasında sıfat-fiillerin incelendiği bölümde *-uçı*, *-ası*, *-gan* sıfat-fiil ekleriyle birlikte *-a /-ä*, *-(ı)y/-i torgan* kalıbı da sıfat-fiil kuruluşunda gösterilmiştir. Ayrıca *-uçı*, *-ası*, *-gan* ekleri ve *-a /-ä*, *-(ı)y/-i torgan* kalıbı ile oluşturulmuş sıfat-fiillerin, şahıs, sayı ve hâl ile çekimlenen örneklerine de yer verilmiştir.[749]

M. G. Maḫmudov'un gramerinde *-a /-ä*, *-(ı)y/-i torgan* kalıbıyla oluşturulmuş sıfat-fiillerin ele alınmasına rağmen incelediğimiz Ceditçilik Dönemi gramerlerinde bu kalıpla kurulmuş sıfat-fiil örneklerine rastlanmamıştır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır: *bara torgan cir* "gidilmekte olan yer", *bara torgan sukmak* "gidilmekte olan patika", *kiyä torgan külmäklärneñ* "giymekte olduğun gömleklerin" *söyläşä torgan kişe* "konuşmakta olan kişi", *tora torgan şähärneñ* "durmakta olan şehrin"[750], *açıla torgan täräzä* "açılmakta olan pencere, açılan pencere", *mine torgan baskıç* "çıkılan merdiven", *tuktır torgan ciree* "durmakta olduğu yeri", *uynıy torgan çak* "oynamakta olan çağ"[751], *aŋlaşıla torgan mäs'älä* "anlaşılan mesele", *ukıy torgan bala* "okumakta olan çocuk"[752], *uylandıra torgan mäs'älä* "düşündüren mesele", *yanmıy torgan kümer* "yanmayan kömür"[753], *cigep yöri torgan at* "koşup gitmekte olan at"[754].

---

[749] M. G. Maḫmudov, *Praktiçeskoe rukovodstvo k izuçeniyu Tatarskogo yazıka,* Kazan, 1857, s. 192-207.
[750] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäse Gumanitar Fännär Bülemä, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 289-290.
[751] D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 139-140.
[752] V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 233.
[753] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 40.
[754] *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 247.

4.2.6.2.3. GELECEK ZAMAN SIFAT-FİİLLERİ

Gelecek zaman sıfat-fiili, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *kiläçäk zaman sıyfat figıl*[755], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *kiläçäk zamān tŏrdäşlärĭ* (TS. 1911, 42), (MTTD. II, 1917, 29), (TS. 1921, 50-51) terimleriyle belirtilen sıfat-fiil türüdür.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *-r*, *-ır/-ĭr*, *-ar/-är*, *-mas/-mäs*, *-açak/-äçäk*, *-yaçak/ -yäçäk*, *-ası/-äsĭ* ekleri, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, bu eklerden sadece *-açak/-äçäk*, *-yaçak/ -yäçäk* ve *-ası/-äsĭ* (TS. 1911, 42), (MTTD. II, 1917, 29), (TS. 1921, 49) ekleri, sıfat-fiil kuruluşunda kullanılmıştır.

4.2.6.2.3.1. *-r*, *-ır/-ĭr*, *-ar/-är*, *-mas/-mäs*:

Tatar Türkçesinde, fiile geçmişte başladığı hâlde şimdiki zamanda devam etme, gelecekte gerçekleşme ihtimâli olma gibi belirsiz gelecek zaman veya tahminî gelecek zaman anlamı katan *-r*, *-ar*/*-är*, *-ır*/*-ĭr*; *-mas/-mäs* ekleri, sıfat-fiil eki fonksiyonunda kullanıldıklarında da eklendikleri fiili, bir şahsın veya bir nesnenin vasfı durumuna sokar. Bu sıfat-fiil eklerinin ifade ettikleri zaman kapsamı şimdiki zamandan başlayarak gelecek zamana kadar uzanan bir genişliktedir. Çok işlek olarak kullanılmaktadır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde bu eklerle kurulan sıfat fiillere şu örnekler verilmiştir: *äytĭr süz* "diyecek söz", *ŏçar kŏş* "uçacak kuş", *sayrar kŏş* "ötecek kuş"[756], *isär cil* "esecek yel", *sünmäs utlar* "sönmeyecek ateşler", *şiŋmäs gŏl* "solmayacak gül", *ütmäs pıçak* "kesmeyecek bıçak"[757], *kilĭr kŏn* "gelecek gün", *kaytır vakıt* "geri dönecek zaman", *yŏrĭr çak* "gidecek çağ", *sulmas*

---

[755] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 272-284; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 144-147; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 248.

[756] F. S. Faseyev, *Kratkiy Grammatiçeskiy Spravoçnik Tatarskogo Yazıka: Tatarsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1966, s. 849.

[757] D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 144.

gөl "solmayacak gül", *şiŋmäs çäçäk* "solmayacak çiçek", *talmas bıläk* "yorulmayacak bilek"[758].

-r, *-ır/-ir*, *-ar/-är*, *-mas/-mäs* gelecek zaman sıfat-fiil ekli örneklere Ceditçilik Dönemi gramerlerinde rastlanmamıştır.

4.2.6.2.3.2. *-açak/-äçäk*, *-yaçak/ -yäçäk*:[759]

Tatar Türkçesinde kesin gelecek zaman fiil çekiminde de kullanılan *-açak/-äçäk*, *-yaçak/ -yäçäk* ekleri, gerçekleşmesi gelecek zamana yönelmiş geçici sıfatlar kurar. Bu eklerle oluşturulan sıfat-fiiller, bir hareketi, bir fiile gelecek zamanda gerçekleşecek bir vasıf hâlinde yükler. İşlek olarak kullanılan sıfat-fiil eklerinden biridir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde bu eklerle kurulan sıfat fiillere şu örnekler verilmiştir: *aŋlayaçak* "anlayacak", *baraçak* "gidecek", *işläyäçäk* "yapacak", *kaytaçak* "geri dönecek"[760], *bulmayaçak* "olmayacak", *işlänmäyäçäk* "yapılmayacak", *satılaçak* "satılacak", *uynayaçak* "oynayacak"[761], *kiläçäk* "gelecek", *yuvaçak* "yıkayacak"[762], *bitiräçäk eş* "bitirecek iş", *äytiläçäk fikir* "söylenecek fikir", *bulaçak cıyılış* "olacak toplantı", *kiläçäk kөnlär* "gelecek günler, *salaçak dalalar* "sürecek bozkırlar", *söyläyäçäk süzlär* "söyleyecek sözler"[763], *yazılaçak kitap* "yazılacak kitap"[764], *baraçak yul* "gidecek yol", *kiläçäk tөrmış* gelecek hayat", *ukıyaçak bala* "okuyacak çocuk", *yäşäyäçäk gөmir* "yaşayacak ömür"[765].

---

[758] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 273.
[759] *-acak/-ecek* ekini, birleşik bir ek olarak belirten Zeynep Korkmaz, bu ekin yapısını şu şekilde açıklar: *-acaḳ/-ecek* < *-a* «zaman eki» + *çaḳ* «küçültme eki». Ekin yapısıyla ilgili olarak belirtilen diğer görüşler için bk. Zeynep Korkmaz, "Türkçede *-acak/-ecek* Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları: 629; Ankara, 1995, s. 3-11; Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul, 1980, s. 34-35.
[760] V. N. Hangildin, *Tatar Tili Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 232-233.
[761] F. S. Faseyev, a.g.e., s. 849.
[762] Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, *Descriptive Grammar and Texts a Tatar-English Glossary*, Indiana Universty, Research and studies in Uralic and Altaic Languages, Nu: 43, Bloomington, 1968, s. 72.
[763] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşiva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 283.
[764] *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 247.
[765] D. G. Tumaşiva, *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 145.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *-açak/-äçäk*, *-yaçak/ -yäçäk* ekleriyle kurulan sıfat fiillere şu örnekler verilmiştir: *Alaçağımız bar.* "Alacağımız var."; *Biräçägim bitdi.* "Vereceğim bitti." (TS. 1921, 48), *alaçaq akça* "alacak para", *baraçaq* "gidecek", *kiläçäk* gelecek" (TS. 1921, 49)

4.2.6.2.3.3. *-ası/-äsi*[766]

Tatar Türkçesinin yazı dilinde *-ası kil-/ -äsi kil-* birleşik yapısındaki kullanımıyla istek çekimine katılan bu sıfat-fiil eki[767], şekil olarak gelecek zamana yönelen ve hareketi fiile dileme, isteme anlamlarıyla yükleyen geçici sıfatlar oluşturur.[768]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde bu eklerle kurulan sıfat fiillere şu örnekler verilmiştir: *kiläsi kişi* "gelecek kişi", *söyliysi süzim* "söyleyecek sözüm", *ukıysı kitabım* okuyacak kitabım"[769], *işlänäsi iş* "yapılacak iş"[770], *barası yuk* "gidecek yol", *kiläsi (y)ıl* "gelecek yıl"[771], *kiläsi yaz* "gelecek ilkbahar"[772], *barası kön* "gidecek gün", *uylıysı mäs'älä* "düşünülecek mesele"[773],

---

[766] *-ası/-esi* ekinin yapısına göre birleşik bir ek olduğunu belirten Zeynep Korkmaz, bu ekin tarihî gelişimini *–ası (<-gA+sıg)* şeklinde açıklar. Ekin yapısıyla ilgili diğer görüş ve tartışmalar için bk. Zeynep Korkmaz, "Türkçede *-ası/-esi* Gelecek Zaman Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları: 629; Ankara, 1995, s. 145-150; Kemal Eraslan, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul, 1980, s. 35-37.

[767] *-ası/-äsi* ekinin Tatar Türkçesi yazı dilindeki diğer kullanım özellikleri için bk. F. Hisamova, "Forma na *–asi* v Tatarskom Yazıke", *Sbornik Aspirantskih Rabot*, Kazan, 1969, s. 49-54.

[768] Tatar Türkçesinin Kiräşen Tatarları ağzında, gelecek zaman bildiren *-ası/-äsi* sıfat-fiil ekinin kullanımı oldukça yaygındır. Tatar Türkçesinin yazı dilinde olduğu gibi Kiräşen Tatarları ağzında da bu ek fiil çekiminde kullanılmaktadır. Bu ekin sıfat-fiil fonksiyonundaki kullanımında fiile kattığı dileme, isteme anlamı Kiräşen Tatarları ağzında da açıkça anlaşılır. Ayrıca bu ağızda yazı dilinden farklı olarak infinitiv görevinde de kullanılmaktadır. ör. *Östälni tiz-tiz gänä cıyıb alası, kuykağa minep catası, sorağan süzlärgä tik cavap birep catası.* "Masayı çabuk çabuk toplamak, karyolaya çıkıp yatmat, sorulan sözlere cevap vermek". *-ası/-äsi* ekinin bu şekilde infinitiv görevinde kullanılmasına Tatar Türkçesinin Urta ağız grubunun *Tav yagı*, *Bärängi* ve *Nökrat* ağızlarında da rastlanmaktadır.
(bk. F. S. Bayazitova, "Tübän Kama Tiräsendägi Kiräşen Tatarları Söyläşeneñ Fonetik Häm Grammatik Üzençälikläri", *Materialı Po Tatarskoy Dialektologii 3*, Tatarskoe Knijnoe İzdatestvo, Kazan, 1974, s. 68, 70.)

[769] V. N. Hangildin, *Tatar Tili Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 232; Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, *Descriptive Grammar and Texts a Tatar-English Glossary*, Indiana Universty, Research and studies in Uralic and Altaic Languages, Nu: 43, Bloomington, 1968, s. 71.

[770] M. Z. Zekiyev, *Tatarskiy Yazık: Yazıki Naradov SSSR.-Tyurkskie Yazıki*, Moskva, 1966, s. 146.

[771] F. S. Faseyev, *Kratkiy Grammatiçeskiy Spravoçnik Tatarskogo Yazıka: Tatarsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1966, s. 848.

[772] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 247.

[773] D. G. Tumaşeva, a.g.e., s. 145.

bĭtĭräsĭ ĭşlär "bitirecek işler", *utırası cir* "oturacak yer", *yäşisĭ kĭşĭlär* "yaşayacak kişiler", *yŏrisĭ yullar* "yürüyecek yollar"[774]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *-ası/-äsĭ* ekleri, sıfat-fiil kuruluşunda kullanılmamıştır. Bu dönem gramercilerinden sadece Gimad Nugaybäk ve Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un çalışmalarında, *-ası/-äsĭ* eklerinin gelecek zaman fonksiyonuyla ilgili bilgiye rastlanmıştır (TTKGS. 1887, 23-24), (Tŏrlĭk 1911, 90).

4.2.6.3. ZARF-FİİLLER

Zarf-fiiller, zarf işleyişine girmiş bulunan ve zarf olarak kullanılan fiil şekilleridir. Bir yandan fiil, diğer yandan da zarf özelliği taşıyan bu tür çekimsiz fiiller, fiil yönleriyle sadece hareket ve zaman kavramını karşılarken zarf yönleriyle de bir oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine sahip olurlar. Şahıs ve zaman kavramı olmadan ana cümlenin ya da yardımcı cümlenin yüklemini niteler ve cümlede genellikle zarf tümleci olarak görev yaparlar. Yardımcı fiillerle kullanılarak birleşik fiiller kurabilen zarf-fiiller, iyelik veya çokluk ekleri almazlar.[775]

Zarf-fiiller, hareketi şahsa ve zamana bağlamadan bir hâl şeklinde ifade eden fiil şekilleri olduğu için yargı bildiren bitimli bir hareketi değil, yargı bildiren çekimli fiil hareketine yardımcı bir hareket ifade ederler. Yani çekimli fiillerin zarf görevi yapan yardımcılarıdır.[776]

Çekimsiz fiillerin bu türü, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *rävĭş figıl*[777] ve *ẖäl figıl*[778] terimleriyle, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *ism-i fiʿlär* (Änmüzäc 1895, 54), *äsmā-yı äfʿāl* (Änmüzäc 1895, 58), *vaḳıt fiʿl* (YHYTTS. 1913, 29), (TS. 1921, 52) ve *ḥāl fiʿl* (TS. 1911, 44-45),

---

[774] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 277-278.

[775] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 983.

[776] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 338.

[777] H. Hismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 108-112; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 248-249.

[778] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 290-298; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 238-242; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 147-158; F. Hakimcan, a.g.e., s. 43.

(YHYTTS. 1913, 28-29), (MTTD. II, 1917, 30), (TS. 1921, 53) terimleriyle belirtilmiştir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde zarf-fiil türü için "kendinde zarf ve fiil özelliklerini birleştiren çekimsiz fiil şekli"[779], "fiilin iş veya hâli, başka bir iş veya hâlle ilişkili olarak bildiren özel şekli"[780], "ikinci bir fiil bildiren iş veya hâli, zamanı veya tarzı bakımından açıklayan fiil şekli"[781] ve "bünyesinde taşıdığı anlam ve gramatik kategorilerine göre, fiil ile zarf kelime türleri arasında bulunan şekil" şeklinde benzer tanımlar yapılmaktadır.

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde yapılan zarf-fiil tanımları, bu gramerlerde kullanılan terimlere göre bazı farklılıklar taşımaktadır. Zarf-fiilleri *ḥāl fiʿli* şeklinde adlandıran gramerlerdeki tanımlarda, bu kelime türünün zarf yönünün taşıdığı oluş ve kılışın durum ve tarzını bildirme niteliğine dikkat çekilirken, *vaḳıt fiʿl* terimini kullanan gramerlerde ise, zarf-fiillerin fiil yönünün taşıdığı hareket ve zaman kavramına dikkat çekilmiştir.

Zarf-fiiller için *ḥāl fiʿli* terimini kullanan Ceditçilik Dönemi gramercilerinin yaptığı tanımlar şunlardır:

"İkinci bir işin yapılmasında ilgisi bulunan bir hâli anlatan fiiller *ḥāl fiʿli* diye adlandırılır." (TS. 1911, 44-45)

"Bir iş ve bir hâl olduğunda ya ondan önce ya da sonra olan ikinci bir iş ve ikinci bir hâli anlatan fiiller *ḥāl fiʿli* diye adlandırılır." (YHYTTS. 1913, 29)

"*Barġaç* 'varınca', *barmaġaç* 'varmayınca', *barup* 'varıp', *barmıyça* 'varmayınca', *bargançı* 'varıncaya kadar' gibi fiiller *ḥāl fiʿli* diye adlandırılır." (MTTD. II, 1917, 30)

Zarf-fiillerin *vaḳıt fiʿl* olarak belirtildiği Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, şu tanımlar karşımıza çıkmaktadır:

"*Ḳayçan* 'ne zaman", *ḳayçanġaça* 'ne zamana kadar" gibi sorulara cevap olan fiiller *vaḳıt fiʿl* diye adlandırılır. Bu fiiller, emrin sonuna *-käç*, *-gäç*, *-ḳaç*, *-ġaç*, *-känçi̇̆*, *-ġançı*, *-ḳançı* ekleri eklenerek yapılır." (YHYTTS. 1913, 29)

---

[779] D. G. Tumaşi̇̆va, a.g.e., 147.
[780] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 290.
[781] *Häzi̇̆rgi̇̆ Tatar Ädäbi Tili̇̆ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 248.

"İki işin veya iki hâlin arasında zaman açısından bir ilginin varlığını anlatan fiiller *vaḳıt fiʿl* olarak adlandırılır." (TS. 1921, 52).

Zarf-fiiller fiil kök veya gövdelerinden çeşitli ekler kullanılarak oluşturulurlar. Bu eklere zarf-fiil ekleri adı verilir. Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde başlıca şu zarf-fiil ekleri belirtmektedir: *-p*, *-ıp/-ĭp*; *-a/-ä*, *-ıy/-i*; *-gaç/-gäç*, *-kaç/-käç* ve*-gançı/-gänçi*̆, *-kançı/-känçi*̆. Bunlardan *-p*, *-ıp/-ĭp*; *-a/-ä*, *-ıy/-i* ekleriyle kurulan zarf-fiillerin olumsuzu fiil kök veya gövdesine *-mıyça/-miçä* ekleri eklenerek oluşturulur.[782]

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tanımlarda olduğu gibi eklerin de iki gruba ayrılarak incelendiklerini görüyoruz. Aynı gramer içinde hem *ḥāl fiʿl*, hem de *vaḳıt fiʿl* olarak iki ayrı başlık altında incelenen zarf-fiillerin kuruluşunda kullanılan ekler de bu başlıklar altında belirtilmiştir. Bu dönem gramerlerinde *vaḳıt fiʿl* ekleri olarak *-ġaç/-gäç*, *-ḳaç/-käç* (Änmüzäc 1895, 54), (YHYTTS. 1913, 29), (TS. 1921, 52); *-ġançı/-gänçi*̆, *ḳançı/-känçi*̆ (YHYTTS. 1913, 29), (TS. 1921, 52); *-ġanda /-gändä* (TS. 1921, 52); *ḥāl fiʿl* ekleri olarak da *-p*, *-ıp/-ĭp* (YHYTTS. 1913, 29), (TS. 1921, 53); *-a /-ä*, *-ıy/-i* (YHYTTS. 1913, 29); *-araḳ/-äräk*, *-yaraḳ* (YHYTTS. 1913, 29) ve *-mıyça/-miçä ~ -mıy /-mi* (TS. 1921, 53), (YHYTTS. 1913, 29) ekleri gösterilmiştir. Bu dönem gramerlerinden sadece Fatıyḥ Säyfi'nin çalışmasında diğer gramerlerde *vaḳıt fiʿl* eki olarak gösterilen *-ġaç /-gäç*, *-ḳaç/-käç* ve *-ġançı / -gänçi*̆, *-ḳançı /-känçi*̆ eklerinin *ḥāl fiʿl* eki olarak belirtildiğini görüyoruz (MTTD. II, 1917, 30).

Ceditçilik Dönemi gramerlerinden sadece Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmasında tespit ettiğimiz *-araḳ/-äräk*, *-yaraḳ* zarf-fiil eklerinin Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde herhangi bir örneğine rastlanmamıştır. Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde tespit ettiğimiz zarf-fiil örneklerini, oluşumlarında kullanılan zarf-fiil eklerine göre şu şekilde belirtebiliriz:

---

[782] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 293; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 239-242.

4.2.6.3.1. *-p*, *-ıp/-ĭp*:

Tatar Türkçesinde *-p*, *-ıp/-ĭp* ekleriyle kurulan zarf-fiiller, bağlı bulunduğu esas fiildeki hareketten biraz önce gerçekleşmiş olan bir hareketi karşılar. İşlek olarak kullanılan zarf-fiil eklerinden biridir. Eklendiği fiili ikinci bir fiile bağlar. Bazen esas cümlenin yüklemine bazen de yan cümlenin yüklemine bağlanır. Tatar Türkçesinde *-p*, *-ıp/-ĭp* ekli zarf-fiiller, iki işin aynı zamanda yapıldığını veya art arda gerçekleştiğini de bildirir. Esas fiildeki bir hareketin sürekli olarak veya art arda tekrarlanarak gerçekleşmesi, *-p*, *-ıp/-ĭp* ekli zarf-fiilin arka arkaya tekrarlanması ile karşılanır.[783]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *-p*, *-ıp/-ĭp* ekli zarf-fiil örnekleri şunlardır:

Ul kıçkırıp (y)ılıy idĭ. "O, hıçkırarak ağlıyordu."; *Bülmädä cıyılıp, taŋga kadär äzĭrdändĭk.* "Odada toplanıp sabaha kadar çalıştık."; *Utınlarnı cıyĭp, utka attı.* "Odunları toplayıp ateşe attı."[784], *alıp* "alıp, alarak", *kilĭp* "gelip, gelerek", *uylap* "düşünüp, düşünerek", *biş (y)ıl ukıp* "beş yıl okuyup, okuyarak"; *Universitetni tämamlap Sıbĭrgä ışkä kittĭ.* "Üniversiteyi tamamlayarak Sibiryaya işe gitti."[785], *barıp* "gidip, giderek", *kölĭp* "gülüp, gülerek", *saylap* "seçip, seçerek", *söyläp* "söyleyip, söyleyerek"[786].

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *-p/ -ıp*, *-ĭp* şeklinde yazılan bu zarf-fiil ekinin son sesi olan "*p*", Ceditçilik Dönemi gramerlerinde (ب) "*b*" ile yazılmıştır. Ekin (ب) "*b*" harfiyle yazılmasına rağmen telâffuzda (پ) "*p*" şeklinde işitilme özelliği, dönem gramercileri tarafından imlâ bahsinde belirtilmiştir.[787]

---

[783] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 293-296.
[784] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 43.
[785] F. S. Faseyev, *Kratkiy Grammatiçeskiy Spravoçnik Tatarskogo Yazıka: Tatarsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1966, s. 849.
[786] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 293.
[787] Ceditçilik Dönemi gramercilerinden Fatıyḥ Säyfi, *Mäktäbdä Tatar Tĭlĭ Därslärĭ I* , (Kazan, 1917) adlı çalışmasında ب harfinin imlâsını şu şekilde belirtmiştir: *Säkinli* «ب» *küb vaḳıtda* «پ» *bulup işĭtĭlä.* قابدم , چابدم *süzlärĭ* قاپدم , چاپدم *bulup işĭtĭlälär, bundıy süzlärnĭŋ yanlarına mäd ḫarfî ḳuyup ḳarargа kirәk. Ägärdä şul vaḳıtda* «ب» *tavışı açıḳ işĭtĭlsä, anda* «ب» *yazıla.* تابدم - تابام , ئوبدم - ئوبو *kĭbĭ,* پ *süz urtasında häm aḫırında bik siräk yazıla. Häm ni ḳılup, ni işläp sөᶜällärĭnä cävāb bulgan süzlärdä här vaḳt* «ب» *ginä yazıla.* "Sakinli «ب» çoğu zaman «پ» olarak işitilir. قابدم , چابدم kelimeleri

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

yazıp "yazıp, yazarak" (Änmüzäc 1895, 54), *alıp* "alıp, alarak", *aşap* "yemek yiyerek, yeyip", *işläp* "çalışıp, çalışarak", *taptap* "çiğneyerek, aşağılayarak", *yazıp* "yazıp, yazarak" (TS. 1911, 44), *barıp* "varıp, vararak", *başlap* "başlayarak", *kilĕp* "gelip, gelerek" (YHYTTS. 1913, 29), *barıp* "varıp, vararak" (MTTD. II, 1917, 30), *alıp* "alıp, alarak", *Arıp bĭtdĭm.* "Yorulup bittim. Çok yoruldum.", *aşap* "yeyip, yiyerek", *çıġıp* "çıkıp, çıkarak" (MTTD. II, 1917, 33), *kilĕp* "gelip, gelerek", *ṣuzıp* "uzatıp, uzatarak", *tŏşĕp* "düşüp, düşerek", *ŏzĕp* "koparıp, koparark", *uzıp* "yenip, yenerek" (TS. 1921, 53), *Alıp ḳaytdı.* "Alıp geri döndü", *Uḳıp bĭtĭrdĭm.* "Okuyup bitirdim." (TS. 1921, 58).

4.2.6.3.2. *-a/-ä*, *-ıy/-i*:

Tatar Türkçesinde *-a/-ä*, *-ıy/-i* ekleriyle kurulan zarf-fiiller, işlevi bakımından sürekli olarak veya arka arkaya tekrarlanarak yapılan bir hareketi gösterir. *-a/-ä*, *-ıy/-i* zarf-fiil ekleri, eklendiği fiile "-mak sûretiyle" anlamı katarak cümlede önüne geldiği fiilin yapılış tarzını bildirir. Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde bu ek ile kurulan zarf-fiiller, cümlede art arda tekrarlanarak anlam güçlendirilir.[788]

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde bu ek işlek olarak kullanılmamaktadır. Çünkü incelediğimiz çalışmalardan sadece Kayyum Nasırî'nin Änmüzäc adlı eserinde tek bir örneğe rastlanmıştır. Bu örnekte de Kayyum Nasırî, Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerde olduğu gibi art arda tekrarlı şekilde değil de kelimeyi tek başına kullanılmıştır: *yaza* "yazıp" (Änmüzäc 1895, 54, 58).

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *-a/-ä*, *-ıy/-i* ekli zarf-fiil örnekleri şunlardır:

tuktıy-tuktıy "durup durup", *ukıy-ukıy* "okuya okuya"; *Karda şua-şua Alsu kilä.* "Karda kaya kaya Alsu geliyor.", *(Y)ılıy-(y)ılıy küzlärĭ şĭşĭndĭ.* "Ağlaya ağlaya

---

قاپدم , چاپدم olarak işitilirler, bunun gibi kelimelerin yanlarına med harfi koyarak bakmak gerekir. Eğer ki o zaman «ب» sesi açık işitilirse, orada «ب» yazılır. تابدم - تابام , ئوبدم - ئوبو gibi, پ kelime ortasında ve sonunda çok seyrek yazılır. Yine ne kılıp, ne yapıp sorularına cevap olan kelimelerde her zaman «ب» şeklinde yazılır." (MTTD. I, 1917, 11)

[788] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 43.

gözleri şişti."[789], *Min vagon täräzäsĕnnän karıy bardım.* "Ben vagon penceresinden bakarak gittim."; *Ütkändä bĕzgä kĕrä yŏr.* "Geçerken bize girip git.", *Cırlıy-cırlıy işli.* "Ağlaya ağlaya yapıyor.", *Yŏriy-yŏriy, arıp bĕttĕm.* "Yürüye yürüye yorulup bitti.", *Yak-yagına karana-karana kittĕ.* "Etrafına baka baka gitti."[790]; *Balalar yŏgĕrä-yŏgĕrä urmanga kittĕlär.* "Çocuklar koşa koşa ormana gittiler."; *Kitabın aça-aça bülmägä kĕrdĕ.* "Kitabını aça aça odaya girdi."[791], *...Yäşlär, üsmĕr häm malay-şalaylar, kıçkıra-kıçkıra urınnarında sikĕrgäläp, ayakları bĕlän tibĕnä-tibĕnä, dŏnyanı şavlattılar.* "Gençler, yeni yetmeler ve oğlanlar, delikanlılar, bağıra bağıra yerlerinde çok sıçrayarak, ayakları ile tepine tepine, dünyayı gümbürdettiler.", *Pışıldıy-pışıldıy kıymıldıy.* "Fısıldaya fısıldaya kımıldıyor.", *Gŏrli-gŏrli aga.* "Gürleye gürleye akıyor.", *Mävlihä tütiniŋ irĕnnärĕ nidĕr pışıldap tiz-tiz kıymıldıy.* "Mävlihä teyzenin dudakları nedense fısıldayarak çabuk çabuk kımıldıyor."[792]

4.2.6.3.3. *-mıyça/-miçä*:

Tatar Türkçesinde *-mıyça/-miçä* ekleri, *-p*, *-ıp/-ĭp* ve *-a/-ä*, *-ıy/-i* zarf-fiil eklerinin olumsuz biçimi için kullanılmaktadır. Bu ekler, yapısında olumsuzluk özelliği taşıdığından doğrudan doğruya olumlu fiil kök ve gövdelerine eklenirler. Eklendiği fiile "-madan"[793] anlamı katarlar.

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde bu zarf-fiil eki, *-mıyça/-miçä* şeklinde kullanılabildiği gibi ekin *-ça/-çä* kısmı atılarak *-mıy/-mi* şeklinde de kullanıldığı görülmektedir.[794]

---

[789] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 296.

[790] V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 240.

[791] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 43.

[792] D. G. Tumaşĕva, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 149.

[793] *-mAdAn* zarf-fiil ekinin yapısı üzerindeki değişik görüşler ve konunun tartışması için bk. Zeynep Korkmaz, "Türkiye Türkçesindeki *-madan/-meden< -maḍın < -meḍin* Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, Türk Dil Kurumu Yayınları: 629; Ankara, 1995, s. 151-159.

[794] *-mıyça/-miçä* zarf-fiil ekinin farklı şekildeki kullanımlarına Tatar Türkçesinin bazı ağızlarında da rastlanmaktadır. Örneğin, Orenburg Tatar ağzında bu ekin yazı dilindeki şeklinden başka *–mıyçan*, *-miçän*, *-mıyçı*, *-mıynçı*, *-miçĕ*, *-mıyınça*, *-miyĕnçä* şekilleri de kullanılmaktadır. ör. *Armiyädägĕ abzıyım birmägĕz min kaytmıyınça didĕ.* "Ordudaki erkek kardeşime vermeyiniz ben geri dönmeyince dedi.", *Atası biräsĕ kilmiçän kıyınnık bĕlän birdĕ kıznı.* "Babası vermek istemeden zorlukla verdi kızı.", *Sĕzneŋ ata-analar citmĕş-siksän tiyĕnnĕ ayırılmıyınça ülĕp kitkänlär.* "Sizin ana babaların yetmiş seksen kuruşu ayrılmadan ölüp gitmişler.", *Avıl kĕşĕsĕ ayaktan yığılmıynçı barmıy indĕ vraçka.* "Köyde

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *-mıyça/-miçä* ekli zarf-fiil örnekleri şunlardır:

Uylamıyça söylämä. "Düşünmeden konuşma", *Çiyänıñ bäyäsin bilmiçä bazardan kitirdi.* "Vişnenin fiyatını öğrenmeden pazara getirdi."[795], *İzläp tapmıyça kaytmadı.* "Araştırıp bulmadan (keşfetmeden) geri dönmedi.", *Tirilmiçä, dävalanudan tuktamadı.* "İyileşmeden tedavi olmaktan vazgeçmedi."[796], *Ul ni işlärgä bilmiçä, arı-biri yöriy başladı.* "O, ne yapacağını bilmeden, oraya buraya yürümeye başladı.", *Bala avırtuvına tüzä almıyça kıçkırıp cibärdi.* "Çocuk ağrısına dayanmadan bağırıverdi."[797].

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

almıyça "almadan", *almıy* "almadan", *barmıy* "varmadan", *barmıyça* "varmadan", *ḳaytmıyça* "geri dönmeden", *yazmıy* "yazmadan" (TS. 1911, 44), *almıyça* "almadan", *kürmiçä* "görmeden", *tammıy* "damlamadan" (YHYTTS. 1913, 29), *barmıy* "varmadan", *barmıyça* "varmadan" (MTTD. II, 1917, 30), *birmi* "vermeden", *kilmiçä* "gelmeden", *kilmi* "gelmeyerek", *kitmi* "gitmeden", *tammıy* "damlamadan", *uylamıyça* düşünmeden" (TS. 1921, 53).

4.2.6.3.4. *-gaç/-gäç*, *-kaç/-käç*:

Tatar Türkçesinde *-gaç/-gäç*, *-kaç/-käç* zarf-fiil ekinin başlıca görevi, zaman bildiren zarf-fiil oluşturmaktır. Cümledeki esas fiilin gerçekleşme zamanını veya

---

yaşayan (köy insanı) yatağa düşmeden gitmez doktora." (bk. Z. R. Sadıkova, "Orenburg Tatarları Söyläşiniñ Kaybir Morfologik Üzinçälikläri", *Materialı Po Tatarskoy Dialektologii 3*, Tatarskoe Knijnoe İzdatestvo, Kazan, 1974, s. 117.). Tatar Türkçesinin Penza Mişärläri ağzında ve Kuybışev bölgesinde yaşayan Tatarların ağzında da *-mıyça/-miçä* zarf-fiil ekinin *-mıy/-mi*, *-mıyça/-miçä*, *-mıyınçı/-miyinçi*, *-mıyçan/-miçän* şekilleri kullanılmaktadır. ör. *Sin nişläp cırlamıyınçı, görlämiyinçi gina utırasıŋ äli.* "Sen nasıl öyle ağlamadan, gürlemeden (bağırıp çağırmadan) oturuyorsun.", *Kiräsi kişilär kirmäyinçi kayttım.* "Girecek kişiler girmeden geri döndüm.", *Kilin bilän bezgä kalsa aşamıy da utırıbız.* "Gelin ile bize kalsa yemez de otururuz." (bk. F. S. Bayazitova, "Tübän Kama Tiräsindägi Kiräşin Tatarları Söyläşiniñ Fonetik Häm Grammatik Üzinçälikläri", *Materialı Po Tatarskoy Dialektologii 3*, Tatarskoe Knijnoe İzdatestvo, Kazan, 1974, s. 69.)

[795] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 43.

[796] *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 248.

[797] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşiva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 295.

anını kendi gerçekleşme zaman veya anına bağlayan bir işleve sahiptir.[798] Esas fiil zaman bakımından zarf-fiili izler ve ona bağlı olur. Ayrıca esas fiilin bildirdiği işten önce yapılan hareketi de gösterir.[799] Bu ek, eklendiği bazı zarf-fiillere "-dıktan sonra", bazılarına da "-dığı için" anlamı katar.

Tatar Türkçesinde *-gaç/-gäç*, *-kaç/-käç* zarf-fiil ekleri, fiil kök veya gövdesine ünsüz uyumlarına uygun olarak eklenir. Tatar yazı dilinde, ekin sadece bu dört şekli kullanılırken bazı Tatar ağızlarında *-ğaçtan/-gäçtän*, *-ğaçtın/-gäçtıñ* ayrılma hâli ekli varyantlarına da rastlanır.[800]

Bu ekle oluşturulmuş zarf-fiillere Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinden şu örnekler tespit edilmiştir:

Açık äytkäç aŋlaşıldı. "Açık söyleyince anlaşıldı.", *Arıgaç yal ittim.* "Yorulunca istirahat ettim.", *Üzeñ kürmägäç beğni dä äytä almıym.* "Kendisini görmeyince hiçbir şey de diyemiyorum."[801], *Kazanga kaytkaç, ḫat yazaçakmın.* "Kazan'a dönünce mektup yazacağım.", *Sezni kürgäç, aptırap kittim.* "Sizi görünce hayretler içinde kaldım."[802], *Bir könni ukudan kaytkaç, täräzä töbendägi göl artında beğ kägaz törgägi kürdem.* "Bir gün, okumadan dönerken, pencere dibindeki gülün arkasında bir kâğıt paketi gördüm.", *Äti üzi ukıgan kişi bulgaç, mini nadan kaldırası*

---

[798] A. A. Yuldaşev, *-gaç/-gäç*, *-kaç/-käç* zarf-fiil ekinin bu özelliğini, "esas işin gerçekleşme zamanını sınırlayıcı şekil" olarak belirtmektedir. (bk. A. A. Yuldaşev, *Sootnoşenie Deepriçastnıḫ i Liçnıḫ Form Glagola v Yrukskiḫ Yazıkaḫ*, Moskva, Nauka, 1977, s. 270.)

[799] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşiva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 296-297.

[800] *-ğaçtan/-gäçtän*, *-ğaçtın/-gäçtıñ* zarf-fiil şekli Tatar Türkçesinin Orenburg Tatarları ağzında kullanılmaktadır: *Tabında samöwarçı bulmağaçtın ilämsez.* "Ziyafette semaverci olmayınca biçimsiz olur.", *Min ülgäçtıñ köş sayrasa da yarıy şul yäŋkidä.* "Ben öldükten sonra kuş ötse de olur bu yankıda.", *Mäçit yanıp kitti, yanğaçtan yaŋanı kalınnık it.* "Mäçit yanıp gitti, yandıktan sonra yananı kalan yap.", *Ücärkädän çıkkaçtın, beğ talay barğaç, Döyä tawı kürinep töra.* "Özirki'den çıktıktan sonra, biraz gidince, Döyä dağı görünür." *-ğaçtan/-gäçtän*, *-ğaçtın/-gäçtıñ* zarf-fiil şekli, Kuybişev vilâyeti Tatarları ağzında ve Mişär ağzının Çüpräli, Çistay alt ağızlarında yaygın olarak kullanılmaktadır. (bk. Z. R. Sadıkova, "Orenburg Tatarları Söyläşiniŋ Kaybir Morfologik Üzençälikläri", *Materialı Po Tatarskoy Dialektologii 3*, Tatarskoe Knijnoe İzdatestvo, Kazan, 1974, s. 117.) Yine *-gaç/-gäç*, *-kaç/-käç* zarf-fiil eklerinin *–tan/-tän* ekli kullanımına Başkurt Türkçesinin Burzyan ağzında da rastlanmaktadır: *Min kaytkastan gitkän.* "Ben kaldıktan sonra gitmiş". (bk. N. K. Maksyutova, "Burzyanskiy Govor", *Başkirskaya Dialektologiya*, Ufa, 1963, s. 107.)

[801] *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 248.

[802] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 43.

kilmägän, küräsiŋ. "Babanın kendisi okumuş kişi olduğu için, beni cahil bırakmaz, görürsün."[803].

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

yazġaç "yazınca" (Änmüzäc 1895, 54), *barġaç* "varınca", *ḳaytḳaç* "geri dönünce", *ḳaytmaḳaç* "geri dönmeyince", *kürgäç* "görünce", *kürmägäç* "görmeyince" (TS. 1911, 44), *bitkäç* "bitince", *yitkäç* "ulaşınca" (YHYTTS. 1913, 29), *barġaç* "varınca", *barmaġaç* "varmayınca" (MTTD. II, 1917, 30), *atḳaç* "atınca", *atmaġaç* "atmayınca", *barġaç* "varınca", *barmaġaç* "varmayınca", *bitkäç* "bitince", *bitmäkäç* "bitmeyince", *kilgäç* "gelince", *kilmägäç* "gelmeyince", *ḳuymaġaç* "koymayınca", *tapḳaç* "bulunca", *tapmaḳaç* bulmayınca", *yatmaġaç* "yatmayınca" (TS. 1921, 52).

4.2.6.3.5. *-gançı/-gänçi, -kançı/-känçi:*

Tatar Türkçesinde *-gançı/-gänçi, -kançı/-känçi* zarf-fiil ekleriyle kurulan zarf-fiiller, genellikle esas fiilin zamanını ve durumunu sınırlar ya da mevcut olan durumları karşılaştırır.[804]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

Aŋlagançı ukıdım. "Anlayıncaya kadar okudum.", *Anıŋ kilgäniŋ kötip torgançı, üzim barıp kaytam.* "Onun gelmesini bekleyip durmaktansa kendim gidip geleyim"[805], *Siŋa ẖat yazgançı, nıklap uylarga kirәk.* "Sana mektup yazmadan önce çok düşünmeliyim.", *Sizni kürgänçi, kim ikänligizni bilirgä kirәk.* "Sizi görmeden önce kim olduğunuzu bilmem gerekir.", *Yөz sumıŋ bulgançı, yөz dustıŋ bulsın.* "Yüz rublen olmaktansa yüz dostun olsun."[806], *Kaşıgı kөtelok tөbinä birilä başlagançı Aydar aŋa süz kuşmadı.* "Kaşığı aş kabının dibine çarpıncaya kadar Aydar ona söz söylemedi.", *Min işikni aça almıym vä işik tөbindä ayaklarım bөzga yabışıp katkançı kөtip tөram.* "Ben kapıyı açamıyorum ve kapı dibinde ayaklarım buza yapışıp

[803] D. G. Tumaşiva, *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 154.
[804] F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 43.
[805] V. N. Hangildin, *Tatar Tili Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 239.
[806] F. Hakimcan, a.g.e., s. 43.

donuncaya kadar bekleyip duruyorum"[807], *boğz kuzgalgançı* "buz kıpırdayıncaya kadar", *taŋ atkançı* "tan ağarıncaya kadar", *yul özılğançı* "yol kesilinceye kadar"[808].

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

ḳaytḳançı "geri dönünce" (TS. 1911, 44), *kilgançı* "gelince", *üskänçı* "yeşerince" (YHYTTS. 1913, 29), *barġançı* "varınca" (MTTD. II, 1917, 30), *barġançı* "varınca", *ḳaytḳançı* "geri dönünce", *kilgançı* "gelince" (TS. 1921, 53).

4.2.6.3.6. *-ganda / -gändä*:

Tatar Türkçesinde *-ganda / -gändä* zarf-fiil eki, eklendiği fiilin bildirdiği hareketin tam olarak gerçekleşmediği anlamını verir.[809]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki örnekleri şunlardır:

Anı kürgändä säläm birdim. "Onu görünce selam verdim.", *Kaytkanda kürdik.* "Dönünce gördük."[810], *karaganda* "bakınca", *kilgändä* "gelince", *kümgändä* "gömünce"[811].

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde tespit ettiğimiz örnekler şunlardır:

barġanda "varınca, vardığı zaman", *kilgändä* "gelince, geldiği zaman" (TS. 1921, 52).

4.2.6.3.7. *-araḳ / -äräk*, *-yaraḳ*:

Bu zarf-fiil eki nin eklendiği fiil, cümledeki asıl fiilin gösterdiği hareketle aynı zamanda yapılan başka bir hareketi bildirir ve bildirdiği hareketteki zaman kavramı ile teklik, çokluk kavramını bağlı bulunduğu esas fiilden alır ve bu şekilde de esas fiilin yapılış tarzını gösterme işlevini yüklenir.[812]

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde örneğine rastlamadığımız bu zarf-fiil ekinin *-araḳ/-äräk*, *-yaraḳ* şekilli örnekleri, Ceditçilik Dönemi

---

[807] D. G. Tumaşiva, *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 154.
[808] *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 248.
[809] Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 703, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998, s. 232.
[810] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşiva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 262.
[811] D. G. Tumaşiva, *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 142.
[812] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 994.

gramerlerinden sadece Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmasında üç kelimede tespit edilmiştir:

alaraḳ "alarak", *kiläräk* "gelerek", *uḳuyaraḳ* "okuyarak" (YHYTTS. 1913, 29).

4.2.7. SAYI İSİMLERİ (SAYI)

4.2.7.1. SAYI İSİMLERİNİN TANIMI

Sayı isimleri, Tatar Türkçesinin açıklamalı sözlüğünde dil bilimsel olarak "varlıkları sayarken onların miktarını veya sırasını bildiren kelimelerin ismi"[813] şeklinde açıklanmıştır.

Tatar Türkçesinin incelenmeye başlandığı ilk gramerlerden günümüze kadar yayımlanmış olan bütün gramer çalışmalarında kendine has leksik ve semantik özellikleri bulunan başlı başına bir kelime türü olarak kabul edilmiş ve incelenmiştir.

Sayı isimleri, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *san*[814], *san isemi*[815] terimleriyle, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, *ṣan* (TTKGS. 1887, 13-14), (Änmüzäc 1895, 11), (TS. 1911, 28-30), (MTTD. II, 1917, 11-12), *san atı* (Törlek 1911, 26), *san* (YHYTTS. 1913, 49-51), (TS. 1921, 37-39), *ṣan isemi* (Änmüzäc 1895, 11), *ism-i ʿadäd* (TTKGS. 1887, 13-14), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13-16), (TörS. 1909, 18-20) terimleriyle belirtilmiştir.

Sayı isimleri, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde "Sayı, kelime grubu olarak, miktarını, varlıkların sayı ve tane hesabını bildirir."[816], "Varlıkların tane veya parça hesaplarını bildiren özel kelimelerdir."[817] şeklinde açıklanmaktadır. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde sayı isimleri için yapılan tanım ve açıklamalar şöyledir:

---

[813] *Tatar Telenең Aŋlatmalı Süzlege-III*, SSSR Fännär Akademiyase, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsemendäge Tel, Ädäbiyät häm Tarih İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1979, s. 628.

[814] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäse Gumanitar Fännär Bülemi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 72-91; F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 36-37; D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 103-107; *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 206-210; V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 118-132.

[815] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 72-91.

[816] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 75; D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 103.

[817] red. Z. Väliullina vd. a.g.e., s. 205.

"*İsm-i ʿadäd* diye, nesnelerin sayısını gösteren isimleri belirtirler." (TTKGS. 1887, 13)

"*İsm-i ʿadäd*, çok nesnelerin miktarını sayan kelimelerdir: *bĭr* 'bir', *ikĭ* 'iki', *öç* 'üç', *dürt* 'dört', *biş* 'beş', *altı* 'altı', *yidĭ* 'yedi', *sigĭz* 'sekiz', *tuḳız* 'dokuz', *un* 'on', *(y)iğirmĭ* 'yirmi', *utız* 'otuz', *ḳırḳ* 'kırk', *illĭ* 'elli', *altmış* 'altmış', *yitmiş* 'yetmiş', *siksän* 'seksen', *tuḳsan* 'doksan', *yöz* 'yüz' gibi." (Änmüzäc 1895, 11)

"*İsm-i ʿadäd*, sayıların adıdır." (MYST. 1907, 13)

"*İsm-i ʿadäd*, sayı ismidir." (TŏrS. 1909, 18)

"Varlıkların çokluğunu, dizilişini bildiren kelimeler *san atı* diye adlandırılır." (Tŏrlĭk 1911, 26)

"Bir varlığın sayısını ve derecesini bildiren sözleri *ṣan* diye adlandırılırlar: *bir* 'bir', *yöz* 'yüz', *mĭŋ* 'bin', *milliun* 'milyon', *bĭrĭnçĭ* 'birinci', *mĭŋĭnçĭ* 'bininci', *unar* 'onar', *bişär* 'beşer' gibi.

Ṣanlar, *kübmĭ* 'ne kadar çok', *niçä* 'kaç, ne kadar', *niçänçĭ* 'kaçıncı', *niçäläp* 'yaklaşık ne kadar', *niçäşär* 'kaçar' sorularına cevap verir." (TS. 1911, 28)

"Sayma sözleri, *san* diye adlandırılırlar." (YHYTTS. 1913, 49)

"Bir varlığın sayısını (*öç* 'üç', *un* 'on', *yöz* 'yüz'), dizilişini (*bĭrĭnçĭ* 'birinci', *ikĭnçĭ* 'ikinci'), payını (*bişär* 'beşer', *unar* 'onar', *yözär* 'yüzer') ve tahminî olarak ölçüsünü (*yitmişläp* 'aşağı yukarı yetmiş') bildiren sözler *ṣan* diye adlandırılır." (MTTD. II, 1917, 11)

"Varlığın hesabını, sayısını, tahminî ölçüsünü, ne kadar olduğunu bildiren sözlere *san* derler." (TS. 1921, 37).

Sayı isimleri, incelediğimiz bütün Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ayrıntılı olarak ele alınan nadir kelime türlerinden biridir.

4.2.7.2. SAYI İSİMLERİNİN TÜRLERİ

4.2.7.2.1. SAYI İSİMLERİNİN TÜRLERİNE GÖRE TASNİFİ

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde sayı isimleri, morfolojik özellikleri ve anlamlarına göre beş gruba ayrılarak incelenmiştir[818]: *mikdar sanı* (*tŏp san*) "asıl sayı", *tärtip sanı* "sıra sayısı", *cıyuv sanı* "topluluk sayısı", *bülĕm sanı* "üleştirme sayısı", *çama sanı* "tahminî sayı".

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde sayı isimlerinin kaç türünün bulunduğu konusundaki ortak görüşe Ceditçilik Dönemi gramerlerinde rastlanmamakta ve bu dönem gramercileri tarafından, sayı isimleri, iki ile beş arasında değişen sayıda gruba ayrılmaktadır. Aslında bu çeşitliliğin sebebini daha eski tarihlere de götürmek mümkündür. Çünkü Tatar Türkçesinin Rusça yayımlanmış olan ilk gramerlerinde de müstakil bir kelime türü olarak ele alınan sayı isimleri türlerinin belirlenmesinde bir birliktelik söz konusu değildir.[819]

Bu döneme ait incelediğimiz en erken tarihli Tatar gramer kitabında Gabdĕlgalläm Fäyĕzẖanov, sayı isimleri için *ism-i ʿadäd* ve *ṣan* terimlerini birlikte kullanmıştır. Gabdĕlgalläm Fäyĕzẖanov, sayı isimlerinin alt türlerini, sıfat kelime türünün incelendiği ikinci bölümde ve sıfat türlerinden hemen sonra ele almıştır. Çalışmasında *äsma-i ʿadäd* "sayı isimleri" başlığı altında sayı isimleri, ilk önce iki gruba ayrıldığını görüyoruz: *aṣl ṣan* "asıl sayı", *tärtiplĕ ṣan* "sıra sayı". Bunlardan *aṣl ṣan* kendi içinde iki alt gruba bölünmüştür: *bilgülĕ aṣl ṣan* "belirli, bilinen asıl

---

[818] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 75-84; F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 36-37; D. G. Tumaşĕva, *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 103-106; *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 207-210; V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 125-132.

[819] Tatar Türkçesinin ilk gramercilerinden olan İ. Ḫalfin, A. Troyanskiy ve A. Kazem-bek, Rusça olarak yayımladıkları gramerlerinde sayı isimlerini *mikdar sanı*, *tärtip sanı* ve *bülĕm sanı* olmak üzere üç alt gruba ayırmışlardır. Yine ilk Tatar gramercilerinden M. İvanov, kendi gramerinde sayı isimlerinin beş alt gruba ayırarak incelemiştir: *mikdar sanı*, *tärtip sanı*, *bülĕm sanı*, *vaklanma san*, *cıyuv sanı.* Bu eserde *cıyuv sanı* kendi içinde üç alt gruba ayrılmıştır: *-av/-äv kuşımçalı sanlar* (ör. *dürtäv* "dört tane", *bişäv* "beş tane", *altav* "altı tane"), *-lap/-läp kuşımçalı sanlar* (ör. *dürtläp* "dört civarında, aşağı yukarı dört", *bişläp* "beş civarında, aşağı yukarı beş", *altılap* "altı civarında, aşağı yukarı altı"), *-avlaşıp/-ävläşĕp kuşımçalı sanlar* (ör. *dürtävläşĕp* "dört tane olarak, dördü birden", *bişävläşĕp* "beş tane olarak, beşi birden", *altavlaşıp* "altısı birden, altı tane olarak"). (bk. *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĕva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĕ Gumanitar Fännär Bülĕmĕ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 72.)

sayı", *bilgüsiz ṣan* "belirsiz sayı". Gabdilgalläm Fäyizḫanov, *bilgüli aṣl ṣan* grubunu da üç alt gruba ayırmıştır: *artdıruv ṣanı* "arttırma sayısı", *büliv ṣanı* "bölme sayısı", *yıyuv ṣanı* "topluluk sayısı" (TTKGS. 1887, 13-14).

Sayı isimlerini isim kelime grubu içinde ele alan Kayyum Nasırî, bu kelime türünü, *ism-i ʿadädlär* başlığı altında beş gruba ayırmıştır: *ism-i ʿadäd-i tärtībī* "sıra sayıları", *ism-i ʿadäd-i miḳdārī* "topluluk sayıları", *ism-i ʿadäd-i taḳsīmī* "üleştirme sayıları", *ism-i ʿadäd-i ẕātī* "*+lıḳ/+lik* eki ekli sayı isimleri", *ism-i ʿadäd-i vaṣfī* "derece bildiren sayılar" (Änmüzäc 1895, 11-13).

Hösäyin Z. Mäkkäi'nin gramerinde ise, sayı isimlerinin sıfat kelime türünden hemen sonra ele alındığını görüyoruz. Bu çalışmada sayı isimleri *ism-i ʿadäd* başlığı altında dört gruba ayrılarak incelenmiştir: *ʿadäd-i ṭabīʿī* "asıl sayılar", *ʿadäd-i vaṣfī* "derece bildiren sayılar", *ʿadäd-i käsrī* "kesir sayıları", *ʿadäd-i tävzīʿī* "üleştirme sayıları" (MYST. 1907, 13-16).

Äḫmätcan Möstafa'nın gramerinde de sayı isimleri, sıfat kelime türünden hemen sonra ele alınmıştır. Äḫmätcan Möstafa da Kayyum Nasırî gibi bu kelime türünü beş gruba ayırmış ve *ism-i ʿadäd* başlığı altında incelemiştir: *ʿadäd-i aṣlī* "asıl sayılar", *ʿadäd-i vaṣfī* "derece bildiren sayılar", *ʿadäd-i käsrī* "kesir sayıları", *ʿadäd-i tävzīʿī* "üleştirme sayıları", *ʿadäd-i ḥāllī* "topluluk sayıları" (TörS. 1909, 18-20).

Gimad Nugaybäk'in gramerinde sayı isimleri, dönemin diğer gramerlerinde kullanılan terimlerden tamamıyla farklı olarak *sanav atı* "sayı adı", *cıyuv atı* "topluluk adı", *taratuv atı* "dağıtma adı", *tizüv atı* "dizme, sıralama adı" şeklinde dört gruba ayrılmıştır. Bu tasnifte tahminî sayı isimleri yer almamıştır (Törlik 1911, 26).

Galimcan İbrahim, 1911 yılında yayımladığı gramerinde *ṣan* başlığı altında sayı isimlerini dört gruba ayırarak incelemiştir: *töb ṣanlar* "asıl sayılar", *däräcä ṣanları* "derece sayıları", *bülim ṣanları* "üleştirme sayıları", *çama ṣanları ~ gömän ṣanları* "tahminî sayılar". Sayı isimlerinden *öläş sanlar* "kesir sayılar", *töb ṣanlar* "asıl sayılar" grubu içinde ele alınmıştır. (TS. 1911, 28-30). Galimcan İbrahim'in 1921 yılında yayımlanan gramerinde *öläş sanlar* "kesir sayılar" terimi bulunmamakla birlikte bu sayı isimlerinin örnekleri *töb ṣanlar* "asıl sayılar" grubu

örnekleriyle birlikte belirtilmiştir. Bununla birlikte 1911 yılında yayımlanan gramerinde bulunmayan *ḳuşma sanlar* olarak belirtilen yeni bir sayı türünün de eklenmesiyle birlikte bu kelime türünün beş gruba ayrılarak incelendiği görülmektedir: *tŏb sanlar* "asıl sayılar", *däräcä sanları* "derece sayıları", *bülĭm sanları* "üleştirme sayıları", *çama sanları* "tahminî sayılar", *ḳuşma sanlar* "birleşik sayılar" (TS. 1921, 37-39).

Gabdurrahman Sägdi'nin gramerinde, zarf kelime türünden sonra *san* başlığı altında incelenen sayı isimleri, beş gruba ayrılmıştır: *tŏb san* "asıl sayı", *ŏlĭş sanları* "kesir sayıları", *çama sanları* "tahminî sayılar", *bülĭm sanları* "üleştirme sayıları", *rät sanları* "sıra sayıları" (YHYTTS. 1913, 49-51).

Fatıyḫ Säyfi'nin gramerinde, sıfat kelime türünün incelenmesinden sonra ele alınan sayı isimleri, açık bir ifade ile gruplandırılmamıştır. Yazarın bu kelime türünü incelerken yaptığı açıklamalardan dört tür sayı ayırdettiğini anlıyoruz: *tŏb san* "asıl sayı", *ŏlŏş sanları* "üleştirme sayıları", *çama sanları* "tahminî sayılar", *tärtip sanları* "sıra sayısı" (MTTD. II, 1917, 11-12).

Genel olarak değerlendirecek olursak bu döneme ait gramerlerde sayı isimlerinin müstakil bir kelime türü olarak incelendiğini görüyoruz. Bu kelime türü incelediğimiz gramerlerden bazılarında sıfat kelime türünden sonra ele alınırken, GabdĬlgalläm FäyĬzḫanov ve Kayyum Nasırî'nin çalışmalarında farklı bir kelime türü içinde ele alınmıştır. Bu durum bu iki gramercinin çalışmalarını Arap gramer modeline göre düzenlemelerinden olsa gerektir. Yine incelediğimiz gramerlerde sayı isimlerinin türleri belirtilirken kullanılan terimler de oldukça çeşitlidir. Arap terminolojisinden alınan terimlerle birlikte Tatar Türkçesinin kendi gramer terminolojisinden alınan terimlerin de bu dönem gramercileri tarafından kullanılmıştır. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerindeki sayı isimleri türleri tasnifine en yakın tasnifin Galimcan İbrahim tarafından yapıldığı görülmektedir.

4.2.7.2.2. SAYI İSİMLERİNİN TÜRLERİNE GÖRE İNCELENMESİ

Tatar Türkçesinin incelenmeye başlandığı ilk gramerlerden günümüz Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerine kadar morfolojik ve semantik özelliklerine göre, sayı isimleri türlerinin başlıca asıl sayı, sıra sayı, üleştirme sayı, tahminî sayı ve topluluk sayı isimleri olmak üzere beş gruba ayrılarak incelendiğini söylemek

mümkündür. Tatar gramerlerinde sayı isimlerinin türleri incelenirken çeşitli terimler kullanılmakla birikte bu türlerin kuruluşunun da benzer şekillerde açıklandığı görülmektedir. Çalışmamızda sayı isimlerinin türleri incelenirken bu beş tür esas alınmış ve bu türlerle ilgili olarak yapılan tanım ve açıklamalar tespit edilmeye çalışılmıştır. Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde sayı isimlerinin türleri, bu türlerin kuruluşu ve özellikleri şu şekilde karşımıza çıkmaktadır:

4.2.7.2.2.1. ASIL SAYI İSİMLERİ

Tatar Türkçesinde özel ekleri bulunmayan, bir şeyin sayısını, miktarını veya soyut adını bildiren ve *niçä* "kaç? ne kadar?" sorusuna cevap veren sayı isimleridir[820]: *bĭr* "bir", *ikĭ* "iki", *öç* "üç", *dürt* "dört", *biş* "beş", *altı* "altı", *yidĭ* "yedi", *sigĭz* "sekiz", *tukız* "dokuz", *un* "on", *(y)ĭgĭrmĭ* "yirmi", *utız* "otuz", *kırk* "kırk", *illĭ* "elli", *altmış* "altmış", *yitmĭş* "yetmiş", *siksän* "seksen", *tuksan* "doksan", *yöz* "yüz" vd."

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *mikdar sanı* ve *töp san* terimleriyle[821], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *aṣl ṣan* (TTKGS. 1887, 13), *ʿadäd-i ṭabīʿī* (MYST. 1907, 13), *adäd-i aṣlī* "asıl sayılar" (TörS. 1909, 18), *sanav atı* (Törlĭk 1911, 26), *töb san* (YHYTTS. 1913, 49), (TS. 1921, 37), (MTTD. II, 1917, 11) ve *töb ṣan* (TS. 1911, 28) terimleriyle belirtilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde asıl sayılar için, yapılan tanım ve açıklamaları incelediğimizde benzer ifadelerle karşılaşıyoruz:

"*Niçä* 'kaç? ne kadar?' ve *kübmĭ* 'çok mu?' sorularına cevap olan sayılar *töb san* diye adlandırılır." (YHYTTS. 1913, 49),

"*Töb ṣan*, varlıkların hesabını, sayısını bildirir; *niçä* 'kaç? ne kadar?', *kübmĭ* 'kaç? çok mu?' sorularına cevap veren sayıdır. Mesela *bĭr kişĭ* 'bir kişi', *un tänkä* 'on madenî para', *yöz bit* 'yüz sayfa', *öçäv kildĭlär* 'üçü birlikte geldiler', *dürtäv ḳayttıḳ*

[820] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 76; F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 36.

[821] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 75-77; F. Hakimcan, a.g.e., s. 36; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 207; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 125.

‘dördümüz birlikte döndük’ denildiğinde *bĭr*, *un*, *yŏz*, *ŏçäv*, *dürtäv* sözleri gibi.” (TS. 1911, 28),

Galimcan İbrahim, *+av/+äv* ekleriyle türetilmiş topluluk sayı isimlerini ve *yartı* “yarım”, *çiräk* “çeyrek”, *tütäräm* “çeyrek” gibi sayı bildiren kelimeleri de asıl sayı isimleri grubu içinde göstermiştir (TS. 1911, 28), (TS. 1921, 37).

“Varlıkların sayısını bildirip, *kübmĭ* ‘kaç? çok mu?’ ve *niçä* ‘kaç? ne kadar?’ sorularına cevap olan sayılar *tŏb san* diye adlandırılır.” (MTTD. II, 1917, 11),

“*Tŏb san*, nesnelerin hesabını, sayısını bildirir; *niçä* ‘kaç? ne kadar?”, *kübmĭ* ‘kaç? çok mu?” sorularına cevap veren sayıdır: *Ṣınıfda kübmĭ şäkĭrd bar? Sigĭz.* ‘Sınıfta kaç öğrenci var? Sekiz.”, *Ḳırḳ täülĭkdä niçä säʿat ışlıysıŋ? Sigĭz.* ‘Kırk günde kaç saat çalışıyorsun? Sekiz.” gibi.” (TS. 1921, 37).

Gramerinde asıl sayı türünü *bilgülĭ aṣl ṣan* “belirli, bilinen asıl sayı” ve *bilgüsĭz ṣan* “belirsiz sayı” şeklinde iki gruba ayıran Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, bu gruplardan ilkini, *niçä* “kaç? ne kadar?” sorusuna cevap veren sayı, ikincisini ise, *kübmĭ* “çok mu?” sorusuna cevap veren sayı olarak belirtir. *Bilgülĭ aṣl ṣan* “belirli, bilinen asıl sayı”, “*bĭr* “bir”, *ikĭ* “iki”, *ŏç* “üç”, *dürt* “dört”, *biş* “beş”, *altı* “altı”, *yidĭ* “yedi”, *sigĭz* “sekiz”, *tuḳız* “dokuz”, *un* “on”, *(y)ĭgĭrmĭ* “yirmi”, *utız* “otuz”, *ḳırḳ* “kırk”, *illĭ* “elli”, *altmış* “altmış”, *yitmiş* “yetmiş”, *siksän* “seksen”, *tuḳṣan* “doksan”, *yŏz* “yüz”, *mĭŋ* “bin” gibi.” şeklindeki sayı isimlerinden oluştuğunu ve sınırsız sayıda olduğunu belirten Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, *bilgüsĭz ṣan* “belirsiz sayı” olarak da *az* “az”, *küb* “çok”, *azġına* “daha az”, *bĭraz* “biraz”, *bĭrniçä* “bir kaç”, *ŏḫşaşlı* “benzer” kelimelerini örnek olarak göstermiştir (TTKGS. 1887, 13).

Bu dönem gramerlerinde asıl sayıları belirlemek için cümlede yükleme *niçä* “kaç? ne kadar?” ve *kübmĭ* “kaç? çok mu?” sorularının sorulduğunu görüyoruz. Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde ise, bu sorulardan sadece *niçä* “kaç? ne kadar?”, asıl sayıların belirlenmesinde kullanılmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen asıl sayı isimleri şunlardır:

bĭr “bir” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TS. 1911, 28), (Tŏrlĭk 1911, 26), (TS. 1921, 37),

ikĭ “iki” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (Tŏrlĭk 1911, 26), (TS. 1921, 37),

ӧç “üç” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (YHYTTS. 1913, 49), (MTTD. II, 1917, 11), (Tŏrlĭk 1911, 26),

dürt “dört” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (YHYTTS. 1913, 49), (TS. 1921, 37),

biş “beş” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (YHYTTS. 1913, 49), (TS. 1921, 37),

altı “altı” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11),

yidĭ “yedi” (TTKGS. 1887, 13), *cidĭ* “yedi” (Änmüzäc 1895, 11),

sigĭz “sekiz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), *sigĭz* (TS. 1921, 37),

tuḳız “dokuz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), *ṭuġız* (TS. 1921, 37),

un “on” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TS. 1911, 28), (MTTD. II, 1917, 11), (TS. 1921, 37),

(y)ĭgĭrmĭ “yirmi” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18),

utız “otuz” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11),

ḳırḳ “kırk” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11),

illĭ “elli” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (YHYTTS. 1913, 49), (TS. 1921, 37),

altmış “altmış” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (TS. 1921, 37),

yitmĭş “yetmiş” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11),

siksän “seksen” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11),

tuḳṣan “doksan” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11),

yӧz “yüz” (TTKGS. 1887, 13), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TS. 1911, 28), (MTTD. II, 1917, 11), (TS. 1921, 37),

mĭŋ “bin” (TTKGS. 1887, 13), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TS. 1921, 37),

milliun (MYST. 1907, 13), (TS. 1911, 28), (TŏrS. 1909, 18).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde asıl sayı isimlerinin cümle içinde kullanılışına şu örnekler tespit edilmiştir:

Urman için şıŋġırdata <u>bĭr</u> ṣanduġaç. “Orman için şıngırdatıyor bir bülbül.” (TN. 1911, 18)

Bir çişmä bar. “Bir çeşme var.” (ATN 1919, 20)

ʿAlī däriśtän irtä ḳaytḳan, ä ul säʿat ikigä ḳadar mäktäbdä bulıv kiräk idi. “Ali dersten erken dönmüş, lâkin onun saat ikiye kadar mektepte olması gerekiyordu.” (TörN. 1910, 41)

Bizniŋ ṣınıfda ağaylı ińlǝ iki bala bar. “Bizim sınıfımızda ağabey-kardeş (olan) iki çocuk var.” (Tǝl Sab. 1919, 32)

Öç kişi kildik. “Üç kişi geldik.” (TörN. 1910, 7)

Öç kişi kildi. “Üç kişi geldi.” (TN. 1911, 18)

Kärīm barası şähär mundan öç könlik yuldır. “Kerim’in gideceği şehir buradan üç günlük yol uzaklığındadır.” (TN. 1911, 43)

Biz biş kişi, alar (y)iğirmi bala. “Biz beş kişi, onlar yirmi çocuk.” (TörN. 1910, 7)

Ḳapçıḳtağı büri başı un iki. “Çuvaldaki kurt başı on iki.” (ATN 1919, 9),

Yiğit kişigä citmiş törlī hönärdä bik az. “Yiğit kişiye yetmiş türlü hüner bile pek azdır.” (ATN 1919, 9)

4.2.7.2.2.2. SIRA SAYI İSİMLERİ

Tatar Türkçesinde asıl sayı isimlerinin sonuna *-nçı/-nçi, -ınçı/-inçi* eklerinin eklenmesiyle oluşturulan ve *niçänçi* “kaçıncı” sorusuna cevap veren sayı isimleridir:[822] *birinçi* “birinci”, *dürtinçi* “dördüncü”, *unbişinçi* “on beşinci”, *yözinçi* “yüzüncü” vd.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *tärtip sanı* terimiyle[823], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *tärtipli san* (TTKGS. 1887, 13), *ism-i ʿadäd-i tärtībī* (Änmüzäc 1895, 11), *ʿadäd-i vaṣfī* (MYST. 1907, 13), (TörS.

---

[822] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşiva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 79-80; F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 36.

[823] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 79; F. Hakimcan, a.g.e., s. 36; D. G. Tumaşiva, *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 105; *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 209; V. N. Hangildin, *Tatar Tili Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 129.

G. Alparov, bu sayı isimleri türünü, doğrudan doğruya türemiş sıfat olarak kabul eder ve *yasalma sıyfat* olarak adlandırır. (bk. G. Alparov, *Şäkli Nigizdä Tatar Grammatikası*, Kazan, 1926, s. 53.)

1909, 18), *däräcä ṣanları* (TS. 1911, 28), *tĭzüv atı* (Tŏrlĭk 1911, 26), *rät sanları* (YHYTTS. 1913, 49), *tärtip sanları* (MTTD. II, 1917, 12) ve *däräcä sanları* (TS. 1921, 37) terimleriyle belirtilmiştir.

İncelediğimiz bütün Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ele alınmış olan sıra sayı isimleri için şu tanım ve açıklamalar tespit edilmiştir:

"*Tärtiplĭ ṣan*, bir varlığın mertebe ve derecesini bildiren sayılardır ve *niçängĭ* 'kaçıncı' sorusuna cevap verir: '*bĭrĭnçĭ* 'birinci', *ikĭnçĭ* 'ikinci', *öçĭnçĭ* 'üçüncü', *dürtĭnçĭ* 'dördüncü', *bişĭnçĭ* 'beşinci', *altınçı* 'altıncı', *yidĭnçĭ* 'yedinci', *sikĭzĭnçĭ* 'sekizinci', *tuḳızınçı* 'dokuzuncu', *unınçı* 'onuncu', *(y)iĝirmĭnçĭ* 'yirminci', *utızınçı* 'otuzuncu', *ḳırḳınçı* 'kırkıncı', *illĭnçĭ* 'ellinci', *altmışınçı* 'altmışıncı', *yitmişĭnçĭ* 'yetmişinci', *siksänĭnçĭ* 'sekseninci', *tuḳṣanınçı* 'doksanıncı', *yözĭnçĭ* 'yüzüncü', *mĭŋĭnçĭ* 'bininci' ve bunlardan başka sınırsız sayıda gelen sayılar gibi." (TTKGS. 1887, 13)

"Varlığın derecesini, yerini anlatarak *niçängĭ* 'kaçıncı' sorusuna cevap olan sayılar *däräcä ṣanı* diye adlandırılır: *bĭrĭnçĭ* 'birinci', *mĭŋĭnçĭ* 'bininci', *unbĭrĭnçĭ* 'on birinci' gibi." (TS. 1911, 28)

"*Niçängĭ* 'kaçıncı' sorusuna cevap olan sayılar *rät sanları* diye adlandırılır: *(y)iĝirmĭnçĭ* 'yirminci', *ikĭnçĭ* 'ikinci', *öçĭnçĭ* 'üçüncü' gibi." (YHYTTS. 1913, 50)

"*Däräcä sanları*, varlığın umumi dizilişte bulunduğu yerini, derecesini bildirir, *niçängĭ* 'kaçıncı' sorusuna cevap verir: *Bĭznĭŋ at saban ṭuyĭnda bĭrĭnçĭ kildi.* 'Bizim at, saban bayramında birinci geldi.' gibi." (TS. 1921, 37).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen sıra sayı isimleri şunlardır:

bĭrĭnçĭ "birinci" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TS. 1911, 28), (MTTD. II, 1917, 11), (TS. 1921, 37),

ikĭnçĭ "ikinci" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (TŏrS. 1909, 18), (YHYTTS. 1913, 50), (MTTD. II, 1917, 11), (TS. 1921, 37),

öçĭnçĭ "üçüncü" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (YHYTTS. 1913, 50),

dürtĭnçĭ "dördüncü" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13),

biş̆inçı̆ “beşinci” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (TS. 1921, 37), *Bı̆z biş̆inçı̆ ay därs uḳıymız.* “Biz beşinci ay ders okuyoruz.” (ATN 1919, 20),

altınçı “altıncı” (TTKGS. 1887, 13), (TŏrS. 1909, 18),

yid̆inçı̆ “yedinci” (TTKGS. 1887, 13), (TŏrS. 1909, 18),

sikı̆z̆inçı̆ “sekizinci” (TTKGS. 1887, 13),

tuḳızınçı “dokuzuncu” (TTKGS. 1887, 13),

unınçı “onuncu” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (MTTD. II, 1917, 12),

unbı̆r̆inçı̆ “on birinci” (TS. 1911, 28),

(y)ı̆gı̆r̆mı̆nçı̆ “yirminci” (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), (TŏrS. 1909, 18), (YHYTTS. 1913, 50),

utızınçı “otuzuncu” (TTKGS. 1887, 13),

ḳırḳınçı “kırkıncı” (TTKGS. 1887, 13), *ḳırġınçı* “kırkıncı” (TS. 1921, 37),

ill̆inçı̆ “ellinci” (TTKGS. 1887, 13), (TŏrS. 1909, 18),

altmışınçı “altmışıncı” (TTKGS. 1887, 13), (TS. 1921, 37),

yitmı̆ş̆ı̆nçı̆ “yetmişinci” (TTKGS. 1887, 13),

siksänı̆nçı̆ “sekseninci” (TTKGS. 1887, 13),

tuḳsanınçı “doksanıncı” (Änmüzäc 1895, 11),

yöz̆inçı̆ “yüzüncü” (TTKGS. 1887, 13), (MYST. 1907, 13), (TŏrS. 1909, 18), (TS. 1921, 37),

mı̆ŋı̆nçı̆ “bininci” (TTKGS. 1887, 13), (TS. 1911, 28).

4.2.7.2.2.3. ÜLEŞTİRME SAYI İSİMLERİ

Tatar Türkçesinde asıl sayı isimlerine *+ar/+är*, *+şar/+şär*, *+ışar/+ı̆ş̆är* eklerinin eklenmesiyle oluşturulan ve *niçäşär* “kaçar” sorusuna cevap veren sayı isimleridir[824]: *bı̆r̆är* “birer”, *dürtär* “dörder”, *bişär* “beşer”, *yöz̆är* “yüzer” vd.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *bülı̆m sanı* terimleriyle[825], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *büliv ṣanı* (TTKGS. 1887, 14),

[824] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşı̆va, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsı̆ Gumanitar Fännär Bülı̆mı̆, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 81; F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 36.

ism-i ʿadäd-i taḳsīmī (Änmüzäc 1895, 12), *ʿadäd-i tävzīʿī* (MYST. 1907, 14), (TŏrS. 1909, 19), taratuv atı (Tŏrlĭk 1911, 26), *bülĭm ṣanları* (TS. 1911, 29), *bülĭm sanları* (YHYTTS. 1913, 49), (TS. 1921, 38) ve *ŏlŏş sanları* (MTTD. II, 1917, 12) terimleriyle belirtilmiştir.

Üleştirme sayı isimleri, incelediğimiz bütün Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ele alınmıştır. Bu sayı isimleri türü için şu tanım ve açıklamalar tespit edilmiştir:

"Nesnenin eşit olarak bölünen parçalarını bildirir." (TTKGS. 1887, 14)

"*ʿAdäd-i tävzīʿī*, bir miktar sayının eşit parçalara bölünmesi şeklindeki sayı türünü bildirir: *bĭrär* 'birer', *ŏçär* 'üçer', *bişär* 'beşer', *sigĭzär* 'sekizer', *unar* 'onar', *utızar* 'otuzar', *yŏzär* 'yüzer' gibi." (MYST. 1907, 14)

"*Bülĭm ṣanları*, nesnenin birkaç eşit parçaya bölünmesini anlatır ve *niçäşär* 'kaçar', *kübmĭşär* 'kaçar' sorularına cevap verir: *Hämmäsĭnä unar ṣumdan birĭldĭ.* 'Hepsine onar som verildi.', *25 tiyĭnĭ biş kĭşĭgä bülsäŋ, bişär tiyä.* '25 kuruşu beş kişiye bölsen, beşer düşer.' gibi." (TS. 1911, 29)

"*Niçäşär* 'kaçar', *kübmĭşär* 'kaçar' sorularına cevap olan sayılar *bülĭm sanları* diye adlandırılır: *unbişär* 'onbeşer', *ḳırġar* 'kırkar' gibi." (YHYTTS. 1913, 49)

"*Bülĭm sanları*, bir nesnenin birkaç eşit parçaya bölünmesini anlatır, *niçäşär* 'kaçar', *kübmĭşär* 'kaçar' sorularına cevap verir: *Äti bĭzgä ŏçär alma birdĭ.* 'Baba, bize üçer elma verdi.', *(Y)ĭgĭrmĭnĭ unġa bülsäk, ikĭşär tiyä.* 'Yirmiyi ona bölsek, ikişer düşer.' gibi." (TS. 1921, 38).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen üleştirme sayı isimleri şunlardır:

bĭrär "birer" (MYST. 1907, 14), (TŏrS. 1909, 19), (Tŏrlĭk 1911, 26), (TS. 1921, 38),

---

[825] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 81-83; F. Hakimcan, a.g.e., s. 36; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 105-106; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 208; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 127.

ikıšär “ikişer” (TTKGS. 1887, 14), (Änmüzäc 1895, 12), (MYST. 1907, 14), (TörS. 1909, 19), (Törlik 1911, 26), (TS. 1921, 38),

öçär “üçer” (TTKGS. 1887, 14), (Änmüzäc 1895, 12), (MYST. 1907, 14), (Törlik 1911, 26), (TS. 1921, 38),

dürtär “dördär” (TTKGS. 1887, 14), (Änmüzäc 1895, 12),

bişär “beşer” (Änmüzäc 1895, 12), (MYST. 1907, 14), (TörS. 1909, 19), (TS. 1911, 29), (MTTD. II, 1917, 12),

altışar “altışar” (TTKGS. 1887, 14), (Änmüzäc 1895, 12), (MYST. 1907, 14), (TörS. 1909, 19), (TS. 1921, 38),

yidıšär “yedişer” (Änmüzäc 1895, 12), (MYST. 1907, 14), (TörS. 1909, 19), *cidišär* “yedişer” (TS. 1921, 38),

sikizär “sekizer” (Änmüzäc 1895, 12), *sigizär* “sekizer” (MYST. 1907, 14), (TörS. 1909, 19),

tuḳızar “dokuzar” (Änmüzäc 1895, 12),

unar “onar” (Änmüzäc 1895, 12), (MYST. 1907, 14), (TörS. 1909, 19), (TS. 1911, 29), (MTTD. II, 1917, 12), (TS. 1921, 38),

unbişär “onbeşer” (YHYTTS. 1913, 49),

(y)igirmišär “yirmişer” (TörS. 1909, 19), (TS. 1911, 29),

utızar “otuzar” (MYST. 1907, 14), (TörS. 1909, 19), (TS. 1921, 38),

ḳırġar “kırkar” (YHYTTS. 1913, 49), (TS. 1921, 38),

illišär “ellişer” (MYST. 1907, 14), (TS. 1921, 38),

altmışar “altmışar” (TS. 1911, 29),

yözär “yüzer” (MYST. 1907, 14), (MTTD. II, 1917, 12), (TS. 1921, 38),

miŋär “biner” (TS. 1911, 29), (TS. 1921, 38)

4.2.7.2.2.4. TAHMİNÎ SAYI İSİMLERİ

Tatar Türkçesinde varlıların sayısını yaklaşık olarak bildiren ve *niçäläp* “yaklaşık ne kadar” sorusuna cevap veren sayı isimleridir[826]. Tatar Türkçesinde tahminî sayı isimleri, birkaç yolla yapılabilir[827]:

[826] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşiva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsi Gumanitar Fännär Bülimi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 83-84; F.

1. Asıl sayı isminin sonuna *+lap/+läp* ekleri eklenir: *Bişläp kitap kalgan.* "Aşağı yukarı beş kitap kaldı.", *Unlap kişi* "on civarında insan",

2. *İki-öç* "iki-üç", *biş-un* "beş-on" şeklinde iki tane asıl sayı ismi yan yana getirilir: *öç-dürt büri* "üç ya da dört kurt", *altı-cidi malay* "altı ya da yedi oğlan",

3. *+lar/+lär*, *+nar/+när* çokluk eki yardımıyla yapılır: *Sägat unnarda alar Öslan perevozına kilep cittilär.* "Saat on civarında onlar Öslan araba vapuruna gelerek yetiştiler.", *Miftaḫ babay yäşi altmışlarga citkän, sakalı ap-ak bir kart.* "Miftah dede, yaşı altmışlara ulaşmış, sakalı bembeyaz bir yaşlı.",

4. *+larça/+lärçä* ekleri yardımıyla yapılır: *Yözlärçä yazuçılar, un miŋnärçä işçilär bezni karşıladılar.* "Yüzlerce yazar, on binlerce işçi bizi karşıladı.", *Anıŋ kara küzläri .... Unnarça ḫatın kızlar arasınnan Miŋnurıynı izlädi.* "Onun kara gözleri….onlarca kadın kız arasından Minnur'u izledi.",

5. *+largan/+lärgän* ekleri yardımıyla yapılır: *Unlagan mäktuplärimä karşı bir cavabıŋnı kızganmassıŋ dip ömit itäm.* "Onlarca mektubuma karşılık bir cevabını esirgemezsin diye ümit ediyorum.", *Bu vakıtta universitet karşına yözlägän ḫalık cıyılgan idi.* " Bu vakitte üniversitenin karşısına yüzlerce insan toplanmıştı."

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *çama sanı* terimiyle[828], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *çama ṣanı ~ göman ṣanı* (TS. 1911, 28) ve *çama sanı* (YHYTTS. 1913, 49), (TS. 1921, 37), (MTTD. II, 1917, 11) terimleriyle belirtilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tahminî sayı isimleri türü, ayrıntılı olarak ve sıkça incelenen sayı isimleri türlerinden biri değildir. İncelediğimiz gramerlerden sadece dördünde bu sayı isimleri türünün belirtildiği, üçünde ise, açıklandığı tespit edilmiştir. Bu gramerlerde tahminî sayı isimleri için yapılan tanım ve açıklamalar şunlardır:

Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 36; V. N. Hangildin, *Tatar Tili Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 128.

[827] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 83-84.

[828] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 83-84; F. Hakimcan, a.g.e., s. 36; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 128-129; *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 207; D. G. Tumaşiva, *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 106; *Häzirgi Tatar Ädäbi Tili (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 208-209.

"Varlıkların sayısını tam doğru olarak bildirmeyip, tahminî bir sayı söylenmesini anlatan sözler *çama ṣanı* veya *gŏman ṣanı* diye adlandırılır. *Çama ṣanları*, *niçäläp* 'yaklaşık ne kadar', *kübmĭläp* 'yaklaşık ne kadar' sorularına cevap verir ve *tŏb ṣanın* sonuna *+lap/+läp* ekleri eklenerek yapılırlar: *un* 'on' - *unlap* 'yaklaşık olarak on, on civarında', *yŏz* 'yüz' - *yŏzläp* 'yaklaşık olarak yüz, yüz civarında' gibi. Bu ekler kelimeye bitiştirilerek yazılır." (TS. 1911, 28)

"*Niçäläp* 'yaklaşık ne kadar', *kübmĭläp* 'yaklaşık ne kadar' sorularına cevap olan sayılar *çama sanı* diye adlandırılır: *ikĭyŏzläp* 'yaklaşık olarak ikiyüz', *(y)ĭgĭrmĭläp* 'yaklaşık olarak yirmi' gibi." (YHYTTS. 1913, 49)

"Varlığın sayısının ne kadar olduğu kesin olarak bilinmediği zaman kullanılan tahminî kelimeler *çama sanı* diye adlandırılır. *Çama sanları*, *tŏb sanın* sonuna kalınlarda *+lap*, incelerde *+läp* eklenerek yapılır. Bu ekler her zaman bitişik yazılırlar: *Ṣınıfda uṭızlap şägĭrd bar.* 'Sınıfta otuz kadar öğrenci var.', *Yŏzläp väkil kilgän idĭ.* 'Yaklaşık olarak yüz vekil gelmişti.' Bazen de iki *tŏb san* bir araya getirilip *çama sanı* yapılır: *Kĭsäsĭndä ḳırḳ - illĭ ṣum aḳça bar idĭ.* 'Cebinde kırk ya da elli som para vardı.', *(y)ĭgĭrmĭ-uṭız şägĭrd* 'yirmi otuz civarında öğrenci', *citmĭş-siksän bala* 'yetmiş seksen kadar çocuk', *ŏç-dürt mŏʿallim* 'üç ya da dört muallim' gibi." (TS. 1921, 37)

Tatar Türkçesinde tahminî sayı isimlerinin çeşitli şekillerde yapılabildiğini belirtmiştik. Ceditçilik Dönemi gramerlerinde genellikle bu sayı isimlerinin kuruluşunun asıl sayı isimlerinin sonuna *+lap/+läp* ekleri eklenerek oluşturulması açıklanmıştır. Bu dönem gramercilerinden sadece Galimcan İbrahim, asıl sayıların art arda sıralanarak tahminî sayı isimlerinin oluşturulabileceğini belirtmiş ve örneklendirmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *+lap/+läp* ekleriyle kurulan tahminî sayı isimleri şunlardır:

unlap "yaklaşık olarak on, on civarında" (TS. 1911, 28), (TS. 1921, 37),

(y)ĭgĭrmĭläp "yaklaşık olarak yirmi" (YHYTTS. 1913, 49),

uṭızlap "yaklaşık olarak otuz, otuz civarında" (TS. 1921, 37),

illĭläp "yaklaşık olarak elli, elli civarında" (TS. 1921, 37),

yŏzläp "yaklaşık olarak yüz, yüz civarında" (TS. 1911, 28), (TS. 1921, 37),

ikǝ̆yǝ̆zläp “yaklaşık olarak ikiyüz” (YHYTTS. 1913, 49).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde asıl sayı isimlerinin art arda tekrarlanmasıyla kurulan tahminî sayı isimleri şunlardır:

ǝ̆ç-dürt “üç ya da dört muallim” (TS. 1921, 37),

(y)iğǝ̆rmi-uṭız “yirmi otuz civarında” (TS. 1921, 37),

*ḳırḳ – illi*ǝ̆ “kırk ya da elli” (TS. 1921, 37),

citmiş-siksän “yetmiş seksen kadar” (TS. 1921, 37).

5. TOPLULUK SAYI İSİMLERİ

Tatar Türkçesinde aynı cinsten olan varlıkların ayrı ögelerini bir gruba toplamak için kullanılan sayı isimleridir. Asıl sayı isimlerinin sonuna *+av/+äv* ekleri eklenerek oluşturulur ve *niçäv* “kaç tane” sorusuna cevap verir[829]: *ikäv* “iki tane, ikisi birden”, *ǝ̆çäv* “üç tane, üçü birden”, *bişäv* “beş tane, beşi birden”, *altav* “altı tane, altısı birden” vd.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *cıyuv sanı* terimiyle[830], Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, *yıyuv ṣanı* (TTKGS. 1887, 14), *ism-i ʿadäd-i miḳdārī* (Änmüzäc 1895, 11), *ʿadäd-i ḥāllī* (TǒrS. 1909, 18, 20) ve *cıyuv atı* (Tǒrlǐk 1911, 26) terimleriyle belirtilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde topluluk sayı isimleri çok fazla incelenen sayı isimlerinden biri değildir. İncelediğimiz bu dönem gramerlerinden sadece üçünde başlı başına bir sayı isim türü olarak ele alınmıştır. İki eserde, asıl sayı isimleri içinde ve bu sayı türünün *+av/+äv* ekleriyle türetilmiş şekli olarak incelenmiş (TS. 1911, 28), (TS. 1921, 37), geriye kalan eserlerde ise, sadece adı belirtilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde topluluk sayı isimleri için, yapılan tanım ve açıklamalar şunlardır:

---

[829] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşǐva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsǐ Gumanitar Fännär Bülǐmǐ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 80; F. Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 37.

[830] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 80; F. Hakimcan, a.g.e., s. 37; D. G. Tumaşǐva, *Häzǐrgǐ Tatar Ädäbi Tǐlǐ (Morfologiya)*, Kazan, 1978, s. 106-107; *Häzǐrgǐ Tatar Ädäbi Tǐlǐ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 209-210; V. N. Hangildin, *Tatar Tǐlǐ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 130-132.

“Asıl sayıların sonuna *+av/+äv* ekleri ekleme ile yapılır: *bŭräv* ‘bir tane’, *ikäv* ‘iki tane, ikisi birden’, *öçäv* ‘üç tane, üçü birden’ gibi sayılardır.” (TTKGS. 1887, 14)

“*ʿAdäd-i aṣlī* ‘asıl sayılar’ sonuna *+av/+äv* ekleri ekleme ile yapılır: *bŭräv* ‘bir tane’, *ikäv* ‘iki tane, ikisi birden’, *öçäv* ‘üç tane, üçü birden’, *yidäv* ‘tedi tane, yedisi birden’ gibi.” (TŏrS. 1909, 20)

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen topluluk sayı isimleri şunlardır:

bŭräv “bir tane, biri” (TTKGS. 1887, 14), (Änmüzäc 1895, 11), (Tŏrlĭk 1911, 26), (TS. 1921, 37); *Bŭräv cırlıy.* “Biri şarkı söylüyor.” (TN. 1911, 36),

ikäv “ikisi birden” (TTKGS. 1887, 14), (Änmüzäc 1895, 11), (Tŏrlĭk 1911, 26), (TS. 1921, 37),

öçäv “üçü birden” (TTKGS. 1887, 14), (Änmüzäc 1895, 11), (Tŏrlĭk 1911, 26), (TS. 1911, 28),

dürtäv “dördü birden” (Änmüzäc 1895, 11), (TS. 1911, 28),

bişäv “beşi birden” (Änmüzäc 1895, 11),

altav “altısı birden” (Änmüzäc 1895, 11), (TS. 1921, 37),

yidäv “yedisi birden” (TŏrS. 1909, 20), *cidäv* “yedisi birden” (Änmüzäc 1895, 11),

sikĭzäv “sekizi birden” (Änmüzäc 1895, 11),

tuḳızav “dokuzu birden” (Änmüzäc 1895, 11),

unav “onu birden” (Änmüzäc 1895, 11), (TS. 1921, 37).

4.3. GÖREVLİ KELİMELER

Görevli kelimeler, isimler ve fiiller gibi tek başlarına kullanıldıklarında anlam taşımayan ancak eklendikleri kelime, kelime grupları veya işlev bakımından bağlı bulundukları diğer kelime türlerinin yardımı ile anlam kazanan, cümle içinde geçici gramer görevleri yüklenen kelimelerdir.[831]

Tatar Türkçesi gramerlerinde incelenen başlıca görevli kelime türleri edatlar, bağlaçlar ve ünlemlerdir. Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde görevli kelimeler *yardämlıklär* "yardımcılar"[832] veya *yardämlıklär süzlär* "yardımcı kelimeler"[833] olarak adlandırılırlar. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde görevli kelime türleri için, *ḥärefe* (Änmüzäc 1895, 7), (TörS. 1909, 47), *ädät* (TTKGS. 1887, 31), (TörS. 1909, 47), *yardämlek* (TS. 1911, 72), (MTTD. II, 1917, 37), (TS. 1921, 76) ve *bäylek* (TS. 1911, 72) terimleri kullanılmıştır. Bu dönem gramerlerinde *ḥärefe* ve *ädät* terimleriyle belirtilen görevli kelime türleri edat, bağlaç ve ünlem şeklinde; *yardämlek* ve *bäylek* terimleriyle belirtilen görevli kelime türleri ise, edat ve bağlaç şeklindedir.

Bu dönem gramerlerinden Arap gramer anlayışı etkisiyle hazırlanmış olanlarda görevli kelime türlerinin tümü ortak bir başlık altında incelenmiştir. Tek bir başlık altında bütün görevli kelime türlerinin incelenmesi, *ḥärefe* ve *ädät* terimlerinin geniş kapsamlı birer gramer terimi olarak kullanılmasını sağlamıştır.

Ceditçilik dönem gramerlerinde görevli kelime türleri için yapılan tanım ve açıklamalar şunlardır:

"*Ädat* diye, kelimeleri ve cümleleri birbirine bağlayan kelimeleri belirtirler." (TTKGS. 1887, 31)

"*Ḥärefe* dediğimiz bir kelimedir ki, tek başına bir anlam belirtmez ve zaman ile anlaşılmaz: *+dän* '+den', *+dä* '+de', *öçen* 'için', *bilän* 'ile' kelimeleri gibi." (Änmüzäc 1895, 7)

---

[831] Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003, s. 1049.

[832] V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 276; D. G. Tumaşeva, *Ḫäzerge Tatar Ädäbi Tele*, Kazan, 1978, s. 192.

[833] *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 255.

"Bir kelimeyi ikinciye bağlamak için kullanılan kelimelere *ḥarf* ve *ädāt* denir." (TörS. 1909, 47)

"Sözlerin birini ikincisine bağlamak için kullanılan kelimeler, *yardämlıḳ* veya *bäylıḳ* diye adlandırılırlar." (TS. 1911, 72)

"Kelimeleri birbirine yapıştırmak ve onların arasındaki herhangi bir münasabeti anlatmak için getirilen yardımcı kelimelere *yardämlıḳ* denir. *Älbättä* 'elbette', *bit* 'ki, ne, ne de olsa', *ük* 'aynen, bizzat', *mı* 'mi', *ġına* 'gına', *öçün* 'için', *indi* 'şimdi', *äli* 'hele, şimdi', *buġay* 'galiba, her hâlde, muhtemelen, *bılän* 'ile', *yänä* 'yine, yeniden, tekrar, tekrardan', *ṣuŋra* 'sonra', *dä* 'de', *ägär* 'eğer', *yäisä* 'ya o, ya bu, yoksa', *tıḳ* 'gibi, benzer, aynı' kelimelerinin hepsi de *yardämlıḳ*'tir." (MTTD. II, 1917, 37)

"Asıl kelimelerden anlaşılan nesnelerin, işlerin birincisini, ikincisine bağlama ya da bunlar arasında hangi açıdan yakınlık olduğunu gösterme hizmetini üstlenen yardımcı kelimelere *yardämlıḳ* denir." (TS. 1921, 76)

Görevli kelime türleri için *ḥärif* ve *ädāt* terimlerinin kullanıldığı Ceditçilik Dönemi gramerleri, bu kelime türlerinin pek çok alt başlıkta incelendiği çalışmalardır. *Yardämlıḳ* ve *bäylıḳ* terimlerinin kullanıldığı çalışmalarda ise, konu daha basit bir şekilde ele alınmıştır.

Ceditçilik Döneminde Arap gramer anlayışı etkisiyle kelime türlerini *isim* "isim", *fiʿl* "fiil" ve *ḥärif* "edat" şeklinde üç gruba ayırarak inceleyen Kayyum Nasırî ve Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmalarında edat türleri belirtilirken tamamıyla Arap gramer düzenine uyulmuş; bağlaç ve ünlemler, edatlarla birlikte ve edat türü olarak ele alınmıştır. Bu çalışmalarda edatların pek çok türe ayrılarak incelendikleri görülmektedir.

Kayyum Nasırî, edatları on altı başlık altında incelemiştir. Bu başlıklar sırasıyla şunlardır: *ḥärf-i cärlär*, *ʿatf ḥärifləri*, *istiṯnā ḥärifləri*, *ḫärf-i täşbīh*, *ḥurūf-ı bäyaniyä*, *tävzīʿ ḥärifləri*, *ḥärf-i nidā*, *ḥurūfü's-säbäb*, *ḥärf-i tävkiʿ vä intiẓār vä tämännī*, *ḥärf-i īcāb*, *ḥärf-i täfsīr*, *ḥärf-i zäcr*, *ḥärf-i taṣdīk*, *näfy ḥärfləri*, *istifhām kälimäləri* (Änmüzäc 1895, 41-45)

Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmasında ise, edatlar on üç gruba ayrılmıştır. Kayyum Nasırî gibi, Äḫmätcan Mŏstafa da edat türlerinden ilkini *ḥärf-i cärlär*

şeklinde belirtir. Çalışmada edat olarak belirtilen kelime türleri, şu başlıklar altında incelenmiştir: *ḥärf-i cärlär*, *ʿaṭf ḥärefläreˇ*, *istiṯnā ḥärefläreˇ*, *nidā ḥärefläreˇ*, *şarṭ ḥärefläreˇ*, *ʿarż ḥärefläreˇ*, *cävāb ḥärefläreˇ*, *täfsīr ḥärefläreˇ*, *näfy ḥärefläreˇ*, *istifhām ḥärefläreˇ*, *tävkiʿ ḥärefläreˇ*, *tä'kīd ḥärefläreˇ*, *ẓan ädātları*, *töˇrliˇ ädātlar* (TörS. 1909, 47-51)

Kayyum Nasırî ve Äḫmätcan Möstafa'nın çalışmalarında belirtilen edat türlerine benzer bir tasnife Gabdˇilgalläm Fäyˇizḫanov'un çalışmasında rastlanmaktadır. Gabdˇilgalläm Fäyˇizḫanov, edatların kullanım yerlerine göre taşıdıkları anlamlarına bakarak pek çok edat türü belirtmiştir. Örneğin *ägär* "eğer" cümle başı bağlacı, şart cümlelerinde kullanıldığı için *şarṭ ädātı*, *içün* "için" edatı ve *çönki* "çünkü" cümle başı bağlacı da bir hükmün sebebini açıklamasından dolayı *taʿlīl ädātı* olarak adlandırmıştır. Çalışmada edat türleri olarak belirtilen görevli kelimeler, şu terimlerle ifade edilmiştir: *şarṭ ädātı*, *taʿlīl ädātı*, *ibtidā ädātı*, *näfy ädātları*, *ẓarf ädātı*, *öḫşatuv ädātları*, *bäyān ädātı*, *söal ädātı*, *taṣdīḳ vä ḳabūl itmäk ädātı*, *ḳıçḳıruv ädātı*, *artuḳlıḳ ädātı*, *ḥikāyät ädātı*, *ʿaṭf ädātı*, *istiṯnā ädātı*, *istiġnā ädātı*, *ḳıstav ädātı* (TTKGS. 1887, 31-32).

Ceditçilik Dönemi gramercilerinden Galimcan İbrahim, diğer gramer çalışmalarından farklı olarak edatları altı gruba ayırmıştır. Bu dönem gramerlerinde gördüğümüz edat, bağlaç ve ünlem gibi kelime türlerinin hepsinin edat olarak incelenmesi özelliğine Galimcan İbrahim'in çalışmasında kısmen rastlanmaktadır. Çünkü, onun gramerinde ünlemler ayrı bir kelime türü olarak *ımlıḳ* başlığı altında incelenmiştir. Edatlar ve bağlaçlar ise, *yardämliˇklär* "yardımcılar" olarak belirtilen kelime türü içinde birlikte ele alınmıştır. Galimcan İbrahim'in belirttiği yardımcı kelime türleri şunlardır: *cıyuv yardämlıkläreˇ*, *şarṭ yardämlıkläreˇ*, *bülˇim yardämliˇkläreˇ*, *istiṯnā yardämliˇkläreˇ*, *öḫşatuv yardämliˇkläreˇ*, *säbäp yardämlıkläreˇ* (TS. 1921, 76-77).

4.3.1. GÖREVLİ KELİME TÜRLERİ

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *ḥärˇf*, *ädät*, *yardämliˇk* ve *bäylˇik* terimleriyle belirtilen görevli kelime türlerini, gramer görevlerine göre ünlem edatları, bağlaçlar (bağlama edatları) ve asıl edatlar şeklinde sınıflandırabiliriz. Bu edat türleri için belirtilen edatlar şunlardır:

4.3.1.1. ÜNLEM EDATLARI

His, heyecan, sevinç, keder, ızdırap, nefret, hayıflanma, coşkunluk, üzüntü gibi bir duyguyu, bir düşünceyi veya bir tabiat sesini, seslenmeleri; tasdik, red, sorma, gösterme gibi beyan şekillerini ifade eden edatlardır. Ünlem edatları, ünlemler, seslenme edatları, sorma edatları, gösterme edatları ve cevap edatları olmak üzere beş gruba ayrılır.[834] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde belirtilen ünlem edatları, sırasıyla ünlemler, seslenme edatları, sorma edatları ve cevap edatları şeklindedir.

4.3.1.1.1. ÜNLEMLER

Bir duyguyu, bir düşünceyi anlatan veya bir tabiat sesini yansıtan kelimeler olarak karşımıza çıkan ünlemler, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde diğer kelime türlerine nazaran çok az incelenen kelime türlerinden biridir. İncelediğimiz bu dönem gramerlerinden sadece Fatıyḫ Säyfi ve Galimcan İbrahim'in çalışmalarında ünlem başlı başına bir kelime türü olarak belirtilmiştir. Bu çalışmalarda ünlem için *ımlıḳ* terimi kullanılmıştır (MTTD. II, 1917, 39), (TS. 1921, 77). İncelediğimiz diğer Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ise, bu edat türü, *ḥärf* (Änmüzäc 1895, 7), (TŏrS. 1909, 47), *ädāt* (TTKGS. 1887, 31), (TŏrS. 1909, 47) terimleriyle belirtilen kelime türü içinde incelenmiştir.

Ünlemi "belirli bir anlamı olmayan, ancak her türlü duyguları anlatmak için kullanılabilen yardımcı kelimeler" şeklinde tanımlayan Fatıyḫ Säyfi, bu kelime türünü, *uh*, *ah*, *uf*, *çu*, *tıfu* gibi ünlemler; *bärä-bärä*, *na-na*, *tı-tı*, *mah-mah*, *bah-bah* gibi hayvanları çağırmak için kullanılan ünlemler ve *şıtır-şıtır*, *yalt-yult*, *çäŋ-çaŋ* gibi çeşitli varlıklardan çıkan sesleri göstermek için söylenen kelimeler olarak üç gruba ayırmıştır (MTTD. II, 1917, 39).

Galimcan İbrahim'in gramerinde ise, ünlemler dört gruba ayrılmıştır: İnsanların çeşitli his ve heyecanlarını ifade etmek için kullandıkları ünlemler (*ah*, *uf*, *ih*, *uh*, *çu*, *tıfu*, *ts…s*, *a..*, *ayhay* gibi), hayvanları çağırmak için kullanılan ünlemler (*nana…na*, *…bäri*, *…bŏri*, *…bŏrı*, *…bärä*, *ma-ma*, *käçigüçi…güçi-gŏçi* gibi),

[834] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak yayınları, 19. baskı, İstanbul, 1992, s. 348-349; Zeynep Korkmaz vd., *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, 2. baskı, Ankara, 1992, s. 111.

tabiatın, cansız varlıkların çıkardığı sesler (*äjjj…*, *şatır-şŏtır*, *çatır-çıtır*, *tak tŏk*, *yalt yŏlt…*, *çik çik*, *şıtır şıtır*, *dabır dŏbır* gibi) ve hayvanların kendi seslerini taklit etmek için kullanılan kelimeler (*ḳar…ḳar…*, *kikiri…ḳuḳ*, *mikiki…mikiki* gibi) (TS. 1921, 77).

Fatıyḫ Säyfi ve Galimcan İbrahim'in çalışmalarında ünlem başlığı altında incelenen çeşitli hayvan sesleri, tabiat veya cansız varlıklardan çıkan seslerin belirtilmesinde kullanılan kelimeler, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde *avaz iyärtĕmĭ* "tabiat taklidi kelime"[835], diğer ünlemler ise, Tatar *ımlık* "ünlem"[836] olarak adlandırılan kelime türü içinde incelenmektedir.

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde ünlemlerin kullanımı ile ilgili olarak tespit ettiğimiz diğer örnekler şunlardır:

Ah ägär bu künlĕm ütkĕn sŏŋgĭya ŏḳ bulsa idĭ! "Ah, keşke bu gönlüm keskin süngü veya ok olsaydı !" (TN. 1911, 37), (ATN 1919, 37)

Ah vä ahlar ḳaygıruvnı bildĭrälär. "Ah ve ahlar üzülmeyi bildirirler." (ATN 1919, 5-6)

4.3.1.2. SESLENME EDATLARI

Ünlemler gibi bir duyguyu, bir düşünceyi ifade etmeyen, tabiat seslerini bildirmeyen, sadece çağırmaya, haber vermeye ve cümledeki seslenmeyi güçlendirmeye yarayan, seslenme için kullanılan hitap edatlarıdır.[837] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde seslenme edatları, *ḳıçḳıruv ädātı* (TTKGS. 1887, 32), *ḥärf-i nidā* (Änmüzäc 1895, 43) ve *nidā ḥärĭflärĭ* (TŏrS. 1909, 49) terimleriyle belirtilmiştir. Bu çalışmalarda seslenme edatı olarak belirtilen kelimeler şunlardır:

äy "hey": *Äy*, *mŏnda kil.* "Hey! Buraya gel!" (TTKGS. 1887, 32); *Äy*, *ʿAbdullah* "Hey! Abdullah!"; *Äy, bu çınayaḳnı kim vatdı.* "Hey! Bu porseleni kim

---

[835] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 422; Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 57; D. G. Tumaşĭva, *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ*, Kazan, 1978, s. 216; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 278.

[836] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 415-421; F. Hakimcan, a.g.e., s. 57; ; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 211-216; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 275-278; V. N. Hnagildin, a.g.e., s. 269-276.

[837] Muharrem Ergin, a.g.e., s. 350.

kırdı?" (Änmüzäc 1895, 43); *Äy äfändĭm! Ḳaya barasız?* "Hey efendim! Nereye gidiyorsunuz?" (TörS. 1909, 49); *İt ördĭr, börĭ yörĭr, tınma, ışlä, äy ṣabıy.* "İt ürür, kurt yürür, durma, çalış, ey sâbi." (ATN 1919, 35), *Äy ḫŏdayım! İndĭ ni işlim?* "Ey Allah'ım! Şimdi ne yapayım?" (ATN 1919, 37)

a "a": *A bik buran.* "A! Çok kar fırtınalı.", *Kildĭ a.* "A! Geldi."(Änmüzäc 1895, 43),

yā "yâ": *Yā ʿAbdullah* "Yâ! Abdullah!" (Änmüzäc 1895, 43).

4.3.1.3. SORMA EDATLARI

Soru için kullanılan ve sorma ifade eden edatlardır.[838] Bu edat türü, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *sŏāl ädātları* (TTKGS. 1887, 31), *istifhām kälimälärĭ* (Änmüzäc 1895, 44), *istifhām ḥärĭfläri* (Änmüzäc 1895, 44), (TörS. 1909, 50) terimleriyle belirtilmiştir. Bu çalışmalarda sorma edatı olarak belirtilen kelime ve ekler şunlardır:

mı ? "mı ?", *mĭ*? "mi ?", *mĭnĭ* ? "mi ?", *mikän* ? "mi iken ? mi imiş ?"[839]: *Mädräsägämĭ bardıŋız?* "Medreseye mi gittiniz? (TTKGS. 1887, 32); "*Ul kildĭmĭ?* "O, geldi mi?"; *Äẕän äytdĭ mikän?* "Ezan okunmuş mu?"; *Anı kürdĭŋ mĭnĭ?* "Onu gördün mü?" (Änmüzäc 1895, 44), *Kildĭŋmĭ?* "Geldin mi?"; *Uḳıdıŋmı* ? "Okudun mu?" (Änmüzäc 1895, 45), *Aḫşam buldı mikän?* "Akşam oldu mu?", *Kaġız yaḫşımı?* "Kâğıt güzel mi?" , *Ḫälfä ḳaytdımı?* "Öğretmen geri döndü mü?", *Kŏn ayazmı?* "Gün ayaz mı?", *Uram balçıraḳ tügĭlmĭ?* "Sokak balçıklı değil mi?" (Änmüzäc 1895, 72); *Siz bu kŏn bazarġa çıġasızmı?* "Siz bu gün pazara gidecek misiniz?" (TörS. 1909, 50), *Sinĭŋ kitābıŋ barmı?* "Senin kitabın var mı?" (TN. 1911, 18)

ḳaya ? "nereye ?": (TTKGS. 1887, 31),

---

[838] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak yayınları, 19. baskı, İstanbul, 1992, s. 350.

[839] Bu edat türü Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *kisäkçä* terimiyle belirtilen edat türleri arasında incelenmektedir. (bk. *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 403; Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 55; D. G. Tumaşĭva, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ* , Kazan, 1978, s. 206; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 266; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 293.)

ḳayda ? "nerede ?": (TTKGS. 1887, 31), *Ḥälfä ḳayda tŏra?* "Öğretmen nerede duruyor?"; *Sin ḳayda uḳıysın?* "Sen nerede okuyorsun?" (Änmüzäc 1895, 45),

ḳaçan ? "ne zaman ?": *Ḳaçan kildiŋ?* "Ne zaman geldin?"; *Ḳaçan ḳayttı?* "Ne zaman geri döndü?" (Änmüzäc 1895, 44),

kim ? "kim ?": (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 45),

ni ? "ne ?": (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 45),

niçä ? "ne kadar ?": (Änmüzäc 1895, 45),

ni çaḳlı ? "ne kadar?": (Änmüzäc 1895, 45),

niçik ? "nasıl ?": (Änmüzäc 1895, 45).

mı ? "mı ?", *mi* ? "mi ?", *miŋi* ? "mi ?", *mikän*[840]? "mi iken ? mi imiş ?" edatları dışında, bu dönem gramerlerinden tespit ettiğimiz örneklerden de anlaşıldığı üzere aslında kullanım yerlerine göre soru zamiri ya da soru zarfı şeklinde ifade edebileceğimiz soru kelimelerinin sorma edatları olarak belirtildiğini görüyoruz.

1.4. CEVAP EDATLARI

Kabul veya ret ifade eden edatlardır.[841] Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, kabul bildiren cevap edatları *taṣdīḳ vä ḳabūl itmäk ädātı* (TTKGS. 1887, 32) ve *ḥärf-i taṣdīḳ* (Änmüzäc 1895, 44) terimleriyle, ret ifade eden cevap edatları ise, *näfy ädātı* (TTKGS. 1887, 31) ve *näfy ḥärfläri* (Änmüzäc 1895, 44), (TŏrS. 1909, 49) ve *ḥärf-i näfy* (Änmüzäc 1895, 44) terimleriyle belirtilmiştir.

Bu dönem gramerlerinde belirtilen kabul cevap edatları şunlardır:

alay "öyle": (Änmüzäc 1895, 45),

äyi "evet": *Sez kiçä kiç abzıylar bilän buldıŋızmı? Äyi.* "Siz dün akşam ağabeylerle oldunuz mu? Evet." (TN. 1911, 35),

iyi "evet": *Bu kŏn mädräsäyä barasızmı? İyi baram.* "Bu gün medreseye gider misiniz? Evet giderim." (TTKGS. 1887, 32), (Änmüzäc 1895, 45).

Ret cevap edatları olarak belirtilen kelimeler ise, şunlardır:

---

[840] Tatar Türkçesinde kullanılan *mikän* ? soru edatının gelişimi, *mi ikän* > *mikän* şeklindedir. Bu edat, *mi* soru eki ile *i-* yardımcı fiilinin *–gan* ekli geçmiş zaman çekimininin (*ikän*) ileri derecede ekleşerek vurgusuz orta hece ünlüsünü düşürmesi neticesinde oluşmuştur.

[841] Muharrem Ergin, a.g.e., s. 351.

tügıl “değil”: *Fälänçä şakırd tügıl sudagär.* “Falanca (kişi) öğrenci değil tüccar.” (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 45), *Kön ayaz tügıl.* “Gün ayaz değil.”, *Kiç ḳarangı tügıl.* “Akşam karanlık değil.” , *Kägaz aḳ tügıl.* “Kâğıt ak değil.”, *Min bay tügıl.* “Ben zengin değilim.”, *Bız fäḳyr tügıl.* “Biz fakir değiliz.”, *Sin aḥmaḳ tügıl.* “Sen ahmak değilsin.” *Ul nadan tügıl.* “O, cahil değil.”, *Şul kiräk tügıl.* “Şu, gerekli değil.” (Änmüzäc 1895, 69); *Bu minem işem tügıl.* “Bu benim işim değil.” (TörS. 1909, 49),

yuḳ “yok”: (Änmüzäc 1895, 45), (TörS. 1909, 49),

ḫayır “hayır”: (TörS. 1909, 49).

4.3.1.5. BAĞLAÇLAR (BAĞLAMA EDATLARI)

Söz içinde birden çok kelimeyi, kelime grubunu veya cümleyi birbirine bağlayarak aralarında çeşitli yönlerden ilgi kuran görevli kelimelerdir.[842] Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *tırkägıç*[843]terimiyle belirtilen bağlaçlar için, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde, genellikle *ʿatf ädātı* (TTKGS. 1887, 31) veya *ʿatf ḥärifläri* (Änmüzäc 1895, 42), (TörS. 1909, 48) terimleri kullanılmıştır. Bu dönem gramerlerinde bağlaçlardan bazılarının ayrı ayrı terimlerle belirtilmelerine de rastlanmaktadır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde bağlaçlar, kullanım yerlerine göre iki gruba ayrılmıştır:

1. *Tezüçe tırkägıçlär* “birleştirici bağlaçlar”,

2. *İyärtüçe tırkägıçlär* “sıralayıcı bağlaçlar”.

Tezüçe tırkägıçlär “birleştirici bağlaçlar”, müstakil kelime gruplarını, cümleleri birbirine bağlayan bağlaçlardır. Üç gruba ayrılır:

---

[842] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 32.

[843] *Tatar Grammatikası, Morfologiya II Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşeva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäse Gumanitar Fännär Bülemi, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 359; Ferid Hakimcan, *Tatarca Dilbilgisi*, Ankara, 1995, s. 52; D. G. Tumaşeva, *Häzerge Tatar Ädäbi Tele*, Kazan, 1978, s. 199; *Häzerge Tatar Ädäbi Tele (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 256; V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 285.

1. *Cıyuçı tırkägıçlär*[844] veya *cıyu tırkägıçları*[845] terimleriyle belirtilen toplama bağlaçları: *häm*, *häm dä*, *vä*, *da*, *dä*, *ni…ni*, *tagın*, *tagı*, *yänä*, *kiräk* vd.

2. *Karşı kuyuçı tırkägıçlär*[846] veya *karşılık tırkägıçları*[847] terimleriyle belirtilen karşı koyma bağlaçları: *läkin*, *ä*, *ämma*, *tik*, *barı*, *barı tik*, *fäkat*, *isä*, *bälki*, *mägär*, *mägärinki*, *ḫälbükı̆* vd.

3. *Bülüçı̆ tırkägıçlär*[848], *bülgäläv tırkägıçları*[849] veya *bülgälävçı̆ tırkägıçlär*[850] terimleriyle belirtilen bölünme bağlaçları: *yaki*, *ya (yä)*, *yäisä*, *älı̆-älı̆*, *bır-bır*, *ällä-ällä* vd.

İyärtüçı̆ tırkägıçlär "sıralayıcı bağlaçlar", sebep, maksat, şart, karşılaştırma vb. münasebetleri bildirirler. Başlıcaları şunlardır: *çönkı̆*, *ägär*, *ägärinki*, *härçä*, *güya*, *güyaki*, *diyärsiŋ*, *äytırsiŋ*, *ki*, *yägni*, *bigrāk tä*, *dörıśrägı̆*, *başlıça*, *ayıruvça*, *nik disäŋ*, *nik digändä*, *ikınçı̆ törlı̆äytkändä*, *citmäsä* vd.[851]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde belirtilen bağlaç türleri ve bu türlere verilen örnekler ise, şu şekildedir:

4.3.1.5.1. BİRLEŞTİRİCİ BAĞLAÇLAR

4.3.1.5.1.1. Toplama bağlaçları:

vä "ve": (TörS. 1909, 48), (TS. 1921, 77); *Fälän mädräsädän şakırd kildı̆ vä bu kitāb fälän şakırdınkı̆.* "Falan medreseden öğrenci geldi ve bu kitap falan öğrencinin." (TTKGS. 1887, 31); *Aṭ vä ṣıġır yörṭ ḥayvanlarıdır.* "At ve sığır ev hayvanlarıdır." (Änmüzäc 1895, 42), *Ägär kiç ṭınıç vä cilsiz bulsa ḳuyaş yaḳtırup çıḳar.* "Eğer akşam sakin ve rüzgarsız olursa güneş (daha) yakıcı olur." (Änmüzäc 1895, 43); *Ah vä ahlar ḳayġıruvnı bildirälär.* "Ah ve ahlar üzülmeyi bildirirler." (ATN 1919, 5-6).

da "da", *dä* "de": (Änmüzäc 1895, 42), (MTTD. II, 1917, 37); *Fälänçädän ḫaṭ dä yuḳ aḳça da yuḳ.* "Falancadan mektup da yok akça da yok." (TTKGS. 1887,

[844] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 362; D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 200; V. N. Hangildin, a.g.e., s. 287.
[845] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 257.
[846] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 362; D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 200.
[847] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 287; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 257.
[848] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 362; D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 201.
[849] red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 259.
[850] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 287.
[851] red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 367-375.

31); *ʿAlī mäktäbgä kitdi̊ sin dä bar.* “Ali mektebe gitti, sen de git.” (TŏrS. 1909, 48); *Ul mäcli̊sdä mindä bulmadım, ʿAlī dä bulmaġan ikän.* “O toplantıda ben de yoktum, Ali de yoktu.” (TŏrN. 1910, 41), *ʿAlī kildi̊, Välī dä kĭldi̊.* “Ali geldi, Veli de geldi.” (TŏrN. 1910, 46); *Çaḳırsam da kilmädi̊.* “Çağırsam da gelmedi.”, *Bay bulsa da näçār ṭŏra.* “Zengin olsa da kötü yaşıyor.” (TN. 1911, 46); *Alar iki̊si̊dä ḳaytıp kitdi̊.* “Onların ikisi de geri döndü.”; *Avırsa da i̊şi̊ndän tuḳtamıy.* “Hastalansa da işini durdurmuyor.”; *Min dä baram.* “Ben de gideceğim.”; *Tapsam da birmädi̊m.* “Bulsam da vermedim” (TS. 1921, 77).

daḫı “ve”: (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 42), (TŏrS. 1909, 48), (TS. 1921, 77); *ʿAlī bi̊lmiy, Välī daḫı bi̊lmiy.* “Ali bilmiyor, Veli de bilmiyor.” (TŏrN. 1910, 46).

häm “ve”: (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 42), (TŏrS. 1909, 48), (TS. 1921, 77); *ʿAlī kildi̊ häm Välī kĭldi̊.* “Ali geldi ve Veli geldi.” (TŏrN. 1910, 46).

tagın “daha, yine”: (TS. 1921, 77)

tagı “ve”: (Änmüzäc 1895, 42), (TŏrS. 1909, 48), (TS. 1921, 77).

uḳ/ük : (Änmüzäc 1895, 42)

yänä “yine”: (Änmüzäc 1895, 42), (TŏrS. 1909, 48), (MTTD. II, 1917, 37), (TS. 1921, 77); *ʿAlī kitdi̊ yänä Välī kitdi̊.* “Ali gitti yine Veli de gitti.” (TŏrN. 1910, 46).

4.3.1.5.1.2. Karşı koyma bağlaçları:

ä “lakin”: (TS. 1921, 77),

ämma “ama”: (TTKGS. 1887, 31), (TŏrS. 1909, 48); *Bu külkä yidi cĭlġa aġup ḳuşıla ämmā andan bi̊r cĭlġada aġup çıḳmay.* “Bu göle yedi ırmak akıp katılıyor ama ondan bir ırmak dahi akıp çıkmıyor.” (Änmüzäc 1895, 42); *ʿAlī üzi̊ bay tügĭl, ämmā uġlı bik bay.* “Alinin kendisi zengin değil, ancak oğlu çok zengin.” (TŏrN. 1910, 40).

barı “fakat, ancak”: *Hiçki̊m kitmädi̊, barı ʿAlī äfändi̊ gi̊nä kitdi̊.* “Hiçbir kimse gitmedi, sadece Ali efendi gitti.” (TŏrN. 1910, 40).

bälki “belki”: (Änmüzäc 1895, 42), (TŏrS. 1909, 48); *ʿAlī kilmägän, bälki Välī kilgän.* “Ali gelmemiş, belki de Veli gelmiştir.” (TŏrN. 1910, 40).

fäḳat “fakat”: (TŏrS. 1909, 48), (TS. 1921, 77).

ḥätta “hatta”: *Uramda ḫalḳ şul ḳadär küb ḥätta uzar cir yuḳ.* “Sokakta insanlar o kadar çok ki hatta geçecek yer yok.” (Änmüzäc 1895, 42); *Bu köñ bir närsädä aşamadım, ḥatta ṣu da içmädim.* “Bu gün hiçbir şey yemedim, hatta su bile içmedim.”, *Ḫalıḳ küb çıḳḳan, ḥatta balalarda cıyılġan.* “Halkın tamamı çıkmış, hatta çocuklar bile toplanmış” (TörN. 1910, 41).

illā “ancak”: *Härkimni kürdim, illā Välī äfändini öçrama almadım.* “Herkesi gördüm, ancak Veli efendiye rastlamadım.” (TörN. 1910, 40).

isä “ise”: (TörS. 1909, 49)

kiriśinçä “tam aksine göre”: *ʿAlī Välīni örışmadı, bi’l-ʿaks (kiriśinçä) Välī ʿAlīni örışdı.* “Ali, Veliyi kınamadı, bilâkis Veli, Aliyi kınadı.” (TörN. 1910, 40).

läkin “lâkin”: (Änmüzäc 1895, 42), (TörS. 1909, 48), (TS. 1921, 77); *Mädräsädä şakirdlär bik küb läkin uḳutuvçıları az.* “Medreselerde öğrenciler pek çok, lakin öğretmenleri az.” (TTKGS. 1887, 31); *Fälänçä kişi maña kilgän ikän läkin min öydä öçramadım.* “Falanca kişi bana gelmiş lakin ben evde ona rastlamadım” (TTKGS. 1887, 32); *ʿAlī bik bay, läkin (ul) bik ṣaran.* “Ali çok zengin, ancak (o) çok cimri.” (TörN. 1910, 40).

mägär “sadece, lakin, ama”: (TS. 1921, 77); *Ṣınıfda här şagird uḳıy mägär alımaḳ şagird uḳımıy.* “Sınıftaki her öğrenci okuyor sadece ahmak (aptal) öğrenci okumuyor.” (TörS. 1909, 48); *Härkim kildi, mägär ʿAlī äfändi gina kilmädi.* “Herkes geldi, sadece Ali efendi gelmedi.” (TörN. 1910, 40).

tik “sadece, ancak”: (MTTD. II, 1917, 37), (TS. 1921, 77).

yalġız “yalnız, sadece”: *Mäsciddän här kim çıḳġan, yalġız imām ġına ḳalġan.* “Mescitten herkes çıkmış, bir tek imam kalmış.” (TörN. 1910, 40).

yuḳsa “yoksa”: *Yäşlikdä uḳuv yuḳsa nadān ḳalursın.* “Gençken oku, yoksa cahil kalırsın.” (TTKGS. 1887, 32); *ʿAlī kilmädi, yuḳsa, Välīdä kilgän bulur idi.* “Ali gelmedi, eğer gelseydi Veli de gelmiş olurdu.” (TörN. 1910, 36).

4.3.1.5.1.3. Bölünme bağlaçları:

cä “ya”: (TS. 1921, 77)

cä…cä “ya…ya”: *Cä cān cä māl.* “Ya can, ya mal.”; *Cä sin bar cä min barıym. Cä sin bar urmanġa utın kisärgä min öydä ḳalıym.* “Ya sen git ya ben

gideyim.Ya da sen git ormana odun kesmeye, ben de evde kalayım."; *Bu kŏn cä cavar cä cavmas.* "Bu gün ya yağar ya da yağmaz." (Änmüzäc 1895, 42); *Bügĭn cä sin ḳalursıŋ, cä min kitämäm.* "Bu gün ya sen kalırsın ya da ben gidemem." (TN. 1911, 52).

ya (yä)……yäki "ya….ya da, veya": *Ya bu närsänĭ al yäki tägĭnĭ al.* "Ya bu şeyi al ya da ötekini al." (TTKGS. 1887, 32); *Uramda bĭr ṭavış buldı: Yä ẖalıḳlar ṭalaşḳanlardır, yäki balalar uynaġanlardır.* "Sokaktan bir ses geldi: Ya insanlar kavga ediyorlardır ya da çocuklar oyun oynuyorlardır." (TŏrN. 1910, 43).

yäisä "ya o, ya bu, yoksa": (Änmüzäc 1895, 42), (TŏrS. 1909, 48), (MTTD. II, 1917, 37), *ägär* "eğer": (TTKGS. 1887, 31), (TŏrS. 1909, 49), (MTTD. II, 1917, 37), (TS. 1921, 77).

yäki "veya": (TŏrS. 1909, 48), (TS. 1921, 77); *Yäki sin miŋa kil yäki min siŋa barurmĭn.* "Ya sen bana gel ya da ben sana geleyim" (Änmüzäc 1895, 42); *ʿAlī Välīnĭ çaḳırġandır, yäki Välī çaḳırılmıyça üzĭ kilgändĭr.* "Ali, Veli'yi çağırmıştır veya Veli çağrılmayınca kendi gelmiştir." (TŏrN. 1910, 43).

4.3.1.5.2. SIRALAYICI BAĞLAÇLAR

aẖırı "öyleyse": *ʿAlī fäḳıyrlärgä yardäm itä, aẖırı ul baydır.* "Ali fakirlere yardım eder, öyleyse o zengindir." , *Välī hamān tüşäkdä yata, aẖırı avıruv bulġay ul.* 'Veli devamlı yatakta yatıyor, öyleyse hasta olacak o." (TŏrN. 1910, 38).

çŏnki "çünki": (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 43), (TŏrS. 1909, 48), (TS. 1921, 77); *Välī avıruv bulurġa kiräk, çŏnki hamān tüşäkdä yata.* "Veli hasta olsa gerek, çünkü devamlı yatakta yatıyor." (TŏrN. 1910, 37).

ägär "eğer": (TTKGS. 1887, 31), (TŏrS. 1909, 49), (MTTD. II, 1917, 37), (TS. 1921, 77); *Ägär kiç ṭınıç vä cilsĭz bulsa ḳuyaş yaḳtırup çıḳar.* "Eğer akşam sakin ve rüzgarsız olursa güneş (daha) yakıcı olur."; *Ägär şärīklär arasında mŏvāfaḳat bulmasa alarnıŋ ĭşĭ uŋġa barmas.* "Eğer birlikte okuyanlar arasında uyuşma olmazsa onların işi hiç kolay olmaz." (Änmüzäc 1895, 43); *Välī kilür, ägär ʿAlī kilsä.* "Veli gelir, eğer Ali gelirse."; *Min uḳusam, biläm.* "Ben okursam bilirim." (TŏrN. 1910, 36); *Cırlar yazam, ägär miŋa ḳŏllar kŏçĭ birsä.* "Eğer bana kol gücü verirse, şarkılar yazarım" (TN. 1911, 45).

ägärçä "eğer": (TS. 1921, 77)

gär "eğer": (TS. 1921, 77)

gärçä "gerçi": (Änmüzäc 1895, 42)

gŏya "güya": (TS. 1921, 77); *Alīnıŋ yŏrtı şundıy yaẖşı işlägän: Gŏya bŏr säray bulġan.* "Ali'nin evi onun gibi güzel yapılmış: Sanki bir saray olmuş." (TŏrN. 1910, 44).

yägni "yani": (Änmüzäc 1895, 44), *Bu bĭzniŋ sĭŋĭlĭmĭz yägni biradärĭmĭzniŋ ḳızı bula.* "Bu bizim küçük kız kardeşimiz yani erkek kardeşimizin kızı olur." (TŏrS. 1909, 49); *Min bu ḳŏn bik ṭırışdım, yägnī hamān därĭsĭmnĭ uḳudım.* "Ben bu gün çok uğraştım, yani sürekli dersimi çalıştım." (TŏrN. 1910, 43).

zira "zira": (TŏrS. 1909, 48), (TS. 1921, 77).

4.3.1.6. ASIL EDATLAR (SON ÇEKİM EDATLARI)

Asıl edatlar, tek başına kullanıldıklarında bir anlam taşımayan; ancak, isim ve isim soylu kelimelerden sonra gelerek sonuna geldiği kelimeyle cümledeki diğer kelimeler arasında anlam ilişkisi kuran, gramer görevli kelimelerdir.[852]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde *bäylĭk* "edat"[853], *kisäkçä* "edat"[854], *modal süz* "edat"[855], *mŏnäsäbätlĭk* "edat"[856] gibi çeşitli terimlerle belirtilen edatlar için, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, *ḥärf* (Änmüzäc 1895, 7), (TŏrS. 1909, 47), *ädät* (TTKGS. 1887, 31), (TŏrS. 1909, 47), *yardämlĭk* (TS. 1911, 72), (MTTD. II, 1917, 37), (TS. 1921, 76) ve *bäylĭk* (TS. 1911, 72) terimleri kullanılmıştır.

---

[852] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 79.

[853] H. Hismatullin, Ş. Saykin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1957, s. 35; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 279; *Häzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 261; D. G. Tumaşĭva, *Ḥäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ*, Kazan, 1978, s. 192; *Tatar Grammatikası, Morfologiya II. Tom*, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşĭva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsĭ Gumanitar Fännär Bülĭmĭ, Mäskäv-Kazan, 2002, s. 352.

[854] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 292; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 265; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 204; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 402.

[855] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 302; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 272; D. G. Tumaşĭva, a.g.e., s. 208; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 328.

[856] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 302; red. Z. Väliullina vd., a.g.e., s. 272; red. M. Z. Zekiyev vd., a.g.e., s. 385.

Tatar Türkçesinde edatlar, eklendikleri isim soylu kelimelerin ya yalın biçimlerinden ya da ilgi, yönelme, ayrılma gibi isim hâl ekleriyle genişletilmiş biçimlerinden sonra gelirler. İstedikleri hâl eklerine göre edatlar şöyle sıralanırlar[857]:

1. **Yalın hâl veya ilgi hâli ile birleşen edatlar:** *arḳılı* "üzerinden, vasıtasıyla", *aşa* "üzerinden", *bıĭlän* "ile", *buyı̆* "boyunca", *buyı̆nça* "boyunca", *buylap* "boyunca", *çaklı* "kadar", *ḫätlı̆* "kadar", *kĭbĭk* "gibi", *kük* "gibi", *öçĭn* "için", *saylı̆n* "her", *säbäplı̆* "sebeple, sebepten dolayı", *şikĭllı̆* "gibi", *tiklı̆* "kadar", *tŏslı̆* "gibi",

2. **Yönelme hâli ile birleşen edatlar:** *çaklı* "kadar", *ḫätlı̆* "kadar", *kadär* "kadar", *kürä* "göre, için", *taba* "doğru", *taban* "doğru", *tiklı̆* "kadar",

3. **Ayrılma hâli ile birleşen edatlar:** *arı* "sonra", *başḳa* "başka", *birlı̆* "beri", *bütän* "başka", *sŏŋ* "sonra", *tış* "başka".

Bu gruplara göre Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde tespit ettiğimiz asıl edatlar şunlardır:

4.3.1.6.1. YALIN HÂL VEYA İLGİ HÂLİ İLE BİRLEŞEN EDATLAR

çaḳlı "kadar": *Balasınıŋ buyı atası çaḳlı bar.* "Çocuğunun boyu, babası kadar var." (TTKGS. 1887, 31).

bıĭlän "ile": (Änmüzäc 1895, 41), (MTTD. II, 1917, 37), (TS. 1921, 77); *Bin filan bıĭlän Ḳazanġa çaḳlı kildĭm.* "Ben falan (kişi) ile Kazan'a kadar geldim. (TTKGS. 1887, 31); *ʿAlī Välī bıĭlän sŏyläşdı̆.* "Ali, Veli ile konuştu.", *ʿAlī ḳara bıĭlän yazdı.* "Ali, tebeşirle yazdı." (TŏrN. 1910, 6), *Ul kĭm bilän uṭırır, min dä şunıŋ bıĭlän uṭırırım.* "O, kiminle otururwhile ben de onunla otururum." (TŏrN. 1910, 39); *Bĭz kiç bıĭlän uḳıymız.* "Biz, akşamleyin okuyoruz.", *Anlar tŏnı̆ bıĭlän säfärgä çıġa.* "Onlar, geceleyin sefere çıkar." (TN. 1911, 12), *Min sĭznĭŋ bıĭlän bı̆rgä barırmĭn.* "Ben sizinle birlikte giderim", *Çäçrädı̆ möŋlar öfıḳġa, matur bılbıl bıĭlän.* "Sıçradı sıkıntılar ufka, güzel bülbül ile." (TN. 1911, 15), *Sĭz kiçä kiç abzıylar bıĭlän buldıŋızmı? Äyi.* "Siz dün akşam ağabeylerle oldunuz mu? Evet." (TN. 1911, 35), *Yaz, ʿazīz uġlım, ḳara taḳtanı sız, aḳ bur bıĭlän!* "Yaz, aziz oğlum, kara tahtanı çiz,

[857] D. G. Tumaşı̆va, a.g.e., s. 193-197; F. Hakimcan, a.g.e., s. 47-49.

beyaz tebeşir ile." (TN. 1911, 36), *Anlar kilüp kirüv bılän, bötün mäclisnıñ tösı üzgärdi.* "Onların gelip girmeleri ile meclisin rengi değişti." (TN. 1911, 40); *Biz kiç bılän uḳıymız.* "Biz akşam bile okuyoruz.", *İrtägäsin irtä bılän ufaġa yaḳınlaşa başlar.* "Yarın sabahleyin Ufa'ya yaklaşmaya başlar." (MTTD. I, 1917, 17), *Ana bılän uġıl kıbi birbirlärin onıtmaḳanlar idi.* "Ana ile oğul gibi birbirlerini unutmamışlardı.", *Biz äti bılän urmanġa bardıḳ.* "Biz babamla birlikte ormana gittik." (MTTD. I, 1917, 18); *Közgi ḳatıḳ, kömüş ḳaşıḳ kiyävim bılän ḳızıma, yazġı ḳatıḳ, yarıḳ ḳaşıḳ kilinim bılän ulıma.* "Sonbahardaki yoğurt, gümüş kaşık güveyim ile kızıma; ilkbahardaki yoğurt, yarık kaşık gelinim ile oğluma." (ATN 1919, 21); *Min sinıñ bılän mäktäbgä baram.* "Ben seninle birlikte mektebe giderim.", *Köräk bılän ḳar küredim.* "Kürekle kar küredim." (ATN 1919, 26).

birlän "ile": (Änmüzäc 1895, 41), (TörS. 1909, 48), (TS. 1921, 77).

ḫätli "kadar": *Balasınıñ buyı atası ḫätli bar.* "Çocuğunun boyu, babası kadar var." (TTKGS. 1887, 31).

ılä "ile": (Änmüzäc 1895, 41), (TS. 1921, 77).

ılän "ile": (Änmüzäc 1895, 41), (TS. 1921, 77).

kıbi "gibi": (TTKGS. 1887, 31), (Änmüzäc 1895, 42), (TörS. 1909, 48), (TS. 1921, 77), *ʿAlī Välinı bay yalçısın urışḳan kıbi, urışḳan.* "Ali, Veli'yi zenginin ırgatına ekin biçtirdiği gibi, ekin biçtirmiş."; *ʿAlī ʿālim bulġan kıbi, Välī dä ʿālim bulur.* "Ali'nin âlim olduğu gibi, Veli de âlim olur." (TörN. 1910, 43); *Ayu kıbı taza.* "Ayı gibi güçlü.", *Ḫūrī kıbi matur.* "Huri gibi güzel" (TN. 1911, 13); *Hava pıyala kıbi bir närsä.* "Hava, cam gibi bir nesne." (MTTD. I, 1917, 17), *Ana bılän uġıl kıbi birbirlärin onıtmaḳanlar idi.* "Ana ile oğul gibi birbirlerini unutmamışlardı.", *İskändär ayu kıbi tazadır.* "İskender ayı gibi güçlüdür." (MTTD. I, 1917, 18).

kıbık "gibi": (TTKGS. 1887, 31), (TörS. 1909, 48), (TS. 1921, 77); *Aḳ ḳalġaġ ḳar kıbık.* "Ak kale, kar gibi." (Änmüzäc 1895, 42); *Yörägim uṭ kıbık yana.* "Yüreğim ateş gibi yanıyor." (MTTD. I, 1917, 17).

küük "gibi": *Ul kim küük yörir, min dä şunıñ küük yöririm.* "O, kimin gibi yürürse ben de onun gibi yürürüm." (TörN. 1910, 39), *Niçik Välī üsdi, şunıñ küük ʿAlīdä üsär.* "Nasıl Veli yetişti, onun gibi Ali de yetişir." (TörN. 1910, 43).

kük “gibi”: (TS. 1921, 77)

öçün “için”: (MTTD. II, 1917, 37), (TS. 1921, 77); *Akça öçün ul cānıŋ ṣatar.* “Para için o canını (bile) satar.” (Änmüzäc 1895, 41); *Öyimiz şunıŋ öçün ṣuvıḳ. Bu kön yaḳmaġan.* “Evimiz şunun için (şu sebepten ötürü) soğuk. Bu gün yakmadık.” (Änmüzäc 1895, 42); *ʿAlī Välī öçün ṭırışdı.* “Ali, Veli için uğraştı.”; *Välī uḳur öçün kildi.* “Veli okuma için geldi.” (TörN. 1910, 7), *Ul kim öçün ṭırışur, min dä şunıŋ öçün ṭırışurmın.* “O, kimin için çalışırsa ben de onun için çalışırım.” (TörN. 1910, 39); *Baḫtlı taŋ, yaŋata gına ḳötlav öçün.* “Bahtlı tan, yanıyor yine kutlama için.” (TN. 1911, 18); *Ṣıyırnı söti öçün asraylar.* “Sığırı sütü için beslerler.”, *Til söylär öçün birilgän.* “Dil, konuşmak için verilmiş.”, *Ḳımıznı simirür öçün içälär.* “Kımızı semirmek için içerler.”, *Ḳölaḳ tıŋlar öçün birilgän.* “Kulak işitmek için verilmiş.”, *ʿAḳıl uylar öçün birilgän.* “Akıl düşünmek için verilmiş.” (MTTD. I, 1917, 18); *Min siniŋ öçün tırışam.* “Ben senin için uğraşıyorum.” (ATN 1919, 25), *Ul mal öçün yöri.* “O, mal için gidiyor.” (ATN 1919, 29), *Öydägilär ṭınıç bulsınlar öçün, min sabaḳlarımnı baḳçada öyrändim* “Evdekilerin dinlenmeleri için, ben derslerimi bahçede öğrendim.” (ATN 1919, 48).

sıman “gibi”: (Änmüzäc 1895, 42), (TörS. 1909, 48), (TS. 1921, 77).

şikilli “gibi”: (TS. 1921, 77), *Yinci şikilli çaḳ tamçılar aġaç yafraḳlarında tamçılanıp töra.* “İnci gibi sıralı damlalar, ağaç yapraklarından (sürekli) damlıyor.” (Änmüzäc 1895, 42).

tikli “kadar”: *Balasınıŋ buyı atası tikli bar.* “Çocuğunun boyu, babası kadar var.” (TTKGS. 1887, 31).

töśli “gibi”: (TS. 1921, 77); *Adäm töśli yaz.* “Adam gibi yaz.” (TN. 1911, 13); *Ul kişi töśli yaza.* “O kişi gibi yazıyor.” (MTTD. I, 1917, 18).

aşa “üzerinden”: *Ul bu ḫaṭnı sizniŋ aşa cibärgän.* “O, bu mektubu sizin üzerinizden göndermiş.” (ATN 1919, 25).

säbäpli “sebeple, sebepten dolayı, için”: *Ul bu kön avıruv säbäpli mäktäbgä kilä almadı.* “O, bu gün hasta olduğu için mektebe gelemedi.” (ATN 1919, 29); *Miçkä yaġıv säbäpli, öy yılındı.* “Soba yandığı için ev ısındı.” (TörN. 1910, 37),

Yarlılıḳ säbäplĭ ḥörmät kürä almadı. “Fakirlik sebebiyle (fakir olduğu için) hürmet göremedi.” (TN. 1911, 14).

4.3.1.6.2. YÖNELME HÂLİ İLE BİRLEŞEN EDATLAR

çaḳlı “kadar”: (Änmüzäc 1895, 41); *Bin filan bĭlän Ḳazanġa çaḳlı kildĭm.* “Ben falan (kişi) ile Kazan’a kadar geldim. (TTKGS. 1887, 31).

ḫätlĭ “kadar”: *Bin filan bĭlän Ḳazanġa ḫätlĭ kildĭm.* “Ben falan (kişi) ile Kazan’a kadar geldim. (TTKGS. 1887, 31).

ḳadär “kadar”: *Yulını şul ḳadär ḳar baṣḳan ki uzar ḫäl yuḳ.* “Yolunu o kadar kar kaplamış ki geçecek takatı yok.”; *Uramda ḫalḳ şul ḳadär küb ḫätta uzar cir yuḳ.* “Sokakta insanlar o kadar çok ki hatta geçecek yer yok.” (Änmüzäc 1895, 42).

kürä “göre, için”: (TŏrS. 1909, 48); *Bu kŏn yaḳmaġanġa kürä ŏyĭmĭz ṣuvıḳ.* “Bu gün yakmadığımız için evimiz soğuk.” (Änmüzäc 1895, 42); *Hava ṣuvıḳlanġanġa kürä, ṣular bŏzlana.* “Hava soğuduğu için, sular buz tutuyor.”, *ʿAlī kilgängä kürä Välī dä kildĭ.* “Ali geldiği için Veli de geldi.”, *ʿAlī ṣŏraġanġa kürä, min birdĭm.* “Ali sorduğu için ben verdim.” (TŏrN. 1910, 37), *ʿAlī uġlına kürä, Välī uġlı ütkänräk kürinä.* “‘Ali’nin oğluna göre Veli’nin oğlu daha yaşlı görünüyor.” (TŏrN. 1910, 47).

taba “doğru”: (TŏrS. 1909, 48)

tiklĭ “kadar”: *Bin filan bĭlän Ḳazanġa tiklĭ kildĭm.* “Ben falan (kişi) ile Kazan’a kadar geldim. (TTKGS. 1887, 31).

4.3.1.6.3. AYRILMA HÂLİ İLE BİRLEŞEN EDATLAR

başḳa “başka”: (TS. 1921, 66)

birlĭ “beri”: *Bir aṭnadan birlĭ mäktäb açılmadı.* “Bir haftadan beri okul açılmadı.” (MYST. 1907, 23)

bütän “başka”: (TS. 1921, 66)

soŋ “sonra”: *Başda ʿAlī kürdĭ, andan soŋ Välī dä kürdĭ.* ‘Önce Ali gördü, ondan sonra Veli gördü.’ gibi. (TŏrN. 1910, 45)

4. BÖLÜM

I. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE CÜMLE BİLGİSİ

A. CÜMLE BİLGİSİNİN TANIMI VE KONUSU

Bir dilde düşünce ve duyguların tam olarak anlatılabilmesi için gramer kurallarına uygun olarak dizilen kelimelerin, kelime gruplarının cümle ve söz içindeki görevlerini, birbirleriyle olan ilişkilerini, sıralanışlarını ve cümle türlerini inceleyen bilim dalına *cümle bilgisi* denir.[858]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramerlerinde *sintaksis*[859] terimiyle belirtilen cümle bilgisi için, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, *näḥv*[860] terimi kullanılmıştır.

Tatar Türkçesi gramerinin incelenmeye başlandığı ilk Tatar gramerlerinde şekil bilgisiyle birlikte cümle bilgisinin de açıklanmaya çalışıldığı görülmektedir. İlk gramer çalışmalarında cümle bilgisi ya kitabın bir bölümü olarak ya da *näḥv* olarak adlandırılan müstakil çalışmalarda noktalama işaretleriyle birlikte ele alınmıştır. Bu çalışmalarda Tatar Türkçesinin cümle bilgisi, iki farklı anlayışla açıklanmaya çalışılmıştır. Bu anlayışlardan ilki, cümle düzenine önem veren anlayıştır. Bu anlayış esasındaki çalışmalarda cümle bilgisinin esas araştırma konusu olarak cümle düzenini inceleme olarak belirtilir ve kelime gruplarına önem verilmez. İkinci tür

---

858 Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 55.

859 V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 309; *Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya)*, red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965, s. 261; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Sintaksis*, red. Ḫ. R. Kurbatov, L. T. Maḫmutova, L. P. Smolyakova, E. R. Tenişev, İzdatelstvo "Nauka", Moskva, 1971; D. G. Tumaşĕva, *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ* , Kazan, 1978, s. 5; M. Z. Zekiyev, *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık-Sintaksis*, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, Kazan, 1958, ------, *Sintaksiçeskiy Stroy Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1963, ------, *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ* (*Sintaksis*), Kazan, 1966, ------, *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsĕ*, Kazan, 1984; ------, *Tatar Tĕlĕ* , Kazan, 1985, s. 171; N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tĕlĕ*, "Mägärif" Näşriyätĕ, Kazan, 1995, s. 35.

860 bk. Gabdurrahman Sägdi, *Üz Tĕlĕmĕzcä Mŏkämmäl Ṣarf-Näḥv*, Kazan, 1915; Ä. Hadi Maksudî, *Tŏrkĭ Näḥvĕ*, İ. N. Haritoniva Tas ve Hurufat Matbuası, Kazan, 1910; Galimcan İbrahim, *Tatar Näḥvĕ*, Kazan, 1911; Cämal Välidi, *Tatar Tĕlĕnĕŋ İmlä häm Ṣarf vä Näḥv Ḳāʿidäläre*, Kazan, 1910; Şeyh Attar İmanay, *Tatar Tĕlĕnĕŋ Näḥv vä Ṣarfı*, Kazan, 1910.

anlayışta ise, bunun tam aksi görülür. Bu anlayışla yayımlanan çalışmalarda da cümle bilgisinin esasen kelime gruplarını inceleme görevini üstlendiği belirtilir ve cümle düzenine fazlaca önem verilmez. Cümle, kelime gruplarının bir türü ya da varyantı olarak düşünülür.

Tatar Türkçesi gramerinin ele alındığı Tatar mektepleri için yazılan ilk ders kitaplarının çoğunda birinci anlayışın etkisi görülür. Bu çalışmalarda genellikle cümle bilgisi, cümle hakkında bilgi veren gramer bölümü olarak belirtilmiş, kelime gruplarına fazla önem verilmemiştir. Bu çalışmalarda kelime grupları, cümle bilgisinin kendine has bir gramer kategorisi olarak düşünülmüş ve cümle incelemesi sırasında kısaca açıklanmış, ayrıca bir yer verilmemiştir.[861]

Tatar Türkçesinin cümle bilgisi hakkında XIX. yüzyılda yayımlanan gramerlerin bazılarında ise, (ör. A Troyanskiy, M. İvanov, A. Kazem-bek, K. Nasırî'nin gramerlerinde)[862] cümle bilgisi bölümü ikinci tür anlayış esasında oluşturulmuştur. Bu çalışmalardan Kayyum Nasırî'nin grameri, bu anlayışın en güzel örneklerinden birini oluşturur. Kayyum Nasırî'nin gramerinde, cümle bilgisi *ʿilm-i näḥv* terimiyle belirtilmiştir. Bu çalışmada cümle bilgisi kısaca şu sözlerle açıklanmıştır:

"*ʿİlm-i näḥv* 'cümle bilgisi', bir ilim türüdür. Kelimenin son harflerine gelen türlü hâllerinden bahseder."[863]

Kayyum Nasırî'nin çalışmasının cümle bilgisi bölümü, *tärkīb vä taṣnīf ḳāʿidäläriˇ* başlığı altında incelenmiştir. Bu başlık altında kelime grupları esas inceleme konusu olarak ele alınmış; cümle ise, kelime grubunun bir türü olarak incelenmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Gabdˇilgalläm Fäyˇizẖanov'un 1887 yılında Kazan'da yayımladığı gramer kitabında da cümle bilgisi için *ʿilm-i näḥv* terimi kullanılmıştır. Bu çalışmada cümle bilgisinin konusu kısaca "... kelimelerden oluşan cümle veya cümle parçalarından bahseder" şeklinde belirtilmiştir.[864]

---

[861] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 308.
[862] Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860, 234 s.; İ. Martinyan İvanov, *Tatarskaya Grammatika*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1842, VII+331 s.; A. Kazem-bek, *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1839, 528 s.; Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, 77 s.
[863] Kayyum Nasırî, a.g.e., s. 7.
[864] Gabdˇilgalläm Fäyˇizẖanov, *Tatar Tˇilgä Ḳısḳaça ʿİlmi Ṣarf*, İzd-vo Kazan Univ., Kazan, 1887, s. 3.

Bu dönem gramercilerinden Galimcan İbrahim, *Tatar Näḥvı̆* (Kazan, 1911, 1921) adlı çalışmasında cümle bilgisini *näḥv* olarak adlandırmış ve cümle bilgisinin araştırma konusunu şu şekilde açıklamıştır: "Bir düşünceyi, bir duyguyu anlatmak için birkaç kelime bir araya getirilerek cümle yapılır. Cümlenin hangi türlerinin bulunduğunu, o türlerin farklı özelliklerini inceleyen ilme *näḥv* 'cümle bilgisi' denir."[865] Aynı gramercinin diğer bir çalışmasında ise, cümle bilgisi "bilinen bir düşünceyi anlatmak için kelimelerin bir araya getirilmesinden ve o şekildeki türlü hâllerinden bahseden ilim" olarak tanımlanmıştır.[866]

XX. yüzyılın ilk çeyreğinde yayımlanan bazı Tatar gramerlerinde de cümle bilgisinin başlıca konusunun kelime grupları olduğu anlayışının etkisi sezilir. Örneğin, Cämal Välidi, *Tatar Tı̆lı̆mı̆ŋ Grammatikası* adlı çalışmasında cümle bilgisinin konusunu şöyle belirtir:

"*Utırġan kı̆şı̆* 'oturan kişi', gibi yapılara bir bütün (elbette ki parçalardan toplanan bir bütün) diye bakma *ṣarıf* 'sarf' değil belki de *näḥv* 'nahiv'dir. Bu tür yapılar *näḥv* 'nahiv'de, *tärkı̄b* 'tamlama' diye adlandırır ve *näḥv ʿilmi* 'cümle bilgisi' bu terkiplerden bahseder."[867]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında ilmî açıdan incelenmeye başlandığı ilk gramer kitabı olan *Şäkli Nigı̆zdä Tatar Grammatikası* adlı çalışmasında G. Ḫ. Alparov, cümle bilgisinin araştırma alanını kısaca "Gramerin bir bölümü olan nahvin konusu, kelime grubunun dış görünüşü olması gerekir." şeklinde açıklamıştır. Ancak G. Ḫ. Alparov, çalışmasının cümle bilgisi bölümünde sadece cümle düzenini incelemiş, kelime gruplarına hiç değinmemiştir. Çalışmasında *süz tı̆zmäsı̆* terimi, kelime grubu için değil de cümleyi belirtmek için kullanılmıştır.[868]

XX. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren bazı Sovyet dil bilimcileri tarafından cümle bilgisinin araştırma konusu olarak iki esas belirtilmeye başlanmıştır. Bunlar cümle ve kelime gruplarıdır. Cümle bilgisi incelemelerinde artık bu iki esas üzerinde birlikte durulmaya başlanmıştır. Türk lehçe ve şivelerinin cümle bilgisinin incelenmesinde bu tür bir anlayışın yansıtıldığı ilk çalışma N. K. Dmitriyev'in 1948

[865] Galimcan İbrahim, *Tatar Näḥvı̆*, 1921, s. 5.
[866] Galimcan İbrahim, *Tatar Näḥvı̆*, 1911, s. 4.
[867] Cämal Välidi, *Tatar Tı̆lı̆mı̆ŋ Grammatikası*, Elektro-Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919, s. 99.
[868] G. Ḫ. Alparov, *Şäkli Nigı̆zdä Tatar Grammatikası (Tı̆lı̆bı̆zny̆ Gıylmi Tikşı̆rıv Yulında Bı̆r Täcribä)*, 1. baskı: Tatizdat, Kazan, 1926, 164 s.; 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1927, 164 s.

yılında yayımlanan *Grammatika Başkirskogo Yazıka* adlı eseridir. Bu çalışmasında N. K. Dmitriyev, "Sintaksik yapının iki tipi vardır: Kelime grubu ve cümle." diyerek cümle bilgisinin konusunu dönemindeki diğer çalışmalara nazaran daha da genişletmiştir.[869]

Rus dili araştırmacılarından V. V. Vinogradov, cümle bilgisinin konusunun bu şekilde ele alınması hakkında şu sonuca varır: "Cümle bilgisinde cümle hakkındaki nazariyeden, cümleleri kurma ya da cümledeki kelimeleri sıralama kurallarından başka, kelimelerin dizilişlerini, kelime gruplarının çeşitlerini tasvir etme de gerekir."[870]

XX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yayımlanan Tatar gramerlerinde cümle bilgisinin bu anlayışla incelenmeye başlandığı görülür.[871]

B. KELİME GRUPLARI VE CÜMLE

1. KELİME GRUPLARI

Cümle içinde kavramlar arasında ilişki kurmak üzere birden çok kelimenin belirli kurallar ile yan yana getirilmesinden oluşan, yapı ve anlamındaki bütünlük dolayısıyla cümle içinde tek bir nesne veya hareketi karşılayan ve herhangi bir yargı bildirmeyen kelime topluluğuna *kelime grubu* adı verilir.[872]

Türkçede isim tamlaması, sıfat tamlaması, edat grubu, zarf grubu, ünlem grubu, unvan grubu, birleşik isim, birleşik fiil vd. gibi çeşitli kelime grupları vardır. Bunlar, cümle veya başka kelime grupları içinde tek bir kelime gibi görev üstlenirler ve cümlenin çeşitli unsurları veya onların bir parçası olarak kullanılırlar.[873]

Tatar Türkçesi gramerlerinde kelime gruplarının incelenme tarihi oldukça eskidir. İlk Tatar gramerlerinden başlayarak kelime gruplarının bazılarının (ör. isim tamlaması, sıfat tamlaması gibi) basitte olsa ele alınmaya başlandığı görülür. Rusça olarak yayımlanan ilk Tatar gramerlerinden İ. Martinyan İvanov'un *Tatarskaya*

---

[869] N. K. Dmitriyev, *Grammatika Başkirskogo Yazıka*, Moskva -Leningrad, 1948, s. 202-204.
[870] V. V. Vinogradov, "Voprosı İzuçeniye Slovosoçetaniy", *Voprosı Yazıkoznaniye*, No: 3, Moskva, 1954, s. 3.
[871] *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Sintaksis*, red. Ḫ. R. Kurbatov, L. T. Maḫmutova, L. P. Smolyakova, E. R. Tenişev, İzdatelstvo "Nauka", Moskva, 1971; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tĕlĕ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981; M. Z. Zekiyev, *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsĕ*, Kazan, 1984.
[872] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 144.
[873] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 376.

Grammatika, (Kazan, 1842), A. Kazem-bek'in *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskago-Yazıka* (Kazan, 1846), Aleksandr Troyanskiy'nin *Kratkaya Tatarskaya Grammatika* (Kazan, 1860) adlı çalışmalarında ve Tatar Türkçesiyle yayımlanan Kayyum Nasırî'nin *Ḳısḳaça Tatar Näḥvĭ* (Kazan, 1860); *Änmüzäc* (Kazan, 1895) adlı çalışmalarında bazı kelime gruplarının az da olsa açıklandığı ve örneklendirildiği görülür.

XX. yüzyıla kadar yayımlanan Tatar Türkçesi gramer kitaplarında kelime grupları meselesi üzerinde fazla durulmamıştır. Bu yüzyılın ikinci çeyreğine kadar sadece kelime gruplarının ele alındığı müstakil çalışmalara da rastlanmamaktadır. Bu dönemden itibaren Tatar Türkçesindeki kelime grupları üzerine çeşitli akademik çalışmalar yapılmaya başlanmıştır.[874]

İlk Tatar gramerlerinde ve inceleme konumuzu oluşturan Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde cümle bilgisinin iki farklı anlayış esasında hazırlandığını belirtmiştik. Kelime gruplarının incelendiği ilk çalışmalar, cümle bilgisinin esas konusunu kelime gruplarının oluşturduğunu belirten ilk Tatar gramerleridir. Bu çalışmalarda kelime grubu olarak genellikle en az iki müstakil kelimenin bir araya getirilmesi anlaşılmıştır. Örneğin Kayyum Nasırî'nin kelime grubu tanımı, bu durumu açıkça gösterir:

"*Süztĕzmäsĭ* 'kelime grubu', istenilen anlamın anlatılması için en azından iki kelimenin bir araya getirilmesiyle oluşturulan yapıdır." (Änmüzäc 1895, 95)

Kayyum Nasırî, kelime gruplarını taşıdıkları yapı özelliklere göre iki gruba ayırır:

1. *Tärkīb-i tāmm* "Tam terkîp" [875],

2. *Tärkīb-i naḳıṣ* "Eksik terkîp" [876] (Änmüzäc 1895, 65).

Yine isim ve sıfat tamlamalarını tanımlarken bu tür yapıları birer *cŏmlä-i naḳıṣa* "eksik cümle" olarak belirtir. Cümleyi *cŏmlä-i naḳıṣa* "eksik cümle" ve *cŏmlä-i tāmmä* "tam cümle"[877] şeklinde iki gruba ayıran Kayyum Nasırî, *cŏmlä-i*

[874] V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭndä Süz Tĕzmäsĭ Häm Sintaksik Bäyläneşnĭ Tägbir İtüv Çaraları*, Kazan, 1942; G. Ḫ. Ähätov, *Tatar Tĭlĭndä Frazeologik Tägbirlär*, Kazan, 1954.

[875] V. N. Hangildin bu terkibi *tulı süz tĕzmäsĭ* şeklinde adlandırır. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 344.)

[876] V. N. Hangildin bu terkibi *tulı süz tĕzmäsĭ* şeklinde adlandırır. (bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 344.)

[877] Cümlenin *cŏmlä-i naḳıṣa* ve *cŏmlä-i tāmmä* şeklinde iki gruba ayrılarak incelenmesine A. Kazem-bek'in *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskago-Yazıka* (Kazan, 1846) adlı çalışmasında da

naḳıṣa terimiyle isim ve sıfat tamlamalarını, *cŏmlä-i tāmmä*[878] ile ise, en az iki kelimeden oluşan cümleleri belirtir (Änmüzäc 1895, 65-68).

Kayyum Nasırî'nin çalışması, incelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerleri içinde kelime gruplarının bazı türlerine değinen tek çalışmadır. Arap gramer anlayışı etkisiyle hazırlanan bu gramer kitabında cümle bilgisi bölümünün ilk konusunu, Arap gramerlerinde olduğu gibi terkîp kaidelerinin açıklanması oluşturmaktadır. Arap gramerinde terkîpler *izâfet terkîbi* "isim tamlaması" ve *sıfat terkîbi* "sıfat tamlaması" şeklinde iki gruba ayrılır[879] Kayyum Nasırî'nin çalışmasında da terkîp türleri, *tärkīb-i iżāfī* "isim tamlaması"[880] ve *tärkīb-i tavṣīfī* "sıfat tamlaması"[881] şeklinde bu kurala uygun olarak ikiye ayrılarak incelenmiştir (Änmüzäc 1895, 65-68).

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrası gramer kitaplarında kelime gruplarının sayısı beş[882] ya da altı[883] şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Örneğin, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramercilerinden B. M. Miftaḫov ve M. Z. Zekiyev kelime gruplarını *isĕm süztĕzmä* "isim kelime grubu", *sıyfat süztĕzmä* "sıfat kelime grubu", *san süztĕzmä* "sayı kelime grubu", *almaşlık süztĕzmä* "zamir kelime grubu", *fiġıl süztĕzmä* "fiil kelime grubu", *rävĕş süztĕzmä* "zarf kelime grubu" şeklinde altı gruba ayırarak ele alırlar. İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi gramerlerinden Kayyum Nasırî'nin gramerinde ise, sadece iki kelime grubunun (*tärkīb-i iżāfī* "isim tamlaması" ve *tärkīb-i tavṣīfī* "sıfat tamlaması") ele alındığı görülür.

---

rastlanmaktadır. (a.g.e., s. 343-344) A. Kazem-bek, *cŏmlä-i tāmmä* için şu cümleyi örnek verir: *Zäyd mäsäldä mäşhūrdır.* "Zeyd meselde meşhurdur." (a.g.e., s. 343) A. Kazem-bek, Tatar Türkçesinde isim ve sıfat tamlamalarının *cŏmlä-i naḳıṣa* olarak adlandırıldığını belirtikten sonra örnek olarak *Zäydĕŋ iştiġālĭ* "Zeydin işi" tamlamasını verir. (a.g.e., s. 344)

[878] *Cŏmlä-i tāmmä*: İçinde yan cümle bulunmayan cümle. (bk. Hüseyin Cahit, *Türkçe Sarf ve Nahiv*, Haz.: Leylâ Karahan, Dilek Ergönenç, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 769, Ankara, 2000, s. 363.)

[879] Meral Çörtü, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999, s. 205-207.

[880] V. N. Hangildin bu terkibi *tartımlı süz tĕzmäsĭ* şeklinde adlandırır. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 344.)

[881] V. N. Hangildin bu terkibi *sıyfatlı süz tĕzmäsĭ* şeklinde adlandırır. (bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 344.)

[882] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 346.

[883] M. Z. Zekiyev, *Sintaksiçeskiy Stroy Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1963, s. 99-224, ------, *Ḥäzĕrgĭ Tatar Ädäbi Tĕlĭ* (*Sintaksis*), Kazan, 1966, 35-58; *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Sintaksis*, red. Ḥ. R. Kurbatov, L. T. Maḫmutova, L. P. Smolyakova, E. R. Tenişev, İzdatelstvo "Nauka", Moskva, 1971, s. 86-127; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tĕlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 12.

Kayyum Nasırî, isim tamlamasını *tärkīb-i iżāfī* terimiyle belirtmiş ve "*Tärkīb-i iżāfī* 'isim tamlaması' dediğimiz *mŏżāf* 'tamlanan' ve *mŏżāfun-iläyh* 'tamlayan'dan oluşan bir *cŏmlä-i naḳıṣa* 'eksik cümle' çeşitidir." şeklinde tanımlamıştır (Änmüzäc 1895, 65). Çalışmasında isim tamlamasını iki türe ayırır. Bunlar:

1. *İżāfät-i lāmiyyä* [884],

2. *İżāfät-i bäyāniyyä* [885](Änmüzäc 1895, 66).

Kayyum Nasırî, nisbet, sahiplik ve mülkiyyet bildiren isim tamlamalarını *iżāfät-i lāmiyyä*, cins ve nevî gösteren isim tamlamaları ise, *iżāfät-i bäyāniyyä* olarak adlandırmıştır. Bu isim tamlamalarını taşıdıkları özelliklere göre de kendi içinde gruplandırmıştır. *İżāfät-i lāmiyyä*'yi *iżāfät-i lāmiyyä-i nisbiyyä* ve *iżāfät-i lāmiyyä-i mŏlkiyyä* şeklinde; *iżāfät-i bäyāniyyä*'yi ise, *iżāfät-i bäyāniyyä-i näv'iyyä* ve *iżāfät-i bäyāniyyä-i cĭnsiyyä* şeklinde ikişer gruba ayırmıştır (Änmüzäc 1895, 66-67). Bu tamlamalar için şu örnekleri vermiştir:

İżāfät-i lāmiyyä-i nisbiyyä [886]: *Ḳazan säüdägärĭ* "Kazan tüccarı", *Ḳazan imāmı* "Kazan imamı", *avıl ḫalḳı* "köy halkı", *şähär ḫalḳı* "şehir halkı", *İstambul kĭşĭsĭ* "İstanbul kişisi".

İżāfät-i lāmiyyä-i mŏlkiyyä [887]: *Säüdägär yŏrṭı* "tüccar evi", *maḥallä mäscidi* "mahalle mescidi" (Änmüzäc 1895, 66).

İżāfät-i bäyāniyyä-i näv'iyyä [888]: *Cäviz aġaçı* "ceviz ağacı", *çiklävĭk aġaçı* "fındık ağacı", *ḳura cilägĭ* "ahududu çileği".

---

[884] *İżāfet-i lāmiyye*: "gr. 'bağın üzümü; elmanın kokusu; Ankara'nın vâlîsi..' gibi." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 472.); "Belirtili isim tamlaması." (bk. Ahmet Cevat Emre, *Türkçe Sarf ve Nahiv, EskiLisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*, Haz.: Gülden Sağol, Erdal Şahin, Nurgül Yıldız, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 849, Ankara, 2004, s. 279.)

[885] *İżāfet-i beyāniyye*: "gr. Cins ve nevî gösteren izâfet: "çınar ağacı; Van kedisi; Ankara vâlîsi.."gibi." (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 472.); "Cins ve çeşit gösteren tamlama." (bk. Ahmet Cevat Emre, a.g.e., s. 279.)

[886] V. N. Hangildin bu terkibi *nisbi süz tĭzmäsĭ* şeklinde adlandırır. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 344.)

[887] V. N. Hangildin bu terkibi *milki süz tĭzmäsĭ* şeklinde adlandırır. (bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 344.)

[888] V. N. Hangildin bu terkibi *tŏr bilgĭlävçĭ süz tĭzmäsĭ* şeklinde adlandırır. (bk. V. N. Hangildin, a.g.e., s. 344.)

İżāfāt-i bäyāniyyä-i cĭnsiyyä [889]: *Bŏğday ŏnı* "buğday unu", *aruş ŏnı* "çavdar unu", *ḳarbuz ŏrlığı* "karpuz tohumu" (Änmüzäc 1895, 67).

Kayyum Nasırî'nin çalışmasında ele aldığı ikinci kelime grubu olan sıfat tamlaması, *tärkīb-i tavṣīfī* terimiyle belirtilmiştir. O, sıfat tamlamasını şu şekilde tanımlamıştır: "*Ṣıyfat* 'sıfat tamlamasında belirten' ile *mävṣūf* 'sıfat tamlamasında belirtilen'dan oluşan bir *cŏmlä-i naḳıṣa* 'eksik cümle'dır." (Änmüzäc 1895, 68)

Kayyum Nasırî, sıfat tamlamasına şu örnekleri vermiştir: *aḳ kägaz* "ak kâğıt", *ḳızıl ḳara* "kırmızı mürekkep", *tuğrı yul* "doğru, düz yol", *yaḫşı süz* "iyi söz", *ŏçĭnçĭ kŏn* "üçüncü gün", *ʿaḳıllı adäm* "akıllı insan" (Änmüzäc 1895, 68).

2. CÜMLE

2.1. CÜMLENİN TANIMI [890]

Bir fikri, bir duygu ve düşünceyi, bir oluş ve kılışı tam olarak bir yargı hâlinde anlatan kelime grubuna *cümle* denir.[891]

Tatar Türkçesinin cümle bilgisinin incelendiği Ceditçilik Dönemi ve bu dönem sonrasında yayımlanan gramerlerde araştırmacılar tarafından cümle, çeşitli şekillerde tanımlanmıştır. Örneğin, ünlü Tatar dilci Gıybad Alparov, *Saylanma*

---

[889] V. N. Hangildin bu terkibi *cĭmĭş bilgĭlävçĭ süz tĭzmäsĭ* şeklinde adlandırır. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959, s. 344.)

[890] Türkologlar tarafından cümle için çeşitli tanımların yapıldığını görüyoruz. Bunlardan birkaçına değinecek olursak örneğin, Jean Deny cümleyi şu şekilde tanımlamıştır: "Türkçe'de cümle, bağımsız cümle öbeklerinin ve bazan uyruk (yardımcı) cümle öbeklerinin her zaman büründükleri şekildir." (bk. Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi),* çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941, s. 773.) Tahsin Banguoğlu, *yargı öbekleri* başlığı altında incelediği cümleyi "Bir araya gelen kelimeler bir yargı taşırlar ve tam bir düşünce, dilek veya duygu anlatırlar. Bunlara *yargı öbekleri (groupe propositionnel*) adını veririz." şeklinde tanımlar. (bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 496-497.) Muharrem Ergin'in yaptığı cümle tanımı şöyledir: "Cümle, bir fikri, bir düşünceyi, bir hareketi, bir duyguyu, bir hadiseyi tam olarak bir hüküm halinde ifade eden kelime grubudur." (bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Bayrak yayınları, 19. baskı, İstanbul, 1992, s. 398.) Tahir Nejat Gencan, cümleyi "Bir duyguyu, bir düşünceyi, bir isteği, bir yargıyı, bir olayı anlatmak için kurulan sözcük dizisi" şeklinde tanımlamıştır. (bk. Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 418, Ankara, 1979, s. 76.) Leylâ Karahan'ın yaptığı cümle tanımı ise, şu şekildedir: "Bir düşünceyi, bir duyguyu, bir durumu, bir olayı yargı bildirerek anlatan kelime veya kelime dizisi ne cümle denir." (bk. Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları: 58, Ankara, 1993, s. 44.)

[891] Zeynep Korkmaz, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 54.

Ğämätlär adlı çalışmasında cümleyi "Baştaki özneye bağlanarak, onunla ilişkilendirilerek söylenmiş yüklemden oluşan söz dizisi."[892] şeklinde ifade eder.

B. M. Miftahov'un *Tatar Tele* adlı çalışmasında, cümle, kısaca "Duygu veya düşünce bildiren kelime veya kelime grubu."[893] şeklinde tanımlanmıştır.

M. Z. Zekiyev'in cümle tanımı ise, "Söylemin düşünceyi, duyguyu ve isteği bildiren en kısa unsuru."[894] şeklindedir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramercileri tarafından cümle için sadece *cömlä* terimi kullanılmıştır.[895]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ise, cümlenin oldukça basit bir şekilde tanımlandığı görülmektedir. Örneğin, Tatar Türkçesinin cümle bilgisini *tärkīb vä taṣnīf ḳā'idäläre* başlığı altında inceleyen Kayyum Nasırî, cümleyi "İki kelimeden oluşan kelime grubudur. ör. *Kägaz aḳtır.* 'Kâğıt beyazdır.' gibi." şeklinde tanımlamıştır. Kayyum Nasırî, *tärkīb* türlerinden biri olarak belirttiği cümleyi *tärkīb-i tāmm* "tam terkîp" ve *cömlä-i tāmmä* "tam cümle" terimleriyle ifade etmiştir (Änmüzäc 1895, 68).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Ä. Hadi Maksudî'nin yaptığı cümle tanımları, şu şekildedir:

"Bir araya getirilen kelimelerin dinleyiciye herhangi bir haber anlatanlarına cümle denir. ör. *'Alī bay.* 'Ali zengin.', *Välī yarlı.* 'Veli fakir.', *Äḥmäd ṣau.* 'Ahmet sağ.' gibi." (TörN. 1910, 1).

"Bir hüküm bildiren ve yüklemi olan kelime grubu cümle diye adlandırılır." (TörN. 1910, 35)

Ä. Hadi Maksudî'nin çalışmasında cümle genellikle *cömlä* ve *gäb*[896] terimleriyle belirtilmiş, konu başlığında *kälam*[897] terimi de kullanılmıştır (TörN. 1910, 1-2).

---

[892] G. Ğ. Alparov, *Saylanma Ğämätlär*, Tatar Kitap Näşriyäte, Kazan, 1945, s. 120.
[893] B. M. Miftahov, *Tatar Tele*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 10.
[894] M. Z. Zekiyev, *Ğäzärgä Tatar Ädäbi Telе Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsi*, Kazan, 1984, s. 9.
[895] G. Ğ. Alparov, *Saylanma Ğämätlär*, Tatar Kitap Näşriyäte, Kazan, 1945; B. M. Miftahov, *Tatar Tele*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981; M. Z. Zekiyev, *Ğäzärgä Tatar Ädäbi Telе Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsi*, Kazan, 1984; N. V. Maksimov, M. Z. Ğämidullina, *Tatar Telе*, "Mägärif" Näşriyäte, Kazan, 1995; K. Z. Zinnätullina, F. F. Fatıyhova, *Tatar Telе*, "Mägärif" Näşriyäte, Kazan, 1996.
[896] Tatar Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğünde *gäp* "söz, konuşma, sohbet, söyleşi" şeklinde açıklanmaktadır. (bk. *Tatar Telенең Аңlatmalı Süzlege-I*, SSSR Fännär Akademiyase, Kazan Filialı,

Bu dönem gramercilerinden Galimcan İbrahim'in cümle tanımı ise, şöyledir:

"Dinleyiciye bir düşünceyi anlatmak için bir araya getirilen kelimeler cümle diye adlandırılır. ör. *Ḳŏyaş bŏlıtdan çıḳtı.* 'Güneş buluttan (bulutun arkasından) çıktı.' gibi." (TN. 1911, 5).

Galimcan İbrahim'in diğer bir çalışmasında da cümlenin aynı şekilde tanımlandığını görüyoruz:

"Bir düşünceyi anlatmak için bir araya getirilen kelimelere cümle denir. ör. *Bĭznĭŋ ṣınıfda aġaylı ĭnĭlĭ ikĭ bala bar.* 'Bizim sınıfımızda ağabey-kardeş (olan) iki çocuk var.' gibi." (Tĭl Sab. 1919, 32).

Fatıyḫ Säyfi'nin cümle tanımı "Dinleyiciye bir fikir vermek için ardı ardına getirilen kelimeler cümle diye adlandırılır. ör. *Ḳŏyaş çıḳtı.* 'Güneş çıktı.' gibi." şeklindedir (MTTD. I, 1917, 15).

Fatıyḫ Säyfi, cümle için *cŏmlä* terimini kullanmıştır.

M. Kŏrbangali ve Ḥ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında da cümlenin benzer şekilde tanımlandığını görüyoruz:

"Dinleyiciye tam bir düşünceyi anlatmak için birbirine bağlanan kelimeler cümle diye adlandırılır. ör. *Nurlı ḳŏyaş bŏlıtlar arasından yaltırıp çıḳtı.* 'Parlak güneş bulutların arasından parlayarak çıktı.' gibi." (ATN 1919, 3).

M. Kŏrbangali ve Ḥ. Gabdĭlbädig, cümleyi *cŏmlä* terimiyle belirtmişlerdir.

2.2. CÜMLENİN ÖGELERİ

Cümlede bir duyguyu, bir düşünceyi, bir hükmü tam olarak anlatabilmek için kullanılan kelimelerin cümle bilgisinde aldıkları adlara cümlenin ögeleri denir.[898] Türkçenin cümle yapısı içinde özne, tümleçler, nesne ve yüklem bulunur. Bunlar, ana ve yardımcı ögeler olarak iki gruba ayrılır. Ana ögeler, cümlede birinci derecede

---

Galimcan İbrahimov İsĭmĭndägĭ Tĭl, Ädäbiyät häm Tariḫ İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1977, s. 283.)

[897] *Kelām*: gr. "Söz, ibâre, fıkra; cümleler veya cümlecikler." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 503.); "Birkaç cümleden mürekkeb ve kendi başına bir maksat ifade eden söz ve ibâre." (bk. Ş. Sâmi, *Ḳāmūs-ı Türkî*, "İḳdām" Maṭbaʿası, H. 1317, s. 1174.)

Tatar Türkçesinin ilk gramer kitaplarından olan A. Kazem-bek'in *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskago-Yazıka* (Kazan, 1846, s. 343.) adlı çalışmasında da *kälam* teriminin cümleyi ifade etmek için *cŏmlä* terimiyle birlikte kullanıldığı görülmektedir.

[898] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 55.

önem taşıyan ögelerdir. Yardımcı ögeler ise, cümlede özne ve yüklemin bildirdiklerini tümler. Onları çeşitli açılardan açıklar.[899]

İncelediğimiz Tatar Türkçesinin cümle bilgisinin ele alındığı Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramer kitaplarında, cümlenin ögeleri şu şekilde tasnif edilmiştir:

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Galimcan İbrahim, Fatıyḥ Säyfi, M. Kŏrbangali ve Ḥ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında, *cŏmlänĭŋ kisäkläri*ˇ terimiyle belirtilen cümlenin ögeleri, şu şekilde iki gruba ayrılarak incelenmiştir:

---

[899] Türkiye Türkçesinin cümle bilgisini müstakil olarak veya gramer kitabının bir bölümü olarak inceleyen bazı dilcilerin cümlenin ögelerini çeşitli adlarla adlandırdıklarını, ana ve yardımcı ögeleri farklı şekilde tasnif ettiklerini görüyoruz. Bunlardan birkaçı şu şekildedir:

Jean Deny, cümlenin ana ögelerini *yüklet* (özne) ve *yüklem*, yardımcı ögeleri ise, *Tümleç – Mefuller* başlığı altında *duram tümleci* (*zarf*), *dolaylı tümleç* (*yer tamlayıcısı*) ve *dolaysız tümleç* (*nesne*) şeklinde belirtir. (bk. Jean Deny, *Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi),* çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul, 1941, s. 774.)

Mazhar Kükey, cümlenin ana ögeleri olarak *yüklem* ve *özne*yi, yardımcı ögeleri olarak da *tümleçleri* gösterir. Tümleçleri de kendi içinde şu şekilde sınıflandırır: "Tümcenin yardımcı ögesi olan tümleçleri ya a. *Düz tümleç* (*nesne*) b. *Dolaylı tümleç* c. *Belirteç tümleci* ç. *İlgeç tümleci* ya da a. *Ad tümleci* b. *Belirteç tümleci* c. *İlgeç tümleci* biçiminde gösterebiliriz." (bk. Mazhar Kükey, *Türkçe'nin Sözdizimi*, Ankara, 1975, s. 47.)

Hikmet Dizdaroğlu, *özne* ve *yüklem*i cümlenin ana ögeleri, *tümleçler*i cümlenin yardımcı ögeleri olarak belirtir. Dört türlü tümleç türü ayırt eder: *Nesne* (*düz tümleç*), *dolaylı tümleç*, *belirteç tümleci*, *ilgeç tümleci.* (bk. Hikmet Dizdaroğlu, *Tümcebilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 426, Ankara, 1976, s. 77.)

Tahir Nejat Gencan, cümlenin ögelerini *yüklem*, *özne*, *nesne* ve *tümleçler* olmak üzere dörde ayırır. Bu ögelerden *yüklem* ve *özne*yi cümlenin ana ögeleri olarak belirtir. Tümleçleri de dörde ayırır: *Düz tümleç*, *dolaylı tümleçler*, *ilgeç tümleçleri*, *belirteç tümleçleri*. (bk. Tahir Nejat Gencan, *Dilbilgisi*, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 418, Ankara, 1979, s. 76, 79, 100.)

Muharrem Ergin cümlenin ögelerini *fiil*, *fail*, *nesne*, *yer tamlayıcısı* ve *zarf* şeklinde belirtir. (bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, 5. baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980, s. 398.)

Vecihe Hatiboğlu, cümlenin ögelerini *yüklem*, *özne*, *nesne* ve *tümleç* şeklinde belirtir. Çalışmasında tümleçleri *dolaylı tümleçler* başlığı altında altı gruba ayırır: a. *Yalın tümleç* b. *Belirtmeli tümleç* (*evi*) c. *Yönelmeli tümleç* (*eve*) d. *Kalmalı tümleç* (*evde*) e. *Çıkmalı tümleç* (*evden*) f. *İlgeçli tümleç* (*ev için*). (bk. Vecihe Hatiboğlu, *Türkçenin Sözdizimi*, 2. baskı, AÜ DTCF Yayınları, No: 317, Ankara, 1982, s. 100, 128-129.)

Tahsin Banguoğlu cümlenin ögelerini beşe ayırır: "Tam yapılışlı basit bir cümlede 5 üye vardır: 1. *Yüklem* 2. *Kimse* 3. *Nesne* 4. *İsimleme* 5. *Zarflama*" (bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990, s. 524.)

Haydar Ediskun, cümlenin ana ögelerini *özne* ve *yüklem*, yardımcı ögelerini ise, *nesneler* ve *tümleçler* şeklinde belirtir. Tümleçleri de üçe ayırır: *Dolaylı tümleçler*, *zarf tümleçleri*, *edat tümleçleri*. (bk. Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, 4. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 328, 352.)

Leylâ Karahan, cümlenin ögelerini *yüklem*, *özne*, *nesne*, *yer tamlayıcısı* ve *zarf* şeklinde belirtir. (bk. Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları: 58, Ankara, 1993, s. 46-59.)

Zeynep Korkmaz, cümlenin ana ögeleri olarak *özne*, *fiil*, *nesne*, *tamlayıcı* ve *zarf*ı belirtir. Yardımcı ögeler olarak da *ünlem* ve *bağlaçlar*ı kabul eder. (bk. Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 55.)

1. *Baş kisäklär* “Ana ögeler” (TN. 1911, 6), (MTTD. I, 1917, 16), (ATN 1919, 4), (Tĭl Sab. 1919, 36),

2. *İyärçĭn kisäklär* “Yardımcı ögeler” (TN. 1911, 11), (MTTD. I, 1917, 16), (ATN 1919, 19), (Tĭl Sab. 1919, 36).

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *baş kisäklär* “ana ögeler”, “cümlenin en büyük yer tutan ögeleri” (TN. 1911, 6), (MTTD. I, 1917, 16) ve “cümleden anlaşılan anlam ve düşünceyi genişçe ve tam anlamıyla bildirmek için getirilen ve onlardan başka cümle kuruluşuna imkân tanımayan ögeler” (ATN 1919, 4) şeklinde tanımlanmıştır.

Bu dönem gramerlerinde öncelikle cümlenin ana ögeleri tanımlanmış ve hangi ögelerden oluştuğu belirlenmiştir. Daha sonra da *iyärçĭn kisäklär* “yardımcı ögeler” tanımlanmıştır.

Cümlenin yardımcı ögeleri için yapılan tanımlar “cümlenin özne ve yüklem dışındaki diğer ögeleri” (TN. 1911, 11); “cümlenin ana ögelerinden başka geriye kalan diğer ögeleri” (MTTD. I, 1917, 16); “cümlede konuşanın düşüncelerini doğru ve tam olarak anlatmak için getirilen kelimeler” (ATN 1919, 19) şeklindedir.

Galimcan İbrahim, Fatıyḫ Säyfi, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig’in çalışmalarında özne ve yüklem, cümlenin ana ögeleri olarak incelenmiştir. Bu çalışmalarda cümlenin yardımcı ögelerinin tasnifinde bazı farklılıklarla karşılaşılmaktadır. Örneğin, Galimcan İbrahim, cümlenin yardımcı ögelerini sekiz tür olarak belirtir:

1. *Vaḳıt* “Zaman”,
2. *Urın* “Yer”,
3. *Rävĭş* “Tarz”,
4. *Säbäp* “Sebep”,
5. *Tämāmlıḳ* “Nesne”,
6. *Ayırġıç* “Tamlayan”,
7. *İndäş* “Ünlem, hitap”,
8. *Kĭrĭş süz* “Cümle başı edatları ve ara sözler” (TN. 1911, 11).

Fatıyḫ Säyfi, çalışmasında cümlenin yardımcı ögelerini altı gruba ayırır:

1. *Vaḳıt* “Zaman”,

2. *Urın* “Yer”,
3. *Rävişş* “Tarz”,
4. *Säbäp* “Sebep”,
5. *Tämāmlıḳ* “Nesne”,
6. *Ayırġıç* “Tamlayan” (MTTD. I, 1917, 18-19).

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĕlbädig, cümlenin yardımcı ögelerini üçe ayırırlar:

1. *Ayırġıç* “Tamlayan”,
2. *Tämāmlıḳ* “Nesne”,
3. *Ḥäl* “Zarf” (ATN 1919, 19).

Ä. Hadi Maksudî’nin çalışmasında ise, cümlenin ögeleri ana ve yardımcı ögelere ayrılmadan incelenmiştir. Çalışmada öncelikle özne (*ṣāḥib*) ve yüklem (*ḥŏkĕm*) açıklanmıştır. Cümlenin nesne, zarf ve tamlayan gibi ögeleri ise, *ḳayd* başlığı altında belirtilmiştir (TŏrN. 1910, 2). Ä. Hadi Maksudî, özne ve yüklem dışında *ḳayd* olarak belirttiği yardımcı cümle ögelerini yirmi çeşit olarak göstermiştir (TŏrN. 1910, 5).

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde cümlenin ana ve yardımcı ögeleri çeşitli şekillerde incelenmiştir. Bunlardan birkaçına değinecek olursak örneğin, Ünlü Tatar dilcisi G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫĕzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĕl Bĕlĕmĕ Mäs’älälärĕ)* (Kazan, 1945) adlı çalışmasında cümlenin ögelerini ana ve yardımcı ögeler olarak ikiye ayırır. Çalışmasında *iyä* “özne” ve *ḫäbär* “yüklem” cümlenin ana ögeleri, *tämamlık* “nesne”, *ayırgıç* “tamlayan”, *açıklavlar* “açıklayıcılar” ve *yardämlĕklärgä bäylängän iyärçĕnlär* “yardımcılara bağlanan yan ögeler (yardımcı ögeler, ikincil ögeler)” ise, cümlenin yardımcı ögeleri olarak gösterilmiştir.[900]

G. Ḫ. Alparov, cümlenin yardımcı ögelerinden *tämamlık* “nesne” ögesini, kendi içinde ayrılma, yönelme, yükleme, bulunma, benzetme, tarz, sebep ve zaman nesneleri şeklinde altı gruba ayırmış ve bu nesne türlerini çeşitli örneklerle

[900] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫĕzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĕl Bĕlĕmĕ Mäs’älälärĕ)*, Tatar Kitap Näşriyätĕ, Kazan, 1945, s. 120-122.

açıklamaya çalışmıştır. Çalışmasında nesne türlerine verdiği bazı örnek cümleler şunlardır[901]:

Äḫmät urmannan kayttı. "Ahmet ormandan döndü." (ayrılma nesnesi)

Sin bu kalämnı̆ miŋa bir. "Sen bu kalemi bana ver." (yönelme nesnesi)

Sin anı kaydan işı̈ttı̆ŋ? "Sen onu nereden duydun?" (yükleme nesnesi)

Kükräğı̈mdä minı̆m şigır utım savmı? "Yüreğimde benim şiir ateşim sağ mı?" (bulunma nesnesi)

Anıŋ küzlärĭ ut şikı̆llı̆ yana. "Onun gözleri ateş gibi yanıyor" (benzetme nesnesi)

Galinı̆ŋ süzı̆nçä şulay bulırga tiyı̆ş idĭ. "Ali'nin sözüne göre böyle olmalıydı." (tarz nesnesi)

Kŏn bŏlıtlı bulganga, bı̆z kiçä urakka çıkmadık. "Gün bulutlu olduğundan, biz dün orağa (ekin biçmeye) çıkmadık." (sebep nesnesi)

Sin sägat altıda şunda bul. "Sen saat altıda şurada ol." (zaman nesnesi)

G. Ḫ. Alparov'un *ayırgıç* "tamlayan" olarak belirttiği cümle ögesi, kelime gruplarından isim ve sıfat tamlamalarının tamlayan ögeleri olarak karşımıza çıkar. G. Ḫ. Alparov, bu ögeleri kelime grupları içinde değil de cümlenin ögeleri arasında değerlendirmiştir. Cümlenin bu ögesinin iki türünün bulunduğunu belirten G. Ḫ. Alparov, bu türlerin sonlarına eklenen hâl eklerinden anlaşılabileceğini ifade eder. Çalışmasında, ilgi hâli eki almış tamlayan ögesi, *bilgı̆lı̆ ayırgıç*, yalın hâldeki tamlayan ögesi ise, *bilgı̆sı̆z ayırgıç* olarak adlandırılmıştır.[902]

G. Ḫ. Alparov, *açıklavlar* "açıklayıcılar" olarak belirttiği cümlenin yardımcı ögelerini "cümlede sıfatlara bağlı olarak söylenen ögeler" olarak tanımlar ve bu ögelerin cümlede karşılaştırma, benzetme ve artırma gibi çeşitli görevler üstlendiğini ifade ederek şu cümleleri örnek olarak gösterir[903]:

Ul minnı̆ŋ ŏlırak. "O benden daha büyük." (karşılaştırma)

Taştay katı. "Taş gibi katı." (benzetme)

İŋ yaḫşı ĭş. "En güzel iş." (artırma)

---

[901] G. Ḫ. Alparov, a.g.e., s. 122-125.
[902] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫı̆zmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tı̆l Bı̆lı̆mı̆ Mäs'älälärı̆)*, Tatar Kitap Näşriyätı̆, Kazan, 1945, s. 129.
[903] G. Ḫ. Alparov, a.g.e., s. 129-130.

G. Ḫ. Alparov'un *yardämlıḳlärgä bäylängän iyärçeṁnlär* "yardımcılara bağlanan yan ögeler (yardımcı ögeler, ikincil ögeler)" şeklinde belirttiği yan cümle ögeleri ise, edat gruplarıdır. G. Ḫ. Alparov, bu tür yardımcı ögeleri üç gruba ayırır[904]:

1. Ayrılma hâlinden sonra gelenler: *Annan ıl̆ıḳ* "ondan önce"; *kilgännän soŋ* "geldikten sonra" vb.

2. Yönelme hâlinden sonra gelenler: *Avılga taba* "köye doğru"; *došmanga karşı* "düşmana karşı" vb.

3. İlgi (genitif) hâli ekinden sonra gelenler: *Sineŋ bıl̆än* "senin ile"; *sezneŋ öçeṁ* "sizin için" vb.

Tatar Tel̆e Grammatikası (Kazan, 1959) adlı gramer çalışmasında Tatar Türkçesinin şekil ve cümle bilgisini oldukça ayrıntılı bir şekilde inceleyen V. N. Hangildin, cümlenin ögelerini öncelikle şu şekilde iki gruba ayırır[905]:

1. *Baş kisäklär* "Ana ögeler":
    1.1. *İyä* "Özne",
    1.2. *Ḫäbär* "Yüklem".
2. *İyärçeṁ kisäklär* "Yardımcı ögeler":
    2.1. *Ayırgıç* "Tamlayan",
    2.2. *Tämamlık* "Nesne",
    2.3. *Ḫäl* "Zarf".

G. Ḫ. Alparov gibi V. N. Hangildin de isim ve sıfat tamlamalarının tamlayan ögelerini *ayırgıç* "tamlayan" olarak adlandırır. G. Ḫ. Alparov'un çalışmasından farklı olarak V. N. Hangildin, *ayırgıç* "tamlayan" cümle ögesinin üçüncü bir türünü daha belirtir. Bu tamlayan türünü *östämä süz* "ara söz" terimiyle ifade eder ve şu örnekleri verir[906]:

Näfisäneŋ anası, Zäytünä apa, gazäta kiterep, bik katı kurkıttı. "Nefise'nin annesi, Zeytüne abla, gazete getirerek çok korkuttu."

Ozaklamıy anda, kırlarda taş pulatlar üsär, ozaklamıy monda, uramda vinogradlar pişär. "Yakınlarda orada, kırlarda taş binalar biter, yakınlarda burada, sokakta üzümler yetişir."

---

[904] G. Ḫ. Alparov, a.g.e., s. 130.
[905] V. N. Hangildin, *Tatar Tel̆e Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 379.
[906] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 437-438.

Sin, sandugaç, mŏŋnar ẖŏkĭmdarı, taŋ kalırlık matur mŏŋıŋ bar. Ä sĭz, göllär, gaşıyklarnıŋ yarı, miŋa iŋ saf çäçäk birĭgĭz, mäŋgĭ sünmäs şatlık birĭgĭz. "Sen, bülbül, sıkıntılar hükümdarı, hayran bırakan güzel sıkıntın var. Ve siz, güller, aşıkların sevgilisi, bana en saf çiçeği veriniz, ebediyen bitmeyecek mutluluk veriniz."

V. N. Hangildin, dönemine kadar yayımlanmış olan çeşitli Tatar gramerlerinde cümlede *tämamlık* "nesne" ögesinin *turı tämamlık* "belirtili nesne" ve *kıyık tämamlık* "belirtisiz nesne" şeklinde iki büyük gruba ayrılarak incelendiğini belirtikten sonra, bu ögenin kendi çalışmasında içeriklerine ve yapılarındaki farklılıklara göre beş gruba ayrılarak incelenmesi gerektiğini ifade eder. Çalışmasında belirtilen *tämamlık* "nesne" türleri şunlardır[907]:

1. *Tŏşĭm tämamlıgı* "Yükleme nesnesi",
2. *Yünälĭş tämamlıgı* "Yönelme nesnesi",
3. *Çıgış tämamlıgı* "Ayrılma nesnesi",
4. *Urın tämamlıgı* "Bulunma nesnesi",
5. *Katnaşlık tämamlıgı* "Vasıta nesnesi".

V. N. Hangildin, *tŏşĭm tämamlıgı* "yükleme nesnesi" olarak belirttiği nesne türünün *turı tämamlık* "belirtili nesne", geriye kalanların ise, *kıyık tämamlık* "belirtisiz nesne" olduğunu belirtir.

V. N. Hangildin, *ẖäl* "zarf" türlerini de yedi gruba ayırır[908]:

1. *Urın ẖälĭ* "Yer zarfı",
2. *Vakıt ẖälĭ* "Zaman zarfı",
3. *Säbäp ẖälĭ* "Sebep zarfı",
4. *Maksat ẖälĭ* "Maksat zarfı",
5. *Rävĭş ẖälĭ* "Tarz zarfı",
6. *Mikdar ẖälĭ* (*Küläm-çama ẖälı*) "Miktar zarfı (Azlık-çokluk zarfı)",
7. *Şart ẖälĭ* "Şart zarfı".

V. N. Hangildin, cümle ögelerinin tasnifinde cümle içindeki işlevlerinin önemli olduğunu, şeklin ise, belirleyici olarak herhangi bir rolünün bulunmadığını ifade eder. Örneğin, V. N. Hangildin, ayrılma hâl eki almış olan herhangi bir ögenin

[907] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 444.
[908] V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 454.

cümlede taşıdığı işleve göre nesne ya da zarf olabileceğini belirtir. Bunu da şu şekilde örneklendirir[909]:

... Pulĭmĭttan, vintovkadan atkan tavışlar bik yakınaydılar, ındır artında gına atkan kĭbĭk işĭtĭlä başladılar. "Makineli tüfekten, piyade tüfeğinden çıkan sesler çok yaklaştılar, harman yerinin arkasından atılmış gibi işitilmeye başladılar."

Büridän kurkıp urmanga barmıy tŏrmıylar. "Kurttan korkup ormana gitmiyorlar."

Bar närsädän kŏç vä kuät aldık. "Bütün her şeyden güç ve kuvvet aldık."; *Min sĭzdän kurkam.* "Ben sizden korkuyorum."

Bu cümlelerde geçen altı çizili kelimeleri nesne olarak kabul eden V. N. Hangildin, aşağıdaki cümlelerde altı çizili olarak belirtilen kelimeleri ise, zarf olarak gösterir[910]:

Min apalardan kayttım. "Ben ablalardan döndüm."

Min sĭzdän kitäm. "Ben sizden gidiyorum."

Ayrıca V. N. Hangildin, şart cümlelerini zarf olarak kabul eder ve bu görüşü için şu örnek cümleyi belirtir[911]:

Min, sĭznĭŋ yŏzĭgĭznĭ kürmäsäm dä, tavışıgızdan tanıdım. "Ben, sizi görmesem de sesinizden tanıdım."

Son dönem Tatar dilcilerinden M. Z. Zekiyev, cümlenin ögelerini, şu şekilde belirtir[912]:

1. *Baş kisäklär* "Ana ögeler":
    1.1. *İyä* "Özne",
    1.2. *Ḫäbär* "Yüklem".
2. *İyärçĭn kisäklär* "Yardımcı ögeler":
    2.1. *Ayırgıç* "Tamlayan",
    2.2. *Tämamlık* "Nesne",
    2.3. *Ḫäl* "Zarf",
    2.4. *Anıklagıç* "Ara söz, belirtici".

---

[909] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 450-455.
[910] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 455.
[911] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 467.
[912] M. Z. Zekiyev, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ* (*Sintaksis*), Kazan, 1966, s. 63-139; ------, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsĭ*, Kazan, 1984, s. 40.

3. *Modal kisäklär* "Modal ögeler":

3.1. *İndäş süz* "Ünlem, hitap sözü",

3.2. *Kĕrĕş süz* "Cümle başı edatları".

M. Z. Zekiyev'in cümlenin ögeleri konusunda bazı yenilikler getirdiğini görüyoruz. Çalışmasında ana ögeler diğer Tatar dilcilerinde olduğu gibi özne ve yüklem olarak belirtilirken yardımcı ögelere *anıklagıç* "ara söz, belirtici" olarak adlandırılan yeni bir öge türü daha eklenmiştir.[913] İncelediğimiz Tatar gramerlerinde genellikle cümle dışı unsur olarak ifade edilen ünlemler ve cümle başı edatlarının da modal ögeler başlığı altında incelendiği görülmektedir.

M. Z. Zekiyev, cümlenin yardımcı ögelerinden *ayırgıç* "tamlayan" konusunda G. Ḫ. Alparov ve V. N. Hangildin'in görüşlerine katılır. Onun çalışmasında da isim ve sıfat tamlamalarının tamlayan ögeleri *ayırgıç* "tamlayan" olarak belirtilmiştir. V. N. Hangildin'in çalışmasından ayrılan tek yönü, onun tamlayan olarak kabul ettiği ve bu öge türü içinde değerlendirdiği ara sözleri (*ŏstämä süz*) ayrı bir cümle ögesine dâhil etmesidir.

M. Z. Zekiyev, *tämamlık* "nesne" türlerini *turı tämamlık* "belirtili nesne" ve *kıyık tämamlık* "belirtisiz nesne" şeklinde ikiye ayırır. Cümlenin yüklemine yükleme hâliyle bağlanan nesnelere *turı tämamlık* "belirtili nesne", diğer hâl ekleriyle ve bazı çekim edatlarıyla bağlanan nesneleri de *kıyık tämamlık* "belirtisiz nesne" şeklinde belirtir.[914] Yazarın bu konuda belirttiği örnek cümlelerden bazıları şunlardır[915]:

Min <u>äniy-ĕmnĭ</u> bik sagındım. "Ben annemi çok özledim."

Bakçanı <u>taştan</u> arındırdı. "Bahçeyi taştan arındırdı."

<u>Sinŋa</u> minnän ni kiräk? "Sana benden ne gerek?"

Ul min-ĕm <u>süzlärimä karşı</u> bĕr närsä dä äytä almadı. "O, benim sözlerime karşı bir şey söyleyemedi."

M. Z. Zekiyev, zarfları, cümledeki işlevlerine göre yer, zaman, tarz, miktar, maksat, sebep, karşıtlık ve şart zarfları olarak gruplandırır. V. N. Hangildin gibi şart cümlelerini zarf olarak kabul eder. Yine M. Z. Zekiyev, zarf türlerine karşıtlık

[913] M. Z. Zekiyev, cümlede ara sözlerin yardımcı bir öge olarak görev üstlendiklerini, bu sebeple de *ayırgıç* "tamlayan", *tämamlık* "nesne" ve *ḫäl* "zarf" ögeleri gibi dördüncü bir yardımcı öge olarak kabul edilmeleri gerektiğini belirtir. (bk. M. Z. Zekiyev, "Cŏmläniŋ Dürtinçĕ İyärçĭn Kisägĕ-Anıklagıç", *Sovet Mäktäbĕ*, No: 9, Kazan, 1962, s. 32-35.)

[914] M. Z. Zekiyev, *Ḫäzĕrgĭ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsĕ*, Kazan, 1984, s. 72-73.

[915] M. Z. Zekiyev, a.g.e., s. 73-75.

zarflarını da ekleyerek *ḥäl* "zarf" türlerini sekiz gruba ayırır. Onun çalışmasında karşıtlık zarfları için verilen örnek cümlelerden bazıları şunlardır[916]:

Palarusov, söyliy bilsä dä, tatarça ukıy almıy. "Palarusov, konuşabilse de Tatarca okuyamıyor."

Min içemnen yansam da, tışımnan sır birmädem. "Ben içimden yansam da (dışımdan) sır vermedim."

B. M. Miftaḫov'un yaptığı cümle ögeleri tasnifine baktığımızda döneminden önceki Tatar dilcileri gibi onun da öncelikle ana ve yardımcı ögeleri iki gruba ayırarak incelediğini görüyoruz. Çalışmasında belirtilen cümle ögeleri şunlardır[917]:

1. *Baş kisäklär* "Ana ögeler":
    1.1. *İyä* "Özne",
    1.2. *Ḫäbär* "Yüklem".
2. *İyärçen kisäklär* "Yardımcı ögeler":
    2.1. *Ayırgıç* "Tamlayan",
    2.2. *Tämamlık* "Nesne",
    2.3. *Ḫäl* "Zarf",
    2.4. *Anıklagıç* "Ara söz, belirtici".

B. M. Miftaḫov'un cümlenin ögeleri ile ilgili olarak yaptığı tasnifin dönemindeki diğer gramercilerle hemen hemen aynıdır. Diğer Tatar gramercileri gibi o da nesneyi *turı tämamlık* "belirtili nesne" ve *kıyık tämamlık* "belirtisiz nesne" şeklinde iki gruba ayırır.

Çalışmasında *turı tämamlık* "belirtili nesne", "cümlede yükleme hâlindeki isim veya isim görevinde kullanılan çeşitli kelimelerle bildirilen nesne"[918]; *kıyık tämamlık* "belirtisiz nesne" ise, "cümlenin yüklemine yönelme, bulunma ve ayrılma hâlleriyle veya çeşitli edatlarla bağlanan nesneler"[919] şeklinde tanımlanmıştır.

B. M. Miftaḫov'un nesne türleri için belirttiği örnek cümleler şunlardır[920]:

Min ant ittem cannı kızganmaska, saklar öçen ḫalkım, ilemnie. "Ben, memleketimi, halkımı korumak için, canımı esirgemeyeceğime ant içtim."

---

[916] M. Z. Zekiyev, a.g.e., s. 81.
[917] B. M. Miftaḫov, *Tatar Teleneñ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 32-66.
[918] B. M. Miftaḫov, a.g.e., s. 49.
[919] B. M. Miftaḫov, a.g.e., s. 50.
[920] B. M. Miftaḫov, a.g.e., s. 49.

F. Kärim Sovet razvedçiklarınıŋ fronttagı batırlıgın surätlägän povestlar da yazgan. "F. Kerim, Sovyet subaylarının cephedeki kahramanlığını anlatan hikâyeler de yazmış."

Räḫmät äytïp böyïk partiyämä, ḫïzmät itäm bötïn küŋïldän. "Büyük partime teşekkür edip, bütün gönülden hizmet ediyorum."

Mindä bulgan uŋay sıyfatlarım, anıŋ kulı bïlän birïlgän. "Bende bulunan doğru nitelikler, onun eliyle verilmiş."

Bu süzlär M. Gorkiy tarafınnan yazılgan. "Bu sözler M. Gorki tarafından yazılmış.".

B. M. Miftaḫov'un çalışmasında *ḫäl* "zarf" türleri, sekiz gruba ayrılmıştır. V. N. Hangildin'in belirttiği *ḫäl* "zarf" türlerine *kirï ḫäl* "karşıtlık zarfı" olarak adlandırdığı zarf türünü de ekleyen B. M. Miftaḫov'un değerlendirdiği zarf türleri şunlardır[921]:

1. *Urın ḫälï* "Yer zarfı",
2. *Vakıt ḫälï* "Zaman zarfı",
3. *Rävïş ḫälï* "Tarz zarfı",
4. *Küläm ḫälï* "Miktar zarfı",
5. *Säbäp ḫälï* "Sebep zarfı",
6. *Maksat ḫälï* "Maksat zarfı",
7. *Şart ḫälï* "Şart zarfı",
8. *Kirï ḫäl* "Karşıtlık zarfı".

B. M. Miftaḫov'un çalışmasında *kirï ḫäl* "karşıtlık zarfı" türü için belirtilen örnek cümleler şunlardır[922]:

Gärçä anda tugmasam da, min bïraz törgan idïm. "Gerçi orada doğmasam da, ben biraz durmuştum."

Bik aruvına karamastan, ilsöyär alga taba atladı. "Pek hâlsiz olmasına rağmen, vatansever öne doğru yürüdü."

---

[921] B. M. Miftaḫov, a.g.e., s. 52.
[922] B. M. Miftaḫov, *Tatar Tïlï*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 63.

N. V. Maksimov ve M. Z. Ḫämidullina'nın birlikte yayımladıkları *Tatar Tĕlĕ* (Kazan, 1995) adlı çalışmada da dönemin diğer gramercilerine benzer şekilde cümle ögelerinin tasnif edildiğini görüyoruz[923]:

1. *Baş kisäklär* "Ana ögeler":
    1.1. *İyä* "Özne",
    1.2. *Ḫäbär* "Yüklem".
2. *İyärçĕn kisäklär* "Yardımcı ögeler":
    2.1. *Ayırgıç* "Tamlayan",
    2.2. *Tämamlık* "Nesne",
    2.3. *Ḫäl* "Zarf",
    2.4. *Anıklagıç* "Ara söz, belirtici".

Bu çalışmada, M. Z. Zekiyev'in çalışmasında belirtilen üçüncü öge türü olan *modal kisäklär* "modal ögeler" ele alınmamıştır.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramer kitaplarında yapılan cümle ögelerinin tasnifinde öncelikle ana ve yardımcı ögelerin belirlenmesi ortak bir özellik olarak karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak değerlendirildiğinde bu çalışmalarda özne ve yüklem cümlenin ana ögeleri olarak belirtilmiştir. Yardımcı ögeler konusunda ise, çeşitli farklılıklar söz konusudur. Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde yardımcı ögeler olarak belirtilen başlıca ögeler, nesne, zarf, isim ve sıfat tamlamalarının tamlayan ögeleridir. Bu dönemde yayımlanan çalışmalardan sadece Galimcan İbrahim'in *Tatar Näḥvĕ* (Kazan, 1911, 1921) adlı eserde çeşitli zarf türleri incelenmiştir. Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde, tarihî süreç içinde ana ögelerin belirlenmesi konusunda herhangi bir farklılığa rastlanmazken, yardımcı ögelerin sayısının artırıldığı görülmektedir. Bu çalışmalarda zarf türlerinin sayısı sekize kadar çıkarılmıştır. Yine, *anıklagıç* "ara söz, belirtici" olarak adlandırılan yeni bir ögenin yardımcı öge olarak değerlendirildiği çalışmaların yanı sıra M. Z. Zekiyev'in çalışmasında, *modal kisäklär* "modal ögeler" şeklinde belirtilen üçüncü bir öge grubunun da ele alınmaya başlandığını görüyoruz. Bu bakımdan Tatar Türkçesinin cümle bilgisi üzerine yapılan araştırmalar arttıkça cümlenin ögeleri konusunda yeni tasniflerin ortaya çıkması muhtemeldir.

---

[923] N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tĕlĕ*, "Mägärif" Näşriyätĕ, Kazan, 1995, s. 39-43.

Çalışmamızda incelediğimiz Tatar Türkçesiyle yayımlanmış Ceditçilik Dönemi gramerlerinde rastlanan cümle ögelerinin tasnifindeki farklı yaklaşımlar göz önünde bulundurularak tespit edilen malzeme, öncelikle cümlenin ana ögeleri (yüklem, özne), daha sonra da yardımcı ögeleri (nesne, zarf, tamlayan ve diğer ögeler) şeklinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Cümlenin ögeleri için bu dönem gramercileri tarafından yapılan açıklama ve verilen örnek cümleler aşağıda belirtilmiştir.

2.2.1. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE CÜMLENİN ANA ÖGELERİ

2.2.1.1. YÜKLEM

Cümlede hareketi, olayı, işi, yargıyı bildiren, fiil çekimine girmiş kelimenin cümle bilgisindeki adına *yüklem* denir. [924]

Türkçe cümle yapısında bir ifadenin elde edilmesi için öncelikle çekimli bir fiile ihtiyaç duyulur. Bu, bir fiil olabileceği gibi, yardımcı fiiller veya yardımcı fiil görevini üstlenen başka fiiller de olabilir. Çekimli fiil ya da yargıyı üzerinde taşıyan isim, cümlede yüklemi temsil eder. Çekimli bir şekil olmadan Türkçede cümle kurulamaz. Bu sebeple cümlenin en önemli ögesini yüklem oluşturur. Yüklem, isim cinsinden kelime türü olsa da çekimli olmak zorundadır.[925] Yüklemin cümle kuruluşundaki önemi, kısaca "…Eylem tümcenin canevi, kilit noktası sayılır. Hangi dilde, hangi sırada yer alırsa alsın, tümcenin öteki ögelerini çevresinde öbeklendiren bir düğüm oluşturur."[926] şeklinde ifade edilebilir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramerlerinde *ḫäbär*[927] terimiyle belirtilen yüklem için Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *ḥökем*

---

[924] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 246.
[925] Hamza Zülfikar, "Türkçede Cümle", *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, 2. baskı, Ankara, 1992, s. 131.
[926] Gül Işık Alkaç, "Yapısal Sözdizimi Açısından Türkçede Eylem Kategorisi", *Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri (9-10 Ağustos 1984)*, İstanbul, 1986, s. 1-21.
[927] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫizmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gомumi Tел Bilemi Mäs'äläläri)*, Tatar Kitap Näşriyäte, Kazan, 1945, s. 120-122; V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 379; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tele*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 33-35; M. Z. Zekiyev, *Ḫäzerge Tatar Ädäbi Tele Sintaksisi Häm Punktuatsiyäse*, Kazan, 1984, s. 40; N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tele*, "Mägarif" Näşriyäte, Kazan, 1995, s. 39-40.

(TörN. 1910, 2), (TN. 1911, 7), (MTTD. I, 1917, 16), (Til Sab. 1919, 35) ve *ẖäbär* (ATN 1919, 3), (Änmüzäc 1895, 72) terimleri kullanılmıştır.[928]

İncelediğimiz bütün Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde cümlenin ana ögelerinden biri olarak belirtilen yüklem, özneden sonra incelenmiştir.

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde yüklem "cümlenin özne hakkında söz söylenen ögesi" (TN. 1911, 7), (MTTD. I, 1917, 16), "cümlede özne hakkında söz söylenen kelime" (Til Sab. 1919, 35), "cümlede özne hakkında fikir yürütülebilen ögesi" (ATN 1919, 8) şeklinde tanımlanmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden bazıları, yüklemi açıklarken cümlede hangi kelime türlerinin yüklem olarak kullanılabileceğini de belirtirler. Örneğin, Galimcan İbrahim, "Sıfat, fiil, sayı, zamir ve isim gibi kelime türleri, cümlede yüklem olabilir." (TN. 1911, 8) diyerek diğer kelime türlerinden bu kelime türlerini ayırır. Çalışmasında bu kelime türlerinin yüklem olarak kullanılışına şu cümleler örnek verilmiştir:

1. *Ṣıyfat* "Sıfat":

Taŋ matur. "Tan vakti güzel.",

2. *Fiʿl* "Fiil":

Ṭuġdı ḳoyaş. "Doğdu güneş.",

3. *Ṣan* "Sayı":

Anlar dürtäv "Onlar dört tane.",

Barlığı biş. "Tamamı beş.",

4. *Almaş* "Zamir":

Ul iẖsānlı kişi kim? Ulmı? Ul, min. "O namuslu adam kim? O mu? O, ben.",

5. *İsm* "İsim":

Sin - täŋrı, sin - ömid, sin-möẖäbbät. "Sen - tanrı, sen – ümit, sen – muhabbet.",

Bu ḳaläm timir "Bu kalem demir.",

Ul yörṭ ağaç. "O ev ağaç." (TN. 1911, 8).

---

[928] *H̱äbär* terimi, A. Kazem-bek'in *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskago-Yazıka* (Kazan, 1846, s. 344) adlı çalışmasında da yüklem için kullanılmıştır.

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, yüklem görevini üstlenebilen kelime türlerini, nesne ismi, sıfat ismi, sayı ismi, zamir, fiil ve zarf şeklinde belirtirler. Galimcan İbrahim'in sıraladığı yüklem olabilen kelimeler listesine onlar bir de zarfı eklerler. Ayrıca isim türünü de nesne ismi şeklinde ele alırlar.

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında bu kelime türlerinin yüklem olarak kullanılışına şu cümleler örnek verilmiştir:

1. *Närsä ismĭ* "Nesne ismi":

Härbĭr süzĭ ütkĭr ḳılıç. "Herbir sözü keskin kılıç.",

Barmaġındaġı baldaġı altın. "Parmağındaki yüzüğü altın.",

2. *Ṣıyfat ismĭ* "Sıfat ismi":

Ay, matur. "Ay, güzel.",

3. *San ismĭ* "Sayı ismi":

Ḳapçıḳtaġı bürĭ başı un ikĭ. "Çuvaldaki kurt başı on iki.",

4. *Almaşlıḳ* "Zamir":

Ul iḥsānlı kĭşĭ kĭm? Ulmı? Ul, min. "O namuslu adam kim? O mu? O, ben.",

5. *Fiʿl* "Fiil":

Mĭnä taŋ atdı, änä ḳŏyaş çıḳtı. "Şimdi tan attı, işte güneş doğdu.",

Änä, ällä kĭm miŋa ḳıçḳıra: Äy, sin ḳaygırma, şād bul. "İşte, bilmediğim birisi bana bağırıyor: Hey, sen üzülme, mutlu ol.",

6. *Ḥäl süzĭ* "Zarf":

Yĭgĭt kĭşĭgä citmĭş tŏrlü hŏnärdä bik az. "Yiğit kişiye yetmiş türlü hüner bile pek azdır." (ATN 1919, 9).

İncelediğimiz Ceditçilik Döneminde yayımlanan Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in gramerlerinde, yüklem, yapısına göre basit ve birleşik şeklinde ikiye ayrılmıştır. Bu tür bir ayrıma Kayyum Nasırî, Fatıyḫ Säyfi ve Ä. Hadi Maksudî'nin gramerlerinde rastlanmamıştır.[929]

[929] Yüklemin yapısına göre basit ve birleşik şeklinde iki gruba ayrılarak incelenmesi özelliğine Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde olduğu gibi bu dönem sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde de rastlanmaktadır. Esasen yüklemin basit ve birleşik olarak incelenmesi Rus gramer ekolüne has özelliklerden biri olarak belirtilebilir. Yüklemin bu şekilde ele alınmasının sebebini ve Rusça cümle yapısında kullanılan yüklem türlerini, Ayşe Pamir Dietrich, şu şekilde belirtir: "*Yüklem* iki ögeli tümcenin hareket, kişi ya da nesnelerin durumunu bildiren temel ögesidir. Yüklem şimdiki ve

Yüklemin yapısına göre gruplandırıldığı bu dönem gramerlerinde bir kelimeden oluşan basit yüklem türü, *ʿadī ḥŏkĭm* (TN. 1911, 8) ve *sadä ḫäbär* (ATN 1919, 9) olarak adlandırılmıştır.[930] Basit yüklemler için verilen örnek cümleler şunlardır:

Aşlıḳlar üsdĭ, başaḳlar pĭşdĭ. "Ekinler büyüdü, başaklar oldu." (TN. 1911, 7)

Ḳŏyaş pĭşĭrä. "Güneş olgunlaştırıyor." (TN. 1911, 7)

Ḳartlar kildĭ, batır cinĭldĭ, bäläkäylärĭ kildĭ. "Yaşlılar geldi, kahraman yenildi, küçükleri geldi." (TN. 1911, 8)

Tav başında salḳın çişmä çıldır çıldır aġadır. "Dağ başında soğuk pınar şırıl şırıl akar." (TN. 1911, 8)

Taŋ matur. "Tan güzeldir." (ATN 1919, 7)

Sanduġaç ḳŏş. "Bülbül kuştur." (ATN 1919, 8)

Çın tatarmin. "Gerçek Tatarım." (ATN 1919, 8)

Tuġan cir, min tudım sindä, tŏram sinĭŋ ŏstŏŋdä häm sindä ŏk ülärmĭn. "Vatan, ben sende doğdum, duruyorum senin üstünde ve sen de öleceğim." (ATN 1919, 9)

Şādlanırmĭn, yäş tükärmĭn. Ḳış bĭtdĭ, yazda ütä, cäygĭ yılı cillär isä. Bŏlŏn, urman yäşärdĭ, baḳçada kŏllär üsä. "Seviniyorum, yaş döküyorum. Kış bitti, ilkbahar da geçiyor, yazın ılık yelleri esiyor. Çayır, orman yeşerdi, bahçede güller yetişti." (ATN 1919, 10)

Yaz, ʿazĭz uġlım, ḳara taḳtanı sız, aḳ bur bĭlän! "Yaz, aziz oğlum, kara tahtanı çiz, beyaz tebeşir ile." (ATN 1919, 10)

Tŏn ḳaraŋġı, kŏn yaḳtı. "Gece karanlık, gündüz aydınlık." (ATN 1919, 10)

Ḳŏyaş yılıta. "Güneş ısıtıyor." (ATN 1919, 11)

---

gelecek zamanda öznenin şahıs ve sayısıyla, geçmiş zamanda ise, öznenin cins ve sayısıyla uyum içindedir. …. Rusçada yapısal olarak yüklem iki tip olabilir: *yalın eylem yüklemi* (*prostoe glagolnoe skazuemoe*) ve *birleşik eylem yüklemi* (*sostavnoe glagolnoe skazuemoe*). (bk. Ayşe Pamir Dietrich, *Rusça Gramer (Grammatika Russkogo Yazıka),* Kapadokya Kitabevi, Ankara, 2006, s. 384.)

Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in gramerlerinde, yüklemin yapısına göre basit ve birleşik şeklinde ikiye ayrılarak incelenmesi özelliği, Rus gramer anlayışında karşılaştığımız inceleme metoduyla uygunlaşmaktadır.

[930] Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramerlerinde basit yüklem için *gadi ḫäbär* terimi kullanılmıştır. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 401; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 35; N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tĭlĭ*, "Mägärif" Näşriyätĭ, Kazan, 1995, s. 40.)

Ḳŏyaş çıḳtı. "Güneş çıktı." (ATN 1919, 11)

Ḳŏyaş çıḳḳan. "Güneş çıkmış." (ATN 1919, 11)

Ḳŏyaş çıġaçaḳ. "Güneş çıkacak." (ATN 1919, 11)

Ul kildĭ. "O, geldi." (ATN 1919, 11)

Alar kildĭlär. "Onlar geldiler." (ATN 1919, 11)

Kük kükräb yaŋġırlar yavmasın. "Gök gürleyerek yağmurlar yağmasın." (ATN 1919, 12)

Adäm balası üzĭnĭŋ tuġan vä üskän cırın bik yarata. "İnsanoğlu kendinden doğan ve gelişen şarkıyı pek sever." (ATN 1919, 12)

Allaġa yalvara. "Allah'a yalvarıyor." (ATN 1919, 12)

Äni, bĕz irtägä Ḳazandan kitämĕz. "Anne, biz yarın Kazan'dan gidiyoruz." (ATN 1919, 12)

İki ya da ikiden fazla kelimeden oluşan birleşik yüklem türü ise, *ḳŏşma ḥŏkĭm* (TN. 1911, 8) ve *ḳŏşma ḫäbär* (ATN 1919, 9) olarak adlandırılmıştır.[931] Bu çalışmalarda birleşik yüklemler için şu cümleler örnek verilmiştir:

Ul kilgän ikän. "O, gelmiş." (TN. 1911, 8)

Sin yazıp bĭtĭr. "Sen, hepsini yaz." (TN. 1911, 8)

Sin barup ḳaytur idĭŋ. "Sen, (oraya) varıp dönerdin." (TN. 1911, 8)

Ul yäş idĭ. "O, gençti." (TN. 1911, 9)

Ul batır ikän. "O, kahramanmış." (TN. 1911, 9)

Ul kŏçlĭ imĭş. "O, güçlüymüş." (TN. 1911, 9)

Bŏtĭnlärdäy mindä räḥät sŏrŏr idĭm. "Başkaları gibi ben de rahat sürerdim." (ATN 1919, 8)

---

[931] Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramerlerinde birleşik yüklem genellikle *kuşma ḫäbär* terimi ile ifade edilmiştir. (bk. B. M. Miftaḫov, *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 35; N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tĭlĭ*, "Mägärif" Näşriyäti, Kazan, 1995, s. 40.)

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinden sadece V. N. Hangildin'in çalışmasında yapısına göre basit yüklem dışındaki ikinci bir yüklem türü, farklı şekilde adlandırılmıştır. V. N. Hangildin, yapı bakımından ikinci tür yüklemi *tĕzmä ḫäbär* terimiyle belirtmiştir. Çalışmasında bu tür yüklemleri niçin *tĕzmä ḫäbär* şeklinde adlandırdığını şu şekilde açıklar: "Tatar dil biliminde *tĕzmä ḫäbär* diye bir terim yoktur ve genellikle *kuşma ḫäbär* terimi kullanılır. Tatar dilinde ise, sintaksik yapı tarzında olan yüklem türleri pek çoktur. *Kuşma ḫäbär* terimi onları, yapı bakımından tam olarak ifade etmez. Bunu göz önünde bulundurarak biz, bu tür yapılara *tĕzmä ḫäbär* terimini daha uygun bulduk." (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 401.)

Tınıçlıḳ häm bäḫtlĭ yözĭn kürĭr idĭm. “Sakin ve mutlu yüzünü görürdüm.” (ATN 1919, 8)

Bĭzniŋ taşuçı şul minutda uḳ zur bay buldı. “Bizim taşıyıcı şu dakikada çok zengin oldu.” (ATN 1919, 8)

Azablanġan çitĭn törmöş uŋay buldı. “Azap veren çetin hayat kolaylaştı.” (ATN 1919, 8)

Ul bik matur ḳız idĭ. “O, çok güzel bir kızdı.” (ATN 1919, 13)

Ul matur idĭ. “O, güzeldi.” (ATN 1919, 13)

Bu kitāb miŋgĭ idĭ. “Bu kitap benimkiydi.” (ATN 1919, 13)

Ul bik azġına da ükĭnüv ḫis itmädĭ. “O, az da olsa pişmanlık duymadı.” (ATN 1919, 13)

Ul kŏrĭp törġan imĭş. “O, görüp duruyormuş.” (ATN 1919, 13)

Bĭz tatarlar, törŏk balaları. Ul päyġāmbär näslĭndän idĭ. “Biz Tatarlar, Türk çocukları. O, peygamber soyundandı.” (ATN 1919, 13)

Yuḳarıġa ḳarab fikĭr it, tübängä ḳarab şŏkĭr it. “Yukarıya bakıp düşün, aşağıya bakıp şükret.” (ATN 1919, 13)

Min batır idĭm. “Ben kahramandım.”; *Ul bay idĭ.* “O, zengindi.” (ATN 1919, 14)

Ul matur tügĭl idĭ. “O, güzel değildi.” (ATN 1919, 14)

Yıġıla yazdı. “Yıkılıverdi.” (ATN 1919, 14)

Bu kĭşĭ bik bay idĭ. “Bu adam pek zengindi.” (ATN 1919, 15)

Aşları tik may idĭ. “Yemekleri sadece yağ idi.” (ATN 1919, 15)

Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig’in gramerleri dışında bu dönem gramerlerinde yüklem, şu cümlelerle örneklendirilmiştir:

ʿAlī bay. “Ali zengin.” (TŏrN. 1910, 1)

Välī yarlı. “Veli fakir.” (TŏrN. 1910, 1)

Äḥmäd sav. “Ahmet sağ.” (TŏrN. 1910, 1)

Möḥämmäd avıruv. “Muhammet hasta.” (TŏrN. 1910, 1)

Välī taza. “Veli güçlü.” (TŏrN. 1910, 2)

Äḥmäd uḳudı. “Ahmet okudu.” (TŏrN. 1910, 2)

Möḥämmäd yaza. “Muhammet yazıyor.” (TŏrN. 1910, 2)

Ṣu aġa. “Su akar.”; *Yil isä.* “Yel eser.” (TŏrN. 1910, 2)

Üläп üsä. “Ot yeşerir.” (TŏrN. 1910, 2)

Ḳŏyaş çıḳtı. “Güneş çıktı.” (TŏrN. 1910, 2)

Ay ḳalıḳtı. “Ay yükseldi.” (TŏrN. 1910, 2)

Yŏldızlar kürĭndĭ. “Yıldızlar göründü.” (TŏrN. 1910, 2)

Ŏzŏn ʿAlī bik bay. “Uzun Ali pek zengin.” (TŏrN. 1910, 2)

ʿAlī bĭldĭ. “Ali bildi.” (TŏrN. 1910, 3)

ʿAlī bĭlä. “Ali biliyor.” (TŏrN. 1910, 3)

ʿAlī bĭlür. “Ali bilir.” (TŏrN. 1910, 3)

ʿAlī bĭlsün. “Ali bilsin.” (TŏrN. 1910, 3)

ʿAlī bĭlsä. “Ali bilse.” (TŏrN. 1910, 3)

ʿAlī bĭlmälĭ. “Ali bilmeli.” (TŏrN. 1910, 3)

ʿAlī kitdĭ. “Ali gitti.” (MTTD. I, 1917, 16)

Min barmıym. “Ben gitmiyorum.” (MTTD. I, 1917, 16)

Diŋgĭz ṭulḳınlandı. “Deniz dalgalandı.” (MTTD. I, 1917, 16)

Äḥmäd yŏḳlıy. “Ahmet uyuyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ätkäy bazarġa bara. “Baba, pazara gidiyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Bürĭk çŏydä tŏra. “Börk, çivide duruyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Yaŋġır yava. “Yağmur yağıyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Tägärmäç tägärä. “Tekerlek dönüyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Aşlıḳlar üsdĭ. “Ekinler büyüdü.” (MTTD. I, 1917, 16)

Başaḳlar pĭşdĭ. “Başaklar oldu.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ḳŏyaş pĭşĭrä; tirgä tŏşĭrä. “Güneş pişiriyor; terletiyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

İkäv bardıḳ. “İkimiz birden gittik.” (MTTD. I, 1917, 16)

Min ḳaçamĭn. “Ben, kaçarım.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ul ḳuvadır. “O, kovar.” (MTTD. I, 1917, 16)

Kükĭ ḳıçḳıra. “Guguk kuşu bağırıyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Yitdĭ. “Ulaştı.” (MTTD. I, 1917, 16)

Kiptĭrgĭç kiptĭrä. “Kurutucu kurutuyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ṣamavır ḳaynıy. “Semaver kaynıyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ḳŏlaḳ iş̆tä. “Kulak işitir.” (MTTD. I, 1917, 16)

Tĭl s̆öyläşä. “Dil konuşur.” (MTTD. I, 1917, 16)

Mŏ'allim kildi.̆ “Öğretmen geldi.” (MTTD. I, 1917, 16)

2.2.1.2. ÖZNE

Yüklemin gösterdiği kılış ile doğrudan ilgili olan kişi ya da şeye verilen ada, diğer bir deyişle bir oluş ve kılışın gerçekleşmesini sağlayan kimse veya şeye *özne* denir.[932]

Cümlede anlatılan işi, hareketi yapan veya bildiren, bir olayı, bir durumu üzerine alan kişiyi veya herhangi bir durumu ifade eden, kılanı veya olanı temsil eden öge, öznedir.[933] İsim cümlelerinde, edilgen çatılı bir fiilin yüklem olduğu cümlelerde ve yüklemi oluş bildiren bir fiil olan cümlelerde özne olanı, diğer cümlelerde ise, yapanı belirtir.

Özne, cümle kuruluşunda yüklemden sonra gelen en önemli ögelerden biridir. Bu sebeple de Tatar Türkçesinin Ceditçilik Döneminde (TŏrN. 1910, 2), (TN. 1911, 6), (MTTD. I, 1917, 16-17), (ATN 1919, 5-6), Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramerlerinde[934] özne, yüklemle birlikte ana ögelerden biri olarak belirtilmiş ve cümle ögelerinin incelenmesine öncelikle özneden başlanmıştır. Bu çalışmalarda özne, *iyä* terimiyle ifade edilmiştir. Kayyum Nasırî'nin çalışmasında ise, isim cümlelerinde özne için *mŏbtädā* terimi kullanılmıştır (Änmüzäc 1895, 69).

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde özne, “cümlede hakkında söz söylenen öge” (TN. 1911, 6), (MTTD. I, 1917, 16), (ATN 1919, 5), “cümlede ifade edilenin sahibi olan öge” (TŏrN. 1910, 2), “cümle ne hakkında söylenmişse o şeyin ismi” (Tĭl Sab. 1919, 34) şeklinde tanımlanmıştır. Bu çalışmalarda özne, cümlede *kim* “kim ” ve *närsä* “ne ” sorularına cevap veren öge şeklinde açıklanmıştır. Bu tanımlardan da anlaşılacağı üzere Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden bazıları fiil

---

[932] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 171.

[933] Hamza Zülfikar, “Türkçede Cümle”, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, 2. baskı, Ankara, 1992, s. 134.

[934] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫĭzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĭl Bĭlĭmĭ Mäs'äläläri)*, Tatar Kitap Näşriyätĭ, Kazan, 1945, s. 120-122; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 379; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 33; M. Z. Zekiyev, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsi*, Kazan, 1984, s. 40; N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tĭlĭ*, “Mägärif” Näşriyätĭ, Kazan, 1995, s. 39.

cümlesindeki özneyi bazıları ise, isim cümlesindeki özneyi tanımlamıştır. Türkiye Türkçesi gramerlerinde de genellikle fiil cümlelerindeki özne tanımlanmaktadır ve bu durum son yıllarda bilimsel toplantılarda da tartışma konusu olmuştur.[935]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında özne olarak kullanılabilen kelime türleri şu şekilde belirtilmiştir:

"Aşağıdaki kelime türleri, cümlede özne olabilir:

1. *Närsä ismĭ* 'Nesne ismi': *Ḳış bĭtdĭ, yazda ütä, cäygĭ yılı cillär isä. Bŏlŏn, urman yäşärdĭ, baḳçada kŏllär üsä.* 'Kış bitti, ilkbahar da geçiyor, yazın ılık yelleri esiyor. Çayır, orman yeşerdi, bahçede güller yetişti.',

2. *Ṣıyfat ismĭ* 'Sıfat ismi': *Ḳart baḳça saḳlı.* 'Yaşlı bahçe gizli.'; *Hŏnärsĭz kürmäs, hŏnärlĭ ülmäs.* 'Hünerli görmez, hünersiz ölmez.',

3. *San ismi* 'Sayı ismi': *Bĭräv aḳça cıya.* 'Biri para topluyor.'; *Bĭräv yançıḳ tĭgä.* 'Biri küçük çanta dikiyor.',

4. *Almaşlıḳ* 'Zamir': *Çitkä kitsämdä sinĭ min ŏnıtmam.* 'Dışarı gitsem de seni ben unutmam.',

5. *Fiʿl ṣıyfatı* 'Sıfat-fiil': *Kiläçäk kilĭr.* 'Gelecek gelir.';

6. *Fiʿl ismĭ* 'İsim-fiil': *Ämĭr itmäk tırışmaḳtır.* 'Emir vermek uğraşmaktır.'; *Uḳımaḳ yaḫşı.* 'Okumak iyi.',

7. *Ḥäl süzĭ* 'Zarf': *şart-şurt ḥäl süzlärĭndän sanala.* 'Şart-şurt zarf sözlerinden sayılır.',

8. *Tartḳıç* 'Edat': *Öçŏn. Bĭlän. Başḳa tartḳıçlar.* 'İçin. İle. Başka edatlar.',

9. *Tĭrkägüç* 'Bağlaç': *Häm-tĭrkägüç.* 'Ve- Bağlaç.',

10. *Imlıḳ* 'Ünlem': *Ah vä ahlar ḳaygıruvnı bildĭrälär.* 'Ah ve ahlar üzülmeyi bildirirler.' gibi." (ATN 1919, 5-6).

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden sadece Kayyum Nasırî'nin çalışmasında öznenin dört türe ayrılarak ele alındığı görülmektedir. Diğer çalışmalarda ise, özne türleri hakkında herhangi bir bilgiye rastlanmamıştır.

Kayyum Nasırî'nin belirttiği özne türleri şunlardır:

---

[935] Mehmet Özmen, "Özne Üzerine Düşünceler", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004*, TDK Yayınları: 855/II, Ankara, 2004, s. 2331-2340.

1. *Mŏbtädā-i ism-i żamīr* "Zamir özne" (Änmüzäc 1895, 69),

2. *Masdar mŏbtädā* "Mastar özne" (Änmüzäc 1895, 69),

3. *Mŏbtädā-i mŏräkkäb-i iżāfī* "Tamlamadan oluşturulmuş özne" (Änmüzäc 1895, 69),

4. *Mŏräkkäb mŏbtädā* "Birleşik özne" (Änmüzäc 1895, 72).

Kayyum Nasırî, "Zamirlerden oluşan öznelerdir." şeklinde tanımladığı *mŏbtädā-i ism-i żamīr* "zamir özne" için şu cümleleri örnek verir:

Min çıdam. "Ben dayanıklıyım."

Min kiçkinä. "Ben küçüğüm."

Biz fäḳıyr. "Biz fakiriz."

Sin bay. "Sen zenginsin."

Sin ŏluġ. "Sen ulusun."

Siz ʿalimlärsiz. "Siz âlimsiniz."

Ul aḥmaḳtır. "O, ahmaktır."

Alar yalḳavdır. "Onlar tembeldir."

Bu yaḫşıdır. "Bu iyidir."

Bu aḳtır. "Bu aktır."

Bu nāçārdır. "Bu kötüdür."

Şul barasıdır. "Şu gitmelidir."

Bu nidir? "Bu nedir?"

Bu tayaḳtır. "Bu sopadır."

Alar kimlärdir? "Onlar kimlerdir?" (Änmüzäc 1895, 69)

Kayyum Nasırî, *masdar mŏbtädā* "mastar özne" türünü, "Mastarlardan oluşan öznelerdir." şeklinde tanımlar ve şu cümleleri örnek verir:

Uḳumaḳ yaḫşıdır. "Okumak iyidir."

Yŏrimäk fāidälidir. "Yürümek faydalıdır."

Kŏlmäk aḥmaḳlıḳtır. "Gülmek ahmaklıktır." (Änmüzäc 1895, 69)

Kayyum Nasırî, *mŏbtädā-i mŏräkkäb-i iżāfī* "tamlamadan oluşturulmuş özne" türü hakkında herhangi bir tanım ya da açıklama yapmadan şu cümleleri örnek olarak sıralar:

Diŋgiz ṣuvı tŏzlıdır. "Denizin suyu tuzludur."

Aruş ikmägĭ arzandır. “Çavdar ekmeği ucuzdur.”

İsmāʿilnıñ çitügĭ kiçkinädir. “İsmail’in çizmesi küçüktür.”

Bu altın säʿat ḳıymmätlidir. “Bu altın saat kıymetlidir.” (Änmüzäc 1895, 69)

Kayyum Nasırî, *mŏräkkäb mŏbtädā* “birleşik özne” türünü, “Ardı ardına gelen iki cümlede, ilk cümlenin öznesinin düşmesi sonucunda bu tür özneler oluşur.” şeklinde tanımlar ve şu cümleleri örnek verir:

Çay şikär bĭtdĭ. “Çay, şeker bitti.”

Atam anam yuḳtır. “Babam annem yoktur.”

İkmäk tŏz yaḫşı närsä. “Ekmek, tuz iyi şeydir.”

İt ŏn alup ḳayt. “Et, un alıp geri dön.”

Sıġırlar ṣarıḳlar hämmäsĭ kŏtüdä. “Bütün sığırlar, koyunlar sürüde.”

Tŏlkĭlär tiyĭnlär ḳuyanlar hämmäsĭ urmanda. “Bütün tilkiler, sincaplar, tavşanlar ormanda.”

Kişĭr ṣalḳan ṣuġan baḳçada üsä. “Havuç, şalgam, soğan bahçede yetişir.” (Änmüzäc 1895, 72)

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde özne için verilen diğer örnek cümleler şunlardır:

ʿAlī bay. “Ali zengin.” (TŏrN. 1910, 2)

Välī taza. “Veli güçlü.” (TŏrN. 1910, 2)

Äḥmäd uḳudı. “Ahmet okudu.” (TŏrN. 1910, 2)

Mŏḥämmäd yaza. “Muhammet yazıyor.” (TŏrN. 1910, 2)

Ṣu aġa. “Su akar.”; *Yil isä.* “Yel eser.” (TŏrN. 1910, 2)

Üläṇ üsä. “Ot yeşerir.” (TŏrN. 1910, 2)

Ḳŏyaş çıḳtı. “Güneş çıktı.” (TŏrN. 1910, 2)

Ay ḳalıḳtı. “Ay yükseldi.” (TŏrN. 1910, 2)

Yŏldızlar kürĭndĭ. “Yıldızlar göründü.” (TŏrN. 1910, 2)

Ŭzŏn ʿAlī bik bay. “Uzun Ali pek zengin.” (TŏrN. 1910, 2)

Ul bay. “O, zengin.” (TŏrN. 1910, 2)

Bay saran. “Zengin cimri.” (TŏrN. 1910, 2)

Bĭr bik az. “Bir pek az.” (TŏrN. 1910, 2)

Bĭlüv kiräk. “Bilmek gerek.” (TŏrN. 1910, 2)

Ḳŏyaş çıḳtı. “Güneş çıktı.” (TN. 1911, 7)

Ḫälfä bar. “Öğretmen var.” (TN. 1911, 7)

Ḳŏyaş çıḳtı. “Güneş çıktı.” (MTTD. I, 1917, 16)

Yäşĭm yäşnädĭ. “Şimşek çaktı.” (MTTD. I, 1917, 16)

Min aşadım. “Ben yemek yedim.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ul kitdĭ. “O, gitti.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ḳŏyaş ḳızdıra. “Güneş ısıtıyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Bu kŏn yaŋġır yava. “Bu gün yağmur yağıyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Sudagär ṣatuv itä. “Tüccar ticaret yapar.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ay ḳalıḳtı. “Ay yükseldi.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ḳış ṣalḳın bula. “Kış soğuk olur.” (MTTD. I, 1917, 16)

Cılı cil isä. “Ilık yel esiyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Sin ḳaytasıŋ. “Sen geri dönersin.” (MTTD. I, 1917, 16)

Balıḳ ṣuda yŏzä. “Balık suda yüzer.” (MTTD. I, 1917, 16)

Mal ṣatılġan. “Mal satılmış.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ṣu aġa. “Su akar.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ḳar yava. “Kar yağar.” (MTTD. I, 1917, 16)

Kük kükri. “Gök gürlüyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Ḳazan ḳaynıy. “Kazan kaynıyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Aṭ kĭşni. “At kişniyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Balalar uynıylar. “Çocuklar oynuyorlar.” (MTTD. I, 1917, 16)

İrtä dŏnya canlana. “Sabahleyin dünya canlanıyor.” (MTTD. I, 1917, 16)

Fāṭıma kürdĭ üzĭnĭŋ bülmäsĭndä bĭr räsĭm. “Fatma gördü kendi odasında bir resim.” (ATN 1919, 5)

Urman içĭndä ayu ükĭrä. “Ormanın içinde ayı bağırıyor.” (ATN 1919, 5).

2.2.2. CEDİTÇİLİK DÖNEMİ KAZAN TATAR GRAMERLERİNDE CÜMLENİN YARDIMCI ÖGELERİ

2.2.2.1. NESNE

Cümlede öznenin, dolayısıyla fiili geçişli olan yüklemin etkilediği şahsı veya şeyi gösteren, yalın veya yükleme hâl eki almış kelimeye *nesne* denir.[936] Cümlede yüklemin bildirdiği, öznenin yaptığı işten etkilenen unsurdur. Nesne, etkilenme ve edilgenlik kavramı taşır. Nesnenin bulunduğu her cümlede bir etkilenme vardır; bu etkilenme, nesne aracılığıyla belirtilir.[937]

Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde[938] *tämamlık* terimiyle belirtilen nesne için, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *tämāmlıḳ* terimi kullanılmıştır (TN. 1911, 7), (TN. 1917, 10), (MTTD. I, 1917, 16), (ATN 1919, 25).

Nesne, hem Ceditçilik Dönemi hem de Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde genel olarak cümlenin yardımcı ögelerinden biri olarak değerlendirilmiştir.

Ceditçilik Dönemi gramerlerinde nesne, şu şekilde tanımlanmıştır:

"Cümlenin öznesine veya öznenin iş ve hâliyle bir açıdan ilişkisi bulunan şeyi anlatıp, kastedilen anlamı daha geniş ve tam olarak ifade etmek için getirilen kelimeleri *tämāmlıḳ* diye adlandırırlar." (TN. 1911, 7)

"Yardımcı ögelerden *närsägä* 'neye', *kĭmgä* 'kime', *ḳaya* 'nereye', *kĭmnĭ* 'kimi', *närsänĭ* 'neyi', *kĭm bĭlän* 'kim ile', *närsä bĭlän* 'ne ile' sorularına cevap olanlar *tämāmlıḳ* diye adlandırırlar." (MTTD. I, 1917, 16)

"İş veya hâlin gerçekleşmesinde özneden başka herhangi bir şeyin katkısının varlığını anlatan yardımcı ögeler *tämāmlıḳ* diye adlandırılır." (ATN 1919, 24)

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında nesne, yükleme sorulan çeşitli

---

[936] Zeynep Korkmaz,*Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003, s. 157.
[937] Hikmet Dizdaroğlu, *Tümcebilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 426, Ankara, 1976, s. 77.
[938] G. Ḫ. Alparov, *Saylanma Ḫĭzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĭl Bĭlĭmĭ Mäs'äläläri)*, Tatar Kitap Näşriyäti, Kazan, 1945, s. 122; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 444; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 47; M. Z. Zekiyev, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsĭ*, Kazan, 1984, s. 40; N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tĭlĭ*, "Mägärif" Näşriyäti, Kazan, 1995, s. 42.

sorulara göre çeşitli türlere ayrılarak açıklanmıştır. Bir cümlede nesnenin yükleme çeşitli sorular sorularak bulunabilmesi, dönem gramercilerinden Ä. Hadi Maksudî ve Fatıyḫ Säyfi tarafından da ifade edilmiştir. Ancak Fatıyḫ Säyfi, sadece yükleme sorulan soru tiplerini belirtmiş bunlara göre çeşitli nesne türleri belirlememiştir.

Galimcan İbrahim, nesnenin cümlede dört türlü soruya cevap verdiğini ve bu itibarla dört türünün bulunduğunu belirtir. Bunlar:

1. *Yünälïş tämāmlıġı* "Yönelme nesnesi" (TN. 1911, 15)

2. *Töşïm tämāmlıġı* "Yükleme nesnesi" (TN. 1911, 16)

3. *Bïrgälïk tämāmlıġı ~ Yuldaş tämāmlıġı* "Birliktelik nesnesi" (TN. 1911, 16)

4. *Küçïm tämāmlıġı* "Ayrılma nesnesi" (TN. 1911, 15-16)

Galimcan İbrahim, *yünälïş tämāmlıġı* "yönelme nesnesi" olarak belirttiği nesne türünün cümlede *närsägä* "neye", *kïmgä* "kime", *ḳaya* "nereye" sorularına cevap veren öge olduğunu ve Arap gramerinde *mäfʿūlün iläyh* olarak adlandırıldığını belirtir (TN. 1911, 15).

Yine nesnenin *töşïm tämāmlıġı* "yükleme nesnesi" olarak belirttiği nesne türünün ise, cümlede *kïmnï* "kimi", *närsänï* "neyi" sorularına cevap veren öge olduğunu ve Arap gramerinde *mäfʿūlün bih* olarak adlandırıldığını ifade eder (TN. 1911, 16).

Galimcan İbrahim, *bïrgälïk tämāmlıġı* "birliktelik nesnesi" türünün *yuldaş tämāmlıġı* olarak da adlandırıldığını ve cümlede *kïm bïlän* "kim ile", *närsä bïlän* "ne ile" sorularına cevap veren öge olduğunu belirtir (TN. 1911, 16).

Küçïm tämāmlıġı "geçiş nesnesi" türünün ise, cümlede *kïmdän* "kimden", *ḳaydan* "nereden", *närsädän* "neden" sorularına cevap veren öge olduğunu belirtir. (TN. 1911, 16)

Onun çalışmasında açıklanan bu nesne türlerine verilen örnek cümleler, şunlardır:

1. *Yünälïş tämāmlıġı* "Yönelme nesnesi":

Yazamïn sïzgä. "Yazarım size."

Yörṭḳa tamaşamız. "Eve bakarız."

Bazarġa baram. "Pazara gidiyorum."

Siŋa ẖaṭ bar. “Sana mektup var.” (TN. 1911, 15)

2. *Tŏşım tämāmlıġı* “Yükleme nesnesi”:

Yaḳtı birdıŋ här kişıni tigız kürüp, bay fäḳıyrnı ügi dimiy igız kürüp. “Aydınlattın her kişiyi eşit görüp, zengini fakiri üvey demeyip ikiz görüp.” (TN. 1911, 15)

3. *Birgälik tämāmlıġı ~ Yuldaş tämāmlıġı* “Birliktelik nesnesi”:

Min sizniŋ bılän birgä barurmın. “Ben sizinle birlikte giderim”

Çäçrädı möŋlar öfiḳġa, matur bılbıl bılän. “Sıçradı sıkıntılar ufka, güzel bülbül ile.” (TN. 1911, 15)

4. *Küçım tämāmlıġı* “Ayrılma nesnesi”:

Mäktäbdän ḳaytdım. “Mektepten döndüm.”

Öydän çıḳtım. “Evden çıktım.” (TN. 1911, 16)

Galimcan İbrahim’in çalışmasında, nesne türlerinden yönelme ve yükleme nesnelerinin Arap gramerinde kullanılan terimleri de belirtilmiştir. Benzer bir uygulamaya Ä. Hadi Maksudî’nin gramerinde de rastlanmaktadır.

Ä. Hadi Maksudî, dönemindeki gramercilerden farklı olarak cümlenin yardımcı ögelerinden nesneyi *tämāmlıḳ* şeklinde adlandırarak başlı başına bir öge olarak incelemez. Nesne türlerini doğrudan yükleme sorulan çeşitli sorulara göre Arap terminolojisinden alınan terimlerle açıklar, bu sorulara cevap veren nesne türlerinin hepsini *ḳayd*[939] olarak belirtir.

Ä. Hadi Maksudî’nin çalışmasında, cümlede *kimgä* “kime”, *nigä* “neye ” sorularına cevap veren öge, *mäfʿūlün iläyh*; *kimni* “kimi”, *nini* “neyi” sorularına cevap veren öge, *mäfʿūlün bih*; *kimdä* “kimde”, *nidä* “nede” sorularına cevap veren öge, *mäfʿūlün fīh*; *kimdän* “kimden”, *nidän* “neden” sorularına cevap veren öge, *mäfʿūlün minh*; *kimdän* “kimden”, *nidän* “neden” sorularına cevap veren öge, *miṣāl*; *kim bılä* “kim ile”, *närsä bılä* “ne ile” sorularına cevap veren öge *mäfʿūlün maʿa*; *kim öçin* “kim için”, *ni öçin* “niçin”, *nik* “niçin” sorularına cevap veren öge, *mäfʿūlün läh* şeklinde adlandırılmıştır (TŏrN. 1910, 6-7).

[939] *Ḳayd*, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde çoğunlukla kelime türlerinden *zarf* için kullanılan bir terimdir (TŏrS. 1909, 47), (YHYTTS. 1913, 40), (TS. 1921, 74).

Ä. Hadi Maksudî, kelimenin sonuna getirilen hâl eki veya çekim edatlarına göre belirlenen yardımcı öge için şu cümleleri örnek verir:

1. *Mäfʿūlün iläyh*:

ʿAlī Välīgä ḳaradı. "Ali, Veli'ye baktı."

ʿAlī baḳçaġa çıḳtı. "Ali bahçeye çıktı." (TǒrN. 1910, 6)

2. *Mäfʿūlün bih*:

ʿAlī Välīnı̌ uḳutdı. "Ali, Veli'yi okuttu."

ʿAlī almanı aşadı. "Ali elmayı yedi." (TǒrN. 1910, 6)

3. *Mäfʿūlün fīh*:

Välī baḳçada yǒrı̌dı̌. "Veli bahçede yürüdü" (TǒrN. 1910, 6)

4. *Mäfʿūlün minh*:

ʿAlī Välīdän bizdı̌. "Ali, Veli'den bezdi."

Välī baḳçadan çıḳtı. "Veli bahçeden çıktı." (TǒrN. 1910, 6)

5. *Mi̱sāl*:

ʿAlī Välīçä utırdı. "Ali Veli gibi oturdu."

ʿAlī Välīkük matur. "Ali Veli gibi güzel."

ʿAlī Välīkı̌bi ǒzın. "Ali, Veli gibi uzun." (TǒrN. 1910, 6)

6. *Mäfʿūlün maʿa*:

ʿAlī Välī bı̌län sǒyläşdı̌. "Ali, Veli ile konuştu."

ʿAlī ḳara bı̌län yazdı. "Ali, tebeşirle yazdı." (TǒrN. 1910, 6)

7. *Mäfʿūlün läh*:

ʿAlī Välī ǒçı̌n ṭırışdı. "Ali, Veli için uğraştı."

Välī uḳur ǒçı̌n kildı̌. "Veli okumak için geldi." (TǒrN. 1910, 7).

M. Kǒrbangali ve H̱. Gabdı̌lbädig'in çalışmalarında ise, nesne türleri beş türe ayrılarak incelenmiştir. Bunlar:

1. *Tartuv tämāmlıġı* "Çekme nesnesi

2. *Yünälüv tämamlıgı* "Yönelme nesnesi"

3. *Ḳuşuv tämāmlıġı* "Yükleme nesnesi"

4. *Bı̌rgälı̌k tämāmlıġı* "Birliktelik nesnesi"

5. *Küçüv tämāmlıġı* "Ayrılma nesnesi"

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında, cümlede *kĭm ŏçĭn* "kim için", *närsä ŏçĭn* "ne için", *kĭm şikĭllĭ* "kime benzer", *närsä şikĭllĭ* "neye benzer", *kĭm aşa* "kim üzerinden", *närsä aşa* "ne üzerinden" sorularına cevap veren nesne türü, *tartuv tämāmlığı* "çekme nesnesi"; *kĭmgä* "kime", *närsägä* "neye", *ḳaya* "nereye" sorularına cevap veren nesne türü, *yünälüv tämamlığı* "yönelme nesnesi"; *kĭmnĭ* "kimi", *närsänĭ* "neyi" sorularına cevap veren nesne türü, *ḳuşuv tämāmlığı* "yükleme nesnesi"; *kĭm bĭlän* "kim ile", *närsä bĭlän* "ne ile" sorularına cevap veren nesne türü, *bĭrgälĭk tämāmlığı* "birliktelik nesnesi" ve *kĭmdän* "kimden", *ḳaydan* "nereden", *närsädän* "neden" sorularına cevap veren nesne türü, *küçüv tämāmlığı* "ayrılma nesnesi" olarak adlandırılmıştır (ATN 1919, 25-26).

Bu çalışmada nesne türlerine verilen örnek cümleler şunlardır:

1. *Tartuv tämāmlığı* "Çekme nesnesi":

Min sinĭŋ ŏçĭn tırışam. "Ben senin için uğraşıyorum."

Ul bu ḫaṭnı sĭznĭŋ aşa cibärgän. "O, bu mektubu sizin üzerinizden göndermiş." (ATN 1919, 25)

2. *Yünälüv tämamlığı* "Yönelme nesnesi":

Min sĭzgä ḫaṭ yazğan idĭm. "Ben size mektup yazmıştım."

Min mäktäbgä baram. "Ben mektebe gidiyorum."

Siŋa bŏrĭk kilgän. "Sana börk gelmiş."

3. *Ḳuşuv tämāmlığı* "Yükleme nesnesi":

Min sini kürdĭm. "Ben seni gördüm."

Ul ḳartnı min bik yarata idĭm. "O yaşlıyı ben çok seviyordum. "

4. *Bĭrgälĭk tämāmlığı* "Birliktelik nesnesi":

Min sinĭŋ bĭlän mäktäbgä baram. "Ben seninle birlikte mektebe giderim."

Kŏräk bĭlän ḳar kŏrädĭm. "Kürekle kar küredim."

5. *Küçüv tämāmlığı* "Ayrılma nesnesi":

Ḳaladan ḳaytdım. "Kasabadan ayrıldım."

Öydän çıḳtım. "Evden çıktım."

Sabaḳtan ḳaytdım. "Dersten geri döndüm." (ATN 1919, 26).

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında belirtilen nesne türleri ile Galimcan İbrahim'in çalışmasında belirtilen nesne türleri hemen hemen aynı şekilde

tasnf edilmiştir. Onların çalışmasında, Galimcan İbrahim'in çalışmasında belirtilen nesne türlerine ek olarak *tartuv tämāmlığı* "çekme nesnesi" gösterilmiştir.

Fatıyḥ Säyfi, cümlede *kĭmgä* "kime", *närsägä* "neye", *ḳaya* "nereye"; *kĭmnĭ* "kimi", *närsänĭ* "neyi"; *kĭm bĭlän* "kim ile", *närsä bĭlän* "ne ile" sorularına cevap veren yardımcı ögenin nesne olduğunu belirtir ve bu ögeye şu cümleleri örnek olarak gösterir:

Mäktäbdän ḳaytdım. "Mektepten döndüm."

İrtägä bĭzgä kil. "Yarın bize gel."

Sŏtlär imdĭm, kŏçlär aldım. "Sütler emdim, güç(ler) aldım."

Ḳara taḳtanı sız, aḳ bur bĭlän. "Kara tahtayı çiz, beyaz tebeşir ile."

Kŏtüdän ayrılgan ṣarıḳnı burĭ aşıy. "Sürüden ayrılan koyunu kurt yer."

Kiçä Laṭıfgä ḫaṭ yazdım. "Dün Lâtif'e mektup yazdım."

Aḳça altından, kŏmĭştän vä baḳırdan yaṣala. "Akça, altından, gümüşten ve bakırdan yapılır."

Şinbä kŏn bazarġa baram. "Cumartesi günü pazara giderim."

Tĭl ḳılıçdan ütkĭndĭr. "Dil, kılıçtan keskindir."

Bĭz äti bĭlän urmanġa bardıḳ. "Biz babamla birlikte ormana gittik."

Kĭşĭgä çŏḳır ḳazuma, üzĭŋ tŏşärsĭŋ. "Başkasına çukur kazma, kendin düşersin." (MTTD. I, 1917, 18)

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde nesnenin cümlede yükleme çeşitli sorular sorularak bulunabileceği belirtilmiştir. Bu çalışmalarda nesnenin bulunmasında kullanılan sorular incelendiğinde, bunların sadece cümlede fiilin tesir ettiği nesneyi, şahsı veya varlığı belirtmediğini, bunların yanı sıra fiilin mekânını ve istikametini de belirttiği söylenebilir. Çünkü, bu dönem gramerlerinde çeşitli nesne türlerini bulmak için kullanılan soruların aslında nesne dışındaki çeşitli yardımcı ögeleri belirlediği görülür. Bu tür sorular da nesne soruları olarak belirtilmiştir. Örneğin, bu dönem gramerlerinde belirtilen nesne sorularından *kĭmnĭ* "kimi", *närsänĭ* "neyi", *ninĭ* "neyi", yükleme sorulduğunda cümlede doğrudan nesneyi buldururken, *närsägä* "neye", *kĭmgä* "kime", *ḳaya* "nereye", *kĭmdän* "kimden", *ḳaydan* "nereden", *närsädän* "neden", *kĭm bĭlän* "kim ile", *närsä bĭlän* "ne ile", *kĭm ŏçĭn* "kim için", *ni ŏçĭn* "niçin", *nik* "niçin" soruları, farklı bir ögeye işaret eder.

Bu durumdan Ceditçilik Dönemi gramercilerinin cümlede nesne dışındaki farklı bazı yardımcı ögeleri de nesnenin bir türü olarak değerlendirdikleri sonucuna varabiliriz.

2.2.2.2. ZARF

Zarf, hareketin nasıl, niçin, ne şekilde, hangi vasıtalarla, hangi sebeple, kısaca hangi şartlarla yapıldığını veya olduğunu ve hangi zamanda cereyan ettiğini göstermek için kullanılan bir cümle ögesidir.[940] Cümlede yön, zaman, sebep, miktar, vasıta ve şart bildirerek yüklemi tamamlayan öge, zarf olarak adlandırılır.[941]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramerlerinde cümlenin yardımcı ögelerinden biri olarak belirtilen zarf için *ḥäl* terimi kullanılmıştır.[942] Bu terim, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden sadece M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında başlı başına bir ögeyi karşılamak için belirtilmiştir (ATN 1919, 19). Ä. Hadi Maksudî'nin çalışmasında ise, *ḥäl* terimi, *ḳayd* olarak adlandırılan yan cümle ögesinin bir türü olarak incelenmiştir. Bu çalışmada miktar ve zaman bildiren zarf türleri için de sırasıyla *miḳdār* ve *zamān* terimleri kullanılmıştır (TŏrN. 1910, 7).

Galimcan İbrahim, cümlede yüklemi zaman, yer, tarz ve sebep yönünden niteleyen ögeyi, zarf şeklinde tek bir öge olarak belirtmez. Onun çalışmasında bu görevi üstlenen yardımcı öge, *vaḳıt* "zaman", *urın* "yer", *rävĭş* "tarz", *säbäp* "sebep" terimleri ile ifade edilmiş ve dört farklı öge olarak değerlendirilmiştir (TN. 1911, 12-14). Galimcan İbrahim'in bu tasnifine Fatıyḫ Säyfi'nin çalışmasında da rastlanmaktadır (MTTD. I, 1917, 17-18).

Zarf, Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinden M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında "cümlede iş veya hâlin, ne şekilde olduğunu gösteren yardımcı öge" şeklinde açıklanmıştır (ATN 1919, 27). Bu çalışmada, zarf olarak kullanılan kelimenin cümlede yüklemi zaman, yer, tarz, maksat ve sebep yönünden niteleme özelliğine göre türleri belirtilmiştir. Ayrıca yüklemin tarzını

---

[940] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 400.
[941] Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları: 58, Ankara, 1993, s. 57.
[942] V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 379; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 52; M. Z. Zekiyev, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsi*, Kazan, 1984, s. 81; N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tĭlĭ*, "Mägärif" Näşriyätĭ, Kazan, 1995, s. 39-43.

bildiren zarf türü, kendi içinde de gruplandırılmıştır. M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, cümlede zarf ögesini şu şekilde tasnif etmişlerdir:

1. *Urın ḥälĭ* "Yer zarfı",

2. *Vaḳıt ḥälĭ* "Zaman zarfı",

3. *Rävĭş ḥälĭ* "Tarz zarfı",

3. 1. *Ṣıyfat rävĭşĭ* "Sıfat tarz zarfı",

3.2. *San (miḳdār) rävĭşĭ* "Sayı (miktar) tarz zarfı",

4. *Maḳṣad ḥälĭ* "Maksat zarfı",

5. *Säbäp ḥälĭ* "Sebep zarfı" (ATN 1919, 28-29).

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında belirtilen bu zarf türleri, cümlede yükleme sorulan çeşitli sorulara göre tasnif edilmiştir. Buna göre, cümlede *ḳayda* "nerede", *ḳayda çaḳlı* "nereye kadar", *ḳaysı urında* "hangi yerde" sorularına cevap veren öge, *urın ḥälĭ* "yer zarfı"; *ḳayçan* "ne zaman", *ḳayçaḳ* "ne zaman", *ḳayçanġaça* "ne zamana kadar", *ḳayçandan* "ne zamandan (beri)" sorularına cevap veren öge, *vaḳıt ḥälĭ* "zaman zarfı"; *niçĭk* "nasıl", *ni rävĭşlĭ* "ne şekilli", *närsä* "ne" sorularına cevap veren öge, *ṣıyfat rävĭşĭ* "sıfat tarz zarfı"; *niçäläp* "yaklaşık ne kadar", *niçä tabḳır* "kaç defa" sorularına cevap veren öge, *san (miḳdār) rävĭşĭ* "sayı (miktar) tarz zarfı"; *ni ŏçĭn* "niçin", *närsägä (nigä)* "niçin (niye)" sorularına cevap veren öge, *maḳṣad ḥälĭ* "maksat zarfı" ve *ni säbäplĭ* "ne sebepten", *nilĭkdän* "niçin", *närsädän* "neden" sorularına cevap veren öge *säbäp ḥälĭ* "sebep zarfı" olarak adlandırılmıştır (ATN 1919, 28-29).

Bu zarf türlerine verilen örnek cümleler şunlardır:

1. *Urın ḥälĭ* "Yer zarfı":

Aḳ ciläk çäçkäsĭ yata cirdä. "Ak çilek çiçeği yatar yerde."

2. *Vaḳıt ḥälĭ* "Zaman zarfı":

Bu kŏn irtädän kiçkäçä ḳar yavdı. "Bu gün sabahtan akşama kadar kar yağdı."

Kŏzdän bĭrlĭ avıruvım. "Güzden beri hastayım."

3. *Rävĭş ḥälĭ* "Tarz zarfı":

3. 1. *Ṣıyfat rävĭşĭ* "Sıfat tarz zarfı":

Ayu kĭbĭ taza. “Ayı gibi güçlü.”

3.2. *San (miḳdār) rävişĭ* “Sayı (miktar) tarz zarfı”:

Cidĭ tabḳır ülçäb, bir tabḳır kis. “Yedi defa ölçüp, bir defa kes.” (ATN 1919, 28)

4. *Maḳṣad ḥälĭ* “Maksat zarfı”:

Min mäktäbgä uḳırġa baram. “Ben mektebe okumak için gidiyorum”

Ul mal öçĭn yöri. “O, mal için gidiyor.”

5. *Säbäp ḥälĭ* “Sebep zarfı”:

Ul bu kön avıruv säbäplĭ mäktäbgä kilä almadı. “O, bu gün hasta olduğu için mektebe gelemedi.”

Bala ḳurḳuvından ağarıp kitdĭ. “Çocuk korkusundan bembeyaz kesildi.” (ATN 1919, 29)

Ä. Hadi Maksudî, *ḥäl* olarak adlandırdığı ögenin cümlede sadece *niçĭk* “nasıl”, *ni rävişĭdä* “ne şekilde”, *ni işläp* “ne yapıp, ne yaparak” sorularına cevap verdiğini belirterek bu durumu şu cümlelerle örneklendirir:

ʿAlī aşaġup kildĭ. “Ali, (yemeğini) yeyip geldi.”

Välī uḳıġaç bĭldĭ. “Veli, okuduğu için bildi.”

Möḥämmäd kitkänçĭ aşadı. “Muhammet gidince yedi.”

Äḥmäd aḳrın yörĭdĭ. “Ahmet, yavaş yürüdü.” (TörN. 1910, 7)

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Ä. Hadi Maksudî, zarf türü olarak belirttiği ve *miḳdār* olarak adlandırdığı yardımcı ögeyi, “Cümlede *niçä* ‘kaç, ne kadar’, *ni ḳadar* ‘ne kadar’ sorularına cevap olarak kullanılabilen sayı kelimeleridir.” şeklinde tanımlar ve bu tür kelimelerin cümle içindeki kullanımına şunları örnek gösterir:

Öç kişĭ kildĭk. “Üç kişi geldik.”

Biz biş kişĭ, alar (y)iġĭrmĭ bala. “Biz beş kişi, onlar yirmi çocuk.” (TörN. 1910, 7)

Aynı çalışmada, cümlede *ḳayçan* “ne zaman”, *ḳayvaḳıtda* “ne zaman, hangi zamanda” sorularına cevap veren öge de *zamān* olarak adlandırılmıştır. Bu öge için verilen örnek cümleler ise, şunlardır:

ʿAlī baya kildĭ. “Ali, geçen gün geldi.”

Välī saba kitdi. "Veli, sabah gitti."

Äḥmäd kiçä kildi. "Ahmet, dün geldi."

Möḥämmäd köndüz kitäçäk. "Muhammet, gündüz gidecek." (TörN. 1910, 7)

Ä. Hadi Maksudî'nin *zamān* şeklinde adlandırdığı yardımcı öge, Galimcan İbrahim'in ve Fatıyḫ Säyfi'nin çalışmalarında *vaḳıt* terimiyle karşılanmıştır. Galimcan İbrahim, bu ögenin cümlede bulunabilmesi için yükleme *ḳayçan* "ne zaman", *ḳayvaḳıt* "ne zaman", *ḳayçandan birlü* "ne zamandan beri", *ḳayçanġaça* "ne zamana kadar" sorularının sorulması gerektiğini belirtir (TN. 1911, 12). Fatıyḫ Säyfi ise, zaman bildiren zarfların belirlenmesinde *ḳayçan* "ne zaman", *ḳayvaḳıt* "ne zaman" sorularının yeterli olduğunu ifade eder (MTTD. I, 1917, 17).

Zaman zarfları, Galimcan İbrahim'in ve Fatıyḫ Säyfi'nin çalışmalarında, şu cümlelerle örneklendirilmiştir:

İrtä uŋmaġan kiç uŋmas. "Sabah onmayan akşam onmaz." (TN. 1911, 12)

Yaz ḳaytmasaḳ, köz ḳayturmız. "İlkbaharda dönmezsek sonbaharda döneriz." (TN. 1911, 12)

Ul kiçä kildi. "O, dün geldi." (TN. 1911, 12)

Sin irtägä kilürsiŋ. "Sen, yarın gelirsin." (TN. 1911, 12)

İrtä dünya allana. "Sabah dünya allanır." (TN. 1911, 12)

Töndä yörüvi ḳıyın. "Geceleyin yürümesi zor." (TN. 1911, 12)

Kiçädän birli mönda tördı. "Dünden beri burada durdu." (TN. 1911, 12)

Yazġaça mäktäbdä bulur. "Yaza kadar mektepte olur." (TN. 1911, 12)

Kiçä kildi. "Dün geldi."; *Bu kön kilmäs.* "Bugün gelmez." (TN. 1911, 12)

Biz kiç bilän uḳıymız. "Biz, akşamleyin okuyoruz." (TN. 1911, 12)

Anlar töni bilän säfärgä çıġa. "Onlar, geceleyin sefere çıkar." (TN. 1911, 12)

Tön vä köndüz ul yörüdür. "Sabah akşam o, yürütür." (TN. 1911, 12)

İrtä dünya canlana. "Sabahleyin dünya canlanıyor." (MTTD. I, 1917, 17)

Biz kiç bilän uḳıymız. "Biz akşam bile okuyoruz." (MTTD. I, 1917, 17)

Köz köni yafraḳlar ṣarġaya. "Güzün yapraklar sararır." (MTTD. I, 1917, 17)

Köndüz lampa yandırmıylar. "Gündüz lamba yandırmıyorlar." (MTTD. I, 1917, 17)

Mŏsĭlmanlar cŏmġa kŏn bäyräm itälär. “Müslümanlar Cuma günü bayram yapıyorlar” (MTTD. I, 1917, 17)

Yanvarda ŏy ṣalḳın bula. “Ocakta ev soğuk olur.” (MTTD. I, 1917, 17)

Bılṭır ḳış irtä kildĭ. “Geçen yıl kış vaktinden önce geldi.” (MTTD. I, 1917, 17)

Yaz ḳaytmasaḳ, kŏz ḳaytırmız. “İlkbaharda dönmezsek sonbaharda döneriz.” (MTTD. I, 1917, 17)

İrtägäsĭn irtä bĭlän ufaġa yaḳınlaşa başlar. “Yarın sabahleyin Ufa’ya yaklaşmaya başlar.” (MTTD. I, 1917, 17)

Kiçädän bĭrlĭ başım avırtup tŏra. “Dünden beri başım sürekli ağrıyor.” (MTTD. I, 1917, 17)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig’in çalışmalarında *urın ḥälĭ* “yer zarfı” şeklinde adlandırılan yardımcı öge, Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi’nin çalışmalarında sadece *urın* terimiyle belirtilmiştir. Galimcan İbrahim bu ögenin yükleme *ḳayda* “nerede” ve *ḳaysı yirdä* “hangi yerde” sorularının sorulmasıyla bulunabileceğini belirtirken Fatıyḫ Säyfi, *kĭmdä* “kimde” sorusunun da cümlede yer zarfını bulmada kullanıldığını ifade eder (TN. 1911, 12), (MTTD. I, 1917, 17).

Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi, cümlede yer bildiren yardımcı ögeyi şu şekilde örneklendirirler:

Ul mäktäbdä tŏra. “O, mektepte duruyor.” (TN. 1911, 12)

Bĭz şähärdä buldıḳ. “Biz, şehirdeydik.” (TN. 1911, 12)

Anlar külgä yŏrĭylär. “Onlar, göle gidiyorlar.” (TN. 1911, 13)

Kükdä yŏldızlar bar. “Gökyüzünde yıldızlar var.” (MTTD. I, 1917, 17)

Şähärdä hava naçar bula. “Şehirde hava kötü olur.” (MTTD. I, 1917, 17)

Bŏlŏnda pĭçän çapalar. “Çayırda ot biçer.” (MTTD. I, 1917, 17)

Äḥmäddä alasım bar. “Ahmet’te alacağım var.” (MTTD. I, 1917, 17)

Ala ḳarġada alasıŋ bulsın. “Ala kargada alacağın olsun.” (MTTD. I, 1917, 17)

Mäsciddä nämāz uḳıla. “Mescitte namaz okunur.” (MTTD. I, 1917, 17)

Ul mäktäbdä tŏra. “O, mektepte duruyor.” (MTTD. I, 1917, 17)

Bĭz şähärdä buldıḳ. “Biz şehirdeydik.” (MTTD. I, 1917, 17)

Ḳŏrān-ı Kārīmdä bik yaḫşı süzlär yazılġan. “Kur’an-ı Kerim’de çok güzel sözler yazılmış.” (MTTD. I, 1917, 17)

Ṣusız yirdä balıḳ tŏrmas. “Susuz yerde balık durmaz.” (MTTD. I, 1917, 17)

Ayu urmanda yäşi. “Ayı ormanda yaşar.” (MTTD. I, 1917, 17)

Galimcan İbrahim, Fatıyḫ Säyfi, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig’in çalışmalarında *rävĭş ḥälĭ* “tarz zarfı” olarak belirtilen yardımcı öge, sadece *rävĭş* terimiyle ifade edilmiştir. Fatıyḫ Säyfi, ek olarak bu ögenin *ŏḫşaşlı* şeklinde de adlandırılabileceğini belirtir.

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig’in çalışmasında karşılaştığımız tarz zarflarının *ṣıyfat rävĭşĭ* “sıfat tarz zarfı” ve *san (miḳdār) rävĭşĭ* “sayı (miktar) tarz zarfı” şeklindeki iki farklı gruba ayrılarak incelenmesi özelliğine Galimcan İbrahim’in ve Fatıyḫ Säyfi’nin çalışmalarında rastlanmamaktadır.

Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi, cümlede tarz zarflarının yükleme *niçĭk* “nasıl”, *ni rävĭşlĭ* “ne şekilli”, *närsä* “ne” sorularının sorulmasıyla bulunduğunu belirterek sadece *ṣıyfat rävĭşĭ* “sıfat tarz zarfı” türünü örneklendirirler. Onların çalışmalarında *san (miḳdār) rävĭşĭ* “sayı (miktar) tarz zarfı” ile ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır (TN. 1911, 12), (MTTD. I, 1917, 17).

Galimcan İbrahim’in ve Fatıyḫ Säyfi’nin tarz bildiren zarf ögesi ile ilgili olarak verdikleri örnek cümleler şunlardır:

Ayu kĭbi taza. “Ayı gibi güçlü.” (TN. 1911, 13)

Ḫur kĭbi matur. “Huri gibi güzel” (TN. 1911, 13)

Adäm tŏslĭ yaz. “Adam gibi yaz.” (TN. 1911, 13)

Şäriʿatçä yŏriy. “Şeriate göre yaşar.” (TN. 1911, 13)

Bĭrämläp ṣanıy. “Birer birer sayar.” (TN. 1911, 13)

Aḳrın bara. “Yavaş gider.” (TN. 1911, 13)

Tartup aldım. “Tartarak aldım.” (TN. 1911, 13)

Azlap taptım. “Bir miktar az buldum.” (TN. 1911, 13)

Çaḳ taptım. “Denk buldum.” (TN. 1911, 13)

Hiç bŏzılmaġan. “Hiç bozulmamış.” (TN. 1911, 13)

Äkrĭngĭmä al taŋ ata, yalḳavġına aḳ ay bata. “Yavaşça şafak söküyor, tembelce ak ay batıyor.” (MTTD. I, 1917, 17)

Hava pıyala kĭbi bĭr närsä. “Hava, cam gibi bir nesne.” (MTTD. I, 1917, 17)

Yŏrägĭm uṭ kĭbĭḳ yana. “Yüreğim ateş gibi yanıyor.” (MTTD. I, 1917, 17)

Ul kişĭ tŏslĭ yaza. “O kişi gibi yazıyor.” (MTTD. I, 1917, 18)

Ana bĭlän uġıl kĭbi bĭrbĭrlärĭn ŏnıtmaḳanlar idĭ. “Ana ile oğul gibi birbirlerini unutmamışlardı.” (MTTD. I, 1917, 18)

Bĭznĭŋ aṭ, miçkädän ḳalındır. “Bizim at, fıçıdan kalındır.” (MTTD. I, 1917, 18)

İskändär ayu kĭbi tazadır. “İskender ayı gibi güçlüdür.” (MTTD. I, 1917, 18)

Kitābımnı çaḳ taptım. “Kitabımı aynı buldum.” (MTTD. I, 1917, 18)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig’in *säbäp ḥälĭ* “sebep zarfı” şeklinde adlandırdıkları zarf türünü, Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi, *säbäp* terimiyle belirtir. Çalışmalarında cümlede yükleme *nigä* “niye”, *niçin* “niçin”, *nidän* “neden”, *ni säbäptän* “ne sebepten”, *ni säbäp bĭlän* “ne sebeple”, *närsägä* “niçin” sorularının sorulması ile bu ögenin bulunabileceğini belirtirler (TN. 1911, 14), (MTTD. I, 1917, 18).

Galimcan İbrahim ve Fatıyḫ Säyfi’nin çalışmalarında, bu ögeye örnek olarak şu cümleler verilmiştir:

Uḳırġa kildĭm. “Okumak için geldim.” (TN. 1911, 14)

Mal ŏçĭn yŏri. “Mal için gidiyor.” (TN. 1911, 14)

Ḳurḳuvından aġarıp kitdĭ. “Korkusundan bembeyaz kesildi.” (TN. 1911, 14)

Yarlılıḳ säbäplĭ ḥŏrmät kürä almadı. “Fakirlik sebebiyle (fakir olduğu için) hürmet göremedi.” (TN. 1911, 14)

Ṣıyırnı sŏtĭ ŏçĭn asraylar. “Sığırı sütü için beslerler.” (MTTD. I, 1917, 18)

Mäkkägä ḫac ḳılurġa baralar. “Mekke’ye hac için giderler.” (MTTD. I, 1917, 18)

Tĭl söylär ŏçĭn birĭlgän. “Dil, konuşmak için verilmiş.” (MTTD. I, 1917, 18)

Min uḳırġa kildĭm. “Ben okumak için geldim.” (MTTD. I, 1917, 18)

Ḳurḳuvından aġarıp kitdĭ. “Korkusundan bembeyaz kesildi.” (MTTD. I, 1917, 18)

Ḳaläm yazu yazarġa kiräk. “Kalem yazı yazmak için gerek.” (MTTD. I, 1917, 18)

Balalar urmanġa ciläkkä baralar. “Çocuklar ormana çileğe (çilek toplamak için) giderler.” (MTTD. I, 1917, 18)

Ḳımızny simĭrür öçĭn ıçälär. “Kımızı semirmek için içerler.” (MTTD. I, 1917, 18)

Ḳŏlaḳ tıŋlar öçĭn birĭlgän. “Kulak işitmek için verilmiş.” (MTTD. I, 1917, 18)

ʿAḳıl uylar öçĭn birĭlgän. “Akıl düşünmek için verilmiş.” (MTTD. I, 1917, 18)

2.2.2.3. TAMLAYAN

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi, Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramerlerinde isim ve sıfat tamlamalarının tamlayan ögelerinin incelendiği ve cümlenin ayrı bir yardımcı ögesi olarak değerlendirildiği bir ögedir. Bu öge, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde *ayırġıç* terimiyle ifade edilir (TN. 1911, 17-18), (MTTD. I, 1917, 19), (ATN 1919, 19-23). Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde de aynı terimin kullanıldığı görülür.[943]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde bu öge için yapılan tanımlar şunlardır:

“Cümlenin yardımcı ögelerinden biri olan herhangi bir kelime, bir nesnenin sıfatını, sayısını, derecesini bildirirse *ayırġıç* diye adlandırılır.” (TN. 1911, 17)

“Yardımcı ögelerden *nindĭ* ‘hangi, nasıl’, *ḳaysı* ‘hangi, hangisi’, *kĭmnĭŋ* ‘kimin’, *närsänĭŋ* ‘neyin’, *niçä* ‘kaç, ne kadar’ ve *niçänçĭ* ‘kaçıncı’ sorularına cevap olanları *ayırġıç* diye adlandırılır.” (MTTD. I, 1917, 19)

“Cümle içinde bulunan herhangi bir şeyin sıfatını, oranını, derecesini, sayısını veya ölçüsünü bildiren yardımcı ögeler *ayırġıç* diye adlandırılır.” (ATN 1919, 20)

Tatar Türkçesinde isim ve sıfat tamlamalarının tamlayan ögeleri ile birlikte açıklanan diğer bir öge de tamlanandır. Tamlanan, Ceditçilik Dönemi gramerlerinde,

---

[943] G. Ḥ. Alparov, *Saylanma Ḫĭzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĭl Bĭlĭmĭ Mäs’äläläri)*, Tatar Kitap Näşriyätĭ, Kazan, 1945, s. 120-122; V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 437-438; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 42; M. Z. Zekiyev, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsi*, Kazan, 1984, s. 40; N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tĭlĭ*, “Mägärif” Näşriyätĭ, Kazan, 1995, s. 42.

tamlayan gibi ayrı bir cümle ögesi olarak incelenmemiş, *ayırğıç* başlığı altında kısaca ele alınmıştır.

Tamlanan, Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *ayırılmış* (TN. 1911, 17), (ATN 1919, 20) ve *bilgilänmiş* (ATN 1919, 20) terimleriyle belirtilmiştir. Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan Tatar gramerlerinde ise, bu öge için sadece *ayırılmış* terimi kullanılmıştır.[944]

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdilbädig, cümlede tamlayan ögesinin yükleme *nindi* "hangi, nasıl", *ḳaysı* "hangi, hangisi", *kimniŋ* "kimin", *närsäniŋ* "neyin", *niçä* "kaç, ne kadar" ve *niçänçi* "kaçıncı" sorularının sorulması ile bulunabileceğini belirterek şu cümleleri örnek olarak verirler:

Baḫtlı taŋ, yaŋata gına ḳŏtlav ŏçin. "Bahtlı tan, yanıyor yine kutlama için." (TN. 1911, 18)

Urman için şıŋğırdata bir ṣanduğaç. "Orman için şıngırdatıyor bir bülbül." (TN. 1911, 18)

Siniŋ kitābıŋ barmı? "Senin kitabın var mı?" (TN. 1911, 18)

Anıŋ atası kilgän. "Onun babası gelmiş." (TN. 1911, 18)

Dŏnyanıŋ maturlığı artdı. " Dünyanın güzelliği arttı." (TN. 1911, 18)

Öç dürt büri birsi ṣŏnara birsi ḳaça. "Üç dört kurt biri avlar biri kaçar." (TN. 1911, 18)

Yaltıra ḳulındağı altın taraḳ. "Parlıyor elindeki altın tarak." (TN. 1911, 18)

Öç kişi kildi. "Üç kişi geldi."; *Miŋ sumlıḳ mal alındı.* "Bin somluk mal alındı." (TN. 1911, 18)

Uḳığan adäm ḫur bulmas. "Okumuş adam hor görülmez." (TN. 1911, 18)

Avırtḳan başḳa timir taraḳ. "Ağrıyan başa demir tarak." (TN. 1911, 18)

Kiläçäk kişilär bar. "Gelecek kişiler var." (TN. 1911, 18)

Bitiräsi işim bar. "Tamamlanacak işim var." (TN. 1911, 18)

Alası närsäm bar. "Alacak şeyim var." (TN. 1911, 18)

Bŏtin avıl taŋ "Bütün köy hayran" (TN. 1911, 18)

---

[944] V. N. Hangildin, *Tatar Tili Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 433; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tili*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 42; N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, *Tatar Tili*, "Mägärif" Näşriyäti, Kazan, 1995, s. 42.

Mŏnda yätim yäş sabıynıŋ muŋlı yäşĭ tügĭlgän. "Burada yetim sabinin üzüntülü göz yaşı dökülmüş." (TN. 1911, 18)

Bik matur bir aylı kiçdä bu avılnıŋ bĭr yĭgĭt kitkän urmanġa utınġa, yalġızı bir at cigĭp. "Çok güzel bir aylı akşamda bu köyün bir yiğidi gitmiş ormana oduna, sadece bir at sürerek." (ATN 1919, 20)

Tav başına salınġandır bĭznĭŋ avıl. "Dağ başına yayılmıştır bizim köy." (ATN 1919, 20)

Bĭz bişĭnçĭ ay därs uḳıymız. "Biz beşinci ay ders okuyoruz." (ATN 1919, 20)

Kŏzgĭ ḳatıḳ, kŏmĭş ḳaşıḳ kiyävĭm bĭlän ḳızıma, yazġa ḳatıḳ, yarıḳ ḳaşıḳ kilĭnĭm bĭlän ulıma. "Sonbahardaki yoğurt, gümüş kaşık güveyim ile kızıma; ilkbahardaki yoğurt, yarık kaşık gelinim ile oğluma." (ATN 1919, 20)

Nurlı ḳŏyaş bŏlıt arasından yaltırab çıḳtı. "Nurlu güneş bulut arasından parlayarak çıktı."; *Bĭr çişmä bar.* "Bir çeşme var." (ATN 1919, 20)

2.2.3. DİĞER ÖGELER

Çalışmamızın diğer ögeler başlığı altında, bazı Türk dilcileri tarafından *cümle dışı unsur*[945] olarak belirtilen cümle ögeleri incelenmiştir. Bu tür ögeler, cümle ile ilgili olmayan, cümleye sadece ilâve edilmiş ögelerdir.[946]

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramerlerinde cümle kuruluşuna katılmayan ve dolaylı şekilde cümlenin anlamına yardımcı olan ögeler olarak ünlem edatları, ünlem grupları, hitap sözleri, cümle başı edatları ve ara sözler belirtilmiştir.

Bu dönem gramerlerinde ünlem edatları, ünlem grupları ve hitap sözleri için *indäş* (TN. 1911, 23), *indäş süz* (ATN 1919, 30) ve *ḫıṭāb* (ATN 1919, 30); cümle başı edatları ve ara sözler için ise, *kĭrĭş süz* (TN. 1911, 23) terimleri kullanılmıştır.

Ünlem edatları, ünlem grupları ve hitap sözlerini Galimcan İbrahim, yardımcı ögeler arasında incelerken M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, ana ve yardımcı ögeler dışında ele almıştır.[947] Dönemin diğer gramerlerinde ise, bu ögeler incelenmemiştir.

---

[945] Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 401; Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları: 58, Ankara, 1993, s. 59.

[946] Bu tür ögeleri *cümle dışı unsur* olarak belirten dilcilerden Muharrem Ergin, bağlama, ünlem edatları ve ünlem gruplarını cümle dışı öge olarak kabul eder. Leylâ Karahan ise, bağlama edatlarını, ünlem edatlarını, ünlem gruplarını, hitapları ve ara sözleri cümle dışı öge olarak belirtir.

Galimcan İbrahim'in çalışmasında, *indäş* "cümlenin hitap edilen şahsa isim olan ögesi" olarak tanımlanmıştır (TN. 1911, 24).

Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, cümlede ünlem edatları, ünlem grupları ve hitap sözlerinin kullanılışını şu şekilde örneklendirirler:

Äy avıl! Sin mĭŋ şähärdän, mĭŋ ḳabat yämlĭ vä ẖuş "Ey köy! Sen bin şehirden bin kez güzel ve hoşsun." (TN. 1911, 23)

Balalar! Sĭz dŏnyanıŋ iŋ räḥät kŏnlärĭndä bulınmaḳtasız, bunı ẖätĭrläŋĭz! "Çocuklar! Siz dünyanın en rahat günlerinde bulunmaktasınız, bunu hatırlayınız." (TN. 1911, 23)

Bĭr, ẖŏday tĭl açḳıçı! "Ver, Hüdâ zihin açıklığı!" (TN. 1911, 23)

Äy mŏḳaddäs mŏŋlı sazım! Uynadıŋ sin nik bik az! "Ey mukaddes dertli sazım! Oynadın sen niçin pek az!" (TN. 1911, 24)

Här yir ḳarlanġan, ṣular bŏzlanġan. Uynıy cil buran, bu ḳay çaḳ, tuġan? "Her yeri kar kaplamış, suları buz tutmuş. Oynar yel, boran, bu ayrı ayrı vakitte, kardeş?" (TN. 1911, 24)

Yarıy ḳızım, bik küb ẖıdmät itdĭŋ. "Tamam kızım, pek çok hizmet ettin." (ATN 1919, 31)

Äy rabbĭm , *Mindändä gŏnāhlı bändäŋ barmı?* "Ey rabbim! Benden de günahkâr kulun var mı?" (ATN 1919, 31)

Kil indĭ, änkäyĭm. "Gel şimdi, anneciğim." (ATN 1919, 31)

Uḳı, balaḳayım, uḳı! "Oku, yavrucuğum, oku!" (ATN 1919, 31)

Äy ʿazīz tĭl, çikmä artḳa, här vaḳıtda alġa bar! "Ey aziz dil, geri gitme, her zaman ileri git!" (ATN 1919, 32)

Här yir ḳarlanġan, ṣular bŏzlanġan. Uynıy cil buran, bu ḳay çaḳ, tuġan? "Her yeri kar kaplamış, suları buz tutmuş. Oynar yel, boran, bu ayrı ayrı vakitte, kardeş?" (ATN 1919, 32)

Galimcan İbrahim, çalışmasında *kĭrĭş süz* "cümle başı edatları ve ara sözler" olarak belirttiği ögeyi "cümlenin başka ögelerine kural ve anlam bakımından kuvvetlice bağlanmamış, sadece hatırlatma, ihtimal bildirme gibi çeşitli amaçlarla

---

[947] M. Z. Zekiyev, ünlem, hitap sözleri ve cümle başı edatlarını, cümlenin ana ve yardımcı ögeleri dışında üçüncü bir öge grubu olarak *modal kisäklär* "modal unsurlar" başlığı altında ele alır. bk. M. Z. Zekiyev, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsi,* Kazan, 1984, s. 40.

getirilen kelimeler" (TN. 1911, 24) şeklinde tanımlar ve şu cümleleri örnek olarak verir:

Alar, minĭm uyımça bŏgŏn kilmäskä tiyĭş. "Onlar, benim fikrimce bugün gelmemeliler." (TN. 1911, 25)

Ul, iḥtimāl bĭrdä kilmäs. "O, muhtemelen birde gelmez." (TN. 1911, 25)

Alar baraçaḳlar, buġay. "Onlar gidecekler galiba." (TN. 1911, 25)

Bĭz, şŏbhäsĭz, kiçĭkmĭz. "Biz, şüphesiz, gecikiriz." (TN. 1911, 25)

Bŏrŏngı Tatarlar, tārīḫnĭŋ bäyānına ḳaraġanda, bik baṭır, yŏräklĭ häm işlĭklĭ bulġanlardır. "Eski Tatarlar, tarihin bildirdiğine göre, pek kahraman, yürekli ve faal olmuşlardır." (TN. 1911, 25)

Bĭz, Alla ḳuşsa, taŋda säfärgä çıġamız. "Biz, Allah izin verirse, tan vakti sefere çıkacağız." (TN. 1911, 26)

2.3. CÜMLE TÜRLERİ

Türkçede anlatım, yargısız anlatım ve yargılı anlatım olmak üzere iki türlüdür. Yargılı anlatımların başlıca yardımcılarını yargısız anlatımlar oluşturur. Yargı, yüklemle belirtilir. Bu bakımdan da cümlenin en önemli ögesi olarak yargıyı bildiren yüklem kabul edilir.

Türkçenin cümle yapısında, duyguyu, düşünceyi, oluşu bildiren kesin yargı, genellikle cümlenin sonunda bulunur. Ayrıca cümle yapısı içinde özne, tümleçler ve nesne gibi ögeler de bulunabilir. Bütün bu ögeler, çeşitli şekillerde ve belirli kurallarla dizilerek cümle oluştururlar. Cümle ögelerinin sıralanışı dillerin sınıflandırılmasında kullanılan temel ölçütlerden biridir.[948] Bu ölçüte göre Türkçe, ögelerinin dizilişine göre *ÖTY* (*Özne-Zarf/Tümleç/Nesne-Yüklem*) dili özelliğini taşır.[949]

Türkçede cümleler çeşitli yargıları anlatırken çeşitli biçimlerde kullanılırlar. Böylece Türkçede duygu ve düşünceleri bildiren yargılar, cümle kalıplarına girerler.

---

[948] Cümle ögelerinin sıralanışına göre dünya dilleri 1. *ÖNE* 2. *ÖEN* 3. *EÖN* dilleri şeklinde üç gruba toplanabilir. (bk. Ayhan Sezer, "Dillerin Sınıflandırılması:Yeni Bir Yaklaşım", *Genel Dilbilim Dergisi*, S. 7-8, Ankara, 1995, s. 27.)

[949] Süer Eker, *Çağdaş Türk Dili*, 3. basım, Grafiker Yayınları: 7, Ankara, 2005, s. 451.

Öyleki cümle ne kadar uzun olursa olsun daima belirli bir kalıba sokulur. Bu kalıplardaki değişiklik cümle türlerini oluşturur.[950]

Türkçede cümleler, yapı, anlam, yüklemin türü vb. gibi ölçütler kullanılarak basitten karmaşığa çeşitli biçimlerde sınıflandırılır.[951]

---

[950] Vecihe Hatiboğlu, *Türkçenin Sözdizimi*, 2. baskı, AÜ DTCF Yayınları, No: 317, Ankara, 1982, s. 143.

[951] Örneğin, Türkiye Türkçesinin gramer yapısının genel olarak ya da cümle bilgisinin ayrıntılı olarak incelendiği eserlerden bazılarında cümle türleri şu şekilde sınıflandırılmıştır:

Mazhar Kükey'in cümle sınıflandırması şu şekildedir: *yapılarına göre tümceler*: *yalın tümce, bileşik tümce* (*girişik-bileşik tümce, şartlı bileşik tümce, "ki" bağlaçlı bileşik tümce, eksiltili tümce*), *bağımsız bileşik tümce* (*sıra tümceler, bağlı tümceler*); *yükleminin soyuna göre tümceler*: *eylem tümcesi, ad tümcesi*; *yükleminin yerine göre tümceler*: *kurallı tümce, devrik tümce*; *anlamlarına göre tümceler*: *olumlu tümce, olumsuz tümce, soru tümcesi, ünlem tümcesi* (bk. Mazhar Kükey, *Türkçenin Sözdizimi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1975, s. 259-326.)

Muharrem Ergin, cümleleri doğrudan *fiil cümlesi* ve *isim cümlesi* olarak ikiye ayırır. Bu cümle türlerine ek olarak yapı bakımından *birleşik cümleler* de üç alt başlıkta açıklanmıştır. Muharrem Ergin'in belirttiği birleşik cümle türleri şunlardır: *Şartlı birleşik cümle, ki'li birleşik cümle, iç içe birleşik cümle.* (bk. Muharrem Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, Boğaziçi yayınları, 5. baskı, İstanbul, 1980, s. 403-407.)

Vecihe Hatiboğlu, cümle türlerini üç ana başlık altında pek çok alt başlıkta inceler: *yapı bakımından tümce türleri*: *yalın tümce, birleşik tümce, temel tümce, yantümce, bağlaçlı tümce, dilekli tümce, koşullu tümce, ilgeçli tümce, olumsuzluk koşacıyle yantümce, sorulu yantümce, ikilemeli yantümce, kalıplaşmış yantümce* vd.; *yargı bakımından tümce türleri*: *olumlu tümce, olumsuz tümce, sorulu tümce, sorulu eylem tümcesi, sorulu ad tümcesi*; *yüklem bakımından tümce türleri*: *ad tümcesi, eylem tümcesi, bildirme tümcesi, isteme tümceleri, istek tümcesi, emir tümcesi, gereklik tümcesi, ünlem tümcesi* (bk. Vecihe Hatiboğlu, *Türkçenin Sözdizimi*, 2. baskı, AÜ DTCF Yayınları, No: 317, Ankara, 1982, s. 143-181.)

M. Kaya Bilgegil, cümleyi dört ana başlık altında ele alır: *ögelerin dizilişine göre* (*kurallı cümle, devrik cümle*); *yüklemlerine göre* (*isim cümlesi, fiil cümlesi*); *anlamlarına göre (haber cümlesi, inşa cümlesi); yapılarına göre (basit cümle, bileşik cümle)* (bk. M. Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergah Yayınları, İstanbul, 1984.)

Tahsin Banguoğlu'nun belirttiği cümle türleri, genel çizgileriyle şu şekildedir: *basit cümle*, *birleşik cümle* (*tümleme birleşik cümle, karmaşık birleşik cümle*: *isim-fiil cümlesi, sıfat-fiil cümlesi, zarf-fiil cümlesi*) (bk. Tahsin Banguoğlu, *Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.)

Haydar Ediskun'un cümle türleri sınıflandırması şu şekildedir: *anlamlarına göre cümleler*: *olumlu, olumsuz cümleler, soru cümleleri, ünlem cümleleri*; *yapılarına göre cümleler*: *basit cümleler, bileşik cümleler, şart bileşik cümleleri*; *biçimlerine göre cümleler*: *sıra cümleler, bağlı cümleler* (bk. Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi*, 4. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992, s. 370-387.)

Leylâ Karahan, cümle türlerini dört ana başlık altında incelemiştir. Çalışmasında belirttiği ana başlıklar şunlardır: *yapısına göre [basit cümle, birleşik cümle (şartlı birleşik cümle, iç içe birleşik cümle), bağlı cümle (ki'li bağlı cümleler, diğer bağlama edatlarıyla kurulan bağlı cümleler, sıralı cümleler)]; yüklemin türüne göre cümleler* (*isim cümlesi, fiil cümlesi*); *yüklemin yerine göre (kurallı cümle, devrik cümle); anlamına göre (olumlu cümle, olumsuz cümle, soru cümle)* (bk. Leylâ Karahan, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları: 58, Ankara, 1993.)

Tuncer Gülensoy, cümle türlerini üç gruba ayırır: *yapı bakımından cümleler*: *yalın cümle, birleşik cümle, temel cümle, yan cümle, bağlaçlı yan cümle, dilekli yan cümle, şartlı yan cümle, edatlı yan cümle, sorulu yan cümle, ikilemeli yan cümle, ara cümle, girişik cümle, sıralı cümle, devrik cümle, kesik cümle*; *hüküm (yargı) bakımından cümleler*: *olumlu cümle, olumsuz cümle, sorulu cümle*; *fiil (yüklem) bakımından cümleler*: *isim cümlesi, fiil (eylem) cümlesi* (bk. Tuncer Gülensoy, *Üniversiteler İçin Türkçe El Kitabı*, 3. baskı, Kıvılcım Yayınları, Kayseri, 1998, s. 250-259.)

H. İbrahim Delice, cümle türlerini sınıflandırırken beş ana gruba ayırmıştır: *yüklemin yerine göre*: *kurallı, devrik ya da kuralsız cümleler*; *yüklemin türüne göre*: *isim cümlesi, fiil cümlesi*; *anlamlarına göre*: *olumlu, olumsuz, soru, olumlu soru, olumsuz soru*; *yapılışlarına göre*: *basit cümle, birleşik*

Tatar Türkçesinin cümle yapısının incelendiği Ceditçilik Dönemi ve Ceditçilik Dönemi sonrası gramerlerinde araştırmacılar tarafından cümle, çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Tatar Türkçesinin ilk gramer kitaplarında cümle türlerinin belirlenmesi ve incelenmesi konusuna ya hiç değinilmemiş[952] ya da cümleler iki üç türe bölünmüştür.[953]

XIX. yüzyılın ortasında ve ikinci yarısında yayımlanan bazı Tatar gramer kitaplarında cümlenin birkaç türü belirtilmiştir. Örneğin, A. Kazem-bek'in *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka* (Kazan, 1846) adlı gramer kitabında cümle, önce *cŏmlä-i tāmmä* "tam cümle"[954] ve *cŏmlä-i naḳıṣa* "eksik cümle"[955] şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Bunlara ek olarak belirtilen cümle türleri ise, şunlardır[956]:

1. *Mūcibä* "olumlu cümle",
2. *Sālibä* "olumsuz cümle",
3. *Şarṭiyyä* "şart cümlesi",
4. *İstifhāmiyyä* "soru cümlesi",
5. *Ḥadīsiyyä* "olay cümlesi" veya *naḳliyyä* "bildirme cümlesi".

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramer kitaplarında da cümle türlerinin çeşitli şekillerde sınıflandırıldığını görüyoruz. İncelediğimiz bu dönem gramerlerinde belirtilen cümle türleri şu şekildedir:

Cümleyi *tärkīb* türlerinden biri olarak kabul eden ünlü Tatar dilcisi Kayyum Nasırî'nin çalışmasında, cümlenin birkaç türü ele alınmıştır. Kayyum Nasırî, cümleyi öncelikle *tärkīb-i tāmm* "tam terkîp" ve *cŏmlä-i tāmmä* "tam cümle" şeklinde iki farklı terim kullanarak açıklamıştır (Änmüzäc 1895, 68).

Kayyum Nasırî'nin yaptığı cümle türleri sınıflandırmasında, Arap gramer anlayışının etkisi görülür. Çalışmasında Arap gramerlerinde de olduğu gibi cümle

---

cümle (*girişik-birleşik cümle, iç-içe birleşik cümle, 'ki'li birleşik cümle, karmaşık birleşik cümle*); *kullanımlarına göre*: *sıralı cümleler* (*bağımsız sıralı cümleler, bağımlı sıralı cümleler*), *bağlı cümleler* (bk. H. İbrahim Delice, *Türkçe Sözdizimi*, Kitabevi, İstanbul, 2003, s. 141-150.)

[952] İosif Giganov, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801; Aleksandr Troyanskiy, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1824.

[953] İ. Martinyan İvanov, *Tatarskaya Grammatika*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1842, VII+331 s.

[954] A. Kazem-bek, *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskogo-Yazıka*, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846, s. 343.

[955] A. Kazem-bek, a.g.e., s. 344.

[956] A. Kazem-bek, a.g.e., s. 345.

türleri önce isim ve fiil cümleleri şeklinde iki gruba ayrılmıştır. Bu cümle türlerinin olumlu ve olumsuz şekilleri örneklerle ele alınmıştır.

Kayyum Nasırî'nin belirttiği başlıca cümle türleri şunlardır:

1. *Cŏmlä-i ismiyyä* "İsim cümlesi" (Änmüzäc 1895, 69),

1.1. *Cŏmlä-i ismiyyä-i näfiyyä* "Olumsuz isim cümlesi" (Änmüzäc 1895, 69),

2. *Cŏmlä-i fiʿliyyä* "Fiil cümlesi" (Änmüzäc 1895, 69-71),

2.2. *Cŏmlä-i fiʿliyyä-i näfiyyä* "Olumsuz fiil cümlesi" (Änmüzäc 1895, 71),

3. *Cŏmlä-i istifhāmiyyä* "Soru cümlesi" (Änmüzäc 1895, 71),

4. *Cŏmlä-i ẓarfiyyä* "Zarf cümlesi" (Änmüzäc 1895, 72),

5. *Fiʿl-i şarṭ vä cäzā-yı şarṭ cŏmlälärĭ* "Şart ve karşılık cümleleri" (Änmüzäc 1895, 79),

6. *Cŏmlä-i vaṣfiyyä* "Niteleyen cümle" (Änmüzäc 1895, 82).

Kayyum Nasırî, cümle türlerini dönemindeki diğer gramercilerden daha farklı şekilde incelemiştir. Çalışmasında cümle türleri, yapıya veya anlama göre tasnif edilip edilmediği belirtilmez. O, bazı cümle türlerinin hem tanımının hem de örneklendirmesini yaparken bazı cümle türlerini ise, tanım veya örneklendirme yapmadan sadece kuruluş şeklini açıklanmakla yetinir. Yine Kayyum Nasırî, bazı cümle türlerini de ya sadece örneklendirir ya tanımlar ya da kuruluş şeklini açıklar.

Kayyum Nasırî'nin çalışmasında *cŏmlä-i ismiyyä* "isim cümlesi", *cŏmlä-i ismiyyä-i näfiyyä* "olumsuz isim cümlesi", *cŏmlä-i ẓarfiyyä* "zarf cümlesi", *fiʿl-i şarṭ vä cäzā-yı şarṭ cŏmlälärĭ* "şart ve karşılık cümleleri" olarak belirtilen cümle türleri için sadece örnek cümleler sıralanmıştır.

Kayyum Nasırî'nin hem tanım hem de örneklendirdiği cümle türü olan *cŏmlä-i fiʿliyyä* "fiil cümlesi", çalışmasında "bir fiil ve bir isimden terkip edilmiş bir *cŏmlä-i tāmmä* 'tam cümle'dir ki bunlarında arasında özne ve yüklem arasındaki gibi bir ilginin bulunması gerekir." şeklinde açıklanır (Änmüzäc 1895, 69).

Kayyum Nasırî, *cŏmlä-i fiʿliyyä-i näfiyyä* "olumsuz fiil cümlesi" türünü, bir olumsuz fiil şeklinin yüklem olarak kullanıldığı cümle" şeklinde tanımlar (Änmüzäc 1895, 71).

Kayyum Nasırî'nin çalışmasında *cŏmlä-i istifhāmiyyä* "soru cümlesi", "Cümlenin sonuna soru eklerinden birinin eklendiği ya da cümlede soru kelimelerinden birinin kullanıldığı cümledir." (Änmüzäc 1895, 71); *cŏmlä-i vaṣfiyyä* "niteleyen cümle", "Bir cümleye sıfat olarak gelen cümledir." (Änmüzäc 1895, 82) şeklinde kısaca açıklanmıştır.

Kayyum Nasırî, bu cümle türlerine şu cümleleri örnek olarak gösterir:

1. *Cŏmlä-i ismiyyä* "İsim cümlesi":

Kŏn ayazdır. "Gün ayazdır." (Änmüzäc 1895, 69)

Kiç ḳarangıdır. "Akşam karanlıktır." (Änmüzäc 1895, 69)

Tŏn ŏzındır. "Gece uzundur." (Änmüzäc 1895, 69)

Käġaz aḳtır. "Kâğıt aktır." (Änmüzäc 1895, 69)

Kiçlär ŏzındır. "Akşamlar uzundur." (Änmüzäc 1895, 69)

Säʿatlär iskĭdĭr. "Saatler eskidir." (Änmüzäc 1895, 69)

Kĭşĭlär uyavdır. "Kişiler uyanıktır." (Änmüzäc 1895, 69)

Şägirdlär ictihādlıdır. "Öğrenciler gayretlidir." (Änmüzäc 1895, 69).

1.1. *Cŏmlä-i ismiyyä-i näfiyyä* "Olumsuz isim cümlesi":

Kŏn ayaz tügĭl. "Gün ayaz değil." (Änmüzäc 1895, 69)

Kiç ḳarangı tügĭl. "Akşam karanlık değil." (Änmüzäc 1895, 69)

Käġaz aḳ tügĭl. "Kâğıt ak değil." (Änmüzäc 1895, 69)

Min bay tügĭl. "Ben zengin değilim." (Änmüzäc 1895, 69)

Bĭz fäḳıyr tügĭl. "Biz fakir değiliz." (Änmüzäc 1895, 69)

Sin aḥmaḳ tügĭl. "Sen ahmak değilsin." (Änmüzäc 1895, 69)

Ul nadan tügĭl. "O, cahil değil." (Änmüzäc 1895, 69)

Şul kiräk tügĭl. "Şu, gerekli değil." (Änmüzäc 1895, 69)

2. *Cŏmlä-i fiʿliyyä* "Fiil cümlesi":

Kiç buldı. "Geç oldu." (Änmüzäc 1895, 71)

Vaḳıt uza. "Vakit geçiyor." (Änmüzäc 1895, 71)

Ḳar yava. "Kar yağıyor." (Änmüzäc 1895, 71)

Ḫälfä yŏḳlıy. "Öğretmen uyuyor." (Änmüzäc 1895, 71)

Bala yıġlay. "Çocuk ağlıyor." (Änmüzäc 1895, 71)

Miñi suḳtı. “Beni dövdü.” (Änmüzäc 1895, 71)

Aḥmäd siñi ṣayladı. “Ahmet seni seçti.” (Änmüzäc 1895, 71)

Malay samavār ḳuy. “Oğul semaver koy.” (Änmüzäc 1895, 71)

Çınayaḳlarnı kitür. “Bardakları getir.” (Änmüzäc 1895, 71)

Ḳunaḳlarnı uzat. “Konukları geçir.” (Änmüzäc 1895, 71)

Täräzälärni yab. “Pencereleri ört.” (Änmüzäc 1895, 71)

Utnı sündir. “Ateşi söndür.” (Änmüzäc 1895, 71)

2.1. *Cŏmlä-i fiʿliyyä-i näfiyyä* “Olumsuz fiil cümlesi”:

Min yŏḳlamadım. “Ben, uyumadım.” (Änmüzäc 1895, 71)

Sin aşamadıŋ. “Sen, yemek yemedin.” (Änmüzäc 1895, 71)

Alar ḳaytmadılar. “Onlar, geri dönmediler.” (Änmüzäc 1895, 71)

Ḫälfä kilmäs. “Öğretmen gelmez.” (Änmüzäc 1895, 71)

Sin aşama. “Sen, yemek yeme.” (Änmüzäc 1895, 71)

Ul içmäsün. “O, içmesin.” (Änmüzäc 1895, 71)

3. *Cŏmlä-i istifhāmiyyä* “Soru cümlesi”:

Kaġız yaḫşımı? “Kâğıt güzel mi?” (Änmüzäc 1895, 72)

Ḫälfä ḳaytdımı? “Öğretmen geri döndü mü?” (Änmüzäc 1895, 72)

Kŏn ayazmı? “Gün ayaz mı?” (Änmüzäc 1895, 72)

Uram balçıraḳ tügilmi? “Sokak balçıklı değil mi?” (Änmüzäc 1895, 72)

Aḫşam buldı mikän? “Akşam oldu mu?” (Änmüzäc 1895, 72)

Ḳaçan kildiŋ? “Ne zaman geldin?” (Änmüzäc 1895, 72)

Sin ḳayda tŏrasıŋ? “Sen nerede yaşıyorsun?” (Änmüzäc 1895, 72)

Ḳaysı mädräsädä uḳıysıŋ? “Hangi medresede okuyorsun?” (Änmüzäc 1895, 72)

4. *Cŏmlä-i ẓarfiyyä* “Zarf cümlesi”:

Çäy tartmadadır. “Çay çekmecededir.” (Änmüzäc 1895, 72)

Atam Ḳazanda tŏradır. “Babam Kazan’da yaşamaktadır.” (Änmüzäc 1895, 72)

Bu bala mädräsädä uḳıydır. “Bu çocuk medresede okumaktadır.” (Änmüzäc 1895, 72)

Ṭun ṣandıkdadır. “Kürk manto sandıktadır.” (Änmüzäc 1895, 72)

Aṭ ṣaraydadır. “At saraydadır.” (Änmüzäc 1895, 72)

5. *Fiʿl-i şarṭ vä cäzā-yı şarṭ cŏmläläriĭ* “Şart ve karşılık cümleleri”:

Sin bŏyırsaŋ min işlärmĭn. “Sen buyurursan ben yaparım” (Änmüzäc 1895, 79)

Ul çaḳırsa min barurmĭn. “O, çağırırsa ben giderim” (Änmüzäc 1895, 79)

Sin anı bĭlsäŋdä itmässĭn. “Sen onu bilsen de yapmazsın.” (Änmüzäc 1895, 79)

Bu kitāb kirāk bulmasa min anı yazmas idĭm. “Bu kitap gerekli olmasaydı ben onu yazmazdım.” (Änmüzäc 1895, 79)

6. *Cŏmlä-i vaṣfiyyä* “Niteleyen cümle”:

Aḳçası bar kĭşĭ nişlärgä bĭlä. “Parası olan kişi ne yapacağını bilir.” (Änmüzäc 1895, 82)

Üzĭ yalġançı tügĭl kĭşĭ här kĭmkä ışanadır. “Kendisi yalancı olayan kişi, herkese inanır.” (Änmüzäc 1895, 82)

Min yuġanda ul kilgän ikän. “Ben yokken o, gelmişti.” (Änmüzäc 1895, 82)

İşĭ yuḳ namāz uḳur aşı yuḳ ruzä tutar. “İşi yok namaz kılar, aşı yok oruç tutar.” (Änmüzäc 1895, 82)

Sin äytkän atnı min aldım. “Senin söylediğin atı ben aldım.” (Änmüzäc 1895, 82)

Sin maḳtaġan kĭşĭnĭ min kürdĭm. “Senin övdüğüm kişiyi ben gördüm.” (Änmüzäc 1895, 82)

Sin yaza tŏrġan ḳaläm yaḫşıraḳ. “Senin yazmakta olduğun kalem daha güzel.” (Änmüzäc 1895, 82)

Kayyum Nasırî’nin cümle tasnifine baktığımızda öncelikle yüklemin türüne göre cümlelerin isim ve fiil cümlesi olarak tasnif edildiğini görüyoruz. Onun cümle tasnifinde dikkat ettiği ikinci husus da yüklemin bildirdiği anlamdır. Taşıdıkları anlamlara bakarak Kayyum Nasırî, yüklemin türüne göre belirttiği cümle türlerini olumlu ve olumsuz şeklinde inceler. Bu cümle türlerine bir de soru cümle türü eklenmiştir. Kayyum Nasırî’nin belirttiği olumlu, olumsuz isim ve fiil cümleleri ile soru cümleleri yapılarına göre birer basit cümledir.

Kayyum Nasırî'nin *cŏmlä-i ẓarfiyyä* "zarf cümlesi" olarak adlandırdığı cümle ise, aslında yüklemin bildirdiği yer düşüncesine bakılarak oluşturulan ve Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde birleşik cümlenin bir türü olarak belirtilen cümlelerden biridir. Bu tür cümleler, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde yapısına göre *iyärçĕnlĭ kuşma cŏmlä* "yan cümleli birleşik cümle" türünün kuruluşunda yer alan yan cümle türlerinden biri olarak incelenir ve *urın cŏmlä* [957] ve *iyärçĕn urın cŏmlä* [958] olarak adlandırılır.

Kayyum Nasırî'nin *cŏmlä-i ẓarfiyyä* "zarf cümlesi" için verdiği örnek cümlelerde gerçekten de yer bildirilmektedir. Kayyum Nasırî bu bakımdan *cŏmlä-i ẓarfiyyä* "zarf cümlesi" teriminde belirttiği *ẓarf*, zarf türlerinden mekân gösteren zarf yani *ẓarf-ı mäkān* olmalıdır.

Kayyum Nasırî'nin *cŏmlä-i vaṣfiyyä* "niteleyen cümle" terimiyle belirttiği cümle türünü de ünlü Tatar dilcisi V. N. Hangildin, yan cümle türlerinden biri olarak kabul eder ve *ayırgıç cŏmlä* "belirten, tamlayan cümle" terimiyle karşılar. V. N. Hangildin, bu cümle türünü şu şekilde tanımlar: "Ana cümle kuruluşunda yer alan bir isme veya isimleşmiş kelimeye, belirten görevindeki bir zamire bağlanarak cümlede bildirilen nesneyi belirlemek, karakterize etmek veya onun içeriğini açıklamak için kullanılan yan cümle *ayırgıç cŏmlä* "belirten, tamlayan cümle" diye adlandırılır.[959] Bu tür cümleler için Z. Zekiyev, S. M. İbrahimov, K. Z. Zinnätullina ve F. F. Fatıyhova, *iyärçĕn ayırgıç cŏmlä* terimini kullanır.[960]

Kayyum Nasırî'nin cümle sınıflandırmasında belirttiği cümle türlerinden *fiʿl-i şarṭ vä cäzā-yı şarṭ cŏmlälärĭ* "şart ve karşılık cümleleri" de verilen örneklerden anlaşıldığı üzre birleşik cümle yapısındadır. Bu cümle türü, Arap gramerinde *cümle-i şarṭiyye* "şart cümlesi" olarak adlandırılır. Arap gramerinde şart cümlesi, birleşik cümle türlerinden biri olarak değerlendirilir. Şart cümlesi, şart edatlarından biriyle başlar ve iki bölümden kurulur. Bu cümle türünün ilk bölümüne *şarṭ*, ikinci

---

[957] V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 360; K. Z. Zinnätullina, F. F. Fatıyhova, *Tatar Tĕlĭ*, "Mägärif" Näşriyätĕ, Kazan, 1996, s. 138.
[958] M. Z. Zekiyev, S. M. İbrahimov, *Tatar Tĕlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyätĕ, Kazan, 1974, s. 62; K. Z. Zinnätullina, F. F. Fatıyhova, *Tatar Tĕlĭ*, "Mägärif" Näşriyätĕ, Kazan, 1996, s. 52.
[959] V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 572.
[960] Z. Zekiyev, S. M. İbrahimov, *Tatar Tĕlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyätĕ, Kazan, 1974, s. 56; K. Z. Zinnätullina, F. F. Fatıyhova, *Tatar Tĕlĭ*, "Mägärif" Näşriyätĕ, Kazan, 1996, s. 138.

bölümüne ise, *cezā*[961] veya *cevāb* denir. Cümlenin ilk bölümüne ikinci bölümü karşılık olarak gelir ve ilk bölümün anlamını tamamlar.[962] Şart birleşik cümle türünü çalışmasında inceleyen diğer Ceditçilik Dönemi Tatar gramercileri Ä. Hadi Maksudî ve Galimcan İbrahim'dir.[963]

Kayyum Nasırî'nin cümle türleri tasnifini genel olarak değerlendirecek olursak onun hem yapı hem de anlam bakımından cümleleri basitte olsa da incelediğini söyleyebiliriz. Kayyum Nasırî, "Pek çok kelimeden cümle kurulduğu gibi, pek çok cümleden de yeni cümle kurulabilir. Arap dilinde cümleyi cümleye bağlayan *sıla kelimeleri* 'rabıt sîgası, bağ-fiil' vardır... Dilimizde bu tür kelimeler zarf-fiiller ve sonunda '*-ġan*' eki bulunan sıfat-fiillerdir."[964] diyerek birleşik cümlelerin yapısını ve kuruluşlarında yer alan basit cümlelerin birbirine bağlanışında kullanılan kelime türlerini kısaca açıklar. Ayrıca çeşitli örnek cümlelerle birleşik cümle kuruluşunda kullanılan yan cümlelerin birkaç türünü de belirtir. Bu durum dönem gramerleri için de ilklerden birini oluşturur.[965]

Cümle için *cŏmlä*, *gäb* ve *kälam* terimlerini kullanan Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Ä. Hadi Maksudî'nin çalışmasını incelediğimizde, cümlenin pek çok türe ayrılarak ele alındığını görürüz. Öyleki, incelediğimiz diğer Ceditçilik Dönemi gramerleri içinde en fazla cümle türünün belirtildiği çalışma, Ä. Hadi Maksudî'nin çalışmasıdır.

Ä. Hadi Maksudî, "dinleyiciye bir haber bildirmek amacıyla bir araya getirilen kelimeler" olarak tanımladığı cümleyi sadece yapılarını dikkate alarak incelemiştir. Onun çalışmasında yapılarına göre basit ve birleşik cümle türlerinin ele alındığı görülür.

Ä. Hadi Maksudî, basit cümleyi "Her cümlede en az iki kelime bulunur. Bu kelimelerin biri cümlenin öznesi, öteki ise, cümlenin yüklemi olur." şeklinde kısaca açıklar (TŏrN. 1910, 1-2).

---

[961] *Cezâ'*: "gr. Şart cümlesinde bulunan ikinci kısım: ["haber verirseniz ben de gelirim" cümlesindeki: "haber verirseniz = şart, ben de gelirim = cezâ"dır.]" (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 139.)

[962] Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXIX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 220.

[963] Bu gramercilerin şart birleşik cümle türüne örnek olarak gösterdikleri cümleler, çalışmamızın Galimcan İbrahim'in cümle sınıflandırmasını açıkladığımız kısmında belirtilmiştir.

[964] Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, s. 78.

[965] V. N. Hangildin, "Kayum Nasıyri Grammatikalarında Tatar Tĭlĭ Sintaksisı Nigĭzlärĭ", *Sovet Ädäbiyatı Jurnalı*, No: 2, Kazan, 1945, s. 58-61.

Cümlenin asıl ögelerinin özne ve yüklem olduğunu belirten Ä. Hadi Maksudî, bazı cümlelerde özne ve yüklemden başka kelimelerin de bulunabildiğini ancak bu kelimelerin sadece asıl ögelere bağlanarak kullanılabileceğini ifade eder. Ä. Hadi Maksudî, basit cümleleri kuruluşlarında kullanılan kelimelere göre de iki gruba ayırır:

1. *Ḳısḳa gäb*,

2. *Ŏzŏn gäb*.

Ä. Hadi Maksudî, *ʿAlī bay.* "Ali zengin.", *ʿAlī bayġan.* "Ali zenginleşmiş." gibi iki kelimeden yani özne ve yüklemden oluşan cümleleri *ḳısḳa gäb*; *Ŏzŏn ʿAlī, bıltır ḳış, ḳalada işlägäç bayġan.* "Uzun Ali, geçen kış, kasabada çalışarak zenginleşmiş. " gibi özne veya yükleme bağlı bir ya da birkaç kelimeden ve yardımcı ögeden oluşan cümleleri de *ŏzın gäb* olarak adlandırır (TŏrN. 1910, 2).

Ä. Hadi Maksudî'nin gramerinde, yapısına göre basit cümlenin bu şekilde sınıflandırılması özelliğine, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in gramerinde de rastlanmaktadır. M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, basit cümlenin bu türlerini *iyärçĭn kisäklärgä ḳarab cŏmlä tŏrlärĭ* "yardımcı ögelere göre cümle türleri" başlığı altında, *cäyĭlmagän cŏmlä* ve *cäyĭlgän cŏmlä* şeklinde ikiye ayırarak incelerler.

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, Ä. Hadi Maksudî'nin *ḳısḳa gäb* olarak belirttiği cümle türünü *cäyĭlmagän cŏmlä*; *ŏzın gäb* olarak belirttiği cümle türünü ise, *cäyĭlgän cŏmlä* terimleriyle karşılarlar.[966] Bu cümle türleri için, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde sırasıyla *cıynak cŏmlä* ve *cäyĭnkĭ cŏmlä* terimleri kullanılmıştır. [967]

Tatar gramerlerinde ana ve yardımcı ögelere bakılarak cümlenin bu şekilde türlere ayrılmasının Rus gramer anlayışının etkisiyle olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü, Rus gramerlerinde cümle, özne ve yüklem olmak üzere sadece ana ögelerden oluşursa *predlojeniye nerasprostranyonnıe* "kısa cümle", ana ögeler dışında ikincil

[966] M. Kŏrbangali, Ḫ. Gabdĭlbädig, *Ana Tĭlĭ Naḳıvi*, Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919, s. 36.
[967] Cämal Välidi, *Tatar Tĭlĭnĭŋ Grammatikası*, Elektro-Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919; B. M. Miftaḫov, *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 31.

cümle ögelerinin de kuruluşta yer almasıyla oluşursa *predlojeniye rasprostranyonnıe* "geniş cümle" olarak adlandırılır.[968]

Ä. Hadi Maksudî'nin yapılarına göre incelediği diğer cümle türü ise, birleşik cümlelerdir. Ä. Hadi Maksudî, birleşik cümle türü için *ʿibārä* [969] ve *kälam* terimlerini kullanmıştır. Bu tür cümlelerin bir ana cümle ve bu ana cümleye bağlanan yan cümlelerden oluştuğunu belirten Ä. Hadi Maksudî, birleşik cümlenin kuruluşunda kullanılan ana cümleye *baş gäb*, yan cümlelere ise, *tağılğan gäb* adını verir. Birleşik cümlede ana cümle ile yan cümle ya da cümlelerin birbirinden virgül ile ayrılması gerektiğine de işaret eder (TörN. 1910, 35).

Birleşik cümlelerin yapısını bu şekilde inceleyen dönem gramercilerinden bir diğeri de Galimcan İbrahim'dir. Galimcan İbrahim, Ä. Hadi Maksudî'nin *baş gäb* olarak adlandırdığı ana cümleye *baş cөmlä*, *tağılğan gäb* olarak adlandırdığı yan cümleye ise, *iyärçөn cөmlä* adını verir.[970]

Ä. Hadi Maksudî, birleşik cümleleri, yan cümlelerinin özelliklerine ve anlamlarına göre 25 gruba ayırır. Bu birleşik cümleleri belirtirken onun özellikle Arap terminolojisinden faydalandığı görülür. Ä. Hadi Maksudî'nin incelediği birleşik cümle türleri şunlardır: *Şarṭ*, *säbäp*, *dälīl*, *nätīcä*, *maḳṣūd*, *mөvafaḳat*, *mөḫāläfät*, *istiṯnā*, *taḫṣīṣ*, *ʿilävä*, *ḳadḥ*, *irḫā*, *ḥāl*, *tavṣīf*, *täşbīh*, *tärdīd*, *täfsīr*, *tafsīl*, *taʿkīb*, *rivāyät*, *mөʿtäriżä*, *ḳıyas*, *binā*, *maʿtūf*, *өzın ḳayd* (TörN. 1910, 35).

Ä. Hadi Maksudî'nin çalışmasında, bu cümle türleri için yapılan tanımlar ve verilen örnek cümleler şunlardır:

Ä. Hadi Maksudî, *şarṭ* [971] terimiyle ifade ettiği cümle türünü "Bir cümlenin yüklemine şart olarak söylenen yeni cümleye denir." şeklinde tanımlar ve *mөṭlaḳ şarṭ*, *maʿṭūf şarṭ* şeklinde iki gruba ayırır. Çalışmasında bu şart cümle türleri hakkında herhangi bir açıklama yapmadan doğrudan örnek cümleler belirtir.

---

[968] Zülfiye Elay Veliyeva, *Türkçe Açıklamalı Rusça Dilbilgisi (Grammatika Russkogo Yazıka),* 2. baskı, Gökçe Kitabevi, Ankara, 2006, s. 285.

[969] *İbâre*: "1. cümle. 2. paragraf. 3. bir metinden çıkarılmış birkaç satır." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 402.); "Bir düşünce anlatan bir veya birkaç cümlelik söz." (bk. Ahmet Cevat Emre, *Türkçe Sarf ve Nahiv, EskiLisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*, Haz.: Gülden Sağol, Erdal Şahin, Nurgül Yıldız, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 849, Ankara, 2004, s. 277.)

[970] Galimcan İbrahim, *Tatar Näḥvı̆*, Kazan, 1911, s. 39.

[971] *Şarṭ*: "Şart birleşik cümlesi." (bk. Ahmet Cevat Emre, a.g.e., s. 292.)

1. *Mŏṭlaḳ şarṭ*:

ʿAlī kilsä, Välıďä kilür. “Ali gelirse, Veli de gelir.” (TŏrN. 1910, 36)

2. *Maʿṭūf şarṭ:*

Gärçä ʿAlī kilsä dä, Välī kilmäs. “Gerçi Ali gelse de Veli gelmez.” (TŏrN. 1910, 36)

Ä. Hadi Maksudî, *şarṭ* “şart” cümle için verdiği diğer örnekler şunlardır:

Ägär ʿAlī kilgän bulsa idi, Välī dä kilgän bulur idi. “Eğer Ali gelmiş olsaydı, Veli de gelmiş olurdu.” (TŏrN. 1910, 36)

ʿAlī kilmädi, yuḳsa, Välī dä kilgän bulur idi. “Ali gelmedi, eğer gelseydi Veli de gelmiş olurdu.” (TŏrN. 1910, 36)

Välī kilür, ägär ʿAlī kilsä. ‘Veli gelir, eğer Ali gelirse.’; *Min uḳusam, biläm.* “Ben okursam bilirim.” (TŏrN. 1910, 36)

Ä. Hadi Maksudî, *säbäp*[972] olarak adlandırdığı cümle türünü “Bir cümlenin yüklemine sebep olarak söylenen cümleye denir.” şeklinde tanımlar ve şu cümleleri örnek verir:

ʿAlī şŏraġanġa kürä, min birdim. “Ali sorduğu için ben verdim.” (TŏrN. 1910, 37)

Ḳŏyaş çıḳḳanlıḳtan, dŏnya yaḳtırdı. “Güneş çıktığından Dünya ısındı.” (TŏrN. 1910, 37)

Miçkä yaġıv säbäpli, ŏy yılındı. “Soba yandığı için ev ısındı.” (TŏrN. 1910, 37)

Hava ṣuvıḳlanġanġa kürä, ṣular bŏzlana. “Hava soğuduğu için, sular buz tutuyor.” (TŏrN. 1910, 37)

ʿAlī kilgängä kürä Välī dä kildi. “Ali geldiği için Veli de geldi.” (TŏrN. 1910, 37)

Ä. Hadi Maksudî, *dälīl* “delil” olarak adlandırdığı cümle türünü “Bir cümlenin yüklemine delil olarak söylenen cümleye denir.” şeklinde tanımlar ve şu cümleleri örnek verir:

---

[972] *Sebeb*: “1. Sebep. 2. Bahâne. 3. İlgi. 4. Vasıta vd.” (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 925.)

ʿAlī baydır, anıŋ öçün fāḳırlärgä küb yardäm itä. "Ali zengindir, bunun için fakirlere çok yardım eder." (TörN. 1910, 37)

Välī avıruv bulurġa kiräk, çünki hamān tüşäkdä yata. "Veli hasta olsa gerek, çünkü devamlı yatakta yatıyor." (TörN. 1910, 37)

Ä. Hadi Maksudî, *nätīcä*[973] olarak adlandırdığı cümle türünü "Bir cümlenin yükleminden yan cümlenin manasının anlaşıldığı cümleye denir." şeklinde tanımlar ve şu cümlelerle örneklendirir:

ʿAlī fāḳırlärgä yardäm itä, aḫırı ul baydır. "Ali fakirlere yardım eder, öyleyse o zengindir." (TörN. 1910, 38)

Välī hamān tüşäkdä yata, aḫırı avıruv bulġay ul. 'Veli devamlı yatakta yatıyor, öyleyse hasta olacak o." (TörN. 1910, 38)

Ä. Hadi Maksudî, *maḳṣūd*[974] şeklinde adlandırdığı cümle türü için "Bir cümlenin yüklemine maksat olarak söylenen cümleye denir." tanımını yapar ve şu cümleleri örnek gösterir:

Yörtdaġı kişilär tınıç bulsunlar öçün, min därisimni baḳçada uḳudım "Evdeki kişilerin dinlenmeleri için, ben dersimi bahçede okudum." (TörN. 1910, 38)

Ätilär söyinsinlär dip, min bik tırışam. "Atalar sevinsinler diye, ben çok çalışıyorum." (TörN. 1910, 38)

Ä. Hadi Maksudî, *möwafaḳat* [975] terimiyle belirttiği cümle türünü "Özneleri ya da yardımcı ögeleri ortak olan iki cümleden ilkine denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türüne şu cümleleri örnek verir:

Kimniŋ ʿilmi bar, şunıŋ ḳadiri bar. "Kimin ilmi var, onun kıymeti var." (TörN. 1910, 39)

Ul kimgä bülişür, min dä şuŋa bülişürmin. "O, kiminle bölüşürse ben de onunla bölüşürüm." (TörN. 1910, 39)

Ul kimni çaḳırur, min dä şunı çaḳırurım. "O, kimi çağırırsa ben de onu çağırırım." (TörN. 1910, 39)

---

[973] *Netīce*: "1. Sonuç, son. 2. Öz, özet vd." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 826.)
[974] *Maḳṣūd* : "1. Kasdolunan, istenilen şey, istek." (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 576.)
[975] *Muvafaḳat*: "1. Uygunluk, uyma. 2. Uzlaşma, râzı olma." (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 695.)

Ul ḳayda işlär, min dä şunda işlärĭm. ‘O, nerede çalışırsa ben de orada çalışırım.’

Ul kĭm kĭüĭk yŏrĭr, min dä şunıŋ kĭüĭk yŏrĭrĭm. “O, kimin gibi yürürse ben de onun gibi yürürüm.” (TŏrN. 1910, 39)

Ul kĭm ŏçĭn ṭırışur, min dä şunıŋ ŏçĭn ṭırışurmın. “O, kimin için çalışırsa ben de onun için çalışırım.” (TŏrN. 1910, 39)

Ul niçĭk uḳur, min dä şulay uḳurmın. “O, nasıl okursa ben de öyle okurum.” (TŏrN. 1910, 39)

Ul kĭm bilän uṭırır, min da şunıŋ bĭlän uṭırırım. “O, kiminle otururbut ben de onunla otururum.” (TŏrN. 1910, 39)

Ä. Hadi Maksudî, *mŏḫāläfät*[976] şeklinde adlandırdığı cümle için “Bir cümledeki yükleme karşıt olarak ikinci bir yüklemin belirtildiği cümleye denir.” tanımını yapar. Bu cümle türünü şu cümlelerle örneklendirir:

ʿAlī kilgän, Välī kilmägän. “Ali gelmiş, Veli gelmemiş.” (TŏrN. 1910, 40)

ʿAlī kilmägän, bälki Välī kilgän. “Ali gelmemiş, belki de Veli gelmiştir.” (TŏrN. 1910, 40)

ʿAlī üzĭ bay tügĭl, ämmā uġlı bik bay. “Alinin kendisi zengin değil, ancak oğlu çok zengin.” (TŏrN. 1910, 40)

ʿAlī bik bay, läkin (ul) bik ṣaran. “Alinin çok zengin, ancak (o) çok cimri.” (TŏrN. 1910, 40)

ʿAlī Välīnĭ ŏrışmadı, bi’l-ʿaks (kirĭsĭnçä) Välī ʿAlīnĭ ŏrışdı. “Ali, Veliyi kınamadı, bilâkis Veli, Aliyi kınadı.” (TŏrN. 1910, 40)

ʿAlī uḳumıy, yaza. ‘Ali, okumuyor, yazıyor.” (TŏrN. 1910, 40)

Ä. Hadi Maksudî, *istiṯnā*[977] terimiyle belirttiği cümle türünü “Esas cümlenin yükleminde bildirilen işi yapan özneden ayrı tutularak işi yapmayanın bildirildiği cümlelerdir.” şeklinde açıklar. Bu cümle türü için şu cümleleri örnek verir:

---

[976] *Muḫālefet*: “Muhâliflik, uygunsuzluk, aykırılık; düşmanlık.” (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 666.)

[977] *İstiṯnā’*: “Ayırma, ayrı tutma, kuraldışı bırakma.” (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 463.)

Härkĭm kildĭ, mägär ʿAlī äfändĭ gĭmä kilmädĭ. "Herkes geldi, sadece Ali efendi gelmedi." (TŏrN. 1910, 40)

Hiçkĭm kitmädĭ, barı ʿAlī äfändĭ gĭmä kitdĭ. "Hiçbir kimse gitmedi, sadece Ali efendi gitti." (TŏrN. 1910, 40)

Mäscīddän här kĭm çıḳġan, yalġız imām ġına ḳalġan. "Mescitten herkes çıkmış, bir tek imam kalmış." (TŏrN. 1910, 40)

Härkĭmnĭ kürdĭm, illā Välī äfändĭnĭ öçrama almadım. "Herkesi gördüm, ancak Veli efendiye rastlamadım." (TŏrN. 1910, 40)

Ä. Hadi Maksudî, *taḫṣīṣ* [978] terimiyle belirttiği cümle türünü, "Bir cümlenin yükleminin onu gerçekleştiren şahıslar içinde, özellikli olarak bir şahsa daha ilişkin olduğunu bildiren cümleye denir." şeklinde tanımlar ve şu cümlelerle örneklendirir:

Hämmäsĭ bĭlgänlär, ḫuṣūsā ʿAlī bigräk bĭlgän. "Herkes bilmiş, özellikle de Ali bilmiş." (TŏrN. 1910, 41)

Fäḳıyrlärgä härkĭm yardäm itärgä tiyĭşlĭ, bigräkdä baylar yardäm itärgä kiräk. "Fakirlere herkesin yardım etmesi gerekir, özellikle de zenginlerin yardım etmesi gerekir." (TŏrN. 1910, 41)

Hiçkĭm aŋlamadı, ʿAlī bigräkdä aŋlamadı. "Hiçkimse anlamadı, özellikle de Ali anlamadı." (TŏrN. 1910, 41)

Ä. Hadi Maksudî, *ʿilāvä*[979] olarak adlandırdığı cümle türünü "Bir cümleye ek olarak söylenen ilâve cümleye denir." şeklinde tanımlar ve şu cümlelerle örneklendirir:

Bu kŏn bĭr närsädä aşamadım, ḫatta ṣu da içmädĭm. "Bu gün hiçbir şey yemedim, hatta su bile içmedim." (TŏrN. 1910, 41)

Ḫalıḳ küb çıḳḳan, ḫatta balalarda cıyılġan. "Halkın tamamı çıkmış, hatta çocuklar bile toplanmış" (TŏrN. 1910, 41)

---

[978] Ä. Hadi Maksudî, Arap gramerinde cümle kuruluşunda *iḫtiṣāṣ* olarak belirtilen kullanımı, *taḫṣīṣ* olarak adlandırdığı ayrı bir birleşik kelime türü olarak incelemiştir. Esasen *iḫtiṣāṣ*, Arap gramerinde birinci ve ikinci şahıs zamirinin delâlet ettiği mânânın açıklanmasına denir. Bir başka deyişle, birinci ve ikinci şahıs zamirinin özne olarak kullanıldığı cümlelerde, yüklemin bildirdiği hükmün bir isme özgü (mahsus) kılınmasıdır. Bu isme de *maḫṣūṣ* adı verilir ve zamirden sonra gelir. ör. *Biz- aydınlar topluluğu, İslâma hizmeti düşünürüz.* gibi. (bk. Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXIX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 183-184.)

[979] *ʿİlāve*: "1. Ulama, katma, ek, ekleme. 2. Artırma vd." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 427.)

Uramġa balalarġına cıyılmaġan, uluġ kişilärdä küb cıyılġan idi. "Sokağa sadece çocuklar toplanmamış, büyükler de çok toplanmışlardı." (TörN. 1910, 41)

Ul mäclisdä mindä bulmadım, ʿAlīdä bulmaġan ikän. "O toplantıda ben de yoktum, Ali de yoktu." (TörN. 1910, 41)

Ä. Hadi Maksudî, *ḳadḥ* [980] olarak adlandırdığı cümle türü için "Bir eksiklik, merak ve şüphe bildirmek için getirilen cümleye denir." tanımını yapar. Bu cümle türünü şu şekilde örneklendirir:

ʿAlī däristän irtä ḳaytḳan, ä ul säʿat ikigä ḳadar mäktäbdä bulıv kiräk idi. "Ali dersten erken dönmüş, lâkin onun saat ikiye kadar mektepte olması gerekiyordu." (TörN. 1910, 41)

ʿAlī hamān öydä uṭıra, ḥalbuki aña ṭabīblär ṭışda yörirgä ḳuşalar. "Ali devamlı evde oturuyor, hâlbuki ona doktorlar dışarıda yürümeyi emretmişler." (TörN. 1910, 41)

Ä. Hadi Maksudî, *irḫā* [981] terimiyle belirttiği cümle türünü "Bir cümleden sonra o cümlede bildirilen işin bir miktar yumuşatılarak anlatılması için eklenen cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleleri örnek gösterir:

ʿAlī bir saran kişi, alayda ṭuġanlarına yaḫşı yardäm itä imiş. "Ali çok cimri bir kişi, ona rağmen kardeşlerine pek yardım ediyormuş." (TörN. 1910, 41)

Välī bik göhnahkār kişi, şulayda kişi ḫaḳḳında bik ṣaḳlana imiş. "Veli pek günahkâr bir kişi, buna rağmen kişi hakkından pek sakınırmış." (TörN. 1910, 41)

ʿĀrifnī bik uṣal dilär, här nä isä, maḥallämizdä möḥtac kişilärgä yardäm ḳılup ṭörıvçımız şul älī. "Arif'e pek kötü derler ama mahallemizde muhtaç kişilere yardım edenimiz de o'dur." (TörN. 1910, 41)

Ä. Hadi Maksudî, *ḥāl*[982] olarak adlandırdığı cümle türünü "Bir cümleye zarf olarak getirilen cümleye denir." şeklinde tanımlar ve şu cümleleri örnek verir:

ʿAlī kitgäçdä, Välī kildi. "Ali gidene kadar Veli geldi." (TörN. 1910, 42)

---

[980] *Ḳadḥ*: "Zemmetme, çekiştirme." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 478.)

[981] *İrḫā*: "Gevşetme, gevşetilme; sarkıtma, aşağı salıverme, koyuverme." (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 446.)

[982] *Ḥāl*: "Nitelik bildiren zarf." (bk. Ahmet Cevat Emre, *Türkçe Sarf ve Nahiv, EskiLisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*, Haz.: Gülden Sağol, Erdal Şahin, Nurgül Yıldız, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 849, Ankara, 2004, s. 276.)

ʿAlī yuḳlaġanda Välī uyav idi. "Ali uyuyana kadar Veli uyandı." (TörN. 1910, 42)

Ä. Hadi Maksudî, *tavṣīf*[983] terimiyle belirttiği cümle türünü "Eklendiği öznenin anlamını pekiştiren, niteleyen, açıklayan kelimelerden kurulu cümlelerdir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türüne şu cümleleri örnek gösterir:

Ḫalıḳ yaratġan ʿAlīniŋ küŋlī şāddır. "Halkın sevdiği Alinin gönlü şendir." (TörN. 1910, 42)

Ḫalıḳ yaratġan ʿAlīgä ḳızġuçılar kübdir. "Halkın sevdiği Aliye kızanlar çoktur." (TörN. 1910, 42)

Ḫalıḳ yaratġan ʿAlīni döşman kürüvçilärdä bar. "Halkın sevdiği Aliyi düşman görenler de var." (TörN. 1910, 42)

Ä. Hadi Maksudî, *täşbīh*[984] terimiyle belirtiği cümle türünü "İlk cümlede bildirilen öznenin örnek olarak gösterildiği yeni cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleleri örnek verir:

ʿAlī ʿālim bulġan kibi, Välīdä ʿālim bulur. "Ali'nin âlim olduğu gibi, Veli de âlim olur." (TörN. 1910, 43)

Niçik Välī üsdi, şunıŋ kibik ʿAlīdä üsär. "Nasıl Veli yetişti, onun gibi Ali de yetişir." (TörN. 1910, 43)

ʿAlī Välīni bay yalçısın urışḳan kibi, urışḳan. "Ali, Veli'yi zenginin ırgatına ekin biçtirdiği gibi, ekin biçtirmiş." (TörN. 1910, 43)

Ä. Hadi Maksudî, *tärdīd*[985] terimiyle belirttiği cümle türünü "Bir cümleden sonra bu cümle yerine kullanılabilecek ikinci bir cümle söylendiğinde, söylenen yeni cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleleri örnek verir:

ʿAlī Välīni çaḳırġandır, yäki Välī çaḳırılmıyça üzi kilgändir. "Ali, Veli'yi çağırmıştır veya Veli çağrılmayınca kendi gelmiştir." (TörN. 1910, 43)

---

[983] *Tavṣīf*: "Vasıflandırma, niteleme." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 1041.)

[984] *Teşbīh*: "Benzetme, benzetilme." (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 1094.)

[985] Bu cümle türüne Arap gramerinde terdîd cümlesi adı verilir. Ferit Devellioğlu sözlüğünde, terdîd cümlesini kısaca "ikircil cümle, çatallı cümle" olarak açıklar. (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 1084.)

Uramda bir ṭavış buldı: Yä ḫalıḳlar ṭalaşḳanlardır, yäki balalar uynaġanlardır. "Sokaktan bir ses geldi: Ya insanlar kavga ediyorlardır ya da çocuklar oyun oynuyorlardır." (TörN. 1910, 43)

Ä. Hadi Maksudî, *täfsīr* [986] terimiyle belirttiği cümle türünü, "Bir cümlede anlatılanı daha iyi açıklamak için bu cümleye eklenen yeni cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleleri örnek verir:

Min bu ḳön bik ṭırışdım, yägnī hamān därisımnı uḳudım. "Ben bu gün çok uğraştım, yani sürekli dersimi çalıştım." (TörN. 1910, 43)

Ä. Hadi Maksudî, *tafsīl* [987] şeklinde adlandırdığı cümle türü için "Bir cümlede iyi anlaşılmayan yüklemi açıklamak için söylenen cümleye denir." tanımını yapar. Çalışmasında bu cümle türü için verilen örnek cümleler şunlardır:

İndi bildim: Siz üpkälädiŋiz. "Şimdi bildim: Siz öfkelendiniz." (TörN. 1910, 43)

Artından ḳaraġaç kürdim: ʿAlī cäyävläp bara. "Arkasından bakınca gördüm: Ali, yayan gidiyor." (TörN. 1910, 43)

Ul şundıy divana: Hiçbir närsädän ḳurḳmıy. "O, onun gibi deli: Hiçbir şeyden korkmuyor." (TörN. 1910, 43)

ʿAlī şulḳadär açulandı: İriniläri ṭaltıradı. "Ali o kadar öfkelendi: Dudakları titredi." (TörN. 1910, 44)

Alīniŋ yörtı şundıy yaḫşı işlägän: Göya bir säray bulġan. "Ali'nin evi onun gibi güzel yapılmış: Sanki bir saray olmuş." (TörN. 1910, 44)

Ä. Hadi Maksudî, *taʿkīb*[988] terimiyle belirttiği cümle türünü, "İlk cümleden sonra gelen ve anlam bakımından ilk cümleyi takip eden ikinci cümleye denir." şeklinde tanımlar ve şu cümleleri örnek verir:

---

[986] Açıklama cümlesi olarak da adlandırılan bu cümle türü, Arap gramerinde "müphem bir mânâyı açıklayan veya ayrıntılarını belirten cümle" şeklinde tanımlanmaktadır. ör. *İnsanlar insanlar içindir: yâni bir kısmı ötekine hizmet eder.* (bk. Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXIX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 221.)

[987] *Tafsīl*: "Etrafıyla, etraflı olarak bildirme, uzun uzadıya anlatma, açıklama." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 1013.)

[988] *Taʿkīb*: "Yaklaşma." (bk. Ahmet Cevat Emre, *Türkçe Sarf ve Nahiv, EskiLisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*, Haz.: Gülden Sağol, Erdal Şahin, Nurgül Yıldız, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 849, Ankara, 2004, s. 293.)

İlk ʿAlī kildi, soŋra Välī kildi. "İlk önce Ali geldi, daha sonra Veli geldi." (TörN. 1910, 45)

Başda ʿAlī kürdi, andan soŋ Välīdä kürdi. "Önce Ali gördü, ondan sonra Veli gördü." (TörN. 1910, 45)

Ä. Hadi Maksudî, *rivāyät* [989] olarak adlandırdığı cümle türünü, "Nakledilen cümlelere denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleleri örnek verir:

ʿAlī äytdi: -Välī yaḫşı kişi- didi. "Ali söyledi: -Veli iyi kişi.- dedi." (TörN. 1910, 45)

ʿAlī: Välī yaḫşı kişi, dip äytdi. "Ali: Veli iyi kişi, diye söyledi." (TörN. 1910, 45)

ʿAlī söyliy: -Bu iş fāidälı bulmas.- diy. "Ali söylüyor: -Bu iş faydalı olmaz.- diyor." (TörN. 1910, 45)

ʿAlī : -Bu iş fāidälı bulmas.- dip uyladı. "Ali: -Bu iş faydalı olmaz.- diye düşündü." (TörN. 1910, 45)

Ä. Hadi Maksudî, *möʿtäriżä*[990] terimiyle karşıladığı cümle türünü, "Bir cümlenin içinde söylenen ara cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleleri örnek verir:

ʿAlī, min uylıym, yaḫşı kişidir. "Ali, ben düşünüyorum, iyi kişidir." (TörN. 1910, 45)

ʿAlī bu (y)ılda (ul bıltırda bulġan idi) türä buldı. "Ali bu yıl da (o, geçen yılda olmuştu) başkan oldu." (TörN. 1910, 45)

Ä. Hadi Maksudî, *ḳıyas*[991] terimiyle belirttiği cümle türünü, "*(ḳarağanda)* sözünden önce söylenen cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleyi örnek verir:

---

[989] *Rivāyet*: "1. Söylenti, bir haber, söz veya hâdisenin hikâyesi. 2. Hikâye edilen bir haber, söz veya hâdise." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 895.)

[990] Bu cümle türü Arap gramerinde *iʿtirāżī cümle* olarak adlandırılmaktadır. Arap gramer anlayışına göre bu cümle türü, bir cümlenin ögeleri veya birbirine bağlı iki cümle arasında bulunur. Örneğin "*Günde iki sayfa okursan –ki bu sana güç değildir-, kitabı iki ay içinde bitirirsin.*" cümlesinde kısa çizgilerle ayırt edilmiş olan ara cümle *iʿtirāżī cümle*dir. (bk. Mehmet Maksudoğlu, *Arapça Dilbilgisi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXIX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969, s. 220.)

[991] *Ḳıyas*: "1. Bir şeyi başka başka bir şeye benzeterek hüküm verme, bu yolda verilen hüküm, bir tutma. 2. Karşılaştırma, örnekseme. 3. Umûm kaideye uyma vd." (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 518.)

ʿAlī kilgängä ḳaraġanda Välī kilü artıġraḳ. "Ali'nin gelmesine oranla Veli'nin gelmesi çok gereksiz." (TŏrN. 1910, 46)

Ä. Hadi Maksudî, *binā* [992] terimiyle belirttiği cümle türünü, "*(ḳaraġanda)* sözünden önce söylenen cümlelerin bazılarına denir." şeklinde tanımlar ve şu cümleyi örnek verir:

ʿAlī söylägängä ḳaraġanda, Välī bay kişidir. "Ali'nin söylediğine göre, Veli zengin kişidir." (TŏrN. 1910, 46)

Ä. Hadi Maksudî, *maʿtūf* [993] olarak adlandırdığı cümle türünü, "(*dä, daḫı, vä, häm, yänä)* gibi bağlama edatlarıyla bir cümleye eklenen cümlelere denir." şeklinde tanımlar ve şu cümlelerle örneklendirir:

ʿAlī kildi, Välī dä kildi. "Ali geldi, Veli de geldi." (TŏrN. 1910, 46)

ʿAlī kildi häm Välī kildi. "Ali geldi ve Veli geldi." (TŏrN. 1910, 46)

ʿAlī bilmiy, Välī daḫı bilmiy. "Ali bilmiyor, Veli de bilmiyor." (TŏrN. 1910, 46)

ʿAlī kitdi yänä Välī kitdi. "Ali gitti yine Veli de gitti." (TŏrN. 1910, 46)

Ä. Hadi Maksudî, *ŏzın ḳayd* "uzun tümleç" terimiyle belirttiği cümle türünü, "Kendileri cümle olmasalar da bazen cümle gibi kabul edilen tümleçlere denir." şeklinde tanımlar ve şu cümleler örneklendirir:

ʿAlī äytüvimä ḳaraġanda, Välī bay kişidir."Ali'nin söylediğine göre, Veli zengin kişidir." (TŏrN. 1910, 47)

ʿAlī kilgänçi, Välī kilsün. "Ali geleceğine, Veli gelsin." (TŏrN. 1910, 47)

ʿAlī uġlına kürä, Välī uġlı ütkänräk kürinä. '"Ali'nin oğluna göre Veli'nin oğlu daha yaşlı görünüyor." (TŏrN. 1910, 47)

Ä. Hadi Maksudî'nin çalışmasında incelediği birleşik cümle türlerinin dönemindeki diğer Tatar gramercilerin bu konuda uyguladıkları genel anlayıştan farklı olduğunu görüyoruz. Yazarın belirttiği birleşik cümle türlerinden sadece *şarṭ cŏmlä*, dönem gramercilerinden Kayyum Nasırî'nin *fiʿl-i şarṭ vä cäzā-yı şarṭ*

---

[992] *Binā*: "1. Yapı. 2. Ev. 3. Yapma, kurma." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 107.)
[993] *Maʿtūf*: "1. Eğilmiş, bir tarafa doğru çevrilmiş. 2. Birine isnadolunmuş, yöneltilmiş." (bk. Ferit Devellioğlu, a.g.e., s. 587.)

cŏmlälärı̆ "Şart ve karşılık cümleleri" terimiyle ve Galimcan İbrahim'in *şart cŏmlä* terimiyle belirttiği cümle türüyle benzeşmektedir. Yine onun birleşik cümle türü olarak gösterdiği bazı cümlelerin de yapılarına göre birer basit cümle olduğu söylenebilir. O, aslında cümlenin bir ögesini oluşturan bazı kelime gruplarını da ayrı birer cümle türü (ör. *säbäp*, *ḥāl*, *tavṣīf*) olarak ele almış, bu sebeple de birleşik cümle sayısını olduğundan çok fazla sayıda göstermiştir.

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi gramercilerinden Kayyum Nasırî ve Ä. Hadi Maksudî, cümle türlerini sınıflandırırken bu türlerin yapı ve anlam bakımından hangi esaslara göre belirlenmesi gerektiği konusunda herhangi bir bilgi vermemişlerdir. İncelediğimiz bu dönem Tatar gramerleri içinde sadece Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdı̆lbädig'in çalışmalarında basit cümle türlerinin belirlenmesinde bazı esasların dikkate alındığını görüyoruz. Bu gramercilerden Galimcan İbrahim, basit cümle türlerini, yapı bakımından cümlede öznenin bulunup bulunmamasına, cümle ögelerinden birinin düşüp düşmemesine göre ve cümleden anlaşılan hâl ve manaya göre inceler. M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdı̆lbädig'in çalışmalarında da cümle türleri belirlenirken bunlara dikkat edilmiştir. Ayrıca bu esaslara ek olarak cümleler, yükleminin olumlu veya olumsuz anlam taşımasına göre de sınıflandırılmıştır.

Galimcan İbrahim'in incelediği basit cümle türleri şunlardır:

1. Cümlede öznenin bulunup bulunmamasına göre cümle türleri:
   1.a. *İyäsı̆z cŏmlä* "Öznesiz cümle",
   1.b. *İyälı̆ cŏmlä* "Özneli cümle",
2. Cümle ögelerinden birinin düşüp düşmemesine göre cümle türleri[994]:
   2.a. *Kim cŏmlä* "Kesik cümle",
   2.b. *Bŏtı̆n cŏmlä* "Tam cümle",
3. Cümleden anlaşılan hâl ve manaya göre cümle türleri:
   3.a. *Sŏal cŏmläsı̆* "Soru cümlesi",
   3.b. *İstäv cŏmläsı̆* "İstek cümlesi",

[994] Galimcan İbrahim'in cümle ögelerinden birinin düşüp düşmemesine göre incelediği cümle türlerinden *kim cŏmlä* "kesik cümle" ve *bŏtı̆n cŏmlä* "tam cümle", Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinden B. M. Miftaḫov'un *Tatar Tı̆lı̆* (Kazan, 1981, s. 73) adlı çalışmasında *gadi cŏmlä* "basit cümle" türlerinden biri olarak sırasıyla *kim cŏmlä* "kesik cümle" ve *tam cŏmlä* "tam cümle" terimleri kullanılarak incelenmiştir.

3.c. *Nidā cŏmläsĭ* "Ünlem cümlesi",

3.d. *Ḫäbär (ḥikäyä) cŏmläsĭ* "Haber (hikâye) cümlesi" (TN. 1911, 33-37).

Galimcan İbrahim, cümlede öznenin bulunup bulunmamasına göre ikiye ayırdığı cümle türlerinden ilki olan *iyäsĭz cŏmlä* "öznesiz cümle"yi "Öznesi olmayan cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için verdiği örnekler şunlardır:

Ṭuŋdıra. "Donduruyor." (TN. 1911, 33)

Yaḳtıra. "Yaktırıyor." (TN. 1911, 33)

Ḳarangılandı. "Karanlık oldu." (TN. 1911, 33)

Ṣuvıtdı. "Soğuttu." (TN. 1911, 33)

Öşŏtä. "Üşütüyor." (TN. 1911, 33)

Ayazur. "Ayazlanır." (TN. 1911, 33)

Galimcan İbrahim, *iyälĭ cŏmlä* "özneli cümle" olarak adlandırdığı cümle türünü "Öznesi söz içerisinde zikredilen veya düşmüş olsa da kolayca anlaşılabilen cümleye denir." şeklinde tanımlar (TN. 1911, 34). Bu cümle türü için ise, şu cümleleri örnek olarak gösterir:

Sinĭŋ kitābıŋ barmı? "Senin kitabın var mı?" (TN. 1911, 18)

Anıŋ atası kilgän. "Onun babası gelmiş." (TN. 1911, 18)

Dŏnyanıŋ maturlıġı artdı. "Dünyanın güzelliği arttı." (TN. 1911, 18)

Öç dürt büri bĭrsĭ ṣŏnara bĭrsĭ ḳaça. "Üç dört kurt biri avlar biri kaçar." (TN. 1911, 18)

Yaltıra ḳulındaġı altın taraḳ. "Parlıyor elindeki altın tarak." (TN. 1911, 18)

Öç kĭşĭ kildĭ. "Üç kişi geldi." (TN. 1911, 18)

Uḳuġan adäm ḫur bulmas. "Okumuş adam hor görülmez." (TN. 1911, 18)

Kiläçäk kĭşĭlär bar. "Gelecek kişiler var." (TN. 1911, 18)

Bĭtĭräsĭ işĭm bar. "Tamamlanacak işim var." (TN. 1911, 18)

Alası närsäm bar. "Alacak şeyim var." (TN. 1911, 18)

Bŏtĭn avıl taŋ. "Bütün köy hayran." (TN. 1911, 18)

Mŏnda yätim yäş sabıynıŋ muŋlı yäşĭ tügĭlgän. "Burada yetim sabinin üzüntülü göz yaşı dökülmüş." (TN. 1911, 18)

Ḳış ütĭp bara. "Kış geçip gidiyor." (TN. 1911, 22)

Min bĭr märtäbädä yaza almadım. “Ben bir defa bile yazamadım.” (TN. 1911, 22)

Änilär miŋa külmäklär, çäkçäklär, maylar, ballar ḥäzĭrläy başladılar. “Anneler bana gömlekler, hamur işleri, yağlar, ballar hazırlamaya başladılar.” (TN. 1911, 22)

Balalar! Sĭz dŏnyanıŋ iŋ räḥät kŏnlärĭndä bulınmaḳtasız, bunı ḫäṭĭrläŋĭz! “Çocuklar! Siz dünyanın en rahat günlerinde bulunmaktasınız, bunu hatırlayınız.” (TN. 1911, 23)

Galimcan İbrahim’in *kim cŏmlä* “kesik cümle” olarak adlandırdığı cümle türü, çalışmasında “Cümle ögelerinden birinin düşürüldüğü cümleye denir.” şeklinde tanımlanmış ve şöyle örneklendirilmiştir:

Abzıy ḳaytdımı? Ḳaytdı. “Ağabey geri döndü mü? Döndü.” (TN. 1911, 34)

Kĭm kildĭ? Äti. “Kim geldi? Baba.” (TN. 1911, 34)

Sĭz ḳayçan ḳaytdıŋız ? Kiçä. “Siz ne zaman geri döndünüz ? Dün.” (TN. 1911, 35)

Sĭz kiçä kiç abzıylar bĭlän buldıŋızmı? Äyĭ. “Siz dün akşam ağabeylerle oldunuz mu? Evet.” (TN. 1911, 35)

Galimcan İbrahim, *bŏtĭn cŏmlä* “tam cümle” türünü, “Ögelerinden hiçbirinin düşmediği cümlelere denir.” şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için verdiği örnekler şunlardır:

Kĭm kildĭ? Äti kildĭ. “Kim geldi? Baba geldi.” (TN. 1911, 34)

ʿAzīz ʿŏmĭr buşḳa ütä. “Aziz ömür boşa geçiyor.” (TN. 1911, 35)

Ḳaçma, ḳaçma, ṭuḳta, ṭuḳta ay ḳaraḳ! “Kaçma, kaçma, dur, dur, ey hırsız!” (TN. 1911, 35)

Galimcan İbrahim, cümleden anlaşılan hâl ve manaya göre belirttiği ve *sŏal cŏmläsĭ* “soru cümlesi” olarak adlandırdığı cümle türünü “Cümlenin manasından soru anlaşılır. Bu tür cümlelerin sonuna her zaman soru işareti konur.” şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şunlar örnek verilir:

Ḳayda ḳaldırdıŋ matur fäs, ul yĭfäk çuḳlarıŋnı? “Nereye kaldırdın güzel fes, o ipek püsküllerini ?” (TN. 1911, 36)

Galimcan İbrahim, *istäv cŏmläsı̆* "istek cümlesi" şeklinde adlandırdığı cümle türü için "Bir şey hakkında buyurma, talep etme, isteme anlaşılan cümlelere denir." tanımını yapar. Şu cümle ile örneklendirir:

Yaz, ʿazīz uġlım, ḳara taḳtanı sız, aḳ bur bı̆län! "Yaz, aziz oğlum, kara tahtanı çiz, beyaz tebeşir ile." (TN. 1911, 36)

Galimcan İbrahim, *nidā cŏmläsı̆* "ünlem cümlesi":şeklinde adlandırdığı cümle türü için "Cümle haber veya hikâye cümlesi olsa ve derin bir hisle söylense ünlem cümlesi olur." tanımını yapar ve şöyle örneklendirir:

Ah ägär bu küŋlı̆m ütkı̆n sŏŋgı̆ya ŏḳ bulsa idı̆! "Ah, keşke bu gönlüm keskin süngü veya ok olsaydı !" (TN. 1911, 37)

Galimcan İbrahim, *ḫäbär (ḥikäyä) cŏmläsı̆* "haber (hikâye) cümlesi" türünü, "Bir şey hakkında haber veren veya hikâye anlatan cümlelerdir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şunları örnek verir:

İşı̆tdı̆m min kiçä. "İşittim ben gece." (TN. 1911, 36)

Bı̆räv cırlıy. "Biri şarkı söylüyor." (TN. 1911, 36)

Ul bardı. "O, gitti." (TN. 1911, 36)

Kärīm kilgän. "Kerim gelmiş." (TN. 1911, 36)

Ṣādıḳ ḳaytaçaḳ. "Sadık geri dönecek." (TN. 1911, 36)

Şäkı̆rd zur. "Öğrenci büyük." (TN. 1911, 36)

Diŋgı̆z ḳurḳınıç. "Deniz korkunç." (TN. 1911, 36)

Galimcan İbrahim'in cümlede öznenin bulunup bulunmamasına göre *iyäsı̆z cŏmlä* "öznesiz cümle" ve *iyälı̆ cŏmlä* "özneli cümle" şeklinde incelediği cümle türlerine M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdı̆lbädig'in çalışmalarında da rastlanmaktadır.[995] Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdı̆lbädig'in cümlenin ana ögelerinden özneyi dikkate alarak basit cümleyi bu şekilde ikiye ayırmaları konusunda Rus gramer anlayışından etkilendikleri söylenebilir. Çünkü Rusçanın cümle bilgisinin incelendiği çalışmalarda basit cümle türleri açıklanırken ilk olarak cümlede öznenin bulunup bulunmasına bakılır. Öznenin bulunduğu cümleler ya da öznenin anlaşıldığı cümleler *obobtşyonno-liçnoe predlojeniye* "genel-şahıslı cümle", özne kullanılmayan

[995] M. Kŏrbangali, Ḫ. Gabdı̆lbädig, *Ana Tı̆lı̆ Naḥvi*, Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919, s. 35.

ve öznenin anlaşılmadığı yalın durumdaki cümleler ise, *bezliçnoe predlojeniye* "şahıssız cümle" olarak adlandırılır.[996]

Yine cümleden anlaşılan hâl ve manaya göre cümle türlerini Galimcan İbrahim, *söal cömläsi* "soru cümlesi", *istäv cömläsi* "istek cümlesi", *nidā cömläsi* "ünlem cümlesi" ve *xäbär (xikäyä) cömläsi* "haber (hikâye) cümlesi" olarak dörde ayırırken M. Körbangali ve Ğ. Gabdilbädig, *sörav cömlä* "soru cümlesi", *öndäv cömlä* "ünlem cümlesi", *xikäyä cömläsi* "hikâye cümlesi" şeklinde üçe ayırır.[997] Onların çalışmasında *istäv cömläsi* "istek cümlesi" ayrı bir cümle türü olarak incelenmemiştir.

Galimcan İbrahim, M. Körbangali ve Ğ. Gabdilbädig'in çalışmalarında basit cümlelerin bildirdiği anlama göre hikâye, soru ve ünlem cümlesi şeklinde türlere ayrılması özelliği Rus gramer anlayışına hastır. Çünkü, Rus gramerlerinde herhangi bir olayı anlatan cümlelere *povestvovatelnoe predlojeniye* "hikâye cümlesi", içinde soru ifadesi bulunan cümlelere *voprositelnoe predlojeniye* "soru cümlesi", duyguları ifade eden cümlelere de *vosklitsatelnoe predlojeniye* "ünlem cümlesi" denir.[998] Bu bakımdan Galimcan İbrahim, M. Körbangali ve Ğ. Gabdilbädig'in Rus gramer anlayışından etkilendikleri söylenebilir.

Galimcan İbrahim, basit cümlelerin yanı sıra birleşik cümleleri de ele alır. Çalışmasında öncelikle birleşik cümlelerin yapı özellikleri dikkate alınarak basit bir cümle tasnifi yapan Galimcan İbrahim, birleşik cümleyi yapılarına göre şu gruplara ayırır:

1. *Baş cömlä* "Ana cümle",
2. *İyärçen cömlä* "Yan cümle"[999].

---

[996] Ayşe Pamir Dietrich, *Rusça Gramer (Grammatika Russkogo Yazıka),* Kapadokya Kitabevi, Ankara, 2006, s. 399-400; Zülfiye Elay Veliyeva, *Türkçe Açıklamalı Rusça Dilbilgisi (Grammatika Russkogo Yazıka),* 2. baskı, Gökçe Kitabevi, Ankara, 2006, s. 330-331.

[997] M. Körbangali, Ğ. Gabdilbädig, *Ana Tili Naḫvi*, Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919, s. 37.

[998] Zülfiye Elay Veliyeva, *Türkçe Açıklamalı Rusça Dilbilgisi (Grammatika Russkogo Yazıka),* 2. baskı, Gökçe Kitabevi, Ankara, 2006, s. 283.

[999] Bu cümle türünün özelliği, birleşik cümle kuruluşundaki görevi, çeşitli özellikleri ve Tatar Türkçesinin cümle yapısında bulunup bulunmadığı konusu, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramercileri tarafından açıklanmaya çalışılmıştır. (bk. G. Ğ. Alparov, "Tatar Tilendä İyärçen Cömlälär Barmı?", *Sovet Ädäbiyatı*, No: 2, Kazan, 1937, s. 50-51; S. Safuanov, "Tatar Tilenda İyärçen Cömlälärneŋ Kayber Üzençälikläre Karata", *Sovet Mäktäbi,* No: 6, Kazan, 1954, s. 67-71.)

Galimcan İbrahim, *baş cŏmlä* "ana cümle" için, "yan cümlenin bir öge olarak kullanıldığı asıl cümle" (TN. 1911, 39); *iyärçĭn cŏmlä* "yan cümle" için ise, "bir cümlenin ikinci bir cümleye öge olduğu cümle" (TN. 1911, 38) tanımını yapar.

Galimcan İbrahim, yan cümleleri de beş türe ayırarak inceler. Çalışmasında belirttiği yan cümle türleri şunlardır:

1. *Vaḳıt cŏmlä* "zaman cümlesi",
2. *Räviş cŏmlä* "tarz cümlesi",
3. *Säbäp cŏmlä* "sebep cümlesi",
4. *Tämāmlıḳ cŏmlä* "nesne cümlesi",
5. *Ayırġıç cŏmlä* "tamlayan cümlesi".

Galimcan İbrahim, *vaḳıt cŏmlä* "zaman cümlesi" olarak adlandırdığı yan cümle türünü "Ana cümleden anlaşılan iş veya hâlin hangi zamanda gerçekleştiğini anlatan cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şunları örnek gösterir:

<u>May kirgäç</u>, kŏnlär bigräk maturlanup kitdĭ. "Mayıs girince, günler pek güzelleşerek geçti." (TN. 1911, 40)

<u>İşnĭŋ tŏbĭn aŋlaġançı</u>, sabır itsĭn. "İşin aslını anlayıncaya kadar sabretsin." (TN. 1911, 40)

<u>Anlar kilüp kirüv bĭlän</u>, bŏtĭn mäclĭsnĭŋ tŏsĭ üzgärdĭ. "Onların gelip girmeleri ile meclisin rengi değişti." (TN. 1911, 40)

Ḳŏşlar, <u>küz yitkänçi</u>, munda bulur. "Kuşlar sonbahar gelinceye kadar burada olur." (TN. 1911, 40)

<u>Öçĭsĭ çıḳġança</u> baraçaḳlar idĭ. "Üçü çıkıncaya kadar gideceklerdi." (TN. 1911, 40)

Galimcan İbrahim, *räviş cŏmlä* "tarz cümlesi" olarak adlandırdığı cümle türünü "Nasıl? Ne şekilde? Ne tarzda? Niçin? gibi sorulara cevap veren yan cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleleri örnek verir:

<u>Min, bizgäk ṭŏṭḳan kĭşĭ kĭbi</u>, ḳaltıra başladım. "Ben, sıtma olmuş bir kişi gibi, titremeye başladım." (TN. 1911, 43)

<u>Kiygän kiyĭm niçäk ṭuza</u>, yäş ʿömĭr şulay uza. "Giyilmiş elbise nasıl eskirse, genç ömür de öyle geçer." (TN. 1911, 43)

Ṣalīḥ babay, bizgä birär ḥikāyät süyläsänä indi dip, yaluna başlay idik. "Salih dede, bize bir hikâye anlat şimdi diye, biraz yalvarmaya başlardık." (TN. 1911, 44)

Niçik barsaŋ, şulay ḳaytursıŋ. "Nasıl gidersen, öyle geri dönersin." (TN. 1911, 44)

Täŋri yazġança bulur. "Tanrının yazdığı gibi olur." (TN. 1911, 44)

Galimcan İbrahim, *säbäp cömlä* "sebep cümlesi" türünü, "Ana cümleye sebep bildirmek amacıyla getirilen yan cümleye denir." şeklinde tanımlayarak şu cümleleri örnek gösterir:

Häva bik matur bulġanġa, räḥätlänip yörïym. "Hava pek güzel olduğu için rahat bir şekilde yürüyorum." (TN. 1911, 41)

Tänim ḳaltıraġanġa, yıġılup töşdim. "Tenim titrediği için yere yığılıp düştüm." (TN. 1911, 41)

Galimcan İbrahim, *tämāmlıḳ cömlä* "nesne cümlesi" türünü, "Ne ve neyi gibi sorulara cevap veren cümlelere denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleyi örnek verir:

Anlar, sizniŋ munda bulaçaġıŋızını bilmädilär. "Onlar, sizin burada olacağınızı bilmediler." (TN. 1911, 42)

Galimcan İbrahim, yan cümlelerden *ayırġıç cömlä* "tamlayan cümlesi" şeklinde adlandırdığı cümle türünü, "Nasıl ve hangi gibi sorulara cevap olan cümleye denir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için şu cümleyi örnek verir:

Kärim barası şähär mundan üç könlik yuldır. "Kerim'in gideceği şehir buradan üç günlük yol uzaklığındadır." (TN. 1911, 43)

Galimcan İbrahim'in yan cümle olarak belirttiği cümle türlerine M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdilbädig'in çalışmalarında da rastlanmaktadır. Onların cümle tasnifine baktığımızda benzer şekilde yan cümlelerin *tämāmlıḳ cömlä* "nesne cümlesi", *iyä cömlä* (özne cümlesi), *ayırġıç cömlä* "tamlayan cümlesi", *ḫäbär cömlä* "yüklem cümlesi", *ḥäl cömlä* "hâl cümlesi, zarf cümlesi" (*urın ḥäli cömläsi* "yer zarfı cümlesi", *vaḳıt ḥäli cömläsi* "zaman zarfı cümlesi", *rävïş ḥäli cömläsi* "tarz cümlesi", *maḳṣad ḥäli cömläsi* "maksat cümlesi", *säbäp cömlä* "sebep cümlesi") şeklinde gruplandırdıklarını görürüz. Sadece M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdilbädig,

Galimcan İbrahim'in başlı başına bir grup olarak ele aldığı *vaḳıt cŏmlä* "zaman cümlesi", *räviş cŏmlä* "tarz cümlesi" ve *säbäp cŏmlä* "sebep cümlesi" türlerini, *ḥäl cŏmlä* "hâl cümlesi, zarf cümlesi" başlığı altında inceler.[1000]

Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında birleşik cümle kuruluşunda kullanılan yan cümleleri, nesne cümlesi (*tämāmlıḳ cŏmlä*), tamlayan cümlesi (*ayırġıç cŏmlä*), sebep cümlesi (*säbäp cŏmlä*), tarz cümlesi, (*räviş cŏmlä*, *räviş ḥälĭ cŏmläsĭ*), zaman cümlesi veya zaman zarfı cümlesi, (*vaḳıt cŏmlä, vaḳıt ḥälĭ cŏmläsĭ*) gibi türlere ayırarak incelenme konusunda da Rus gramer anlayışından etkilendiklerini söyleyebiliriz. Çünkü, Rus gramerinde de yan cümleler, *dopolnitelnıe pridatoçnıe predlojeniye* "ek yan cümle", *opredelitelnoe pridatoçnıe predlojeniye* "belirtili, niteleyici yan cümle", *pridatoçnoe dopolnitelnoe predlojenie* "nesne yan cümle", *pridatoçnoe mesta* "yer belirten yan cümle", *pridatoçnoe vremennoe predlojeniye* "zaman belirten yan cümle", *pridatoçnoe obraza deystviya* "durum belirten yan cümle", *pridatoçnoe priçinı* "sebep belirten yan cümle", *pridatoçnoe uslovnoe* "şart belirten yan cümle", *pridatoçnoe sledstviya* "sonuç belirten yan cümle" gibi pek çok türe ayrılarak incelenirler.[1001] Bu bakımdan Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in birleşik cümle konusunda yan cümle türlerini tasnif ederken Rus gramerindeki yan cümle türlerinden bazılarını seçerek Tatar Türkçesinin yan cümle türlerinin özelliklerini açıklamaya çalışmışlardır.

Galimcan İbrahim'in çalışmasında, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında incelenen yan cümle türlerine ek olarak bir de *şarṭ cŏmlä* "şart cümle" türü ele alınmıştır. O, bu cümle türünü birleşik cümle ya da yan cümle türlerinden ayırarak başlı başına bir cümle türü olarak açıklamıştır. *Şarṭ cŏmlä* "şart cümle" için "ana cümleden anlaşılan hâl ve mananın ikinci bir şeye bağlandığını gösteren cümle" tanımını yapan Galimcan İbrahim, örnek olarak da şu cümleleri belirtir:

[1000] M. Kŏrbangali, Ḫ. Gabdĭlbädig, *Ana Tĭlĭ Naḥvi*, Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919, s. 46-48.

[1001] Ayşe Pamir Dietrich, *Rusça Gramer (Grammatika Russkogo Yazıka),* Kapadokya Kitabevi, Ankara, 2006, s. 414-431; -----, *Rusça-Türkçe Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayını, No: 383, Ankara, 2001, s. 95-96; Zülfiye Elay Veliyeva, *Türkçe Açıklamalı Rusça Dilbilgisi (Grammatika Russkogo Yazıka)*, 2. baskı, Gökçe Kitabevi, Ankara, 2006, s. 379-406.

Cırlar yazam, ägär miŋa ḳŏllar kŏčĭ birsä. “Eğer bana kol gücü verirse, şarkılar yazarım” (TN. 1911, 45)

Ul kilsä, biz ḳayturmız. “O, gelirse, biz gideriz.” (TN. 1911, 45)

Galimcan İbrahim’in *şarṭ cŏmlä* “şart cümle” olarak belirttiği bu cümle türü, dönem gramercilerinden Ä. Hadi Maksudî’nin çalışmasında, *şarṭ* “şart” başlığı altında *mŏṭlaḳ şarṭ* terimiyle karşılanmıştır (TŏrN. 1910, 36).

Galimcan İbrahim, “bir işe sebep ve şart olan hâlin karşı veya zıt yönünü, gerçekleşmediğini anlatan cümleler” olarak tanımladığı cümle türünü ise, *kirĭcŏmlä* “ters cümle”[1002] olarak adlandırır. O, bu cümle türü için çalışmasında şu cümleleri örnek verir:

Çaḳırsam da kilmädĭ. “Çağırsam da gelmedi.” (TN. 1911, 46)

Bay bulsa da nāçār ṭŏra. “Zengin olsa da kötü yaşıyor.” (TN. 1911, 46)

Galimcan İbrahim’in *kirĭcŏmlä* “ters cümle” olarak belirttiği cümle türü, Ä. Hadi Maksudî’nin çalışmasında *maʿṭūf şarṭ* olarak adlandırılmış ve şu cümle örnek verilir:

Gärçä ʿAlī kilsä dä Välī kilmäs. “Gerçi Ali gelse de Veli gelmez.” (TŏrN. 1910, 36)”

Ä. Hadi Maksudî, *mŏṭlaḳ şarṭ* ve *maʿṭūf şarṭ* cümleleri için herhangi bir tanım yapmadan sadece örnek cümleler belirtir. Galimcan İbrahim ve Ä. Hadi Maksudî’nin çalışmalarında ayrı bir cümle türü olarak ele alınan bu cümleler, Kayyum Nasırî’nin çalışmasında ise, *fiʾl-i şarṭ vä cäzā-yı şarṭ cŏmlälärĭ* “şart ve karşılık cümleleri” başlığı altında incelenmiştir. Kayyum Nasırî de Ä. Hadi Maksudî gibi hiçbir tanım ya da açıklama yapmadan örnek cümleleri sıralamıştır. Kayyum Nasırî’nin çalışmasında belirtilen örnek cümleler şunlardır:

Sin bŏyırsaŋ min işlärmĭn. “Sen buyurursan ben yaparım” (Änmüzäc 1895, 79)

Ul çaḳırsa min barurmĭn. “O, çağırırsa ben giderim” (Änmüzäc 1895, 79)

[1002] *Kirĭcŏmlä* “ters cümle”, Tatar Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğünde, yan cümleli birleşik cümlenin bir türü olarak belirtilmiş ve “ana cümlede söylenen düşüncenin aksini bildiren cümle” şeklinde açıklanmıştır. (bk. *Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ-II*, SSSR Fännär Akademiyasĭ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsĭmĭndägĭ Tĭl, Ädäbiyät häm Tarih İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 102.)

Sin anı bı̆lsäŋ dä itmässı̆m. "Sen onu bilsen de yapmazsın." (Änmüzäc 1895, 79)

Bu kitāb kirāk bulmasa min anı yazmas idı̆m. "Bu kitap gerekli olmasaydı ben onu yazmazdım." (Änmüzäc 1895, 79)

Galimcan İbrahim, birleşik cümle türünün yapılış yöntemleri hakkında, dönemindeki diğer gramercilerden farklı olarak ilk kez bilgi veren Tatar gramercisidir. Çalışmasında *ḳŏşma cŏmlä* terimiyle belirtilen birleşik cümle türünün kuruluşu için iki yöntem belirtilir. Bunlar:

1. *İyärtü* "Ekleme, sıralama",
2. *Tä'līf*[1003] "Bağlama".

Galimcan İbrahim'in birleşik cümle kuruluş yöntemlerini bu şekilde gruplandırmada Rus gramer anlayışından etkilendiğini söyleyebiliriz. Çünkü basit cümleleri sıralama ve bağlama ilgisine göre birleşik cümle kuruluşunda kullanma, bu dönem Rus gramerlerinde yaygın olarak kullanılan bir anlayıştır. Rus gramerlerinde, birleşik cümleleri, bu özelliğine dikkat ederek tasnif etme, birkaç istisna dışında pek çok Rus dilcisi tarafından uzun yıllar kullanılan en yaygın yöntem olmuştur.[1004] Yapı bakımından birleşik cümleler, günümüz Rus gramerlerinde de aynı şekilde bu iki yöntem kullanılarak *slojnosoçinennoe* "birleşik" ve *slojnopodçinennoe* "karmaşık" olmak üzere iki grup altında toplanmaktadır.[1005] Rus gramer terminolojisinde bu şekilde oluşturulan birleşik cümlelere *slojno-soçinennoe predlojenie* "bağımsız-birleşik cümle" ve *slojno-podçinennoe predlojenie* "bağımlı-birleşik cümle" denilmektedir.[1006]

[1003] *Te'līf*: "Uzlaştırma, barıştırma." (bk. Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003, s. 1070.)

[1004] M. N. Peterson, Rusçadaki birleşik cümleleri kuruluşlarını katılan basit cümlelerin bağımlı veya bağımsız olarak birbirine eklenme ya da sıralanma ilişkilerine göre tasnif etmenin doğru olmadığını belirtir ve bunu ispatlamaya çalışır. (bk. M. N. Peterson, *Oçerki Sintaksisa Russkogo Yazıka*, Harkov, 1923, s. 32.) V. A. Bogoroditskiy ise, bu yöntemleri kabul etmekle birlikte konuşma dilindeki birleşik cümle çeşitliliğini sadece bu yöntemlere göre oluşturulmuş iki birleşik cümle türüyle sınırlandırmanın mümkün olmayacağını belirtir. (bk. V. A. Bogoroditskiy, *Obtşiy Kurs Russkoy Grammatiki*, Moskva-Leningrad, 1935, s. 229.) V. V. Vinogradov da birleşik cümleleri tasnif etmede bu iki yöntemin yeterli olmadığını belirtir ve V. A. Bogoroditskiy'nin görüşüne katılır. (bk. V. V. Vinogradov, *Grammatika Russkogo Yazıka, Çast I*, Moskva, 1954, s. 105.)

[1005] Ayşe Pamir Dietrich, *Rusça Gramer (Grammatika Russkogo Yazıka),* Kapadokya Kitabevi, Ankara, 2006, s. 409.

[1006] Zülfiye Elay Veliyeva, *Türkçe Açıklamalı Rusça Dilbilgisi (Grammatika Russkogo Yazıka),* 2. baskı, Gökçe Kitabevi, Ankara, 2006, s. 361-371.

Çalışmada *iyärtü*, olarak adlandırılan birleşik cümle oluşturma yöntemi, "yan cümlenin çeşitli zarf-fiiller kullanılarak ana cümleye eklenmesi" (TN. 1911, 49), *tä'līf* ise, "basit yapıdaki çeşitli cümlelerin bağlaçlar veya virgül ile birbirine bağlanması" (TN. 1911, 50) olarak kısaca açıklanmıştır.

Galimcan İbrahim, *iyärtü* "ekleme" yoluyla kurulmuş birleşik cümleleri şöyle örneklendirir:

Taŋ bĭlĭngäç, yulġa çıġarmız. "Tan ağarınca yola çıkarız."

Yaz yitkänçä ṭŏrdılar. "Yaz bitinceye kadar durdular."

Başı avırtḳanġa sabaḳġa kilä almıy. "Başı ağrıdığı için derse gelemedi."

Bu yollardan *tä'līf* "bağlama" yoluyla çeşitli basit cümlelerin biraraya getirilmesinden dört tür birleşik cümle oluşturulabileceğini belirten Galimcan İbrahim, bu cümle türlerini de şu şekilde tasnif eder:

1. *Bĭrĭk cŏmlä* "Birikmiş cümle",
2. *Ḳarşıḳ cŏmlä* "Karşı cümle",
3. *Bülĭm cŏmlä* "Bölüm cümle",
4. *Dälīl cŏmlä* "Delil cümle" (TN. 1911, 51).

Bu cümle türlerinden *bĭrĭk cŏmlä* "birikmiş cümle" türünü, "Anlamları bakımından birbirine karşı, zıt olmayan cümlelerden yapılan birleşik cümlelerdir." şeklinde tanımlayan Galimcan İbrahim, bu cümle türü için şu cümleyi örnek verir:

Kŏz kildĭ, ḳarangıladı, tagı yäşĭn yaltıradı, tagı yaḳtılık buldı. "Güz geldi, karanlıklaştı, şimşek çaktı, aydınlık oldu." (TN. 1911, 50)

Galimcan İbrahim, *ḳarşıḳ cŏmlä* "karşı cümle" türünü, "Anlamları bakımından birbirine karşı, zıt olan cümlelerden kurulan cümlelerdir." şeklinde tanımlar. Bu cümle türü için çalışmasında verilen örnek cümleler şunlardır:

Min ĭşlim, ä ul ĭşlägänĭ bŏza. "ben yapıyorum, ancak o, yaptıklarımı bozuyor."

Ḫalıḳ uḳıy, ä ul yŏḳlıy. "Halk okuyor, ancak o, uyuyor."

Yana disäŋ, yalḳını yuḳ, yalḳınsız yana yŏräk. "Yanıyor desen, ateşi yok, ateşsiz yanıyor yürek." (TN. 1911, 51)

Galimcan İbrahim, *bülĭm cŏmlä* "bölüm cümle" türünü, "Birşeyin birkaç hâlde olması, akla birkaç ihtimalin gelmesi, genel bir doğrudan ayrılmayı, fikirlerdeki çeşitliliği bildiren cümlelerdir." şeklinde tanımlar ve şöyle örneklendirir:

Bügĭn cä sin ḳalursıŋ, cä min kitämäm. "Bu gün ya sen kalırsın ya da ben gidemem." (TN. 1911, 52)

Galimcan İbrahim, *dälīl cŏmlä* "delil cümle" türünü de "Birleşik cümle içine giren cümlelerden biri ikincisine sebep ve delil olan bir hâli anlatırsa bu tür cümlelere denir." şeklinde tanımlamıştır. Bu cümle türü için verilen örnek cümleler şunlardır:

Ṣabırsız bulma küŋĭl, bälā bĭr siŋa tügĭl. "Sabırsız olma gönül, bela bir sana değildir."

Sabaḳḳa bara almıym, çŏnki ĭşĭm bar. "Derse gidemiyorum, çünki işim var." (TN. 1911, 52)

Ceditçilik Dönemi gramercilerinden M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında da Galimcan İbrahim'in çalışmasında olduğu gibi önce yapısına göre basit cümlenin, daha sonra da birleşik cümlenin çeşitli türlere ayrılarak ele alındığını görüyoruz. M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, basit cümlenin türlerini şu esasları dikkate alarak sınıflandırırlar:

1. Yüklemin bildirdiği olumlu veya olumsuz anlama göre cümle türleri:
   1. a. *Barlıḳ cŏmlä* "Olumlu cümle",
   1. b. *Yuḳlıḳ cŏmlä* "Olumsuz cümle",
2. Cümlede öznenin bulunup bulunmamasına göre cümle türleri:
   2.a. *İyälĭ cŏmlä* "Özneli cümle",
   2.b. *İyäsĭz cŏmlä* "Öznesiz cümle",
3. Cümlede yardımcı ögelerin bulunup bulunmamasına göre cümle türleri:
   3.a. *Cäyĭlgän cŏmlä* "Geniş cümle",
   3.b. *Cäyĭlmägän cŏmlä* "Dar cümle",
4. Konuşmacının anlatmak istediği manaya göre cümle türleri:
   4.a. *Sŏrav cŏmläsĭ* "Soru cümlesi",
   4.b. *Öndäv cŏmläsĭ* "Ünlem cümlesi",
   4.c. *Ḥikäyä cŏmläsĭ* "Hikâye cümlesi".

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında yüklemin bildirdiği olumlu veya olumsuz anlama göre incelenen cümle türlerinden *barlıḳ cŏmlä* "olumlu cümle", "Yüklemin bir iş veya hâlin olduğunu, gerçekleştiğini bildirdiği cümledir." şeklinde tanımlanmıştır. Bu cümle türü için verilen örnek cümle şudur:

ʿAlīyaz! "Ali yaz!" (ATN 1919, 34)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında *yuḳlıḳ cŏmlä* "olumsuz cümle" olarak adlandırılan cümle türü, "Taşıdığı anlam bakımından iş veya hâlin gerçekleşmediğini bildiren cümlelerdir." şeklinde tanımlanmıştır. Bu cümle türü için ise, verilen örnek cümle şudur:

Välīyazmıy. "Veli yazmıyor." (ATN 1919, 34)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in cümlede öznenin bulunup bulunmamasına göre inceledikleri cümle türlerinden *iyälĭ cŏmlä* "özneli cümle", çalışmalarında "Özneleri açıkça görülen veya açıkça görülmese de kolayca anlaşılabilen cümlelerdir." şeklinde tanımlanmıştır. Bu cümle türü şu cümleyle örneklendirilmiştir:

İt ŏrĭr, bŏri yŏrĭr, tınma, ıšlä, äy ṣabıy. "İt ürür, kurt yürür, durma, çalış, ey sâbi." (ATN 1919, 35)

Onların *iyäsĭz cŏmlä* "öznesiz cümle" olarak adlandırdıkları cümle türü, "Öznelerinin hangi söz olduğu anlaşılmayan cümlelerdir." şeklinde tanımlanmış ve şu cümleyle örneklendirilmiştir:

Allaġa šŏkŏr, yaḳtırġan. "Allah'a şükür, aydınlanmış." (ATN 1919, 35)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in cümlede yardımcı ögelerin bulunup bulunmamasına göre inceledikleri cümle türlerinden *cäyĭlgän cŏmlä* "geniş cümle", çalışmada kısaca "Yardımcı ögeleri bulunan cümlelerdir." şeklinde tanımlanmıştır. Bu cümle türü için verilen örnek cümle şudur:

Bu kŏn bik ŏšŏtä. "Bu gün çok üşütüyor." (ATN 1919, 36)

Çalışmalarında *cäyĭlmägän cŏmlä* "dar cümle, "Yardımcı ögeleri bulunmayan cümlelerdir." şeklinde tanımlanmıştır. Bu cümle türü için verilen örnek cümle ise, şudur:

Dustım! "Dostum!" (ATN 1919, 36)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in konuşmacının anlatmak istediği manaya göre belirttikleri cümle türlerinden *sŏrav cŏmläsĭ* "soru cümlesi", "Bir şey hakkında soru sorulan cümlelerdir." şeklinde tanımlanır ve şu cümlelerle örneklendirilir:

Äy ḫŏdayım! İndĭ ni işlim? "Ey Allah'ım! Şimdi ne yapayım?" (ATN 1919, 37)

Sin ḳaya bardıŋ? "Sen nereye gittin?" (ATN 1919, 37)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, *öndäv cŏmläsĭ* "ünlem cümlesi" şeklinde adlandırdıkları cümle türü için "Buyurma, isteme, dileme ve pişmanlık bildiren cümlelerdir." tanımını yaparlar. Bu cümle türü için verdikleri örnek cümleler şunlardır:

Atlarġa pĭçän sal! "Atlara ot ver!" (ATN 1919, 37)

Ḳalämnĭ bir! "Kalemi ver!" (ATN 1919, 37)

Ah ägär bu küŋlĭm ütkĭn sŏŋgĭya ŏḳ bulsa idĭ! "Ah, keşke bu gönlüm keskin süngü veya ok olsaydı !" (ATN 1919, 37)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig *ḫikäyä cŏmläsĭ* "hikâye cümlesi"ni "Konuşmacının düşüncesini bildiren ondan bir haber veya hikâye anlatan cümlelerdir." şeklinde açıklarlar. Bu cümle türü için de şunları örnek verirler:

Ul ḳırda häm baḳçada işliy idĭ. "O, kırda ve bahçede çalışıyordu." (ATN 1919, 37)

Ul uṭıra başladı. "O, oturmaya başladı." (ATN 1919, 37)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, yapısına göre birleşik olan bir cümlenin kuruluşunda yer alan yan cümlenin bildirdiği anlama göre de cümle türlerini, şu şekilde sınıflandırırlar:

1. *Tämāmlıḳ cŏmlä* "Nesne cümlesi",
2. *İyä cŏmlä* (Özne cümlesi),
3. *Ayırġıç cŏmlä* "Tamlayan cümlesi",
4. *Ḫäbär cŏmlä* "Yüklem cümlesi",
5. *Ḥäl cŏmlä* "Hâl cümlesi, zarf cümlesi":
    - 5.1. *Urın ḥälĭ cŏmläsĭ* "Yer zarfı cümlesi",
    - 5.2. *Vaḳıt ḥälĭ cŏmläsĭ* "Zaman zarfı cümlesi",
    - 5.3. *Rävĭş ḥälĭ cŏmläsĭ* "Tarz cümlesi",

5.4. *Maḳṣad ḥälǐ cŏmläsǐ* "Maksat cümlesi",

5.5. *Säbäp cŏmlä* "Sebep cümlesi" (ATN 1919, 46-48).

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdǐlbädig'in çalışmalarında *tämāmlıḳ cŏmlä* "nesne cümlesi" olarak belirtilen cümle türü, "Ana cümledeki bir sözü tamamlamak için gelen yan cümlelerdir." şeklinde kısaca açıklanmıştır. Bu cümle türü, şu cümlelerle örneklendirilmiştir:

Min äytdĭm ki bu işnǐ işlämä! "Ben dedim ki, bu işi yapma!" (ATN 1919, 46)

Min bu işnǐ işlämä dip äytdĭm. "Ben bu işi yapma diye söyledim." (ATN 1919, 46)

Min kürdĭm ki yaŋġır yava. "Ben gördüm ki yağmur yağıyor." (ATN 1919, 46)

Kĭmnĭŋ bĭlĭmǐ bar, şunıŋ kadĭrǐ bar. "Kimin bilgisi var, onun değeri var." (ATN 1919, 46)

Ul kĭm bĭlän utırır, mindä şunıŋ bĭlän utırırmın. "O, kiminle otururşa, ben de onunla otururum." (ATN 1919, 46)

Ul kĭmnǐ çaḳırır, mindä anı çaḳırırmın. "O, kimi çağırırsa ben de onu çağırırım." (ATN 1919, 46)

Kĭm miŋa bulışır, mindä aŋa bulışırmın. "Kim bana yardım ederse ben de ona yardım ederim." (ATN 1919, 46)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdǐlbädig, *iyä cŏmlä* (özne cümlesi) şeklinde adlandırdıkları cümle türünü, "Ana cümlenin öznesi olarak gelen yan cümlelere denir." şeklinde tanımlarlar. Bu cümle türü için de şu cümleleri örnek verirler:

Kĭm tırışa, ul bĭlä. "Kim çok çalışırsa o, bilir." (ATN 1919, 47)

İrĭn kĭm, dŏşmānıŋ şul. "Kocan kimse, düşmanın da odur." (ATN 1919, 47)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdǐlbädig, *ayırġıç cŏmlä* "tamlayan cümlesi" türü için, "Ana cümlede yer alan bir sözü belirtmek için hangi ve nasıl sorularına cevap olarak getirilen yan cümlelere denir." tanımını yaparak şu cümleyi örnek verirler:

Bu almanı ĭlĭk nindi kĭşǐ kilsä, şuŋa birĭrsĭz. "Bu elmayı ilk önce kim gelirse ona verirsiniz." (ATN 1919, 47)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, *ẖäbär cŏmlä* "yüklem cümlesi" türünü, "Ana cümleye yüklem olarak getirilen yan cümlelere denir." şeklinde tanımlarlar. Bu cümle türü için çalışmalarında şu cümleler örnek verilmiştir:

Atası nindĭ, balası şunday. "Babası nasılsa, oğlu da onun gibidir." (ATN 1919, 47)

Nindi büläk alıp kilgän, şunday büläk alıp kitär. "Nasıl armağan alıp gelmişse, öyle armağan alıp gider." (ATN 1919, 47)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig çalışmalarında *ẖäl cŏmlä* "hâl cümlesi, zarf cümlesi"nin bir türü olarak incelenen *urın ẖälĭ cŏmläsĭ* "yer zarfı cümlesi", "Ana cümlede bildirilen iş veya hâlin nerede gerçekleştiğini bildiren yan cümlelere denir." şeklinde tanımlanmıştır. Bu cümle şu şekilde örneklendirilmiştir:

Ul ḳaya barır, mindä şunda barırmın. "O nereye giderse, ben de oraya giderim." (ATN 1919, 48)

Ḳaydan kirgän, şundan çıġar. "Nereden girmişse, oradan çıkar." (ATN 1919, 48)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, *vaḳıt ẖälĭ cŏmläsĭ* "zaman zarfı cümlesi" olarak adlandırdıkları cümle türünü, "Ana cümlede bildirilen iş veya hâlin ne zaman gerçekleştiğini bildiren yan cümlelere denir." şeklinde tanımlarlar. Bu cümle için verdikleri örnekler şunlardır:

Ul ḳayçan kilĭr, mindä şul vaḳıtda barırmın. "O, ne zaman gelirse, ben de o zaman giderim." (ATN 1919, 48)

Ul kĭşĭ ülgännĭ işĭtkäç, min bik ḳaygırgan idĭm. "O kişinin öldüğünü duyunca, ben pek üzülmüştüm." (ATN 1919, 48)

Min şähärgä kĭrgändä, kŏyaş çıkkan idĭ. "Ben şehre girdiğimde, güneş çıkmıştı." (ATN 1919, 48)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, *rävĭş ẖälĭ cŏmläsĭ* "tarz cümlesi" için "Ana cümlede bildirilen iş veya hâlin gerçekleşme tarzını bildiren yan cümlelere denir." tanımını yaparak şöyle örneklendiriler:

Ul, östäl arasına utırıp yaza. "O, masa arasına oturarak yazıyor." (ATN 1919, 48)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, *maḳsad ḥälĭ cŏmläsĭ* "maksat cümlesi" için "Ana cümlede bildirilen iş veya hâlin gerçekleşme maksatını bildiren yan cümlelere denir." tanımını yaparlar. Bu cümle türü için de şu cümleyi örnek verirler:

Öydägĭlär ṭınıç bulsınlar öçĭn, min sabaḳlarımnı baḳçada öyrändĭm "Evdekilerin dinlenmeleri için, ben derslerimi bahçede öğrendim." (ATN 1919, 48)

M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, *säbäp cŏmlä* "sebep cümlesi" türünü, "Ana cümlede bildirilen iş veya hâlin sebebini bildiren yan cümlelere denir." şeklinde tanımlarlar ve şu cümleyle örneklendirirler:

ʿAlĭ kilsä, Välĭ dä kilĭr. "Ali gelirse, Veli de gelir." (ATN 1919, 48).

Tatar Türkçesinin Ceditçilik Dönemi sonrasında yayımlanan gramer kitaplarında Ceditçilik Dönemine göre cümle, daha da ayrıntılı olarak incelenmeye başlanmıştır. Çalışmamızda incelediğimiz Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinde cümle türlerinin şu şekilde sınıflandırıldığını görüyoruz :

Cämal Välidi'nin 1919 yılında yayımlanan çalışmasında belirtilen cümle türleri şunlardır[1007]:

1. Yapılarına göre cümle türleri:
    1.1. *Gadi cŏmlä*:
        1.1.1. *Cıynak cŏmlä* [1008],
        1.1.2. *Cäyĭnkĭ cŏmlä* [1009],
        1.1.3. *Kim cŏmlä* "Eksiltimli cümle",
    1.2. *Kuşma cŏmlä* "Birleşik cümle",
2. Anlamlarına göre cümle türleri:
    2.1. *Ḫäbär* ve *ḥikäyä cŏmlä* "Haber cümlesi",
    2.2. *Nida cŏmlä* "Ünlem cümlesi",
    2.3. *Söal cŏmlä* "Soru cümlesi",
    2.4. *İstäv cŏmlä* "İsteme cümlesi".

[1007] Cämal Välidi, *Tatar Tĭlĭnĭŋ Grammatikası*, Elektro-Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919.

[1008] *Cıynak cŏmlä*, Tatar Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğünde "ana ögelerden (özne ve yüklemden) oluşan cümle" şeklinde açıklanmaktadır. (bk. *Tatar Tĭlĭnĭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ-III*, SSSR Fännär Akademiyasĭ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsĭmĭndägĭ Tĭl, Ädäbiyät häm Tarih İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 798.)

[1009] *Cäyĭnkĭ cŏmlä*, Tatar Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğünde "ana ögelerden (özne ve yüklemden) başka yardımcı ögeleri de olan cümle" şeklinde açıklanmaktadır. (a.g.e., s. 805.)

Cämal Välidi'nin bu cümle tasnifinde hem yapı hem de anlam bakımından cümlelerin çeşitli türlere ayrıldığı görülür.

Yapı bakımından cümleleri basit ve birleşik cümle şeklinde iki gruba ayıran Cämal Välidi, bunlardan basit cümleleri, özne ve yüklemden oluşan veya baş ögelerden başka yardımcı ögelerin de cümle kuruluşunda yer aldığı cümleler, bazı ögeleri kesilerek söylenen ve dinleyenin anlayışına bırakılan, fiili kullanılmadan yargı bildiren cümleler şeklinde incelemiştir.

Cämal Välidi'nin çalışmasında, birleşik cümleler, kuruluş özelliklerine göre de iki büyük gruba ayrılmıştır. Bunlar:

1. *İyärtü yulı bilän yasalġan cŏmlälär* "Yan cümleleri ekleme yoluyla yapılan cümleler",

2. *Bäyläv yulı bilän yasalġan cŏmlälär* "Bağlama yoluyla yapılan cümleler".

Cämal Välidi, yan cümlelerin ana cümleye eklenmesi ile oluşturulan birleşik cümleleri, kuruluşlarında yer alan yan cümlelerin özelliklerine göre on altı türe ayırır. Bağlama yolu ile yapılan birleşik cümleleri de yirmi üç türü ayırarak inceler.[1010]

Cämal Välidi, taşıdıkları anlam özelliklerine göre de cümleleri haber, ünlem, soru ve isteme bildiren cümleler olarak belirtir.

G. Ḫ. Alparov'un bilimsel inceleme metoduyla hazırlanan *Şäkli Nigẕdä Tatar Grammatikası* (Kazan, 1926) adlı eserinde de cümle türlerinin yapı ve anlam özelliklerine bakılarak tasnif edildiğini görüyoruz. G. Ḫ. Alparov'un cümle tasnifini şu şekilde tablolaştırabiliriz[1011]:

1. Yapılarına göre cümle türleri:

1.1. *Gadi cŏmlä*:

1.1.1. *Kim cŏmlä* "Eksiltimli cümle",

1.1.2. *Tulı cŏmlä* "Tam cümle",

1.2. *Ŏyışma cŏmlä* "Geniş cümle",

1.3. *Kuşma cŏmlä* "Birleşik cümle":

1.3.1. *İyärtülĭ kuşma cŏmlä* "Yan cümleli birleşik cümle",

[1010] Cämal Välidi, *Tatar Tĭlĭnĭŋ Grammatikası*, Elektro-Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919, s. 145-167.

[1011] G. Ḫ. Alparov, *Şäkli Nigẕdä Tatar Grammatikası (Tĭlĭbẕnĭ Ġılmi Tikşĭriv Yulında Bĭr Täcribä)*, 1. baskı: Tatizdat, Kazan, 1926, s. 128-129, 144-145, 153.

1.3.2. *Bäyläneli kuşma cömlä* "Bağlı birleşik cümle",

1.3.3. *Tezmäli kuşma cömlä* "Sıralı birleşik cümle".

2. Anlamlarına göre cümle türleri:

2.1. *Sorav cömlä* "Soru cümlesi",

2.2. *Öndäv cömlä* "Ünlem cümlesi",

2.3. *Xikäyä cömlä* "Haber cümlesi",

2.4. *Böyırıq cömlä* "Emir cümlesi",

2.5. *Ükenüç cömlä* "İstek-pişmanlık cümlesi".

G. Ğ. Alparov, 1945 yılında yayımlanan çalışmasında da yapı ve anlam bakımından cümle türlerini aynı şekilde türlere ayırarak inceler.[1012]

G. Ğ. Alparov, yapılarına göre cümleleri Cämal Välidi'nin tasnifinden biraz farklılaştırarak üç gruba ayırır. G. Ğ. Alparov yapısına göre cümle dizilişinde üstlendikleri görevler bakımından aynı olan iki denk ögenin yan yana kullanılmasıyla ortaya çıkan cümleleri *öyışma cömlä* olarak adlandırır. Bu cümle türü için verdiği örnek cümlelerden bazıları şunlardır[1013]:

Alar ul yavız tiläklärenä irişä almadılar, cinelделәр. "Onlar, o kötü dileklerine ulaşamadılar, yenildiler."

Anıŋ yörägi bötен işçilärgä, bötен izelgän halıklarga kaynar mähäbbät bilän tibä idi. "Onun yüreği bütün işçilere, bütün ezilen halklara sıcak bir sevgiyle atıyordu." vd.

G. Ğ. Alparov, Cämal Välidi'nin kuruluş özelliklerine göre iki türe ayırdığı birleşik cümlelere üçüncü bir tür daha eklemiş ve bu cümleleri *tezmäli kuşma cömlä* "sıralı birleşik cümle" olarak adlandırmıştır.

G. Ğ. Alparov, *iyärtüli kuşma cömlä* "yan cümleli birleşik cümle" olarak adlandırdığı cümle türü ile ana cümleyi sebep, şart, zaman, tarz, benzetme gibi çeşitli yönlerden tamamlayan bir yan cümleye sahip olan cümleleri kastetmiştir. O, şartlı ve iç içe birleşik cümleleri de *iyärtüli kuşma cömlä* "yan cümleli birleşik cümle" türü içinde ele almıştır. Yine edat grubu, isim-fiil, sıfat-fiil ve zarf-fiil grupları gibi sebep,

[1012] G. Ğ. Alparov, *Saylanma Ğezmätlär*, Tatar Kitap Näşriyäti, Kazan, 1945, s. 133-140.
[1013] G. Ğ. Alparov, *Saylanma Ğezmätlär*, Tatar Kitap Näşriyäti, Kazan, 1945, s. 133.

şart, zaman, tarz bildiren çeşitli kelime gruplarını da yan cümle olarak göstermiştir. G. Ḫ. Alparov'un bu tür cümleler için verdiği örnekler şunlardır[1014]:

Min sinĕ bik küräsĕm kilgängä kürä, yırak cirlärnĕ yakın itĕp kildĕm. "Seni göresim geldiği için, uzağı yakın edip geldim."

Ni çäçsäŋ, şunı urırsıŋ. "Ne ekersen, onu biçersin."

Min şähärgä kĕrgändä, köyaş çıkkan idĕ. "Ben şehre girdiğimde, güneş çıkmıştı."

Cäy könĕ kımız içĕp, bĕraz häl cıyıp kayttım. "Yaz günü kımız içip biraz dinlenip döndüm."

G. Ḫ. Alparov'un *bäylänülĕ kuşma cömlä* "bağlı birleşik cümle" olarak belirttiği cümle türü, bazı bağlama edatları ve soru zamirleriyle birbirine bağlanmış cümleler şeklinde karşımıza çıkar. Bu cümle türü için G. Ḫ. Alparov'un verdiği örnek cümlelerden bazıları şunlardır[1015]:

Kĕmnĕŋ bĕlĕmĕ bar, şunıŋ kadĕrĕ bar. "Kimin bilgisi var, onun değeri var."

Cihanşa bay kĕşĕ läkin üzĕ bik saran. "Dünya kadar zengin ama çok cimri."

G. Ḫ. Alparov'un *tĕzmälĕ kuşma cömlä* "sıralı birleşik cümle" olarak belirttiği cümle türü ise, noktalama işaretleri ile birbirine bağlanmış ve anlam bakımından ilgili olan en az iki cümleden oluşan cümlelerdir. Bu cümle türüne yazarın belirttiği örnek cümlelerden bazıları şunlardır[1016]:

Bötĕn küknĕ kara bölıt kaplap aldı, köyıp yaŋgır yava başladı. "Bütün göğü kara bulut kapladı, yağmur yağmaya başladı."

Mĕnä köyaş çıktı, sandugaçlar sayrıy başladı. "İşte güneş çıktı, kuşlar ötmeye başladı."

Ünlü Tatar dilcisi V. N. Hangildin, cümleleri döneminde yayımlanan diğer bütün cümle bilgisi çalışmalarından daha da ayrıntılı bir şekilde incelemiştir. Onun cümle türleri sınıflandırılması genel olarak şu şekildedir[1017]:

1. Yapılarına göre cümle türleri:

1.1. *Gadi cömlä* "Basit cümle":

[1014] G. Ḫ. Alparov, a.g.e., s. 135.
[1015] G. Ḫ. Alparov, a.g.e., s. 137-139.
[1016] G. Ḫ. Alparov, a.g.e., s. 139-140.
[1017] V. N. Hangildin, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 347-614.

1.1.1. *Bĭr baş kisäklĭ cŏmlä* “Bir ana ögeli cümle”:

1.1.1.1. *İyälĭ cŏmlä* “Özneli cümle”,

1.1.1.2. *İyäsĭz cŏmlä* “Öznesiz cümle”,

1.1.1.3. *İnfinitiv cŏmlä* “Mastar cümle”[1018],

1.1.1.4. *Ḫäbärlĭk cŏmlä* “Bildirme cümlesi”[1019],

1.1.1.5. *Atav cŏmlä* “İsim cümle”[1020],

1.1.1.6. *Süz-cŏmlä* “Söz-cümle”[1021],

1.1.2. *İkĭ baş kisäklĭ cŏmlä* “İki ana ögeli cümle”,

1.2. *Kuşma cŏmlä* “Birleşik cümle”:

1.2.1. *Bäylägĭçlĭ kuşma cŏmlä* “Bağımlı birleşik cümle”,

1.2.1.1. *Bäylägĭçlĭ tĭzmä kuşma cŏmlä* “Bağımlı sıralı birleşik cümle”,

---

[1018] V. N. Hangildin, *-ırga/ -ĭrgä, -maska/ -mäskä* isim-fiil ekleriyle oluşturulan bir ana ögenin cümle kuruluşuna katıldığı basit cümle türünü *infinitiv cŏmlä* “mastar cümle” olarak adlandırır. ör. *Avırlıkka-nigä karamastan, biş (y)ıllıknı dürttä ütärgä!* “Ağırlığa falan bakmadan beş yıllığı dörtte geçirmeli!”; *Ŏrlıknı niçĭk citkĭrĭrgä?* “Tohumu nasıl ulaştırmalı?”; *At azıgı kaydan alıp tŏrırga?* “at yemini nereden almalı?” vd. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 419.)

[1019] V. N. Hangildin, *ḫäbärlĭk cŏmlä* “bildirme cümlesi” terimiyle, *bar* “var”, *yuk* “yok”, *kiräk* “gerek”, *mŏmkin* “mümkün”, *yarıy* “olur”, *yaramıy* “olmaz”, *räḫmät* “teşekkür” gibi kelimelerle kurulu, bir ana ögeli basit cümleleri belirtir. ör. *İsäpkä bar, sanga yuk.* “Hesaba gelir,saygıya gelmez.”; *Ul baladan närsä ŏmĭt itärgä kiräk.* “O çocuktan ne ümit etmek gerek.”; *Mŏnda tŏrırga yaramıy iç.* “Burada durmak olmaz ya.”; *İskändär! Duslarça yazılgan cılı ḫatıŋ öçĭn räḫmät.* “İskender! Dostça yazılmış sıcak mektubun için teşekkür.” vd. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 419-420.)

[1020] V. N. Hangildin, *atav cŏmlä* “isim cümle” terimiyle, tek ana ögesi yalın hâldeki isim, zamir veya isimleşmiş bir kelime türü olan ve nesnenin ya da görünüşün varlığını haber veren bir ana ögeli cümleleri belirtir. Bu tür cümlelerin bu özelliklerinden dolayı *nominativ cŏmlä* olarak da adlandırıldığını ifade eder. ör. *Kış. Buran. Salkın haba. Yafrak kadärlĭ kar tŏşä.* “Kış. Boran. Soğuk hava. Yaprak kadar kar düşüyor.”; *Oktyabr ayı. Kiçä salkın häm cil idĭ.* “Ekim ayı. Dün soğuk ve rüzgârlıydı.”; *Salkın gıynvar. (Y)ĭgĭrmĭ bĭrĭnçĭ kŏn.* “Soğuk ocak ayı. Yirmi birinci gün.” vd. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 420.)

[1021] Tatar Türkçesinin Açıklamalı Sözlüğünde *süz-cŏmlä* “söz-cümle”, “bir söz ile bildirilen cümle” şeklinde açıklanmaktadır. (bk. *Tatar Tĭlĭnŭŋ Aŋlatmalı Süzlĭgĭ-II*, SSSR Fännär Akademiyasĭ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsĭmĭndägĭ Tĭl, Ädäbiyät häm Tarih İnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1979, s. 721.) Bu cümle türünü, V. N. Hangildin, “ana ögesinin yardımcı öge kabul etmediği, bir duygu ya da ünlemin bildirildiği bir ana ögeli cümleler” şeklinde tanımlar . Bu tür cümlelerde *çü, mä, äyĭ, ä, ḫuş, yä, ah, uf* gibi kelimelerin kullanıldığını belirterek şu cümleleri örnek gösterir: *Mansur. Tĭgĭ... Öfĭgä kitkän. Kärim. Ä?!!* “Mansur. Ufa’ya gitmiş. Kerim. Ya?!!”; *Ah! Bu nindi ayırılu? Gŏmĭrĭmdä bĭr tapkır küräm.* “A! Bu nasıl ayrılmak? Ömrümde bir kez göreyim.”; *Ah!.. Büginĭgĭ kĭbi hiç tä içĭm pöşkanı yuk idĭ.* “Ah!.. Bugünkü gibi hiç içim yanmamıştı.” vd. (bk. V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 421.)

1.2.1.2. *Bäylägıçlı iyärçımlı kuşma cөmlä* “Bağımlı yan cümleli birleşik cümle”,

1.2.2. *Bäylägıçsız kuşma cөmlä* “Bağımsız birleşik cümle”,

1.2.2.1. *Bäylägıçsız tezmä kuşma cөmlä* “Bağımsız sıralı birleşik cümle”,

1.2.2.2. *Bäylägıçsız iyärtülı kuşma cөmlä* “Bağımsız yan cümleli birleşik cümle”.

2. Anlamlarına göre cümle türleri:

2.1. *Hikäyä cөmlä* “Haber cümlesi”,

2.2. *Sөrav cөmlä* “Soru cümlesi”,

2.3. *Bөyırıq cөmlä* “Emir cümlesi”,

2.4. *Öndäv cөmlä* “Ünlem cümlesi”.

V. N. Hangildin, yapılarına göre cümle türlerinden basit cümleyi, kuruluşlarında sadece bir ana ögenin ya da iki ana ögenin kullanılmasına göre iki farklı grupta incelemiştir. Bunlardan bir ana ögeli cümleleri de cümlede ana ögeleri oluşturan özne veya yüklem yerine kullanılan kelimelerin türüne göre çeşitli türlere ayırmıştır.

V. N. Hangildin, bir veya iki ögeden oluşan basit cümlelerin sadece ana ögelerden oluşan türlerini *cıynak cөmlä*, bir veya iki ana ögeli cümle kuruluşuna yardımcı ögelerin katıldığı basit cümleleri de *cäyınkı cөmlä* olarak adlandırır.[1022]

V. N. Hangildin’in birleşik cümleleri bağımlı ve bağımsız olarak iki büyük gruba ayırarak incelemiştir. Bu cümle türlerini de kendi içlerinde çeşitli alt gruplara ayırarak incelemiştir. Örneğin, *bäylägıçlı kuşma cөmlä* “bağımlı birleşik cümle” türünü yapı bakımından iki gruba ayıraran V. N. Hangildin, bu gruplardan ilki olan *bäylägıçlı tezmä kuşma cөmlä* “bağımlı sıralı birleşik cümle” ile *vä* “ve”, *häm* “ve”, *tagın* “daha, yine”, *da…da* “hem…hem”, *ni…ni* “ne…ne”, *läkin* “lakin”, *fäkat* “fakat”, *ançak* “ancak”, *hätta* “hatta” gibi bağlama edatları kullanılarak birbirine denk olan en az iki cümlenin bağlanmasıyla oluşan cümleleri kastetmiştir. Bu cümle türü için verdiği örnek cümlelerden birkaçı şunlardır[1023]:

[1022] V. N. Hangildin, *Tatar Tele Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 424-425.

[1023] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 528-532.

Bara tŏrgaç, agaçlar sirägäyä, häm Vladimir urmannan çıga. "Giderken, ağaçlar seyrekleşir ve Vladimir ormandan çıkar."

Anıŋ yŏzĭnĭŋ nurınnan ay vä kŏyaş ŏyalır, vä anıŋ cämalın maktavdan tĭllär gaçiz vä sakau kalır idĭ. "Onun yüzünün nurundan ay ve güneş utanır ve onun güzelliğini özmekten diller aciz ve peltek kalırdı."

İştän barısı da kittĭ, hätta stantsiya dejurnıya da kalmadı. "İşten herkes gitti, hatta istasyon nöbetçisi bile kalmadı."

Tagın yäşĭn yäşni, tagın kükri, tagın şulay cillär isälär, tagın yaŋgır yava, tagın, tagın, tagın... "Yine şimşek çakıyor, yine kükrüyor, yine şöyle yeller esiyor, yine yağmur yağıyor, yine, yine, yine…"

Bu gŏlnĭŋ ni yafrakları cäyĭlmägän, ni çäçäkläriĭ açılmagan. "Bu gülün ne yaprakları yayılmamış ne de çiçekleri açılmamış."

V. N. Hangildin, *bäylägĭçlĭĭ iyärçĭnlĭĭ kuşma cŏmlä* "bağımlı yan cümleli birleşik cümle" olarak kuruluşunda bir ana cümle ve bu ana cümleyi tamamlayan bir yardımcı cümleden oluşan birleşik cümleleri ele alır. Bu cümle türünde şart cümlesi, isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil gruplarından herhangi birinin veya son çekim edatlarının bu gruplardan sonra kullanılmasıyla oluşmuş edat gruplarının yan cümle olarak kullanılabileceğini belirtir. [1024] Ayrıca yapı bakımından ki'li birleşik cümleler ile iç içe birleşik cümleri ve soru zamirlerinin bağlayıcı görevinde kullanıldığı cümleleri de bağımlı yan cümleli birleşik cümle türüne dâhil eder. Bu cümle türü için verdiği örneklerden bazıları şunlardır[1025]:

Açuvım şul kadär kŏçlĭ, sagınuvım şundıy tatlı ki, min tüzä almıym, cırlar cibäräm. "Öfkem o kadar güçlü, özlemim öyle tatlı ki, dayanamıyorum, şarkılar gönderiyorum."

Sämigulla abzıy bügĭn yŏkısında da gayät läzzätlĭ tŏş kürdĭ, güyaki, ul zur bĭr bakçada yŏriy imĭş. "Semigulla ağabey, bugün uykusunda çok tatlı bir rüya görmüş, güya o büyük bir bahçede yürüyormuş."

Bäylägĭçsĭz kuşma cŏmlä "bağımsız birleşik cümle" türünü de iki gruba ayıran V. N. Hangildin, bu gruplardan ilki olan *bäylägĭçsĭz tĭzmä kuşma cŏmlä* "bağımsız sıralı birleşik cümle" ile birbirine noktalama işaretleriyle bağlanmış ya da

[1024] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 545-567.
[1025] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 548.

vurgu kullanılarak birbiriyle ilişkilendirilmiş en az iki müstakil cümleden oluşan birleşik cümleleri ifade eder.[1026]

V. N. Hangildin, birbirine açıklama ilgisiyle yan yana gelerek ":" işareti kullanılarak bağlanmış cümleleri de *bäyläğeçsez̆ iyärtülĭ kuşma cŏmlä* "bağımsız yan cümleli birleşik cümle" olarak adlandırmıştır. Bu cümle türü için verdiği örnek cümlelerden bazıları şöyledir[1027]:

Bez̆ dŏşmannan kurıkmıybız:Yŏrägĭbez̆ taştan yasalgan. "Biz düşmandan korkmuyoruz: Yüreğimiz taştan yapılmış."

Büğĭngĭ kŏnnĭsinĭŋ ĭşĭŋ şul: Bŏdayĭŋnı soŋgı kŏltäsĭnä kadär üzĭŋ sugıp, üzĭŋ ülçäp alasıŋ, ülçäp tapşırasıŋ. "Bu gün senin işin şu: Buğdayını son destesine kadar kendin övütüp, kendin ölçüp alasın, ölçüp veresin."

Nicholas Poppe ise, Tatar Türkçesindeki cümle türlerini sıralı cümleler (*coordinate clauses*) ve yan cümleler (*subordinate clauses*) şeklinde ikiye ayırır.[1028]

Nicholas Poppe, sıralı cümleleri kuruluşları bakımından birbirine bağlama edatlarıyla bağlananlar ve birbirine bağlama edatları olmadan bağlananlar şeklinde iki gruba ayırarak inceler[1029]:

Aşlıklar üstĭ, başaklar pĭştĭ. "Ekinler büyüdü, başaklar oldu."

Cir yäşärmäs, ğŏl açılmas, tŏşmiy taŋgır tamçısı. "Yer yeşermez, çiçek açmaz, düşmez yağmur damlası."

Cil basıldı, <u>häm</u> kŏn maturlandı. "Rüzgar durdu ve gün güzelleşti."

Bürĭ <u>dä</u> tuk bulsın, kuy <u>da</u> bŏtĭn bulsın! "Kurt da tok olsun, koyun da bütün olsun!"

Uramda bĭrkĭm <u>dä</u> yuk, ḫätta ĭtlär <u>dä</u> ŏrmiy. "Sokakta hiç kimse yok, köpekler bile havlamıyor."

<u>Ni</u> ayakları tŏzĭlmiy, <u>ni</u> bĭr kulı ĭşkä yaramıy. "Ne ayakları düzelir, ne bir eli işe yarar." vd.

[1026] V. N. Hangildin, *Tatar Tĭlĭ Grammatikası*, Kazan, 1959, s. 607.
[1027] V. N. Hangildin, a.g.e., s. 614-616.
[1028] Nicholas Poppe, *Tatar Manual*, *Descriptive Grammar and Texts a Tatar-English Glossary*, Indiana Universty, Research and studies in Uralic and Altaic Languages, Nu: 43, Bloomington, 1968, s. 128-129.
[1029] Nicholas Poppe, a.g.e., 128.

Nicholas Poppe, yan cümlelerin ana cümleye *çŏnki* "çünkü", *güyä* "güya", *ägär* "eğer", *ägär dä* "eğer", *ki* "ki" gibi bağlaçlar vasıtasıyla bağlandığını belirtir. Yine başka bir cümlenin ögesi olan cümlelerin de yan cümle olarak kullanılabileceğini ifade eder. Bu durumdaki yan cümleler ana cümlenin yüklemine ya doğrudan ya da sonlarına *di-* "de-" fiilinin çeşitli zaman ekleriyle çekimlenmiş şekillerinin veya bu fiilin *-p-* "-p-" zarf-fiil ekli *dip* "deyip" şeklinin getirilmesiyle bağlanırlar[1030]:

Zäkiyä barlık fännärdän 5 bilgäsĭ aldı çŏnki ul bik tırışıp ukıy. "Zekiye bütün derslerden 5 aldı, çünkü o çok çalıştı."

Karabŏrın başın tübän idĭ, güya Äydüknĭŋ kaygısın bĭlgän kĭbĭk, äkrĭn gĭnä atlap kilä idĭ. "Karaburun başını eğmişti, güya Eydük'ün derdini bilmiş gibi, yavaşça adımlayarak geliyordu."

Sämigulla abzıy bügĭn yŏkısında da gayät läzzätlĭ tŏş kürdĭ güyä ul zur bir bakçada yŏriy imĭş. "Semigulla ağabey, bugün uykusunda çok tatlı bir rüya görmüş, güya o büyük bir bahçede yürüyormuş."

Agaçlar cil uŋayĭna başların iyälär, güyä alar kĭmnĭdĭr sälamläp karşıylar. "Ağaçlar yel yönüne doğru başlarını eğiyorlar, sanki onlar birisini selamlayarak karşılıyorlar."

Ägär dä ul üzĭnĭŋ kiläçägĭnä ışana ikän, yalankul bĭlän tavlar aktara ala. "Eğer o kendi geleceğine inanırsa, çıplak elleriyle dağları aşabilir."

Bilgĭlĭ ki bĭznĭŋ zavod üz ĭşĭndägĭ kimçĭlĭklärnĭ haman bĭtĭr bara. "Belli ki bizim çiftlik işindeki eksikleri hemen gideriyor."

Nigä cibärmäskä, cibärĭr idĭm, didĭ tĭgĭ malay. "Niye göndermeyeyim, gönderirim, dedi diğer oğlan."

Bĭzdä häzĭr kiç, dip cavap birĭr idĭ. "Bizde şimdi akşam diye cevap veriyordu."

Närsä bar? Kĭm bar? Ni buldı? dip kıçkıra başladılar. "Ne var? Kim var? Ne oldu? diye bağırmaya başladılar." vd.

[1030] Nicholas Poppe, a.g.e., 129-130.

Ünlü Tatar dilcisi M. Z. Zekiyev, *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık-Sintaksis* (Kazan, 1958) adlı çalışmasında cümle türlerini genel olarak şu şekilde tasnif eder[1031]:

1. Yapılarına göre cümle türleri:

1.1. *Gadi cŏmlä* "Basit cümle":

1.1.1. *Bĭr sostavlı cŏmlä* "Bir terkipli cümle",

1.1.2. *İkĭ sostavlı cŏmlä* "İki terkipli cümle",

1.2. *Kuşma cŏmlä* "Birleşik cümle":

1.2.1. *Tĭzmä kuşma cŏmlä* "Sıralı birleşik cümle",

1.2.2. *İyärçĭnlĭ kuşma cŏmlä* "Yan cümleli birleşik cümle",

1.2.2.1. *Analitik iyärçĭnlĭ kuşma cŏmlä* "Analitik yan cümleli birleşik cümle",

1.2.2.2. *Sintetik iyärçĭnlĭ kuşma cŏmlä* "Sentetik yan cümleli birleşik cümle".

1.2.2.3. *Analitik-Sintetik iyärçĭnlĭ kuşma cŏmlä* "Analitik-sentetik yan cümleli birleşik cümle".

1.2.3. *Katlavlı kuşma cŏmlä* "Tekrarlı birleşik cümle".

2. Anlamlarına göre cümle türleri:

2.1. *Raslav cŏmlä* "Olumlu cümle",

2.2. *İnkar cŏmlä* "Olumsuz cümle",

2.3. *Ḫikäyä cŏmlä* "Haber cümlesi",

2.4. *Sŏrav cŏmlä* "Soru cümlesi",

2.5. *Bŏyıruv cŏmlä* "Emir cümlesi",

2.6. *Öndäv cŏmlä* "Ünlem cümlesi".

M. Z. Zekiyev, cümle türlerini 1966 yılında yayımladığı çalışmasında küçük değişiklikler dışında genel olarak benzer şekilde tasnif eder.[1032] Bu çalışmasında yapı bakımından yan cümleli birleşik cümle türlerinden *analitik-sintetik iyärçĭnlĭ kuşma cŏmlä* "analitik-sentetik yan cümleli birleşik cümle" türü yer almaz.[1033] Ayrıca o,

---

[1031] M. Z. Zekiyev, *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık-Sintaksis*, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, Kazan, 1958, s. 62-230.
[1032] M. Z. Zekiyev, *Ḫäzĭrgĭ Tatar Ädäbi Tĭlĭ* (*Sintaksis*), Kazan, 1966, s. 15-246.
[1033] M. Z. Zekiyev, a.g.e., s. 197-204.

anlam bakımından cümle türlerinden *böyıruv cömlä* "emir cümlesi" terimi yerine de *töygılı cömlä* "duygu cümlesi" terimini kullanır.[1034]

M. Z. Zekiyev ve S. M. İbrahimov'un *Tatar Tele* (Kazan, 1974) adlı çalışmasını incelediğimizde cümle türlerinden sadece yapı bakımından birleşik cümle türü hakkında bilgi verildiğini görüyoruz. Bu cümle türü, M. Z. Zekiyev'in önceki çalışmalarındaki cümle tasniflerine benzer şekilde şu başlıklar altında incelenmiştir[1035]:

1. *Kuşma cömlä* "Birleşik cümle":

1.1. *Tezmä kuşma cömlä* "Sıralı birleşik cümle",

1.1.1. *Terkägeçle tezmä kuşma cömlä* "Bağlama edatlı sıralı birleşik cümle",

1.1.2. *Terkägeçsez tezmä kuşma cömlä* "Bağlama edatsız sıralı birleşik cümle",

1.2. *İyärçenle kuşma cömlä* "Yan cümleli birleşik cümle",

1.2.1. *Analitik iyärçenle kuşma cömlä* "Analitik yan cümleli birleşik cümle",

1.2.2. *Sintetik iyärçenle kuşma cömlä* "Sentetik yan cümleli birleşik cümle".

M. Z. Zekiyev ve S. M. İbrahimov, yan cümleleri, birleşik cümle içindeki kullanılışlarına, görevlerine ve özelliklerine göre de çeşitli türlere ayırırlar[1036]:

1. *İyärçen iyä häm iyärçen häbär cömlälär* "Özne ve yüklem görevindeki yan cümleler",

2. *İyärçen tämamlık häm iyärçen ayırgıç cömlälär* "Nesne ve tamlayan görevindeki yan cümleler",

3. *İyärçen vakıt häm iyärçen urın cömlälär* "Zaman ve yer bildiren yan cümleler",

4. *İyärçen räveş häm iyärçen küläm cömlälär* "Tarz ve miktar bildiren yan cümleler",

[1034] M. Z. Zekiyev, a.g.e., s. 23.
[1035] M. Z. Zekiyev, S. M. İbrahimov, *Tatar Tele*, Tatarstan Kitap Näşriyäte, Kazan, 1974, s. 19-76.
[1036] M. Z. Zekiyev, S. M. İbrahimov, a.g.e., s. 50-76.

5. *İyärçĕn säbäp häm iyärçĕn maksat cŏmlälär* "Sebep ve maksat bildiren yan cümleler",

6. *İyärçĕn şart häm iyärçĕn kirĕ cŏmlälär* "Şart ve zıtlık bildiren yan cümleler".

M. Z. Zekiyev'in incelediğimiz en geç tarihli çalışması olan *Ğäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsĕ* (Kazan, 1984) adlı eserinde de önceki cümle tasniflerini tekrarladığı görülür.[1037]

Bu çalışmasında M. Z. Zekiyev'in *tĕzmä kuşma cŏmlä* "sıralı birleşik cümle" olarak belirttiği cümle türü, aralarında anlam bakımından herhangi bir yakınlığın, ilginin bulunduğu basit cümlelerin birbirine noktalama işaretlerinden virgül veya çeşitli bağlama edatları kullanılarak bağlanmasıyla oluşturulan cümlelerdir. Bu cümle türü için o, şu cümleleri örnek verir[1038]:

Ay kürdĕ, kŏyaş aldı. "Ay gördü, güneş aldı."

Bĕlĕmlĕ ülmäs, bĕlĕmsĕz kŏn kürmäs. "Bilgili ölmez, bilgisiz gün görmez."

Bŏlıtlar taraldılar <u>da</u> yaltırap kŏyaş çıktı. "Bulutlar dağıldı ve parlayarak güneş çıktı."

Bŏlıtlar taraldılar <u>häm</u> kŏn maturlandı. "Bulutlar dağıldı ve gün güzelleşti." vd.

M. Z. Zekiyev, *iyärçĕnlĕ kuşma cŏmlä* "yan cümleli birleşik cümle" türünü de *analitik iyärçĕnlĕ kuşma cŏmlä* "analitik yan cümleli birleşik cümle" ve *sintetik iyärçĕnlĕ kuşma cŏmlä* "sentetik yan cümleli birleşik cümle" şeklinde birleşik cümle kuruluşunda kullanılan yan cümlenin niteliğine göre ikiye ayırarak inceler. O, çalışmasında *analitik iyärçĕnlĕ kuşma cŏmlä* "analitik yan cümleli birleşik cümle" ile yan cümlenin ana cümleye soru zamirleri ve bazı bağlama edatları kullanılarak bağlanmasıyla oluşturulan birleşik cümleleri kastetmiştir. Yine noktalama işaretlerinden ":" ile birbirinden ayrılan açıklama ifade eden cümleleri de bu cümle türü içinde ele alır[1039]:

Minĕm tĕlägĕm şul: Sĕz minĕ başka işkä küçĕrĕgĕz. "Benim dileğim şu: Beni başka bir işe gönderin."

[1037] M. Z. Zekiyev, *Ğäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsĕ*, Kazan, 1984, s. 160-164.
[1038] M. Z. Zekiyev, a.g.e., s. 161-162.
[1039] M. Z. Zekiyev, *Ğäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsĕ*, Kazan, 1984, s. 167.

Kim *işlämiy, ul aşamıy.* "Kim çalışmazsa, o yemek yiyemez."

Bilgili ki, Sovet Armiyäsi zur batırlıklar kürsätti. "Malumdur ki, Sovyet ordusu büyük kahramanlıklar gösterdi." vd.

M. Z. Zekiyev'in *sintetik iyärçemle kuşma cömlä* "sentetik yan cümleli birleşik cümle" olarak belirttiği birleşik cümle türünde ise, yan cümle, ana cümleye isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil veya şart kipi eklerinden herhangi birinin kullanılması vasıtasıyla eklenir. Bu cümle türünde isim-fiil, sıfat-fiil, zarf-fiil ekleriyle kullanılabilen son çekim edatları da yan cümleyi ana cümleye bağlayabilir[1040]:

Bez kilgänçi, cıyılış başlagan idi indi. "Bizim geldiğimizde, toplantı yeni başlamıştı."

Saf hava kersen öçen, min täräzälärni açtım. "Temiz hava girsin diye, ben pencereleri açtım."

Sular sipsen dä basılmıy yörägemneñ yarsuvı. "Sular serpsen de azalmaz yüreğimin acısı."

Sin kaytkannı işetmägän idem älim min. "Senin döndüğünü ben duymamıştım." vd.

M. Z. Zekiyev, *Tatarskaya Grammatika*, (Kazan, 1992) adlı çalışmasında, yukarıda belirttiğimiz diğer çalışmalarında yaptığı cümle türleri tasnifini tekrarlar.[1041]

M. Z. Zekiyev, cümle bilgisi ile ilgili olarak yaptığı çalışmalarıyla cümle türlerinin sınıflandırılmasına pek çok katkıda bulunur. Özellikle de *iyärtüli kuşma cömlä* "yan cümleli birleşik cümle" türlerinin belirlenmesi konusuna o, yeni bir yaklaşım getirmiştir.

M. Z. Zekiyev'in cümle türleri tasnifi dönemindeki diğer Tatar dilcileri tarafından da kabul görmüş ve çeşitli gramerlerde benzer tasnifler yapılmaya başlanmıştır. Örneğin, Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramercilerinden biri olan B. M. Miftaḫov'un, *Tatar Tele* (Kazan, 1981) adlı çalışmasını incelediğimizde hem M. Z. Zekiyev'in hem de G. Ḫ. Alparov ve V. N. Hangildin gibi ünlü Tatar gramercilerin çalışmalarındaki cümle tasnifine benzer bir tasnifle karşılaşırız. B. M. Miftaḫov, bu çalışmasında sadece yapılarına göre sadece basit cümle türünü

[1040] M. Z. Zekiyev, a.g.e., s. 168.
[1041] M. Z. Zekiyev, *Tatarskaya Grammatika*, *Tom III, Sintaksis,* Kazan Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1992.

incelemiş, birleşik cümle türlerine değinmemiştir. Genel olarak yaptığı cümle tasnifi şöyledir[1042]:

1. Yapılarına göre cümle türleri:

1.1. *Gadi cŏmlä* "Basit cümle":

1.1.1. *Bŭr sostavlı cŏmlä* "Bir terkipli cümle":

1.1.1.1. *Atav cŏmlä* "İsim cümle",

1.1.1.2. *İyäsŭz cŏmlä* "Öznesiz cümle",

1.1.2. *İkŭ sostavlı cŏmlä* "İki terkipli cümle":

1.1.2.1. *Cıynak cŏmlä* "Ana ögelerden oluşan cümle",

1.1.2.2. *Cäyŏnkŭ cŏmlä* "Ana ve yardımcı ögelerden oluşan cümle",

1.1.3. *Kim cŏmlä* "Eksiltimli cümle",

1.1.4. *Tulı cŏmlä* "Tam cümle",

1.2. *Kuşma cŏmlä* "Birleşik cümle".

2. Anlamlarına göre cümle türleri:

2.1. *Ğikäyä cŏmlä* "Haber cümlesi",

2.2. *Sŏrav cŏmlä* "Soru cümlesi",

2.3. *Bŏyıruv cŏmlä* "Emir cümlesi",

2.4. *Öndäv (tŏygılı) cŏmlä* "Ünlem (duygu) cümlesi"

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramercilerinden N. V. Maksimov ve M. Z. Ğämidullina, *Tatar Tŭlı*, (Kazan, 1995) adlı çalışmalarında, cümle türlerini kısaca şu şekilde tasnif ederler[1043]:

1. Yapılarına göre cümle türleri:

1.1. *Gadi cŏmlä* "Basit cümle",

1.2. *Kuşma cŏmlä* "Birleşik cümle".

2. Anlamlarına göre cümle türleri:

2.1. *Ğikäyä cŏmlä* "Haber cümlesi",

2.2. *Sŏrav cŏmlä* "Soru cümlesi",

2.3. *Öndäv cŏmlä* "Ünlem cümlesi",

[1042] B. M. Miftaḫov, *Tatar Tŭlı*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981, s. 10-74.
[1043] N. V. Maksimov, M. Z. Ğämidullina, *Tatar Tŭlı*, "Mägärif" Näşriyätı, Kazan, 1995, s. 35-45.

2.4. *Tŏygılı cŏmlä* “Duygu cümlesi”.

N. V. Maksimov ve M. Z. Ḫämidullina, anlamlarına göre cümle tasniflerinde kendilerinden önceki dilcilerin *bŏyıruv cŏmlä* “emir cümlesi” olarak adlandırdıkları cümle türünü bu terim altında açıklamazlar. Onlar, emir, pişmanlık, seslenme, çağırma gibi anlamlar taşıyan cümlelerin hepsini tek bir başlık altında *öndäv cŏmlä* “ünlem cümlesi” türü içinde ele alırlar.[1044]

K. Z. Zinnätullina ve F. F. Fatıyhova’nın *Tatar Tĭlĭ* (Kazan, 1996) adlı çalışmalarında ise, sadece yapı bakımından cümle türleri tasnif edilmiştir. Bu cümle türleri içinde de birleşik cümlelerin çeşitli türleri açıklanmaya çalışılmıştır. K. Z. Zinnätullina ve F. F. Fatıyhova’nın yapılarına göre cümle tasnifi şu şekilde karşımıza çıkar[1045]:

1. Yapılarına göre cümle türleri:

1.1. *Gadi cŏmlä* “Basit cümle”

1.2. *Kuşma cŏmlä* “Birleşik cümle”:

1.2.1. *Tĭzmä kuşma cŏmlä* “Sıralı birleşik cümle”,

1.2.1.1. *Tĭrkägĭçlĭ tĭzmä kuşma cŏmlä* “Bağlama edatlı sıralı birleşik cümle”,

1.2.1.2. *Tĭrkägĭçsĭz tĭzmä kuşma cŏmlä* “Bağlama edatsız sıralı birleşik cümle”,

1.2.2. *İyärçĭnlĭ kuşma cŏmlä* “Yan cümleli birleşik cümle”,

1.2.2.1. *Analitik iyärçĭnlĭ kuşma cŏmlä* “Analitik yan cümleli birleşik cümle”,

1.2.2.2. *Sintetik iyärçĭnlĭ kuşma cŏmlä* “Sentetik yan cümleli birleşik cümle”,

1.2.3. *Katlavlı (katnaş) kuşma cŏmlä* “Tekrarlı (karışık) birleşik cümle”

Tatar Türkçesinin cümle türlerinin incelenme tarihini genel olarak değerlendirecek olursak, ilk çalışmalardan başlayak günümüze kadar yayımlanan gramer kitaplarında, çeşitli gramer anlayışlarının etkisiyle cümle türlerinin tasnifinin

[1044] N. V. Maksimov, M. Z. Ḫämidullina, a.g.e., s. 37.
[1045] K. Z. Zinnätullina, F. F. Fatıyhova, *Tatar Tĭlĭ*, “Mägärif” Näşriyätĭ, Kazan, 1996, s. 3-79.

sürekli değişerek ele alındığını söyleyebiliriz. Örneğin, cümle bilgisinin ele alınış şeklini incelediğimiz en eski tarihli Ceditçilik Dönemi Tatar gramerinin yazarı olan Kayyum Nasırî'nin cümle tasnifinde, hem kullanılan terimler hem de cümleleri türlere ayırmada dikkate alınan hususlar bakımından Arap gramer anlayışının etkisi açıkça görülür. Kayyum Nasırî, çalışmasında, yüklemin türü bakımından (isim ve fiil cümlesi), yapı bakımından (basit ve birleşik cümle) ve anlam bakımından (olumlu, olumsuz, soru cümleleri) cümle türlerini basit de olsa ilk kez inceleyen Tatar gramercilerden biridir.

Kayyum Nasırî'nin çalışmasında, birleşik cümlenin yapısı hakkında bilgi verildiğini görüyoruz. Ayrıca çalışmasında yan cümleli birleşik cümle kuruluşunda yer alan yan cümle türlerinden birkaçına (yer cümle, niteleyen cümle gibi) değinerek, dönemi içindeki diğer gramercilerden farklılaşmıştır. Ancak, yan cümleli birleşik cümlenin kuruluş özellikleri ve türleri hakkında o, herhangi bir bilgi vermez. Yine çalışmasında sıralı birleşik cümle hakkında da bilgi ve örnek bulunmamaktadır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Ä. Hadi Maksudî'nin cümle tasnifinde de yapı bakımından cümle türlerinin hem basit hem de birleşik türlerine değinildiğini görüyoruz. Öyleki Ä. Hadi Maksudî, birleşik cümle kuruluşunda yer alan yan cümleleri, hem anlam hem de görevlerine bakarak dönemindeki diğer bütün gramercilerden farklı şekilde pek çok türe ayırarak incelemiştir. Yine bu türlerin belirtilmesinde kullanılan terimler de Arap gramer terminolojisinden seçilmiştir.

Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig gibi Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinin cümle türleri tasnifini incelediğimizde, özellikle yapı bakımından basit cümlelerin, bildirdikleri anlama göre hikâye, soru ve ünlem cümlesi şeklinde türlere ayrıldığını görüyoruz. Bu basit cümlelerin bu şekilde türlere ayrılarak ele alınması, Rus gramer anlayışına hastır. Yine Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında birleşik cümle kuruluşunda kullanılan yan cümleleri, nesne cümlesi, tamlayan cümlesi, sebep cümlesi, tarz cümlesi, zaman cümlesi veya zaman zarfı cümlesi gibi türlere ayırarak incelenme konusunda da Rus gramer anlayışından etkilendiklerini söyleyebiliriz.

Galimcan İbrahim, M. Kŏrbangali ve Ḫ. Gabdĭlbädig, basit cümleleri dönemin diğer gramercilerinden farklı olarak çeşitli esaslar belirterek gruplandırmışlardır. Yine, birleşik cümle türlerinden yan cümleli birleşik cümle

kuruluşunda kullanılan yan cümleleri de çeşitli özellikleri dikkate alarak türlere ayırmışlardır.

Galimcan İbrahim, birleşik cümle türlerinin oluşturulma yöntemleri hakkında da diğer gramercilerden farklı olarak ilk kez bilgi vermiş ve bu yöntemleri kullanarak birleşik cümle türlerini tasnif etmiştir. O, Rusçanın cümle bilgisinin incelendiği çalışmalarda olduğu gibi Tatar Türkçesindeki birleşik cümlelerin de cümle kuruluşuna katılan basit cümlelerin birbirine bağlanma ya da sıralanma özelliklerine göre iki grupta değerlendirilebileceğini belirtir.

Cämal Välidi'nin cümle türleri tasnifi ile artık yapı ve anlam bakımından Tatar Türkçesindeki cümlelerin belli başlı türlerinin belirlenmeye başlandığı görülür.

G. Ḫ. Alparov'un bilimsel inceleme metoduyla hazırladığı gramer çalışmasında, özellikle birleşik cümlelerin yan cümleli, sıralı ve bağlı gibi çeşitli türlere ayrılarak ele alınması, döneminde bu cümle türüne yeni bir yaklaşım getirir.

V. N. Hangildin, cümle türlerini oldukça ayrıntılı olarak inceleyen önemli gramercilerden biridir. Onun özellikle basit cümle türünü, bir ana ögeden oluşan ve iki ana ögeden oluşan cümle, birleşik cümleleri de bağımlı ve bağımsız birleşik cümle şeklinde gruplandırarak incelemesi ilklerden birini oluşturur.

Tatar Türkçesinin cümle türlerinin belirlenmesinde önemli katkıları olan bir diğer Tatar dilcisi de M. Z. Zekiyev'dir. M. Z. Zekiyev, yan cümleli birleşik cümleyi, analitik ve sentetik yan cümleli birleşik cümle şeklinde türlere ayırarak inceler. Bu yaklaşım dönemindeki Tatar cümle bilgisi çalışmalarına farklı bir bakış açısı kazandırır. M. Z. Zekiyev'in cümle türlerini inceleme metodu, K. Z. Zinnätullina ve F. F. Fatıyhova gibi dönemindeki pek çok Tatar dilcisi tarafından da kullanılmıştır.

SONUÇ

Tezimizde araştırma problemimizin temelini, İdil-Ural sahasında Ceditçilik Dönemi (XIX. yüzyılın ortalarından 1917'ye kadar) Türk Tatar gramerciliği oluşturmuştur. Kazan Tatar yazı dilinin yaratılmasında araç olarak kullanılan Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde Türk Tatar gramer geleneğinin gelişimi değerlendirilmeye çalışılmıştır. Çalışmamıza esas olan kaynaklar, Ceditçilik Döneminde özellikle dil alanındaki yenileşmeye önemli katkıları bulunan Tatar gramercilerin yayımladıkları Arap harfli Kazan Tatar gramer kitaplarıdır. Bu gramer kitapları ses, şekil ve cümle bilgisi açısından ele alınmıştır.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde dilin ses ve şekil bilgisi özelliklerini açıklayan çalışmalar *ṣarf* "sarf", cümle bilgisi özelliklerini açıklayan çalışmalar *naḥv* "nahiv" terimleri kullanılarak adlandırılmıştır. Dönem gramercilerinden Türkçülük hareketini benimseyenler, bu terimlerle birlikte *Tŏrkī* "Türkî" ifadesini kullanarak, Tatarcılık hareketini benimseyenler ise, *Tatar* "Tatar" veya *ana tĭlĭ* "ana dili" ifadelerini kullanarak çalışmalarını adlandırmışlardır.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden *Tŏrkī* "Türkî" olarak adlandırılanlar Arap gramer anlayışının etkisi ile oluşturulmuş, kullanılan terimler, tanım ve açıklamalar bakımından da oldukça ağır bir üslûpta yazılmışlardır. *Tatar* "Tatar" kelimesi ile adlandırılan çalışmalarda gramer terimleri, genellikle Tatar Türkçesine ait kelimelerden seçilmiş, Arapça terimler oldukça azaltılmış, sade bir dil kullanılmıştır.

Gramerin ses ve şekil bilgisi dallarını içeren Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, ele alınan konular dilin imlâ özellikleri, alfabe, harflerin tasnifi, harf, ses, kelime, kelime türleri ve çekim kuralları şeklindedir. Gramerin cümle bilgisi dalını içeren çalışmalarda ise, cümle, tanımı, cümlenin ögeleri, cümle türleri gibi konular açıklanmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarında, gramerin ses, şekil ve cümle bilgisi dallarıyla ilgili yaptığımız incelemeler sonucunda vardığımız sonuçlar şunlardır:

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercileri alfabedeki harflerin sayısının belirlenmesi konusunda tam bir birlikten söz etmek mümkün değildir.

Harflerin tasnifi (ünlü-ünsüz harfler, bitişen-bitişmeyen harfler) dönem gramercileri tarafından benzer şekilde yapılmıştır.

Ünlü ve ünsüzlerin yazılışı konusunda genel olarak birlik söz konusudur. Bu konudaki farklılığı, Ä. Hadi Maksudî ve Galimcan İbrahim'in çalışmalarında /ŏ/ ve /ŏ/ ünlülerinin gösterilmesinde "ۇ " harfinin, Galimcan İbrahim, Mŏḫĭtdin Kŏrbangali ve Ḫuca Gabdĭlbädig'in çalışmalarında son seste /ı/ ünlüsünü gösterilmesinde "ىُ " harfinin kullanılması; /s/ harfinin *sad* (ص) ve *sin* (س) harfleri kullanılarak aynı kelimede iki farklı şekilde yazılması (ör. صالنغان *ṣalın-ġan* "salınmak, konulmak" (TTKGS. 1887, 31), سالنغاندر *salın-ġandır* "salınmak, konulmak" (ATN 1919, 21); آلصو *alṣıv* "pembe" (Änmüzäc 1895, 63), آلسو *alsıv* "pembe" (MTTD. II, 1917, 15); ياصايلار *yaṣa-ylar* "yapmak, düzenlemek" (Änmüzäc 1895, 77), ياسالما *yaṣalma* "yapma, düzenleme" (TS. 1921, 59) gibi.); /t/ harfinin *te* (ت) ve *tı* (ط) harfleri kullanılarak aynı kelimede iki farklı şekilde yazılması (ör. تاو *tav* "dağ" (Änmüzäc 1895, 62), (ATN 1919, 21), طاو *tav* "dağ" (Änmüzäc 1895, 73, 86 vd.); تورغان *tŏr-ġan* "durmak" (TTKGS. 1887, 12), طوُرغان *ṭŏr-ġan* "durmak" (TŏrN. 1910, 1, 39), (MTTD. II, 1917, 4), طورغان *ṭŏr-ġan* "durmak" (TS. 1921, 27); توز *tŏz* "tuz" (Änmüzäc 1895, 62), طوُز *tŏz* "tuz" (TS. 1921, 59); توقز *tuḳız* "dokuz" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11), طوغز *tuġız* "dokuz" (TS. 1921, 37); اوتوز *utuz* "otuz" (TTKGS. 1887, 13), (Änmüzäc 1895, 11, 74 vd.), اوطز *utız* "otuz" (MYST. 1907, 15) gibi.) oluşturmuştur.

İncelediğimiz gramerlerde dilin ses yapısı ile ilgili özellikler, imlâ kurallarının sıralandığı bölümde açıklanmıştır. Bu durum dönem gramercilerinin çalışmalarında aynı şekilde karşımıza çıkmaktadır.

Bu dönem gramerlerinde kelime yapımı konusuna çok az değinilmiştir. Bu konuda en ayrıntılı bilgiye Kayyum Nasırî'nin *Änmüzäc* adlı çalışmasında rastlanmıştır.[1046]

[1046] Kayyum Nasırî, *Änmüzäc*, Kazan, 1895, s. 59-65.

İncelediğimiz gramer kitaplarında kelime türlerinin belirlenmesinde farklıklar tespit edilmiştir. Bu durum dönem gramercilerinin etkilendikleri gramer anlayışlarından kaynaklanmaktadır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde isimlerin yapılarına göre türleri konusunun genellikle incelenmediği, isimlerin sadece görev ve anlamlarına göre tasnif edildikleri tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde iyelik eklerinin zamir kelime türü açıklanırken ele alındığı tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi sonrası Tatar gramerlerinden farklı şekilde Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde çokluk birinci şahıs iyelik ekleri olarak *+mız*, *+mĭz*; *+bız*, *+bĭz*, çokluk ikinci şahıs iyelik ekleri olarak *+ŋız*, *+ŋĭz*, çokluk III. şahıs ekleri olarak da *+ı*, *+sı*, *+ĭ*, *+sĭ*; *+ları*, *+lärĭ* eklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu çalışmalarda *+(nar)ı/+(när)ĭ* iyelik eklerine rastlanmamıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde aitlik ekinin, ismin iyelik çekiminde olduğu gibi genellikle zamir konusu içinde ve zamirin bir türü olarak ele alındığı tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde ismin hâl çekiminde birlik yoktur. Çünkü Fatıyḫ Säyfi ve Galimcan İbrahim'in çalışmalarında beş, Kayyum Nasırî'nin çalışmasında altı, Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında yedi, Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov ve Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmalarında sekiz ve Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmasında dokuz tür hâl çekiminin gösterildiği tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde yükleme hâli, ekli ve eksiz olmak üzere iki farklı türde incelenmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde bulunma, ayrılma hâli ekleri, görülen geçmiş zaman,duyulan geçmiş zaman eklerinin ve *-p/ -ıp*, *-ĭp* zarf-fiil eklerinin imlâsının kalıplaştığı tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlercilerinden Gabdĭlgalläm Fäyĭzḫanov, Kayyum Nasırî ve Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmalarında, vasıta hâlini hâl kategorisinin ayrı bir türü olarak değerlendirdikleri tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, sıfatların yapılarına göre genellikle basit ve türemiş sıfatlar şeklinde ikiye ayrılarak incelendiği tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, zamirlerin varlık veya nesnenin anlamını karşılayan türlerinin isimler gibi, nitelik veya belirtiyi karşılayan türlerinin sıfatlar gibi, sayı anlamını ifade eden türlerinin de sayılar gibi kullanılabilmesi, onların gramatik kategori ve şekillerinde bulunabilmesi özelliğine rastlanmamıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde zamirler, yapılarına göre kelimeye bitişerek yazılan zamirler (bitişik zamirler) ve ayrı yazılan zamirler (ayrı zamirler) şeklinde iki grupta incelenmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden Kayyum Nasırî'nin, Galimcan İbrahim'in ve Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmaları dışındaki diğer gramer kitaplarında zarflar, işlevlerine göre gruplandırılmamıştır.

Ceditçilik Dönemi gramer kitaplarında sadece basit ve birleşik fiil türlerinin açıklandığı ve örneklendirildiği görülmüştür. Bu dönem gramercilerinden sadece Galimcan İbrahim'in yapılarına göre fiil türlerini, basit, türemiş ve birleşik şeklinde incelediği tespit edilmiştir. Bu fiil türlerinde birleşik fiil oluşturma yollarının ele alındığı tek gramer kitabı yine Galimcan İbrahim'in çalışmasıdır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramer kitaplarında, Tatar ağızlarındaki zaman şekillerinin edebî dildeki kip ve zaman çekimine eklenmesi ya da çekimsiz bazı şekillerin çekimli gibi düşünülmesi sebebiyle zaman şekillerinin sayısı artırılmıştır. Ayrıca bu dönem gramerlerinde, *-gan* ve *-açak* ekleri yardımıyla oluşturulan zamanlar (yani çekimli fiiller) da uzun süre sıfat-fiillerin şahıs ile çekimlenmiş türleri olarak değerlendirilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde şimdiki zaman olumlu çekiminde *-a/ -ä*, *-(ı)y/-i* ekleri kullanılmıştır. Farklı olarak bu dönem gramercilerinden Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmasında, bu zamanın kuruluşunda *-maḳta*/*-mäktä* eklerinin de kullanıldığı tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde kesin gelecek zamanın çekiminde *-ası / -äsı̆* ve *-ġay / -gäy* ekleri kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu dönem gramercilerinden sadece Hŏsäyĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında, kesin gelecek zamanın çekiminde *-açaḳ / -äçäk* eklerinin kullanıldığı görülmüştür.

İncelemelerimiz sonucunda Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde fiilde zaman kategorisinin genellikle basit çekimlerinin ele alındığı birleşik çekimlere pek dikkat edilmediği tespit edilmiştir. Bu dönem gramercilerinden sadece Kayyum

Nasırî'nin ve Gabdĭlgalläm Fäyĭzẖanov'un çalışmalarında birleşik zaman çekimi, kısaca açıklanmıştır.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde çatı konusunda fiil-nesne ve fiil-özne bağlantısının ayrı ayrı incelendiği tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, isim-fiil eki olarak *-v*, *-uv/-üv*; *-rga/-rgä*, *-arga/-ärgä*, *-ırga/-ĭrgä*; *-maḳ/-mäk* ; *-ma/-mä* ve *-ş*, *-(y)ış/-(y)ĭş* eklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, *-ma/ -mä*, *-mak/-mäk* ve *-(y)ış/-(y)ĭş* eklerinin isim-fiil kuruluşunda sık olarak kullanıldığı görülmüştür.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde zarf-fiiller, *ḥāl fiʿli* ve *vaḳıt fiʿl* şeklinde iki farklı terimle adlandırılmıştır. Bu terimlerden *ḥāl fiʿli* terimini kullanan gramercilerin daha çok bu kelime türünün zarf yönünün taşıdığı oluş ve kılışın, durum ve tarzını bildirme niteliğine dikkat çektikleri, *vaḳıt fiʿl* terimini kullanan gramerlercilerin ise, zarf-fiillerin fiil yönünün taşıdığı hareket ve zaman kavramına dikkat çektikleri tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde zarf-fiilin yapımında *-a/-ä*, *-ıy/-i* eklerinin işlek olarak kullanılmadığı görülmüştür.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde *-mıyça/-miçä* zarf-fiil ekinin, *-ça/-çä* kısmı atılarak *-mıy/-mi* şeklinde de kullanıldığı tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi gramercilerinden Gabdurrahman Sägdi'nin çalışmasında, *-araḳ/-äräk*, *-yaraḳ* zarf-fiil eklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde sayı isimlerinin iki ile beş arasında değişen sayıda gruplara ayrılarak incelendikleri görülmüştür.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramercilerinden sadece Fatıyẖ Säyfi ve Galimcan İbrahim'in çalışmalarında ünlemin başlı başına bir kelime türü olarak incelendiği tespit edilmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde, dilin cümle bilgisinin ya kelime gruplarına önem verilmeden sadece cümle düzeninin incelenmesi ya da kelime gruplarının incelenmesi, cümle düzenine önem verilmemesi şeklinde iki farklı anlayışla ele alındığı tespit edilmiştir. İkinci anlayışa sahip olan gramerciler, cümleyi kelime gruplarının bir türü ya da varyantı olarak belirtmişlerdir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde cümlenin ana ögelerinin tasnifinde ortaklık söz konusuyken, yardımcı ögelerin tasnifinde farklılıklar tespit edilmiştir. Cümlenin yardımcı ögeleri dönem gramercilerinden Galimcan İbrahim'in çalışmasında sekiz, Fatıyḫ Säyfi'in çalışmasında altı, M. Kŏrbangali ve Ḥ. Gabdĭlbädig'in çalışmalarında ise, üç gruba ayrılarak incelenmiştir.

Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde cümle türlerinin farklı sayılarda incelendiği görülmüştür. Bu konuda dönem gramercileri arasında ortaklık yoktur.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinde konuların ele alınış ve öğretim yöntemleri bakımından da farklılaştıkları görülmüştür. Kullanılan öğretim yöntemleri sırasıyla Kayyum Nasırî ve Gabdĭlgalläm Fäĭzḫanov'un çalışmalarında tanımlama ve örneklendirme, Hŏsäĭn Z. Mäkkäi'nin çalışmasında tanımlama, örneklendirme, soru sorma, Äḫmätcan Mŏstafa ve Fatıyḫ Säyfi'nin çalışmalarında tanımlama, örneklendirme, alıştırma çözdürme, Gabdurrahman Sägdi ve Galimcan İbrahim'in çalışmalarında örneklendirme, tanımlama, alıştırma çözdürme, hatırlatma ve soru sorma şeklindedir.

İncelediğimiz Ceditçilik Dönemi Tatar gramerlerinden Kayyum Nasırî ve Gabdĭlgalläm Fäĭzḫanov'un çalışmaları dışındakilerin tamamı, okullarda okutulma, dil kurallarını anlatma, doğruyu öğretme, öğrenciye alıştırma ödevleri verme gibi çeşitli özelliklere sahip öğretici, kuralcı, kuralcı-betimleyici, buyurucu, okul gramerleridir. Genel olarak incelediğimiz çalışmalar, geleneksel gramer kapsamında değerlendirilebilirler. Bu gramerlerde geleneksel gramer anlayışına uygun olarak Tatar Türkçesinin ses bilgisi, şekil bilgisi ve cümle bilgisi ele alınmıştır. Ağırlıklı olarak işlenen konuların başında şekil bilgisi gelir. Yine şekil bilgisi konularından da özellikle kelime türleri, ek-kök ilişkileri ve çekim kuralları açıklanmıştır. Tatar Türkçesinin imlâ özellikleri alfabe konusuyla birlikte kısaca ele alınmıştır.

Gramer kategorileri, kelime kategorileri, cümle türleri ve genel olarak gramer konularının ele alınış şekillerine göre, incelediğimiz çalışmalarda başlıca Arap ve Rus gramer anlayışlarının model olarak alındıkları görülmüştür. Bu özelliklerine göre, Kayyum Nasırî, Hŏsäĭn Z. Mäkkäi ve Äḫmätcan Mŏstafa'nın çalışmaları, Arap gramer anlayışıyla, Fatıyḫ Säyfi ve Galimcan İbrahim'in çalışmaları, Rus gramer anlayışıyla hazırlanmıştır.

KAYNAKLAR

Abdullah Ramiz Paşa, *Emsile-i Türkiyye*, hzl: Emir İçhem İbden, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 716, Ankara, 1999.

Abdullin, Yahya, "Tanzimat ve İdil-Ural Tatarları Arasında Aydınlanma Hareketi", *İlmî Araştırmalar*, çev. Hayati Develi, C. 1, İstanbul, 1995, s. 175-184.

Abdullina, R. S., "Tatar Tĕlĕndä Sintetik Ütkän Zamannarnıŋ Üzĕnçälĕkläri häm Semantik Kullanılışı", *Oçerki po Morfologii Tatarskogo Glagola*, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1978, s. 84-89.

----------, "Cŏmlä Kisäkläriñ Ayıruv", *Sovet Mäkltäbĕ*, No: 11, Kazan, 1983, s. 15-19.

Agi, Ferit, "19. Asırda Tatarlar Arasında Ceditçilik Hareketi", çev. Harettin Güleçyüz, *Doğu Türkistanın Sesi*, Yıl: 3, Cilt: 3, Sayı: 11-12, Aralık 1986, s. 27-34.

Akalın, Mehmet, *Tarihî Türk Şiveleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 73, Ankara, 1988.

Akıner, Shırın, *Islamic Peoples of the Soviet* Union, London, 1983 (Türkçe baskı: *Sovyet Müslümanları*, çev. Tufan Buzpınar, Ahmet Mutu, İstanbul, 1995.

Aksan, Doğan, *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, 2. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 439, Ankara, 1989.

Akyol, Taha, "Cedidcilik", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, Cilt: 7, İstanbul, 1993, s. 211-213.

Alkaç, Gül Işık, "Yapısal Sözdizimi Açısından Türkçede Eylem Kategorisi", *Türk Dilbilimi Konferansı Bildirileri (9-10 Ağustos 1984)*, İstanbul, 1986, s. 1-21.

Alparov, G. Ḫ., "Bĕzniŋ Tĕlĕbĕzdä Padej Barmı, Yukmı?", *Bĕlĕm,* No: 3, Kazan, 1925, s. 41-43.

----------, *Şäkli Nigĕzdä Tatar Grammatikası (Tĕlĕbĕznĕ Gıylmi Tikşĕriv Yulında Bĕr Täcribä)*, 1. baskı: Tatizdat, Kazan, 1926; 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1927.

----------, "Tatar Tĕlĕndä İyärçĕn Cŏmlälär Barmı?", *Sovet Ädäbiyatı*, No: 2, Kazan, 1937, s. 50-51.

----------, *Saylanma Ḫĭzmätlär (Tatar Grammatikası Häm Gŏmumi Tĭl Bĭlĭmĭ Mäs'älälärĭ)*, Tatar Kitap Näşriyätĭ, Kazan, 1945.

Andican, Ahat, *Cedidizm'den Bağımsızlığa Hariçte Türkistan Mücadelesi*, Emre Yayınları, 1. baskı, İstanbul, 2003.

Ata, Aysu, *Harezm-Altın Ordu Türkçesi*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi:36, İstanbul, 2002.

Bakırcı, Selami, Demirayak, Kenan, *Arap Dili Grameri Tarihi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 2001.

Baldauf, İngeborg, *Schriftreform und Schrifwecssel bei den Muslimische Russland-und Sowjettürken (1850-1937): Ein Symptom Ideengeschichtlicher Entwicklungen*, Budapeşte, 1993.

Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 528, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1990.

Barutcu Özönder, F. Sema, "Türk Dilinin Bugünkü Durumu", *Radyo ve Televizyon Yayınlarında Türk Dilinin Kullanımı*, Geçici Danışma Kurulu Toplantısı, 25-26 Kasım 1998, Ankara 1999, s. 21-25.

Baskakov, N. A., *Karakalpakskiy Yazık, Fonetika i Morfologiya*, Moskva, 1952.

Batmanov, A. K., *O Çastyaḫ Reçi v Kirgizkom Yazıke*, Frunze, 1936.

Bayazitova, F. S., "Tübän Kama Tiräsĭndägĭ Kĭräşĭn Tatarları Sŏyläşĭnĭŋ Fonetik Häm Grammatik Üzĭnçälĭklärĭ", *Materialı Po Tatarskoy Dialektologii 3*, Tatarskoe Knijnoe İzdatestvo, Kazan, 1974, s. 48-73.

Bayraktar, Nesrin, *Türkçede Fiilimsiler*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 838, Ankara, 2004.

Bayrav, Süheylâ, *Filolojinin Oluşumu*, Multilingual, İstanbul, 1998.

Bilgegil, M. Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1984.

Binark, İsmet, "Kazan Türkleri'nde Matbaacılık Sahasındaki Çalışmalar", *Kazan*, Sayı 18, Yıl VI, 1976.

Bogoroditskiy, V. A., *Vvedenie v Tatarskoe Yazıkoznanie v Svyazi s Drugimi Tyurkskimi Yazıkami*, 1. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1934; 2. baskı: Tatgosizdat, Kazan, 1953.

Buran, Ahmet, Alkaya, Ercan, *Çağdaş Türk Lehçeleri*, Akçağ Yayınları: 377, Ankara, 2001.

Caferoğlu, Ahmet, *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*, 3. baskı, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1993.

Cahit, Hüseyin, *Türkçe Sarf ve Nahiv*, hzl: Leylâ Karahan, Dilek Ergönenç, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 769, Ankara, 2000.

Cäläy, L., "Figıl Yünälĭşläriĭ", *Sovet Mäktäbi*ĭ, No: 10-11, Kazan, 1938, s. 90-105.

Cämilev, Ş., "Tatar Tĭlĭnĭŋ Grammatik Kategoriyäläriĭ Häm Formaları Turında", *Sovet Mäktäbi*ĭ, No: 3, Kazan, 1953, s. 7-12.

Clauson, G., *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth Century Turkish*, Clarendon Press, Oxford, 1972.

Çağdaş Türk Lehçeleri El Kitabı, ed. Levent Doğan, Kriter Yayın, İstanbul, 2007.

Çörtü, Meral, *Arapça Dilbilgisi Sarf Nahiv Edatlar*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları Nu:171, İstanbul, 1999.

Delice, H. İbrahim, *Türkçe Sözdizimi*, Kitabevi, İstanbul, 2003.

Deny, J., *Türk Dili Grameri* (*Osmanlı Lehçesi*), çev. Ali Ulvi Elöve, İstanbul,

Devellioğlu, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 20. baskı, Aydın Kitabevi Yayınları Sözlük Dizisi:1, Ankara, 2003.

Devlet, Nadir, *İsmail Bey Gaspıralı*, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara, 1990.

----------, *Rusya Türklerinin Millî Mücadele Tarihi (1905-1917)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: VII. Dizi-Sayı 172, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1999.

Dietrich Pamir, Ayşe, *Rusça-Türkçe Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 383, Ankara, 2001.

----------, *Rusça Gramer (Grammatika Russkogo Yazıka),* Kapadokya Kitabevi, Ankara, 2006.

Dilâçar, Agop, *Dil, Diller ve Dilcilik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları: 263, Ankara, 1968.

----------, "Gramer: Tanımı, Adı, Kapsamı, Türleri, Yöntemi, Eğitimdeki Yeri ve Tarihçesi", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten 1971*, Ankara, 1989, s. 83-145.

Dizdaroğlu, Hikmet, *Tümcebilgisi*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 426, Ankara, 1976.

Dmitriyev, N. K., *Grammatika Kumıkskogo yazıka*, Moskva, 1940.

----------, *Grammatika Başkirskogo Yazıka*, Moskva - Leningrad, 1948.

Eckmann, János, *Çağatayca El Kitabı*, çev. Günay Karaağaç, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları No. 3412, İstanbul, 1988.

----------, "Türkçede –Raq, -Rek Ekine Dair", *TDAY-B 1953,* Ankara, 1988.

Ediskun, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, 4. basım, Remzi Kitabevi, İstanbul, 1992.

Äẖätov, G. Ḫ., *Tatar Tĭlĭndä Frazeologik Tägbirlär*, Kazan, 1954.

----------, "Tatar Tĭlĭndä Tŏşĭm Kilĭşĭniŋ Birĭlüvĭ", *Sovet Mäktäbĭ*, No: 1, Kazan, 1965, s. 27-30.

Eker, Süer, *Çağdaş Türk Dili*, 3. basım, Grafiker Yayınları: 7, Ankara, 2005.

Emre, Ahmet Cevat, *Türkçe Sarf ve Nahiv, Eski Lisân-ı Osmânî Sarf ve Nahiv*, hzl: Gülden Sağol, Erdal Şahin, Nurgül Yıldız, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 849, Ankara, 2004.

Eraslan, Kemal, *Eski Türkçede İsim-Fiiller*, İstanbul, 1980.

Ercilasun, Ahmet Bican, *Kutadgu Bilig Grameri – Fiil*, Ankara, 1984.

Ergin, Muharrem, *Türk Dil Bilgisi*, İstanbul, 1962.

----------, *Türk Dil Bilgisi*, 5. baskı, Boğaziçi Yayınları, İstanbul, 1980.

----------, *Türk Dil Bilgisi*, 19. baskı, Bayrak Yayınları, İstanbul, 1992.

Fahretdinov, Ravil, "Tatar Oğlu Tatarım", çev. Mustafa Öner, *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Ağustos, 1993, s. 47-60.

Faseyev, F. S., *Kratkiy Grammatiçeskiy Spravoçnik Tatarskogo Yazıka: Tatarsko-Russkiy Slovar*, Moskva, 1966.

Fazlıyeva, L., "Figıl Formaları Arasında Zaman Mŏnäsäbäti", *Mägarif*, No: 4, Kazan, 1996, s. 23-27.

Fäyĭzẖanov, Gabdĭlgalläm, *Tatar Tĭlĭgä Ḳısḳaça ʿİlmī Ṣarf* , Kazan, 1887.

Gabain, A. von, *Eski Türkçenin Grameri*, çev. Mehmet Akalın, Türk Dil Kurumu Yayınları: 532, Ankara, 1988.

Ganiyev, Fuat, "O semantike i analitiçeskiӈ padejaӈ v tatarskom yazıke", *Voprosı Tyurkologii*, Kazan, 1970, s. 74-84.

----------, "Kuşma Figıllär, İksĭiz-Çiksĭiz Süzlär Çıganagı", *Sovet Mäktäbĭ*, No: 12, Kazan, 1972, s. 33-35.

----------, *Voprosı Morfologii Tatarskogo Yazıka*, Tatar Kn. İzd.vo, Kazan, 1980.

----------, "O Sintetiçeskiӈ i Analitiçeskiӈ Padejaӈ v Tatarskom Yazıke", *Tatarıca*, Edendum Curavit Abdulla Tukaın Kulttuurıseura r.y. Studıa ın Honorem YMÄR DAHER, Vammala, 1987, s. 120-132.

----------, "Türk Lehçelerinde Analitik Morfoloji Meseleleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, İstanbul, 1994, s. 191-196.

----------, Ahmetyanov, Rifkat, Açıkgöz, Halil, *Tatarca-Türkçe Sözlük*, İnsan Yayınevi, Kazan-Moskova, 1997.

Gencan, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, 4. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 418, Ankara, 1979.

Giganov, İosif, *Grammatika Tatarskogo Yazıka*, Soç. v Tobolskoy glavnoy şkole uçitelem Tatarskogo Yazıka, Akademiya Nauk, Spb. 1801.

Gordlevski, V. A., *Grammatika Turetskogo yazıka*, Moskva, 1928.

Gülensoy,Tuncer, *Üniversiteler İçin Türkçe El Kitabı*, 3. baskı, Kıvılcım Yayınları, Kayseri, 1998.

Hablemitoğlu, Necip, *Çarlık Rusyası'nda Türk Kongreleri (1905-1917)*, Kırım Dergisi Tarih Araştırmaları Serisi No: 1, Ankara, 1997.

Hacıeminoğlu, Necmettin, *Türk Dilinde Yapı Bakımından Fiiller*, Kültür Bakanlığı Yayınları: 1348, İstanbul, 1992.

Ḫacipov, Ḫ., "Figıl Almaşlıkları Bulamı?", *Sovet Mäktäbĭ*, No: 7, Kazan, 1987, s. 21-22.

Hakimcan, Ferit, *Tatarca Dilbilgisi (Yardımcı Ders Kitabı)*, Ankara, 1995.

Hakov, V. H., *Tatar Ädäbi Tĭlĭ Tariḫı*, Kazan, 1993.

Halfin, İ., *Azbuka i grammatika Tatarskogo yazıka c pravilami arabskogo çteniya, prepodavaemıe v kazanskoy gimnazii*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1809.

Hangildin, V. N., *Tatar Tĕlĕndä Süz Tĕzmäsĕ Häm Sintaksik Bäyläneşnĕ Tägbir İtüv Çaraları*, Kazan, 1942.

----------, "Kayum Nasıyri Grammatikalarında Tatar Tĕlĕ Sintaksısı Nigĕzläreĕ", *Sovet Ädäbiyatı Jurnalı*, Kazan, 1945, No: 2, s. 58-61.

----------, *Tatar Tĕlĕ Grammatikası (Morfologiya häm Sintaksis)*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1959.

Hasanov, H. H., *Galimcan İbrahim*, Kazan, 1969.

Hatiboğlu, Vecihe, *Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 300, Ankara, 1969.

----------, *Türkçenin Sözdizimi*, 2. baskı, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih, Coğrafya Fakültesi Yayınları, No: 317, Ankara, 1982.

Hengirmen, Mehmet, *Dilbilgisi ve Dilbilim Terimleri Sözlüğü*, Engin Yayınevi, Ankara, 1999.

Häzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ (Leksika, Fonetika, Orfoepiya, Grafika häm Orfografiya, Morfologiya), red. Z. Väliullina, H. Kurbatov, L. Cäläy, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1965.

Hisamova, F., "Forma na *-ası* v Tatarskom Yazıke", *Sbornik Aspirantskih Rabot*, Kazan, 1969, s. 49-54.

Hismatullin, H., Saykin, Ş., *Tatar Tĕlĕ Grammatikası*, Kazan, 1957.

İbrahimov, Fatih *Bĕlĕm Älifbadan Başlana*, *Tatarça Ukuv-Yazuvga Öyrätüv Metodikası häm Tatar Älifbaları Tarihı*, Mägarif, Kazan, 1994.

İbrahim, Galimcan, *Tatar Ṣarfı*, Kazan, 1911.

----------, *Tatar Näḥvĕ*, 1911.

----------, *Tĕl Sabaḳları*, 2. Kitap, Tipografiyä "ŏmĕd", Kazan, 1919.

----------, *Tatar Ṣarfı*, Kazan, 1921.

----------, *Tatar Näḥvĕ*, 1921.

----------, "Tatar Tĕlĕn Tikşĕrüv Yulında", *İmla, Tĕl, Ädäbiyat Mäs'äläläreĕ*, Kazan, 1924.

İmanay, Şeyh Attar, *Tatar Tĕlĕnĕŋ Näḥvĕ vä Ṣarfı*, Kazan, 1910.

İsmail Gaspıralı, Seçilmiş Eserleri 2, Fikrî Eserleri, hzl: Yavuz Akpınar, Ötüken Yayınları: 568, İstanbul, 2004.

İvanov, İ. Martinyan, *Tatarskaya Grammatika*, Kazan Tipografiyä Kazan Univ., Kazan, 1842.

Kalyuta, Aleksandr, *Slovar Lingvistiçeskiẖ Terminov (Dil Bilimi Sözlüğü)*, Multılıngual Yabancı Dil Yayınları, İstanbul, 2004.

Kanlıdere, Ahmet, *Tatarlar ve Tataristan: Dünü, Bugünü, Yarını Sempozyumu*, Marmara Üniversitesi, 27 Şubat 2003 (www. turkoloji.cu.edu.tr, erişim tarihi: 16.07.2007) .

Karahan, Leylâ, *Türkçede Söz Dizimi*, Akçağ Yayınları: 58, Ankara, 1993.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri,* Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 579, Ankara, 1994.

Kazem-bek, A., *Grammatika Turetsko-Tatarskogo Yazıka*, Kazan,1839.

----------, *Obtşaya Grammatika Turetsko-Tatarskago-Yazıka*, Peçatano v Universitetskoy Tipografii, Kazan, 1846.

Kırgız Tilinin Grammatikası - Morfologiya, (red. B. Oruzbayeva, S. Kudaybergenov), Frunze, 1964.

Koç, Nurettin, *Açıklamalı Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 1992.

Kononov, A. N., *Grammatika sovremennogo turetskogo literaturnogo yazıka*, Moskva-Leningrad, 1956.

Kŏrbangali, Mŏẖĭtdin, Gabdĭlbädig Ḫuca, *Ana Tĭlı̆ Ṣarfı*, Kazan, 1918.

----------, *Ana Tĭlı̆ Naḥvı̆*, Tipografiyä "Milliyät", Kazan, 1919.

Korkmaz, Zeynep, *Sadru'd-din Şeyhoğlu Marzubān-nāme Tercümesi*, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları: 219, Ankara, 1973.

----------, "Türkçede *-acak/-ecek* Gelecek Zaman (Futurum) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 629, Ankara, 1995, s. 3-11.

----------, "Türkçede *-ası/-esi* Gelecek Zaman Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 629; Ankara, 1995, s. 145-150.

----------, "Türkiye Türkçesindeki *-madan/-meden< -maḍın < -meḍin* Zarf-Fiil (Gerundium) Ekinin Yapısı Üzerine", *Türk Dili Üzerine Araştırmalar*, C. 1,

Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 629; Ankara, 1995, s. 151-159.

----------, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, Genişletilmiş 2. baskı, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 575, Ankara, 2003.

----------, *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 827, Ankara, 2003.

Korkmaz, Zeynep, Ercilasun, Ahmet Bican, Zülfikar, Hamza, Akalın, Mehmet, Gülensoy, Tuncer, Parlatır, İsmail, Birinci, Necat, *Türk Dili ve Kompozisyon Bilgileri*, 2. baskı, Ankara, 1992.

Kurat, Akdes Nimet, "Rus Hakimiyeti Altında İdil-Ural Ülkesi", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, 1965, s. 91-126.

----------, "Kazan Türklerinin Medeni Uyanış Devri", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, Temmuz-Aralık, 1966, s. 95-194.

Kurbatov, Ḫ. R., *Tatar Tĕlĕnĕŋ Alfavit häm Orfografiya Tarihi*, Kazan, 1966.

----------, "Tĕlnĕŋ morfologik tözĕlĕşĕn öyränüvgä karata", *Tatar Tĕlĕ häm Ädäbiyätı*, 5. kitap, Kazan, 1976, s. 107-115.

Kükey, Mazhar, *Türkçenin Sözdizimi*, Kardeş Matbaası, Ankara, 1975.

Landau, Jacop M., *Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation*, Hurst Comp., London, 1995.

Lemercier, Chantal-Quelquejay, *Abdülkayyum el-Nasırî, 19. Yüzyılda Bir Tatar Islahatçı*, çev. Deniz Bozer, ODTÜ Yayınları, ayrı basım, Ankara, 1984.

Maksimov, N. V., Ḫämidullina M. Z., *Tatar Tĕlĕ*, "Mägärif" Näşriyätĕ, Kazan, 1995.

Maksudî, Ä. Hadi, *Tŏrkī Ṣarfı*, Lito - Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1910.

----------, *Tŏrkī Näḥvĕ*, Lito - Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1910.

Maksudoğlu, Mehmet, *Arapça Dilbilgisi*, A. Ü. İlâhiyat Fakültesi Yayınları: LXXIX, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1969.

Maksyutova, N. K., "Burzyanskiy Govor", *Başkirskaya Dialektologiya*, Ufa, 1963, s. 68-127.

Mansuroğlu, Mecdut, "Türkçede -ġay/-gey Eki ve Türemeleri", *Jean Deny Armağanı*, Ankara, 1958.

Maraş, İbrahim, "İdil-Ural Bölgesi ve Osmanlı Fikrî Münasebetleri", *Bilig*, 1997, s. 149-156.

----------, *Türk Dünyasında Dinî Yenileşme (1850-1917)*, Ötüken Yayınları, Yayın no: 231, İstanbul, 2002.

Mardiyeva, M. B., "K sravnitelnoy ḫarakteristike perifrastiçeskiḫ form Tyurkskiḫ yazıkov", *Oçerki po Morfologii Tatarskogo Glagola*, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1978, s. 63-83.

----------, "Rol perifrastiçeskiḫ form v vırajenii vremennıḫ i modalnıḫ znaçeniy", *Struktura i İstoriya Tatarskogo Yazıka*, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1982, s. 45-51.

Mäkkäi, Hŏsäyĭn Z., *Mŏḫtäsar Yaŋa Ṣarf-ı Tŏrkī*, Kazan, 1907.

Miftaḫov, B. M., *Tatar Tĭlĭ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981.

Miftaḫova İ., "Tatar Tĭlĭ Grammatikalarında Süz Tŏrkĭmĭ Bularak İsĭm", *Mägärif*, No: 1, Kazan, 1997, s. 15-16.

Mŏstafa, Äḫmätcan, *Tŏrkī Ṣarfı*, Kazan, 1909.

Nasırî, Kayyum, *Änmüzäc*, Kazan, 1895.

Naskali, Emine Gürsoy, *Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 667, Ankara, 1997.

Nugaybäk, Gimad, *Başlangıç*, Lito-Tipografiyä İ. N. Ḫaritonova, Kazan, 1911.

Nuriyeva, A. Ḫ., "Törlĭ naklonenielärdägĭ figıllärnĭŋ zaman bĭlän tŏrlänüvĭnä karata", *Tatar Tĭlĭ häm Dialektologiyäsĭ Mäs'älälärĭ*, Kazan Univ. Näşr., Kazan, 1959, s. 166-194.

Öner, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 703, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1998.

----------, "Islah Edilmiş Tatar Alfabesi ve Huca Bedîî'nin Derlediği Tatar Ata Sözleri", *TDEAD*, *X* (*Üzbek Bayçura Özel Sayısı*), Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İzmir, 2007.

Özmen, Mehmet, "Özne Üzerine Düşünceler", *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II, 20-26 Eylül 2004*, TDK Yayınları:855/II, Ankara, 2004, s. 2331-2340.

Özyetgin, A. Melek, *Ebū Ḥayyān, Kitābu'l-İdrāk li Lisāni'l-Etrāk, Fiil: Tarihî-Karşılaştırmalı Bir Gramer ve Sözlük Denemesi*, KÖKSAV, Tengrim Türklük Bilgisi Araştırmaları Dizisi:3, Ankara, 2001.

Palmer, Frank, *Grammar*, Penguin Books, New York, 1971.

Pekacar, Çetin, "Kumuk Türkçesi", *Türk Lehçeleri Grameri*, Akçağ Yayınları, Ankara, 2007, s. 939-1008.

Poppe, Nicholas, *Tatar Manual*, *Descriptive Grammar and Texts a Tatar-English Glossary*, Indiana Universty, Research and studies in Uralic and Altaic Languages, Nu: 43, Bloomington, 1968.

Radloff, W., *Vergleichende Grammatik der Nördlichen Türksprachen, I. Phonetik der Nördlichen Türksprachen*, Leipzig, 1882-1883.

Ramazanov, Ş. A., *Tatar Tĕlĕ Buyĕnça Oçerklar*, Kazan, 1954.

Ramazanov, Ş. A., Hismätullin, H., *Tatar Tĕlĕ Grammatikası, Fonetika häm Morfologiya*, Kazan, 1951.

Rorlich, Azade Ayşe, *The Volga Tatars*, California, 1986 (çev. Mehmet Süreyya Er, *Volga Tatarları*, İletişim Yayınları: 620, İstanbul, 2000.).

Sadıkova, Z. R., "Orenburg Tatarları Sŏyläşĕnĕŋ Kaybĕr Morfologik Üzĕnçälĕklärĕ", *Materialı Po Tatarskoy Dialektologii 3*, Tatarskoe Knijnoe İzdatestvo, Kazan, 1974, s. 113-120.

Safiullina, F. S., Zekiyev, M. Z., *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ*, Mägarif, Kazan, 1994.

Safuanov, S., "Tatar Tĕlĕnda İyärçĕn Cŏmlälärnĕŋ Kaybĕr Üzĕnçälĕklärĕnä Karata", *Sovet Mäktäbĕ*, No: 6, Kazan, 1954, s. 67-71.

Salihova, D. A., "Tatar Tĕlĕndä Morfologik Kürĕnĕşlär", *Sovet Mäktäbĕ*, No: 9, Kazan, 1983, s. 22-25.

Sâmî, Ş., *Ḳāmūs-ı Türkī*, "İḳdām" Maṭbaʿası, H. 1317.

Samirḫanova, G. R., "Kiliş Mönäsäbätin Bildirüçe Analitik Çaralar Turında", *Problemı Leksikologii i Leksikografii Tatarskogo Yazıka*-2, Kazan, 1996, s. 88-96.

Sägdi, Gabdurrahman, *Yaŋı häm Yıŋıl Tärtibdä Tılıbızmıŋ Ṣarfı*, Elektro-Tipografiyä "ömid", Kazan, 1913.

----------, *Üz Tılımızcä Mökämmäl Ṣarf-Näḥv*, Kazan, 1915.

Serebrennikov, B. A., *Sistema Vremen Tatarskogo Glagola*, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1963, 75 s.

Sälimov, Ḫ., "Tatar Tilinің Avaz Söstavı Turında Kaybir Fikirlär", *Sovet Mäktäbi*, No: 11, Kazan, 1982, s. 30-32.

----------, "Tatar Tilində Tartık Avazlar", *Sovet Mäktäbi*, No: 5, Kazan, 1983, s. 22-25.

Säyfi, Fatıyḫ, *Mäktäbdä Tatar Tılı Därsläri*, I. Kitap, Kazan, 1917.

----------, *Mäktäbdä Tatar Tılı Därsläri*, II. Kitap, Kazan, 1917.

Sezer, Ayhan, "Dillerin Sınıflandırılması:Yeni Bir Yaklaşım", *Genel Dilbilim Dergisi*, S. 7-8, Ankara, 1995.

Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık, Leksikologiya, Fonetika, Morfologiya, avt. N. B. Burganova, M. Z. Zakiyev, Ḫ. R. Kurbatov, A. M. Latıpov, L. T. Maḫmutova, K. S. Sabirov, M. A. Sagitov, D. G. Tumaşeva, V. Ḫ. Ḫakov, F. Yu. Yusupov, Moskva, 1969.

Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık. Sintaksis, avt. Ḫ. R. Kurbatov, L. T. Maḫmutova, L. P. Smolyakova, E. R. Tenişev, İzdatelstvo "Nauka", Moskva, 1971.

Şakirova, R. F., *Ḫäzirgi Tatar Tili Fonetikasına Kiriş* , Tatknigoizdat, Kazan, 1954.

Şäräf, G., "Palyatogrammı zvukov Tatarskogo yazıka sravnitelno s Ruskimi", *Vestnik Nauçnogo Obtşestva Tatarovedeniya*, No: 7, Kazan, 1927, s. 65-102.

----------, "Sonornaya dlitelnost Tatarskiḫ glasnıḫ", *Vestnik Nauçnogo Obtşestva Tatarovedeniya*, No: 8, Kazan, 1928, s. 180-265.

Tatar Grammatikası-I, red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarstan Fännär Akademiyesi Gumanitar Fännär Bülimi, Kazan, 1998.

Tatar Grammatikası, Morfologiya II. Tom, red. M. Z. Zekiyev, D. G. Tumaşİva, F. M. Hisamova, Tatarstan Fännär Akademiyäsİ Gumanitar Fännär Bülİmİ, Mäskäv-Kazan, 2002.

Tatarskaya Grammatika, Tom II, Morfologiya, , red. M. Z. Zekiyev, F. A. Ganiyev, K. Z. Zinnätullina, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Mäskäv-Kazan, 1993.

Tatar Tİlİmnİŋ Aŋlatmalı SüzlİgİnİI, SSSR Fännär Akademiyasİ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsİmİndägİ Tİl, Ädäbiyät häm Tariĥİnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1977.

Tatar Tİlİmnİŋ Aŋlatmalı SüzlİgİnİII, SSSR Fännär Akademiyasİ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsİmİndägİ Tİl, Ädäbiyät häm Tariĥİnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1979.

Tatar Tİlİmnİŋ Aŋlatmalı SüzlİgİnİIII, SSSR Fännär Akademiyasİ, Kazan Filialı, Galimcan İbrahimov İsİmİndägİ Tİl, Ädäbiyät häm Tariĥİnstitutı, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1981.

Tavkul, Ufuk, *Karaçay-Malkar Türkçesi Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 770, Ankara, 2000.

Taymas, Abdullah Battal, *Kazan Türkleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları: 15, Seri: III, Sayı: A3, Ankara, 1966.

Tekin, Şinasi, *Uygurca Metinler II: Maytrısimit,* Ankara, 1976.

Tenişev, E. R., *Sravnitel'no-İstoriçeskaya Grammatika Tyurkskiĥ Yazıkov, Morfologiya*, Moskva, 1988.

Topaloğlu, Ahmet, *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü*, 1. basım, Ötüken Yayınları, No: 207, İstanbul, 1989.

Troyanskiy, Aleksandr, *Kratkaya Tatarskaya Grammatika*, İzd. İspr. i Dop., İzd-vo duh.-uçeb. upr. Kazan, 1860.

Tumaşİva, D. G., *ĤäzİrgİTatar Ädäbi TİlİMorfologiyası*, Kazan unıversitetı näşr., Kazan, 1964.

----------, "Perifrastiçeskie formı Tatarskogo glagola", *Voprosı Tatarskogo Yazıkoznaniye*, 2. Kitap, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1965, s. 154-166.

----------, *ĤäzİrgİTatar Ädäbi TİlİI(Morfologiya)*, Kazan, 1978.

----------, "K probleme morfologiçeskiĥ sinonimov v Tatarskom yazıke (na materiale glagolnıĥ form)", *Struktura i İstoriya Tatarskogo Yazıka*, İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1982, s. 3-17.

----------, *Tatarskiy Glagol* (*Opıt Funktsionalno Semantiçeskogo İssledovaniya Grammatiçeskiĥ Kategoriy*), İzd.-vo. Kazan Univ., Kazan, 1986, 188 s.

Türk Dil Kurumu, *Dilbilim ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 471, Ankara, 1980.

Türk Dil Kurumu, *Türkçe Sözlük*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 10. baskı, Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara, 2005.

Türkyılmaz, Fatma, *Tasarlama Kiplerinin İşlevleri*, Atatürk Kültür Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Dil Kurumu Yayınları: 729, Ankara, 1999.

Tüymebayev, J., *Kazak Tili, (Grammatikalık Anıktagış)*, Almatı, 1991.

User, Hatice Şirin, *Başlangıcından Günümüze Türk Yazı Sistemleri*, Akçağ yayınları: 799, Ankara, 2006.

Uzun, Turgay, "Türkiye Dışındaki Aydınların Türk Milliyetçiliği İdeolojisine Katkıları", *Türk Yurdu*, Ocak 2001, Cilt: 21, Sayı: 161, s. 13-24.

Välidi, Cämal, *Tatar Tĭlĭnĭŋ İmlā häm Ṣarf vä Näḥv Ḳā ʿidäläri*, Kazan, 1910.

----------, *Tatar Tĭlĭnĭŋ Ḳā ʿidäläri. I. Cŏz: İmlā-Ṣarf*, Elektro- Tipografiyä "Mägarif", Kazan, 1918.

----------, *Tatar Tĭlĭnĭŋ Grammatikası*, Kazan, 1919.

Väliullina, Z., Zinnätullina, K. Z., Sägıytov, M. A., *Ḫäzĭrgi Tatar Ädäbi Tĭlĭ Morfologiyäsi*, Kazan Dävlät Pedagogika İnstitutı, Kazan, 1972.

Väliullina, Z., "Tatar Tĭlĭndä Süz Tŏrkĭmnäri Mäs'äläsĭnä Karata", *Sovet Mäktäbi*, No: 6, Kazan, 1981, s. 25-26.

Veliyeva, Zülfiye Elay, *Türkçe Açıklamalı Rusça Dilbilgisi* (*Grammatika Russkogo Yazıka*), 2. baskı, Gökçe Kitabevi, Ankara, 2006.

Vinogradov, V. V., *Russkiy Yazık*, Moskva, 1946.

----------, "Voprosı İzuçeniye Slovosoçetaniy", *Voprosı Yazıkoznaniye*, No: 3, Moskva, 1954, s. 2-10.

Yuldaşev, A. A., *Sistema Slovoobrazovaniye i Spryajeniye Glagola v Başkirskom Yazıke*, Moskva, 1958.

Yunusov, Ḥ. A., *Tatarskiy Yazık i Gramota - II*, Lito-Tipografiyä Br. Karimovı, Kazan, 1911.

Yusupov, F. Y., *İzuçenie Tatarskogo Glagola*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1986.

Yusupov, F. Y., Tumaşĭva, D. G., Miftahov, B. M., *Tatar Tĕlĕ 6*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1992.

Zekiyev, M. Z., *Sovremennıy Tatarskiy Literaturnıy Yazık-Sintaksis*, İzdatelstvo Kazanskogo Universiteta, Kazan, 1958.

----------, "Cŏmläniŋ Dürtĭnçĭ İyärçĭn Kisägĭ-Anıklagıç", *Sovet Mäktäbĕ*, No: 9, Kazan, 1962, s. 32-35.

----------, *Sintaksiçeskiy Stroy Tatarskogo Yazıka*, Kazan, 1963.

----------, "K Voprosu o kategorii padeja v tyurskiḫ yazıkaḫ", *Problemı Tyurkologii i İstorii Vostokovedeniye*, İzd-vo Kazanskogo Un., 1964, s. 207-219.

----------, *Tatarskiy Yazık: Yazıki Naradov SSSR.-Tyurkskie Yazıki*, Moskva, 1966.

----------, *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ* (*Sintaksis*), Kazan, 1966.

----------, *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ*, Kazan, 1974.

----------, İbrahimov, S. M., *Tatar Tĕlĕ*, Tatarstan Kitap Näşriyätĕ, Kazan, 1974.

----------, "Kazanskaya Şkola Tyurkologov i Gramatiki Na Tatarskom Yazıke (Konets XIX-Naçalo XX. vv.)", *Tatarı*, Leningrad, 1976, s. 199-203.

----------, "Morfologiya Turında", *Sovet Mäktäbĕ*, No: 6, Kazan, 1983, s. 21-26.

----------, *Ḫäzĕrgĕ Tatar Ädäbi Tĕlĕ Sintaksisi Häm Punktuatsiyäsĕ*, Kazan, 1984.

----------, *Tatar Tĕlĕ*, Tatarstan Kitap Näşriyatı, Kazan, 1985.

----------, *Tatarskaya Grammatika*, *Tom III, Sintaksis*, Kazan Tatarskoe Knijnoe İzdatelstvo, Kazan, 1992.

Zenkovski, S., *Rusya'da Pan-Turkizm ve Müslümanlar*, çev. İzzet Kantemir, İçgal neşriyat, İstanbul, 1966.

Zeynalov, Ferhat, *Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi*, Türkiye Türkçesi: Yusuf Gedikli, Cem Yayınevi, İstanbul, 1993.

Zinnatullina, K. Z., *Zalogi Glagola v Sovremennom Tatarskom Literaturnom Yazıke*, Tatarskoe Knijnoe İzdatelsvo, Kazan, 1969.

Zinnätullina, K. Z., Fatıyhova, F. F., *Tatar Tĕlĕ*, "Mägärif" Näşriyätĕ, Kazan, 1996.

ÖZET

"İdil-Ural Sahasında Ceditçilik Dönemi Türk-Tatar Gramerciliği" adlı tezimizde Kuzeybatı diğer adıyla Kıpçak grubu Türk şivelerine giren Tatar Türkçesinin Ceditçilik olarak adlandırılan döneminde yazılmış Arap harfli gramerleri ile 20. yüzyılın başlarına rastlayan modern gramerlerini karşılaştırmalı yöntem uygulayarak incelemeye çalıştık.

Tezimiz XXI + 539 sayfadan oluşmakta olup Tatar Türkçesinin ses, şekil ve cümle bilgisi özellikleri üzerine verdiğimiz bilgiler bu sahada çalışmış en yetkin Tatar dilcilerin gramerlerine dayanmaktadır.

Çalışmamızda, hem tarihî hem modern gramerleri bir arada ele alarak Tatar Türkçesinin bu iki döneminin belirgin farklılıkları ve benzerliklerini verilerle ortaya koymaya çalıştık. Buradaki amacımız, Tatar Türkçesinin grameri üzerinde bilgi edinmeyi amaçlayan araştırmacıların her iki dönemi bir arada görmelerini sağlamaktır.

ABSTRACT

In our thesis "Tatar Turkish Grammar of the Renovation Period in İdil-Ural Region", we tried to analyze renovation period grammar which was written by Arabic letters and modern grammar, which was used in 20th century of Tatar Turkish which belongs to Northwestern, alias Kıpçak group of Turkish accent by using comparative method.

Our thesis is composed of XXI + 539 pages and the information, which we have introduced about the features of voices, forms, sentences in Tatar Turkish, is supported by the grammars of glorious Tatar linguists who are studying in this field.

In our work we tried to introduce distinctive differences and similarities of the two periods of Tatar Turkish by considering both historical and modern grammars all together. Here our aim is to help researchers who intend to obtain information about Tatar Turkish grammar to see both of these periods at the same time.